

พจนานุกรม

ศัพท์แพทย์และเภสัชกรรมแผนไทย

ฉบับราชบัณฑิตยสภา พ.ศ. ๒๕๕๙

เนื่องในโอกาสมหามงคลเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติครบ ๗๐ ปี
๙ มิถุนายน ๒๕๕๙

กระทรวงสาธารณสุข
Ministry of Public Health

สำนักงานราชบัณฑิตยสภา
กรมการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก
กระทรวงสาธารณสุข

พจนานุกรม

ศัพท์แพทย์และเภสัชกรรมแผนไทย

ฉบับราชบัณฑิตยสภา พ.ศ. ๒๕๕๙

เนื่องในโอกาสมหามงคลเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติครบ ๗๐ ปี
๙ มิถุนายน ๒๕๕๙

กรมการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก
Department of Thai Traditional and Alternative Medicine

สำนักงานราชบัณฑิตยสภา
กรมการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก
กระทรวงสาธารณสุข

พจนานุกรมศัพท์แพทย์และเภสัชกรรมแผนไทย

พจนานุกรมศัพท์แพทย์และเภสัชกรรมแผนไทย

ฉบับราชบัณฑิตยสภา พ.ศ. ๒๕๕๙

เนื่องในโอกาสสมหามงคลเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติครบ ๓๐ ปี
๙ มิถุนายน ๒๕๕๙

สำนักงานราชบัณฑิตยสภา สนามเสือป่า เขตดุสิต กรุงเทพฯ ๑๐๓๐๐

โทรศัพท์ ๐ ๒๓๕๖ ๐๔๖๖-๓/๐, ๐ ๒๓๕๖ ๐๔๓/๓/

โทรสาร ๐ ๒๓๕๖ ๐๔๙๐, ๐ ๒๓๕๖ ๐๔๙๑

www.royin.go.th, email: ripub@royin.mail.go.th

กรมการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก

กระทรวงสาธารณสุข อำเภอเมือง จังหวัดนนทบุรี ๑๑๐๐๐

โทร ๐ ๒๕๙๐ ๒๖๐๘

โทรสาร ๐ ๒๕๙๐ ๒๖๐๘

ข้อมูลทางบรรณานุกรมของหอสมุดแห่งชาติ

กรมการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก.

พจนานุกรมศัพท์แพทย์และเภสัชกรรมแผนไทย ฉบับราชบัณฑิตยสภา พ.ศ.๒๕๕๙.--

นนทบุรี : กรม, ๒๕๖๐. ๓/๘๐ หน้า.

๑. การแพทย์แผนโบราณ--พจนานุกรม. I. ชื่อเรื่อง.

๖๑๐.๓

ISBN ๙๗๘-๖๑๖-๑๑-๓๒๙๘-๙

แบบปก/รูปเล่ม : โรงพิมพ์สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ

พิมพ์ที่ : โรงพิมพ์สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ

จำนวนที่พิมพ์ : ๓,๐๐๐ เล่ม

เจ้าของลิขสิทธิ์ : กลุ่มงานวิชาการเวชกรรมและผดุงครรภ์แผนไทย

สถาบันการแพทย์แผนไทย

กรมการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก กระทรวงสาธารณสุข

งบประมาณ : กองทุนภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทย

ห้ามจำหน่าย

คำนำ

สำนักงานราชบัณฑิตยสภา พ.ศ. ๒๕๕๙

พจนานุกรมศัพท์แพทย์และเภสัชกรรมแผนไทย ฉบับราชบัณฑิตยสภา เป็นผลงานจากความร่วมมือของสำนักวิทยาศาสตร์ราชบัณฑิตยสภา และกรมพัฒนาการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก กระทรวงสาธารณสุข โดยได้จัดพิมพ์เผยแพร่มาแล้ว ๓ ครั้ง ในการจัดพิมพ์ครั้งที่ ๔ นี้ คณะผู้จัดทำได้ปรับปรุงคำอธิบายบางศัพท์ให้สมบูรณ์ยิ่งขึ้น รวมทั้งเพิ่มเติมศัพท์ที่จำเป็นให้ครอบคลุมและเพียงพอแก่การนำไปใช้ประโยชน์ เพื่อให้เป็นหนังสืออ้างอิงด้านการแพทย์แผนไทยที่ทรงคุณค่า

สำนักงานราชบัณฑิตยสภาขอขอบคุณสำนักวิทยาศาสตร์กรมพัฒนาการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก และผู้เกี่ยวข้องทุกคนที่ได้ร่วมกันจัดทำพจนานุกรมศัพท์แพทย์และเภสัชกรรมแผนไทยจนสำเร็จลุล่วงด้วยดี และหวังว่าพจนานุกรมฉบับนี้จะอำนวยความสะดวกแก่ผู้สนใจศึกษาวิชาการด้านการแพทย์แผนไทยได้อย่างดียิ่ง เพื่อใช้ในการเรียน การสอน การศึกษา ค้นคว้า วิจัย การประกอบวิชาชีพ และการดูแลสุขภาพของประชาชน อันเป็นการร่วมกันอนุรักษ์ สืบสาน และส่งเสริมภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทยให้ดำรงอยู่คู่ประเทศไทยสืบไป.

(ศาสตราจารย์ปรกรณ์ อดุลพันธ์)

นายกราชบัณฑิตยสภา

คำนำ

กรมพัฒนาการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก

พ.ศ. ๒๕๕๙

พจนานุกรมศัพท์แพทย์และเภสัชกรรมแผนไทย ฉบับราชบัณฑิตยสภา พ.ศ. ๒๕๕๙ เล่มนี้ เป็นการรวบรวมคำศัพท์เฉพาะสาขาวิชาการแพทย์แผนไทย เพื่อใช้สื่อความหมายให้เข้าใจตรงกัน และใช้ศัพท์ที่เป็นมาตรฐานเดียวกัน เนื่องจากภาษาและศัพท์ต่าง ๆ ที่ใช้ในการบรรยายและรวบรวมองค์ความรู้ด้านการแพทย์แผนไทยที่บันทึกไว้ในคัมภีร์ ศิลาจารึก และตำราการแพทย์แผนไทยต่าง ๆ ล้วนเป็นภาษาโบราณ ซึ่งคนสมัยปัจจุบันไม่เข้าใจความหมาย อีกทั้งอักขรวิธีของคำศัพท์เดียวกันในหนังสือหรือตำราที่เขียนหรือพิมพ์ขึ้นก่อนการประกาศใช้พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พุทธศักราช ๒๕๙๓ มีความแตกต่างกันมาก ทำให้เกิดปัญหาในการศึกษาเรียนรู้และสืบทอดภูมิปัญญาด้านการแพทย์แผนไทยที่ถูกต้อง และเป็นอุปสรรคในการสื่อสารระหว่างแพทย์แผนไทยและแพทย์แผนปัจจุบัน

กรมพัฒนาการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือกได้ตระหนักถึงความสำคัญของตำราที่จะใช้เป็นแนวทางในการศึกษาและอ้างอิงทางวิชาการด้านการแพทย์แผนไทย รวมทั้งการสืบทอดภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทยอย่างถูกต้องตามหลักวิชาการ จึงได้ร่วมมือกับสำนักงานราชบัณฑิตยสภา จัดทำ “พจนานุกรมศัพท์แพทย์และเภสัชกรรมแผนไทย ฉบับราชบัณฑิตยสภา” ขึ้น โดยจัดพิมพ์เผยแพร่ครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๕๕๑ มีคำศัพท์ทั้งสิ้น ๔๑๔ คำ ซึ่งถือว่าเป็นการ

รวบรวมคำศัพท์ในรูปแบบพจนานุกรม ฉบับแรกของประเทศไทย ในปี พ.ศ. ๒๕๕๒ ได้จัดพิมพ์ครั้งที่ ๒ มีคำศัพท์เพิ่มขึ้นรวมเป็น ๑,๐๑๑ คำ และจัดพิมพ์ครั้งที่ ๓ ปี พ.ศ. ๒๕๕๖ รวมคำศัพท์ทั้งสิ้น ๒,๐๖๓ คำ ทั้งนี้การจัดทำพจนานุกรมได้ดำเนินโครงการมาอย่างต่อเนื่อง และในปี พ.ศ. ๒๕๕๙ ได้รวบรวมคำศัพท์ให้ครอบคลุมต่อการนำไปใช้ ประโยชน์ และมีการปรับปรุงคำศัพท์ที่เผยแพร่ไปแล้วให้มีความถูกต้อง สมบูรณ์ยิ่งขึ้น รวมจำนวนคำศัพท์ทั้งสิ้น ๒,๕๓๙ คำ เพื่อสำหรับใช้เป็น เอกสารอ้างอิงทางวิชาการของแพทย์แผนไทย นักวิชาการ และผู้สนใจ ต่อไป

หนังสือเล่มนี้ถือได้ว่าเป็นหนังสือที่รวบรวมคำศัพท์ด้านการแพทย์และเภสัชกรรมแผนไทย เป็นผลงานวิชาการทางวิชาชีพ การแพทย์แผนไทยที่มีคุณค่า เพราะการแพทย์แผนไทยนับว่ามีความสำคัญต่อการสาธารณสุขมูลฐานของประเทศเป็นอย่างยิ่ง ดังนั้น เนื่องในโอกาสสมหามงคลที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จ เถลิงถวัลยราชสมบัติครบ ๓๐ ปี ในวันที่ ๙ มิถุนายน ๒๕๕๙ กรมพัฒนาการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก จึงได้ จัดพิมพ์ “พจนานุกรมศัพท์แพทย์และเภสัชกรรมแผนไทย ฉบับ-ราชบัณฑิตยสภา พ.ศ. ๒๕๕๙” ขึ้น เพื่อเป็นการร่วมกิจกรรม เฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ที่ทรงห่วงใยในสุขภาพ และความเป็นอยู่ของพลกนิกรของพระองค์.

(นายแพทย์สุริยะ วงศ์คงคาเทพ)

อธิบดีกรมพัฒนาการแพทย์แผนไทย

และการแพทย์ทางเลือก

คำนำ

คณะกรรมการวิชาการพจนานุกรมศัพท์ การแพทย์แผนไทย และคณะกรรมการจัดทำ พจนานุกรมศัพท์การแพทย์แผนไทย

พ.ศ. ๒๕๕๙

คณะกรรมการวิชาการพจนานุกรมศัพท์การแพทย์แผนไทย และคณะกรรมการจัดทำพจนานุกรมศัพท์การแพทย์แผนไทย ได้ดำเนินการจัดทำคำอธิบายศัพท์ทางการแพทย์และเภสัชกรรม-แผนไทยในรูปแบบพจนานุกรม จัดพิมพ์เผยแพร่ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๕๕๑ ต่อมามีการพิจารณาปรับปรุงแก้ไขคำศัพท์บางคำให้มีความถูกต้อง สมบูรณ์ยิ่งขึ้น และจัดทำคำศัพท์เพิ่มเติมให้เพียงพอต่อการใช้ประโยชน์ พจนานุกรมศัพท์แพทย์และเภสัชกรรมแผนไทย ฉบับราชบัณฑิตยสภา พ.ศ. ๒๕๕๙ นี้ นับเป็นผลงานวิชาการทางวิชาชีพการแพทย์แผนไทย ที่มีคุณค่า เป็นตำราที่ใช้เป็นแนวทางในการศึกษาวิชาการแพทย์แผนไทย ซึ่งได้รวบรวมความรู้ ภูมิปัญญา และคำศัพท์พร้อมคำอธิบาย ที่สำคัญทางการแพทย์แผนไทย จำนวนคำศัพท์ ๒,๕๗๙ คำ ขอขอบคุณ อนุกรรมการทุกท่าน รวมทั้งผู้มีส่วนเกี่ยวข้องที่มีความมุ่งมั่น ตั้งใจ ได้อุทิศเวลาอันมีค่า ท่วมเทความรู้ ความสามารถ และประสบการณ์ ร่วมกันจัดทำหนังสือพจนานุกรมศัพท์แพทย์และเภสัชกรรมแผนไทย ฉบับราชบัณฑิตยสภา พ.ศ. ๒๕๕๙ ฉบับนี้ ให้สำเร็จลุล่วงไปด้วยดี ได้คำอธิบายศัพท์เพิ่มมากขึ้น และหวังเป็นอย่างยิ่งว่าจะอำนวย ประโยชน์เพื่อการศึกษาค้นคว้า พัฒนา และการถ่ายทอดองค์ความรู้ ด้านการแพทย์แผนไทยต่อไป

โดยที่ใน พ.ศ. ๒๕๕๙ เป็นปีมหามงคลที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติครบ ๗๐ ปี วันที่ ๙ มิถุนายน ๒๕๕๙ คณะอนุกรรมการวิชาการพจนานุกรมศัพท์การแพทย์แผนไทย และคณะอนุกรรมการจัดทำพจนานุกรมศัพท์การแพทย์แผนไทย จึงมีมติให้จัดพิมพ์หนังสือพจนานุกรมศัพท์แพทย์และเภสัชกรรมแผนไทย ฉบับราชบัณฑิตยสภา พ.ศ. ๒๕๕๙ เพื่อร่วมกิจกรรมเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และเป็นการสนองพระมหากรุณาธิคุณด้านการแพทย์และสาธารณสุขที่ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมพระราชทานแก่งานของพระองค์ตลอดมา.

(นายแพทย์วิชัย โชควิวัฒน์)

ประธานคณะอนุกรรมการวิชาการฯ
และประธานคณะอนุกรรมการจัดทำฯ

คำนำ

ราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๕๖

สำนักวิทยาศาสตร์ ราชบัณฑิตยสถาน และกรมพัฒนาการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก ได้ร่วมกันดำเนินการจัดทำพจนานุกรมศัพท์แพทย์และเภสัชกรรมแผนไทย ฉบับราชบัณฑิตยสถาน มาตั้งแต่ พ.ศ. ๒๕๔๙ และได้พิมพ์เผยแพร่มาแล้ว ๒ ครั้ง ในฉบับพิมพ์ครั้งที่ ๓ นี้ ได้แก้ไขคำอธิบายบางศัพท์ให้สมบูรณ์ รวมทั้งเพิ่มเติมศัพท์ให้ครอบคลุมและเพียงพอแก่การนำไปใช้งานยิ่งขึ้น หนังสือเล่มนี้จึงนับว่าเป็นหนังสืออ้างอิงทางวิชาการแพทย์แผนไทยที่ทรงคุณค่าอย่างยิ่ง

ราชบัณฑิตยสถานขอขอบคุณกรมพัฒนาการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก และสำนักวิทยาศาสตร์ ราชบัณฑิตยสถาน ที่ร่วมกันสืบสานภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทย และดำเนินการให้พจนานุกรมเล่มนี้สำเร็จลุล่วงด้วยดี เพื่อนำไปใช้ในกระบวนการเรียนการสอน การศึกษา ค้นคว้า วิจัย การประกอบวิชาชีพ และการดูแลสุขภาพของประชาชน เป็นการอนุรักษ์และส่งเสริมภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทยให้ดำรงอยู่คู่กับประเทศชาติสืบไป.

(ศาสตราจารย์พิเศษ ดร. สันตต์ โรจนสุนทร)

นายกฯราชบัณฑิตยสถาน

คำนำ

กรมพัฒนาการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก

พ.ศ. ๒๕๕๖

กรมพัฒนาการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก ได้ตระหนักถึงความสำคัญของตำราที่จะใช้เป็นแนวทางในการศึกษา และการอ้างอิงทางด้านการแพทย์แผนไทย รวมทั้งการสืบทอด ภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทยอย่างถูกต้องตามหลักวิชาการ และนำมา เผยแพร่อย่างกว้างขวาง จึงได้จัดพิมพ์พจนานุกรมศัพท์แพทย์ และเภสัชกรรมแผนไทย ฉบับราชบัณฑิตยสถาน ขึ้นเป็นครั้งแรกใน พ.ศ. ๒๕๕๑ โดยรวบรวมคำศัพท์ทั้งสิ้น ๔๑๔ คำ ต่อมามีการพัฒนา ปรับปรุงแก้ไขคำศัพท์บางคำ และเพิ่มเติมคำศัพท์ให้มีความสมบูรณ์ มากขึ้น พร้อมทั้งจัดพิมพ์เป็นครั้งที่ ๒ ใน พ.ศ. ๒๕๕๒ รวมคำศัพท์ ๑,๐๑๑ คำ พจนานุกรมศัพท์แพทย์และ เภสัชกรรมแผนไทยเล่มนี้ จัดพิมพ์เป็นครั้งที่ ๓ และนับเป็นผลงาน วิชาการทางวิชาชีพการแพทย์ แผนไทยที่มีคุณค่า ซึ่งได้รวบรวมองค์ความรู้ ภูมิปัญญาและคำศัพท์ พร้อมคำอธิบายที่สำคัญทางการแพทย์และเภสัชกรรมแผนไทย รวมจำนวนคำศัพท์ทั้งสิ้น ๒,๐๖๓ คำ

กรมพัฒนาการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก ขอขอบคุณคณะอนุกรรมการผู้ร่วมจัดทำพจนานุกรมศัพท์แพทย์และ เภสัชกรรมแผนไทย ซึ่งประกอบด้วย ผู้ทรงคุณวุฒิ ในคณะอนุกรรมการ วิชาการพจนานุกรมศัพท์การแพทย์แผนไทย และคณะอนุกรรมการ จัดทำพจนานุกรมศัพท์การแพทย์แผนไทย ที่ร่วมระดมความคิด

พจนานุกรมศัพท์แพทย์และเภสัชกรรมแผนไทย

ความรู้ ความเข้าใจ และประสบการณ์ต่าง ๆ รวมทั้งผู้มีส่วนเกี่ยวข้องทุกท่าน ที่สนับสนุนให้การจัดทำพจนานุกรมศัพท์แพทย์และเภสัชกรรมแผนไทย ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พิมพ์ครั้งที่ ๓ นี้ สำเร็จลุล่วงด้วยดี และมีความสมบูรณ์ยิ่งขึ้น อันเป็นประโยชน์อย่างยิ่งต่อการศึกษ การพัฒนา และการถ่ายทอดความรู้ด้านการแพทย์แผนไทยสืบต่อไป.

(นายแพทย์สมชัย นิจนานิช)

อธิบดีกรมพัฒนาการแพทย์แผนไทย

และการแพทย์ทางเลือก

คำนำ

คณะกรรมการวิชาการพจนานุกรม
ศัพท์การแพทย์แผนไทย และคณะกรรมการจัดทำ
พจนานุกรมศัพท์การแพทย์แผนไทย
พ.ศ. ๒๕๕๖

พจนานุกรมศัพท์แพทย์และเภสัชกรรมแผนไทย ฉบับราชบัณฑิตยสถาน ได้มีการจัดพิมพ์เผยแพร่ครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๕๕๑ มีคำศัพท์ทั้งสิ้นรวม ๔๑๔ คำ ต่อมา มีการปรับปรุงแก้ไขและเพิ่มเติมจนเป็นฉบับพิมพ์ครั้งที่ ๒ เมื่อ พ.ศ. ๒๕๕๒ มีคำศัพท์เพิ่มขึ้นเป็น ๑,๐๑๑ คำ และเพื่อให้พจนานุกรมนี้มีความถูกต้องสมบูรณ์และครอบคลุมคำศัพท์แพทย์และเภสัชกรรมแผนไทยมากยิ่งขึ้น จึงได้มีการแต่งตั้งคณะกรรมการวิชาการพจนานุกรมศัพท์การแพทย์แผนไทย และคณะกรรมการจัดทำพจนานุกรมศัพท์การแพทย์แผนไทยในคณะกรรมการคุ้มครองและส่งเสริมภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทย ซึ่งประกอบด้วย ราชบัณฑิตสาขาต่าง ๆ ผู้ทรงคุณวุฒิทางการแพทย์แผนไทย และผู้เชี่ยวชาญด้านการแพทย์แผนไทยและสมุนไพร การจัดทำพจนานุกรมศัพท์แพทย์และเภสัชกรรมแผนไทยฉบับราชบัณฑิตยสถาน พิมพ์ครั้งที่ ๓ นี้ ได้รวบรวมจำนวนคำศัพท์ทั้งสิ้น ๒,๐๖๗ คำ นับเป็นการสะท้อนถึงความมุ่งมั่นและความตั้งใจของคณะกรรมการทุกท่านที่จะคุ้มครองและส่งเสริมภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทย

พจนานุกรมศัพท์แพทย์และเภสัชกรรมแผนไทย

ขอขอบคุณผู้มีส่วนเกี่ยวข้องที่ทำให้พจนานุกรมเล่มนี้สำเร็จ
ลุล่วงและได้จำนวนคำศัพท์เพิ่มขึ้น คณะอนุกรรมการฯ พร้อมน้อมรับ
คำแนะนำ เพื่อปรับปรุงพัฒนาคำศัพท์ให้สมบูรณ์ และเป็นประโยชน์
แก่การพัฒนาศาสตร์การแพทย์แผนไทยให้เจริญยิ่ง ๆ ขึ้นไป.

(นายแพทย์วิชัย โชควิวัฒน์)

ประธานคณะอนุกรรมการวิชาการฯ

และประธานคณะอนุกรรมการจัดทำฯ

คำนำ

ราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๕๓

หนังสือพจนานุกรมศัพท์แพทย์และเภสัชกรรมแผนไทย ฉบับราชบัณฑิตยสถาน ที่จัดพิมพ์ครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๕๕๑ ได้นำออกเผยแพร่แก่หน่วยงานต่าง ๆ และผู้สนใจอย่างแพร่หลาย ในการจัดพิมพ์ครั้งที่ ๒ นี้ คณะผู้จัดทำได้แก้ไขปรับปรุงคำศัพท์แพทย์และเภสัชกรรมแผนไทยบางคำให้มีความสมบูรณ์ รวมทั้งเพิ่มเติมคำศัพท์ที่จำเป็นและมีประโยชน์ในการเรียนการสอนด้านการแพทย์แผนไทย

ราชบัณฑิตยสถานหวังเป็นอย่างยิ่งว่าหนังสือพจนานุกรมเล่มนี้ จะอำนวยความสะดวกแก่ผู้สนใจในการศึกษาวิชาการด้านการแพทย์แผนไทยต่อไป.

(ศาสตราจารย์ ดร.ปัญญา บริสุทธิ)

นายกราชบัณฑิตยสถาน

คำนำ

กรมพัฒนาการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก

พ.ศ. ๒๕๕๓

ปัจจุบันมีการศึกษาทางด้านการแพทย์แผนไทยกันอย่างกว้างขวาง โดยมีการจัดการเรียนการสอนในสถาบันการศึกษาต่าง ๆ ซึ่งจำเป็นต้องมีตำราอ้างอิงที่เป็นที่ยอมรับในแวดวงวิชาการ การจัดทำพจนานุกรมศัพท์แพทย์และเภสัชกรรมแผนไทยเป็นการรวบรวมคำศัพท์เฉพาะสาขาวิชาเพื่อใช้สื่อความหมายให้เข้าใจตรงกัน มีความถูกต้องและเป็นมาตรฐานเดียวกัน ในการจัดพิมพ์ครั้งแรก มีคำศัพท์ประมาณ ๔๑๔ คำ แต่ยังมีศัพท์อีกจำนวนมากที่สำคัญสำหรับการเรียนการสอนและการศึกษา ค้นคว้า วิจัย ในระดับลึกที่ยังไม่ได้จัดทำคำอธิบาย ดังนั้น ในการจัดพิมพ์ครั้งที่ ๒ นี้ จึงได้เพิ่มเติมศัพท์และปรับปรุงแก้ไขศัพท์บางคำให้ถูกต้องสมบูรณ์ยิ่งขึ้น รวมจำนวนทั้งสิ้น ๑,๐๑๑ คำ

กรมพัฒนาการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือกขอขอบคุณคณะอนุกรรมการทุกท่านที่ได้ร่วมกันจัดทำพจนานุกรมศัพท์แพทย์และเภสัชกรรมแผนไทยฉบับนี้จนสำเร็จลุล่วงไปด้วยดี ขอขอบคุณท่านผู้ทรงคุณวุฒิและหน่วยงานต่างๆ ที่ให้ความคิดเห็น ข้อเสนอแนะ และอนุเคราะห์ข้อมูลในการจัดทำหนังสือ และหวังเป็นอย่างยิ่งว่าพจนานุกรมนี้จะอำนวยความสะดวกเพื่อการศึกษา ค้นคว้า และการวิจัย ตลอดจนการประกอบโรคศิลปะสาขากการแพทย์แผนไทยต่อไป.

(แพทย์หญิงวิลาวัณย์ จิงประเสริฐ)
อธิบดีกรมพัฒนาการแพทย์แผนไทย
และการแพทย์ทางเลือก

คำนำ

คณะกรรมการที่ปรึกษาในการจัดทำพจนานุกรม
ศัพท์แพทย์และเภสัชกรรมแผนไทย
และคณะกรรมการจัดทำพจนานุกรมศัพท์แพทย์
และเภสัชกรรมแผนไทย พ.ศ. ๒๕๕๓

คณะกรรมการที่ปรึกษาในการจัดทำพจนานุกรม
ศัพท์แพทย์และเภสัชกรรมแผนไทย และคณะกรรมการจัดทำ
พจนานุกรมศัพท์แพทย์และเภสัชกรรมแผนไทย มีหน้าที่จัดทำคำอธิบาย
ศัพท์ทางการแพทย์และเภสัชกรรมแผนไทยในรูปแบบพจนานุกรม
หนังสือพจนานุกรมศัพท์แพทย์และเภสัชกรรมแผนไทย ฉบับ
ราชบัณฑิตยสถานนี้ได้จัดพิมพ์เผยแพร่ครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๕๕๑
ต่อมาคณะกรรมการทั้ง ๒ คณะได้ดำเนินการจัดทำคำอธิบายศัพท์
เพิ่มเติมอีกจำนวนหนึ่ง พร้อมกับได้พิจารณาปรับปรุงแก้ไขคำศัพท์
บางคำที่ได้พิมพ์เผยแพร่แล้วให้มีความถูกต้อง สมบูรณ์ยิ่งขึ้น
รวมคำศัพท์ที่จัดพิมพ์เผยแพร่แล้ว ให้มีความถูกต้องสมบูรณ์ยิ่งขึ้น
รวมคำศัพท์ที่จัดพิมพ์ครั้งที่ ๒ จำนวน ๑,๐๑๑ คำ ทั้งนี้ คณะ
กรรมการฯ ได้ตรวจสอบและพิจารณาทบทวน ข้อคิดเห็นจาก
หน่วยงานผู้ใช้และผู้ทรงคุณวุฒิอย่างกว้างขวาง พจนานุกรมศัพท์แพทย์
และเภสัชกรรมแผนไทย ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พิมพ์ครั้งที่ ๑ นั้น
คณะกรรมการวิชาชีพสาขาการแพทย์แผนไทยได้ประกาศให้เป็นตำรา
ที่ใช้เป็นแนวทางในการศึกษาวิชาการแพทย์แผนไทย ดังนั้น การจัดทำ
คำศัพท์เฉพาะสาขาวิชาการด้านการแพทย์แผนไทย จึงมีความจำเป็น
ยิ่งที่จะต้องดำเนินการให้ได้มาตรฐาน เพื่อให้แก่นักเรียน นักศึกษา

ผู้ประกอบวิชาชีพ และนักวิชาการผู้สนใจศึกษาค้นคว้าวิจัยใช้เป็นเอกสารอ้างอิงเชิงวิชาการต่อยอดภูมิปัญญาได้อย่างถูกต้องสมบูรณ์

คณะอนุกรรมการทั้ง ๒ คณะ ตระหนักดีว่า บทนิยามศัพท์ที่จัดทำขึ้นนี้ แม้จะได้ปรึกษาหารือ ตรวจสอบ และพิจารณากันอย่างละเอียดรอบคอบแล้ว ก็ยังคงหลีกเลี่ยงข้อบกพร่องหรือให้เป็นที่พอใจของผู้ใช้ศัพท์ทุกคนไม่ได้ การจัดพิมพ์เพื่อเผยแพร่ในครั้งนี้จึงเป็นโอกาสให้หน่วยงานต่าง ๆ และผู้ใช้ได้ส่งข้อคิดเห็นที่เป็นประโยชน์เพื่อคณะอนุกรรมการฯ จะได้นำไปพิจารณาปรับปรุงแก้ไขและพิมพ์เผยแพร่ในครั้งต่อไป.

(นายแพทย์วิชัย โชควิวัฒน์)

ประธานคณะอนุกรรมการที่ปรึกษาฯ
และประธานคณะอนุกรรมการจัดทำฯ

คำนำ

ราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๕๐

หนังสือพจนานุกรมศัพท์แพทย์และเภสัชกรรมแผนไทย ฉบับราชบัณฑิตยสถานนี้ เกิดจากความร่วมมือระหว่างสำนักวิทยาศาสตร์ ราชบัณฑิตยสถาน กับกรมพัฒนาการแพทย์แผนไทย และการแพทย์ทางเลือก ที่ต้องการให้มีพจนานุกรมศัพท์แพทย์และเภสัชกรรมแผนไทย สำหรับแพทย์แผนไทยและผู้ประกอบโรคศิลปะสาขาอื่น รวมทั้งนักวิชาการและผู้สนใจ ใช้เป็นหนังสืออ้างอิงในการศึกษา ค้นคว้า วิจัยในศาสตร์ด้านนี้เพื่อประโยชน์ของชาติ มีการใช้ศัพท์เป็นมาตรฐานเดียวกันในการเขียนตำราและบทความ เผยแพร่ความรู้แก่ประชาชน และมีความเข้าใจในความหมายของศัพท์ตรงกัน

การแพทย์แผนไทยนั้นมีความสำคัญต่อการสาธารณสุขมูลฐานของประเทศเป็นอย่างยิ่ง เพราะจะช่วยลดภาระการใช้จ่ายเงินของรัฐเพื่อสุขภาพของประชาชน ดังนั้น เนื่องในโอกาสมหามงคลที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงเจริญพระชนมพรรษา ๘๐ พรรษา ๕ ธันวาคม ๒๕๕๐ คณะอนุกรรมการจัดทำพจนานุกรมศัพท์แพทย์และเภสัชกรรมแผนไทย และคณะอนุกรรมการที่ปรึกษาในการจัดทำพจนานุกรมศัพท์แพทย์และเภสัชกรรมแผนไทยจึงได้คัดเลือกศัพท์ที่พบบ่อยในการศึกษาด้านการแพทย์แผนไทยมาจัดทำคำอธิบายและจัดพิมพ์เผยแพร่ก่อน เป็นการร่วมกิจกรรมเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ที่ทรงห่วงใยในสุขภาพและความเป็นอยู่ของพลนิกรของพระองค์ จำนวนศัพท์รวมทั้งสิ้น ๔๑๔ คำ และจะได้เพิ่มเติมให้เพียงพอแก่การศึกษาค้นคว้าในการพิมพ์ครั้งต่อไป

หนังสือเล่มนี้ถือได้ว่าเป็นหนังสือที่รวบรวมศัพท์ด้านการแพทย์ และเภสัชกรรมแผนไทยมาจัดทำในรูปแบบพจนานุกรมฉบับแรกของ ประเทศไทย เป็นหนังสืออ้างอิงที่ทรงคุณค่าอย่างยิ่ง ราชบัณฑิตยสถาน ขอขอบคุณสำนักวิทยาศาสตร์ราชบัณฑิตยสถาน กรมพัฒนาการแพทย์ แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก และผู้เกี่ยวข้องทุกท่าน ที่ร่วมมือกัน ดำเนินการให้สำเร็จลุล่วงด้วยดี ขอขอบคุณมา ณ ที่นี้.

(ศาสตราจารย์ ดร.ชัยอนันต์ สมุทวณิช)

นายกรัฐมนตรี

คำนำ

กรมพัฒนาการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก

พ.ศ. ๒๕๕๐

การพัฒนาและถ่ายทอดองค์ความรู้ด้านการแพทย์แผนไทยให้บรรลุผลสำเร็จได้นั้น ผู้ศึกษาวิจัยเพื่อพัฒนาองค์ความรู้ด้านการแพทย์แผนไทย ผู้ถ่ายทอดความรู้ และผู้รับการถ่ายทอดความรู้ด้านการแพทย์แผนไทย อันได้แก่ บุคลากรสาธารณสุขและประชาชน จำเป็นจะต้องมีความรู้ความเข้าใจในความหมายของคำศัพท์ต่าง ๆ ด้านการแพทย์แผนไทยให้ถูกต้องตรงกันเสียก่อน แต่เนื่องจากคัมภีร์และตำรับตำราที่สำคัญด้านการแพทย์แผนไทย ล้วนใช้ภาษาไทยในสมัยเก่าที่คนสมัยปัจจุบันไม่เข้าใจความหมาย หรืออาจตีความไม่ตรงกัน ทำให้เกิดปัญหาในการศึกษาวิจัยและถ่ายทอดองค์ความรู้ที่ถูกต้องด้านการแพทย์แผนไทย

ด้วยเหตุนี้ กรมพัฒนาการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก จึงได้ร่วมมือกับสำนักวิทยาศาสตร์ ราชบัณฑิตยสถาน จัดทำ “พจนานุกรมศัพท์แพทย์และเภสัชกรรมแผนไทย ฉบับราชบัณฑิตยสถาน” ขึ้น โดยมีการแต่งตั้งคณะอนุกรรมการ ๒ คณะ คือ “คณะอนุกรรมการจัดทำพจนานุกรมศัพท์แพทย์และเภสัชกรรมแผนไทย” และ “คณะอนุกรรมการที่ปรึกษาในการจัดทำพจนานุกรมศัพท์แพทย์และเภสัชกรรมแผนไทย” ในคณะกรรมการคุ้มครองและส่งเสริมภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทยขึ้น โดยมีนายแพทย์วิรัช โชควิวัฒน์ อธิบดีกรมพัฒนาการแพทย์แผนไทย

พจนานุกรมศัพท์แพทย์และเภสัชกรรมแผนไทย

และการแพทย์ทางเลือกในขณะนั้น เป็นประธานคณะกรรมการ
ทั้ง ๒ คณะ เพื่อร่วมกันจัดทำพจนานุกรมศัพท์แพทย์และเภสัชกรรม
แผนไทยสำหรับใช้เป็นเอกสารอ้างอิงของแพทย์แผนไทย นักวิชาการ
และผู้สนใจต่อไป

กรมพัฒนาการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก
ขอขอบคุณคณะกรรมการทั้ง ๒ คณะ ที่ได้อุทิศเวลาอันมีค่า และ
ทุ่มเทความรู้ ความสามารถ และประสบการณ์ของท่านในการจัดทำ
พจนานุกรมฉบับนี้ และขอเชิญชวนท่านผู้อ่านทั้งหลายได้โปรดเสนอ
ข้อคิดเห็นอันเป็นประโยชน์ในการปรับปรุงแก้ไขพจนานุกรมฉบับนี้ได้ที่
ฝ่ายเลขานุการ คณะอนุกรรมการจัดทำพจนานุกรมศัพท์แพทย์และ
เภสัชกรรมแผนไทย สถาบันการแพทย์แผนไทย กรมพัฒนาการแพทย์
แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก กระทรวงสาธารณสุข ถนนติวานนท์
จังหวัดนนทบุรี ๑๑๐๐๐ หรือโทรศัพท์หมายเลข ๐ ๒๕๕๐ ๒๖๐๙
โทรสาร ๐ ๒๕๕๑ ๔๔๐๙.

(นายแพทย์ลีชา วรรัตน์)

อธิบดีกรมพัฒนาการแพทย์แผนไทย

และการแพทย์ทางเลือก

คำนำ

คณะกรรมการที่ปรึกษาในการจัดทำพจนานุกรม
ศัพท์แพทย์และเภสัชกรรมแผนไทย
และคณะกรรมการจัดทำพจนานุกรมศัพท์แพทย์
และเภสัชกรรมแผนไทย พ.ศ. ๒๕๕๐

สืบเนื่องจากภาษาและศัพท์ต่าง ๆ ที่ใช้ในการบันทึก บรรยาย และรวบรวมองค์ความรู้ด้านการแพทย์แผนไทยในคัมภีร์และตำรา การแพทย์แผนไทยต่าง ๆ ล้วนเป็นภาษาเก่าแก่ และมักใช้ศัพท์เฉพาะ ด้านการแพทย์แผนไทย ซึ่งคนทั่วไปเข้าใจได้ยากโดยเฉพาะคนใน สมัยปัจจุบัน นอกจากนี้ อักษรวิธีของคำศัพท์เดียวกันในหนังสือ หรือตำราที่เขียนหรือพิมพ์ขึ้นก่อนการประกาศใช้พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พุทธศักราช ๒๕๔๓ มีความแตกต่างกันมาก ทำให้เกิดปัญหาในการศึกษาเรียนรู้ และสืบทอดภูมิปัญญาด้าน การแพทย์แผนไทยที่ถูกต้องให้อนุชนรุ่นหลัง เป็นอุปสรรคในการสื่อสาร ระหว่างแพทย์แผนไทยและแพทย์แผนปัจจุบัน และในการวิจัยพัฒนา ด้านการแพทย์แผนไทยและสมุนไพรของประเทศ

คณะกรรมการคุ้มครองและส่งเสริมภูมิปัญญาการแพทย์ แผนไทยเล็งเห็นความสำคัญของการจัดทำพจนานุกรมที่จะอธิบาย คำศัพท์ต่าง ๆ ด้านการแพทย์แผนไทย จึงมีมติเห็นชอบตามที่สถาบัน การแพทย์แผนไทยเสนอในการประชุมคณะกรรมการคุ้มครองและ ส่งเสริมภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทย ครั้งที่ ๑/๒๕๕๐ เมื่อวันที่ ๒๔ ตุลาคม พ.ศ. ๒๕๔๙ และครั้งที่ ๔/๒๕๕๐ เมื่อวันที่ ๑๖ สิงหาคม พ.ศ. ๒๕๕๐ จึงได้แต่งตั้งคณะกรรมการ ๒ คณะ คือ “คณะกรรมการ

ที่ปรึกษาในการจัดทำพจนานุกรมศัพท์แพทย์และเภสัชกรรมแผนไทย” และ “คณะกรรมการจัดทำพจนานุกรมศัพท์แพทย์และเภสัชกรรมแผนไทย” ซึ่งประกอบด้วยราชบัณฑิตสาขาต่าง ๆ จากราชบัณฑิตยสถาน แพทย์แผนไทย แพทย์แผนปัจจุบัน และนักวิชาการผู้เชี่ยวชาญด้านการแพทย์แผนไทยและสมุนไพร

ในการดำเนินงาน คณะกรรมการจัดทำ ได้รวบรวมคำศัพท์ แพทย์และเภสัชกรรมแผนไทยจากตำรายาแผนไทยและตำราการแพทย์แผนไทยของชาติ ทั้งนี้มีเป้าหมายที่จะจัดทำคำอธิบายศัพท์แพทย์และเภสัชกรรมแผนไทยอย่างน้อย ๑,๐๐๐ คำ ภายในเวลา ๒ ปี โดยได้ประชุมกันครั้งแรกเมื่อวันที่ ๑๙ ธันวาคม พ.ศ. ๒๕๔๙ จนถึงวันที่ ๒๘ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๕๕๐ รวมการประชุม ๑๙ ครั้ง คณะกรรมการฯ มีความเห็นว่า หากรอเก็บศัพท์จนครบถ้วน สมบูรณ์คงจะไม่ทันต่อความต้องการของผู้ใช้ จึงได้เลือกเก็บศัพท์เฉพาะที่มีความสำคัญและใช้กันบ่อยมาจัดทำพินัยมาก่อน เมื่อมีข้อมูลของคำอธิบายศัพท์แล้วจึงทยอยนำเสนอ คณะกรรมการที่ปรึกษาในการจัดทำพจนานุกรมฯ เพื่อพิจารณารับรอง โดยเริ่มพิจารณาครั้งแรก เมื่อวันที่ ๑๓ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๕๐ จนถึงวันที่ ๑๕ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๕๕๐ รวมการประชุมทั้งสิ้น ๕ ครั้ง ศัพท์ที่ผ่านการพิจารณารับรองแล้วได้ทำประชาพิจารณ์โดยพิมพ์เผยแพร่ในวารสารการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือกแล้วมาพิจารณาปรับปรุงศัพท์ให้ถูกต้องสมบูรณ์ยิ่งขึ้น จึงได้คำศัพท์รวมทั้งสิ้น ๔๑๔ คำ ศัพท์เหล่านี้ มีเนื้อหาครอบคลุมทั้งในด้านเวชกรรม เภสัชกรรม ผดุงครรภ์ และการนวดไทย ใช้ชื่อหนังสือว่า “พจนานุกรมศัพท์แพทย์และเภสัชกรรมแผนไทย ฉบับราชบัณฑิตยสถาน”

คณะกรรมการฯ หวังเป็นอย่างยิ่งว่า พจนานุกรมศัพท์แพทย์ และเภสัชกรรมแผนไทยนี้จะอำนวยความสะดวกอย่างมากแก่วงการวิชาชีพ และการศึกษาด้านการแพทย์แผนไทย ด้วยงานจัดทำพจนานุกรม เป็นงานที่ต้องใช้ความรู้และประสบการณ์พิจารณากลับกรองด้วยความละเอียดรอบคอบ จึงยังมีศัพท์การแพทย์และเภสัชกรรมแผนไทย อีกจำนวนมากที่ยังมิได้จัดทำคำอธิบายและรอกการจัดพิมพ์ในโอกาสต่อไป ฉะนั้น หากผู้ใช้พจนานุกรมนี้พบเห็นข้อผิดพลาดหรือข้อควรปรับปรุงประการใดก็ตาม ขอได้โปรดแจ้งให้คณะกรรมการจัดทำ พจนานุกรมศัพท์แพทย์และเภสัชกรรมแผนไทยทราบด้วย ซึ่งจะเป็น ประโยชน์ต่องานนี้อย่างยิ่ง

ในนามประธานคณะกรรมการที่ปรึกษาในการจัดทำ พจนานุกรมศัพท์แพทย์และเภสัชกรรมแผนไทย และประธาน คณะกรรมการจัดทำพจนานุกรมศัพท์แพทย์และเภสัชกรรมแผนไทย ขอขอบคุณกรรมการทุกท่านที่ได้บากบั่นทำงาน เสียสละเวลา ท่วมเทความรู้ กำลังกาย กำลังความคิด ร่วมกันจัดทำและพิจารณา ศัพท์การแพทย์และเภสัชกรรมแผนไทยจนงานลุล่วงด้วยดี โดยเฉพาะอย่างยิ่ง รองศาสตราจารย์ ดร.ชยันต์ พิเชียรสุนทร ราชบัณฑิต ประเภทวิทยาศาสตร์สุขภาพ สาขาวิชาเภสัชศาสตร์ สำนักวิทยาศาสตร์ ราชบัณฑิตยสถาน ซึ่งเป็นหลักสำคัญในการพิจารณาจัดทำพจนานุกรม ศัพท์แพทย์และเภสัชกรรมแผนไทยในครั้งนี้

(นายแพทย์วิชัย โชควิวัฒน์)

ประธานคณะกรรมการที่ปรึกษาฯ
และประธานคณะกรรมการจัดทำฯ

คำนิยม ในการพิมพ์ครั้งที่ ๑ พ.ศ. ๒๕๕๐

บรรพบุรุษของไทยได้รวบรวมและบันทึกภูมิปัญญาทางด้านการแพทย์และการสาธารณสุขไว้มากมาย ในหลากหลายรูปแบบ

การจะศึกษาเรียนรู้ให้เข้าใจอย่างถ่องแท้ เพื่อนำความรู้ไปพัฒนาและวิจัยต่อยอด รวมทั้งการถ่ายทอดความรู้เหล่านั้นได้อย่างถูกต้อง จำเป็นต้องมีสื่อกลางที่จะเชื่อมต่อระหว่างความรู้ของคนรุ่นก่อนและคนรุ่นปัจจุบัน

หนังสือพจนานุกรมศัพท์แพทย์และเภสัชกรรมแผนไทยฉบับราชบัณฑิตยสถาน ซึ่งทั้ง ๒ หน่วยงานได้ริเริ่มจัดทำขึ้น ได้ทำหน้าที่นั้นแล้ว เพื่อประโยชน์ของวงการแพทย์และเภสัชกรรมแผนไทยสืบไป.

(ศาสตราจารย์พิเศษ ดร.สันตต์ โรจณสุนทร)

ประธานสำนักวิทยาศาสตร์

ราชบัณฑิตยสถาน

คำชี้แจงและหลักเกณฑ์ ในการจัดทำพจนานุกรมศัพท์แพทย์ และเภสัชกรรมแผนไทย

๑. ขอบข่าย

พจนานุกรมศัพท์แพทย์และเภสัชกรรมแผนไทย เป็นการรวบรวมคำที่มีใช้อยู่ในตำรับยาแผนไทยและตำราการแพทย์แผนไทยของชาติ มาจัดทำคำอธิบาย ได้แก่ ตำราเวชศาสตร์ฉบับหลวงรัชกาลที่ ๕ เล่ม ๑, ๒ และ ๓ คัมภีร์ธาตุพระนารายณ์ (ฉบับโบราณ) ตำรายา ศิลาจารึกในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม (วัดโพธิ์) และจารึกตำรายา วัดราชโอรสารามราชวรวิหาร โดยมีขอบข่ายเนื้อหาครอบคลุมทั้งด้านเวชกรรม เภสัชกรรม ผดุงครรภ์ และการนวดไทย

๒. การเรียงลำดับคำ

๒.๑ เรียงคำศัพท์ตามลำดับตัวอักษร ก-ฮ ตามหลักพจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน

๒.๒ คำศัพท์ในตำราการแพทย์แผนไทยโบราณบางศัพท์ อาจเขียนได้หลายแบบ พจนานุกรมเล่มนี้ได้เก็บไว้ทุกแบบตามต้นฉบับเดิม หากศัพท์เหล่านั้นอยู่ในลำดับอักษรติดกัน ก็จะเก็บคู่กันเรียงตามลำดับอักษรและใช้คำอธิบายเดียวกัน เช่น

ครรรษ์วาร์กำเนิต, ครรรษ์วาระกำเนิต [คันวาระกำเนิต] น. การตั้งครรรษ์เริ่มตั้งแต่การปฏิสนธิไปจนถึงการเจริญเติบโตของทารกในครรภ์ ...

ยกเว้นคำที่นิยมใช้ต่างกัน จะตั้งคำอธิบายไว้ที่ลำดับที่มีการใช้มากกว่า ส่วนคำที่นิยมใช้น้อยให้ดูคำอธิบายที่ใช้มากกว่า เช่น

โกฐกั๊กกรร น. เครื่องยาชนิดหนึ่ง เป็นปุ่มหูด (gall) ที่เกิดจากใบของพืช ...

โกฐกั๊กกะตรา, โกฐกั๊กตรา, โกฐกัฏรา ดู โกฐกั๊กกรร.

๒.๓ คำที่ปัจจุบันมีการเขียนที่ถูกต้องกำหนดไว้ในพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถานแล้ว จะตั้งคำอธิบายไว้ที่คำนั้น เช่น

จุนลี ดู จุนลี.

จุนลี [จุนนะลี] น. เครื่องยาธาตุวัตถุชนิดหนึ่ง เป็นผลึกรูปแผ่นหรือรูปแท่งของเกลือทองแดง ...

๓. การจัดทำพจนานุกรมศัพท์

๓.๑ การเขียนพจนานุกรมศัพท์นั้น ได้เขียนพจนานุกรมให้สั้น กระชับ ได้ใจความ พร้อมแสดงประโยคหรือข้อความอ้างอิงที่มาของคำศัพท์ เพื่อประโยชน์แก่ผู้ที่ต้องการศึกษาค้นคว้าต่อไป เช่น

ไชยเพท, ไชยเกท [ไชยะเพต] น. รูปที่เริ่มกำเนิดขึ้นภายในครรภ์มารดา นับตั้งแต่วันที่ ๗ หลังจากวันปฏิสนธิ ดังคัมภีร์ประถมจินดา [๑/๑๓๓] ตอนหนึ่งว่า “... ครั้นโลหิตตั้งขึ้นได้แล้วอยู่ ๗ วัน ก็บังเกิดเป็นปฐมังกะละกะลมนั้นก็เรียกว่า ไชยเพท คือ มีรูดลางน้ำที่ ๑ ถ้ามีดงนั้นก็ให้มารดา ผั้นเหนวิปริต ก็รู้ว่า ครรภตั้งแลครรภ์ตั้งขึ้นแล้ว ...”.

๓.๒ ชื่อคัมภีร์ที่ปรากฏในพจนานุกรม ได้คัดลอกตามตำราของแต่ละเล่มที่ใช้ค้นคว้าอ้างอิงถึง ซึ่งอาจมีการเขียนที่แตกต่างกันได้ เช่น คัมภีร์ประถมจินดา คัมภีร์ประถมจินดาร์

๓.๓ ตัวเลขในวงเล็บ [...] ใช้แสดงการอ้างอิงตำราที่มาของพจนานุกรมศัพท์ที่คัดลอกประโยคหรือข้อความมา เลขตัวหน้า หมายถึง หมายเลขของตำราซึ่งระบุเป็นตำราที่ใช้ประกอบการค้นคว้าอ้างอิง เลขตัวหลัง หมายถึง เลขหน้าในตำราที่ใช้อ้างอิงนั้น เช่น

[๑/๑๔๐] หมายถึง ตำราเวชศาสตร์ฉบับหลวง รัชกาลที่ ๕ เล่ม ๑ หน้าที่ ๑๔๐

๓.๔ ศัพท์ที่มีหลายความหมายจะอธิบายแยกไว้เป็นข้อ ๆ โดยยกความหมายด้านการแพทย์แผนไทยไว้เป็นลำดับแรก เช่น

สันนิบาต น. ๑. ความเจ็บป่วยอันเกิดจากกองสมุฏฐานปิดตะ วาตะ และเสมหะ กระทำร่วมกันให้เกิดโทษเต็มกำลัง, ใช้สันนิบาต หรือ สันนิบาตีกาอาพาธ ก็เรียก. ๒. ชื่อความเจ็บป่วย พวกหนึ่ง ผู้ป่วยจะมีการสั่นทึ่ม ชักกระตุก เพื่อ เป็นต้น เช่น สันนิบาตลูกนก สันนิบาตหน้าเพลิง สันนิบาตหนังตาดก.
๓.๕ การใช้เครื่องหมายวรรคตอนจะใช้เท่าที่จำเป็น เพื่อให้ผู้อ่านเข้าใจคำอธิบายได้ชัดเจนยิ่งขึ้น

๔. การอ้างอิงศัพท์

๔.๑ ข้อความ “ดู ...” ใช้ในกรณีที่มีความหมายเหมือนกัน จึงให้ไปดูบทนิยามที่คำศัพท์หลัก

๔.๒ ข้อความ “ดูใน ...” ใช้ในกรณีที่มีคำอธิบายเป็นส่วนหนึ่งของคำศัพท์ที่อ้างถึง จึงไม่จำเป็นต้องอธิบายซ้ำ

๔.๓ ข้อความ “ดู ... ประกอบ” ใช้กับศัพท์ที่มีความเกี่ยวเนื่องสัมพันธ์กันที่ผู้อ่านควรรู้ เพื่อช่วยให้เข้าใจศัพท์ดียิ่งขึ้น

๕. อักษรย่อที่ใช้แสดงชนิดของคำตามหลักไวยากรณ์ มีดังนี้

ก. = กริยา

น. = นาม

ว. = วิเศษณ์

๖. อักษรย่อในวงเล็บท้ายบทนิยามศัพท์บอกที่มาของคำ

อ. = อังกฤษ

ฮ. = ฮินดี

ป. = บาลี

ส. = สันสกฤต

จ. = จีน

ข. = เขมร

๗. การอธิบายคำศัพท์สมุนไพร

๗.๑ คำศัพท์ที่มีใช้เป็นเครื่องยาและเป็นชื่อพืช จะให้ความหมายไว้ ๒ ความหมาย เช่น

ชุมเห็ดเทศ น. ๑. เครื่องยาที่เป็นใบเพสลาดแห้งของพืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Senna alata* (L.) Roxb. ในวงศ์ Leguminosae (Fabaceae) วงศ์ย่อย Caesalpinioideae มีรสและสรรพคุณดังตำราไม้เทศเมืองไทย [๔๕/๑๙๕] ตอนหนึ่งว่า “... ชุมเห็ดเทศ รสเบื่อเอียน ถ่ายพยาธิในท้อง และถ่ายเสมหะ, รู้ถ่ายเอง ปิดเอง ...”. ๒. พืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Senna alata* (L.) Roxb. ในวงศ์ Leguminosae (Fabaceae) วงศ์ย่อย Caesalpinioideae มีชื่อสามัญว่า seven golden candlestick, candlestick senna leaf เป็นไม้พุ่ม ใบเป็นใบประกอบแบบขนนกปลายคู่ เรียงเวียน ช่อดอกแบบช่อกระจุก สีเหลือง ออกตามปลายกิ่งหรือตามซอกใบใกล้ปลายกิ่ง มีใบประดับสีเหลือง ประกบหุ้มดอกขณะตูม ร่วงง่าย กลีบดอกสีเหลือง รูปไข่กว้างเกือบกลม ผลแบบผลแห้งแตก เป็นฝักรูปสี่เหลี่ยม มีครีตามความยาวฝัก เมื่อแก่สีน้ำตาลดำ มีเมล็ดจำนวนมาก เป็นเหลี่ยมค่อนข้างแบน เปลือกแข็ง สีเทาเข้มอมสีน้ำตาลหรือสีน้ำตาลอมสีดำ, ขี้ดาก ชุมเห็ดใหญ่ ลับมันหลวง หรือ หมากกะลิงเทศ ก็เรียก.

๓.๒ คำศัพท์ที่ใช้เฉพาะเป็นเครื่องยา เช่น

โกฐกระดูก น. เครื่องยาที่เป็นรากแห้งของพืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Saussurea lappa* C.B.Clarke ในวงศ์ Asteraceae (Compositae) มีรสและสรรพคุณดังตำราสรรพคุณยา ฉบับของกรมหลวงวงษาธิราชสนิท [๔๒/๑๒] “... จะกล่าวสรรพคุณโกฐกระดูก มีรสอันขม หวาน มัน นั้น รู้แก่เสมหะ แลลมที่ืด ...” และดังตำราไม้เทศเมืองไทย [๔๕/๓๖] ตอนหนึ่งว่า “... ตามสรรพคุณยาโบราณกล่าวว่า แก้กลมในกองเสมหะ (คือลมขึ้นในตอนเช้า) ...”.

๓.๓ คำศัพท์ที่มีชื่อสกุลเดียวกับชื่อสกุลที่เขียนเต็ม ซึ่งกล่าวไว้ข้างหน้าโดยไม่มีชื่อสกุลอื่นมาคั่น เช่น *Terminalia bellirica* (Gaertn.) Roxb., *T. chebula* Retz., ในที่นี้ *T. chebula* Retz., หมายถึง *Terminalia chebula* Retz.

๔. แหล่งที่มาของศัพท์และตำราที่ใช้ประกอบการค้นคว้าอ้างอิง

- ๑) ตำราเวชศาสตร์ฉบับหลวง รัชกาลที่ ๕ เล่ม ๑. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, ๒๕๔๒.
- ๒) ตำราเวชศาสตร์ฉบับหลวง รัชกาลที่ ๕ เล่ม ๒. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, ๒๕๔๒.
- ๓) ตำราเวชศาสตร์ฉบับหลวง รัชกาลที่ ๕ เล่ม ๓. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, ๒๕๕๕.
- ๔) ตำรายาศิลาจารึกในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม (วัดโพธิ์) พระนคร, พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าให้จารึกไว้เมื่อ พ.ศ. ๒๓๓๕ ฉบับสมบูรณ ๒๕๐๕.

- ๕) จารึกตำรายา วัดราชโอรสารามราชวรวิหาร. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, ๒๕๔๕.
- ๖) พจนานุกรมแพทย์เภสัช-ไทย ฉบับมาตรฐาน. สมาคมเภสัชและอายุรเวชโบราณแห่งประเทศไทย. พระนคร : สำนักพิมพ์โชคชัยเทเวศร์, ๒๕๐๗.
- ๗) พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒. พิมพ์ครั้งที่ ๑, กรุงเทพฯ : นานมีบุ๊คส์พับลิเคชันส์, ๒๕๔๖.
- ๘) พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์. พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต) มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณ-ราชวิทยาลัย.
- ๙) พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม. พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต) มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. พิมพ์ครั้งที่ ๑๒, กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณ-ราชวิทยาลัย.
- ๑๐) พจนานุกรม บาลี-ไทย สำหรับนักศึกษาฉบับปรับปรุงใหม่ รวบรวมและเรียบเรียงโดยพระอุตรคณาธิการ (ชวินทร์ สระคำ), ศ. พิเศษ ดร.จำลอง สารพัดนึก. พิมพ์ครั้งที่ ๕, บริษัทธรรมสาร จำกัด, ๒๕๔๘.
- ๑๑) พจนานุกรม มคธ-ไทย รวบรวมเรียบเรียงโดย พันตรี ป. หลงสมบุญ. พิมพ์ครั้งที่ ๒, ไม่ปรากฏปีที่พิมพ์.
- ๑๒) พจนานุกรม ฉบับมติชน. สำนักพิมพ์มติชน. พิมพ์ครั้งแรก, กรุงเทพฯ : บริษัทพิมพ์ดี จำกัด, ๒๕๔๗.

- ๑๓) ศัพท์แพทย์ไทย. สำนักงานข้อมูลสมุนไพร คณะเภสัชศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหิดล. พิมพ์ครั้งที่ ๒, กรุงเทพฯ : บริษัทประชาชน จำกัด, ๒๕๔๖.
- ๑๔) ตำราแพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. กระทรวงสาธารณสุข รวบรวมพิมพ์เป็นเล่มเดียว จากต้นฉบับของหอสมุดวชิรญาณ, พิมพ์ครั้งแรก พ.ศ. ๒๔๙๗.
- ๑๕) ตำราการแพทย์ไทยเดิม (แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์) ฉบับอนุรักษ. มูลนิธิฟื้นฟูส่งเสริมการแพทย์ไทยเดิม आयुรเวท-วิทยาลัย (ชีวโกมารภัจจ์), กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์สามเจริญพาณิชย์, ๒๕๓๕.
- ๑๖) เวชศึกษา แพทย์ศาสตร์สังเขป เล่ม ๑, ๒, ๓. พระยาพิศณุประสาทเวช ผู้จัดการโรงเรียนเวชสโมสรรัตนโกสินทร์ ศก. ๑๒๗.
- ๑๗) แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์: ภูมิปัญญาทางการแพทย์และมรดกทางวรรณกรรมของชาติ. กรุงเทพฯ : สถาบันภาษาไทย กรมวิชาการ กระทรวงศึกษาธิการ, ๒๕๔๒.
- ๑๘) แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ เล่ม ๑. โรงเรียนแพทย์แผนโบราณ วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ราชวรมหาวิหาร, พระนคร, ๒๕๐๔.
- ๑๙) แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ เล่ม ๒. โรงเรียนแพทย์แผนโบราณ วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ราชวรมหาวิหาร, พระนคร, ๒๕๐๔.

- ๒๐) แพทยศาสตร์สงเคราะห์ เล่ม ๓. โรงเรียนแพทย์แผนโบราณ
วัดพระเชตุพนวิมลมังคลารามราชวรมหาวิหาร, พระนคร,
๒๕๐๔.
- ๒๑) ตำราประมวลหลักเภสัช. โรงเรียนแพทย์แผนโบราณ
วัดพระเชตุพนวิมลมังคลารามราชวรมหาวิหาร. กรุงเทพฯ.
๒๕๒๘.
- ๒๒) คู่มือการศึกษา วิชาเวชกรรม. โรงเรียนแพทย์แผนโบราณ
วัดพระเชตุพนวิมลมังคลารามราชวรมหาวิหาร. กรุงเทพฯ,
๒๕๒๒
- ๒๓) ประมวลสรรพคุณยาไทย (ภาคหนึ่ง) ว่าด้วย พฤษภชาติ
วัตถุธาตุ และสัตววัตถุนานาชาติ. โรงเรียนแพทย์แผนโบราณ
วัดพระเชตุพนฯ (วัดโพธิ์) ท่าเตียน. กรุงเทพฯ : บริษัทการพิมพ์
จำกัด.
- ๒๔) ประมวลสรรพคุณยาไทย (ภาคสอง) ว่าด้วยพฤษภชาติ
วัตถุธาตุ และสัตววัตถุนานาชาติ. โรงเรียนแพทย์แผนโบราณ
วัดพระเชตุพนฯ (วัดโพธิ์) ท่าเตียน. กรุงเทพฯ : นำอักษร
การพิมพ์.
- ๒๕) ประมวลสรรพคุณยาไทย (ภาคสาม) ว่าด้วย พฤษภชาติ
วัตถุธาตุ และสัตววัตถุนานาชาติ. โรงเรียนแพทย์แผนโบราณ
วัดพระเชตุพนฯ (วัดโพธิ์) ท่าเตียน. กรุงเทพฯ : นำอักษร
การพิมพ์.
- ๒๖) ตำราแพทย์แผนโบราณทั่วไป สาขาเวชกรรม เล่ม ๑. กองการ
ประกอบโรคศิลปะ สำนักงานปลัดกระทรวงสาธารณสุข,
๒๕๔๑.

- ๒๓) ตำราแพทย์แผนโบราณทั่วไป สาขาเวชกรรม เล่ม ๒. กองการประกอบโรคศิลปะ สำนักงานปลัดกระทรวงสาธารณสุข, ๒๕๔๑.
- ๒๔) ตำราแพทย์แผนโบราณทั่วไป สาขาเวชกรรม เล่ม ๓. กองการประกอบโรคศิลปะ สำนักงานปลัดกระทรวงสาธารณสุข, ๒๕๔๑.
- ๒๕) ตำราแพทย์แผนโบราณทั่วไป สาขาการผดุงครรภ์. กองการประกอบโรคศิลปะ สำนักงานปลัดกระทรวงสาธารณสุข. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์องค์การสงเคราะห์ทหารผ่านศึก, ๒๕๔๑.
- ๓๐) ตำราแพทย์แผนโบราณทั่วไป สาขาเภสัชกรรม. กองการประกอบโรคศิลปะ สำนักงานปลัดกระทรวงสาธารณสุข. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์องค์การสงเคราะห์ทหารผ่านศึก, ๒๕๔๑.
- ๓๑) ตำรับยาแผนโบราณ. กองการประกอบโรคศิลปะ สำนักงานปลัดกระทรวงสาธารณสุข, กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์องค์การสงเคราะห์ทหารผ่านศึก, ๒๕๔๑.
- ๓๒) คัมภีร์แพทย์ไทยแผนโบราณ เล่ม ๑. ชุนโสภิตบรรณลักษณ์ (อำพัน กิตติขจร). พระนคร : อุตสาหกรรมการพิมพ์, ๒๕๐๔.
- ๓๓) คัมภีร์แพทย์ไทยแผนโบราณ เล่ม ๒. ชุนโสภิตบรรณลักษณ์ (อำพัน กิตติขจร). พระนคร : อุตสาหกรรมการพิมพ์, ๒๕๐๔.
- ๓๔) คัมภีร์แพทย์ไทยแผนโบราณ เล่ม ๓. ชุนโสภิตบรรณลักษณ์ (อำพัน กิตติขจร). พระนคร : อุตสาหกรรมการพิมพ์, ๒๕๐๔.
- ๓๕) ตำราโรคניתานคำฉันท์ ๑๑. พระยาวิษยาธิบตี (กลุ่ม) เรียบเรียง นายพันโทเจ้าก้ามสิทธิ์. พระนคร : โรงพิมพ์บำรุงนุกุลกิจ, ๒๔๕๖.

- ๓๖) คัมภีร์สรรพคุณยาไทยและฉันทศาสตร์โดยพิสดาร. ศ.ส.
ผู้เรียบเรียง. พระนคร : โรงพิมพ์เลี้ยงเซียง, ๒๔๔๔.
- ๓๗) ตำราการนวดไทย เล่ม ๑. มูลนิธิสาธารณสุขกับการพัฒนา.
พิมพ์ครั้งที่ ๓, กรุงเทพฯ : อุษาการพิมพ์, ๒๕๕๐.
- ๓๘) คู่มือวิชาผดุงครรภ์แผนโบราณ. โรงเรียนแพทย์แผนโบราณ
วัดพระเชตุพนวิมลมังคลารามราชวรมหาวิหาร. พระนคร,
๒๕๑๖.
- ๓๙) เวชศึกษา แพทย์ศาสตร์สังเขป เล่ม ๑,๒,๓. พระยาพิศณุ
ประสาทเวช. ธนบุรี : โรงพิมพ์พาณิชย์เจริญ, ๒๔๙๖.
- ๔๐) คำอธิบายตำราพระโอสถพระนารายณ์ฉบับเฉลิมพระเกียรติ
๓/๒ พรหมมหาราช ๕ ธันวาคม พุทธศักราช ๒๕๔๒.
ชยันต์ พิเชียรสุนทร, แม้นมาส ชวลิต และ วิเชียร จีรวงส์.
พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพฯ : อมรินทร์ และมูลนิธิภูมิปัญญา,
๒๕๔๔.
- ๔๑) เวชศาสตร์วิวัฒนาการ ตำราแพทย์แบบเก่า เล่ม ๑ - เล่ม ๕.
ลุ่ม วรกิจพิศาล เรียบเรียงตามตำราของท่านพระยาประเสริฐ
สารทตำรง (หนู) บิดา. กรุงเทพฯ : พิศาลบรรณนิติ, ๒๕๖๐.
- ๔๒) ตำราสรรพคุณยา ฉบับของกรมหลวงวงษาธิราชสนิท และ
ตำรายาพิเศษ ฉบับของสมเด็จพระ กรมพระยาปวเรศวริยา-
ลงกรณ์. กรุงเทพฯ : อมรินทร์การพิมพ์, ๒๕๓๗.
- ๔๓) แพทย์ตำบลด เล่ม ๑ - เล่ม ๓. พระยาแพทย์พงศา วิสุทธาธิบดี
(สุน์ สุนทรเวช). กรุงเทพฯ : อักษรนิติ, ๒๔๕๔.
- ๔๔) ตำราประชุมแผนผิในคัมภีร์ไพจิตรมหาวงศ์ และทิพมาลา.
ศ.ส. ผู้เรียบเรียง. พระนคร : โรงพิมพ์อักษรเจริญทัศน์, ๒๔๔๓.

- ๔๕) ไม้เทศเมืองไทย สรรพคุณของยาเทศและยาไทย. เสถียรม
พงษ์บุญรอด. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์กรุงธน, ๒๕๒๒.
- ๔๖) อายุรเวทศึกษา (ขุนนิเทศสุขกิจ) เล่ม ๑. นิเทศ (ถนอมรัตน์)
พุ่มชูศรี. กรุงเทพฯ : พร้อมจักรการพิมพ์, ๒๕๑๖.
- ๔๗) อายุรเวทศึกษา (ขุนนิเทศสุขกิจ) เล่ม ๒. นิเทศ (ถนอมรัตน์)
พุ่มชูศรี. กรุงเทพฯ : พร้อมจักรการพิมพ์, ๒๕๑๖.
- ๔๘) “เวชศึกษา” แพทยศาสตร์สังเขป. พระยาพิศณุประสาทรเวช.
กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ไทย, รัตนโกสินทร ศก ๑๒๗ (พ.ศ. ๒๔๕๑).
- ๔๙) เวชศึกษา เล่มเดียวจบ คู่มือของผู้ศึกษาวิชาแพทย์. พระยา
พิศณุประสาทรเวช. พระนคร : โรงพิมพ์วัฒนาพานิช, ๒๕๐๒.
- ๕๐) ตำรายาไทยโบราณว่าด้วยโรคต่าง ๆ (เล่ม ๑-๑๒). รวบรวม
โดย ร.ต.อ.เปี่ยม บุญะโชติ. พระนคร : โรงพิมพ์เพ็ญอักษร,
๒๕๑๔.
- ๕๑) แพทยศาสตร์สังเคราะห์ เล่ม ๑. พระยาพิศณุประสาทรเวช
รวบรวมพิมพ์. พิมพ์ครั้งที่สอง. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ไทย,
ร.ศ.๑๒๘.
- ๕๒) แพทยศาสตร์สังเคราะห์ เล่ม ๒. พระยาพิศณุประสาทรเวช
รวบรวมพิมพ์. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ศุภการจำรูญ, ร.ศ.๑๒๖.
- ๕๓) คัมภีร์ธาตุพระนารายณ์ (ฉบับโบราณ). กรมหลวงวงษา
ธิราชสนิท กรมหมื่นไชยนาทประทาน พ.ศ. ๒๔๕๙.

.....

สารบัญ

ก	๑	ป	๓๑๐
ข	๘๓	ผ	๓๔๒
ค	๑๓๑	ฝ	๓๔๘
ฌ	๑๕๕	พ	๓๖๓
ง	๑๕๖	ฟ	๓๙๐
จ	๑๕๓	ภ	๓๙๕
ฉ	๑๓๔	ม	๓๙๓
ช	๑๓๖	ย	๔๒๖
ฌ	๑๙๐	ร	๔๔๙
ณ	๒๐๓	ฤ	๔๖๒
ด	๒๐๘	ล	๔๖๔
ต	๒๑๖	ว	๕๐๑
ถ	๒๔๖	ศ	๕๑๒
ท	๒๔๙	ส	๕๑๕
ธ	๒๓๑	ห	๕๖๓
น	๒๓๘	อ	๕๘๕
บ	๒๙๘	ฮ	๖๑๒

สารบัญภาพ

แผนนวด (แผนคว่ำ)	๖๒๒	กระเทียม	๖๓๘
แผนนวด (แผนหงาย)	๖๒๓	กระวาน	๖๓๙
แผนปลิงคว่ำ	๖๒๔	กรูงเขมา	๖๔๐
แผนปลิงหงาย	๖๒๕	กฤษณา	๖๔๑
ฝีแผนคว่ำ	๖๒๖	กล้วยน้ำว้า	๖๔๒
ฝีแผนหงาย	๖๒๗	กล้วยหักมุก	๖๔๓
เส้นประดานสีบ (ด้านหน้า)	๖๒๘	กลอย	๖๔๔
เส้นประดานสีบ (ด้านหลัง)	๖๒๙	กวาวเครือ	๖๔๕
เงลว	๖๓๐	กะทือ	๖๔๖
เครื่องหมายตีนกา (ตีนครุ)	๖๓๑	กะเพรา	๖๔๗
กระจับ	๖๓๒	กะเม็ง	๖๔๘
กระเจี๊ยบแดง	๖๓๓	กานพลู	๖๔๙
กระชาย	๖๓๔	การบูร	๖๕๐
กระดอม	๖๓๕	กำแพงเจ็ดชั้น	๖๕๑
กระดังงา	๖๓๖	เก็กฮวย	๖๕๒
กระดาด	๖๓๗	แกแล	๖๕๓
		โกฐจุฬาลัมพา	๖๕๔

สารบัญภาพ

ขุ่น	๖๕๕	จำปา	๖๓๒
ขมิ้นชัน	๖๕๖	เจตมูลเพลิงแดง	๖๓๓
ขมิ้น้อย	๖๕๗	แจง	๖๓๔
ขลุ่	๖๕๘	ชะลูด	๖๓๕
ช่อย	๖๕๙	ชะเอม	๖๓๖
ชันทองพยาบาท	๖๖๐	ชะเอมเทศ	๖๓๗
ชิง	๖๖๑	ช้าพลู	๖๓๘
ชี่กาขาว	๖๖๒	ชิงช้าชาลี	๖๓๙
ชี่กาแดง	๖๖๓	ชุมเห็ดเทศ	๖๔๐
ชี่เหล็ก	๖๖๔	คองคิง	๖๔๑
คนทา	๖๖๕	ดีปลี	๖๔๒
คำไทย	๖๖๖	ไต่ไม่รู้ล้ม	๖๔๓
คำฝอย	๖๖๗	ตองแตก	๖๔๔
คุน	๖๖๘	ตะไคร้	๖๔๕
จันทน์ขาว	๖๖๙	ตานหม่อน	๖๔๖
จันทน์แดง	๖๗๐	เถาว์ลยเปரியง	๖๔๗
จันทร์เทศ	๖๗๑	ทองพันชั่ง	๖๔๘

สารบัญภาพ

ทับทิม	๖๘๙	เพกา	๓/๐๖
เทียนเกล็ดหอย	๖๙๐	เพชรสังฆาต	๓/๐๗
เทียนตาตั๊กแตน	๖๙๑	โพล	๓/๐๘
บอระเพ็ด	๖๙๒	ฟ้าทะลายโจร	๓/๐๙
บัวบก	๖๙๓	มะกรูด	๓/๑๐
บัวหลวง	๖๙๔	มะขาม	๓/๑๑
บุณฑริก	๖๙๕	มะขามป้อม	๓/๑๒
ผักกระเฉด	๖๙๖	มะเดื่ออุทุมพร	๓/๑๓
ผักชี	๖๙๗	มะตูม	๓/๑๔
ฝิ่นต้น	๖๙๘	มะระขี้นก	๓/๑๕
แฝกหอม	๖๙๙	มะรุ้ม	๓/๑๖
พญาขอ	๓/๐๐	มะลิ	๓/๑๗
พริกไทย	๓/๐๑	มะแว้งเครือ	๓/๑๘
พลู	๓/๐๒	มังคุด	๓/๑๙
พลูควาย	๓/๐๓	ไม้เท้ายายม่อม	๓/๒๐
พิบูล	๓/๐๔	ย่านาง	๓/๒๑
พิมเสน	๓/๐๕	ระย่อม	๓/๒๒

สารบัญภาพ

รางจืด	๓/๒๓	เสนียด	๓/๓๑
ราชดัด	๓/๒๔	หญ้าดอกขาว	๓/๓๒
ว่านน้ำ	๓/๒๕	หญ้าปักกิ่ง	๓/๓๓
ล้มป่อย	๓/๒๖	หว่า	๓/๓๔
สมอไทย	๓/๒๗	เห็ดหลินจือ	๓/๓๕
สมอพิเภก	๓/๒๘	แห้วหมู	๓/๓๖
สะเดาอินเดีย	๓/๒๙	อัคคีทวาร	๓/๓๗
สารภี	๓/๓๐	อินทนิลน้ำ	๓/๓๘

พจนานุกรม

ศัพท์แพทย์และเภสัชกรรมแผนไทย

ฉบับราชบัณฑิตยสภา พ.ศ. ๒๕๕๙

ก

กกส้มมอ   *ดู สมอไทย.*

กฏุกะ   [กะตุกะ] *ดู เฝ็ดร้อน.*

กต   ก. บังคับลง ช่ม ทับ ดันให้ลงด้วยมือ ส่วนของมือ แขน ศอก เข้า เท้า ส่วนของเท้า อวัยวะอื่นใด หรือวัสดุอุปกรณ์อื่น สำหรับตรวจวินิจฉัย ป้องกัน บำบัดโรคหรืออาการบางอย่าง เพื่อผ่อนคลายกล้ามเนื้อ หรือฟื้นฟูสมรรถภาพของร่างกาย.

กร่อย   ว. ไม่จี๊ดสนิทหรือไม่หวานสนิท เพราะมีรสเค็มเจือ.

กระจับ   น. ๑. เครื่องยาที่เป็นเนื้อในเมล็ดสดหรือแห้งของพืช ที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Trapa natans* L. ในวงศ์ Lythraceae มีรสและสรรพคุณดังตำราไม้เทศเมืองไทย “... แพทย์ตามชนบทใช้เนื้อฝักของกระจับสดผสมกับหัวเห็ดสด ประคบเป็นยาชูกำลังรับประทานบำรุงทารกในครรภ์ และบำรุงกำลังสำหรับคนไข้หนักที่รับประทานอาหารไม่ได้ และคนที่อ่อนเพลียเนื่องจากเป็นไข้เรื้อรัง หรือแรกฟื้นจากไข้ ...”. ๒. พืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Trapa natans* L. วงศ์ Lythraceae มีชื่อสามัญว่า buffalo nut, bat nut, devil pod, devil's pod, horn nut เป็นไม้น้ำล้มลุก ลอยอยู่บนผิวน้ำ รากหยั่งลงดิน มีไหล ใบเป็นใบเดี่ยว เรียงเวียนถี่เป็นกระจุก ส่วนใหญ่ลอยบนผิวน้ำ รูปไข่แกมรูปสี่เหลี่ยมข้าวหลามตัด ขอบหยักซี่ฟัน ก้านใบสีม่วงแดง บริเวณกลางก้านโป่งพองเป็นกระเปาะใหญ่ ใบบางส่วนที่อยู่ในน้ำมีลักษณะคล้ายรากเป็นเส้นผอย

แตกแขนงแบบขนนก ดอกเป็นดอกเดี่ยว กลีบดอกสีขาว ๔ กลีบ รูปขอบขนานแกมรูปไข่กลับ ผลแบบผลเปลือกแข็งเมล็ดเดียว อยู่ในน้ำ เป็นฝักรูปคล้ายหน้าควายและมีเขายาวโค้ง ปลายแหลม หรือทุ่ ผลแก่สีดำ เปลือกนอกบาง เปลือกในแข็งมาก เมล็ดใหญ่ รูปคล้ายปาก เนื้อในเมล็ดสีขาว มีแป้งมาก รสมันหวาน กินได้, มี ๒ พันธุ์ คือ พันธุ์เขาแหลมและพันธุ์เขาทุ่, กระจับ เขาแหลม (พันธุ์เขาแหลม) หรือ กระจับเขาทุ่ (พันธุ์เขาทุ่) ก็เรียก.

กระจับเขาทุ่   อยู่ใน กระจับ.

กระจับเขาแหลม   อยู่ใน กระจับ.

กระเจี๊ยบแดง   น. ๑. เครื่องยาที่เป็นกลีบเลี้ยงและร่วประดับแห้งของพืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Hibiscus sabdariffa* L. ในวงศ์ Malvaceae มีรสและสรรพคุณดังตำราไม้เทศเมืองไทย [๔๕/๒] ตอนหนึ่งว่า "... แพทย์ตามชนบทใช้ใบ [น่าจะหมายถึงกลีบเลี้ยงและร่วประดับ] ประุงเป็นยากัดเสมหะแก้ไอ ขับเมือกมันในลำไส้ลงไปสู่ทวารหนัก ...". ๒. พืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Hibiscus sabdariffa* L. ในวงศ์ Malvaceae มีชื่อสามัญว่า rosella, Indian sorrel, Jamaica sorrel, red sorrel, sorrel เป็นไม้ล้มลุก ลำต้นอ่อน สีเขียว เมื่อแก่สีม่วงแดง ผิวค่อนข้างเกลี้ยง ใบเป็นใบเดี่ยว เรียงเวียน โดยทั่วไปมีแผ่นใบคล้ายรูปไข่กลับ และมีขอบใบหยักเว้าลึก ๓-๕ หยัก ดอกขนาดใหญ่ สีเหลืองอ่อน กลางดอกสีแดง ออกที่ปลายยอดหรือตามซอกใบ ร่วประดับเรียวแคบ สีแดง มี ๘-๑๒ กลีบ กลีบดอกใหญ่ สีเหลือง มี ๕ กลีบ โคนกลีบสีแดงเข้ม ผลแบบผลแห้งแตก

สีแดง มีริ้วประดับและกลีบเลี้ยงติดทน มีเมล็ดจำนวนมาก
รูปไต สีนํ้าตาล, กระเจี๊ยบเปรี้ยว หรือ ส้มพอเหมาะ ก็เรียก.

กระเจี๊ยบเปรี้ยว ดู กระเจี๊ยบแดง.

กระโจม น. ผ้าที่คลุมบนโครง ซึ่งโบราณมักทำด้วยไม้ไผ่
เพื่อเข้าไปอยู่ให้เหงื่อออก.

กระชาย น. ๑. เครื่องยาที่เป็นเหง้าและรากของพืชที่มีชื่อ
วิทยาศาสตร์ว่า *Boesenbergia rotunda* (L.) Mansf. ในวงศ์
Zingiberaceae มีรสและสรรพคุณดังตำราสรรพคุณยา
ฉบับของหลวงวรวงษาธิราชสนธิ [๔๒/๑๖] ตอนหนึ่งว่า “... จะ
กล่าวสรรพคุณกระชาย มีรสอันเผ็ด ขม ร้อน รู้แก้ไขอัน
บังเกิดในปาก แลแก้มุตกฤต ...” และตำราไม้เทศเมืองไทย
[๔๕/๕] ตอนหนึ่งว่า “... กระชายมีรสเผ็ดร้อนขม แก้โรคในปาก
เช่นปากเปื่อย, ปากแห้ง, ปากแตกกระแหง, ปากเป็นแผล,
ขับระดูขาว, แก้ใจสั้นหวิว ... ศีรษะกระชายมีรสสุขุม แก้ปวดมวน
ในท้องและบำรุงกำลัง แพทย์ตามชนบทใช้ปรุงเป็นยาขับ
ปัสสาวะแก้ปัสสาวะพิการ ใช้ศีรษะปิ้งไฟให้สุก รับประทาน
กับน้ำปูนใส แก้บิด แก้ปวดมวน แก้มูกเลือด กระโปกกระชายต้ม
รวมกับขี้ดมอรับประทานต่างน้ำชา เป็นยาบำรุงกำหนด
แก้กามตายด้านมีคุณสมบัติคล้ายกับโสมของจีน ...”. ๒. พืชที่
มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Boesenbergia rotunda* (L.) Mansf. ในวงศ์
Zingiberaceae เป็นไม้ล้มลุก เหง้าสั้น รากอวบ รูปทรงกระบอก
หรือรูปไข่ค่อนข้างยาว ออกเป็นกระจุก ผิวสีนํ้าตาลอ่อน
เนื้อในสีเหลือง มีกลิ่นเฉพาะตัว ใบเป็นใบเดี่ยว เรียงสลับ
รูปไข่กลับแกมรูปขอบขนาน หรือรูปรีแกมรูปใบหอก ช่อดอก

แบบช่อเชิงลด ออกที่ยอดระหว่างกาบใบคู่ในสุด กลีบดอกสีขาวอมสีชมพูอ่อน โคนติดกันเป็นหลอด ผลแบบผลแห้งแตก เมล็ดสีดำ เยื่อหุ้มเมล็ดจักเป็นครุย เหง้าของพืชชนิดนี้โบราณเรียก กะโปกกระชาย ส่วนของรากที่โป่งพองของพืชนี้เรียก ไข่กระชาย, ชิงทราย หัวกะแอน หัวชาย หรือ หัวละแอน ก็เรียก.

กระดอม น. ๑. เครื่องยาที่เป็นผลอ่อนและแห้งของพืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Gymnopetalum chinense* (Lour.) Merr. ในวงศ์ Cucurbitaceae มีรสและสรรพคุณดังตำราไม้เทศเมืองไทย [๔๕/๑๐] ตอนหนึ่งว่า “... ลูกกระดอมมีรสขมจัด ประทุรประพาน เป็นยาบำรุงน้ำดี แก้ดีแห้ง, ดีฝ่อ, ดีเดือด, คลั่งเพ้อ, คุ้มดี คุ้มร้าย ทำให้เจริญอาหารและดับพิษโลหิต ใช้มากในยาบำรุงธาตุและยาไข้ เป็นยาช่วยย่อยอาหาร แพทย์ตามชนบทบางจังหวัดใช้ปรุงเป็นยาแก้ไข้ผัดสำแดง (ไข้กลับไข้ซ้ำ) และเป็นยารักษาผดลูกหลังจากการแท้งลูกแล้ว ...”. ๒. พืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Gymnopetalum chinense* (Lour.) Merr. ในวงศ์ Cucurbitaceae เป็นไม้เถา ลำต้นเป็นร่องและมีมือพัน ใบเป็นใบเดี่ยว เรียงเวียน รูปร่างต่าง ๆ กัน ตั้งแต่รูปไตจนถึงรูปสามเหลี่ยม ห้าเหลี่ยม หรือเป็นแฉก โคนเว้าลึกเป็นรูปหัวใจ ผิวใบสากคายทั้ง ๒ ด้าน กลีบดอกสีขาว โคนติดกันเล็กน้อย ผลแบบผลมีเนื้อหนึ่งถึงหลายเมล็ด รูปไข่แกมรูปขอบขนาน ผิวสาก มีสัน เนื้อสีเขียว ผลเมื่อสุกสีแดง เมล็ดรูปรี, ขี้กาดง ขี้ก้าน้อย ขี้กาเหลี่ยม มะนอยจา มะนอยหก หรือ มะนอยหกฟ้า ก็เรียก.

กระดังงา น. ๑. เครื่องยาที่เป็นดอกแห้งของพืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Cananga odorata* (Lam.) Hook. f. & Thomson var. *odorata* ในวงศ์ Annonaceae มีรสและสรรพคุณดังตำราไม้เทศเมืองไทย [๔๕/๖] ตอนหนึ่งว่า “... ดอกปรุงเป็นยาหอมแก้ลมวิงเวียน ชูกำลังทำให้ใจชุ่มชื่น...” จัดเป็นตัวยาชนิดหนึ่งในพิภักดเภสัชทั้ง ๓ และเภสัชทั้ง ๙. ๒. พืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Cananga odorata* (Lam.) Hook. f. & Thomson var. *odorata* ในวงศ์ Annonaceae มีชื่อสามัญว่า ylang ylang (อ่านว่า อีลัง อีลัง) เป็นไม้ต้น ใบเป็นใบเดี่ยว เรียงเวียน รูปรีถึงรูปรีแกมรูปขอบขนาน ช่อดอกแบบช่อกระจุกกิ่งช่อช่อรวม ออกเหนือรอยแผลใบ ช่อสั้นและย่อยลู่ลง มี ๓-๖ ดอก ดอกมีขนาดใหญ่ ดอกอ่อนสีเขียว เมื่อบานสีเหลืองอมเขียว มีกลิ่นหอม ปลายกลีบมักกระดกขึ้น กลีบดอกมี ๒ ชั้น ชั้นละ ๓ กลีบ กลีบชั้นนอกใหญ่กว่ากลีบชั้นในเล็กน้อย ขอบเรียบหรือเป็นคลื่นเล็กน้อย ผลเป็นผลกลุ่ม มี ๔-๑๕ ผล ผลอ่อนสีเขียว สุกสีเขียวคล้ำจนเกือบดำ มีเมล็ด ๒-๑๒ เมล็ด, กระดังงาไทย หรือ สะบันงา ก็เรียก.

กระดาด น. ๑. เครื่องยาที่เป็นหัวแห้งของพืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Alocasia macrorrhizos* (L.) G. Don ในวงศ์ Araceae มีชื่อสามัญว่า elephant ear taro มีรสและสรรพคุณดังตำราไม้เทศเมืองไทย [๔๕/๑๐] ตอนหนึ่งว่า “... ใช้หัวของกระดาดนี้ ปรุงเป็นยารับประทาน แก้เป็นเถาเป็นดานในท้องคือเป็นก้อนกลม แข็งกลิ้งอยู่ในท้องตอนสะดือ ภายนอกใช้หัวกระดาดทั้งสองหุงเป็นน้ำมันใส่บาดแผลให้กัดฝ้า กัดหนองและ

สมานแผลได้ดี ...”。๒. พืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Alocasia macrorrhizos* (L.) G. Don ในวงศ์ Araceae เป็นไม้ล้มลุก สูงได้มากกว่า ๑ เมตร ใบเป็นใบเดี่ยว เรียงเวียน อยู่เป็นกลุ่ม ที่ปลายลำต้น รูปไข่กว้างแกมรูปหัวใจ โคนเว้าลึก แฉก ก้านใบใหญ่ สีเขียว ช่อดอกแบบช่อเชิงลดมีกาบ ตั้งตรง เป็นแท่ง มีกลิ่นหอม กาบสีเหลืองอมเขียว โอบหุ้มรอบโคน ช่อดอก ดอกแยกเพศร่วมช่อ ไม่มีกลีบดอก กลุ่มดอกเพศเมีย อยู่บริเวณโคนช่อ มีดอกน้อยกว่าดอกเพศผู้ ผลแบบผล มีเนื้อหนึ่งถึงหลายเมล็ด รูปกลม ผิวบาง เมื่อสุกสีส้มหรือ สีแดง มีเมล็ดแข็ง ๑ เมล็ด, มี ๒ พันธุ์ คือ พันธุ์ที่มีก้านใบ และแผ่นใบสีเขียว (กระดาดขาว) กับพันธุ์ที่มีก้านใบและ แผ่นใบสีแดงเลื้อยคลุมถึงสีม่วงเข้ม (กระดาดแดง).

กระดาดขาว   *ดูใน กระดาด.*

กระดาดแดง   *ดูใน กระดาด.*

กระดาดทั้ง ๒   น. จุลพิภตประเภทต่างสี ประกอบด้วยตัวยา ๒ ชนิด คือ กระดาดขาว [*Alocasia macrorrhizos* (L.) G. Don] และกระดาดแดง [*Alocasia macrorrhizos* (L.) G. Don] มีรสและ สรรพคุณกัดเสมหะและโลหิตอันเป็นก้อน แก้เป็นเภาเป็นดาน ในท้อง.

กระดุกงูเหลือม   น. กระดุกสันหลังของงูเหลือม ตำราสรรพคุณ ยาไทยว่า มีรสเย็นเมาเบื่อ สรรพคุณดับพิษกาฬ เป็นต้น.
ดู งูเหลือม ประกอบ.

กระดุกไหปลาร้า   *ดูใน ไหปลาร้า.*

กระตุก ก. ชักเข้ามาโดยเร็วทันที จอเข้ามาโดยเร็ว เช่น ขากระตุก, อาการที่กล้ามเนื้อหดและยืดตัวขึ้นมาเองทันที ดังตำราแพทย์ตำบาล เล่ม ๓ [๔๓/๓] ตอนหนึ่งว่า “... บางทีให้ชักมือกำเท้า งอบิด บางทีให้กระตุกบางทีให้มีโลหิตออกมาทางจมูก ทางปาก บางทีให้ครั่งเพื่อลุกขึ้นกระวนกระวาย ...” และ ดังคัมภีร์สรรพคุณ [๑๔/๓๒๔] ตอนหนึ่งว่า “... อบเชยญวน แก้ปถวีธาตุกำเริบ ให้เจ็บหลังแลหลังแข็งเส้นท้องตึงชักกระตุก ให้ปวดมวนท้อง ...”.

กระทือ ดู กระทือ.

กระทุ้งพิษไข้ ก. ทำให้พิษไข้ออกจากร่างกายโดยใช้ยา เช่น ยาเบญจโลกวิเชียร ยาเขียว.

กระเทียม น. ๑. เครื่องยาที่เป็นหัวย่อย (bulblet) ที่ปอกเปลือกแล้วของพืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Allium sativum* L. ในวงศ์ Amaryllidaceae มีรสและสรรพคุณดังคัมภีร์สรรพคุณลักษณะสรรพคุณ [๒/๓๖๖] ตอนหนึ่งว่า “... คุณคือตะกะเทียม ให้อย่อยอาหารบำบัดโรคในอกกระทำให้ผวมงาม แก้พรรตึก แก้ลมจุกเสียด ใบกะเทียมแลก้าน แก้ฟกบวม ...” ตำราสรรพคุณยา ฉบับของกรมหลวงวงษาธิราชสนิท [๔๒/๑๖] ตอนหนึ่งว่า “... จะกล่าวสรรพคุณกะเทียม คือตะนั้นรู้แก้พยาธิ แลแก้หักแผลง แก้ไข้ลักปิด แก้เสมหะ แก้ลม แก้ฟกบวม แลรู้แก้ซึ่งริดสีดวง กลาก เกลิ้น และสะอึก ใบนั้นรู้กระทำให้เสมหะแห้ง และกระจายซึ่งโลหิต ...” และตำราไม้เทศเมืองไทย [๔๕/๒๕] ตอนหนึ่งว่า “... กะเทียมมีรสร้อน เป็นยาระบายแก้ไข้ แก้ไอ แก้ริดสีดวงทวาร และโรคผิวหนังบางอย่าง

เป็นยาขับลมในลำไส้ ขับปัสสาวะ ขับเนื้อร้าย บำรุงธาตุ ขับโลหิตระดู ใช้เป็นยาแก้โรคเส้นประสาท ใช้ภายนอก คั้นเอาน้ำจากหัวของกะเทียมเป็นยาหยอดหู แก้ปวดหู และหูอื้อ ...” ๒. พืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Allium sativum* L. ในวงศ์ Amaryllidaceae มีชื่อสามัญว่า clove of garlic เป็นไม้ล้มลุก มีกลิ่นแรง หัวใต้ดินลักษณะกลมแบน มีแผ่นเยื่อสีขาวหรือสีม่วงอมชมพูซึ่งลอกออกได้หุ้มอยู่ กลีบเกิดจากตาซอกใบของใบอ่อน ใบเป็นใบเดี่ยว เรียงซ้อนสลับ รูปแถบ โคนแผ่และเชื่อมติดกันเป็นหลอด หุ้มรอบโคนใบของใบที่อ่อนกว่าและก้านช่อดอกทำให้เกิดเป็นลำต้นเทียม ขอบเรียบ ส่วนโคนทางปลายใบสีเขียว และสีจะค่อย ๆ จางลงจนกระทั่งถึงโคนใบ ส่วนที่หุ้มหัวอยู่มีสีขาวหรือสีขาวอมเขียว ช่อดอกแบบช่อซี่ร่ม แต่ละช่อประกอบด้วยดอกเล็ก ๆ หลายดอกอยู่ปะปนกับหัวย่อยรูปไข่ ขนาดเล็กจำนวนมาก ลักษณะบาง ใส แห้งง่าย หุ้มช่อดอกขณะที่ยังตูมอยู่ ดอกเล็ก สีขาวหรือขาวอมชมพูแกมเขียวถึงสีออกม่วง ผลแบบผลแห้งแตก ขนาดเล็ก เป็นกระเปาะสั้น ๆ รูปไข่ หรือรูปค่อนข้างกลม เมล็ดเล็ก สีดำ หรือผลมักฝ่อไม่มีเมล็ด, กระเทียมขาว เทียม หอมเทียม หรือ หัวเทียม ก็เรียก.

กระเทียมขาว ดู กระเทียม.

กระบองแดง น. ไม้สั้นรูปทรงกลม ลงรักสีแดง เป็นของพระราชทาน คู่กับย่ามแดงแก่หมอหลวงในสมัยโบราณ แพทย์ผู้มีกระบองแดงกับย่ามแดงมีสิทธิ์และทรงอำนาจในการเก็บเครื่องยาสมุนไพรได้ทั่วพระราชอาณาจักร.

กระบองราหู ดู ลำบองราหู.

กระเบนเหน็บ น. ส่วนของร่างกายด้านหลังระดับบั้นเอว ตรงที่เหน็บชายกระเบน.

กระพี น. ส่วนของเนื้อไม้ที่หุ้มแก่น, เนื้อไม้ที่อยู่ระหว่างเปลือกกับแก่น มีลักษณะอ่อนและยุ่ยง่าย. (อ. sapwood).

กระเพาะข้าว น. ๑. กระเพาะอาหาร. ๒. ลำไส้ใหญ่ตอนบน (อันตัง), กระเพาะเข้า กระเพาะเข้า กระเพาะเข้า กระเพาะเข้า เพาะเข้า หรือ ภาะเข้า ก็เรียก.

กระเพาะซี่ น. ส่วนของลำไส้ใหญ่อันเป็นที่อยู่ของอาหารเก่า.

กระเพาะเข้า ดู กระเพาะข้าว.

กระเพาะน้ำ น. กระเพาะปัสสาวะ, กระเพาะน้ำ กระเพาะน้ำ เพาะน้ำ หรือ ภาะน้ำ ก็เรียก.

กระย้อม ดู ระย้อม.

กระโรคใหญ่ ดู ชิงชี.

กระลำพัก น. เครื่องยาที่เป็นแก่นแห้งสีดำและมีกลิ่นหอมอาจได้จากต้นสลัดได (*Euphorbia antiquorum* L.) หรือต้นตาตุ่มทะเล (*Excoecaria agallocha* L.) มีรสและสรรพคุณดังคัมภีร์สรรพคุณ (แลมहाพิกัต) [๕๑/๔๕๖] ตอนหนึ่งว่า “... กระลำพัก นั้นมีรสขมหวานเย็นมัน แก่ลมอัมคัมคานุสารี แก่ตรีสมภูฐาน แก่โลหิตโทษ ...” ตำราประมวลสรรพคุณยาไทย (ภาคหนึ่ง) [๒๓/๘๘] ตอนหนึ่งว่า “... แก่นสลัดได มีรสขม หอม มัน เย็น สรรพคุณแก้ลมอัมคัมคานุสารี แก่ตรีสมภูฐาน แก่โลหิตโทษ แก้พิษเสมหะ โลหิตและมูกเลือด บำรุงตับปอด ทำให้มีกำลัง ...” และตำราไม้เทศเมืองไทย [๔๕/๕๒๒] ตอนหนึ่งว่า

“... ยางของต้นสลัดไดเป็นพิษ ต้นสลัดไดนี้เมื่อต้นแก่เข้าก็จะตายและผ่าต้นออกดูก็จะพบแก่น เรียกว่ากล่ำพัก มีรสขม กลิ่นหอม ราคาแพง ใช้ปรุงเป็นยาแก้ไข้ดีมาก ...”, เขียนว่า กล่ำพัก กล่ำลัก กล่ำพัก หรือ กล่ำลัก ก็มี. ดู สลัดได และ ตาตุ่มทะเล ประกอบ.

กระวาน น. ๑. เครื่องยาที่เป็นผลแก่แห่งของพืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Amomum testaceum* Ridl. ในวงศ์ Zingiberaceae มีชื่อสามัญว่า camphor seed, clustered cardamom, round siam cardamom หรือ siam cardamom ตำราสรรพคุณยาไทยว่ามีรสเผ็ดร้อน สรรพคุณเป็นยาขับลม ขับเสมหะ บำรุงธาตุ ผสมกับยาระบายเพื่อลดอาการใช้ท้อง แก้คลื่นเหียน อาเจียน ขับโลหิต กระจายเลือดและลม. ๒. พืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Amomum testaceum* Ridl. ในวงศ์ Zingiberaceae เป็นไม้ล้มลุก เหง้าทอดไปตามดิน ใบรูปขอบขนาน กาบใบหุ้มซ้อนเป็นลำต้นเทียม ช่อดอกแบบช่อเชิงลด รูปกรวย ออกจากเหง้า มีใบประดับเรียงเวียนซ้อนสลับตลอดช่อ ในช่อใบประดับมีดอกสีเหลืองอ่อนหรือขาวยื่นออกมา ผลแบบผลแห้งแตก มี ๓ พู สีน้ำตาล, กระวานขาว กระวานจันทร์ กระวานดำ กระวานแดง หรือ กระวานโพธิสัตว์ ก็เรียก.

กระวานขาว, กระวานจันทร์, กระวานดำ, กระวานแดง, กระวาน

โพธิสัตว์ ดู กระวาน.

กระวานเทศ ดูใน ลูกเอ็น.

กระษัย, กระษัย ดู กระษัย.

กระสาย, กระสายยา น. เครื่องแทรกยา เช่น น้ำ เหล้า น้ำผึ้ง น้ำดอกไม้ ในทางเภสัชกรรมแผนไทยใช้แทรกยาเพื่อช่วยให้นิยหายง่ายขึ้น และ/หรือเสริมฤทธิ์ของยาให้มีสรรพคุณดีขึ้น ดังตำราเวชศึกษา [๑๖/๒๓] ตอนหนึ่งว่า “... ยาสิ้นเมือง เอาจันทน์แดง ๑ จันทน์ชะมด ๑ จันทนา ๑ พิชนาคน์ ๑ ระย้อม ๑ ไค้ไค้ ๑ มหาละลายทั้ง ๒ คุดะ ๑ มหาสดำ ๑ ... สรรพยา ๒๔ สิ่งนี้ทำให้เป็นจุน แล้วจึงเอานอแรด กรามแรด งาช้าง กรามช้าง เขากวาง ฟันเอาน้ำเสมอภาค ละลายน้ำ ดอกมะลิเป็นกระสายทำแท่งไว้ ละลายน้ำชาขาวชาก็ได้น้ำดอกไม้ก็ได้ กินแก้ สารพัดใช้...” หรือใช้เป็นเครื่องแทรกยาเพื่อช่วยให้ปรุงเป็นรูปแบบยาที่ต้องการ ดังคัมภีร์ประถมจินดา [๑๔/๙๓] ตอนหนึ่งว่า “... ยาแก้ซางแดงขนานนี้ ท่านให้เอา บอระเพ็ด เปลือกมะตูม ๑ หอมแดง ๑ การะบูร ๑ พริกไทย ๑ ชิงแห้ง ๑ กะเทียม ๑ รวมยา ๗ สิ่งเอาเสมอภาคทำเป็นจุน บดทำแท่งไว้ละลายสุรากินหาย ...”, หากเป็นของเหลว มักเรียก น้ำกระสาย หรือ น้ำกระสายยา. (ส.กษาย).

กระไสย ดู กษัย.

กระหวัด ก. ๑. ตวัด, รัตริง. ๒. ย้อน.

กระเหนียด ดู เสนียด.

กระเหม่น ก. อาการที่กล้ำเนื้อกระดูกต้นเบา ๆ ขึ้นเอง ดังคัมภีร์ มุจนาปักขันทิกา [๒/๓๐๔] ตอนหนึ่งว่า “... ถ้านอนลงให้กระเหม่นริก ๆ เมื่อทุกขสัตว์นั้นผูกเปนพรรคิก แล้วให้ขัดทางปัสสาวะ ...” โบราณเชื่อว่ากระเหม่นอาจเป็นนิมิตบอกเหตุร้ายหรือดีได้, เขม่น ก็เรียก.

กรัก น. เครื่องยาที่เป็นแก่นแห้งของต้นขนุนซึ่งมีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Artocarpus heterophyllus* Lam. ในวงศ์ Moraceae มีรสและสรรพคุณดังคัมภีร์สรรพลักษณะสรรพคุณ [๒/๓๘๓] ตอนหนึ่งว่า “... แก่นขนุนแก้อาไปธาตุกำเริบแลโลหิตพิกาลเมื่อยขบทั่วสารพวงค์...” และดังตำราไม้เทศเมืองไทย [๔๕/๖๙] ตอนหนึ่งว่า “... แก่นขนุนมีรสหวานชุ่มขม, บำรุงกำลังแลโลหิต, ทำให้เลือดเย็น, สมาน, ...” แพทย์แผนไทยนิยมใช้กรักที่ได้จากแก่นขนุนละมุด (ยวงเล็ก เนื้อยวงเปื่อยก และ เหนียว เนื้อค่อนข้างบาง รสหวาน กลิ่นหอม ขนุนพันธุ์นี้ไม่ค่อยนิยมปลูกกันมากนัก), แก่นขนุน ก็เรียก. ดู ขนุน ประกอบ.

กรานพลู, กรานพลู, กรามพลู, กรามพลู ดู กานพลู.

กริชวา ดู อัคคีทวาร.

กริสั่ง [กะรีสั่ง] น. อาหารเก่า คุดู อุจจาระ ชี้ เป็นองค์ประกอบ ๑ ใน ๒๐ สิ่งของธาตุดิน.

กรุงเขมา [กรุงชะเหมา] น. ๑. เครื่องยาที่เป็นรากแห้งของพืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Cissampelos pareira* L. var. *hirsuta* (Buch. ex DC.) Forman ในวงศ์ Menispermaceae มีรสและสรรพคุณดังคัมภีร์สรรพลักษณะสรรพคุณ [๒/๓๖๙] ตอนหนึ่งว่า “... คุณกรุงเขมา แลชะมดเชียง แก้มแลโลหิตแก้กำเดา ...” คัมภีร์สรรพคุณ (แลมหาพิภัต) [๕๑/๔๕๕] ตอนหนึ่งว่า “... กรุงเขมา แลชะมดเชียง แก้มแลโลหิตแก้กำเดา แก้กษุโรค ...” และตำราไม้เทศเมืองไทย [๔๕/๖๙] ตอนหนึ่งว่า “... รากกรุงเขมากลิ่นหอมและสุขุม แก้ไข้, แก้ดีร้ว, ดีสัน, น้ำดีชาน, และเป็นยาบำรุงอวัยวะให้แข็งแรง

(อายุวัฒนะ) ...”. ๒. พืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Cissampelos pareira* L. var. *hirsuta* (Buch. ex DC.) Forman ในวงศ์ Menispermaceae เป็นไม้เถา ทั้งเถา กิ่ง ใบ และช่อดอก มีขนนุ่มปกคลุมหนาแน่น ใบเป็นใบเดี่ยว เรียงสลับ มีหลายรูป เช่น รูปกลม รูปหัวใจ รูปไต ก้านบิด ปลายใบแหลม หรือเป็นติ่งหนาม ช่อดอกแบบช่อกระจุก ออกตามซอกใบ ดอกแยกเพศอยู่ต่างต้น ขนาดเล็ก สีเขียวอมเหลืองหรือสีเหลืองอ่อน ผลค่อนข้างกลม เมื่อสุกสีขาว มีขน มีเมล็ดเดี่ยว ขนาดเล็ก แข็ง รูปโค้งหรือรูปเกือบกลม ผิวขรุขระ, ขงเขมา พระพาย หรือ เครือหมาน้อย ก็เรียก.

กฤตकुलมะ [กริดตะ-] น. คุลมะชนิดหนึ่ง ทำให้เกิดก้อนหรือदान ในลำไส้บริเวณท้องน้อย ดังคัมภีร์มัถุสสารวิเชียร [๔๑/ ๘๓๘] ตอนหนึ่งว่า “... อันว่าลมก้อน, ดาส์ อันตั้งอยู่ในไส้มีนาภี เปนเปื่องต่ำ มีเสมหะกระจายออกเป็นอันมากชื่อว่า กฤตคุลมะ ...”.

กฤษณา น. ๑. เครื่องยาที่เป็นแก่นสีดำและมีกลิ่นหอมของพืช ชนิดที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Aquilaria malaccensis* Lam. หรือ ชนิด *A. crassna* Pierre ex Lecomte ในวงศ์ Thymelaeaceae มีชื่อสามัญว่า agar wood, aloes wood, eagle wood มีรสและสรรพคุณดังตำราไม้เทศเมืองไทย [๔๕/๗๐] ตอนหนึ่งว่า “... นายแพทย์ดำบลกล่าวว่า รสขม, หอม, คุม, บำรุงโลหิต ในหัวใจ, (คือมีอาการหน้าเขียวตาเขียว) ทำดับปอดให้เป็นปกติ, แพทย์ตามชนบทใช้ปรุงเป็นยาหอมแก้ลมหน้ามืดวิงเวียน ... สุมศิระระแก้ลมทรงสำหรับเด็ก, รับประทานทำให้ชุ่มชื้นหัวใจ,

ใช้น้ำมันจากเมล็ดรักษาโรคเรื้อนและโรคผิวหนังได้ ... ”.

๒. พืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Aquilaria malaccensis* Lam. ในวงศ์ Thymelaeaceae มีชื่อสามัญว่า agar wood, aloes wood, eagle wood เป็นไม้ต้น ลำต้นเปลา ใบเป็นใบเดี่ยว เรียงสลับ รูปรีหรือรูปไข่กลับ ขอบเป็นคลื่นมีขนลงเล็กน้อย ช่อดอกแบบช่อซี่ร่ม ออกตามซอกใบหรือปลายกิ่ง ดอกเล็ก สีเขียวอมเหลือง กลีบดอก ๕ กลีบ ผลแบบผลแห้งแตก แตกกกลางพวง ผิวมีขนสั้นนุ่ม ที่โคนผลมีกลีบเลี้ยงติดทน เมล็ดรูปไข่ มีขนสีแดง ปลายเป็นจะงอย. ๓. พืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Aquilaria crassna* Pierre ex Lecomte ในวงศ์ Thymelaeaceae เป็นไม้ต้น ใบ ดอก และเมล็ดมีลักษณะเหมือนชนิด *A. malaccensis* แต่ก้านดอกยาวกว่า กลีบเลี้ยงขนาดใหญ่กว่า และเมื่อเป็นผลจะขยายใหญ่ขึ้น ผลค่อนข้างกลมและมีขนประปราย.

กลละ น. รูปเริ่มแรกทีปฏิสันธิในครรภ์มารดา ซึ่งจะเจริญเติบโตต่อไปเป็นทารก, เขียนว่า กะละละ ก็มี.

กล้วยดิบ น. ๑. เครื่องยาที่เป็นเหง้าและรากแห้งของพืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Musa* (ABB group ‘Kluai Teeb’) ในวงศ์ Musaceae มีรสและสรรพคุณดังตำราไม้เทศเมืองไทย [๔๕/๘๙] ตอนหนึ่งว่า “... รากแก้ร้อนในกระหายน้ำ ใบมวนยาสูบ แก้วริดสีดวงจุก ต้มน้ำอาบแก้ผื่นคันตามผิวหนัง ...”. ๒. พืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Musa* (ABB group ‘Kluai Teeb’) ในวงศ์ Musaceae เป็นไม้ล้มลุกที่เป็นลูกผสมระหว่างกล้วยพันธุ์พื้นเมือง ๒ ชนิด คือ กล้วยป่า (*Musa acuminata* Colla) กับ

กล้วยตานี (*M. balbisiana* Colla) มีลักษณะคล้ายกล้วยตานีมาก สูง ๑-๓ เมตร ใบรูปขอบขนาน ท้องใบด้านล่างมีนวลสีขาว เครือผลมีเพียง ๑-๓ หวี หวีหนึ่งมีผล ๗-๑๐ ผล ลูกเล็กกว่ากล้วยตานี มีรสฝาดเย็น ไม่นิยมปลูกไว้ขาย แต่ปลูกไว้เป็นอาหารหรือใช้ทำยา.

กล้วยน้ำละว้า ดู กล้วยน้ำว้า.

กล้วยน้ำว้า น. พืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Musa* sp. (ABB group) “Kluai Namwa” ในวงศ์ Musaceae เป็นไม้ล้มลุกที่เป็นลูกผสมระหว่างกล้วยพันธุ์พื้นเมือง ๒ ชนิด คือ กล้วยป่า (*Musa acuminata* Colla) กับกล้วยตานี (*M. balbisiana* Colla) สูง ๒-๔.๕ เมตร มีลำต้นใต้ดิน ส่วนลำต้นเหนือดินเกิดจากกาบใบหุ้มซ้อนกัน ใบออกที่ปลายยอด รูปขอบขนาน เรียงสลับซ้อนกันรอบต้นที่ปลายยอด ผิวใบเรียบ เป็นมัน ท้องใบด้านล่างมีนวลสีขาว ช่อดอกออกที่ปลายยอด มีใบประดับหุ้ม สีแดงหรือสีม่วง เรียกว่า หัวปลี กลีบดอกสีขาว ผลติดกันเป็นแผง เรียกว่า หวี เรียงซ้อนกันหลาย ๆ หวี เรียกว่า เครือ ผลทรงกลม ยาว มีสัน ๔ สัน, ผลดิบ ผลห่าม ผลสุก และยอดใช้ทำยา มีรสและสรรพคุณดังตำราประมวลสรรพคุณยาไทย (ภาคหนึ่ง) [๒๓/๙๕] ตอนหนึ่งว่า “... ใช้ผลสุกรับประทานเป็นอาหารบำรุงเลือดเนื้อ บำรุงกำลังได้อย่างวิเศษ และทำให้อุจจาระถ่ายสะดวก (สำหรับโรคท้องผูก) ผลกล้วยดิบ ฝาดสมาน แก้บิดมูกเลือด ...”, กล้วยน้ำละว้า ก็เรียก.

กล้วยหักมุก น. พืชที่มีชื่อทางวิทยาศาสตร์ว่า *Musa* sp. (ABB group) “Kluai Hakmuk” ในวงศ์ Musaceae เป็นไม้ล้มลุกที่เป็นลูกผสมระหว่างกล้วยป่า (*Musa acuminata* Colla) กับกล้วยตานี

(*M. balbisiana* Colla) สูง ๓-๔.๕ เมตร มีลำต้นใต้ดิน ส่วนลำต้นเหนือดินเกิดจากกาบใบหุ้มซ้อนกัน ใบออกที่ปลายยอด รูปขอบขนาน เรียงสลับซ้อนกันรอบต้นที่ปลายยอด ผิวใบเรียบ เป็นมัน ท้องใบด้านล่างมีนวลสีขาว ช่อดอกออกที่ปลายยอด มีใบประดับหุ้ม สีแดงหรือสีม่วง เรียกว่า หัวปลี กลีบดอกสีขาว ผลติดกันเป็นแผง เรียกว่า หวี เรียงซ้อนกันหลาย ๆ หวี เรียกว่า เครือ ผลทรงกลม ยาว มีสัน ๔ สัน เปลือกหนา เนื้อในผลไม่แน่น ออกดอกและเป็นผลครั้งเดียวแล้วตาย ผลสุกกินได้ มี ๕ พันธุ์ปลูก ได้แก่ กล้วยหักมุกเขียว [*Musa* (ABB group) “Kluai Hakmuk Khiao”] กล้วยหักมุกนวล [*Musa* (ABB group) “Kluai Hakmuk Nuan”] กล้วยหักมุกส้ม [*Musa* (ABB group) “Kluai Hakmuk Som”] กล้วยหักมุกสวน [*Musa* (ABB group) “Kluai Hakmuk Suan”] และกล้วยหักมุกทอง [*Musa* (ABB group) “Kluai Hakmuk Thong”] มีสรรพคุณดังตำราประมวลสรรพคุณยาไทย (ภาคหนึ่ง) [๒๓/๙๕] ตอนหนึ่งว่า “... ใช้ผลสุกรับประทานเป็นอาหาร บำรุงร่างกาย กล้วยนี้มักนิยมกัน ให้คนเจ็บใช้รับประทาน โบราณถือกันว่าเป็นกล้วยไม้แสลงโรค ...”. อย่างไรก็ตาม ในตำราเวชศึกษา แพทย์ศาสตร์สังเขป เล่ม ๑, ๒, ๓ ของ พระยาพิศณุประสาทเวช มีข้อความตอนหนึ่งเกี่ยวกับ กล้วยหักมุกว่า ห้ามกินตอนมิใช่หรือตัวร้อน ตอนหนึ่งว่า “... กล้วยหักมุก ยานำไปเพื่อใช้นา ...”.

กล้องยานัตถ์ น. อุปกรณ์นวดยาเข้าจมูก โดยทั่วไปมักทำเป็นหลอดโลหะ โค้งรูปตัวยู ด้านสั้นใช้อมเพื่อเป่า ด้านยาวใช้สอดเข้าจมูก.

กล่อนลงผัก น. โรคเกิดเพราะเส้นเลือดลงสู่ถุงอัณฑะ ทำให้ถุงอัณฑะโต ปัสสาวะขัด เป็นต้น ดังตำรายาศิลาจารึกในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม [๔/๑๔๐] ตอนหนึ่งว่า “... โรคนี้บังเกิดขึ้นด้วยโทษดานและกระษัยกล่อน มักบังเกิดแต่สะดือลงมาหน้าเหนือ เติมให้ขัดปัสสาวะ คือกล่อนลงผักถึงองค์กำเนิดให้องค์กำเนิดบวม แล้วกระทำให้สับร้อนให้ปัสสาวะมิได้ไซ้และอ่อนไปหยดย้อย ...”.

กล่อม ๑. ก. ปรับแต่งให้เป็นปกติ เช่น กล่อมอาจุม กล่อมเสมหะ. ๒. ก. ร้องเป็นทำนองเพื่อเล้าโลมใจหรือให้เพลิน, โดยปริยายหมายความว่า พุดให้นุ่มใจตาม หรือทำให้เพลิดเพลิน เช่น กล่อมใจ กล่อมอารมณ์. ๓. น. ชื่อมาตราเงินโบราณ ๒ กล่อม เป็น ๑ กล้า (๑ กล่อม เท่ากับ ๑ โสฬส, ๑ กล้า เท่ากับ ๑ อัฐ).

กล่อมท้อง น. วิธีการนวดอย่างหนึ่ง ใช้กับผู้หญิงในระหว่างตั้งครรภ์ไตรมาสสุดท้าย โดยผู้นวดใช้ฝ่ามือนวดบริเวณท้องช่วยในการดูแลครรภ์และช่วยให้คลอดง่าย, นวดกล่อมท้องก็เรียก.

กล่อมนางนอน น. ยาแผนไทยขนานหนึ่ง ใช้แก้ระส่ำระสาย แก้ถ่ายเป็นเลือด แก่ร้อน ล้อมดับดับพิษไข้ พิษไข้ พิษตานซาง เป็นต้น มีตัวยาวิธีปรุง วิธีใช้ และสรรพคุณ ดังคัมภีร์ธาตุวิวงศ์ [๑/๑๕๖-๗] ตอนหนึ่งว่า “... ขนานหนึ่งชื่อกล่อมนางนอน ล้อมดับไว้มิให้ดับทรุดลงได้ ทำนให้เอาโกฏทั้ง ๙ เทียนทั้ง ๕ พิกุล ๑ ไคร้เครือ ๑ สังกะระนี ๑ เกสรบัวทั้ง ๕ บุนนาค ๑ สารภี ๑ มะลิ ๑ กฤษณา ๑ กะล่ำงัก ๑ ขอนดอก ๑ ชะลูด ๑ ชะเอมเทศ ๑ น้ำประสารทอง ๑ พงใบลานแก่ ๑ กระดองปูป่า ๑ ชะมด ๑ ภิมเสน ๑ เอาเสมอภาค น้ำดอกไม้แปนกระสาย

บดแล้วใส่ชันสำฤทธิ รุมคว้นเทียนให้สบกกันแล้วทำแท่งไว้
ฝนด้วยน้ำกฤษณาหิน แก้วระส่ำระสาย ถ้าลงเปนมูกเปนเลือด
ละลายน้ำกล้วยดิบ ถ้าจะแก้เสมหะละลายน้ำเกลือน้ำ
มะแว้งเครือ ถ้าแก้ร้อน น้ำดอกไม้ทั้งกินทั้งชะโลม ถ้าจะล่อม
ตับดับพิษฝีพิษไข้ พิษตานทรางชะโมยพิษฝีกาล
เอารากมะพร้าว ๑ มะเมีย ๑ รากมะเฟือง ๑ รากต่อไล่ ๑ ฟาง ๑
ต้มเอาน้ำละลายยานี้กินหายแล ...”.

กล่อมมดลูก ก. เร่งให้มดลูกเข้าอยู่เร็วขึ้น โดยการประคบบริเวณท้อง.

กล่อมโลหิต ก. ปรับแต่งโลหิตให้เป็นปกติ ดังคัมภีร์แพทย์ไทย
แผนโบราณ [๓๒/๓๖] ตอนหนึ่งว่า “... มะเดื่อชุมพร มีรสฝาด
แก้ไข้ แก้ลง กล่อมเสมหะและโลหิต ...”.

กล่อมเสมหะ ก. ปรับแต่งเสมหะให้เป็นปกติ โดยทั่วไปมักหมายถึง
ให้เป็นก้อนและถูกขับออกมาง่ายขึ้น ดังคัมภีร์แพทย์ไทย
แผนโบราณ [๓๒/๓๖] ตอนหนึ่งว่า “... มะเดื่อชุมพร มีรสฝาด
แก้ไข้ แก้ลง กล่อมเสมหะและโลหิต ...”.

กล่อมอาจรม ก. ปรับแต่งอุจจาระในลำไส้ให้เป็นปกติ ดังคัมภีร์
แพทย์ไทยแผนโบราณ [๓๒/๔๐] ตอนหนึ่งว่า “... ตาลเสี้ยน
มีรสเบื่อหวาน กล่อมอาจรมให้เป็นปกติ ...”, กล่อมอุจจาระ
ก็เรียก.

กล่อมอุจจาระ ดู กล่อมอาจรม.

กลอย น. ๑. เครื่องยาที่เป็นหัวแห้งที่ผ่านการขจัดสารพิษ
ซึ่งละลายในน้ำออก ได้จากพืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Dioscorea*
*hispid*a Dennst. ในวงศ์ Dioscoreaceae มีรสและสรรพคุณ
ดังตำราไม้เทศเมืองไทย [๔๕/๔๗] ตอนหนึ่งว่า “... ใช้ปรุง

เป็นยารับประทานภายใน แก่เถาดานที่กลิ้งเป็นก้อนอยู่ในท้อง
ภายนอกใช้หุงเป็นน้ำมันใส่แผลกัดผื่นกัดหนองได้ดี ...”,
แพทย์แผนไทยเรียก “รากกลอย” นี้ว่า “หัวกลอย”. ๒. พืชที่
มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Dioscorea hispida* Dennst. ในวงศ์
Dioscoreaceae มีชื่อสามัญว่า asiatic bitter yam, intoxicating
yam เป็นไม้เถา มีรากสะสมอาหารใต้ดินเป็นหัวค่อนข้าง
กลมแบน มีทั้งหัวเดี่ยวหรือหลายหัวซ้อนกัน ผิวนอกสีน้ำตาล
เนื้อในสีขาวหรือสีเหลืองอ่อน ลำต้นเหนือดินเป็นเถายาว
เลื้อยพันเวียนซ้าย ใบเป็นใบประกอบแบบนิ้วมือ มี ๓ ใบย่อย
เรียงเวียน ช่อดอกแยกเพศร่วมต้น ช่อดอกเพศผู้แบบช่อเชิงลด
แยกแขนง ออกตามซอกใบ ดอกเพศผู้เล็กมาก สีเหลืองอมเขียว
ช่อดอกเพศเมียแบบช่อเชิงลด ออกตามซอกใบ ดอกมีขนาด
และลักษณะคล้ายดอกเพศผู้ ผลแบบผลแห้งแตก รูปไข่ถึง
รูปรีแกมรูปขอบขนาน มีครีบทามสันยาว เมล็ดรูปไข่ โคนเมล็ด
มีปีกบางรูปขอบขนานถึงรูปไข่แกมรูปขอบขนาน, กลอยขาว
กลอยขาวเหนียว หรือ มันกลอย ก็เรียก.

กลอยขาว, กลอยขาวเหนียว ดู กลอย.

กลัด ก. อาการที่มีสิ่งบางอย่างค้างอยู่ข้างใน เช่น กลัดหนอง
กลัดมูตร กลัดคูด.

กลาก [กฺลาก] น. โรคผิวหนังกลุ่มหนึ่ง มีหลายชนิด เกิดจาก
เชื้อราขึ้นเป็นวง มีอาการคัน ตำราการแพทย์แผนไทยว่า
มี ๔ ชนิด ได้แก่ กลากพรรณัย กลากเหล็ก เมณฺฑนกลาก และ
กลากโอ ดังตำรายาศิลาจารึกในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม
[๔/๒๓๓] ตอนหนึ่งว่า “... ว่าด้วยกิลาสโรคคือ กลากนั้นต่อไป

ตามอาจารย์ท่านกล่าวไว้ในวิธีกุญแจโรค แจ่งวิธิตารอยู่
 บั้นปลายโน้นต่าง ๆ จะคัดเอามาแจ่งไว้ในที่นี้แต่ ๔ จำพวก ...
 คือ กลากพรรนัยจำพวก ๑ กลากเหล็กจำพวก ๑ เมณุกกลาก
 จำพวก ๑ กลากโอ้จำพวก ๑ อันว่าลักษณะกลากทั้ง ๔
 จำพวก ซึ่งกล่าวมานี้บังเกิดเพื่อกรรมลามกพิบัติให้เป็นเหตุ ...
 โรคอันนี้เกิดแต่ผิวหนัง ...”, กิลาสโรค หรือ ชี้กลาก ก็เรียก.

กลากพรรนัย [-พันโน, -พันระโน] น. กลากชนิดหนึ่ง ผู้ป่วยมีวง
 ที่มีขอบนูนขึ้นตามผิวหนัง มีเม็ดขึ้นกลางวง แล้วลุกลาม
 ไปทั่วตัว มีอาการคันมาก ถ้ารักษาไม่หาย อาจขึ้นเป็นวง
 ติด ๆ กันหลายวง หรือเป็นวงซ้อนกัน ดังตำรายาศิลาจารึก
 ในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม [๔/๒๓๗] ตอนหนึ่งว่า
 “... ในที่นี้จะว่าแต่กลากพรรนัยนั้นก่อนปฐม เมื่อจะบังเกิดนั้น
 เป็นวงแล้วเป็นเม็ดขึ้นกลางวงแล้วก็ลามต่อ ๆ กันออกไป
 เต็มทั้งกาย เป็นขนนุงให้คันเป็นกำลัง ถ้าแก้เข้ารักษามีหาย
 ก็กลายเป็นวงขดติด ๆ กัน ไปก็มี บางที่เป็นแนว ๆ ดุจดั่ง
 ไม้เรียวดีก็มี ...”.

กลากเหล็ก น. กลากชนิดหนึ่ง ตำราการแพทย์แผนไทยว่าเกิด
 จากกองปฏิจาตุ ผู้ป่วยมีผิวหนังสาก ซา แล้วเกิดเป็นเม็ด
 เรียงกันเป็นรูปลักษณะต่าง ๆ เช่น รี ยาว กลม เป็นวง ผิวหนัง
 จะดำและด้านเหมือนผิวเหล็ก มีอาการคันมาก เมื่อเกาทำให้
 ปวดแสบปวดร้อน และคันมากขึ้นเมื่อเหงื่อออก ดังตำรา-
 ยาศิลาจารึกในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม [๔/๒๓๘]
 ตอนหนึ่งว่า “... ว่าด้วยลักษณะกิลาสโรค คือกลากเหล็กนั้น
 เป็นคำรบ ๒ เมื่อจะบังเกิดนั้นเกิดแต่ผิวหนังกำเรบกี้ดี

ผิวหนังหย่อนก็ดี ผิวหนังพิกาก็ดี กล่าวคือกองปถวิธาตุ
ให้เป็นเหตุ กระทำให้คันผิวเนื้อ และให้ผิวหนังนั้นชาสากไป
แล้วก็ผุดขึ้นมาเป็นเมล็ดดี, ยาว, กลม, และเป็นวงมีผิวอันดำ
ดุจผิวเหล็ก กระทำให้คันเป็นกำลัง ยิ่งเกายิ่งคัน ครั้นหายคัน
แล้วกระทำให้แสบร้อน ต่อเสโทออกจึงคันอีกเล่า ถ้าบุคคล
ผู้ใดเป็นดังกล่าวนี้นี้ โลกสมมติว่าเป็นมาติกรรมลามกโรค
ว่าโรคเกิดแต่กายอันไปมิได้บริสุทธิ์ ...”.

กลางหน น. กลางทาง ระหว่างทาง ดังตำรายาศิลาจารึกใน
วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม [๔/๓] ตอนหนึ่งว่า “... โอม
ไชยศรีสิทธิสารประเสริฐ อัญเชิญเกิดแม่ชี้อะเย่ ครูตุณเอย
บอกให้รู้จักลักษณะแม่ชี้อะเย่แห่งเมืองบน แม่ชี้อกลางหน
และเมืองล่าง ซึ่งให้โทษต่างๆ กัน ...”.

กลางหา น. กลางแจ้งหรือบนท้องฟ้า.

กล้านัก ว. มีอาการรุนแรงขึ้น มีอาการหนักขึ้น ดังคัมภีร์
มัจฉาปักขันทิกา [๑๔/๕๐๔] ตอนหนึ่งว่า “... ถ้ามีพัง พิชนั้น
กล้านัก มักเผาเอาเนื้อนั้นสุก เน่าเข้าไปแต่ปลายองคชาต
ทุกวัน ๆ ก็ดี ...”.

กล่าพัก, กล่าพัก ดู กระลำพัก.

กวาดยา ก. เอายาป้ายในปาก คอ ลิ้นของทารกและเด็ก โดยใช้
นิ้วหมุนโดยรอบ มักใช้น้ำชี ดังคัมภีร์ประถมจินดา [๑/๓๕๔]
ตอนหนึ่งว่า “... รวมยา ๑๙ สิ่งนี้เอาเสมอภาคย์ ทำเปนจุน
บดปั้นแท่งไว้ละลายน้ำมนาวกวาดทรางกระณะ หายวิเสศ
นัก ...”.

กว้าว   ดู กวาวเครือ.

กวาวเครือ น. ๑. เครื่องยาที่เป็นรากแห้งของพืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Pueraria candollei* Wall. ex Benth. var. *mirifica* (Airy Shaw & Suvat.) Niyomdham ในวงศ์ Fabaceae มีรสและสรรพคุณดังตำราไม้เทศเมืองไทย [๔๕/๘๔] ตอนหนึ่งว่า “... หัวเป็นยาทำสุขภาพของร่างกายให้เจริญขึ้น ...”. ๒. พืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Pueraria candollei* Wall. ex Benth. var. *mirifica* (Airy Shaw & Suvat.) Niyomdham ในวงศ์ Fabaceae เป็นไม้พุ่มรอเลื้อย ผลัดใบ ลำต้นเลื้อยยาวพาดพันต้นไม้อื่นหรือคลุมดิน รากเป็นหัวใต้ดินขนาดใหญ่ ค่อนข้างกลม และคอดยาวเป็นเปลาะต่อเนื่องกันไป กิ่งอ่อนและยอดอ่อนมีขนสั้น ใบเป็นใบประกอบแบบขนนก มีใบย่อย ๓ ใบ เรียงสลับ ข้อดอกเป็นช่อกระจุกหรือช่อกระจุกแยกแขนง ออกตามปลายกิ่ง ในระยะผลัดใบ ดอกรูปดอกถั่ว สีม่วงอมสีน้ำเงิน ออกเป็นกระจุก กระจุกละ ๓-๕ ดอก กลีบดอกมี ๕ กลีบ ผลเป็นฝักแบน เมล็ดค่อนข้างกลม, กว้าว กวาวเครือขาว หัวกว้าว หัวกว้าว หัวกวาวเครือ หรือ หัวกวาวขาว ก็เรียก.

กวาวเครือขาว   ดู กวาวเครือ.

กษัตริยาชาติ   [กะสัตตริยะ-] น. ๑. ชื่อปลิงประเภทหนึ่ง ตำราการแพทย์แผนไทยว่า มีลักษณะท้องสีแดง ครีบริบสีแดง ดังตำราปล่อยปลิง [๔๔/๑๕] ตอนหนึ่งว่า “... จะกล่าวถึงลักษณะปลิง ๔ จำพวกๆ หนึ่ง ชื่อว่ากษัตริยาตินั้น ท้องแดง ครีบริบแดง ให้กินแต่หัวถึงต้นคอ พยาธิหาย ๑๐๐๐ หึ่งแล ...”. ๒. หัวไปหมายถึง ชาติกษัตริย์, เขียนว่า กษัตริยาชาติ ก็มี.

กษัย

น. โรคกลุ่มหนึ่ง เกิดจากความเสื่อมหรือความผิดปกติของร่างกาย จากความเจ็บป่วยที่ไม่ได้รับการรักษาหรือรักษาแล้วไม่หาย ทำให้ร่างกายซูบผอม กล้ามเนื้อและเส้นเอ็นรัดตึง โลหิตจาง ผิวน้ำซีดเหลือง ไม่มีแรง มือเท้าชา เป็นต้น ตำราการแพทย์แผนไทยแบ่งออกเป็น ๒ กลุ่มใหญ่ ๆ ตามสาเหตุของการเกิดโรค คือ กษัยที่เกิดจากธาตุสมุฏฐาน (มี ๘ ชนิด ได้แก่ กษัยกล่อน ๕ ชนิด กับกษัยน้ำ กษัยลม และกษัยเพลิง) กับกษัยที่เกิดจากอุปาทิกระโรค (มี ๑๔ ชนิด ได้แก่ กษัยล้น กษัยราก กษัยเหล็ก กษัยปฐ กษัยจุก กษัยปลาไหล กษัยปลาหมอบ กษัยปลาตุก กษัยปลวก กษัยล้นกระปือ กษัยเต่า กษัยดาน กษัยท้น กษัยเสียด กษัยเพลิง กษัยน้ำ กษัยเชือก และกษัยลม) ดังคัมภีร์กระษัย [๑/๑๕-๑๖] ตอนหนึ่งว่า “... จะกล่าวลक्षणกระไสยโรค ซึ่งพระอาจารย์เจ้า ประมวลไว้มีประเภท ๒๖ จำพวก แต่กระไสย ๘ จำพวกนั้นคือ กระไสยกล่อน ๕ กระไสยน้ำ ๑ กระไสยลม ๑ กระไสยเพลิง ๑ ทั้ง ๘ จำพวกนี้เกิดแต่กองสมุฏฐานธาตุ แฉงอยู่ในคำภีร์วุฒิโรค กล่าวคือ กล่อน ๕ ประการนั้นเสร็จแล้ว ในที่นี้จะกล่าวแต่กระไสย อันบังเกิดเป็นอุปาทิกระโรค ๑๔ จำพวกนี้ คือกระไสยล้น กระไสยราก กระไสยเหล็ก กระไสยปฐ กระไสยจุก กระไสยปลาไหล กระไสยปลาหมอบ กระไสยปลาตุก กระไสยปลวก กระไสยล้นกระปือ กระไสยเต่า กระไสยดาน กระไสยท้น กระไสยเสียด กระไสยเพลิง กระไสยน้ำ กระไสยเชือก กระไสยลม ประมวลเป็น ๑๔ จำพวกด้วยกันดังกล่าวมานี้...”, เขียนว่า กระษัย กระษัย กระไสย หรือ โกษย ก็มี.

กษัยกล่อน น. โรคกษัยกลุ่มหนึ่ง เกิดจากความผิดปกติของธาตุทั้ง ๔ ตำราการแพทย์แผนไทยแบ่งออกเป็น ๕ ชนิด คือ กษัยกล่อนดิน กษัยกล่อนน้ำ กษัยกล่อนลม กษัยกล่อนไฟ และกษัยเถา.

กษัยกล่อนดิน น. กษัยกล่อนชนิดหนึ่ง เกิดจากอาการท้องผูกเรื้อรังที่ไม่ได้รับการรักษา หรือรักษาแล้วไม่หายขาด เป็นได้ทั้งผู้ชายและผู้หญิง รักษายาก ตำราการแพทย์แผนไทยว่าเกิดจากความผิดปกติของธาตุดิน ผู้ป่วยมักมีก้อนที่หัวหน่าว ปวดเมื่อยทั้งตัว มีไข้ เบื่ออาหาร เป็นต้น ดังคัมภีร์กระษัย [๑/๕๕] ตอนหนึ่งว่า “... จะกล่าวด้วยลักษณะกระษัยโรคหนึ่ง อันบังเกิดเพื่อปถวิธาตุวิบัตินั้นเปนเคารบ ๒๒ ลักษณะเมื่อจะบังเกิดนั้นตั้งเพนก้อนขึ้นตามหน้าหน้า ทั้งซ้าย ทั้งขวา กิดี แล้วเลื่อนลงมาอ้นทะกำเริบฟกขึ้นต้องเข้ามิได้ จะกระทบแต่ผ้าห่มก็มีได้ ให้เจ็บเสียวตลอดถึงหัวใจให้เสียดตามราวข้าง แลทรงอกให้ปวดขบในอกเปนกำล้ง แลให้เจ็บไปทั่วสรรพางค์กาย ให้เมื่อยขบขัดหัวหน้าแลหน้าตะโกก ให้ถ่วงตั้งลงไปทวารเบา แลให้ท้องขึ้นเปนกำล้ง บริโภคอาหารมิได้ไม่มีรส บางทีให้จับสับดร้อนสะท้านหนาว มักให้หยากเปรี้ยว หยากหวาน ซึ่งหยากทั้งนี้มิได้ชอบแก่โรค บุรุษยัสตรีเปนดุจกัน อันว่าลักษณะกระษัยจำพวกนี้เกิดเพื่อลมหพรรตัก คือกองปัตฆาฏกำเนิด แต่ปถวิให้เปนเหตุ ตามอาจารย์กล่าวไว้ดังนี้...”.

กษัยกล่อนน้ำ น. กษัยกล่อนชนิดหนึ่ง เกิดจากความผิดปกติของธาตุน้ำ ได้แก่ เลือด น้ำเหลือง หรือเสมหะ อย่างใดอย่างหนึ่งหรือทั้ง ๓ อย่าง เป็นได้ทั้งผู้ชายและผู้หญิง รักษายาก ผู้ป่วย

มักมีอาการเจ็บปวดมากบริเวณยอดอก อาจลามถึงตับ และหัวใจได้ ดังคัมภีร์กระษัย [๑/๕๓] ตอนหนึ่งว่า “... จะกล่าว ด้วยลักษณะกระไสยโรคหนึ่ง อันบังเกิดเพื่ออาพาธาตุวิธนั้น เปนเคารบ ๒๑ แลเมื่อลักษณะจะบังเกิดนั้น มีประเภท ๓ ประการ ประการหนึ่งเกิดเพื่อโลหิต ประการหนึ่งเกิดเพื่อ น้ำเหลือง ประการหนึ่งเกิดเพื่อเสมหะ แลกำเนิดซึ่งกล่าวมานี้ จะเปนแต่ประการใด ประการหนึ่งก็ดี แลเปนทั้ง ๓ ประการ ก็ดีท่านเรียกว่ากระไสยโลหิต ถ้าสัตว์เกิดได้ละคือ ๓ นิว่ ลักษณะดังนี้มีอยู่ในคัมภีร์โรคนิทานโน้นแล้ว ถ้าบุรุษตั้งเหนือ ละคือ ๓ นิว่ ดุจจะกันกับสตรีอื่นนี้ วิธารอยู่ในคัมภีร์มัจฉาปัก- ชันทิกานโน้น ในที่นี้อาจารย์เจ้า ยกกล่าวแต่ลักษณะกระไสยโรค นั้นอย่างเดียว ถ้าแลกระไสยจำพวกนี้บังเกิดขึ้นแก่บุพทล ผู้ใดแล้ว กระทำให้ปวดชบถึงยอดอกให้เจ็บปวดดังจะ ขาดใจตาย บางที่ตั้งลามขึ้นไปตับแลหัวใจ ดุจผีมะเร็งทรวงแล ผีปลวก ตามอาจารย์กล่าวไว้ดังนี้ ...”, กษัยเลือด หรือ กษัยโลหิต ก็เรียก.

กษัยกล่อนไฟ น. กษัยกล่อนชนิดหนึ่ง เกิดจากความผิดปกติ ของธาตุไฟ เป็นได้ทั้งผู้ชายและผู้หญิง รักษายาก ผู้ป่วยมักมี อาการจุกเสียดแน่นหน้าอกมาก ร้อนอยู่ภายใน เหงื่อออกมาก เปื่ออาหาร เจ็บบริเวณยอดอกอยู่ตลอดเวลา แต่ไม่รุนแรง ตาแดง มิใช่ตอนบ่าย อาจมีอาการบวมที่ใบหน้า ที่ท้อง หรือ ที่เท้า หากมีอาการบวมพร้อมกันทั้ง ๓ แห่ง จะรักษาไม่ได้ ดังคัมภีร์กระษัย [๑/๕๐] ตอนหนึ่งว่า “... อันบังเกิดเพื่อเตโชธาตุ บัดนั้นก่อนเปนปฐุม กล่าวคือเพลิงธาตุทั้ง ๔ มิได้เปนปกติ เเดินมิได้ตลอดขัดขงเข้า จึงให้วิปริตแปรปรวนเปนไปต่างต่าง

บางที่ตั้งในนาเกลือในอก กระทำให้แน่นน่าอภิปริโภคอาหาร มิได้ บางที่ให้จุกขึ้นดังจะขาดใจตาย แล้วให้ร้อนดังเพลิงเผา บางที่ให้เสโทแตกทุกเส้นขน กระทำให้จุกชุนั้นแดง ให้เบรุมๆ อยู่ที่ยอดคอก ให้จับแต่เวลาบ่าย แล้วให้บวมหน้า บวมท้อง บวมเท้า ถ้าแลบวม ๓ ถาน ดังกล่าวมานี้แล้วเมื่อใด แพทย์ จะเยียวยามิได้เลย เปนอาการตัดตามคำอาจารย์ท่านกล่าวไว้ ถ้าจะแก้ให้แก้ไปตามบุญตามกรรม โดยนโยบายพรคุณยานี้ เกือบ ...”.

กษัยกล่อนลม น. กษัยกล่อนชนิดหนึ่ง เกิดจากความผิดปกติ ของธาตุลม เป็นได้ทั้งผู้ชายและผู้หญิง รักษายาก ผู้ป่วยมัก มีอาการจุกเสียดแน่นในท้อง ปวดท้อง ร้อนภายในทรวงอก แต่ตัวเย็น เป็นต้น ดังคัมภีร์กระษัย [๑/๕๒] ตอนหนึ่งว่า “... จะกล่าวด้วยลักษณะโรคนี้อย่างไร อนันต์เกิดขึ้นเพื่อ วาโยธาตุ นั้นเปนเคาบ ๒๐ แลวาโยกระสายโรคจำพวกนี้ เมื่อกำเริบนั้น ช้างขึ้น ช้างแรม ก็ดี ถ้าเวลาเข้าคล้ายสักน้อย ดุจดนดี ถ้าเวลาบ่ายจึงเปน กระทำให้จุกขึ้นมาแล้วกัดขบ ดอดเอาทรวงอก ให้ร้อนในอก ให้ตัวเย็น แล้วให้ปวดขบเปน กำลัง ถ้าจะบริโภคอาหารสิ่งใดสิ่งหนึ่งก็ดี ถ้าสิ่งอันร้อนจึงจะ คลายสักน้อย ตามอาจารย์ท่านกล่าวไว้ดังนี้...”.

กษัยจุก น. กษัยอันเกิดจากอุปาทิกระโรคชนิดหนึ่ง เกิดจากลม เข้าไปในเส้นเอ็นภายในท้อง ผู้ป่วยมีอาการจุกแน่นมาก ต้องนอนคว่ำ ไม่สามารถนอนหงายได้ เพราะจะทำให้ปวดมาก ดังคัมภีร์กระษัย [๑/๒๑-๒๒] ตอนหนึ่งว่า “... จะกล่าวลักษณะ โรคนี้อย่างไร อนันต์เกิดขึ้นเปนอุปาทิกระ คือกระสายจุกนั้น

เปนคำรบ ๕ กล่าวคือวาโยนั้นเดินแทงเข้าไปในเส้น ในเอน
ฝ่ายในเปนอาคันตุกวาด แลให้เส้นพองขึ้นในท้องให้จุก ให้แตก
ดังจะขาดใจ ให้นอนขำ ร้องอยู่เปนนิจ จะนอนหงายขึ้นก็ได้
มีเวทนาเปนกำลังดังกล่าวมานี้...”.

กษัยเชือก น. กษัยอันเกิดจากอุปาทิกะโรคชนิดหนึ่ง เกิดขึ้น
ที่บริเวณตั้งแต่หัวหน้าถึงหัวใจ ผู้ป่วยมีอาการแน่นชายโครง
จุกเสียด อุจจาระขัด ปัสสาวะขัดและมีสีดำ จับใช้เป็นเวลา
สะบัดร้อนสะท้านหนาว เปื้ออาหาร ดังคัมภีร์กระษัย [๑/๔๖]
ตอนหนึ่งว่า “... จะกล่าวลักษณะกระไสยโรคอันบังเกิดขึ้นเปน
อุปาทิกะ คือ กระไสยเชือกนั้นเปนคำรบ ๑๓ ตั้งขึ้นแต่
หัวหน้า หยั่งขึ้นถึงหัวใจ แขงดุจแทงเหล็กให้แน่นโครงเปน
กำลัง ให้จุกเสียดแลให้ขัดอุจจาระปัสสาวะ แลให้ปัสสาวะนั้นดำ
เปนมัน แล้วกระทำให้บริโภคาอาหารมิได้ให้อิ่มไป ให้จับเปนเวลา
บางทีให้ร้อนบางทีให้หนาว ต่อนวดจึงคลายลงน้อยหนึ่ง
ถ้ามิได้นวดให้ตั้งแต่จะย่อตัวลงก็ได้ ดุจบุทคลเอาเหล็กมา
เสียบไว้ มีความเวทนาเปนกำลัง ...”.

กษัยดาน น. กษัยอันเกิดจากอุปาทิกะโรคชนิดหนึ่ง เกิดที่ยอดอก
ทำให้กล้ำเนื้อตั้งแต่ยอดอกถึงหน้าท้องแข็งมาก ผู้ป่วย
มีอาการปวด จุกเสียดแน่น กินข้าวไม่ได้ ถ้าลามลงถึงท้องน้อย
ทำให้ปวดอยู่ตลอดเวลา ถูกความเย็นไม่ได้ แต่ถ้าลามลงไป
ถึงหัวหน้าจะรักษาไม่ได้ ดังคัมภีร์กระษัย [๑/๓๔-๓๕]
ตอนหนึ่งว่า “... จะกล่าวลักษณะกระไสยโรคอันบังเกิดขึ้นเปน
อุปาทิกะ คือกระไสยดานอันเปนคำรบ ๑๒ ตั้งอยู่ยอดอกแขง
ดั่งแผ่นสินลา ถ้าตั้งลามลงไปถึงท้องน้อยแล้วเมื่อใด กระทำ

ให้ร้องครางอยู่ทั้งกลางวันกลางคืน ถูกเยนเข้ามิได้ ถ้าถูกร้อน ค่อยสงบลงน้อยหนึ่ง แล้วกลับปวดมาแล้ว กระทำให้จุกเสียด แน่นนำออก บริโภคอาหารมิได้ ถ้าลามลงไปถึงหัวเหน่าแล้ว เมื่อใด เปนอะติสยะโรค แพทย์จะรักษามิได้เลย ถ้าจะรักษา รักษาแต่ยังมีงหัวเหน่าจุกกล่าวไว้ดังนี้ ...”.

กษัยเต่า น. กษัยอันเกิดจากอุปาทิกระโรคชนิดหนึ่ง เกิดจากเสมหะจับตัวเป็นก้อนแข็งเท่าฟองไข่เปิดที่ชายโครงข้างซ้าย หรือขวา ผู้ป่วยมีอาการแน่นจุกที่ยอดอก มีไข้ ร่างกายซูบผอม ตัวเหลือง นานเข้าทำให้อุจจาระ ปัสสาวะเป็นเลือด รักษาไม่ได้ ดังคัมภีร์กระษัย [๑/๓๒-๓๓] ตอนหนึ่งว่า “... จะกล่าวลักษณะ กระไสยโรคอันบังเกิดขึ้นเปนอุปาทิกระ คือ กระไสยเด่านั้นเปน คัมภ ๑๑ เกิดเพื่อดานเสมหะตั้งชายโครงซ้าย ชายโครงขวา ก็มี เท่าฟองเปด แล้วลามขึ้นมาจุกอยู่ยอดอก กระทำให้จับ ทุกเวลาน้ำขึ้น ให้กายซูบผอมผิวเนื้อเหลืองดังทาขมิ้น ครั้นแก่ เข้าให้โลหิตตกทวารหนัก ทวารเบา โทษทั้งนี้ คือตัวกระไสย แตกออกเปนอะสาทียโรค ...”.

กษัยเถา น. กษัยกล่อนชนิดหนึ่ง เกิดจากความผิดปกติของลม สันทฆาตและลมปัตฆาต ซึ่งทำให้เส้นพองและแข็งอยู่บริเวณ หัวหน่าวไปจนถึงหลัง ผู้ชายจะเกิดทางด้านขวา ส่วนผู้หญิง จะเกิดทางด้านซ้าย รักษายาก ผู้ป่วยมักมีอาการเจ็บปวด ในทรวงอก และปวดเสียวจนถึงบริเวณต้นคอ ปัสสาวะ เป็นเลือด เป็นต้น ดังคัมภีร์กระษัย [๑๓/๓/๓๖] ตอนหนึ่งว่า “... อันว่าโกษยเถานั้น มันเกิดเพื่อลมสันทฆาฏ แลลมปัตฆาฏ มันแล่นเข้าไปในลำเส้นนั้น มันให้เส้นพองแข็ง ขวางอยู่หัวหน้า

มาประจบเกลียวข้าง ถ้าผู้ชายมันขึ้นข้างขวา ถ้าผู้หญิงมันขึ้นข้างซ้าย มันเสียดตามชายโครงถึงยอดอก มันก็ให้ปวดขบเอาในอกตลอดเสียวถึงลำคอ ลางที่มันมักให้อาเจียนน้ำลาย ถ้ามันรากออกมาที่ปวดขบนั้น มันก็ค่อยสงบลงหน่อย ก็ทำเพศอาการประจุกฝีปลวก ฝีมะเร็งทรวง ผิดกันที่เปนน้ำมูตร ถ้าเปนน้โษยนน้ำมูตรแดง แต่ว่าติดอยู่ข้าง จะเหลืองสักหน่อย ถ้าเอาถ้วยรองไว้ ดูเมื่อมันนอนลงอยู่ที่ก้นถ้วยนั้น ดังปูนกินหมากแลถ้าเปนน้สีมันดำแลโรคอันนี้มันเปนเพราะกินของคาวของหวานนักจึงเปน แต่เปน ๆ หาย ๆ ไปประมาณ ๑๒ ปี ๑๓ ปี แล้วมันก็กลายเป็นมานโษयरรักษาไม่ได้ ถ้าจะแก้ท่านให้แก้เมื่อมันยังอ่อนอยู่นั้น ...”.

กษัยทัน

น. กษัยอันเกิดจากอุปาทิกระโรคชนิดหนึ่ง อาการของโรคจะเกิดเมื่อกินอาหารเข้าไป ทำให้จุกแน่นบริเวณหน้าอกและชายโครง อาเจียน หายใจไม่สะดวก ถ้าเป็นมากจะรู้สึกแน่นตั้งแต่ท้องน้อยขึ้นไป กินข้าวไม่ได้ ดังคัมภีร์กระษัย [๑/๓๙] ตอนหนึ่งว่า “... จะกล่าวลักษณะโรค อันบังเกิดขึ้น เปนอุปาทิกระ คือกระไสยทันนั้นเปนเคารบ ๑๓ เกิดเพื่ออาหารที่บริโภค เมื่อท้องเปล่าอยู่นั้น ยังมีได้บริโภคอาหารเข้าไป ก็สงบเปนปรกติอยู่ ครั้นบริโภคอาหารเข้าไป ได้มากแลน้อยก็ดี จึงกระทำให้ทันขึ้นมายอดอก บางทีให้อาเจียน ให้วอก บางทีให้แน่นหน้าอกแลชายโครง ให้หายใจไม่ตลอดท้องดังประหนึ่งจะสิ้นใจตาย แล้วกระทำให้แน่นขึ้นมาแต่ท้องน้อยชักเอาเกาะเข้าแขวนขึ้นไปไว้จะบริโภคอาหาร ก็มีได้ดุจดั่งกล่าวมา ...”.

กษัยน้ำ

น. กษัยอันเกิดจากอุปาทิกระโรคชนิดหนึ่ง ทำให้โลหิต น้ำเหลือง และเสมหะในร่างกาย อย่างใดอย่างหนึ่ง หรือ ทั้ง ๓ อย่างผิดปกติ ผู้ป่วยมีอาการปวดขบถึงยอดอก แล้วลามขึ้นไปเหมือนเป็นฝีมะเร็งทรวงและฝีปลวก ดังคัมภีร์ กระษัย [๑/๔๔] ตอนหนึ่งว่า “... จะกล่าวลักษณะกระไสยโรค อันบังเกิดเป็นอุปาทิกะ คือกระไสยน้ำนั้น เปนเคาบ ๑๖ เกิด เพื่อโลหิต เพื่อน้ำเหลือง เพื่อเสมหะ ทั้ง ๓ นี้ เปนประการใด ประการหนึ่งก็ดี เปนทั้ง ๓ ประการนั้นก็ดีเรียกว่ากระไสยโลหิต ให้เปนเหตุ ถ้าสัตว์ตั้งได้ละคือ ๓ นิ้ว แฉงอยู่ในคัมภีร์มหาโชตรัต โน้นแล้ว ถ้าบุรุษตั้งเหนือละคือ ๓ นิ้ว แฉงอยู่ในคัมภีร์มัจฉา- บัณฑุกาโน้นแล้ว ในที่นี้จะกล่าวแต่กระไสยอย่างเดียว ถ้าบังเกิดขึ้นแต่ผู้ใด กระทำให้ปวดขบถึงยอดอก ดังจะขาดใจ แล้วตั้งลามขึ้นไปดังฝีมะเร็งทรวงแลฝีปลวก ดังนี้ ...”.

กษัยปลวก

น. กษัยอันเกิดจากอุปาทิกระโรคชนิดหนึ่ง เกิดจากลม ในเส้นสันทฆาต ทำให้มีอาการปวดที่ทรวงอก เป็น ๆ หาย ๆ เรื้อรัง นานเข้าจะทำให้ร่างกายผอมแห้ง ผิวดำดั่งคัมภีร์กระษัย [๑/๒๙] ตอนหนึ่งว่า “... จะกล่าวลักษณะกระไสยโรคอันบังเกิด ขึ้นเป็นอุปาทิกะ คือ กระไสยปลวกนั้น เปนเคาบ ๙ เกิดเพื่อ สันทฆาฏ กระทำให้ปวดขบเอาทรวงอกดังจะขาดใจตาย เปนแล้วหายไป ๑ เดือน ๒ เดือน ๓ เดือน จึงกลับเปนมาเล่า แต่เปนเช่นนี้หลายครั้ง หลายหน ครั้นแก่เข้า ทำให้ผิวดำนั้น ชีดแลเผือดผอมแห้งลง มีทนต์รู้ว่าฝีปลวก ผิดกันแต่ที่มีบุบโพ แลหาบุบโพมิได้ ถ้าฝีปลวกมีบุบโพ ถ้ากระไสยหาบุบโพมิได้ ลักษณะดังนี้แพทย์พึงพิจารณาจงละเอียดเถิด ...”.

กษัยปลาตุก น. กษัยอันเกิดจากอุปปาติกะโรคชนิดหนึ่ง เกิดจากโลหิตและน้ำเหลือง เกิดที่กระเพาะอาหารหรือมดลูก ผู้ป่วยมีอาการท้องโตคล้ายสตรีมีครรภ์ ๗-๘ เดือน ถ้าข้างขึ้นจะเจ็บหน้าอกมากจนแตะต้องไม่ได้ หอบ สะอึก ถ้าข้างแรมจะเจ็บที่ท้องน้อยและหัวหน้า อาจลามไปที่กระดูกสันหลังและต้นขาทั้ง ๒ ข้าง ดังคัมภีร์กษัย [๑/๒๗] ตอนหนึ่งว่า “... จะกล่าวลักษณะกระไสยโรคอันบังเกิดขึ้นเป็นอุปปาติกะ คือกระไสยปลาตุกนั้นเป็นเคารบ ๘ เกิดเพื่อโลหิตและน้ำเหลืองระคนกันมีจิตรวิญญูณดุจดั่งปลาตุกเกิดขึ้นในเกาะเข้าถ้าสตรีจับเอามดลูก มีสันถานดั่งแม่หญิงทรงครรภ์ได้ ๗ เดือน ๘ เดือน บางทีแทงไปซ้าย ไปขวา ถ้าข้างขึ้นยื่นไปเอายอดอกให้เจ็บอกต้องลงมิได้ บางทีให้หอบให้สะอึก ถ้าข้างแรมเลื่อนลงมาอยู่ท้องน้อย แลหัวหน้า บางทีค้ำลงไปที่กระดูก สันหลังตึงลงไปต้นขาทั้งสอง มีทันทู้ว่ามีครรภ์ ...”.

กษัยปลาหมอ น. กษัยอันเกิดจากอุปปาติกะโรคชนิดหนึ่ง เกิดในลำไส้ ท้องน้อย หากเป็นตอนข้างขึ้นผู้ป่วยจะมีอาการปวดที่ตับ ม้าม ทำให้จุกแน่น หากเป็นข้างแรมผู้ป่วยจะมีอาการปวดท้องน้อยและหัวหน้า ปัสสาวะขัด อุจจาระขัด ดังคัมภีร์กษัย [๑/๒๖] ตอนหนึ่งว่า “... จะกล่าวลักษณะกระไสยโรคอันบังเกิดขึ้นเป็นอุปปาติกะ คือกระไสยปลาหมอนั้นเป็นเคารบ ๗ มีจิตรวิญญูณเกิดขึ้นในลำไส้ ถ้าข้างขึ้น ตัวกระไสยบายศีคะขึ้นมากัดเอาชายตับ ขายม้าม แลปวดกระทำให้จุก ให้แตกถ้าข้างแรม ตัวกระไสยบายศีคะลงไปท้องน้อยแลหัวหน้ากระทำให้ขัดอุจจาระ ขัดปัสสาวะ แลให้ผู้นั้นเจ็บปวดมีความเวทนาเป็นกำลัง ให้ปวดร้อครางอยู่ดัง จะขาดใจตาย ...”.

กษัยปลาไหล

น. กษัยอันเกิดจากอุปาทิกระโรคชนิดหนึ่ง ผู้ป่วยมีอาการปวดท้อง อุจจาระขัด ปัสสาวะขัด ปัสสาวะมีสีเหลืองหรือสีแดง ถ้ากินอาหารเข้าไปอาการปวดจะทุเลา แต่ถ้าไม่กินอาหารจะปวดท้องมากบริเวณชายตับและม้าม บางครั้งทำให้มีอาการเมื่อยขบตามข้อกระดูก เป็นต้น ดังคัมภีร์ กระษัย (๑/๒๔) ตอนหนึ่งว่า “... จะกล่าวลักษณะกระไสยโรค อันบังเกิดขึ้นเป็นอุปาทิเก คือกระไสยปลาไหลนั้นเป็นเคารบ ๖ ครั้นแกเข้าจึงกระทำโทษ เอาหางนั้นขอนลงไปแทงเอา หัวหน้า แลทวารหนัก ทวารเบา แล้วให้ขัดอุจจาระ ขัดปัสสาวะ ให้ปัสสาวะเหลืองดังขมิ้น บางทีแดงดังน้ำฝางต้ม น้ำดอกคำ แลตัวกระไสยนั้นพ่นขึ้นไปตามลำไส้ ศีรษะหยั่งขึ้นไปถึงชายตับ แลเกาะเข้า ถ้าบริโภคอาหารลงไปเมื่อใด ตัวกระไสยนั้นก็รับ เอาอาหารทุกเวลา ถ้ามิได้บริโภคอาหารลงไป ตัวกระไสยนั้น ก็กัดเอาชายตับ ชายม้าม เจ็บปวดยิ่งนัก บางทีให้เมื่อยขบ ทุกข้อกระดูก บางทีให้ขนชูชันดูจใช้จับดังกล่าวมานี้ ...”.

กษัยปู

น. กษัยอันเกิดจากอุปาทิกระโรคชนิดหนึ่ง เกิดจากโลหิต จับเป็นก้อนลักษณะคล้ายปูทะเล เกาะอยู่ในกระเพาะอาหาร ผู้ป่วยมีอาการปวดขบบริเวณท้องและท้องน้อยอย่างรุนแรง เมื่อท้องว่าง เมื่อกินอาหารเข้าไปอาการปวดจะดีขึ้น ดังคัมภีร์ กระษัย (๑/๒๐) ตอนหนึ่งว่า “... จะกล่าวลักษณะกระไสยโรค อันบังเกิดขึ้นเป็นอุปาทิเก คือกระไสยปูนั้นเป็นเคารบ ๔ เกิด เพื่อโลหิตคุดกัน มีสันถาดงปูทะเลเข้ากินอยู่ในเกาะเข้า กระทำให้ปวดขบท้องน้อยเป็นกำลัง บริโภคอาหารซาบลงไป เมื่อใดค่อยสงบลง ครั้นสิ้นอาหารแล้วกระทำให้พัดอยู่ ดูจดัง กงเกวียน ลั่นอยู่ตามลำไส้เจ็บดังจะขาดใจตาย ...”.

กษัยเพลิง

น. กษัยอันเกิดจากอุปาทิกะโรคชนิดหนึ่ง เกิดจากความผิดปกติของธาตุไฟ ๓ ประการ ได้แก่ ชिरณคคิ สันตบปักคิ และปริทัยหคคิ ผู้ป่วยมักมีไข้ในเวลาบ่าย ตาแดง ใบหน้า ท้อง และเท้าบวม ตัวเย็นแต่รู้สึกร้อนภายใน จุกแน่น และเจ็บยอดอก เสียดสีข้าง ขยับตัวไม่ได้ ปวดขบมาก เมื่อกินอาหารเข้าไปทำให้ท้องอืด เป็นต้น ดังคัมภีร์กระษัย [๑/๔๒-๔๓] ตอนหนึ่งว่า “...จะกล่าวลักษณะกระไสยโรค อันบังเกิดขึ้นเปนอุปาทิกะ คือกระไสยเพลิง นั้นเปนเคารบ ๑๕ เกิดเพื่อเตโชธาตุ ๓ ประการคือ อลิตาชีวะชาอรคคิ สันตะปักคิ ปริไทหคคิ ทั้ง ๓ นี้ให้เปนเหตุ กระทำให้จับแต่เวลาบ่ายให้จุกษุแดง ให้เจ็บยอดอก มักเปนฝีมะเร็งทรวง ให้บวมหน้าให้บวมท้อง ให้บวมเท้า ให้ตัวเย็นแต่ร้อนในดังเพลิงเผา ตั้งเหนือสะดือ ๓ นิ้ว ให้จุกให้แตกในอกให้เสียดสีข้างจะไหวตัวก็มีได้ ดุจปัสสาวะ ปวดขบเปนกำลัง บริโภคอาหารเข้าไปให้พะอืดพะอม ให้ท้องขึ้นแลมิได้เรอมิได้ผายลม ให้แน่นบริโภคอาหารมิได้ให้เสโทตกทุกเส้นขน ...”.

กษัยราก

น. กษัยอันเกิดจากอุปาทิกะโรคชนิดหนึ่ง เกิดจากลมในท้อง ผู้ป่วยมีอาการท้องอืด ตั้งแน่นไปทั้งร่างกาย มีเสียงลั่นในท้อง อาเจียนลมเปล่า ดังคัมภีร์กระษัย [๑/๑๓] ตอนหนึ่งว่า “... จะกล่าวลักษณะกระไสยโรค อันบังเกิดขึ้นเปนอุปาทิกะ คือกระไสยรานั้นเปนเคารบ ๒ บังเกิดเพื่อลมร่องให้อาเจียนลมเปล่า แลให้ลั่นอยู่ในอุทรดังจ้อจ้อ แล้วให้ตั้งไปทั้งกาย ดุจบุกกลเอาเชือกมารัดไว้ ให้ผู้นั้นร้องครางอยู่ทั้งกลางวัน กลางคืน มิได้ขาด ดังจะกลัดใจตาย ...”.

กษัยล้น

น. กษัยอันเกิดจากอุปปาติกะโรคชนิดหนึ่ง ตำราการแพทย์แผนไทยว่าเกิดจากน้ำเหลือง ผู้ป่วยมีลมป่นปวนอยู่ในท้อง หากเป็นตอนข้างขึ้นจะมีอาการจุกเสียดในอก หากเป็นข้างแรมจะมีอาการปวดถ่วงอย่างรุนแรงบริเวณหัวหน้า เป็นต้น ดังคัมภีร์กระษัย [๑/๑๖] ตอนหนึ่งว่า “... อันว่ากระษัยล้นนั้นเกิดเพื่อน้ำเหลือง โดยกำลังวาโยพัดให้เปนฟองแล่นน้ำ กระทำให้ในอุทรนั้นล้นขึ้น ล้นลง ถ้าข้างขึ้นให้แตกอก ถ้าข้างแรมให้ถ่วงเหนือดังจะขาดใจตายดังนี้ ...”.

กษัยลม

น. กษัยอันเกิดจากอุปปาติกะโรคชนิดหนึ่ง เกิดจากลมในร่างกายผิดปกติ ลมทั่วร่างกายมารวมกันที่เหนือสะดือ ผู้ป่วยมีอาการจุกเสียด แน่นหน้าอกมาก หายใจขัด กินอาหารไม่ได้ เสียวแปลบทั่วร่างกายคล้ายถูกเข็มแทง ดังคัมภีร์กระษัย [๑/๔๘] ตอนหนึ่งว่า “... จะกล่าววลักษณะกระษัยโรคอันบังเกิดขึ้นเปนอุปปาติกะ คือกระษัยลมประมวนนั้นเปนเคารบ ๑๘ เกิดเพื่อย่างคาระวาท ประมวนกันเข้าตั้งเหนือสะดือเท่าผลมะเดื่อ กระทำให้จุกเสียดให้แน่นนำอก เปนกำลังแล้วกระทำให้หายใจขัดแลหายใจอื่น ให้บริโภคอาหารมิได้ให้เสียวแปลบปลาบไปทุกเส้นขน ดังบุทคลเอาเขมมาแทงลงทั่วทั้งกายดังนี้...” ตำราแพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ได้แบ่งสาเหตุและอาการของโรคออกเป็น ๖ ประการ ได้แก่ ๑) ลมในลำไส้จับเป็นก้อนแข็ง ทำให้จุกแน่นในอก ๒) ลมนอกลำไส้จับเป็นก้อนแข็ง แล่นเข้าในกระดูก ทำให้เมื่อยในกระดูกไปทั่วทั้งกาย ๓) ลมทั่วทั้งร่างกาย เริ่มต้นที่สะดือ จับเป็นก้อนกลมขนาดเท่าผลมะเดื่อ ทำให้มีอาการจุก แน่นในอก ๔) ลม

อุทรวาท เริ่มที่ปลายเท้า ขึ้นมาถึงศีรษะ แล้ววนเข้าไปที่อก และลำไส้ ทำให้เกิดเม็ดขึ้นในลำไส้ ลักษณะเป็นฝักรวงผึ้ง (๕) ลมจับตัวกันวิ่งจากปลายเท้าตลอดถึงกระหม่อม แต่พัดไม่ตลอด สะดุดหยุดเป็นที่ ๆ ขึ้นมาถึงจุดใด ที่ใด ก็เจ็บปวดเพียงจุดนั้น ๖) ลมตามจุดทั้ง ๔ แห่ง คือ ใต้สะดือ เหนือสะดือ ด้านขวา และด้านซ้ายของสะดือ สุดแต่จะตั้งขึ้นที่ใด ลักษณะเป็นฝัคล้ายผีหัวด้วน ทำให้มีอาการจุกเสียด แน่นหน้าอก หายใจขัด กินอาหารไม่ได้ แสบตามผิวหนังไปทั่วทุกขุมชน ดังคัมภีร์ภีระษัณย์ [๑๗/๗๔๑] ตอนหนึ่งว่า “... จะกล่าวโกษย จำพวกหนึ่ง เกิดเพื่อลม ๖ จำพวก จำพวกหนึ่งเกิดเพื่อลมในไส้ มันก็ให้ปวดนดาน กลมเข้าประมาณเท่าลูกในตาล เมื่อมันแก่เข้ามันให้แข็งไปทั้ง ๒ ข้าง แล้วมันให้จุกเสียดแน่นในอก ... โกษยลมจำพวกหนึ่ง มันเกิดเพื่อกดออกไล่แล้วมันแล่นเข้าในกระดูก มันให้เมื่อยทุกกระดูกดังจะแตกจากกัน ... โกษยลมจำพวกหนึ่งบังเกิดเพื่อลมทั้งกาย แลลมอันนั้นมันก็ประมวญกันเข้า ตั้งอยู่เหนือสะดือ เท่าลูกมะเดื่อ มันให้จุกเสียดแน่นอกเป็นกำลัง ... โกษยเกิดเพราะลมอุทรวาทนั้น มันเกิดขึ้นมาแต่ปลายเท้าขึ้นมาถึงศีรษะ เมื่อจะเปนเหตุแก่บุคคลผู้นั้น แลลมนั้นมันพัดอยู่แต่เพียงยอดอก มันก็แล่นเข้าในลำไส้ มันก็ให้ปวดเม็ดขึ้นในลำไส้ และมันก็ให้เปนฝักรวงผึ้ง มันก็ให้เจ็บปวดพื้นประมาณ ... โกษยมันเกิดเพื่อลม มันพัดแต่ปลายตลอดถึงกระหม่อมนั้น ลมอันนี้มันพัดไม่ตลอด ดันอยู่เพียงไหน มันให้เจ็บอยู่เพียงนั้นแล ชื่อว่าโกษยลมมันตั้ง ๔ สฐาน ที่ได้สดือนั้นแก่ ๑ เหนือสะดือนั้นแห่ง ๑ ที่ริมสะดือซ้ายขวาตามมันจะตั้งขึ้นแห่งใดแห่งหนึ่ง ๑ ประดุจผีหัวด้วนนั้น ...”.

กษัยล้นกระปือ น. กษัยอันเกิดจากอุปาทิกระโรคชนิดหนึ่ง เกิดจากโลหิตจับตัวเป็นลิ่มติดอยู่ที่ขอบตับด้านล่าง ทำให้ตับแข็ง ยื่นเลยชายโครงออกมาเหมือนล้นกระปือ ผู้ป่วยมีอาการจับไข้เป็นเวลา จุกแน่นในอก กินอาหารไม่ได้ นอนไม่หลับ ร่างกายผอมแห้ง นานเข้าจะมีเลือดและน้ำเหลืองในช่องท้อง ทำให้ท้องโต เรียกว่า มานกษัย ดังคัมภีร์กระษัย [๑/๓๑] ตอนหนึ่งว่า “... จะกล่าวลักษณกระไสยโรคอันบังเกิดขึ้นเพนอุปาทิกระ คือ กระไสยล้นกระปือนั้นเพนเคารบ ๑๐ บังเกิดเพื่อโลหิตลิ่มติดอยู่ชายตับเพนตัวแขง ยาวออกมาจากชายโครงข้างขวา มีสันถานดั่งล้นกระปือ กระทำให้ครันตัวให้ร้อนให้จับเพนเวลา ให้จุกให้แน่นอกให้บริโภคอาหารมิได้ให้นอนมิหลับ อยู่เพนนิจ ให้กายนั้นชুবผอมแห้งไป ครันแก่เข้าตัวกระไสยแตกออก เพนโลหิตแลน้ำเหลืองให้ซึมไปในไส้ใหญ่ไส้น้อย ทำให้ไส้พองท้องใหญ่ดั่งกล่าวมานี้ จึงได้ชื่อว่ามารกระไสย เพนอะสาทียโรคแพทย์จะเยียวยากนัก ถ้าแก่แล้ว ตัวกระไสยแตกออกแก้มิได้เลย ถ้าจะแก้ให้แก้แต่ยังอ่อน ๆ อยู่ นั้น บางทีได้บ้างเสียบ้าง ...”.

กษัยเลือด, กษัยโลหิต ดู กษัยกล่อนน้ำ.

กษัยเส้น น. ความผิดปกติที่เกิดในกล้ามเนื้อและเส้นเอ็น ทำให้มีอาการปวดเมื่อยตามร่างกาย ท้องผูก อ่อนเพลีย เป็นต้น.

กษัยเสียด น. กษัยอันเกิดจากอุปาทิกระโรคชนิดหนึ่ง เกิดจากลมตะคริวขึ้นมาจากหัวแม่เท้า ผู้ป่วยมีอาการปวดขบ สะดุ้งทั้งตัว เสียดตามชายโครง เป็นต้น ดังคัมภีร์กระษัย [๑/๔๑]

ตอนหนึ่งว่า “... จะกล่าวลักษณะกระไสยโรค อันบังเกิดขึ้น เปนอุปาทิกะ คือกระไสยเสียดนั้นเปนเคารบ ๑๔ เกิดเพื่อ ลมสะคริวขึ้นมาแต่แม่เท้า ขึ้นตามลำเส้นสะคริว กระทำให้ ปวดขบสดุ้งทั้งตัว แล้วขึ้นเสียดเอาชายโครงทั้งสองร่องดัง จะขาดใจ บางทีให้ขับไปทั่วทั้งตัว แพทย์จะรักษาให้นวด เสียก่อนให้คลายแล้ว จึงแต่งยาให้กินต่อไปดุจดังกล่าวไว้นี้...”.

กษัยเหล็ก น. กษัยอันเกิดจากอุปาทิกะโรคชนิดหนึ่ง เกิดจาก ลมอัดแน่นแข็งเป็นดานอยู่ในท้องน้อย ผู้ป่วยมีอาการเจ็บปวด ท้องแข็งลามขึ้นไปถึงยอดอก กินอาหารไม่ได้ เป็นต้น ดังคัมภีร์ กระษัย [๑/๑๙] ตอนหนึ่งว่า “... จะกล่าวลักษณะกระไสยโรค อันบังเกิดขึ้นเปนอุปาทิกะ คือ กระไสยเหล็กนั้นเปนเคารบ ๓ มีประเภทกระทำให้ปวดหัวหน้าวแลท้องน้อย นั้นแรงดุจ ดังแผ่นสิลา แลจะไหวตัวไปมาก็ได้ ครั้นแก้เข้าแขงลาม ขึ้นไปถึงยอดอกแล้วให้บริโภคอาหารมิได้ ให้ปวดขบ ดังจะ ขาดใจตายดังนี้...”.

กอก ก. เอาเลือด หนอง หรือลมออกจากร่างกาย หรือดูดเอา น้ำนมออกจากเต้านมโดยใช้ถ้วย กระบอก ฯลฯ เป็นเครื่องมือ.

กอกกุก, กอกเขา ดู มะกอก.

กอง สมุหนามและลักษณะนามที่ใช้กับธาตุสมุฏฐาน หรือโรค เช่น กองปถวิธาตุ กองหทัย กองปิตตะ กองโรค กองไข้ ไฟ ๔ กอง ลม ๖ กอง ฯลฯ.

ก้อนเล้า น. ก้อนดิน ก้อนอิฐ หรือก้อนหิน เป็นต้น ที่เอามาตั้งต่างเตา ในการอยู่ไฟของชาวบ้านบางถิ่น ใช้ก้อนเล้าเผาไฟให้พออุ่น ห่อผ้า ประคบบริเวณหน้าท้องและหัวหน้าของมารดาหลัง คลอดเพื่อให้มดลูกเข้าอู่.

กอบ ๑. ก. เอามือ ๒ ข้างรวบสิ่งของเข้ามาจนนิ้วกำยของมือชิดกันแล้วยกขึ้น. ๒. น. เรือกของที่กอบขึ้นครั้งหนึ่ง ๆ ว่า กอบหนึ่ง ๆ. ๓. ลักษณะนามเรียกปริมาณของของที่กอบขึ้นมา เช่นนั้น เช่น ๒ กอบ, กอบมือ ก็เรียก.

กอบมือ   ดู กอบ.
กะกั้ง   ดู โกฎกะกั้ง.
กะจี้   ดูใน โกฎกะกั้ง.
กะโถม   ดู ผักกระโถม.
กะดัด   ดู ราชดัด.
กะทันตาเถร   ดู มะตูม.

กะทือ น. ๑. เครื่องยาที่เป็นเหง้าของพืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Zingiber zerumbet* (L.) Roscoe ex Sm. subsp. *zerumbet* ในวงศ์ Zingiberaceae ดังคำกวีรสรพลักษณะสรรพคุณ [๒/๓๗/๑] ตอนหนึ่งว่า “... คุณกะทือปามีคุณดุจข่า เจริญไพบาตุแก้ลมจุกเสียด ...” ตำราสรรพคุณยา ฉบับของกรมหลวงวงษาธิราชสนิท [๔๒/๑๖] ตอนหนึ่งว่า “... จะกล่าวสรรพคุณกะทือ ลำต้นนั้น รู้แก้ไขอันกระทำให้เปื้ออาหาร ใบนั้นรู้แก้โลหิตอยู่ไฟให้ตกเสีย ดอกนั้นรู้แก้ไขอันผอมเหลือง รากนั้นรู้แก้ไขอันร้อน กระทำให้เย็น ศีศะนั้นรู้ตั้งไว้ซึ่งน้ำนมแห่งสตรีอันแห้ง ให้บริบูรณ์ขึ้น ...” และตำราไม้เทศเมืองไทย [๔๕/๑๖] ตอนหนึ่งว่า “... มีรสขมและขื่นน้อย ๆ ... ต้นแก้ไขอาหาร ใบขับเลือดเน่าในเรือนไฟ ดอกแก้ไขเรื้อรัง ผอมเหลือง รากแก้ไขตัวเย็น หัวและง่าบารุงให้เกิดน้ำนม แก้ปวดมวน แก้บิด ขับลมผาย ขับปัสสาวะ ง่ากะทือเผาไฟ

ให้สุกรับประทานกับน้ำปูนใส แก้กบิวดบดแบ่ง, เสมหะเป็นพิษ, แก้น้ำ, กล่อมอาเจียน ...”. ๒. พืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Zingiber zerumbet* (L.) Roscoe ex Sm. subsp. *zerumbet* ในวงศ์ Zingiberaceae มีชื่อสามัญว่า wild ginger, martinique ginger เป็นไม้ล้มลุก เหง้าอวบหนา ผิวนอกสีน้ำตาลอ่อน เนื้อในสีเหลืองอ่อน มีกลิ่นเฉพาะ กาบใบเรียงสลับ โอบกันแน่น ชูเหนือดินเป็นลำต้นเทียม แตกกอ ใบเป็น ใบเดี่ยว เรียงสลับระนาบเดียว ช่อดอกแบบช่อเชิงลด ออกจากเหง้า กลีบดอกสีเหลืองถึงสีเหลืองเข้ม หรือสีขาว แกมเหลือง โคนติดกันเป็นหลอด ผลแบบผลแห้งแตก รูปค่อนข้างกลม สีแดง เมล็ดรูปรีแกมรูปหยดน้ำ สีดำ, กะแวน กะแวน หัวทื่อ หัวทื่อ อีทื่อ เขียวข่า เขียวแดง หรือ เขียวดำ ก็เรียก, เขียนว่า กระทื่อ ก็มี.

กะบังลมพลัด, กะบังลมหย่อน อยู่ใน มดลูกเคลื่อน.

กะโปกกระชาย อยู่ใน กระชาย.

กะเพรา น. ๑. เครื่องยาที่เป็นใบแห้งของพืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Ocimum tenuiflorum* L. ในวงศ์ Lamiaceae มีรสและสรรพคุณ ดังคัมภีร์สรรพลักษณะสรรพคุณ [๒/๓๖๖] ตอนหนึ่งว่า “... คุณกะเพราคุณกะเมงมีรสเผ็ด ร้อนแลมีคุณเสมอกับ ผักคราด ...” และตำราไม้เทศเมืองไทย [๔๕/๓๓] ตอนหนึ่งว่า “... กะเพราแดงมีรสเผ็ดร้อนแรงกว่ากะเพราขาวมาก ตามสรรพคุณยาโบราณกล่าวว่า เป็นยาตั้งธาตุ, แก้ปวดท้อง, ท้องขึ้น แก้อลมตานทราย, ขับผายลม, ทำให้เรอ, แก้จุกเสียด แหว่งในท้อง ...”. ๒. พืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Ocimum*

tenuiflorum L. ในวงศ์ Lamiaceae มีชื่อสามัญว่า holy basil leaf, sacred basil leaf, tulsi leaf เป็นไม้ล้มลุก มีขน ลำต้นและกิ่งก้านเป็นสี่เหลี่ยม มีกลิ่น ใบเป็นใบเดี่ยว เรียงตรงข้าม รูปไข่ ปลายแหลมหรือมน โคนมนหรือแหลม ขอบหยักหรือเป็นคลื่น สีเขียว สีม่วงแดงแกมเขียว ถึงสีม่วงแดง มีขนและต่อมน้ำมัน ช่อดอกแบบช่อฉัตร กลีบดอกสีขาว สีขาวแกมม่วง หรือสีม่วงอ่อน โคนติดกัน เป็นหลอด ปลายแยกเป็นรูปปากเปิด ผลแบบผลแห้งไม่แตก มีกลีบเลี้ยงติดทน และขยายใหญ่โอบรอบผล เมล็ดรูปรี พอง และเป็นเมือกเมื่อถูกน้ำ, กะเพราชน กะเพราขาว (ต้น กิ่ง ก้าน และใบสีเขียว) หรือ กะเพราแดง (ต้น กิ่ง ก้าน และใบ สีม่วงแดง) ก็เรียก.

กะเพราชน, กะเพราขาว, กะเพราแดง   ดู กะเพรา.

กะเพาะเข้า   ดู กระเพาะขาว.

กะเพาะน้ำ   ดู กระเพาะน้ำ.

กะเภาะขาว, กะเภาะเข้า   ดู กระเพาะขาว.

กะเภาะน้ำ   ดู กระเพาะน้ำ.

กะเม็ง   น. ๑. เครื่องยาที่เป็นส่วนทั้งต้นแห้งของพืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Eclipta prostrata* (L.) L. ในวงศ์ Asteraceae มีรสและสรรพคุณดังตำราสรรพคุณยา ฉบับของกรมหลวงวงษาธิราชสนิท [๔๒/๑๓] ตอนหนึ่งว่า “... จะกล่าวสรรพคุณกะเม็ง ต้นนั้นรู้แก้ลมให้กระจายแลแก้โลหิตอันกระทำให้ร้อน ดอกนั้นรู้แก้ดีอันฟุ้งซ่านให้บริบูรณ์ ลูกนั้นรู้ แก้ลมให้กระจาย รากนั้นรู้แก้ลมอันวิ่งเวียนอยู่ในอุทรให้ขึ้น

เป็องบน ...” และตำราไม้เทศเมืองไทย [๔๕/๔๑] ตอนหนึ่งว่า “... ต้นแก้ลมให้กระจาย คือแก้จุกเสียดแน่นอืดเฟ้อ, แก้โลหิต ซึ่งทำให้ร้อน, ดอกแก่น้ำดีชาน, ลูกขับผายลม, รากขับลม ในลำไส้และกระเพาะอาหาร, แก้อาเจียนเป็นโลหิต ... กะเม็ง มีรสร้อน ห้ามเลือด ... ต้นกะเม็งใช้เป็นยาบำรุงโลหิต ใช้ใบ และรากเป็นยาถ่ายและทำให้อาเจียน, รากขับลมให้ผายเรอ, เป็นยาบำรุงแก้โรคตับและม้ามพิการได้ดี ... ”. ๒. พืชที่มีชื่อ วิทยาศาสตร์ว่า *Eclipta prostrata* (L.) L. ในวงศ์ Asteraceae มีชื่อสามัญว่า false daisy herb, trailing eclipta herb, white head herb เป็นไม้ล้มลุก ลำต้นแตกกิ่งทอดไปตามพื้น หรือตั้งขึ้น ใบเป็นใบเดี่ยว เรียงตรงข้าม รูปใบหอก ขอบเรียบ หรือจักห่าง ๆ ๒-๓ จักช่วงปลายใบ แผ่นใบทั้ง ๒ ด้านสาก ไม่มีก้านใบหรือมีก้านสั้นมาก ช่อดอกแบบช่อกระจุกแน่น ออกเป็นช่อเดี่ยวที่ปลายกิ่ง หรือ ๑-๓ ช่อตามซอกใบ ดอกสีขาว ผลแบบผลแห้งเมล็ดล่อน, กะเม็งตัวเมีย หรือ คัดเม็ง ก็เรียก.

กะเม็งตัวผู้ น. ๑. เครื่องยาที่เป็นส่วนทั้งต้นแห้งของพืชที่มีชื่อ วิทยาศาสตร์ว่า *Complaya chinensis* (L.) Strother ในวงศ์ Asteraceae มีรสและสรรพคุณดังตำราไม้เทศเมืองไทย [๔๕/๔๒] ตอนหนึ่งว่า “... กะเม็งมีสองชนิด อีกชนิดหนึ่ง ดอกสีเหลือง ชนิดนี้ขึ้นเองไม่มีปลูกกันตามสวนยาจีน คนจีนนิยมใช้ชนิดนี้ ใช้ทั้งต้นต้มหรือตำพอง รับประทาน แก้ไอ แก้อาเจียนเป็นโลหิต เป็นยาบำรุงโลหิตด้วย ...”. ๒. พืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Complaya chinensis* (L.) Strother

ในวงศ์ Asteraceae เป็นไม้ล้มลุก ทอดเลื้อยไปตามพื้นดิน ลำต้นมีขน มีรากออกตามข้อ ใบเป็นใบเดี่ยว เรียงตรงข้าม รูปใบหอก รูปขอบขนานแกมรูปใบหอก หรือรูปไข่กลับแคบ มีขนทั้ง ๒ ด้าน ช่อดอกแบบช่อกระจุกแน่น ออกตามปลายกิ่ง ดอกสีเหลือง ดอกวงนอกรูปเส้น ดอกวงในเป็นหลอด ผลแบบ ผลแห้งเมล็ดล่อน, ย่อมเกี่ยวคำ ก็เรียก.

กะเม็งตัวเมีย ดู กะเม็ง.

กะยอม ดู ระยอม.

กะระ น. ตานจรชนิดหนึ่ง เกิดจากพยาธิ ผู้ป่วยมีอาการ ท้องเสีย อุจจาระสีซีดขาว ซึ่งถ้าได้รับการรักษาทันที่ ท้องก็จะหายไป ถ้าไม่หายจะมีผื่นขึ้นเหมือนผดขึ้นทั้งตัว ท้องโต จุกเสียดแน่น ปวดท้อง ชัด ในผู้ป่วยบางคนอาจพบตัวพยาธิ ไต่ออกมาตามทวารหนัก ทวารเบา หรือคอ หากเป็นมาก อาจถึงตายได้ ดังคัมภีร์ประถมจินดา [๒/๓๐] ตอนหนึ่งว่า “... อันว่าลักษณะตานจรจำพวกหนึ่งชื่อกะระ มีโทษให้ลงท้อง อุจจาระนั้นขาวดุจดั่งดินสีฟอง ครั้นวางยาถูกแล้วก็หยุดไป จึงให้พริ้งขึ้นทั้งตัวดั่งยอดผด แล้วให้ตาฟาง แลให้ตาเปน เกลดกระดี มักให้กินเกลือ กินกปิ อันว่าไส้เดือนจำพวกนี้ บังเกิดขึ้นเปนอุปาทิกะ ครูเดียวยามเดียวก็เต็มไส้ ได้ร้อยตัว พันตัวจึงให้ไส้ฟอง ท้องใหญ่ขึ้นคับอกคับใจ อึดอัดอยู่ประมาณ ๗ วัน ตัวมันแก่ขึ้นก็คลานออกทวารหนัก เบา ก็มี ออกทางคอ ก็มี กระทำให้ราก ให้จุกเสียด แลขบเอาท้องดังจะขาดใจตาย ...”. ดู ตานจร ประกอบ.

กะละละ   ดู กุลละ.

กะลันทา   ดู คนทา.

กะลา   น. ส่วนแข็งที่หุ้มเนื้อมะพร้าว ถ้าผ่าซีก ซีกที่มีตา เรียกว่า กะลาตัวผู้ ซีกที่ตัน เรียกว่า กะลาตัวเมีย.

กะลาตัวผู้, กะลาตัวเมีย   ดูใน กะลา.

กะล่ำ   ดู ขะล่ำ.

กะล่ำพัก, กะล่ำภัก   ดู กระล่ำพัก.

กะแวน   ดู กระทื่อ.

กะษัตริยชาติ   [กะลัตตริยะะ-] ดู กษัตริยชาติ.

กะสาวะ   ดู ผาด.

กะโหลก   น. ๑. ส่วนแข็งที่หุ้มเนื้อมะพร้าวหรือตาลเป็นต้น เรียกว่า กะโหลกมะพร้าว กะโหลกตาล. ๒. ภาชนะส่วนที่ทำด้วยกะโหลกมะพร้าว โดยตัดทางตาออกพอเป็นช่องกว้าง เพื่อใช้ตักน้ำหรือตวงของ เช่น น้ำมัน งบ ข้าวเปลือก โดยปริยายหมายถึง วัตถุที่มีลักษณะเช่นนั้น เช่น กะโหลกศิระ.

กะอากปากสุกร   น. ฝีชนิดหนึ่ง เกิดเป็นแผลเปื่อยตามร่างกาย เมื่อน้ำเหลืองจากแผลไหลถึงบริเวณใด จะทำให้เปื่อยถึงบริเวณนั้น หากรักษาไม่หายจะกลายเป็นมะเร็ง, กะอากปากหมู ก็เรียก.

กะอากปากหมู   ดู กะอากปากสุกร.

กะแอน   ดู กะทื่อ.

กักไม้ฝอย   ดู ข่อย.

กัญชาเทศ น. พืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Leonurus sibiricus* L. ในวงศ์ Lamiaceae มีชื่อสามัญว่า siberian motherwort เป็นไม้ล้มลุกอายุปีเดียว ลำต้นเป็นสี่เหลี่ยม มีขนละเอียดปกคลุมทั้งต้น สูงประมาณ ๑ เมตร มีข้อห่าง ๆ ใบเป็นใบเดี่ยว ออกตรงข้ามเรียงสลับ โคนและปลายสอบแหลม ขอบหยักลึกเป็น ๓ แฉก ช่อดอกแบบช่อกระจุก ออกรอบข้อบริเวณซอกใบ สีชมพูเข้มหรือสีขาว กลีบดอกรูปปาก กลีบบนรูปลิ้น ปลายโค้งขึ้น กลีบล่างแยกเป็น ๓ แฉก ปลายโค้งลง ผลรูปถ้วย, ใบและผลใช้ทำยา ในตำรับยาทากระหม่อมที่เข้ากัญชาเทศใช้แก่นอนไม้หัลบ ดังคัมภีร์ประถมจินดา [๕๑/๒๒๑] ตอนหนึ่งว่า “... ยาทากระหม่อมแก่นอนไม้หัลบ ขนนานนี้ ท่านให้เอา หรดานทอง ๑ สลึง ดอกลำโพงกาสลัก ๒ สลึง กัญชาเทศ ๓ สลึง มูลโค ๒ สลึง ใบพิมเสน ๑ สลึง บดด้วยน้ำดอกไม้อาทิกระหม่อมแก่นอนมิหัลบหายตื่นัก ...”, ซ้าซา หรือ ส่าน้ำ ก็เรียก.

กัณฑ์ประเทศ น. สถานที่ซึ่งมีภูมิประเทศเป็นน้ำจืด น้ำเค็ม และเป็นเปือกตม ตำราการแพทย์แผนไทยว่ามักเป็นที่เกิดของโรคอันเกิดจากเสมหะและลม. ดู ประเทศสมบูรณ์ฐานประกอบ.

กัณฑ์ น. ส่วนที่ตัดจากโคนอาวุธหรือเครื่องมือเป็นต้น สำหรับหยั่งลงไปในด้าม.

กัณฑ์ตด   ดู มะขามป้อม.
กัณฑ์   ดูใน ไก่กระดูกกลิ้ง.

กานพลู

น. ๑. เครื่องยาที่เป็นดอกตูมแห้งของพืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Syzygium aromaticum* (L.) Merr. & L. M. Perry ในวงศ์ Myrtaceae มีรสและสรรพคุณดังคัมภีร์สรรพ-ลักษณะสรรพคุณ [๒/๓๗/๑] ตอนหนึ่งว่า “... คุณกานพลูมีรสเผ็ดร้อนหวานแก้มวกในลำไส้ แก้เสมหะแก้ลมจุกเสียดเจริญไฟธาตุแล ...” ตำราสรรพคุณยา ฉบับของกรมหลวงวงษาธิราชสนิท [๔๒/๑๒] ตอนหนึ่งว่า “... จะกล่าวสรรพคุณลูกจันทน์แลกานพลูนั้นมีคุณดุษกัน รู้กระจายเสียซึ่งโลหิตแลดี แลรู้แก้ไข้ลักปิด แลหืด รู้กระทำให้อาหารงวด ...” และตำราไม้เทศเมืองไทย [๔๕/๖๒] ตอนหนึ่งว่า “... ดอกกานพลูกระจายเสมหะ แก้เสมหะเหนียว, แก้เลือดคอกไรวิน, แก้หืด, ทำให้อาหารงวด, แก้ปวดฟัน, แก้วามะนาต ...”. ๒. พืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Syzygium aromaticum* (L.) Merr. & L. M. Perry ในวงศ์ Myrtaceae มีชื่อสามัญว่า clove เป็นไม้ต้น เรือนยอดเป็นกรวยคว่ำ ใบเป็นใบเดี่ยว เรียงตรงข้าม รูปใบหอก รูปรีแคบ หรือรูปไข่กลับแคบ ๆ มีต่อมน้ำมันมาก ช่อดอกแบบช่อเชิงหลั่น ออกที่ปลายยอด ผลรูปไข่กลับ แกมรี แก่จัดสีแดง, กรานพลู กรามพลู กรานพลู หรือ กรามพลู ก็เรียก.

กายโรโค

[กายะโรโค] น. กลุ่มโรคหรืออาการซึ่งเกิดขึ้นที่ตัว เรียกตามสมุฐานาเบญจอินทรี แบ่งออกเป็น ๒ ประเภท คือ พหิโรโค (พาหิโรโค) เป็นกลุ่มโรคหรืออาการซึ่งเกิดขึ้นภายนอก เช่น เกสื้อน บาดแผล และ อันตรโรโค เป็นกลุ่มโรคหรืออาการซึ่งเกิดขึ้นภายใน เช่น ฝีในท้อง ริดสีดวงมहाกาฬ. (มาจากคำ กาย แปลว่า ตัว และ โรโค แปลว่า โรค).

การนวดไทย น. ๑. การตรวจ การวินิจฉัย การบำบัด การรักษา การป้องกันโรค การส่งเสริมและการฟื้นฟูสุขภาพ โดยใช้ องค์ความรู้เกี่ยวกับศิลปะการนวดไทย ทั้งนี้ ด้วยกรรมวิธี การแพทย์แผนไทย. (พระราชบัญญัติวิชาชีพการแพทย์แผนไทย พ.ศ. ๒๕๕๖). ๒. การตรวจประเมิน การวินิจฉัย การบำบัด การป้องกันโรค การส่งเสริมสุขภาพและการฟื้นฟูสุขภาพ ด้วยวิธีการกด การคลึง การบีบ การจับ การดัด การดึง การประคบ การอบ หรือวิธีการอื่นตามศิลปะการนวดไทย หรือการใช้ยาตามกฎหมายว่าด้วยยา ทั้งนี้ ด้วยกรรมวิธี การแพทย์แผนไทย. (ประกาศกระทรวงสาธารณสุข พ.ศ. ๒๕๔๔ เรื่อง การเพิ่มประเภทการนวดไทยในสาขาการแพทย์แผนไทย).

การบูร น. ๑. เครื่องยาชนิดหนึ่ง เป็นผลึกเล็ก ๆ ใส โปร่งแสงหรือ สีขาว เมื่อทิ้งไว้บางส่วนอาจจับเป็นก้อน มีกลิ่นหอมฉุน เฉพาะตัว มีรสขมเล็กน้อย ร้อนปร่า แล้วตามด้วยความรู้สึกเย็น อาจได้จากแก่นของพืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Cinnamomum camphora* (L.) J. Presl ในวงศ์ Lauraceae แต่ปัจจุบันมัก ได้จากการสังเคราะห์ทางเคมี โดยเริ่มต้นจากสารแอลฟา-ไพเนน (α -pinene) ในน้ำมันสน (turpentine oil) ได้เป็นการบูร (*dl*-camphor) ซึ่งเป็นสารผสมแรซีมิก (racemic mixture) มีรสและสรรพคุณดังคัมภีร์สรรพลักษณะสรรพคุณ [๒/๓๗/๑] ตอนหนึ่งว่า “... คุณการบูรมีรสเผ็ดร้อน ให้ย่อยอาหารพล้นแหลก แก้จุกไข้โรคแก้ทุกดวง กระทำให้รู้จักรศอาหารแก้ลมจุกเสียด แก้หืดไอ ...” และตำราสรรพคุณยา ฉบับของกรมหลวง วงษาทิราชสนธิ [๔๒/๑๔] ตอนหนึ่งว่า “... จะกล่าวสรรพคุณ

การบูร รู้กระทำให้อาหารงวด รู้แก้ซึ่งโรคอันบังเกิดแต่จักษุ
รู้ทำลายเสียซึ่งเสมหะ ...”. ๒. พืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า
Cinnamomum camphora (L.) J. Presl ในวงศ์ Lauraceae
มีชื่อสามัญว่า camphor tree, Japanese camphor tree
เป็นไม้ต้น ทุกส่วนมีกลิ่นหอม โดยเฉพาะอย่างยิ่งที่รากและ
โคนต้นมีกลิ่นหอมมากกว่าส่วนอื่น ๆ ใบเป็นใบเดี่ยว เรียงสลับ
รูปไข่กว้างหรือรูปรี ช่อดอกแบบช่อแยกแขนง ออกตามซอกใบ
ดอกเล็ก สีเหลืองอ่อน โคนเชื่อมติดกันเป็นหลอดสั้น ๆ ผลแบบ
ผลผนังชั้นในแข็ง ค่อนข้างกลม สีเขียวเข้ม ผลสุกสีดำ
มีเมล็ด ๑ เมล็ด.

การประกอบวิชาชีพการแพทย์แผนไทย น. การประกอบวิชาชีพ
ที่กระทำหรือมุ่งหมายจะกระทำต่อมนุษย์ เกี่ยวกับการแนะนำ
การตรวจโรค การวินิจฉัยโรค การบำบัดโรค การรักษาโรค
การป้องกันโรค การส่งเสริมและการฟื้นฟูสุขภาพ โดยอาศัย
องค์ความรู้ด้านเวชกรรมไทย เภสัชกรรมไทย การผดุงครรภ์ไทย
การนวดไทย การแพทย์พื้นบ้านไทย และองค์ความรู้
ด้านอื่นตามที่รัฐมนตรีประกาศกำหนด โดยคำแนะนำของ
คณะกรรมการ ทั้งนี้ ด้วยกรรมวิธีการแพทย์แผนไทย
ซึ่งถ่ายทอดหรือพัฒนาสืบต่อกันมาตามตำราการแพทย์
แผนไทยหรือจากสถานศึกษาที่สภาการแพทย์แผนไทยรับรอง
(พระราชบัญญัติวิชาชีพการแพทย์แผนไทย พ.ศ. ๒๕๕๖).

การประกอบวิชาชีพการแพทย์แผนไทยประยุกต์ น. การประกอบ
วิชาชีพการแพทย์แผนไทย โดยอาศัยองค์ความรู้ด้าน
วิทยาศาสตร์และวิทยาศาสตร์การแพทย์ซึ่งศึกษาจาก

สถานศึกษาที่สภาการแพทย์แผนไทยรับรอง รวมทั้ง การประยุกต์ใช้เครื่องมือหรืออุปกรณ์ทางวิทยาศาสตร์ การแพทย์ ทั้งนี้ ตามระเบียบและข้อบังคับของสภาการแพทย์แผนไทย (พระราชบัญญัติวิชาชีพการแพทย์แผนไทย พ.ศ. ๒๕๕๖).

การผดุงครรภ์ไทย น. การตรวจ การวินิจฉัย การบำบัด การรักษา การส่งเสริมสุขภาพหญิงมีครรภ์ การป้องกันความผิดปกติ ในระยะตั้งครรภ์และระยะคลอด การทำคลอด การดูแล การส่งเสริมและฟื้นฟูสุขภาพมารดาและทารกในระยะ หลังคลอด ทั้งนี้ ด้วยกรรมวิธีการแพทย์แผนไทย. (พระราช-บัญญัติวิชาชีพการแพทย์แผนไทย พ.ศ. ๒๕๕๖).

การแพทย์แผนไทย น. ๑. กระบวนการทางการแพทย์เกี่ยวกับการ ตรวจ วินิจฉัย บำบัด รักษา หรือป้องกันโรค หรือ การส่งเสริมและฟื้นฟูสุขภาพของมนุษย์ การผดุงครรภ์ การนวดไทย และให้หมายความรวมถึง การเตรียมการผลิตยา แผนไทย และการประดิษฐ์อุปกรณ์และเครื่องมือทางการแพทย์ ทั้งนี้ โดยอาศัยความรู้หรือตำราที่ได้ถ่ายทอดและพัฒนา สืบต่อกันมา. (พระราชบัญญัติวิชาชีพการแพทย์แผนไทย พ.ศ. ๒๕๕๖). ๒. กระบวนการทางการแพทย์เกี่ยวกับการตรวจ วินิจฉัย บำบัด รักษา หรือป้องกันโรค หรือการส่งเสริมและ ฟื้นฟูสุขภาพของมนุษย์หรือสัตว์ การผดุงครรภ์ การนวดไทย และให้หมายความรวมถึงการเตรียม การผลิตยาแผนไทย และการประดิษฐ์อุปกรณ์และเครื่องมือทางการแพทย์ ทั้งนี้ โดยอาศัยความรู้หรือตำราที่ได้ถ่ายทอดและพัฒนาสืบต่อ

กันมา. (พระราชบัญญัติคุ้มครองและส่งเสริมภูมิปัญญา
การแพทย์แผนไทย พ.ศ. ๒๕๔๒). ๓. การประกอบโรคศิลปะ
ตามความรู้หรือตำราแบบไทยที่ถ่ายทอดและพัฒนาสืบต่อ
กันมา หรือตามการศึกษาจากสถานศึกษาที่คณะกรรมการ
รับรอง. (พระราชบัญญัติการประกอบโรคศิลปะ พ.ศ. ๒๕๔๒).

(อ. Thai traditional medicine)

การแพทย์แผนไทยประยุกต์ น. การประกอบโรคศิลปะตามการ
ศึกษาจากสถานศึกษาที่คณะกรรมการรับรอง และใช้เครื่องมือ
วิทยาศาสตร์การแพทย์ เพื่อการวินิจฉัยและการบำบัดโรค
ตามที่กำหนดในกฎกระทรวง. (พระราชบัญญัติการประกอบ
โรคศิลปะ พ.ศ. ๒๕๔๒). (อ. applied Thai traditional medicine).

การแพทย์พื้นบ้านไทย น. การตรวจ การวินิจฉัย การบำบัด
การรักษา การป้องกันโรค การส่งเสริมและการฟื้นฟูสุขภาพ
โดยใช้องค์ความรู้ซึ่งสืบทอดกันมาในชุมชนท้องถิ่น ทั้งนี้
ด้วยกรรมวิธีการแพทย์แผนไทย. (พระราชบัญญัติวิชาชีพ
การแพทย์แผนไทย พ.ศ. ๒๕๕๖).

กาล [กาน, กาละ-] น. เวลา คราว ครั้ง หน ในทางการแพทย์
แผนไทย เวลาเป็นที่ตั้งหรือที่แรกเกิดของโรค ดังคัมภีร์สมุฏฐาน
วินิจฉัย [๑๔/๓๖๑] ตอนหนึ่งว่า “... อันว่าเสมหะกำเริบนั้น
ในกาลเมื่อเข้าก็ดี เมื่อบริโภคอาหารแล้วก็ดี ในเมื่อพลบค่ำ
ก็ดี เป็นกระทรวงกาลสมุฏฐานเสมหะกระทำ ...”.

กาล ๓ น. การกำหนดเวลาในรอบ ๑ วัน เป็นเวลากลางวัน
๓ ช่วง และเวลากลางคืน ๓ ช่วง ช่วงละ ๔ ชั่วโมง โดยเวลา
กลางวันแบ่งเป็น ช่วงที่ ๑ นับตั้งแต่เวลาอรุณ (๐๖.๐๐ น.)

ถึง ๔ โมงเช้า (๑๐.๐๐ น.) ช่วงที่ ๒ นับตั้งแต่เวลา ๔ โมงเช้า (๑๐.๐๐ น.) ถึงบ่าย ๒ โมง (๑๔.๐๐ น.) และช่วงที่ ๓ นับตั้งแต่เวลาบ่าย ๒ โมง (๑๔.๐๐ น.) ถึงย่ำค่ำ (๑๘.๐๐ น.) ส่วนเวลากลางคืน แบ่งเป็นช่วงที่ ๑ นับตั้งแต่เวลา ย่ำค่ำ (๑๘.๐๐ น.) ถึง ๔ ทุ่ม (๒๒.๐๐ น.) ช่วงที่ ๒ นับตั้งแต่เวลา ๔ ทุ่ม (๒๒.๐๐ น.) ถึงตี ๒ (๐๒.๐๐ น.) และช่วงที่ ๓ นับ ตั้งแต่เวลาตี ๒ (๐๒.๐๐ น.) ถึงย่ำรุ่ง (๐๖.๐๐ น.) แต่ละช่วงเวลาเป็นที่ตั้งแห่งการเกิดโรค อันเกิดจากสมุฏฐานต่าง ๆ เช่น เวลากกลางวันช่วงที่ ๑ มักทำให้เกิดความเจ็บป่วยเนื่องจากสมุฏฐานเสมหะ.

กาล ๔   น. การกำหนดเวลาในรอบ ๑ วัน เป็นเวลากลางวัน ๔ ช่วง และเวลากลางคืน ๔ ช่วง ช่วงละ ๓ ชั่วโมง โดยเวลากลางวันแบ่งเป็น ช่วงที่ ๑ นับตั้งแต่เวลา ย่ำรุ่ง (๐๖.๐๐ น.) ถึง ๓ โมงเช้า (๐๙.๐๐ น.) ช่วงที่ ๒ นับตั้งแต่เวลา ๓ โมงเช้า (๐๙.๐๐ น.) ถึงเที่ยงวัน (๑๒.๐๐ น.) ช่วงที่ ๓ นับตั้งแต่เวลา เที่ยงวัน (๑๒.๐๐ น.) ถึงบ่าย ๓ โมง (๑๕.๐๐ น.) และช่วงที่ ๔ นับตั้งแต่เวลาบ่าย ๓ โมง (๑๕.๐๐ น.) ถึงย่ำค่ำ (๑๘.๐๐ น.) ส่วนเวลากลางคืนแบ่งเป็น ช่วงที่ ๑ นับตั้งแต่เวลา ย่ำค่ำ (๑๘.๐๐ น.) ถึงยาม ๑ (๒๑.๐๐ น.) ช่วงที่ ๒ นับตั้งแต่ยาม ๑ (๒๑.๐๐ น.) ถึงยาม ๒ (๒๔.๐๐ น.) ช่วงที่ ๓ นับตั้งแต่เวลา ยาม ๒ (๒๔.๐๐ น.) ถึงยาม ๓ (๐๓.๐๐ น.) และช่วงที่ ๔ นับตั้งแต่ยาม ๓ (๐๓.๐๐ น.) ถึงย่ำรุ่ง (๐๖.๐๐ น.) แต่ละช่วงเวลาเป็นที่ตั้งแห่งการเกิดโรคอันเกิดจากสมุฏฐานต่าง ๆ เช่น เวลากกลางวันช่วงที่ ๑ มักทำให้เกิดความเจ็บป่วยเนื่องจากสมุฏฐานอาโปพิภักตเสมหะ.

กาลตริโทษ [กานตริโทต] น. ช่วงเวลาที่กองสมุฏฐานทั้ง ๓ กอง อันได้แก่ ปิตตะ วาตะ และเสมหะ ร่วมกันกระทำให้เกิดโทษ.

กาลทาม น. ฝีกาพชนิดหนึ่ง ผู้ป่วยมีฝีขึ้นบริเวณขากรไกร ด้านในถึงบริเวณคอทั้ง ๒ ข้าง เรียก ฝีกาลทาม เมื่อรุนแรงขึ้น ผู้ป่วยจะมีการเสกัตร้อนสะท้านหนาว เชื่อมมัว มีไข้สูง และร้อนในกระหายน้ำ เรียก ใช้กาลทาม หากรักษาไม่หาย อาจตายได้ ดังคัมภีร์ตักกคิลลา [๑/๓๕] ตอนหนึ่งว่า “... ที่นี้ จะว่าด้วยลักษณะใช้กาลทามต่อไป มีลักษณะเหมือนกันกับ ใช้กาลทุม แต่ผิดกันที่บวมตั้งแต่ขาตะไกร มาถึงคอทั้งสองข้าง ให้แพทย์เร่งประคบยาให้จงดี ถ้าแก้มดีตาย ...”.

กาลทวันโทษ, กาลทวรรณโทษ [กานทวันโทต] น. ช่วงเวลาที่กอง สมุฏฐานปิตตะ วาตะ หรือเสมหะ ๒ ใน ๓ กองสมุฏฐาน ร่วมกันกระทำให้เกิดโทษ.

กาลทุม น. ฝีกาพชนิดหนึ่ง ผู้ป่วยมีฝีบวมบริเวณขากรไกร ด้านใน อาจเป็นข้างเดียวหรือทั้ง ๒ ข้าง เรียก ฝีกาลทุม เมื่อรุนแรงขึ้นผู้ป่วยจะมีการเสกัตร้อนสะท้านหนาว เชื่อมมัว มีไข้สูง และร้อนในกระหายน้ำ เรียก ใช้กาลทุม ดังคัมภีร์ตักกคิลลา [๑/๓๕] ตอนหนึ่งว่า “... ที่นี้จะว่าด้วย ลักษณะใช้กาลทุม ให้บวมตามขาตะไกรสองข้าง ลางที่ก็บวม แต่ข้างเดียวทำพิศม์ ให้จับสท้านร้อนสท้านหนาว ให้จับเชื่อม มัวให้ตัวร้อนปนเปลง ให้ร้อนในกระหายน้ำ ให้เร่งแก้ ให้จงดี ...”.

กาลปักชี [กาละ-] น. ปักชีที่เกิดกับทารกในช่วงที่มารดาออกจาก เรือนไฟแล้ว ๕ เดือน ทารกจะมีไข้เวลาค่ำ สร้างเวลา เช้ามืด ร้องให้เวลาหลับ เป็นต้น โบราณว่าเกิดจาก “ปีศาจ

เกิดนอกไส้ ออกทางทวารปัสสาวะ” ดังคัมภีร์ประถมจินดา [๑/๒๒๓-๒๒๔] ตอนหนึ่งว่า “... อันว่าลักษณะกาลปักยิกระทำโทษนั้น เมื่อมารดาออกเพลิงแล้วได้ ๕ เดือน ปีศาจออกนอกไส้ให้ไส้เป็นขดลั่นดังอยู่จ้อจ้อ แลให้ร้องไห้เป็นครู่แล้วให้ทอดใจใหญ่แลร้องไห้เมื่อหลับ ... อันว่ากาลปักยิกระทำโทษนั้นออกโดยทวารปัสสาวะ ... กาลปักยินั้นเข้าเมื่อเข้านอนออกเมื่อตระวันขึ้น ...”, เขียนว่า กาฬปักยิ ก็มี.

กาลพิพัฑ, กาลพิพัธ ดู กาฬพิพัธ.

กาลมุฑ, กาลมุตร ดู กาฬมุตร, กาฬมุตร.

กาลสมุฏฐาน [กานสะหมุตฐาน, กาละสะหมุตฐาน] น. เวลา เป็นที่ตั้งหรือที่แรกเกิดของโรค ตำราการแพทย์แผนไทยแบ่งเวลาในรอบ ๑ วัน เป็น กาลกลางวัน และ กาลกลางคืน ทั้งกาลกลางวันและกาลกลางคืนยังอาจแบ่งย่อยออกเป็น ๓ ช่วง เรียก กาล ๓ หรือ ๔ ช่วง เรียก กาล ๔. ดู กาล ๓, กาล ๔ และ สมุฏฐาน ประกอบ.

กาลสิงคลี [กานสิงคลี] ดู กาฬสิงคลี.

กาลสุกระโรค [กานสุกระโรก] น. ริดสีดวงประเภทหนึ่ง เกิดในทวารหนัก ผู้ป่วยมีเลือดสด ๆ หรือมูกปนเลือดเก่า แสบร้อนคัน เมื่อຍตามร่างกายและข้อกระดูก ดังตำรายาศิลาจารึกในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม [๔/๒๓๗] ตอนหนึ่งว่า “... ลำดับนี้จะกล่าวด้วยนัยหนึ่งใหม่ ว่าด้วยลักษณะเหตุโรคอันชื่อว่ากาลสุกร กล่าวคือโรคริดสีดวง อันบังเกิดขึ้นในทวารอุจจาระนั้นเป็นคำรบ ๑๔ มีลักษณะอาการกระทำให้โลหิตสดๆ ตกออกมา บางที่เป็นโลหิตขี้ ะคนกับเสมหะหุ้มห่อ

ตกออกมาก็มีบ้าง ให้สแปรร้อน ให้คั้น ให้เมื่อยทุกข้อกระดูก และสรรพางค์กาย ดุจกล่าวนานี้ ...”, สุกะโรค ก็เรียก. ดู รีดสีดวง ประกอบ.

กาลสูตร [กานละสูตร] ดู กาลสูตร.

กาลเอกโทษ [กานเอกกะโทต] น. ช่วงเวลาที่กองสมุฏฐาน ปิตตะ วาตะ หรือเสมหะ กองใดกองหนึ่ง กระทำให้เกิดโทษ.

กาลาทิจร, กาลาธิจร น. ยาแผนไทยขนานหนึ่ง ใช้แก้เตโชธาตุพิการ มีตัวยา วิธีปรุง วิธีใช้ และสรรพคุณ ดังคัมภีร์ธาตุวิภังค์ [๑/๑๑๖] ตอนหนึ่งว่า “... ถ้าจะแก้เอาโกฏสอ ๑ โกฏพุงปลา ๑ ดีปลี ๑ แห้วหมู ๑ เปลือกมูกมัน ๑ ผลผักชี ๑ อบเชย ๑ สะค้าน ๑ ชิง ๑ ผลเอน ๑ ลำพัน ๑ ยาทั้งนี้เสมอภาคตำผง ละลายน้ำร้อน น้ำผึ้งก็ได้ กินแก้เตโชธาตุพิการ ยานี้ชื่อ กาลาทิจรแล ...”.

กาโลทุก, กาโลทุกซ์ ดูใน แม่ชี้อ.

กาฬคูด [กานละคูด] ดู กาลสูตร, กาลสูตร.

กาฬธาตุตติสาร, กาลธาตุตติสาร [กานทาต-, กาละทาต-] น. โบราณ กรรโมตติสารชนิดหนึ่ง ตำราการแพทย์แผนไทยว่า เกิดจาก กาลซึ่งเกิดที่อวัยวะภายใน ผู้ป่วยมีอาการแตกต่างกันไป แบ่งเป็น ๕ อย่าง ได้แก่ กาฬพิพิธ กาฬพิพัธ กาฬมูตร กาฬสูตร และกาฬลึงคลี.

กาฬปักขี ดู กาลปักขี.

กาฬฝีมืพิษ ดู กาลพิพิธ.

กาฬพิพัธ น. กาฬธาตุตุดิสารอย่างหนึ่ง ตำราการแพทย์แผนไทยว่า เกิดจากกาฬซึ่งเกิดที่ชั่วหัวใจ ผู้ป่วยมีอาการท้องเสีย ถ่ายอุจจาระเป็นน้ำล้างเนื้อ มีกลิ่นเหม็นเหมือนซากศพ นอกจากนี้ยังมีอาการเหนื่อยหอบ เป็นต้น ดังคัมภีร์ฉันทศาสตร์ [๑๓/๖๖] ตอนหนึ่งว่า “... กาฬพิพัธนั้นขึ้นในชั่วหัวใจให้ชุ่มเขียว ชั่วดับดุจเดียว แต่อาการนั้นผิดกัน ลงดุจน้ำล้างเนื้อ เมื่อมันเน่าแลเหม็นครัน เหมือนซากอศวกอันที่ทรุดซึมอยู่แรมคืน ให้หอบปนกำลัง สติพลั้งไม่ยั้งยืน ผู้ใดเปนจะได้คืนชีพนั้นอย่าสงกา ...”, กาฬพิษ ก็เรียก, เขียนว่า กาลพิพัธ หรือ กาลพิพัธ ก็มี.

กาฬพิพิธ น. กาฬธาตุตุดิสารอย่างหนึ่ง ตำราการแพทย์แผนไทยว่า เกิดจากกาฬซึ่งเกิดที่ชั่วตับ ผู้ป่วยมีอาการท้องเสีย ถ่ายอุจจาระเป็นเลือดสด เมื่อให้ยาอาการท้องเสียก็จะหยุด แต่จะทำให้ถ่ายอุจจาระเป็นมูกปนเลือดเน่า มีอาการปวดมวนในท้องมาก แน่นหน้าอก สะอึก ผิวน้ำจะเกิดเป็นวงสีเขียวสีแดง เป็นต้น ดังคัมภีร์ฉันทศาสตร์ [๑๓/๖๖] ตอนหนึ่งว่า “... กาฬพิพิธเกิดขึ้นภายใน แต่ชั่วตับลงไป เปนเลือดสดกำหนดมัน ฤยกาก็พังยา ไปสีวันแลห้าวัน อาการประเภทมันก็กลับกลายให้ลงไป เปนเลือดเสลดเน่า ก็ปวดมวนเพียงขาดใจ ตั้งแต่จะรากไป ให้แน่นน่าอรุณ สอึกซ้อนปนชั้นๆ จะแก้กันก็ขัดสน สอึกวายก็เวียนวน แต่ลงร่ำกระหน่ำไป ครั้นแก้ที่ลงห่าง สอึกพ่างเพียงขาดใจ ให้ร้อนทรมานใน กายก็ผุดปนแฉ้วนง เขียวแดงไปทั่วกาย เมื่อจะตายก็กลับลง เลือดสดกำหนดปลง ชีพนั้นในวันเดียว ...”, กาฬพิมีพิษ ก็เรียก.

กาฬพิษ   ดู กาฬพิพัธ.

กาฬมูตร, กาฬมูตร   [กานละมูต-] น. กาฬธาตุอติสารถอย่างหนึ่ง ตำราการแพทย์แผนไทยว่า เกิดจากกาฬซึ่งเกิดที่อวัยวะต่าง ๆ แล้วทำให้มีอาการแตกต่างกันออกไป ถ้าเกิดที่ตับ ผู้ป่วยจะถ่ายอุจจาระเป็นก้อน เป็นลิ่ม เป็นเลือดเน่า สีดำ ถ้าเกิดที่ปอด ผู้ป่วยจะมีอาการหอบ ระบายน้ำ เป็นต้น หากเกิดที่ม้าม ผู้ป่วยจะมีอาการอิดโรย ดวงตาเหมือนถูกผีสิง มือเท้าเย็น เป็นต้น ดังคัมภีร์จินตศาสตร์ [๑๓/๖๓] ตอนหนึ่งว่า “... กาฬมูตรมันมุดกิน อยู่ในตับให้ลงมา เปนแต่โลหิตา อุจจาระเน่าแลดำไป เปนก้อนเปนลิ่มๆ ก็ดูปี่มดั่งถ่านไฟ กินปอดให้หอบใจ ระบายน้ำเปนกำลัง กินม้ามให้จับหลัก เนตรเพศนั้นให้ดูดั่ง ปีศาจอันจริงจัง เข้าสิงสู่อยู่ในตน เท้าเย็นแลมือเย็น มักนั่งก้มไม่เงยยล หน้าคนพิการกล ให้บ่นเพื่อพะพึมไป อย่างว่าจะกละท่า กระสือซ้าเข้าคุมใจ โทษนี้ใช้อื่นไกล กำเนดิโรคเปนมารยา ครั้นเมื่อจะดับสูญ ก็เพิ่มภูลด้วยวาตา พัดแผ่นเสมหะมา เข้าจุกแน่นเอาลำคอ จึงตัดอัสสาสะให้ขาดค้ำเพียงลำสอ หายใจสู้อันต่อ จะตายแล้วจงควรจำ ...”, กาลมุต ก็เรียก, เขียนว่า กาลมูตร ก็มี.

กาฬสังคลี   [กานสังคลี] น. กาฬธาตุอติสารถอย่างหนึ่ง ตำราการแพทย์แผนไทยว่า เกิดจากกาฬซึ่งเกิดที่ดี ทำให้น้ำดีรั่ว ซึม หรือล้นออกมา ผู้ป่วยจะมีอาการท้องเสีย อุจจาระปัสสาวะเป็นสีเหลือง ตัวเหลือง ตาเหลือง นอกจากนี้ ยังมีอาการหอบ เพ้อ อาเจียน และตายภายใน ๓ วัน ดังคัมภีร์จินตศาสตร์ [๑๓/๖๓] ตอนหนึ่งว่า “... สังคลีกาฬแลกาฬนั้น

ก็ย่อมปรากฏเกิดแต่ดีมา ให้ซึมร่วนไล่ไป อุจจาระปัสสาวะ
ทั้งเนื้อเนตรก็เหลือใส เหลืองสิ้นตลอดใน กระดูกดั่งขมิ้นทา
ให้ร้อนทुरนาก ระหายหอบเปนนักหนา เชื่อมมันแลกริยา
ให้พะเพื่อ มะเมอไป โทษนี้ในสามวัน จักอาสาญอย่าสงไสย
เพศเมื่อจะขาดใจ ทะลึ่งไปจนสิ้นชนม์ ...”, เขียนว่า กาลสิงคลี
ก็มี.

กาฬสูตร [กานละสูต] น. กาฬธาตุตติสารอย่างหนึ่ง ตำราการแพทย์
แผนไทยไม่ได้ระบุว่า เกิดกาฬที่อวัยวะใด ผู้ป่วยมีอาการ
ท้องเสีย ถ่ายอุจจาระเป็นสีดำหรือคล้ำ มีกลิ่นเหม็น
เหมือนดินปืน นอกจากนี้ ยังอาจอาเจียน มีอาการกระหายน้ำ
เหงื่อตก ตัวเย็น เป็นต้น เมื่อหยุดถ่ายก็จะเสียชีวิต ดังคัมภีร์
ฉันทศาสตร์ [๑๗/๖๗] ตอนหนึ่งว่า “... กาฬสูตรนั้นให้ลง
เพศที่ลงก็ดูดำ ดังครามอันเขียวคล้ำ ให้เหม็นกลิ่นดังดินปืน
ให้รากให้อยากน้ำ จะยาฆ่าไม้ผ่าฟัน กลิ่นยากียาคืน สะทอน
รากลำบากใจ เสโทอันซึมส้านพิการ กายให้เย็นไป หยดลง
ก็ขาดใจ อันโทษนั้นอย่าสงกา ...”, กาฬคุณ ก็เรียก, เขียนว่า
กาลสูตร ก็มี.

กำ ๑. ก. งอนิ้วมือทั้ง ๔ ให้จดอุ้งมือ, เหา็นิ้วมือทั้ง ๕ โอบรอบ
สิ่งใดสิ่งหนึ่ง, อาการที่งอนิ้วมือทั้ง ๕ รวบสิ่งใดสิ่งหนึ่งไว้.
๒. น. มือที่กำเข้า.

กำดัน น. ทำยหอย ส่วนที่คอกับศีรษะต่อกัน.

กำเดา ดูใน สมุฐานปิตตะ.

กำเดาทับมูกเลือด ดู ทับเชื่อมมัว.

กำเดาทับละอองขาว ดู ทับละออง.

กำหนด ดู มะขามป้อม.

กำหนดเจ็ดชั้น น. ๑. เครื่องยาที่ได้จากลำต้นของพืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Salacia chinensis* L. ในวงศ์ Celastraceae มีรสและสรรพคุณดังตำราไม้เทศเมืองไทย [๔๕/๕๑] ตอนหนึ่งว่า “... ใช้เถาซึ่งมีรสเมาเพื่อปรุ้งยาพอกขับระดูโลหิตของสตรี และภายหลังเป็นยาบำรุงโลหิตด้วย, เป็นยาขับผายลม, แก้โลหิตเป็นพิษทำให้ร้อน บางจังหวัดใช้รักษาไข้และบำรุงหัวใจ แก้โรคปวดตามข้อ, ไขข้อพิการ, แก้เข้าข้อ, แก้ประดง ...”. ๒. พืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Salacia chinensis* L. ในวงศ์ Celastraceae เป็นไม้พุ่มรอเลื้อยขนาดใหญ่ สูง ๓-๓๗ เมตร เนื้อในเถามีสีเหลืองอ่อนถึงแดงเรื่อ ๆ มีวงปีสีน้ำตาลดำ ใบเป็นใบเดี่ยว เรียงตรงข้าม รูปไข่หรือรูปไข่กลับ โคนสอบ ปลายแหลมเป็นติ่ง ขอบเรียบ ผิวมัน ก้านยาวประมาณ ๑ เซนติเมตร ดอกเป็นดอกเดี่ยว กลีบดอกรูปช้อนมี ๕ กลีบ สีเหลืองอมเขียว ออกตามซอกใบ ผลรูปกลม เปลือกนุ่ม เมื่อสุกสีส้ม เมล็ดกลมแข็ง, ตะลุ่มนก ตาไก่ มะต่อมไก่ หรือ หลุมนก ก็เรียก.

กำมะถัน น. เครื่องยาธาตุวัตถุชนิดหนึ่ง เป็นแท่งกลมแบน เป็นก้อนขนาดต่าง ๆ หรือเป็นผง สีเหลืองหรือสีเหลืองอมเขียว ไม่มีกลิ่นหรือมีกลิ่นเพียงเล็กน้อย ในทางเคมีเป็นอัญรูปอย่างน้อย ๓ รูปของซัลเฟอร์ (S) ได้แก่ กำมะถันธรรมชาติ (กำมะถันรอมบิก) กำมะถันรูปเข็ม (กำมะถันมอโนคลินิก, กำมะถันพริสมेटิก) และกำมะถันเหนียว (กำมะถันพลาสติก) ซึ่งมีความหนาแน่น การละลาย และจุดหลอมเหลวต่างกัน

แต่มีสมบัติทางเคมีเหมือนกัน ในธรรมชาติพบในรูปอิสระหรือในรูปสินแร่ต่าง ๆ เช่น ไพไรต์ กาลีนา มีรสและสรรพคุณดังตำราไม้เทศเมืองไทย [๔๕/๕๓] ตอนหนึ่งว่า “... ในหมอประจำบ้านกล่าวว่า เป็นยาระบายอย่างอ่อน ขับฟอกน้ำเหลืองให้สะอาด ส่วนตัวยาต่าง ๆ ใช้มากในโรคผิวหนังซึ่งมีอาการคัน และมีเม็ดพุพองและฝีหัวขาด เป็นต้น ใช้ผสมขี้ผึ้งรักษาหิดก็ได้ ถ้าจะใช้รับประทานควรใช้ชนิดเป็นแท่งแบน ๆ ... สรรพคุณยาโบราณกล่าวว่า กำมะถันเหลืองมีรสแค้นคอเมา ขับลมในกระดูก ส่วนตัวยาทั้งภายนอกและภายใน เช่น หุงเป็นน้ำมันทาแก้หิด รับประทานแก้จุกเสียดในโรคปวंग ...”. กำมะถันเหลือง มาต มาตเหลือง หรือ สุพรรณถัน ก็เรียก. (อ. sulphur).

กำมะถันเขียว ดู จุนสี.

กำมะถันแดง น. เครื่องยาธาตุวัตถุชนิดหนึ่ง เป็นก้อนสีแดงถึงสีแดงแกมเหลือง ผิวเป็นมันวาว ในทางเคมีเป็นสารประกอบไดซัลไฟด์ของสารหนู (arsenic disulphide) มีสูตรโมเลกุลเป็น As_4S_4 (เมื่อเป็นไอ) หรือ As_2S_2 (เมื่อเป็นผลึกรูปมอโนคลินิก) มีรสและสรรพคุณดังตำราไม้เทศเมืองไทย [๔๕/๕๔] ตอนหนึ่งว่า “... ตามสรรพคุณยาโบราณว่า มีรสปร่า แก้ลมปวंगล้างหัวฝีและรักษาทอง (สมาน) ใช้รวมกับกำมะถันเหลือง ต้มรับประทานแก้ประดงได้ดี ใช้หุงเป็นน้ำมันใส่แผลเรื้อรังแก้แผลเปื่อยลาม ...”, สุพรรณถันแดง มาตแดง หรดาลแดง หรดาลจีน หรือ มโนศิลา ก็เรียก. (อ. realgar, red orpiment, arsenic glass).

กำมะถันทั้ง ๒, กำมะถันทั้งสอง น. จุลพิภักตประเภทต่างสี ประกอบด้วยตัวยา ๒ ชนิด คือ กำมะถันเหลือง และ กำมะถันแดง ในปริมาณเท่ากันโดยน้ำหนัก มีรสและสรรพคุณดังตำราประมวลหลักเภสัช [๒๑/๑๒๒] ตอนหนึ่งว่า “... กำมะถันทั้งสอง ได้แก่ กำมะถันเหลือง กับกำมะถันแดง รสเมาปร่า มีสรรพคุณขับพองน้ำเหลือง แก้โรคผิวหนัง ฆ่าพยาธิ แก้ลมป่วง ล้างหัวฝี รักษาท้อง แก้ประดง แก้แผลเปื่อยลาม ...”.

กำมะถันเหลือง ดู กำมะถัน.

กำมือ ๑. น. หน่วยในมาตราดวงตามวิธีประเพณีของไทย ๔ หยิบมือ เท่ากับ ๑ กำมือ, ๔ กำมือ เท่ากับ ๑ ฟายมือ.
๒. ลักษณะนามของปริมาณของเต็มมือที่กำเข้า.

กำยาน น. เครื่องยาจำพวกชันน้ำมันชนิดหนึ่ง ได้จากการกรีดเปลือกต้นของพืชสกุล *Styrax* วงศ์ *Styracaceae* บางชนิด เช่น ชนิด *Styrax tonkinensis* (Pierre) Craib ex Hartwick พืชนี้เป็นไม้ต้นขนาดกลางถึงขนาดใหญ่ มีชื่อสามัญว่า benzoin กำยานคุณภาพดีมีสีขาว ตำราสรรพคุณยาไทยว่ามีรสผาดหอม สรรพคุณบำรุงหัวใจ ขับปัสสาวะ สมานแผล เป็นต้น.

กำยานญวน ดู กำยานหลวงพระบาง.

กำยานสุมาตรา น. กำยานที่ได้จากพืช ๒ ชนิด คือ ชนิด *Styrax benzoin* Dryander หรือชนิด *S. paralleroneurus* Perkins พืชนี้พบใน ๔ จังหวัดชายแดนภาคใต้ของประเทศไทย กำยานสุมาตรามีชื่อสามัญทางการค้าว่า Sumatra benzoin.
ดู กำยาน ประกอบ.

กำยานหลวงพระบาง น. กำยานที่ได้จากพืชชนิด *Styrax tonkinensis* (Pierre) Craib ex Hartwick พืชชนิดนี้ไม่พบในประเทศไทย แต่พบและปลูกมากบริเวณรอบอ่าวตังเกี๋ย กำยานหลวงพระบางเป็นกำยานชนิดดีที่สุด มีชื่อสามัญทางการค้าว่า Siam benzoin (เนื่องจากในอดีตเป็นผลผลิตที่ส่งออกสู่ตลาดโลกจากสยามประเทศ), กำยานญวน ก็เรียก. ดู *กำยานประกอบ*.

กำลังวัวเถลิง น. ๑. เครื่องยาที่เป็นเนื้อไม้และเปลือกของพืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Anaxagorea luzonensis* A. Gray ในวงศ์ Annonaceae มีรสและสรรพคุณดังตำราประมวลสรรพคุณยาไทย (ภาคหนึ่ง) [๒๓/๕๑] ตอนหนึ่งว่า “... ใช้เนื้อไม้และเปลือกปรุงเป็นยารับประทานบำรุงโลหิต บำรุงธาตุ บำรุงเส้นเอ็น แก้ปวดเมื่อยร่างกาย บำรุงกำลัง ...” และตำราไม้เทศเมืองไทย [๔๕/๕๗] ตอนหนึ่งว่า “... ใช้เนื้อไม้และเปลือกปรุงเป็นยาบำรุงโลหิต, ทำธาตุให้บริบูรณ์, บำรุงเส้นเอ็น แก้ปวดเมื่อยตามร่างกาย และบำรุงกำลัง ...”. ๒. พืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Anaxagorea luzonensis* A. Gray ในวงศ์ Annonaceae เป็นไม้พุ่ม สูงประมาณ ๒ เมตร เปลือกต้นสีน้ำตาลไหม้ เนื้อไม้สีน้ำตาลอ่อน ใบเป็นใบเดี่ยว เรียงสลับ ออกตรงกันข้าม รูปขอบขนาน โคนมน ปลายเรียวแหลม ขอบเป็นคลื่น แผ่นใบบาง ก้านใบสั้น ดอกเป็นดอกเดี่ยว ออกตามซอกใบ ขนาดเล็ก สีขาว ก้านสั้น, ชะแมบ ช้าวัวเถลิง ปูน หรือ แผลชี่ควาย ก็เรียก.

กิมชาติ น. หนอน หมูหนอน พยาธิ.

กิลาสโรค [กิลาสะโรค] ดู กลาก.

กิโถมกั๋ง [กิโถมะกั๋ง] น. พังผืด เป็นองค์ประกอบ ๑ ใน ๒๐ สิ่งของธาตุดิน.

กุจฉิสยาवादอติสาร [กุจฉิสะยาवाद-] น. ปัจจุบันกรรมอติสารชนิดหนึ่ง ตำราการแพทย์แผนไทยว่าเกิดจากลมกุจฉิสยาवादารวมกันเป็นก้อนในท้องอยู่นอกลำไส้ ผู้ป่วยไม่มีอาการปวดมวนในท้อง อุจจาระไหลออกมาเอง มีกลิ่นเหม็นคาวดังตำรายาศิลาจารึกในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม [๔/๑๓๕] ตอนหนึ่งว่า “... จะกล่าวลักษณะลมกุจฉิสยาवादอติสารอันเป็นปัจจุบันกรรมนั้นเป็นคำรบ ๕ ลมกองนี้เกิดอยู่นอกไส้พัดแต่เพียงคอลงไปทวารหนักเบา เมื่อจะให้โทษนั้นประมวลงกันเข้าเป็นก้อนในท้อง แต่ว่าอยู่นอกไส้ กระทำให้ลงท้องเหม็นคาว แต่มิได้ปวดมวน อยู่ๆ ก็ไหลออกมาเองเหตุว่าลมกองนี้เป็นเจ้าของทวาร มิได้หยัดทวารไว้ได้ สมมติว่าทวารเปิดอยู่ดูจากกล่าวมาดังนี้...”.

กุจฉิสยาवादตา [กุจฉิสะยาवादตา] น. ลมพัดในท้องแต่พัดนอกลำไส้ เป็นองค์ประกอบ ๑ ใน ๖ ชนิดของธาตุลม.

กูตะณะราย น. ฝีกูตะณะราย.

กูปะคุละมะ, กูปะคุละมะ น. คุละมะชนิดหนึ่ง ทำให้เกิดก้อนหรือดานบริเวณช่องท้องน้อยใต้สะดือ ดังคัมภีร์มัญชุสาร์วิเชียร [๔๑/๘๓๔] ตอนหนึ่งว่า “... ว่าลมก้อน, ดาส์ อันตั้งอยู่ในเบื้องต่ำแห่งนาภีชื่อว่ากูปะคุละมะ ...”.

กุมาร, กุมารรา ๑. ดุใน เด็ก. ๒. น. เด็กชาย.

กุมารี น. เด็กหญิง.

กลาขาว ดู เสนียด.

กุก ดู มะกอก.

เก็กฮวย น. เครื่องยาซึ่งเป็นช่อดอกแห้งของพืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Chrysanthemum morifolium* Ramat. ในวงศ์ Asteraceae มีชื่อสามัญว่า edible chrysanthemum ตำราสรรพคุณยาจีนว่ามีรสหอมเย็น สรรพคุณแก้ไข้ร้อนใน กระหายน้ำ ชูกำลัง ขับน้ำดี เจริญอาหาร ขับลมในกระเพาะอาหาร แก้ปวดบรรเทาหวัด เป็นต้น. (จ. จวีฮวา).

เกรอะ ก. แยกเอาแต่ส่วนที่เป็นน้ำใสหรือส่วนละเอียดที่นอนกันอยู่ด้วยผ้าหรือกระดาษฟาง เป็นต้น เช่น เกรอะต่าง.

เกล็ดสะระแห่น น. เครื่องยาธาตุวัตถุชนิดหนึ่ง เป็นผลึกรูปปรีซึมหรือรูปเข็ม โปรงใส สีขาวหรือไม่มีสี มีกลิ่นเฉพาะ เมื่อสัมผัสจะรู้สึกเย็น พบเป็นองค์ประกอบสำคัญในน้ำมันหอมระเหยที่กลั่นได้จากพืชสกุลสะระแห่นหลายชนิด (*Mentha* spp. วงศ์ Lamiaceae) เติรียมได้โดยการทำให้น้ำมันสะระแห่น (peppermint oil) เย็นลงจนตกผลึกเป็นเกล็ดสะระแห่น ปัจจุบันที่มีขายในท้องตลาดส่วนใหญ่ได้จากการสังเคราะห์ทางเคมี ในทางเภสัชกรรมใช้เป็นสารแต่งกลิ่นรส และเป็นสารช่วยนำส่งยาบางชนิดผ่านผิวหนัง ใช้ในปริมาณมากจะทำให้รู้สึกร้อนผิวหนัง ปัจจุบันสำนักงานคณะกรรมการอาหารและยาอนุญาตให้ใช้เป็นส่วนผสมในตำรับยาแผนโบราณสำหรับใช้เป็นยาแก้ปวดเมื่อยตามร่างกาย บรรเทาอาการคัน

จากแมลงกัดต่อย เป็นต้น, เมนทอล ก็เรียก. [อ. menthol, natural menthol (ถ้าได้จากธรรมชาติ), synthetic menthol (ถ้าได้จากการสังเคราะห์ทางเคมี)].

เกลียวปัดผาด น. แนวกล้ามเนื้อหรือเอ็นที่ยึดกระดูกสันหลัง.

เกลือ น. เครื่องยาธาตุวัตถุชนิดหนึ่ง ในทางเคมีเป็นเกลือโซเดียมคลอไรด์ (sodium chloride, NaCl) ที่ใช้ในยาไทย หมายถึง เกลือสมุทร (เกลือทะเล หรือ เกลือแกง) หรือเกลือสินเธาว์ อย่างไรก็ตาม เกลือที่ใช้ในการแพทย์แผนไทยมีอีกหลายชนิด ซึ่งมีแหล่งที่มาและธรรมชาติทางเคมีแตกต่างกัน เช่น เกลือกะตังบุตร เกลือต่างคลี.

เกลือกะตัง ดู เกลือกะตังบุตร.

เกลือกะตังบุตร น. เครื่องยาธาตุวัตถุชนิดหนึ่ง จัดอยู่ในพิภักเกลือพิเศษ ในทางเคมีเป็นส่วนผสมของเกลือหลายชนิด ได้แก่ เกลือโซเดียม เกลือโพแทสเซียม เกลือแอมโมเนีย รวมทั้งสารประกอบอินทรีย์ประเภทยูเรีย เตรียมได้โดยใช้น้ำปัสสาวะของคนไข้ในภาชนะ ตั้งทิ้งไว้จนแห้ง นำเกลือที่ตกตะกอนไปเผาจนตะกอนนั้นหลุดออก ก่อนนำมาใช้เตรียมยา ต้องแช่น้ำทิ้งไว้เปลี่ยนน้ำหลาย ๆ ครั้งจนหมดกลิ่น และนำตะกอนที่ได้มาเผาไฟ จะได้ผงสีขาว ตำราสรรพคุณยาไทยว่า มีรสเค็มกร่อย ฤทธิ์แก้ลม แก้ปวดท้อง แก้โลหิตพิการ แก้ผอมเหลือง, เกลือกะตัง หรือ เกลือบุตร ก็เรียก.

เกลือจิต น. เครื่องยาธาตุวัตถุชนิดหนึ่ง ในทางเคมีเป็นเกลือแคลเซียมซัลเฟต มีสูตรเคมีว่า $\text{CaSO}_4 \cdot 2\text{H}_2\text{O}$ (calcium sulphate dihydrate) มีลักษณะเป็นผลึกใส สีออกเขียว เมื่อเผาหรือคั่วแล้วจะเป็น

ผงสีขาว ไม่มีรส ในทางธรณีวิทยาเรียกว่า แร่เกลือจืด หรือยิปซัม (gypsum) ตำราการแพทย์แผนไทยไม่ได้ระบุสรรพคุณไว้ แต่มีใช้ในตำรับยาบางขนาน, แป้งเกลือจืด เศวตศิลา หินเต้าหู้ หรือ หินพันม้า ก็เรียก.

เกลือต่างคลี น. เครื่องยาธาตุวัตถุชนิดหนึ่ง จัดอยู่ในพิกัดเกลือพิเศษ ตำราสรรพคุณยาไทยว่า มีฤทธิ์ชำระล้างลำไส้ แก้ปัสสาวะพิการ ตำราบางเล่มว่าเป็นเกลือที่มีส่วนผสมของธาตุวัตถุ ๓ สิ่ง คือ เกลือสมุทร เกลือสินเธาว์ และต่างจากเถาที่ได้จากการเผาไม้บางชนิด.

เกลือตัวผู้ น. เครื่องยาธาตุวัตถุชนิดหนึ่ง เป็นเกลือทะเลที่มีลักษณะเป็นเม็ดโตและยาว ในทางเคมีเป็นโซเดียมคลอไรด์ มีรสเค็ม ตำราสรรพคุณยาไทยว่า บำรุงธาตุทั้งสี่ แก้ดีพิการ แก้โรคท้องมาน แพทย์แผนไทยใช้แทรกยา ใช้กรีดฝีเย็บ เพื่อช่วยทำคลอด.

เกลือตัวเมีย น. เครื่องยาธาตุวัตถุชนิดหนึ่ง เป็นเกลือทะเลที่เป็นเม็ดขนาดเล็ก กลม และป้อม ในทางเคมีเป็นโซเดียมคลอไรด์ มีรสเค็ม ตำราสรรพคุณยาไทยว่า บำรุงธาตุทั้งสี่ แก้ดีพิการ แก้โรคท้องมาน แพทย์แผนไทยอาจใช้แทรกยาแทนเกลือตัวผู้ โดยทั่วไปใช้ปรุงอาหาร.

เกลือทะเล ดู เกลือสมุทร.

เกลือทั้ง ๒ น. จุลพิกัดประเภทต่างเพศพวกหนึ่ง ประกอบด้วย เกลือตัวผู้และเกลือตัวเมียในปริมาณเท่ากันโดยน้ำหนัก.

เกลือทั้ง ๕ น. พิกัดยาพวกหนึ่ง ประกอบด้วยเกลือสินเธาว์ เกลือวิก เกลือฟิก เกลือฝ่อ และเกลือสมุทร รวม ๕ สิ่ง ในปริมาณเท่ากันโดยน้ำหนัก, เบญจเกลือ ก็เรียก.

เกลื้อทั้งหมด ๗   ดู เกลื้อพิเศษ.

เกลื้อเทศ   น. เกลื้อชนิดหนึ่งซึ่งนำเข้าจากต่างประเทศ มีลักษณะเป็นก้อนเล็ก ๆ คล้ายก้อนกรวด สีเทาอ่อนถึงสีน้ำตาลอ่อน ในทางเคมีเป็นเกลื้อโซเดียมคลอไรด์ ตำราสรรพคุณยาไทยว่ามีรสเค็มปร่า สรรพคุณถ่วงเสมหะให้ลงสู่เบื้องต่ำ.

เกลื้อธารณ์   ดู เกลื้อสมุทร.

เกลื้อน   น. โรคผิวหนังกลุ่มหนึ่ง เกิดจากเชื้อรา (*Malassezia furfur*) ขึ้นเป็นดวงขาว ๆ ผู้ป่วยอาจมีอาการคัน ตำราการแพทย์แผนไทยแบ่งเป็น ๔ ชนิด ตามสาเหตุที่เกิด ดังตำรายาศิลาจารย์ในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม [๔/๒๓๙-๒๔๐] ตอนหนึ่งว่า “... ว่าด้วยลักษณะเกลื้อนอันจะบังเกิดแก่บุคคลทั้งหลาย ตามอาจารย์กล่าวไว้เป็นประเภท ๔ จำพวก จำพวก ๑ บังเกิดด้วยอาโปธาตุ ซึ่งกำเริบก็ดี หย่อนก็ดี พิการก็ดี ฯ จำพวก ๑ บังเกิดด้วยเฟื้อปถวิธาตุ ซึ่งกำเริบก็ดี หย่อนก็ดี พิการก็ดี ฯ จำพวก ๑ บังเกิดเฟื้อเตโชธาตุ ซึ่งกำเริบก็ดี หย่อนก็ดี พิการก็ดี ...”, ชื่อเกลื้อน ก็เรียก.

เกลื้อนดอกหมาก   น. เกลื้อนชนิดหนึ่ง ตำราการแพทย์แผนไทยว่าเกิดจากวาโยธาตุ (อังควาต) เมื่อเริ่มเป็นผิวหนังมีสีขาวพร้อยเป็นช่อ ๆ ผู้ป่วยมีอาการคันยับ ๆ เหมือนมีตัวไรที่ผิวหนัง ดังตำรายาศิลาจารย์ในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม [๔/๒๔๐] ตอนหนึ่งว่า “... เกลื้อนอันบังเกิดแต่กองวาโยธาตุนั้น เกิดแต่อังควาตให้เป็นเหตุ เมื่อแรกขึ้นมีสีอันขาวพร้อย ๆ เป็นช่อ ๆ กระทำให้คันยับไปดังตัวไร จึงได้ชื่อว่าเกลื้อนดอกหมาก จำพวก ๑ ...”.

เกลื่อนนวลแดง น. เกลื่อนชนิดหนึ่ง ตำราการแพทย์แผนไทยว่า เกิดจากอาโปธาตุและวาโยธาตุ (เหงื่อ) เมื่อเริ่มเป็นผิวนั้น มีสีขาวนวล เป็นวงเล็กบ้างใหญ่บ้าง ผู้ป่วยมีอาการคัน ถ้ามีเหงื่อมากเกลื่อนก็จะเกิดมากขึ้นและคันมาก ดังตำรายา คิลจารึกในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม [๔/๒๔๐] ตอนหนึ่งว่า *นั้นก่อนเป็นปฐม คือ เกิดแต่เสโทให้เป็นเหตุ เมื่อแรกขึ้นมีสีนั้นขาวเป็นนวล และเป็นวงแว่นเล็กก็มี แว่นใหญ่ก็มี ผุดเป็นแห่ง ๆ เรี่ยรายไปตามผิวเนื้อ ถ้าเสโทตกมาก และเกลื่อนนั้นก็ผุดขึ้นมามาก แล้วจะทำให้คัน เป็นกำลัง จึงได้ชื่อว่าเกลื่อนนวลแดงจำพวก ๑ ...”*.

เกลื่อนผิ ก. ทำให้ผิยุบ.

เกลือบ่อง ดู เกลือสินเธาว์.

เกลือบ่อ น. เครื่องยาธาตุวัตถุชนิดหนึ่ง เตรียมได้จากการ นำเกลือทะเลที่บดละเอียดแล้วต้มกับน้ำในหม้อดิน เคี่ยวจนแห้ง แล้วนำหม้อไปสูญไฟกลบต่อจนร้อนแดง ยกหม้อลงทิ้งไว้ให้เย็น นำเกลือที่ได้ ๑ ส่วน มาผสมกับน้ำมันงาและน้ำมันวัวอย่างละครึ่งส่วน ตั้งไฟกวนต่อจนแห้ง ตำราสรรพคุณยาไทยว่า มีรสเค็มมัน สรรพคุณแก้เสียดแทง บำรุงไฟธาตุ แก่โรคในเด็ก แก่พรรตีก แก่ผูกเลือด เป็นต้น.

เกลือบิก น. เครื่องยาธาตุวัตถุชนิดหนึ่ง เตรียมได้จากการนำเกลือทะเลที่บดละเอียดแล้วต้มกับน้ำในหม้อดิน เคี่ยวจนแห้ง แล้วนำหม้อไปสูญไฟกลบต่อจนร้อนแดง ยกหม้อลงทิ้งไว้ให้เย็น นำเกลือที่ได้ ๑ ส่วนมาผสมกับน้ำผึ้งครึ่งส่วน ตั้งไฟกวนต่อจนแห้ง ตำราสรรพคุณยาไทยว่า มีรสเค็มหวาน สรรพคุณทำให้ชุ่มคอ แก้ไอ ทำให้เสียงเพราะ เป็นต้น.

เกลือพิเศษ น. พิกัดตัวยาจำพวกหนึ่ง จำกัดจำนวนเกลือ ๗ ชนิดที่ไม่เข้าในพิกัดเกลือทั้ง ๕ ได้แก่ เกลือสุญจระ เกลือเยวากสา เกลือวิฑู เกลือต่างคลี เกลือกะดั่งมูตร เกลือสมุทร และเกลือสุวสา ตำราสรรพคุณยาไทยว่า มีฤทธิ์ชำระล้างลำไส้เสมหะ และปัสสาวะ บำรุงและแก้ธาตุทั้ง ๔ เป็นต้น, เกลือทั้ง ๗ ก็เรียก.

เกลือมูตร ดู เกลือกะดั่งมูตร.

เกลือเยวากษา, เกลือเยวากสา น. เครื่องยาธาตุวัตถุชนิดหนึ่ง จัดอยู่ในพิกัดเกลือพิเศษ สมัยโบราณนำเข้าจากประเทศอินเดีย ในทางเคมีเป็นเกลือโพแทสเซียมคาร์บอเนตที่ไม่บริสุทธิ์ (impured potassium carbonate, K_2CO_3) พบได้ในธรรมชาติ และอาจจะเตรียมได้จากการเผารวงข้าวบาร์เลย์ให้เป็นถ้ำละลายถ้ำที่ได้ในน้ำ แล้วกรองผ่านผ้าขาวบาง นำมาอังไฟจนแห้งจะได้ผงสีขาว ตำราสรรพคุณยาไทยว่า มีรสเค็มปร่าสรรพคุณมีฤทธิ์บำรุงเสมหะ แก้หืด ไอ เป็นต้น, เกลือเยวากสา ก็เรียก. (ส. Yavakshara).

เกลือเยวากสา ดู เกลือเยวากษา, เกลือเยวากสา.

เกลือวิก น. เครื่องยาธาตุวัตถุชนิดหนึ่ง เตรียมได้จากการนำเกลือทะเลที่บดละเอียดแล้วต้มกับน้ำในหม้อดิน เคี่ยวจนแห้งแล้วนำหม้อไปสูมไฟกลบต่อจนร้อนแดง ยกหม้อลงทิ้งไว้ให้เย็น นำเกลือที่ได้ ๑ ส่วนมาผสมกับเหล้าครึ่งส่วน ตั้งไฟกวนต่อจนแห้ง ตำราสรรพคุณยาไทยว่า มีรสเค็มร้อนสรรพคุณแก้ภัยภูณธาตุ แก่โรคท้องมาน แก้ไส้พองท้องใหญ่ ทำให้ร่างกายชุ่มชื้น เป็นต้น.

เกลือวิฐ, เกลือวิฑู น. เครื่องยาธาตุวัตถุชนิดหนึ่ง จัดอยู่ในพิภักดเกลือพิเศษ ตำราสรรพคุณยาไทยว่า มีฤทธิ์ช่วยย่อยอาหาร บำรุงน้ำเหลือง เป็นต้น.

เกลือสมุทร ดู เกลือสมุทร.

เกลือสมุทร น. เครื่องยาธาตุวัตถุชนิดหนึ่ง จัดอยู่ในพิภักดเกลือพิเศษ ในทางเคมีเป็นเกลือโซเดียมคลอไรด์ เตรียมได้จากการทำนาเกลือ โดยการวิดน้ำทะเลเข้าสู่นาเกลือ ทิ้งไว้ให้เกลือตกผลึก นำเกลือที่ได้ทำให้บริสุทธิ์ขึ้น โดยการตกผลึกซ้ำ ตำราสรรพคุณยาไทยว่ามีรสเค็ม สรรพคุณบำรุงธาตุทั้ง ๔ แก้น้ำดีพิการ แก้โรคท้องมาน, เกลือทะเล หรือ เกลือธารณ ก็เรียก, เขียนว่า เกลือสมุทร ก็มี. (ส. Samudra).

เกลือสมุทรี น. เครื่องยาธาตุวัตถุชนิดหนึ่ง เตรียมได้จากการนำเกลือทะเลที่บดละเอียดแล้ว ต้มกับน้ำในหม้อดิน เคี่ยวจนแห้ง แล้วนำหม้อไปสูญไฟกลบต่อจนร้อนแดง ยกหม้อลงทิ้งไว้ให้เย็น นำเกลือที่ได้ ๑ ส่วนมาผสมกับน้ำมูตรวัวครึ่งส่วน ตั้งไฟกวนต่อจนแห้ง ตำราสรรพคุณยาไทยว่า มีรสเค็ม ร้อนฉุน สรรพคุณทำให้อาหารงวด แก่ระส่ำระสาย เจริญธาตุทั้ง ๔ แก่พรรตีก แก่ดีเดือด แก่เสมหะพิการ บำรุงน้ำเหลือง เป็นต้น.

เกลือสินเทา, เกลือสินเทาว์ ดู เกลือสินเฮอร์.

เกลือสินเฮอร์ น. ๑. เครื่องยาธาตุวัตถุชนิดหนึ่ง เตรียมได้จากการนำเกลือทะเลที่บดละเอียดแล้วต้มกับน้ำในหม้อดิน เคี่ยวจนแห้ง แล้วนำหม้อนั้นไปสูญไฟกลบต่อจนร้อนแดง ยกหม้อลงทิ้งไว้ให้เย็น นำเกลือที่ได้มาผสมกับน้ำนมวัว ๑/๒ ส่วน ตั้งไฟกวนต่อจนแห้ง ตำราสรรพคุณยาไทยว่า

มีรสเค็มมัน สรรพคุณทำลายพรวรตีก แก้วระล่ำระสาย แก้วตรีโทษ แก้วนัว เป็นต้น. ๒. เกลือชนิดหนึ่ง ในทางเคมี เป็นเกลือโซเดียมคลอไรด์ เตรียมได้จากการนำดินเค็มมาต้ม น้ำ กรองเอาน้ำมาเคี่ยวจนงวด ทำซ้ำหลายครั้ง จนได้เกลือที่มีสี เกือบขาวถึงสีขาว, เกลือโป่ง เกลือเอือด หรือ เอือด ก็เรียก. เขียนว่า เกลือสินเทา หรือ เกลือสินเทาว์ ก็มี. (อ. rock salt).

เกลือสุญจระ, เกลือสุนจะละ, เกลือสุระจะระ น. เครื่องยาธาตุวัตถุ ชนิดหนึ่ง จัดอยู่ในพิภักดเกลือพิเศษ สมัยโบราณนำเข้าจาก ประเทศอินเดีย ในทางเคมีเป็นเกลือโพแทสเซียมไนเตรต ที่ไม่บริสุทธิ์ ตำราสรรพคุณยาไทยว่า มีฤทธิ์บำรุงน้ำเหลือง แก้น้ำเหลืองพิการ. (ส. Surakchaaram).

เกลือสุวสา, เกลือสุวะษา น. เครื่องยาธาตุวัตถุชนิดหนึ่ง จัดอยู่ใน พิภักดเกลือพิเศษ สมัยโบราณนำเข้าจากประเทศอินเดีย ตำรา สรรพคุณยาไทยว่า มีรสเค็ม สรรพคุณระงับเสมหะ แก้วโรค น้ำเหลืองเสีย เป็นต้น.

เกลือเอือด ดู เกลือสินเทาว์.

เกศา น. ผมหงอกประกอบ ๑ ใน ๒๐ สิ่งของธาตุดิน.

เกษรทั้ง ๕, เกสรทั้ง ๕ น. พิกัดยาชนิดหนึ่ง จำกัดด้วยยาที่เป็น ดอกไม้ ๔ อย่าง ได้แก่ ดอกมะลิ ดอกพิกุล ดอกบุนนาค และ ดอกสารภี กับเกสรบัวหลวง รวม ๕ อย่าง ในปริมาณเท่ากัน โดยน้ำหนัก พิกัดนี้มีรสหอมเย็น สรรพคุณบำรุงหัวใจ ชูกำลัง แก้วเพื่อเสมหะและโลหิต แก้วเพ้อ แก้วลมวิงเวียน บำรุงครรภ์ เป็นต้น, เบญจเกสร ก็เรียก, เขียนว่า เกษรทั้งห้า หรือ เกสร ทั้งห้า ก็มี.

เกษรทั้ง ๓, เกสรทั้ง ๓ น. พิกัดยาชนิดหนึ่ง จำกัดตัวยาที่เป็น ดอกไม้ ๖ อย่าง ได้แก่ ดอกมะลิ ดอกพิกุล ดอกบุนนาค ดอกสารภี ดอกจำปา และดอกกระดังงา กับเกสรบัวหลวง รวม ๓ อย่าง ในปริมาณเท่ากันโดยน้ำหนัก พิกัดนี้มีรส หอมเย็น สรรพคุณชูกำลัง บำรุงหัวใจ บำรุงดวงจิตให้ชุ่มชื้น แก้ไข้เพื่อเสมหะและโลหิต แก้ไข้เพื่อปถวิธาตุ แก้ไข้เพื่อกลุ่ม แก่ลมวิงเวียน แก่น้ำดีพิการ แก่ร้อนในกระหายน้ำ ให้เจริญอาหาร แก่โรคตา เป็นต้น, สัตตเกษร ก็เรียก, เขียนว่า เกษรทั้งเจ็ด หรือ เกสรทั้งเจ็ด ก็มี.

เกษรทั้ง ๙, เกสรทั้ง ๙ น. พิกัดยาชนิดหนึ่ง จำกัดตัวยาที่เป็น ดอกไม้ ๘ อย่าง ได้แก่ ดอกมะลิ ดอกพิกุล ดอกบุนนาค ดอกสารภี ดอกจำปา ดอกกระดังงา ดอกลำเจียก และ ดอกลำดวน กับเกสรบัวหลวง รวม ๘ อย่าง ในปริมาณเท่ากัน โดยน้ำหนัก พิกัดนี้มีรสหอมเย็น สรรพคุณแก้ร้อนใน กระหายน้ำ แก้ไข้จับ แก้ไข้เพื่อลม แก้ไข้เพื่อปถวิธาตุ ให้เจริญอาหาร แก่โรคตา เป็นต้น, เนาวเกษร หรือ นวเกษร ก็เรียก, เขียนว่า เกษรทั้งเก้า หรือ เกสรทั้งเก้า ก็มี.

เกษรทั้งเก้า, เกสรทั้งเก้า ดู เกษรทั้ง ๙, เกสรทั้ง ๙.

เกษรทั้งเจ็ด, เกสรทั้งเจ็ด ดู เกษรทั้ง ๓, เกสรทั้ง ๓.

เกษรทั้งห้า, เกสรทั้งห้า ดู เกษรทั้ง ๕, เกสรทั้ง ๕.

เกษรบัว, เกสรบัว ดู เกสรบัวหลวง, เกสรบัวหลวง.

เกษรบัวหลวง, เกสรบัวหลวง น. เครื่องยาที่เป็นเกสรเพศผู้แห่ง ของพืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Nelumbo nucifera* Gaertn. ในวงศ์ Nelumbonaceae มีรสและสรรพคุณดังตำราไม้เทศ

เมืองไทย [๔๕/๓๒๐] ตอนหนึ่งว่า “... ใช้เกสรปรุงเป็นยาหอม, ชูกำลัง, ทำให้ชื่นใจ ...” จัดอยู่ในพิกัดเกสรทั้ง ๕ เกสรทั้ง ๗ และเกสรทั้ง ๙, เกษรบัว หรือ เกสรบัว ก็เรียก. ดู บัวหลวง ประกอบ.

เกียะเปลือกดำ ดู สนสองใบ.

เกียะเปลือกแดง ดู สนสามใบ.

เกียะเปลือกบาง ดู สนสามใบ.

เกียะเปลือกหนา ดู สนสองใบ.

แก้ ก. ทำให้หาย เช่น แก้ไข้ แก้จุกเสียด แก้ประจำเดือนไม่ปกติ แก้ธาตุไม่ปกติ แก้ลม แก้อ่อนใน.

แก้กอง ดู แกแล.

แกง ดู แจง.

แกงยา ดู ยาแกง.

แกงหอม ดู แฝกหอม.

แก่น น. เนื้อไม้แข็งและมีสีเข้ม อยู่ถัดกระพี้เข้าไป เช่น แก่นคุณ แก่นประดู่ แก่นมะหาด แก่นซี่เหล็ก. (อ. heartwood).

แก่นขนุน ดู กรัก.

แก่นสน น. เครื่องยาที่ได้จากแก่นของต้นสนสองใบ (*Pinus mercusii* Jungh. & de Vriese) หรือต้นสนสามใบ (*P. kesiya* Royle ex Gordon) มีรสและสรรพคุณดังตำรายาศิลาจารึกในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม [๔/๔๕๑] ตอนหนึ่งว่า “... อันว่า คุณแห่งแก่นสนนั้น มีรสอันขมเผ็ด แก่นนั้นชุ่มไปด้วยน้ำมัน รู้แก้ไขอันบังเกิดแต่เสมหะ และกระจายเสียซึ่งลม กระพี้ที่นี้รู้แก้ไขสันนิบาต ...” ตำราสรรพคุณยา ฉบับของกรมหลวง-

วงษาธิราชสนธิ [๔๒/๑๕] ตอนหนึ่งว่า “... จะกล่าวสรรพคุณ
แก่นสน มีรสอันขมเผ็ด แก่นนั้นชุ่มไปด้วยน้ำมัน รู้แก้ไข
อันบังเกิดแต่เสมหะ รู้กระจายเสียซึ่งลม กระพี้้นรู้แก้ไข
สันนิบาต ...” และตำราไม้เทศเมืองไทย [๔๕/๕๓๖] ตอนหนึ่งว่า
“... แก่นสนมีรสขมเผ็ด รับประทานแก้ไข้เพื่อเสมหะ กระจายลม
กะพี้แก้ไข้สันนิบาต ในแพทย์ตำบलगกล่าววว่า แก่นสนรสมัน
ขมหอม เผ็ดเล็กน้อย แก้วดวงจิตฟุ้งสร้าน แก้วคลื่นเหียนอาเจียน
บำรุงมันในกระดูก แก้วอ่อนเพลีย ...”. ดู สนสองใบ และ
สนสามใบ ประกอบ.

แก้้มหมอ, แก้้มหมอเล ดู เหงือกปลาหมอ.

แกล ดู แกแล.

แกแล น. ๑. เครื่องยาที่เป็นแก่นแห้งของพืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า
Maclura cochinchinensis (Lour.) Corner ในวงศ์ Moraceae มีรส
และสรรพคุณ ดังตำราไม้เทศเมืองไทย [๔๕/๔๙] ตอนหนึ่งว่า
“... แก่นแกแลมีรสขม ชาขึ้น บำรุงน้ำเหลืองให้เป็นปกติ,
แก้พุพอง, บำรุงกำลัง, แก้กาฬผิงคสี, ขับปัสสาวะ ...”.
๒. พืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Maclura cochinchinensis* (Lour.)
Corner ในวงศ์ Moraceae มีชื่อสามัญว่า cockspur thorn
เป็นไม้พุ่มรอเลื้อยถึงไม้เถา เนื้อแข็ง มียางสีเหลืองอ่อน ต้น กิ่ง
และซอกใบ มีหนามแหลมแข็ง ตรงหรือโค้งเล็กน้อย ใบเป็น
ใบเดี่ยว เรียงสลับ รูปรี ปลายแหลมหรือมน โคนสอบ ขอบเรียบ
ดอกแยกเพศต่างต้น ช่อดอกเพศผู้เป็นช่อกระจະ ช่อดอก
เพศเมียเป็นช่อกระจุกแน่น ออกตามซอกใบเป็นคู่หรือเดี่ยว
ช่อดอกเพศผู้สีขาวนวล ดอกเล็กมาก ผลแบบผลรวม กลม

ผิวนุ่มละเอียด เล็กมาก, แก่กึ่ง แกล ไม่เหลือง หรือ แหะ
ก็เรียก.

โกกนท, โกกนท [โกกะนด, โกกะนุด] ดูใน บัวหลวง.

โกฏ, โกฏ, โกฏฐ ดู โกฐ.

โกฐฐาสยาวัตตติสาร [โกตถาสะยาวัต-] น. ปัจจุบันกรรมมอติสาร
ชนิดหนึ่ง ตำราการแพทย์แผนไทยว่า เกิดจากลมโกฐฐาสยา-
วาทาทำหน้าที่ไม่ปกติและช่องทวารหนักเปิด ทำให้อาหาร
ที่กินเข้าไปขับออกทางทวารหนักอย่างรวดเร็ว ผู้ป่วยมีอาการ
ต่าง ๆ ดังตำรายาศิลาจารึกในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม
[๔/๑๗๓] ตอนหนึ่งว่า “... จะกล่าวลักษณะโกฐฐาสยาวัต
ตติสารอันเป็นปัจจุบันกรรมนั้นเป็นคำรบ ๔ เกิดตามลำไส้
ลมจำพวกนี้เสี่ยงสัตว์ทั้งหลาย ถ้าพดมิได้ตลอดเมื่อใด
ย่อมให้ลงไป บริโภคสิ่งอันใด ก็เป็นสิ่งอันนั้นออกมา สมมติว่า
ไส้ตรง ลมกองนี้พดอุจจาระ ปัสสาวะให้ลงสู่ทวาร
ก็เปิดลมกับทวารหากรู้กันเอง ถ้ามิได้รู้กันตราบใด อาการ
ก็แปรไปต่างๆ ดูกล่าวแต่หนหลังนั้น...”.

โกฐฐาสยาวัตตา [โกตถาสะยาวัตตา] น. ลมพดในลำไส้และกระเพาะ
อาหาร เป็นองค์ประกอบ ๑ ใน ๖ ชนิดของธาตุลม.

โกฏวิเศษ ดู โกฐพิเศษ.

โกฐ น. ๑. เครื่องยาพวกหนึ่ง มักเป็นของที่มาจากต่างประเทศ
ใช้ในปริมาณน้อย แต่มีสรรพคุณสูง เช่น โกฐเชียง โกฐสอ
โกฐหัวบัว โกฐเขมา โกฐจุฬาลัมพา. ๒. พิกัดยาประเภทหนึ่ง
แพทย์แผนไทยแบ่งพิกัดโกฐออกเป็น ๔ พวก คือ โกฐทั้ง ๕ โกฐ
ทั้ง ๗ โกฐทั้ง ๙ และโกฐพิเศษ มีสรรพคุณโดยรวมสำหรับ

แก้ไข้ แก้หืด แก้ไอ ทำให้หัวใจชุ่มชื้น กระจายลม แก้เสียดแทง
สองรารข้าง แก้มในกองธาตุ, เขียนว่า โกฏ โกฏ โกฏฐ์
โกต หรือ โกฐ์ ก็มี. [มาจาก Kushta ในภาษาทิเบต ซึ่งเป็น
ภาษาถิ่นในเปอร์เซีย แปลว่า ฆ่า (โรค)ปราบ (โรค) หรือกำจัด
(โรค)].

โกฐกระดูก น. เครื่องยาที่เป็นรากแห้งของพืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า
Aucklandia lappa DC. ในวงศ์ Asteraceae มีรสและสรรพคุณ
ดังตำราสรรพคุณยา ฉบับของกรมหลวงวงษาธิราชสนิท
[๔๒/๑๒] ตอนหนึ่งว่า “... จะกล่าวสรรพคุณโกฐกระดูก
มีรสอันขม หวาน มันนั้น รู้แก้เสมหะ แลลมหืด ...” และ
ดังตำราไม้เทศเมืองไทย [๔๕/๓๖] ตอนหนึ่งว่า “... ตาม
สรรพคุณยาโบราณกล่าวว่า แก้มในกองเสมหะ (คือลมชื้น
ในคอเข้า) ...”.

โกฐกะลิ่ง น. เครื่องยาที่เป็นเมล็ดแก่แห้งของต้นแสลงใจ
มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Strychnos nux-vomica* L. ในวงศ์
Loganiaceae มีรสและสรรพคุณดังตำราไม้เทศเมืองไทย
[๔๕/๓๗] ตอนหนึ่งว่า “... โกฐกะลิ่ง แก้โรคอันเกิดจาก
ปากคอฟิการ, ขับพยาธิ, ขับปัสสาวะ, แก้พิษงู, พิษตะขาบ,
พิษแมลงป่อง, แก้มกระเพื่อมในท้อง, แก้กลิ้นเหียน, แก้ม
พานไส้, แก้วริดสีดวงทวาร, แก้โลหิตพิการทำให้ตัวเย็น แก้ม
คูทวาร, ขับลมในลำไส้ ...” จัดเป็นโกฐชนิดหนึ่งในพิกัด
โกฐพิเศษ ๓ ชนิด ร่วมกับโกฐกั๊กกราและโกฐน้ำเต้า, กะลิ่ง
เม็ดกะจี้ เม็ดกาจี้ เม็ดตุ้มกาแดง เม็ดแสลงเปื้อ เม็ดแสลงใจ
เม็ดแสลงเปื้อ เม็ดแสลงเปื้อ เม็ดแสลงโทน หรือ เม็ดแสลงทม
ก็เรียก. (จ. หมาเขียนจื้อ, แบจี้จี้, กะจี้ หรือ กาจี้).

โกฐกั๊กกรร น. เครื่องยาที่เป็นปุ่มหูด (gall) เกิดจากใบของพืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Pistachia chinensis* Bunge subsp. *integerrima* (Stewart) Rech. f. ในวงศ์ Pistachiaceae มีชื่อสามัญว่า crab's claw มีรสและสรรพคุณดังตำราสรรพคุณยาฉบับของกรมหลวงวงษาธิราชสนิท [๔๒/๑๒] ตอนหนึ่งว่า “... จะกล่าวสรรพคุณ โกฐกั๊กกะตรา รู้แก้ลมอันกระทำให้เหียน แลแก้ดี รู้แก้ริดสีดวงอันงอกในทวารทั้งเก้า ...” และตำราไม้เทศเมืองไทย [๔๕/๗๘] ตอนหนึ่งว่า “... แก้ม, แก้มลิ้นเหียน, แก้มดีพิการ, แก้มปวดหัว ตัวร้อนนอนสะดุ้ง, แก้มริดสีดวงทวาร ...” จัดเป็นโกฐชนิดหนึ่งในพิกัตโกฐพิเศษ ๓ ชนิด ร่วมกับโกฐกะลั่งและโกฐน้ำเต้า, โกฐกั๊กกะตรา โกฐกั๊กตรา หรือโกฐกั๊กตรา ก็เรียก. (ช. kakra, ส. kakrasingi, karkatashringi).

โกฐกั๊กกะตรา, โกฐกั๊กตรา, โกฐกั๊กตรา ดู โกฐกั๊กกรร.

โกฐก้านพร้าว น. เครื่องยาที่เป็นเหง้าและรากแห้งของพืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Picrorhiza kurroo* Royle ex Benth. ในวงศ์ Plantaginaceae มีชื่อสามัญว่า picrorhiza rhizome and root มีรสและสรรพคุณดังคัมภีร์สรรพลักษณะสรรพคุณ [๒/๓๖๖] ตอนหนึ่งว่า “... คุณโกฐก้านพร้าวมีรสขมแก้สอิก แก้มราก แก้มเสมหะแก้ม แก้มใช้สำหรับชวร แลกำเดา ...” และตำราไม้เทศเมืองไทย [๔๕/๗๖] ตอนหนึ่งว่า “... แก้มซึ่งมีอาการให้สอิก, แก้มหอบ, แก้มเสมหะเป็นพิษ ...” จัดอยู่ในพิกัตโกฐทั้ง ๗ และโกฐทั้ง ๙, โกฐก้านมะพร้าว ก็เรียก. (ส. katki, katurhini, kutki).

โกฐก้านมะพร้าว ดู โกฐก้านพร้าว.

โกฐกุสมร ดู คำฝอย.

โกฐขี้แมว น. เครื่องยาที่เป็นรากแห้งของพืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Rehmannia glutinosa* (Gaertn.) DC. ในวงศ์ Scrophulariaceae มีชื่อสามัญว่า Chinese foxglove root, glutinous rehmannia root ตำราสรรพคุณยาไทยว่า ใช้เป็นยาเย็นและยาแก้ช้ำใน. (จ. ตี๋หวง, ตี๋อิง).

โกฐเขมา [โคตชะเหมา] น. เครื่องยาที่เป็นเหง้าแห้งของพืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Atractylodes lancea* (Thunb.) DC. ในวงศ์ Asteraceae มีชื่อสามัญว่า atractylodes black rhizome มีรสและสรรพคุณดังตำราไม้เทศเมืองไทย [๔๕/๓๔] ตอนหนึ่งว่า “... แก้วโรคในปากในคอ, เป็นแผลเน่าเปื่อย, แก้เสียดแดง สองราวข้าง, ระงับอาการหอบ, ...” จัดเป็นโกฐชนิดหนึ่งในพิกัตโกฐทั้ง ๕ โกฐทั้ง ๗ และโกฐทั้ง ๙, โกฐหอมก็เรียก. (จ. ชังตุ๊ก, ชางจู้).

โกฐจุฬา ดู โกฐจุฬาลัมพา, โกฐจุฬาลำพา.

โกฐจุฬารศ, โกฐจุฬารส น. เครื่องยาที่เป็นใบแห้งของพืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Eucalyptus globulus* Labill ในวงศ์ Myrtaceae เป็นไม้พื้นเมืองของประเทศออสเตรเลีย คัมภีร์สรรพลักษณะสรรพคุณแลมหาพิกัตว่า ใช้กระจายบุพโพอันเป็นก้อน และฆ่าพยาธิที่เกิดจากไส้ด้วนไส้ลาม เมื่อนำโกฐจุฬารศมากลั่นจะได้น้ำมันโกฐจุฬารศ หรือ น้ำมันยูคาลิปตัส ใช้เป็นยาธาตุ ยาขับลม บรรเทาอาการหวัด ขับเสมหะ ใช้ทาแผลไฟไหม้ น้ำร้อนลวก ช่วยให้ไม่เกิดการพุพอง.

โกฐจุฬาลัมพา, โกฐจุฬาลำพา น. ๑. เครื่องยาที่เป็นส่วนเหนือดินแห้งที่เก็บในระยะออกดอกของพืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Artemisia annua* L. ในวงศ์ Asteraceae มีรสและสรรพคุณ

ดังตำราสรรพคุณยา ฉบับของกรมหลวงวงษาธิราชสนิท [๔๒/๑๒] ตอนหนึ่งว่า “...จะกล่าวสรรพคุณ โกฎจุฬาลำพารู้แก้ไข้จับอันประกอบไปด้วยสีก แลแก้ไข้เสมหะ แก้หอบ แก้ลม ...” และตำราไม้เทศเมืองไทย [๔๕/๗๕] ตอนหนึ่งว่า “... แก้ไข้เจ็รียง, (คือไข้ที่มีเม็ดผื่นขึ้น ตามตัว เช่น เหือดหัด, สุกใส, ดำแดง, รากสาด, ประดง) แก้ไข้เพื่อเสมหะ, แก้หืด, แก้ไอ ...”. ๒. พืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Artemisia annua* L. ในวงศ์ Asteraceae มีชื่อสามัญว่า sweet wormwood herb เป็นไม้ล้มลุกอายุปีเดียว แตกกิ่งมาก ทั้งต้นมีกลิ่นแรง มีขนประปราย หลุดร่วงง่าย ใบเป็นใบเดี่ยว เรียงเวียน มีต่อมโปร่งแสง ขอบใบหยักลึก ช่อดอกแบบช่อแยกแขนง รูปพรีระมิดกว้าง ช่อย่อยแบบช่อกระจุกแน่น สีเหลืองถึงสีเหลืองเข้ม ผลแบบผลแห้งเมล็ดล่อน จัดเป็นโกฐชนิดหนึ่งในพิกัดโกฐทั้ง ๕ โกฐทั้ง ๗ และโกฐทั้ง ๙, โกฎจุฬาลำพาจีน หรือ โกฎจุฬา ก็เรียก. (จ. ชิงฮาว, แซเฮา).

โกฏจุฬาลำพาจีน ดู โกฎจุฬาลัมพา, โกฎจุฬาลำพา.

โกฏชะมวงลี น. เครื่องยาที่เป็นเหง้าแห่งของพืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Nardostachys grandiflora* DC. ในวงศ์ Valerianaceae มีชื่อสามัญว่า jatamansi มีรสและสรรพคุณดังตำราไม้เทศเมืองไทย [๔๕/๗๗] ตอนหนึ่งว่า “... โกฎชะมวงลี ตามสรรพคุณยาโบราณกล่าวว่า รู้กระจายหนองซึ่งเป็นก้อนอยู่ในร่างกาย รู้ฆ่าแม่พยาธิให้ออกจากร่างกาย และแก้ไข้ตัวนไส้ลาม ... ขับโลหิตของสตรีที่เน่าเหม็น แก้ดีพิการ แก้พิษทั้งปวง ...” จัดอยู่ในพิกัดโกฐทั้ง ๙, ชะดามังลี ก็เรียก.

โกฐเชียง น. เครื่องยาที่เป็นรากแขนงแห่งของพืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Angelica sinensis* (Oliv.) Diels ในวงศ์ Apiaceae มีรสและสรรพคุณดังตำราไม้เทศเมืองไทย [๔๕/๗๔] ตอนหนึ่งว่า “... แก้วไช้, แก้วสะอึก, แก้วไธ, แก้วเสียดแทงสองราวข้าง ...”. จัดเป็นโกฐชนิดหนึ่งในพิกัตโกฐทั้ง ๕ โกฐทั้ง ๗ และโกฐทั้ง ๙. (จ. กุญเฑียร, กุญบัว).

โกฐเชียงเทศ น. เครื่องยาที่เป็นรากและลำต้นใต้ดินแห่งของพืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Cimicifuga racemosa* (L.) Nutt. ในวงศ์ Umbelliferae เป็นไม้พื้นเมืองของทวีปอเมริกาเหนือ บริเวณชายฝั่งตะวันออก คัมภีร์สรรพคุณและสรรพคุณแลมหาพิกัตว่า ใช้แก้วไช้เพื่อกำเฒ่า ให้หนาวให้ร้อน ให้ระส่ำระสาย ให้ท้องขึ้นกินอาหารมิได้ ให้เหงื่อตก ให้หอบ ในต่างประเทศใช้โกฐเชียงเทศในการบรรเทาอาการร้อนวูบวาบ เหงื่อออกมาก ตอนกลางคืนในสตรีวัยหมดระดู.

โกฐทั้ง ๕ น. พิกัตยาพวงหนึ่ง ประกอบด้วยโกฐเชียง โกฐสอ โกฐหัวบัว โกฐเขมา และโกฐจุฬาลัมพา รวม ๕ สิ่ง ในปริมาณเท่ากัน โดยน้ำหนัก ตำราสรรพคุณยาไทยว่า มีรสสุขุม สรรพคุณโดยรวมแก้วไช้ แก้วไช้เพื่อเสมหะ แก้วไธโอ แก้วโรคปอด แก้วโรคในปาก ชูกำลัง บำรุงโลหิต และแก้ลมในกองธาตุ, เบญจโกฐก็เรียก.

โกฐทั้ง ๗ น. พิกัตยาพวงหนึ่ง ประกอบด้วยโกฐเชียง โกฐสอ โกฐหัวบัว โกฐเขมา โกฐจุฬาลัมพา โกฐก้านพร้าว และโกฐกระดูก รวม ๗ สิ่ง ในปริมาณเท่ากันโดยน้ำหนัก ตำราสรรพคุณยาไทยว่า มีรสสุขุม สรรพคุณโดยรวมแก้วไช้ แก้วไช้เพื่อเสมหะ

แก้หืดไอ แก้โรคปอด แก้โรคในปาก ชูกำลัง บำรุงโลหิต
แก้ลมในกองธาตุ แก้ไข้เรื้อรัง แก้หอบสะอึก และบำรุงกระดูก,
สัตตโกฐ สัตตะโกฏ หรือ สับตโกฏ ก็เรียก.

โกฐทั้ง ๙ น. พิกัดยาพวกหนึ่ง ประกอบด้วยโกฐเชียง โกฐสอ โกฐหัวบัว
โกฐเขมา โกฐจุฬาลัมพา โกฐกระดุก โกฐก้านพร้าว โกฐพุงปลา
และโกฐขุยมะพร้าว รวม ๙ สิ่ง ในปริมาณเท่ากันโดยน้ำหนัก
ตำราสรรพคุณยาไทยว่า มีรสสุขุม สรรพคุณโดยรวมแก้ไข้
แก้หืดหอบไอ แก้ไข้จับสั่น แก้พิษร้อน แก้ลมเสียดแทงชายโครง
กระจายลมในกองริดสีดวง แก้ลมในกองเสมหะ แก้สะอึก
แก้ไข้ในกองอดิสาร แก้โรคในปาก กระจายหนอง ฆ่าพยาธิ
แก้ไข้ตัวหนอนไส้ลาม ขับโลหิตร้ายอันเกิดแต่กองปิตตะสมุฏฐาน,
เนาวโกฐ หรือ นวโกฐ ก็เรียก.

โกฐนยินี น. เครื่องยาที่เป็นเมล็ดแห้งของพืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า
Psoralea corylifolia L. ในวงศ์ Fabaceae ตำราสรรพคุณ
ยาไทยว่า ใช้บรรเทาอาการหอบหืด แก้ท้องเสีย ใช้เป็นยา
เจริญอาหาร ในตำราการแพทย์อายุรเวชของอินเดียใช้น้ำมัน
จากเมล็ดทาแก้โรคสะเก็ดเงินและผิวหนังอักเสบ.

โกฐน้ำเต้า น. เครื่องยาที่เป็นเหง้าและรากแห้งของพืชชนิดใด
ชนิดหนึ่งใน ๓ ชนิด คือ ชนิดที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Rheum*
officinale Baill., ชนิด *R. palmatum* L. หรือชนิด *R. tanguticum*
(Maxim. ex Regel) Maxim. ex Balf. ในวงศ์ Polygonaceae
มีชื่อสามัญว่า rhubarb มีรสและสรรพคุณดังตำราไม้เทศ
เมืองไทย (๔๕/๗๘) ตอนหนึ่งว่า “... โกฎน้ำเต้าเอามาหนึ่งให้สุก
แล้วตากแห้งผสมเป็นยาระบายใช้ในโรคถ่ายท้องเสีย, โรค

เจ็บตา, โรคริดสีดวงทวารหนัก, ขับลงสู่คูทวาร, ทำให้อุจจาระ
ปัสสาวะเดินสะดวก...” จัดเป็นโกฐชนิดหนึ่งในพิกัดโกฐพิเศษ
๓ ชนิด ร่วมกับโกฐกะลั้งและโกฐกั๊กกรา. (จ. ต้าหวง, ตัวอึ้ง).

โกฐพิเศษ น. พิกัดยาพวกหนึ่ง มีโกฐ ๓ ชนิด คือ โกฐกะลั้ง
โกฐกั๊กกรา และโกฐน้ำเต้า ตำราสรรพคุณยาไทยให้ใช้แทรก
ในตำรับยาตามข้อบ่งใช้และสรรพคุณของยาแต่ละขนาน
และของโกฐทั้ง ๓ ชนิด ตามแต่แพทย์จะเลือกใช้, โกฎิวิเสศ
ก็เรียก.

โกฐพุงปลา น. เครื่องยาที่เป็นปุ่มหูด เกิดจากใบหรือกิ่งอ่อนของ
ต้นสมอไทยที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Terminalia chebula* Retz.
var. *chebula* ในวงศ์ Combretaceae มีรสและสรรพคุณ
ดังตำราไม้เทศเมืองไทย [๔๕/๓๖] ตอนหนึ่งว่า “... มีรส
ฝาดจัด คล้ายคลึงกับลูกเบ็ญกานี้ ... เป็นยาฝาดสมาน
แก้โรคอุจจาระธาตุ ลงอติสาร, ลงแดง, แก้บิดมูกเลือด
ได้ดี...” จัดเป็นโกฐชนิดหนึ่งในพิกัดโกฐทั้ง ๙.

โกฐสอ น. เครื่องยาที่เป็นรากแห้งของพืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า
Angelica dahurica (Hoffm.) Benth. & Hook. f. ex Franch.
& Sav. ในวงศ์ Apiaceae มีรสและสรรพคุณดังตำรา
ไม้เทศเมืองไทย [๔๕/๓๓] ตอนหนึ่งว่า “... มีกลิ่นหอมชื่นใจ
โกฎินี้ใช้ปรุงยากันทั้งแพทย์จีนและแพทย์ไทย ... แก้ไข้,
แก้หืด, แก้ไอ, ทำให้หัวใจชุ่มชื่น, ...” จัดเป็นโกฐชนิดหนึ่ง
ในพิกัดโกฐทั้ง ๕ โกฐทั้ง ๓ และโกฐทั้ง ๙, โกฐสอจีน ก็เรียก.
(จ. ป้ายจื่อ, เปะจี้).

โกฐสอจีน คือ โกฐสอ.

โกฐสอเทศ น. เครื่องยาที่เป็นเหง้าที่ปอกเปลือกแล้วทำให้แห้งของพืช ๒ ชนิด คือ ชนิดที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Iris germanica* L. หรือชนิด *I. pallida* Lam. ในวงศ์ Iridaceae ตำราสรรพคุณยาไทยใช้เป็นเครื่องยาล้างหนึ่งในตำรับยาแก้ตะไคร้ธาตุพิการ แก้ลมทั้งปวง เป็นต้น.

โกฐหอม คือ โกฐเขมา.

โกฐหัวบัว น. เครื่องยาที่เป็นเหง้าแห้งของพืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Ligusticum sinense* Oliv. cv. chuanxiong ในวงศ์ Apiaceae มีรสและสรรพคุณดังตำราไม้เทศเมืองไทย [๔๕/๗๔] ตอนหนึ่งว่า “... เป็นปุ่มป่ำคล้ายโกฐเขมาแต่กลมกว่าสีน้ำตาล มีกลิ่นหอม ... แก้ลมในกองริดสีดวง, และกระจายลมทั้งปวง (คือลมที่คั่งอยู่ในลำไส้เป็นตอนๆ ทำให้พอมหรือเรอออกมา) ...” จัดเป็นโกฐชนิดหนึ่งในพิกัดโกฐทั้ง ๕ โกฐ ทั้ง ๗ และโกฐทั้ง ๙. (จ. ชวนซอง, ชวนเกียง).

โกฐหัวบัวน้อย น. เครื่องยาชนิดหนึ่งได้จากพืชชนิดเดียวกับโกฐหัวบัว แต่เป็นสายพันธุ์พืชปลูกให้เหง้าขนาดเล็กที่มีขายตามท้องตลาด มักเป็นเหง้าแห้งทั้งเหง้า มีรสและสรรพคุณดังตำราสรรพคุณยา ฉบับของกรมหลวงวงษาธิราชสนิท [๔๒/๑๒] ตอนหนึ่งว่า “... จะกล่าวสรรพคุณโกฐบัวน้อย ต้นนั้นรู้แก่ปากแห้งคอแห้ง ใบนั้นรู้แก่ไข้แล แก้ปัสสาวะให้ออกมาสะดวก ดอกนั้นรู้แก่พิศมฺงุตะขาบ แมลงป่อง ลูกนั้นรู้แก่พะอืดพะอม ในอุทร แลแก่เหียน แก้ริดสีดวงในทวาร รากนั้นรู้แก่โลหิต อันกระทำให้เย็น ศีตะนั้นรู้ชำระเสียซึ่งลมอันผูก ...”.

โกฐหัวบัวใหญ่ น. เครื่องยาชนิดหนึ่งได้จากพืชชนิดเดียวกับโกฐหัวบัว แต่เป็นสายพันธุ์พืชปลูกให้เหง้าขนาดใหญ่ที่มีขายตามท้องตลาด มักฝานเป็นแผ่นบาง ๆ มีรสและสรรพคุณดังตำราสรรพคุณยา ฉบับของกรมหลวงวงษาธิราชสนิท [๔๒/๑๒] ตอนหนึ่งว่า “... จะกล่าวสรรพคุณโกฐหัวบัวใหญ่ ต้นนี้รู้แก่กระจายซึ่งบุพโพอันผูกเพนก่อน ใบนี้รู้ฆ่าเสียซึ่งแม่พยาธิ อันบังเกิดเป็นไส้ด้วนแลไส้ลามแลอุปทม ดอกนี้รู้ดับโลหิต อันเนาให้ตกเสีย ลูกนี้รู้แก้ไข้ลักปิด รากนี้รู้ประหารเสีย ซึ่งโลหิตแลดี ศีรษะนี้รู้กระจาย เสียซึ่งพิษมัลลอสรพิษมัลลทั้งปวง ...”.

โกต, โกษฐ์   ดู โกฎ.

โกทา   ดู คนทา.

โกรยชะมา   ดู มะนาว.

โกษย   ดู กษัย.

ข

ขงเขมา ดู กรุงเขมา.

ขนุน น. พืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Artocarpus heterophyllus* Lam. ในวงศ์ Moraceae มีชื่อสามัญว่า jackfruit tree เป็นไม้ต้น เนื้อไม้สีเหลือง กิ่งอ่อนมีขน มีน้ำยางเหนียวสีขาวข้น ใบเป็น ใบเดี่ยว เรียงเวียน รูปรี รูปรีแกมรูปขอบขนาน ขอบเรียบหรือเป็นคลื่น แผ่นใบหนาคล้ายแผ่นหนัง ช่อดอกแบบช่อเชิงลด หรือช่อกระจุกแน่น ออกตามซอกใบ ตามกิ่ง หรือลำต้น ดอกแยกเพศร่วมต้น ช่อดอกเพศผู้มักออกตามซอกใบ ใกล้ปลายกิ่งอ่อน ช่อดอกเพศเมียออกตามลำต้นหรือซอก ใบล่างของกิ่งแก่ ผลแบบผลรวม ลักษณะแตกต่างตามพันธุ์ ส่วนมากรูปทรงรีแกมรูปทรงกระบอกถึงค่อนข้างกลม ผิวมีตุ่ม รูปคล้ายกรวยหรือพีระมิด ปลายแหลมหรือมน แต่ละผลย่อย รูปทรงรีแกมรูปทรงกระบอก มีเนื้อหนานุ่มห่อหุ้มเมล็ด มักเรียกว่า “ยวง” ลูกสีเหลืองถึงสีส้ม กลิ่นหอม รสหวาน พันธุ์ที่เนือยวงแน่น เรียก ขนุนหนัง ส่วนพันธุ์เนือยวงนิ่ม เรียก ขนุนละมุด เมล็ดรูปค่อนข้างกลมหรือรูปไข่แกมรูปขอบขนาน รสมัน จัดเป็นตำรายาหนึ่งในตำรับยาอายุวัฒนะ, ใบ ใช้ใน เนื้อไม้ และรากใช้ทำยา มีรสและสรรพคุณดังตำราไม้เทศเมืองไทย [๔๕/๖๙] ตอนหนึ่งว่า “... แก่นขนุนมีรสหวานชุ่มขม, บำรุงกำลัง แลโลหิต, ทำให้เลือดเย็น, สมาน, ใบของขนุนละมุดเผาให้เป็น ถ่านผสมกับน้ำปูนใสหยอดหูแก้ปวดหู และหูเป็นน้ำหนวก, และ

ใส่ในลูกของขุ่นละมุด ต้มรับประทานแก้ตกเลือดทางทวารเบา
ของสตรีที่มากไป ให้หยุดได้ แพทย์บางชนบทใช้แก่นและ
เนื้อไม้รับประทานแก้กามโรค ...”, ขุ่นละมุด ขุ่นหนัง
มะหนูน หรือ หมักมี ก็เรียก. ดู กรัก ประกอบ.

ขุ่นดง ดู ขันทองพยับบาท.

ขุ่นมะแวง ดู สมุลแว้ง.

ขุ่นละมุด, ขุ่นหนัง ดู ขุ่น.

ขบโหล น. อาการปวดข้อบริเวณส่วนของข้อที่ติดกับต้นแขน.

ขม ว. รสอย่างรสขมระเพ็ด มะระขี้นก ฟ้าทะลายโจร เป็นต้น
ตำราสรรพคุณยาไทยว่า ยาที่มีรสขมจะมีสรรพคุณบำรุงโลหิต
และดี แก้อ่อนใน กระหายน้ำ เป็นต้น, ดิตติกะ ก็เรียก.

ขมปาก ดู ปากขม.

ขมื่น, ขมื่นแกง ดู ขมื่นชัน.

ขมื่นขึ้น ดู ขมื่นอ้อย.

ขมื่นเครือ น. ๑. เครื่องยาที่เป็นเถาแห้งของพืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า
Arcangelisia flava (L.) Merr. ในวงศ์ Menispermaceae มีรส
และสรรพคุณดังคัมภีร์สรรพลักษณะสรรพคุณ [๒/๓๓๒]
ตอนหนึ่งว่า “... ขมื่นเครือเสมอกันกับขมื่นอ้อย แก้เสมหะ
แลลมแก้กระหายน้ำ ...” และตำราสรรพคุณยา ฉบับของ
กรมหลวงวงษาธิราชสนิท [๔๒/๑๔] ตอนหนึ่งว่า “... จะกล่าว
สรรพคุณขมื่นเครือ ใบนี้รู้แก้โลหิตเน่าให้ตกเสีย ดอกนี้รู้
แก้บิด ต้นนี้รู้กระจายลม แลแก้โรคอันบังเกิดแต่ดี แก้เสมหะ
แก้ตรีโทษนั้น รากนี้รู้ขับลมอันทพฤษให้ออกมา...”. ปัจจุบัน

ขมิ้นเครือที่มีขายในท้องตลาดมักเป็นของที่ได้จากพืชชนิดอื่นหลายชนิด เช่น แฮ่ม [*Coscinium fenestratum* (Gaertn.) Colebr.], ๒. พืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Arcangelisia flava* (L.) Merr. ในวงศ์ Menispermaceae เป็นไม้เถา เนื้อไม้สีเหลือง ใบเป็นใบเดี่ยว เรียงเวียน รูปไข่ รูปไข่กว้าง หรือรูปรีแกมรูปไข่ ช่อดอกแบบช่อแยกแขนง ออกตามซอกใบ หรือตามเถา ช่อดอกย่อยแบบช่อเชิงลด ดอกขนาดเล็ก สีขาวอมเขียว หรือขาวอมเหลือง ผลแบบผลผนังชั้นในแข็ง ค่อนข้างกลม สีเหลือง เมื่อแก่สีดำ เมล็ดรูปรีกว้าง. ๓. พืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Fibraurea tinctoria* Lour. ในวงศ์ Menispermaceae พืชนี้เป็นไม้เถา เนื้อไม้สีเหลือง ใบเรียงเวียน รูปรี รูปรีแกมรูปไข่ ถึงรูปไข่ หรือรูปขอบขนานแกมรูปรี ช่อดอกแบบช่อแยกแขนง ดอกเล็ก สีขาวหรือสีเหลืองอ่อน ผลแบบผลผนังชั้นในแข็ง รูปรีแกมรูปขอบขนาน เมื่อสุกสีเหลืองถึงสีส้ม เมล็ดรูปรีขนาดเล็ก. ๔. ชื่อเรียกพืชหลายชนิดในวงศ์ Combretaceae เช่น *Combretum acuminatum* Roxb., *C. griffithii* Van Heurck & Mull. Arg.

ขมิ้นเจดีย์ ดู ขมิ้นอ้อย.

ขมิ้นชัน น. ๑. เครื่องยาที่เป็นเหง้าแห้งของพืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Curcuma longa* L. ในวงศ์ Zingiberaceae มีรสและสรรพคุณดังคัมภีร์สรรพคุณะสรรพคุณ [๒/๓๗/๒] ตอนหนึ่งว่า “... คุณขมิ้นชันขมิ้นอ้อย มีรสเผ็ดร้อน แก้พิศมโลहितลมหักบัวม แก้เสมหะแก้ไข้ทั้งปวง แก่ตัวพยาธิกระทำให้คันทั่วสารพางค์ แก้ฝีแล ...” และตำราสรรพคุณยา ฉบับของ

กรมหลวงวงษาธิราชสนิท [๔๒/๑๓] ตอนหนึ่งว่า “... จะกล่าวสรรพคุณขมิ้นชันนั้น รู้แก้ไขอัน บังเกิดแต่ดี แลชำระโรคอันบังเกิดแต่หนั้ แก้ไขอันพอมเหลือ แลแก้พิษมัตะเกียงนั้น รู้แก้เสมหะแลฟกบวม แลแก้บาดแผล ...” ๒. พืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Curcuma longa* L. ในวงศ์ Zingiberaceae มีชื่อสามัญว่า turmeric, common turmeric, yellow root เป็นไม้ล้มลุกอายุหลายปี เหง้าหลักรูปไข่ หรือรูปไข่แกมรูปรี บางครั้งเรียกเหง้าหลักว่า “หัว” เหง้าแขนงรูปคล้ายทรงกระบอกหรือคล้ายนิ้วมือ บางครั้งเรียกเหง้าแขนงว่า “แงง” เนื้อเหง้าสีส้มและมีกลิ่นเฉพาะ ลำต้นเหนือดินเป็นลำต้นเทียมที่มีกาบใบเรียงซ้อนอัดแน่น ใบเป็นใบเดี่ยวเรียงสลับถี่ กาบใบยาว รูปรีหรือรูปรีแกมรูปขอบขนาน ช่อดอกแบบช่อเชิงลด ออกตามปลายต้นหรือระหว่างกาบใบ รูปทรงกระบอก ก้านช่อดอกโตด มีใบประดับจำนวนมาก ดอกสีขาวแกมเขียวอ่อน ปลายมีแถบสีเขียวอ่อน ดอกทยอยบาน กลีบเลี้ยงสีขาวใส ผลกลมหรือรี แต่มักไม่ติดผล เมล็ดมีเยื่อหุ้ม, ขมิ้น ขมิ้นแกง ขี้มิ้น หรือ หมิ้น ก็เรียก.

ขมิ้นหัวตั้ง ดู ขมิ้นอ้อย.

ขมิ้นอ้อย น. ๑. เครื่องยาที่เป็นเหง้าสดหรือแห้งของพืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Curcuma* sp. ในวงศ์ Zingiberaceae มีรสและสรรพคุณดังคัมภีร์สรรพลักษณะสรรพคุณ [๒/๓๓๒] ตอนหนึ่งว่า “... คุณขมิ้นชันขมิ้นอ้อย มีรสเผ็ดร้อน แก้พิษมโลหิตลมแก้บวมแก้เสมหแก้ไข้ทั้งปวง แก่ตัวพยาธิกระทำให้คันทั่วสรรพางค์แก้ฝีแล ...” [๒/๓๓๖] ตอนหนึ่งว่า “... ขมิ้นอ้อยแก้ลมอุทกั้งคมาวาตลมปัสสาฎ แก้โลหิตแลเสมหะ

แก้เจ็บทุกข้อกระดูก ...” และตำราไม้เทศเมืองไทย [๔๕/๙๓] ตอนหนึ่งว่า “... หัวมีรสฝาดเพี้ยนแก้ไข้ครันเนื้อครันตัว และรักษาลำไส้ แพทย์ตามชนบทใช้หัวของขมิ้นเป็นยาคุมฤทธิ์ยาอื่นๆ ที่ระบายนัด ... หัวขมิ้นอ้อยเป็นยาขับเบา แก้ระดูขาวตก หมักและแก้หนองใน เมื่อรับประทานเป็นยาชำระโลหิต ...”.

๒. พืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Curcuma* sp. ในวงศ์ Zingiberaceae เป็นไม้ล้มลุกอายุหลายปี แตกกอ เหง้าสีเหลืองนวล มีกลิ่นเฉพาะ กาบใบเรียงสลับและโอบซ้อนกัน ชูเหนือดินเป็นลำต้นเทียม ใบเป็นใบเดี่ยว เรียงสลับ ผิวใบด้านบนเกลี้ยง ด้านล่างมีขนนุ่ม ช่อดอกแบบช่อเชิงลด ออกจากเหง้า รูปทรงกระบอก กลีบเลี้ยงสีขาวอมเขียว โคนติดกันเป็นหลอด กลีบดอกสีขาว ส่วนที่เป็นหลอดปลายหลอดแยกเป็น ๓ แฉก ปลายแฉกลี้นวม ผลแบบผลแห้งแตก รูปไข่, ขมิ้นชัน ขมิ้นเจดีย์ ขมิ้นหัวตั้ง วานหัวตั้ง หรือ สากกะเบือละว่า ก็เรียก.

ขยำ ก. กำหรือบีบย่ำ ๆ แล้วคลายมือสลับกันตามส่วนต่าง ๆ ของร่างกาย เพื่อให้กล้ามเนื้อคลายตัว.

ขยุ่ม [ขะยุ่ม] ๑. ก. เอาปลายนิ้วทั้ง ๕ หยิบรวบขึ้นมาเพื่อให้ได้มาก. ๒. น. ปริมาณของที่ขยุ่มมาได้ครั้งหนึ่ง ๆ เรียกว่า ขยุ่มหนึ่ง.

ขรอย ดู ข้อย.

ขลุ น. ๑. เครื่องยาที่เป็นใบ กิ่งอ่อน และช่อดอกแห้งของพืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Pluchea indica* (L.) Less. ในวงศ์ Asteraceae มีรสและสรรพคุณดังตำราไม้เทศเมืองไทย [๔๕/๑๐๔] ตอนหนึ่งว่า “... ใช้ทั้งต้นปรุงเป็นยาต้ม รับประทานขับปัสสาวะ แก้ปัสสาวะพิการ และใช้เปลือกบางของต้นชุบขี้ผึ้งให้สะอาด

ทำเป็นเส้นคล้ายยาสูบ มวนสูบแก้ริดสีดวงจมูก และต้มเอาไอรรมทวารหนัก กับรับประทานแก้ริดสีดวง ...”. ๒. พืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Pluchea indica* (L.) Less. ในวงศ์ Asteraceae มีชื่อสามัญว่า Indian fleabane เป็นไม้พุ่มสูงได้ถึง ๒ เมตร ยอดอ่อนมีขน ลำต้นค่อนข้างตรง สีเขียวแกมม่วง ใบเป็นใบเดี่ยว เรียงเวียน รูปรี รูปไข่กลับ หรือรูปไข่ แผ่นใบค่อนข้างหนา ช่อดอกแบบช่อแยกแขนง ออกตามปลายกิ่ง ช่อดอกย่อยแบบช่อกระจุกแน่น สีชมพูอมม่วงอ่อน มีดอก ๒ แบบ ดอกกลางเป็นดอกสมบูรณ์เพศ มี ๓-๗ ดอก ขนาดใหญ่กว่าดอกวงนอก กลีบดอกโคนเชื่อมติดกันเป็นหลอด ผลแบบผลแห้งเมล็ดล่อน ขนาดเล็กมาก รูปรีหรือรูปทรงกระบอก มีขนเป็นพู่สั้นตอนปลาย, คลูหนาดจั่ว หนาดจั่ว หนาดจั่ว หรือ หนาดจั่ว ก็เรียก.

ขวัญ น. พลังชีวิตอย่างหนึ่ง เชื่อกันว่ามีอยู่ประจำชีวิตของคนพืชบางชนิด เช่น ข้าว หรือสัตว์เลี้ยงบางชนิด เช่น ควาย ขวัญจะออกจากร่างกายเมื่อตาย แต่ในคนทั่วไปขวัญอาจออกจากร่างได้เมื่อตกใจอย่างรุนแรง ซึ่งจะทำให้เจ็บป่วย ต้องทำพิธีเรียกกลับมา.

ขวัญกินเถื่อน น. ขวัญที่ออกไปจากร่างกาย ทำให้มีอาการสะดุ้งผวา ตกใจง่าย หรือเจ็บป่วย เป็นต้น ดังคำกริยประสมจินดา [๑/๑๓๑] ตอนหนึ่งว่า “... อันลักษณะโลหิตรุดอันบังเกิดมาแต่ดี แต่ดั้นนั้น ถ้าสัตว์ผู้ใดใช้ลง มักให้เชื่อง มีนเมาเมาชบเซา มิได้รู้ว่ารุ่งค่ำคืนวัน แล้วให้นอนสดุ้งหวาดไหว เจรจาด้วยผี สมมติว่าขวัญกินเถื่อน โทษทั้งนี้คือโลหิตกระทำให้เอง ...”.

ขวาง   ดู ผ่าง.

ของแสง   น. ของที่กินแล้วทำให้โรคกำเริบ, สิ่งที่ไม่ถูกกับโรคหรือธาตุ เช่น อาหารรสร้อนเป็นของแสงเมื่อมีไข้สูง น้ำมะพร้าวอ่อนเป็นของแสงสำหรับสตรีขณะมีรอบเดือน.

ขนดอก   น. เครื่องยาที่ได้จากแก่นซึ่งมีราลง มีลักษณะเป็นจุดสีขาวในเนื้อไม้สีดำ มีกลิ่นหอม อาจได้จากต้นพิกุล (*Mimusops elengi* L.) หรือต้นตะแบก (*Lagerstroemia calyculata* Kurz) มีรสและสรรพคุณดังคัมภีร์สรรพลักษณะสรรพคุณ [๒/๓๖๙] ตอนหนึ่งว่า “... คุณขนดอกนั้น มีรสเผ็ดจืดแก้เสมหะ แก้เหื่อ แลใช้ร้อนเพื่อตรีโทษ ...” และตำราไม้เทศเมืองไทย [๔๕/๑๑๒] ตอนหนึ่งว่า “... ขนดอกมีรสจืดหอมบำรุงตับ ปอดและหัวใจ บำรุงทารกในครรภ์ (ครรภ์รักษา) ทำให้หัวใจ ชุ่มชื้น ...”. ดู พิกุล และ ตะแบก ประกอบ.

ขอบชะนางขาว   น. ๑. เครื่องยาที่เป็นส่วนบนดินแห้งของพืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Pouzolzia zeylanica* (L.) Benn. & R. Br. ในวงศ์ Urticaceae มีรสและสรรพคุณดังตำราไม้เทศเมืองไทย [๔๕/๑๑๖] ตอนหนึ่งว่า “... ต้นและดอกใบมีรสเมาเบื่อ เมื่อหั่นเป็นชิ้นเล็ก ๆ ใส่ในน้ำหล่อปากไหปลาร้า ที่มีหนอน จะทำให้หนอนตายหมด น้ำต้มต้นขอบชะนางเป็นยาฆ่าหนอนและแมลงได้ดี ... ใช้ทั้งต้นรวมกันทั้ง ๒ ชนิด เรียกว่าขอบชะนางทั้ง ๒ ประจุเป็นยารับประทานเป็นยาขับโลหิตประจำเดือนและขับระดูขาว, ขับปัสสาวะ แก้หนองใน ...”. ๒. พืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Pouzolzia zeylanica* (L.) Benn. & R. Br. ในวงศ์ Urticaceae เป็นไม้ล้มลุก

ลำต้นตั้งตรง แต่เมื่อต้นยาวขึ้นจะเลื้อยทอดไปตามผิวดิน ใบเป็นใบเดี่ยว เรียงตรงกันข้าม รูปไข่ สีเขียวอ่อน ช่อดอกแบบช่อกระจุก ออกตามซอกใบ ดอกแยกเพศร่วมต้น ดอกสีขาวนวล ผลเป็นผลแห้งไม่แตก, หญ้าหนอนตาย ก็เรียก.

ขอบชะนางแดง น. ๑. เครื่องยาที่เป็นส่วนบนดินแห้งของพืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Gonostegia pentandra* (Roxb.) Miq. ในวงศ์ Urticaceae มีรสและสรรพคุณดังตำราไม้เทศเมืองไทย [๔๕/๑๖๖] ตอนหนึ่งว่า “... ต้นและดอกใบมีรสเมาเบื่อ เมื่อหั่นเป็นชิ้นเล็ก ๆ ใส่ในน้ำหล่อปากไหปลาร้าที่มีหนอนไม้ชำหนอนก็จะตายสิ้น น้ำต้มต้นขอบชะนางใช้เป็นยาฆ่าหนอนและแมลงได้ดี ... ใช้ทั้งต้นรวมกันทั้ง ๒ ชนิด เรียกว่า ขอบชะนางทั้ง ๒ ประุงเป็นยารับประทานเป็นยาขับโลหิตประจำเดือนและขับระดูขาว, ขับปัสสาวะ แก้หนองใน ...”. ๒. พืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Gonostegia pentandra* (Roxb.) Miq. ในวงศ์ Urticaceae เป็นไม้ล้มลุก ลำต้นตั้งตรง แต่เมื่อต้นยาวขึ้นจะเลื้อยทอดไปตามผิวดิน ใบเป็นใบเดี่ยว เรียงตรงกันข้าม รูปใบหอก แผ่นใบด้านบนสีเขียวแกมน้ำตาล ถึงสีม่วงแดง ด้านล่างสีม่วงแดง ช่อดอกแบบช่อกระจุก ออกตามซอกใบ ดอกแยกเพศอยู่ร่วมต้น กลีบดอกสีขาว ผลเป็นผลแห้งไม่แตก, หญ้าหนอนตาย ก็เรียก.

ขอบชะนางทั้ง ๒ น. จุลพิภดประเภทต่างสี ประกอบด้วยตัวยา ๒ ชนิด คือ ขอบชะนางขาว (*Pouzolzia zeylanica* (L.) Benn. & R. Br. และ ขอบชะนางแดง *Gonostegia pentandra*

(Roxb.) Miq. ในปริมาณเท่ากันโดยน้ำหนัก มีรสเผ็ดร้อน สรรพคุณแก้ผอมเหลือง ประโยชน์ยาขับประจำเดือนและ ขับระดูขาว แก้หนองใน แก้น้ำเหลืองเสีย แก้เม็ดผื่นคัน ตามตัว ขับปัสสาวะ แก้ปวดบวม แก้อักเสบ เป็นต้น.

ข้อย

น. พืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Streblus asper* Lour. ในวงศ์ Moraceae มีชื่อสามัญว่า toothbrush tree เป็นไม้พุ่มหรือไม้ต้น เนื้อไม้สีขาว มียางสีขาว กิ่งสีน้ำตาล สากและคาย มีขนหยาบ สั้นสีน้ำตาล กิ่งอ่อนลู่ลง ใบเป็นใบเดี่ยว เรียงเวียน รูปไข่กลับ หรือรูปรี ใบแก่สากคายกว่าใบอ่อน ดอกแยกเพศ มีทั้งร่วมต้น และต่างต้น ดอกเพศผู้เป็นช่อกระจุกเล็ก สีเขียวอ่อน มีขน ละเอียด ดอกเพศเมียเป็นดอกเดี่ยวหรือออกเป็นกลุ่ม ๒-๔ ดอก สีเขียว มีขนและขยายใหญ่ขึ้นเมื่อเป็นผล ผลแบบผลผนัง ชั้นในแข็ง รูปค่อนข้างกลม ปลายมน โคนผลมีวงกลีบรวม ติดทนและโค้งลงเมื่อผลแก่ ผลสุกสีเหลืองถึงสีส้ม มีเมล็ด ๑ เมล็ด รูปกลม สีขาวอมเทา โบราณใช้กิ่งทุบให้แตกสีฟัน เปลือกต้นใช้ทำสมุด เรียก “สมุดข้อย” ผลสุกรสหวาน กินได้, ใบ เปลือก ราก และเมล็ดใช้ทำยา มีรสและสรรพคุณ ดังตำราไม้เทศเมืองไทย [๔๕/๑๑๙] ตอนหนึ่งว่า “... ข้อย รสเปือเมา เปลือกดับพิษในกระดูกละในเส้นเอ็น แก้โรค ทางฟัน แก้พยาธิผิวหนัง ดับพิษทั้งปวง หุงเป็นน้ำมัน ทาแก้ริดสีดวง ...”, กักไม้ฝอย ขรอย ขันตา สัมผ่อ หรือ สะนาย ก็เรียก.

ขะย้อม   ดู ระย้อม.

ขะแยะ   ดู สะระแห่น.

ชะล่า [ถิ่น-อีสาน] น. คำสั่งสอน คำแนะนำ ข้อห้าม ข้อควรปฏิบัติ เป็นต้น, กะล่า หรือ คะล่า ก็เรียก.

ชะหย่อม ดู ระย่อม.

ขัด ก. ไม่คล่อง เช่น ขัดเบา, ไม่เป็นปรกติ เช่น ขัดหัวไหล่.

ขัดไหล่ น. อาการรู้สึกเจ็บแปลบคล้ายมีอะไรมาเสียดแทงตรงบริเวณส่วนของบ่าที่ติดกับต้นแขน.

ขันตา ดู ข้อย.

ขันทอง ดู ขันทองพญาบาท.

ขันทองพญาบาท น. ๑. เครื่องยาที่เป็นแก่นแห้งของพืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Suregada multiflora* (A. Juss.) Baill. ในวงศ์ Euphorbiaceae มีรสและสรรพคุณดังตำราไม้เทศเมืองไทย [๔๕/๑๑๐] ตอนหนึ่งว่า “... เนื้อไม้มีรสเผื่อนเมา แก้ลมเป็นพิษ, แก้ประดง, แก้พิษในกระดูก, แก้โรคผิวหนัง, ฆ่าพยาธิ, แก้โรคเรื้อน, มะเร็ง คุดทะราด, กลากเกลื่อน, โรคผิวหนังทุกชนิด, แก้ลมพิษ แก้กามโรค, เปลือกแก้โรคตับพิการ ...”. ๒. พืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Suregada multiflora* (A. Juss.) Baill. ในวงศ์ Euphorbiaceae มีชื่อสามัญว่า suregada wood เป็นไม้พุ่มหรือไม้ต้น เปลือกค่อนข้างเกลี้ยง ใบเป็นใบเดี่ยว เรียงสลับ รูปขอบขนานหรือรูปขอบขนานแกมรูปใบหอก ปลายแหลมหรือมน โคนแหลมเป็นครีบลงมาหาก้านใบ แผ่นใบมีต่อมน้ำมันอยู่ทั่วไป ดอกแยกเพศต่างต้น ช่อดอกแบบช่อกระจุกสั้น ออกตรงข้ามกับใบ ไม่มีกลีบดอก ผลแบบผลแห้งแตก รูปกลม มี ๓ พู ปลายบวมตื้น เปลือกหนาสีเหลือง มีเมล็ด ๓ เมล็ด ค่อนข้างกลม, ขนุนดง, ดูกไทร หรือ ดูกใส ก็เรียก.

ชั้นทามรชิต [ชั้นทามอระชิต] น. ฝัชนิดหนึ่ง ที่เกิดขึ้นบริเวณกกหู ด้านซ้าย, คันทามอระชิต ก็เรียก.

ชั้นทาสอรพิต [ชั้นทาสอระพิต] น. ฝัชนิดหนึ่ง เมื่อเกิดขึ้นแล้วทำให้ ตาข้างซ้ายผ้าฟาง, คันทาสอรพิต ก็เรียก.

ชั้นธ น. ตัว หมู่ กอง พวก หมวด ส่วนหนึ่ง ๆ ของรูปกับนาม ที่แยกออกเป็น ๕ กอง คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และ วิญญาณ ซึ่งเรียกว่า ชั้นธ ๕ หรือ ชั้นธทั้ง ๕, ชั้นโธ ก็เรียก.

ชั้นธ ๕ น. กองห้า กองแห่งรูปธรรม ๑ หมวด กับนามธรรม ๔ หมวด รวมเป็น ๕ หมวด ที่ประชุมกันเข้าเป็นหน่วยรวม เป็นชีวิต ประกอบด้วย รูปชั้นธ เวทนาชั้นธ สัญญาชั้นธ สังขารชั้นธ และวิญญาณชั้นธ, เบญจชั้นธ ก็เรียก.

ชั้นธขารต [ชั้นทะขาระตะ] ดู คันธขารต.

ชั้นโธ ดู ชั้นธ.

ขับ ก. บังคับให้ออก เช่น ขับน้ำคาวปลา ขับลม ขับปัสสาวะ ขับเสมหะ.

ขับ น. ๑. เครื่องยาที่เป็นเหง้าแห่งของพืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Alpinia galanga* (L.) Willd. ในวงศ์ Zingiberaceae มีรส และสรรพคุณดังคัมภีร์สรรพลักษณะสรรพคุณ [๒/๓๗๐] ตอนหนึ่งว่า “... คุณข่ามีรสเผ็ดร้อนแก้พิศม์ผิ้แก้ฟกบวม กินแก้คุณวิยาคมอันบุทคลกระทำ ...”. ๒. พืชที่มีชื่อ วิทยาศาสตร์ว่า *Alpinia galanga* (L.) Willd. ในวงศ์ Zingiberaceae มีชื่อสามัญว่า greater galangal เป็นไม้ล้มลุก อายุหลายปี เหง้าขนาดใหญ่ ค่อนข้างแข็งและเหนียว สีขาว หรือสีเหลืองอ่อน มีลำต้นเทียมที่เกิดจากกาบใบเรียงสลับ

ซ้อนกันแน่นชูเหนือดินรวมเป็นกอ ใบเป็นใบเดี่ยว เรียงสลับ
ช่อดอกแบบช่อแยกแขนง ออกที่ยอด ดอกรูปสามเหลี่ยม
กลีบหอมอ่อน กลีบดอกโคนเชื่อมติดกันเป็นหลอด สีเขียวอ่อน
ปลายขาว ผลแบบผลแห้งแตก ค่อนข้างกลม สีส้มแดง
มีเมล็ด ๕-๙ เมล็ด สีน้ำตาลอมดำ รูปกึ่งพีระมิด มีเส้นใย
และเมือกปกคลุม, ข่าหยวก หรือ ข่าหลวง ก็เรียก.

ชากรรไกรสลักเพชร อยู่ใน สลักเพชร.

ข้าวติดหน้าตะโพน น. ข้าวเหนียวหรือข้าวเจ้าที่สุกที่นำมาผสม
กับชันโรง คลึงปั้นให้เหนียวเป็นก้อน ชุบน้ำ หรือพ่นน้ำให้ชื้น
แล้วติดไว้ที่กึ่งกลางหนังหน้าตะโพน (กลองสองหน้า) ทั้ง ๒ ด้าน
เพื่อให้หนังกลองตึง เมื่อตีจะมีเสียงไพเราะ ในทางการแพทย์
แผนไทยใช้ข้าวติดหน้าตะโพนเป็นเครื่องยาชนิดหนึ่ง มีรสหอม
เย็น หวาน สรรพคุณดับพิษร้อน ถอนพิษอักเสบ ผื่นหนอง,
ซีกกลอง ก็เรียก.

ข้าวสาร น. ๑. เครื่องยาที่เป็นรากแห้งของพืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า
Raphistemma hooperianum (Blume) Decne. ในวงศ์
Apocynaceae มีสรรพคุณดังตำราประมวลสรรพคุณยาไทย
(ภาคหนึ่ง) [๒๓/๑๔๓] ตอนหนึ่งว่า "... ใช้ยอดปรุงเป็นยา
รักษาตา แก้มตาแดง ตาแฉะ ตามัว รากแก้ไข้ แก้โลหิต ...".
๒. พืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Raphistemma hooperianum*
(Blume) Decne. ในวงศ์ Apocynaceae เป็นไม้เถา ผิวเกลี้ยง
มียางสีขาว ใบเป็นใบเดี่ยว ออกเป็นคู่ตรงข้าม รูปไข่หรือรูปไข่
แกมรูปขอบขนาน ปลายเป็นหางยาว โคนเว้า ขอบเรียบ
ก้านเล็กและเรียว ช่อดอกออกตามซอกใบ ขนาดเล็ก

มีกลิ่นหอม กลีบดอกโคนเชื่อมติดกัน ปลายแยกเป็น ๕ กลีบ สีขาวแล้วเปลี่ยนเป็นสีเหลืองอ่อน ผลเป็นฝัก รูปไข่แกมรูป ขอบขนานยาว เมล็ดมีขนปุยสีขาว, ข้าวสารเครือ ข้าวสาร ดอกเล็ก เครือข้าวสาร เคียวคิก เมื่อยसान หรือ สานเคียว ก็เรียก.

ข้าวสารเครือ, ข้าวสารดอกเล็ก ดู ข้าวสาร.

ข้าหยวก, ข้าหลวง ดู ข้า.

ขิง น. ๑. เครื่องยาที่เป็นเหง้าของพืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Zingiber officinale* Roscoe ในวงศ์ Zingiberaceae มีรส และสรรพคุณดังคัมภีร์สรรพลักษณะสรรพคุณ [๒/๓๓๒] ตอนหนึ่งว่า “... คุณขิงสดมีรสเผ็ดร้อน แก้ลมในกองไฟธาตุ ให้กระจายเสีย แก้ลมพรรตึก แก้จุกเสียด แก้โรคในอก เจริญอาหาร แก้ไข้ ๑๐ ประการให้สมบูรณ์ ...” และตำรา สรรพคุณยา ฉบับของกรมหลวงวงษาธิราชสนิท [๔๒/๑๐] ตอนหนึ่งว่า “... จะกล่าวสรรพคุณแห่งขิงสดนั้น มีรสอัน หวานร้อน รู้ให้เจริญซึ่งอายุ แลรู้แก้ปากคอบมิสบาย แลแก้โรค อันบังเกิดแต่ทรวง รู้บำรุงเพลิงธาตุ แก้เสมหะแลลมอันทพฤษ รู้สะกดลมลงไปสู่ทวารเบื้องต่ำ รู้กระทำให้อาหารงวด รากนั้น มีรสเผ็ด ร้อน ขม รู้แก้โรคอันบังเกิดแต่ทรวง รู้กระทำให้ผิวหนัง นั้นสดชื่น รู้แก้ลมแลเสมหะ รู้กระทำให้เสียงเพราะ รู้ฆ่าตัว พยาธิแลพรรตึก กระทำให้รู้รสอาหาร แลแก้ลมอันแน่นอก แลลมอันกลิ้งไปมาในอุทร แลรู้แก้บิดอันตกละหิตดุจสีขมิ้น ผลนั้นรู้แก้ไขอันหนาวสั่น ดอกนั้นรู้แก้ตาเปียกและ ต้นนั้น รู้แก้นิวเบาหยด ...”. ๒. พืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Zingiber*

officinale Roscoe ในวงศ์ Zingiberaceae มีชื่อสามัญว่า ginger เป็นไม้ล้มลุกอายุหลายปี เหง้าอวบหนา ผิวนอกสีน้ำตาลอ่อน เนื้อในสีเหลืองอ่อน กาบใบเรียงสลับ โอบกันแน่นชูเหนือดิน เป็นลำต้นเทียม แตกกอ ใบเป็นใบเดี่ยว ช่อดอกแบบช่อเชิงลด ออกจากเหง้า กลีบดอกสีเหลืองอ่อน โคนติดกันเป็นหลอด ปลายแยกเป็น ๓ แฉก ผลแบบผลแห้งแตก รูปค่อนข้างกลม เมื่อสุกสีแดง เมล็ดรูปรี สีน้ำตาลเข้ม, ขิงแกลง ขิงแดง หรือ ขิงเผือก ก็เรียก.

ขิงแกลง, ขิงแดง   ดู ขิง.

ขิงทราย   ดู กระชาย.

ขิงเผือก   ดู ขิง.

ขี้กลอง   ดู ข้าวตอกหน้าตะโพน.

ขี้กลาก   ดู กลาก.

ขี้กาขม   ดู ขี้กาแดง.

ขี้กาขาว น. ๑. เครื่องยาที่เป็นผลอ่อนแห้งของพืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Gynopetalum scabrum* (Lour.) W. J. de Wilde & Duyfjes ในวงศ์ Cucurbitaceae มีรสและสรรพคุณดังตำราไม้เทศเมืองไทย [๔๕/๙๗] ตอนหนึ่งว่า “... ลูกมีรสขมจัด ถ้ายแรงกว่าเถา ... เถาต้มให้เดือดนานๆ เอาน้ำล้างพื้นกระดาน เป็นยาฆ่าเลือดไรและหิดเหาได้ ใช้ใบสดตำผสมขม่อมเด็กเวลาเย็น แก่หวัดคัดจุมูกได้ดี แก่ตับปอดพิการ ...”. ๒. พืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Gynopetalum scabrum* (Lour.) W. J. de Wilde & Duyfjes ในวงศ์ Cucurbitaceae มีชื่อสามัญว่า *fructus gynopetalum integrifolium*

เป็นไม้เถาเลื้อย ลำต้นมีขนยาวสีเทาหรือสีน้ำตาล ใบเป็นใบเดี่ยว แผ่นใบด้านบนหยาบและมีขนสาก ด้านล่างมีขนอุยหนาแน่น ดอกออกตามง่ามใบ สีขาว มีขนสั้นนุ่มสีเทาถึงสีน้ำตาลหนาแน่น ดอกเพศเมียเป็นดอกเดี่ยว ดอกเพศผู้ ออกเดี่ยวหรือเป็นช่อแบบช่อกระจุก กลีบดอกรูปไข่กลับ มีขน ผลแบบผลมีเนื้อหนึ่งถึงหลายเมล็ด รูปค่อนข้างกลมถึงรูปรี เมื่ออ่อนสีเขียว มีขนประปราย แก่สีแดงอมส้ม เมล็ดมีจำนวนมาก, ขี้กาดิน ก็เรียก.

ขี้กาศรี   ดู พักข้าว.

ขี้กาดง   ดู กระดอม.

ขี้กาดิน   ดู ขี้กาวา.

ขี้กาแดง   น. ๑. เครื่องยาที่เป็นผลแก่แห้งของพืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Trichosanthes tricuspidata* Lour. ในวงศ์ Cucurbitaceae มีรสและสรรพคุณดังตำราไม้เทศเมืองไทย [๔๕/๙๘] ตอนหนึ่งว่า “... ขี้กาแดงรสขมจัด ลูกถ่ายแรงกว่าเถา เถารสขม บำรุงน้ำดี ถ่ายล้างโทษเสมหะให้ตก และดับพิษเสมหะโลหิต รากใช้แก้ไข้...”. ๒. พืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Trichosanthes tricuspidata* Lour. ในวงศ์ Cucurbitaceae มีชื่อสามัญว่า redball snakegourd เป็นไม้เถาเนื้ออ่อน ลำต้นเป็นเหลี่ยม มีร่องตามยาว ใบเป็นใบเดี่ยว เรียงเวียน รูปค่อนข้างกลมหรือรูปไข่กว้าง ใบสากคาย ด้านล่างมีต่อมสีเข้มกระจายทั่วไป ดอกแยกเพศต่างต้น ช่อดอกเพศผู้แบบช่อกระจุก ออกตามซอกใบ ดอกเพศผู้สีขาว มีขนสั้น ๆ ดอกเพศเมียออกเดี่ยวตามซอกใบ มีขนหยาบ ผลแบบผลมีเนื้อหนึ่งถึงหลายเมล็ด

รูปไข่หรือค่อนข้างกลม เปลือกเรียบ เหนียว สุกสีแดงสด มีเมล็ดจำนวนมาก สีน้ำตาลเข้ม รูปรีแกมรูปไข่กว้าง, ชี้นาขม ชี้นาใหญ่ หรือ มะตูมกา ก็เรียก.

ชี้นาน้อย, ชี้นาเหลี่ยม   ดู กระดอม.

ชี้นาใหญ่   ดู ชี้นาแดง.

ชี้นาเกลี้ยง   ดู เกลี้ยง.

ชี้นาครั่ง   ดู ครั่ง.

ชี้นาคาก   ดู ชุ่มเห็ดเทศ.

ชี้นาโคนกุ่ม   ดู โดไม่รู้ล้ม.

ชี้นา   น. ๑. อุจจาระที่ค้างอยู่ในลำไส้ใหญ่ของเด็กหรือลูกสัตว์ที่เพิ่งคลอด. ๒. อุจจาระที่เป็นน้ำสีเขียวไปปนกับสีขมมัน เกิดกับผู้ป่วยที่มีอาการท้องร่วงอย่างแรง จนเมื่อใกล้ตายจะถ่ายอุจจาระปนน้ำดีออกมา ดังตำราเวชศาสตร์วิวัฒน์ณา [๔๑/๓๑] ตอนหนึ่งว่า “... โทษดินนั้นสีเหลือง ลงเนื่องเนื่อง เปนฟองยล กลิ่นเหม็นเช่นหนองปน ใช้ดีลันว่าชี้นา เพราะโทษอาหารใหม่ ลงหมดไปทั้งใหม่เก่า สมมุติว่าชี้นา โทษนี้เล่าถึงมรณา ...” และ [๔๑/๔๓๑-๔๓๒] ตอนหนึ่งว่า “... ถ้าบุทคลจะสิ้นอายุแล้ว มักให้ลงท้องจะประมาณมิได้จนล้นกำลังอาหารเก่าใหม่ แลอุจจาระนั้นก็วิปริตต่างๆ บางทีออกให้เปนเลือด เปนเสมหะเหนียว บางทีให้เบิดงมูลหนูด้วยโรคกินเอายานนั้นไว้มิให้ทราบไปได้ ลมและเสมหะนั้นก็ตีเข้าเปนมูลหนู กับเสมหะหุ้มห่อกันออกมาก็มี บางทีมันให้เขียวดังใบไม้ แพทย์พึงพิจารณาเหตุเกิด ถ้าเห็นเขียวออกมาดังนั้น ท่านว่าดีลันออกมาแลเมื่อสิ้นอาหารเก่าในกระเพาะข้าวแล้ว มันให้

ลงดั่งน้ำใบไม้และขมิ้นระคนกันคนทั้งปวงสมมุติว่า ชีทาแล
ถ้าผู้ใดเปดดั่งนี้ถ้าพระอินทร์มาชุบขึ้นเห็นว่าจะรอดแล ...”.

ชีทา ลูกโค น. เครื่องยาลัทธิวัชรยานนิกายหนึ่ง ได้จากอุจจาระที่ค้างอยู่ในลำไส้ใหญ่ของลูกวัวที่เพิ่งคลอด ตำราสรรพคุณยาไทยว่ามีสรรพคุณบำรุงธาตุ ช่วยให้เจริญอาหาร ดังคัมภีร์ประถมจินดา [๑๗/๑๐๘] ตอนหนึ่งว่า “... หญิงมีครรภ์บุตรไม่ออก ท่านให้เอาชีทา ลูกโคในท้อง ใบปบดทาผ่าเท้า ถ้านบุตรคลอดแล้วให้เอาน้ำล้างยานั้นเสียโดยเร็วถ้าไม่ล้างไส้พุงจะขาดออกมา เปนยาเสดาะลูกคินัก ได้ใช้มาแล้ว ...”.

ชีไฟนกคุ้ม ดู โดไม่รู้ล้ม.

ชีมัน ดู ขมิ้นชัน.

ชีเหล็ก น. พืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Senna siamea* (Lam.) H. S. Irwin & Barneby วงศ์ Fabaceae วงศ์ย่อย Caesalpinioideae มีชื่อสามัญว่า siamese cassia เป็นไม้ต้น ขนาดกลาง ผลัดใบ ลำต้นมักคดงอเป็นปุ่มปม เปลือกสีเทาถึงน้ำตาลดำ ใบเป็นใบประกอบแบบขนนกปลายคู่ เรียงสลับ ปลายมนเว้าตื้นหรือแหลม มีติ่งหนามสั้น ขอบเรียบ ผิวด้านบนเกลี้ยง ด้านล่างมีขนนุ่ม ช่อดอกแบบช่อแยกแขนงขนาดใหญ่ ออกตามปลายกิ่ง สีเหลือง กลีบดอกมี ๕ กลีบ ผลเป็นฝักแบน เมื่ออ่อนสีเขียว แก่สีน้ำตาล เมล็ดรูปไข่แบน สีน้ำตาลอ่อน เรียงตามขวาง ราก เปลือก กระพี้ แก่น ใบ ยอดอ่อน ดอก และเมล็ดใช้ทำยา มีรสและสรรพคุณดังตำราสรรพคุณยาฉบับของกรมหลวงวงษาธิราชสนิท [๔๒/๒๐] ตอนหนึ่งว่า “... จะกล่าวสรรพคุณชีเหล็ก รู้แก้มูกฤตแลแก่นี่ว ดอกนั้น

รู้แก้โลหิต แลแก่นอนมิหลับ แก้หืดแลร้งแค เปลือกนั้นรู้แก้
ริดสีดวง กระพี้้นรู้แก้โลหิตอันกระทำให้ระส่ำระสาย แก่นนั้น
รู้แก้ลมอันประกอบกระทำให้เย็นทั่วทั้งกาย แลแก้พยาธิ
ในอุทร ไล่น้ำรู้แก้โลหิตอันขึ้นเปื้อนบน แลแก้โลหิตอันกระทำ
ให้ระส่ำระสายในอุทร แลรู้แก้โลหิตอันกระทำให้สับสนใน
จักขุ ทวาร รากนั้นรู้แก้ใช้อันกระทำให้หนาว และใช้อันผิด
สำแลง กล่าวสังเขป คุณชี้เหล็กสิ้นแต่เท่านี้ ...” ตำราไม้เทศ
เมืองไทย [๔๕/๑๐๐] ตอนหนึ่งว่า “... สรรพคุณยาโบราณ
กล่าวว่า ใบแก้ระดูขาวตกหนักและแก้หัวขบปัสสาวะ ดอก
แก้โรคเส้นประสาท ที่ทำให้นอนไม่หลับ แก้หืด ล้างศีรษะ
แก้ร้งแค เปลือกแก้ริดสีดวง กะพี้แก้ร้อน กระสับกระส่าย
แก่นแก้ไฟธาตุพิการ ทำให้ตัวเย็นชืด แก้สับสน แก้กำโรค
แก้หนองใน รากแก้ไข้ ใช้กลับใช้ซ้ำ...” และคัมภีร์สรรพลักษณะ
สรรพคุณ [๑๗/๔๑๕] ตอนหนึ่งว่า “... เมล็ดราชพฤกษ์ ๑ เมล็ด
ชี้เหล็ก ๑ แก้วฟ้า ...”, ชี้เหล็กบ้าน ชี้เหล็กหลวง หรือ
ชี้เหล็กใหญ่ ก็เรียก.

ชี้เหล็กบ้าน, ชี้เหล็กหลวง, ชี้เหล็กใหญ่   ดู ชี้เหล็ก.

ชื่อ   น. กระดูกเชิงกรานที่ขวางอยู่ด้านหน้า.

ขุม   น. หลุม

เขตขวาง   น. ช่วงอายุของเด็กตั้งแต่แรกเกิดถึงไม่เกิน ๖ ขวบ
เป็นส่วนใหญ่ ซึ่งในช่วงอายุนี้อาจจะป่วยเป็นโรคขวางได้.

เขม่น   ดู กระหม่น.

เขม่า   [ชะเหม่า] น. โรคเด็กชนิดหนึ่ง เกิดกับทารกที่อยู่ในเรือนไฟ
(โดยทั่วไปอายุไม่เกิน ๑ เดือน) ผู้ป่วยมีผ้าสีเทาแล้วเปลี่ยน
เป็นสีดำ เกิดได้ตั้งแต่หน้าอกถึงปลายลิ้น เมื่อลูกกลืนเข้าไป

ภายในจะทำให้มีอาการรุนแรงขึ้น เช่น อาเจียนอย่างแรง ท้องเสียอย่างแรง ดังคำภีร์ประถมจินดา [๑๕/๑๐๕] ตอนหนึ่งว่า “... เมื่อ कुमार อยู่ในเรือนไฟนั้น ให้เป็นเขม่า ครั้นหล่นลงแล้วก็เข้าจับหัวใจแลทรวงอก จะทำให้สีปากแดง ดุจดั่งสีชาดไปทาน้ำรักอันเปียก แลชาดนั้นก็ดำเป็นสีลูกหว้า แลซางอันหล่นลงมาเข้าท้องนั้นก็เข้าจับเอาหัวตับ ครั้น ออกจากเรือนไฟได้ ๒ วัน ๓ วันก็ดี ได้เดือนหนึ่ง สองเดือนก็ดี เขม่านั้นจึงหล่น ในเมื่อสิ้นเขม่าแล้ว ซางจึงบังเกิดขึ้น ...”.

เขม่าเหล็ก น. เครื่องยารักษาวัตถุชนิดหนึ่ง มีลักษณะเป็นสะเก็ด สีแดงดำ ได้จากการตีเหล็กที่เผาไฟให้แดง เมื่อจะใช้ทำยา นำมาบดให้เป็นผงละเอียด หรือทำเป็นสนิมเหล็ก ตำรา สรรพคุณยาไทยว่า มีรสเผ็ดเย็น สรรพคุณบำรุงโลหิต แก้ฝีและคุดทะราด ใช้ภายนอกโดยผสมกับตัวยาอื่น ๆ สำหรับพอกแก้ตับและม้ามโต หรือพอกแก้ตับทรุด ดังตำรา ประมวลสรรพคุณยาไทย (ภาคหนึ่ง) [๒๓/๑๑๔] ตอนหนึ่งว่า “... เขม่าเหล็กหรือสนิมเหล็ก ได้จากเหล็กเผาไฟแล้วตีเป็น ของใช้ต่าง ๆ สนิมที่ดีร่วงจากเหล็กเรียกตามภาษา หมอโบราณว่า เขม่าเหล็กมีขายตามร้านขายเครื่องสมุนไพร ประโยชน์ทางยา เขม่าเหล็กมีสรรพคุณ รสเผ็ดเย็น บำรุงโลหิต แก้ฝีและคุดทะราด ภายนอกใช้เขม่าเหล็กผสมกับหน่อไม้สด ปูนขาว รวมกันตำพอกชายโครงกับตับและม้ามโต เนื่องจาก ใช้จับสันเรื้อรัง หรือพอกแก้ตับทรุด แพทย์โบราณใช้เห็นคุณ มาแล้ว ...” เขม่าเหล็ก หรือ เม่าเหล็ก ก็เรียก.

เซพิะ, เซโพ น. น้ำลาย เป็นองค์ประกอบ ๑ ใน ๑๒ สิ่งของธาตุน้ำ.

เข้ากระโจม ๑. ก. เข้าไปอบควันยาในกระโจม มักใช้กับหญิงหลังคลอด. ๒. ก. เข้าไปนอนอยู่ในกระโจมหรือนอนคลุมโปงอบให้เหงื่อออก เพื่อลดไข้. ๓. น. วิธีการหนึ่งในการดูแลสุขภาพของหญิงหลังคลอด ด้วยการนำหม้อต้มยาสมุนไพรเข้าไปในกระโจม แล้วใช้ไอน้ำจากยาสมุนไพรอบตัวและรมใบหน้า โบราณเชื่อว่าช่วยบำรุงผิว ป้องกันการเกิดฝ้า แก่น้ำเหลืองเสีย ช่วยขับของเสียออกจากร่างกาย ช่วยให้โลหิตไหลเวียนดีขึ้น.

เข้าซื้อ น. วิธีการนวดอย่างหนึ่ง ใช้กับผู้หญิงหลังคลอด เพื่อให้กระดูกเชิงกรานที่เคลื่อนออกจากกันกลับเข้าที่ อาจทำได้ ๒ แบบ คือ แบบที่ให้ผู้ถูกนวดนอนตะแคง ส่วนผู้นวดยืนอยู่ด้านหลัง แล้วใช้สันเท้าเหยียบกระดูกเป็นจังหวะตรงข้อต่อสะโพก และแบบที่ให้ผู้ถูกนวดนอนหงายแยกขา ผู้นวดนั่งระหว่างขา มือจับขาทั้ง ๒ ข้างของผู้ที่ถูกนวด แล้วใช้อุ้งเท้าข้างที่ถนัดถีบบริเวณช่องคลอด, เหยียบซื้อ ก็เรียก. ดู *ซื้อประกอบ*.

เข้าตะเกียบ น. วิธีการนวดอย่างหนึ่ง ใช้กับผู้หญิงหลังคลอด โดยให้ผู้ถูกนวดนอนตะแคง ขา ๒ ข้างซ้อนทับกัน ส่วนผู้นวดยืนคร่อม โดยหันหน้าไปทางศีรษะของผู้ถูกนวด ใช้ขาทั้ง ๒ ข้างหนีบบริเวณต้นขาและสะโพกของผู้ถูกนวด แล้วใช้สันมือชนกัน กดขย่มบริเวณข้อต่อสะโพกเป็นจังหวะถี่ ๆ โบราณว่า จะช่วยให้ข้อต่อสะโพกที่เคลื่อนออกจากเบ้าหลังคลอดกลับเข้าสู่ที่เดิมได้, นวดเข้าตะเกียบ ก็เรียก. ดู *ตะเกียบประกอบ*.

เข้าเฒ่าเหลก, ข้าวเฒ่าเหล็ก ดู เฒ่าเหล็ก.

เขียน ก. ใช้นิ้วมือกด ดันเข้าและดันออกบริเวณส่วนของร่างกาย ได้แก่ ร่องไหปลาร้า สะบัก ข้อพับแขน/ขา ใต้ศอก หน้าแข้ง และ ข้อเท้า เพื่อให้กล้ามเนื้อ เส้นเอ็น ยืดออกเป็นปกติ.

เขียนมหาพรหม น. ยาแผนไทยขนานหนึ่ง ใช้แก้โลหิตพิการ อันทำให้ตัวร้อนจัด มีตัวยา วิธีปรุง วิธีใช้ และสรรพคุณดังคัมภีร์ ธาตุวิภังค์ [๑/๑๓๔] ตอนหนึ่งว่า “... ยาชื่อเขียนมหาพรหม สำหรับแก้โลหิตพิการ ทำพิศม์ให้ร้อนทั่วกาย ดังเปลวไฟ ให้ทรนทรายหาสะตมิได้ก็ดี ยานี้แก้ได้สิ้นทุกอัน ท่านให้เอา ใบมูลหนอน ๑ ใบสมิ ๑ ใบชิงช้าชาลี ๑ ใบมูลเหลก ๑ ใบผักเค็ด ๑ ใบแคแดง ๑ ใบทองหลางใบมน ๑ ใบมะเฟือง ๑ ใบกุมเรียมทั้ง ๒ ใบนมพิจิตร ๑ ใบแทงทวย ๑ ใบพริกไทย ๑ ใบน้ำเต้าขม ๑ ใบปีป ๑ ใบมะระ ๑ ใบหญ้านาง ๑ ใบเท้ายายม่อม ๑ ใบพุงดอ ๑ ใบน้ำดับไฟ ๑ ใบระงับ ๑ ใบตำลึงตัวผู้ ๑ ใบพรมมิ ๑ ใบผักเช่า ๑ ใบหมากผู้ ๑ ใบหมากเมีย ๑ ใบกิมเสน ๑ ใบสันพร้าหอม ๑ ใบสะเดา ๑ ใบถั่วแระ ๑ ใบประเพช ๑ เถาวัลด้วน ๑ ขมิ้นอ้อย ๑ จันทน์ขาว ๑ เอาเสมอภาคบดปั้นแท่งไว้ น้ำกระสายยัก ใช้ควรแกโรด ทั้งกิน ทั้งพ่น แก้โลหิตกำเริบแล ...”.

เขียนหอม น. ยาแผนไทยขนานหนึ่ง ใช้แก้ไข้ ร้อนใน กระหายน้ำ แก้พิษหัดและอีสุกอีใส มีตัวยา วิธีปรุง วิธีใช้ และสรรพคุณ ดังตำราเวชศึกษา [๑๖/๑๐๙] ตอนหนึ่งว่า “... เขียนหอม ใบมะระ ๖ ส่วน ใบน้ำเต้า ๘ ส่วน ใบพรมมิ ๕ ส่วน ใบสมิ ๑ เถามวกแดง ๑ เถามวกขาว ๑ ใบฝ้ายแดง ๑ ดอกตะ ๑

หัสดำ ๑ เนระพูสี ๑ เปราะ ๑ ใบพิมเสนเท่ายาทั้งหลาย
 แกะใช้ชัก ชางชัก แกะพิษไข้และชาง ทั้งกินทั้งพ่น น้ำจันทน์
 น้ำดอกไม้อ้อ ถ้าแก้กระหายน้ำ ข้าวตังปิ้ง ลูกมะกอกเผาไฟ
 แห้งขึ้นทศกร ใส่หน่อยหนึ่ง ถ้าจะแก้สารพัดพิษ เมื่อจะแก้สำคัญ
 น้ำกระสายตามแต่จะใช้เกิด...”. ยานานนี้กระทรวงสาธารณสุข
 ประกาศเป็นยาสามัญประจำบ้านแผนโบราณ พ.ศ. ๒๔๙๘.
 อย่างไรก็ตาม ยานานนี้ในประกาศกระทรวงสาธารณสุข
 เรื่อง ยาสามัญประจำบ้านแผนโบราณ พ.ศ. ๒๕๔๒ และ
 ยาแผนไทยหรือยาแผนโบราณในบัญชียาหลักแห่งชาติ
 พ.ศ. ๒๕๕๙ มีสูตรตำรับดังนี้ “... ยาเขียวหอม วัตถุ
 ส่วนประกอบ ใบพิมเสน ใบผักกระโดน ใบหมากผู้ ใบหมากเมีย
 ใบสันพร้าวหอม รากแฝกหอม เปราะหอม แก่นจันทน์ขาว
 แก่นจันทน์แดง ว่านกีบเรด ว่านร้อนทอง เนระพูสี พิษนาคนี่
 มหาสดำ ดอกพิกุล ดอกบุนนาค ดอกสารภี เกสรบัวหลวง
 หนักสิ่งละ ๕ กรัม ...” นอกจากนี้ยังมีตำรับยาซึ่งมีชื่อ
 เดียวกันนี้ในตำราต่าง ๆ แต่มีสูตรตำรับแตกต่างกันออกไป.

แข่งม้า   ดู อัคคีทวาร.

แขว้งเคี้ย   ดู มะแว้งเครือ.

ไข้   ๑. น. ความเจ็บป่วยทางกายหรือทางจิต เช่น ไข้พิษ ไข้กาฬ
 ไข้เหนือ ไข้หวัด นอกจากนี้ในทางการแพทย์แผนไทยยังมีใช้
 ตัวเย็นอันเกิดจากธาตุไฟพิการ. ๒. ก. อาการครั่นเนื้อครั่นตัว
 สะบัดร้อนสะท้านหนาว ปวดเมื่อย, โดยทั่วไปหมายถึงอาการ
 ที่มีอุณหภูมิของร่างกายสูงขึ้นผิดปกติเนื่องจาก
 ความเจ็บป่วย.

ไข่กระชาย อยู่ใน กระชาย.

ไข่กระดานหิน, ไข่กระดาดหิน น. ไข่พิษไข่กาฬชนิดหนึ่ง ผู้ป่วยมีเม็ดขึ้นทั่วตัว เมื่อแรกเกิดเม็ดนี้จะเป็นสีแดง จากนั้นเป็นสีดำติดกับเนื้อ ทำให้คัน สะบัดรื้อนสะท้านหนาว ปวดศีรษะมากตาแดง มือเท้าเย็น เจ็บในเนื้อในกระดูก ลื่นกระด้างคางแข็งเป็นต้น ดังคัมภีร์ตักกคิลลา [๑/๖๖-๖๗] ตอนหนึ่งว่า “... ที่นี้ จะว่าด้วยไข่กระดานหิน ให้จับสับรื้อนสท้านหนาว ให้ปวดศีรษะเพนกำลัง ให้จักษุแดงเพนแสงโลหิต ให้เท้าเย็นมือเย็น ให้เจ็บเนื้อในกระดูก ทำพิศม์ให้ลื่นกระด้างคางแข็ง ให้หอบให้สะอึกให้ผุดขึ้นมาทั่วตัวเหมือนกับลมพิศม์ แดงดังผลดำสิงสุกเพนเม็ดๆ เหมือนเมตผด แล้วกลับดำลงไปติดเนื้อให้คัน ถ้าแพทย์แก้ดีพิศม์ในนั้นคลายขึ้นแต่ผุดนั้นไม่หาย ต่อสามเดือนจึงตาย ไข่ลักษณะดังนี้ ถ้าแพทย์ผู้ใดฉลาดแก้ไขในโรคไข่พิศม์จะรอดสักส่วนหนึ่ง ตายสามส่วน ถ้าไม่รู้จักในโรคไข่พิศม์ตายทีเดียวร้อยคนไม่รอดสักคนหนึ่ง ...”.

ไข่กระโดง น. ไข่กาฬกลุ่มหนึ่ง การดำเนินของโรคเกิดขึ้นอย่างรวดเร็วและรุนแรง หากรักษาไม่ทันอาจถึงตายได้ ตำราการแพทย์แผนไทยแบ่งออกเป็น ๔ ชนิด คือ ไข่กระโดงน้ำ ไข่กระโดงไฟ ไข่กระโดงกลบ และไข่กระโดงหิน ดังคัมภีร์ตักกคิลลา [๑/๗๗] ตอนหนึ่งว่า “... ที่นี้พระผู้เปนเจ้า จะแสดงซึ่งไข่กาล มาเกิดแก่สัตว์ทั้งหลาย คือไข่กระโดงทั้งสี่ คือ ไข่กระโดงไฟหนึ่ง ไข่กระโดงน้ำหนึ่ง ไข่กระโดงหินหนึ่ง ไข่กระโดงกลบหนึ่ง เข้ากันเพนสี่ประการ ... แต่ลักษณะไข่กระโดงทั้งสี่นี้ มีอายุแต่วัน ๑ ๒ วัน ถ้าแพทย์จะแก้แต่วันหนึ่งไม่ถอยตาย บอกไว้ให้แพทย์พึงรู้ ...”.

ใช้กระโดงเกลบ น. ใช้กระโดงชนิดหนึ่ง ผู้ป่วยมีเม็ดเหมือนเม็ดทรายผุดขึ้นมาทั่วตัว มีอาการคันมาก ดังคัมภีร์ตักกศิลา [๑/๓๗] ตอนหนึ่งว่า “... ที่นี้จะว่าด้วยลักษณะกระโดงเกลบนั้น มีลักษณะสัญญาณผุดขึ้นมาเหมือนเม็ดทรายผุดขึ้นมาทั่วตัว ให้คนเฒ่ามาตรวจว่าจะเกาให้ทั่วตัวก็ไม่หายคัน ถึงจะเอาไม้ชูดให้ไล่หิดออกไปทั้งตัวก็ไม่หายคัน บอกไว้ให้แพทย์พึงรู้ ...”.

ใช้กระโดงน้ำ น. ใช้กระโดงชนิดหนึ่ง ผู้ป่วยมีไข้ เชื่อมมัว หมดสติเป็นต้น ดังคัมภีร์ตักกศิลา [๑/๓๗] ตอนหนึ่งว่า “... ลักษณะกระโดงน้ำนั้น จับให้นอนเชื่อมมัวไป ไม่เป็นสติสมประดี ถึงจะเอารังมดแดงเข้ามาเคาะ ให้ทั่วตัวก็มิรู้สึกตัว บอกไว้ให้แพทย์พึงรู้ ...”.

ใช้กระโดงไฟ น. ใช้กระโดงชนิดหนึ่ง ผู้ป่วยมีอาการตัวร้อน เหมือนถูกไฟเผาทั้งตัว ดังคัมภีร์ตักกศิลา [๑/๓๗] ตอนหนึ่งว่า “... ลักษณะใช้กระโดงไฟนั้น มีลักษณะทำพิศม์เหมือนเปลวไฟเผาไปทั่วกายประการหนึ่ง ...”.

ใช้กระโดงหิน น. ใช้กระโดงชนิดหนึ่ง ตำราว่าผู้ป่วยที่เป็นไข้ชนิดนี้จะเย็นได้อย่างเดียว เมื่อนั่งลงเมื่อใดจะเจ็บปวดและทรมานมาก ดังคัมภีร์ตักกศิลา [๑/๓๗] ตอนหนึ่งว่า “... ที่นี้จะกล่าวด้วยลักษณะใช้กระโดงหิน ทำพิศม์ต่างๆ ไม่รู้ที่จะบอกแก่ใครได้ ให้เย็นที่เดียว ถ้าจะให้นั่งลงถ่ายอุจจาระ ถ่ายปัสสาวะ แทบจะขาดใจตาย ...”.

ใช้กาล, ใช้กาฬ ๑. น. โรคกลุ่มหนึ่ง ผู้ป่วยมักมีไข้ มีเม็ดขึ้นตามอวัยวะภายใน เช่น ปอด ตับ ม้าม แล้วผุดออกมาที่ผิวหนังเป็นเม็ดสีดำ สีเขียว สีคราม หรือเป็นเม็ดทราย เป็นแผ่น

เป็นวง หัวตัว ทำให้เกิดอาการแตกต่างกันไป ตำราการแพทย์แผนไทยแบ่งออกเป็น ๑๐ ชนิด ดังคัมภีร์ตักกศิลา [๑/๓๒-๓/๓] ตอนหนึ่งว่า “... ที่นี้พระผู้เปนเจ้าจะแสดง ซึ่งเรื่องราวใช้กาลจะมาบังเกิด แก่สัตว์ทั้งหลายสิบประการ คืออันใดบ้าง คือ ใช้ประกายดาษ ๑ ประกายเพลิง ๑ หัต ๑ เหือด ๑ งูสวัด ๑ เรมน้ำค้าง ๑ เรมน้ำเข้า ๑ ลำลาบเพลิง ๑ ไฟลามทุ่ง ๑ กำแพงทะลาย ๑ เข้ากันเปนสิบประการ ...”. ๒. น. ชื่อโรคกลุ่มหนึ่ง ผู้ป่วยมีอาการไข้สูง และมีเม็ดผื่นขึ้นตามร่างกาย ได้แก่ ใช้ประดง ใช้กระโดน และใช้รากสาต.

ใช้กาลทาม   ดูใน กาลทาม.

ใช้กาลทุม   ดูใน กาลทุม.

ใช้กาฬแทรกใช้พิษ   ดูใน ประดง.

ใช้กำเดาน้อย   น. โรคชนิดหนึ่ง ผู้ป่วยมีอาการไข้สูง ปวดศีรษะ ตาแดง ไอ ครั่นเนื้อครั่นตัว ขมปาก เบี้ยวปาก เบื่ออาหาร อาเจียน นอนไม่หลับ เป็นต้น ดังคัมภีร์ตักกศิลา [๑/๘๒] ตอนหนึ่งว่า “... อันลักษณะใช้กำเดา มีสองประการนั้น มีอาการให้ปวดศีรษะ ให้จุกๆแดงให้ตัวร้อนปนเปลว ให้ไอ สะบัดร้อน สท้านหนาว ให้ปากขมปากเบี้ยวปากกินเข้าไม่ได้ แลให้ อาเจียนให้นอนไม่หลับ ลักษณะดังนี้เปนเพื่อใช้กำเดาน้อย ...”.

ใช้กำเดาใหญ่   น. โรคชนิดหนึ่ง คล้ายใช้กำเดาน้อย แต่อาการรุนแรงกว่า อาจมีอาการปวดศีรษะมาก ตาแดง ปากคอแห้ง เชื่อมมัว ปวดเมื่อย บางทีมีเม็ดขนาดเล็กซึ่งไม่มียอดผุดขึ้นมาทั่วทั้งตัว ไอเป็นเลือดออกทั้งทางจมูกและปาก ชัก เห่ากำมือกำ เป็นต้น ดังคัมภีร์ตักกศิลา [๑/๘๒-๘๓] ตอนหนึ่งว่า “... ที่นี้จะแสดงซึ่งใช้กำเดาใหญ่นั้นต่อไป มีอาการนั้นให้ปวด

คีตะเพนกำลัง ให้จักษุแดงให้ตัวร้อนปนเปลง ให้โอให้สับร้อน สท้านหนาว ให้ปากแห้งคอแห้งเพดานแห้งฟันแห้ง ให้เชื่อม ให้มัวให้เมื่อยไปทั้งตัว จับสະบัตร้อนสท้านหนาว ไม่เป็นเวลา บางทีผุดขึ้นปนเม็ดเท่ายุกัดทั้งตัว แต่เม็ดนั้นยอกไม่มี บางทีให้โอเป็นโลหิตออกมาทางจมูกทางปาก บางทีให้ชักมือ กำเท้ากำ ...”.

ใช้กำแพงทลาย น. ใช้กาพนิดหนึ่ง ผู้ป่วยมีใช้สະบัตร้อนสท้านหนาว เชื่อมมัว ร้อนในกระหายน้ำ ฟกบวม ผิวหนังจะมีตุ่ม ขนาดใหญ่ผุดขึ้นมา มีลักษณะเป็นตุ่มหัวเดียว ถ้าตุ่มนี้แตก จะทำให้อาการของโรครุนแรงมาก หากรักษาไม่ทันอาจ ถึงตายได้ ดังคัมภีร์ตักกศิลา [๑/๗๔] ตอนหนึ่งว่า “... ที่นี้ จะว่าด้วยลักษณกำแพงทลาย เมื่อจะตั้งเพนขึ้นนั้น มีคีตะ ผุดขึ้นมาหัวเดียว ทำพิศม์สงเพนกำลัง ให้จับสท้านร้อน สท้านหนาว ให้เชื่อมมัวร้อนในกระหายน้ำ ให้ฟกบวมขึ้น น้ำเหลืองแตกออกพังออก วางยาไม่หยุดให้พังออกได้ตาย...”.

ใช้ข้าวโหม่น้อย น. ใช้พิษใช้กาพนิดหนึ่ง ผู้ป่วยมีเม็ดเล็ก ๆ ที่มี ยอดแหลมสีขาว ๆ ขึ้นเป็นแผ่นทั่วตัว ทำให้มีไข้สูง มือเท้าเย็น เจ็บทั้งในเนื้อและในกระดูก หอบ สะอึก เชื่อมมัว ลื่นกระด้าง คางแข็ง เป็นต้น ดังคัมภีร์ตักกศิลา [๑/๖๖] ตอนหนึ่งว่า “... ที่นี้จะว่าด้วยลักษณใช้ ข้าวโหม่น้อยให้จับตัวร้อนปน เปลงไฟ ให้มือเย็น ให้เท้าเย็น ให้เจ็บไปทั่วสารพวงค์กาย ให้เจ็บในเนื้อในกระดูกเพนกำลัง ให้หอบให้สอึก ให้เชื่อมให้มัว ให้ลื่นกระด้างคางแข็ง ให้ผุดขึ้นมาเหมือนมดกัดเพนแผ่น ทั่วตัว มียอดแหลมขาวๆ ถ้าแพทย์จะแก้ให้เร่งประทุบยา

ให้หนัก ได้บ้างเสียบ้างถ้าลอกปอกหมุยไปตายทีเดียว ไม่รอดสักคนหนึ่ง ...”, ไข่เข้าใหม่น้อย ก็เรียก.

ไข่ข้าวใหม่ใบเกรียม น. ไข่พิษไข่กาฬชนิดหนึ่ง ผู้ป่วยมีเม็ดสีแดงขึ้นทั่วตัว เม็ดอาจเล็กบ้าง ใหญ่บ้าง ทำให้มีอาการปวดในเนื้อ ในกระดูก ลื่นกระด้างคางแข็ง หอบ สะอึก หมดสติ เป็นต้น เมื่อไข่หายแล้วเม็ดจะเปลี่ยนเป็นริ้วสีดำ ตำราการแพทย์แผนไทยว่า ถ้าเม็ดที่ขึ้นลามไปที่ตับหรือปอด จะทำให้ผู้ป่วยตายทุกราย ดังคัมภีร์ตักกคิลลา [๑/๖๗] ตอนหนึ่งว่า “... ที่นี้ จะว่าด้วยลักษณะไข่เข้าใหม่ใบเตรียม ให้จับสับดร้อนสับดหนาว ให้ปวดคิตะเพนกำลั ง ให้จักษุแดงเพนแสงโลหิต ให้ร้อนเพนกำลั ง ให้มือเย็น ให้เท้าเย็น ให้เจ็บในเนื้อ ในกระดูก ทำพิศม์ ให้ลื่นกระด้างคางแข็ง ให้หอบ ให้สอึก ให้สลับ แล้วให้ผุดขึ้นมาทั้งตัวให้ปวดในเนื้อ ในกระดูก ผุดขึ้นมادتงลมพิศม์ แดงดั่ง ผลด่าสิ่งสุก เพนแผ่นทั่วทั้งตัว ใหญ่เท่านิ้วหนึ่ง สองนิ้ว สามนิ้ว ก็มี เพนเม็ดเล็กๆ เหมือนมดกัดก็มี แล้วกลับไปด่าอยู่ ถ้าแพทย์ จะแก้ดีจะรอดได้สักหนึ่งส่วน จะเสียสักสามส่วน คลายจากพิศม์สง ขึ้นเพนทิวผุดนั้นกลับด่าเพนหนังแรด อยู่หกเดือน ตายลงกินดับกินปอดขาดออกมาตาย ร้อยคนไม่รอดสักคนหนึ่ง ...”, ไข่เข้าใหม่ใบเกรียม หรือ ไข่เข้าใหม่ใบเตรียม ก็เรียก.

ไข่ข้าวใหม่ใหญ่ น. ไข่พิษไข่กาฬชนิดหนึ่ง ผู้ป่วยมีเม็ดเล็ก ๆ ที่มี ยอดแหลมสีขาว ๆ ขึ้นเป็นแผ่นทั่วตัว มีอาการอื่น ๆ คล้ายคลึงกับไข่ข้าวใหม่น้อย แต่รุนแรงกว่า นอกจากนี้อาจมีอาการปวดศีรษะมาก ตาแดง มือเท้าเย็น เป็นต้น ดังคัมภีร์ตักกคิลลา

[๑/๖๖] ตอนหนึ่งว่า “... ที่นี้จะว่าด้วยใช้เข้าไหม้ใหญ่ ให้จับ สะบัดร่อนสท้านหนาวย ให้ปวดศีรษะเปนกำลังให้จักษุแดงเปน แสงโลหิต ให้เท่าเย็นมือเย็นให้เจ็บในเนื้อ ในกระดูก ทำพิศม์ ให้ลิ้นกระด้างคางแข็ง ให้ผุดขึ้นมาเหมือนมดกัดเปนแผ่น หัวตัวมียอดแหลมขาวๆ ถ้าแพทย์จะแก้ให้เร่งประทุบยาให้หนัก ได้บ้างเสียบ้างถ้าลอกปอกหมูกออกไปตายทีเดียว ไม่รอดสักคนหนึ่ง ...”, ใช้เข้าไหม้ใหญ่ ก็เรียก.

ใช้เข้าไหม้น้อย   ดู ใช้ข้าวไหม้น้อย.

ใช้เข้าไหม้ใบเกรียม, ใช้เข้าไหม้ใบเตรียม   ดู ใช้ข้าวไหม้ใบเกรียม.

ใช้เข้าไหม้ใหญ่   ดู ใช้ข้าวไหม้ใหญ่.

ใช้คด   น. โรคชนิดหนึ่ง ผู้ป่วยมีอาการไข้ ชักจนตัวงอ ตำรา การแพทย์แผนไทยว่าแพทย์มีเวลาเพียง ๑ วัน ที่จะรักษา ให้หายได้หากผู้ป่วยมีอาการตัวงอมากจนสิ้นหลังขาดก็จะตาย ดังคัมภีร์ตักกศิลา [๑/๓๘] ตอนหนึ่งว่า “... ที่นี้จะว่าด้วย ลักษณะใช้คดนั้น ให้จับชักงอเข้าจนสิ้นหลังขาดตาย ... ใช้สองประการนี้มีอายุ ที่แพทย์จะแก้ได้นั้นแต่วันเดียว ...”.

ใช้งูกระหวัด   ดู ใช้งูสวัด.

ใช้งูตวัด   ดู ใช้งูสวัด.

ใช้งูสวัด   น. ใช้กาฬชนิดหนึ่ง ผู้ป่วยมีไข้ สะบัดร่อนสท้านหนาวย อาจมีอาการปวดศีรษะร่วมด้วย ผิวหนังมีตุ่มเล็ก ๆ คล้าย เม็ดทราย ภายในมีน้ำใส ๆ ซึ่งต่อมาจะเป็นหนอง และตกสะเก็ด ในที่สุด ตุ่มเล็ก ๆ เหล่านี้จะเรียงเป็นแถวลักษณะเหมือนงู ตำราการแพทย์แผนไทยว่าโรคนี้ถ้าผู้หญิงเป็นข้างซ้าย หรือ ผู้ชายเป็นข้างขวาจะรักษายาก และถ้าลามข้ามสันหลังไป จะรักษาไม่ได้มักถึงตาย ดังคัมภีร์ตักกศิลา [๑/๓๓] ตอนหนึ่งว่า

“... ที่นี้จะว่าด้วยไข้สูงวัดต่อไป ลางที่ให้จับสท้านร้อน สท้านหนาว ให้ปวดศีรษะลางที่ก็ไม่จับ เป็นเม็ดทรายขึ้นมา เปนแถวขึ้นมามีสัญญาณดังงู เม็ดพองๆ เปนเงาหนองก็มี ถ้าผู้หญิงเปนช้าย ถ้าผู้ชายเปนขวา และข้ามสันหลังไป รักษาไม่ได้แต่พิศม์สงร้อนดังไฟจุด บอกไว้ให้พึงรู้ ...”,
ไข้กระดูก หรือ ไข้ตุวัด ก็เรียก.

ไข้จันทรสูตร [-จันทะสูตร] น. ใช้พิษไข้กาฬชนิดหนึ่ง ผู้ป่วยมีไข้สูง มือเท้าเย็น เชื่อมมัว ไม่มีสติ ตัวแข็งเหมือนท่อนไม้ หอบ สะอึก เป็นต้น ตำราการแพทย์แผนไทยว่า ไข้นี้จะกำเริบทำให้หมดสติ เมื่อพระจันทร์ขึ้น ดังคัมภีร์ตักกคิลา [๑/๖๘] ตอนหนึ่งว่า “... ที่นี้จะว่าด้วยไข้จันทรสูตร ให้จับเท้าเย็นตัวร้อนเป็นเปลว เท้าเย็นมือเย็นให้เชื่อมมัว ไม่มีสติสมประดีให้หอบให้สอึก จับตัวแข็งไปเหมือนท่อนไม้ท่อนพิน ให้ลิ้นกระด้าง คางแข็ง จับไม่เปนเวลาแต่ว่าไม่ผุด ต่อพระจันทร์ขึ้นทำพิศม์ให้สลบ ถ้าพระจันทร์ไม่ขึ้น พิศม์ถอยลงบอกไว้ให้พึงรู้ ...”.

ไข้จับโปง ดูใน จับโปงน้ำ.

ไข้จับสัน ดู ไข้ป่า. (โบราณเรียกเช่นนี้เนื่องจากผู้ป่วยโรคนี้มักมีอาการหนาวสั่น).

ไข้เจ็ลียง น. โรคกลุ่มหนึ่ง ผู้ป่วยมีอาการไข้วันเว้นวัน ในทาง การแพทย์แผนไทยมีหลายชนิด เช่น ไข้เจ็ลียงอากาศ ไข้เจ็ลียงพระสมุทร ไข้เจ็ลียงไฟ.

ไข้เจ็ลียงพระสมุทร น. ไข้เจ็ลียงชนิดหนึ่ง ผู้ป่วยมีอาการเมื่อย ขบตามข้อกระดูก หนาวสท้าน หอบ ร้อนในกระหายน้ำ เท้าเย็นขึ้นไปถึงน่อง เสียวไปทั้งตัว ปวดศีรษะ กินอาหารไม่ได้ ดังจารึกตำรายา วัดราชโอรสารามราชวรวิหาร [๕/๑๔๖]

ตอนหนึ่งว่า “... ลักษณะใช้เจสียงพระสมุทหรั้น เมื่อจะจับให้เมื่อยขบทุกข้อกระดูก ให้หนาวสะท้านให้หอบให้ร้อนกระหายให้ตื่นเย็นถึงน่อง ให้เสียวไปทั้งกาย ให้ปวดศีรษะเป็นกำลังกินอาหารมิได้ ให้ละอองดินมือนั้นขาว โทษเสมหะเป็นกำลัง ...”.

ใช้เจสียงไฟร น. ใช้เจสียงชนิดหนึ่ง ผู้ป่วยมีอาการใช้หนาวสั่นและร้อนในกระหายน้ำสลับไปมา ปัสสาวะแดง มือแดง เดินไม่สะดวก อารมณ์ฉุนเฉียว โกรธง่าย ดังจารึกตำรายา วัดราชโอรสารามราชวรวิหาร [๕/๑๕๒] ตอนหนึ่งว่า “... ลักษณะใช้เจสียงไฟรนั้น กระทำอาการดุจปีศาจเข้าสิงมักขี้โกรธ เมื่อจับนั้นให้สะท้านหนาวสั่นยิ่งนัก ให้ร้อนกระหายน้ำนัก ให้ปัสสาวะแดงเดินมิได้สะดวก ให้ละอองดินมือนั้นแดง โทษดีเป็นกำลัง ...”.

ใช้เจสียงอากาศ น. ใช้เจสียงชนิดหนึ่ง ผู้ป่วยมีอาการหนาวสะท้านเท้าเย็น ร้อนในกระหายน้ำ อุจจาระปัสสาวะไม่ออก ดังจารึกตำรายา วัดราชโอรสารามราชวรวิหาร [๕/๖๕] ตอนหนึ่งว่า “... ลักษณะใช้เจสียงอากาศนั้นให้จับสะท้าน ให้เท้าเย็น ให้ร้อนในอกเป็นกำลังให้กระหายน้ำนัก ให้ขัดอุจจาระปัสสาวะให้ละอองดินมือนั้นเขียว ให้ตาขลัว น้ำตาแห้ง โทษสันนิบาตเป็นกำลัง ...”.

ใช้ดอกบวบ, ใช้ดอกลัก ดู ใช้ป่า.

ใช้ตัน น. ต่อม่าน้ำเหลืองที่อยู่ใต้ผิวหนังของบริเวณขาหนีบทั้ง ๒ ข้าง ซึ่งเป็นแนวต่อระหว่างลำตัวกับต้นขา ทำหน้าที่กักและทำลายเชื้อโรคที่อาจผ่านเข้ามาในร่างกายที่อ่อนบ่น, ฟองตัน ก็เรียก.

ใช้दानหิน, ใช้दारหิน

น. ใช้พิษใช้กาฬชนิดหนึ่ง ผู้ป่วยมีผื่นผุดขึ้นมาเป็นวงที่ต้นขาทั้ง ๒ ข้าง ผื่นที่ผุดขึ้นมาอาจมีสีเขียว สีคราม สีแดง หรือสีดำ ก็ได้ ทำให้มีไข้ (แต่ตัวเย็น) ร้อนใน กระหายน้ำ ลิ้นกระด้างคางแข็ง ปากคอแห้ง เชื่อมมัว เป็นต้น ดั่งคัมภีร์ตักกศิลา [๑/๖๔] ตอนหนึ่งว่า “... ที่นี้จะว่าด้วยลักษณะ ดารหิน ขึ้นต้นขาทั้งสองข้างเป็นวงเขียวก็มี เป็นผลคือว่าสีคราม สีผลตำสิ่งสุกคือหมีก็ ลักษณะไข้จับให้ตัวเย็นดังหิน ให้ร้อนใน ให้กระหายน้ำทำพิศมให้ลิ้นกระด้างคางแข็ง ให้ปากแห้งคอแห้ง ฟันแห้ง เชื่อมมัวทำพิศมจนสลบ ให้เร่งรักษาแต่ยังอ่อน ถ้าเปื่อยลอกออกไปอย่ารักษาเลย อาการตัดใน ๓ วัน ๗ วัน แพทย์จะแก้ได้แต่ยังไม่ลอกออกไป บอกไว้ให้พึงรู้ ...”.

ใช้ดาวเรือง

น. ใช้พิษใช้กาฬชนิดหนึ่ง ผู้ป่วยมีเม็ดผุดขึ้นมาเหมือน ลายโคมจีนครึ่งลูก ทำให้มีไข้สูง แต่มือเท้าเย็น ตาแดง ปวดศีรษะ อาเจียน เชื่อมมัว ร้อนในกระหายน้ำ หอบ สะอึก ลิ้นกระด้าง คางแข็ง เป็นต้น ตำราการแพทย์แผนไทยว่า ผู้ป่วยโรคนี้ บางรายอาจรักษาให้หายได้ ดั่งคัมภีร์ตักกศิลา [๑/๖๗] ตอนหนึ่งว่า “... ที่นี้จะว่าด้วยลักษณะใช้ดาวเรือง ให้จับเท้าเย็น มือเย็น ให้ตัวร้อนปนเปลว ให้จักษุแดงปนแสงโลหิตให้ปวด คีษะปนกำลั้ง ดังว่าจักษุแดงจะแตกออกมา ให้อาเจียน ปนกำลั้ง ให้เชื่อมมัวร้อนในกระหายน้ำ ให้หอบสะอึกให้ลิ้น กระด้างคางแข็ง ลางที่ทำพิษถึงสลบ ให้ผุดขึ้นปนเหมือน ลายโคมครึ่งลูก ถ้าแก้ได้ส่วนหนึ่งเสียส่วนหนึ่ง บอกให้แพทย์ พึงรู้ ...”.

ใช้ตรีโทษ

น. ความเจ็บป่วยอันเกิดจากกองสมุฏฐานปิตตะ วาตะ และเสมหะ ร่วมกันกระทำให้เกิดโทษ.

ใช้ตามฤดู   ดู ใช้เปลี่ยนฤดู.

ใช้ทรพิษ   ดู ผีดาบ.

ใช้ทับข้าใน   ดู ทับข้าใน.

ใช้ทับระดู   น. อาการใช้ขณะที่กำลังมีระดูหรือระดูเพิ่งหยุด
อาการอาจรุนแรงถึงตายได้.

ใช้ทามควาย   ดูใน ทามควาย.

ใช้ทามสมุทร   ดูใน ทามสมุทร.

ใช้ประกายดาบ   น. ใช้กาฬชนิดหนึ่ง ผู้ป่วยมีเม็ดผุดขึ้นทั่วตัวเหมือน
ผีดาบ มีไข้ สะบัดร้อนสะท้านหนาว มือเท้าเย็น ปวดศีรษะ
ตาแดง เชื่อมมัว ปวดในเนื้อ ในกระดูก ลั่นกระด้างคางแข็ง
หอบสะอึก เป็นต้น ดังคัมภีร์ตักกคิลลา [๑/๓๒] ตอนหนึ่งว่า
“... ผู้เป่นเจ้าจะแสดงคือประกายดาบนั่น มีลักษณะใช้จับ
สท้านร้อนสท้านหนาว ให้จับเท้าเย็นมือเย็น ให้ปวดศีรษะ
ให้จักษุแดงเปนแสงโลหิต ให้เชื่อมมัวเปนกำลัง ให้ปวดกระดูก
ให้ปวดในเนื้อกระทำลั่นกระด้างคางแข็ง ให้หอบให้สอึก
ผุดขึ้นมา เหมือนเม็ดผีดาบทั่วตัว ทำพิศมให้สลบ บอกให้แพทย์
พึงรู้ ให้เร่งวางยาให้จงดีแก้ไข้ไม่ตีตาย ...”.

ใช้ประกายเพลิง   น. ใช้กาฬชนิดหนึ่ง ผู้ป่วยมีอาการคล้ายใช้
ประกายดาบ แต่มีอาการรุนแรงกว่า เช่น ไข้สูง เม็ดที่ผุดขึ้น
มีขนาดใหญ่ ดังคัมภีร์ตักกคิลลา [๑/๓๓] ตอนหนึ่งว่า “... ที่นี้
จะว่าด้วยลักษณะใช้ประกายเพลิงต่อไป อาการนั้นเหมือน
ประกายดาบ แต่เม็ดผุดกันเม็ดใหญ่เท่าเม็ดเทียน เท่าเม็ดทราย
ขึ้นทั่วตัว ร้อนเปนไฟหวนนั้นให้ร้อนดังไฟลวก ทำพิศมทำสง
เปนกำลัง ...”.

ใช้ประดง	ดู ประดง.
ใช้ประดงควาย	ดู ประดงควาย.
ใช้ประดงช้าง	ดู ประดงช้าง.
ใช้ประดงไฟ	ดู ประดงเพลิง, ประดงไฟ.
ใช้ประดงมด	ดู ประดงมด.
ใช้ประดงแมว	ดู ประดงแมว.
ใช้ประดงแรด	ดู ประดงแรด.
ใช้ประดงลม	ดู ประดงลม.
ใช้ประดงลิง	ดู ประดงลิง.
ใช้ประดงวัว	ดู ประดงวัว.

ใช้ป่า น. โรคชนิดหนึ่ง ผู้ป่วยมีอาการใช้สูงมากเป็นเวลา ส่วนใหญ่มักมีอาการหนาวสั่นร่วมด้วย นอกจากนี้ ยังอาจมีอาการปวดศีรษะ มือและเท้าเย็น มีเหงื่อออกมาก กระหายน้ำ บัสสาวะบ่อย หากเป็นติดต่อกันหลายวันไม่หาย ผู้ป่วยจะซีด เบื่ออาหาร ตับโต ม้ามโต เป็นต้น โบราณเรียก ใช้ป่า เนื่องจากผู้ป่วยมักเป็นโรคนี้หลังกลับออกมาจากป่า, ใช้จับสั้น ใช้ดอกลัก (ผู้ป่วยมักเป็นโรคนี้ในช่วงฤดูฝนซึ่งเป็นช่วงที่ดอกลักบาน) หรือ ใช้ดอกบวบ ก็เรียก.

ใช้ปากชม น. ใช้ที่ผู้ป่วยมีอาการชมในปาก ทางกรมแพทย์แผนไทย เชื่อว่าเกิดจากดี ดังคัมภีร์แพทย์ไทยแผนโบราณ เล่ม ๑ [๓๒/๒๔๓] ตอนหนึ่งว่า “... ใช้ปากชมเป็นเพราะดี ...”.

ใช้ปากเปรี้ยว น. ใช้ที่ผู้ป่วยมีอาการเปรี้ยวในปาก ทางกรมแพทย์แผนไทย เชื่อว่าเกิดจากเลือดและลม ดังคัมภีร์แพทย์ไทยแผนโบราณ เล่ม ๑ [๓๒/๒๔๓] ตอนหนึ่งว่า “... ใช้ปากเปรี้ยวเป็นเพราะเลือดลม ...”.

ใช้ปากหวาน น. ใช้ที่ผู้ป่วยมีอาการหวานในปาก ทางกรแพทย์แผนไทยเชื่อว่าเกิดจากเสลด ดังคัมภีร์แพทย์ไทยแผนโบราณ เล่ม ๑ [๓๒/๒๔๓] ตอนหนึ่งว่า “... ใช้ปากหวานเป็นเพราะเสลด ...”.

ใช้ป้าง ดู ป้าง.

ใช้ปานดำ น. ใช้พิษใช้กาฬชนิดหนึ่ง ผู้ป่วยมีผื่นคล้ายปานสีดำ ขนาดต่าง ๆ กันผุดขึ้นมา มีไข้ ปวดศีรษะ ตาแดง เชื่อมมั่ว ร้อนในกระหายน้ำ บางครั้งอาจมีอาการมือเท้าเย็น หรือ ล้นกระด้างคางแข็ง หากผื่นนี้ผุดขึ้นทั่วตัว อาจทำให้ตายได้ ดังคัมภีร์ตักกศิลา [๑/๖๔] ตอนหนึ่งว่า “... ลักษณะปานดำ ปานแดงนั้น ให้จับเท้ามือเย็น ลางที่ให้เท้าร้อนมือร้อนให้ ตัวร้อนปนเปลง ให้ปวดศีรษะให้จักษุแดงปนสายโลหิต ให้ร้อนในอก ให้เชื่อมให้มั่ว ลางที่พิศมกะทำภายในยาจะท่ง ไม่ออก ให้ร้อนในกระหายน้ำ ลางที่ให้ล้นกระด้างคางแข็ง ให้ผุดออกเท่าวงสะบ้ามอนบ้าง เท่าใบพุทธรธาบ้างเท่านิ้วหนึ่ง สองนิ้วบ้าง ให้แพทย์รักษาให้ร่วงให้จงได้ ปานแดงนั้นเบา กว่าปานดำบอกไว้ให้พึงรู้ ถ้าขึ้นครึ่งตัวรักษารอดบ้างตายบ้าง ถ้าขึ้นทั้งตัวคีตังผลดำสิ่งสูง คีตังผลว่าสูงคีตังคราม คีดำ ดังหมึกลักษณะดังนี้ตาย ...”.

ใช้ปานแดง น. ใช้พิษใช้กาฬชนิดหนึ่ง ผู้ป่วยมีผื่นคล้ายปานสีแดง ขนาดต่าง ๆ กันผุดขึ้นมา มีอาการคล้ายใช้ปานดำ แต่รุนแรง น้อยกว่า ดังคัมภีร์ตักกศิลา [๑/๖๔] ตอนหนึ่งว่า “... ลักษณะ ปานดำปานแดงนั้น ให้จับเท้ามือเย็น ลางที่ให้เท้าร้อนมือ ร้อนให้ตัวร้อนปนเปลง ให้ปวดศีรษะให้จักษุแดงปนสายโลหิต

ให้ร้อนในอก ให้เชื่อมให้มัว ลางทีพิศม์กะทำภายในยากะหุ้ง
ไม่ออก ให้ร้อนในกระหายน้ำ ลางทีให้ลั่นกระต้างคางแขง
ให้ผุดออกเท่าวงสะบ้ามอนบ้าง เท่าใบพุทธรักษาเท่านิ้วหนึ่ง
สองนิ้วบ้าง ให้แพทย์รักษาให้ร่วงให้จงได้ ปานแดงนั้นเบากว่า
ปานดำบอกไว้ให้พึงรู้ ถ้าขึ้นครั้งตัวรักษารอดบ้างตายบ้าง
ถ้าขึ้นทั้งตัวคีตังผลดำสิ่งสูง คีตังผลว่าสูงคีตังคราม คีตดำ
ดังหมึกลักษณะดังนี้ตาย ...”.

ใช้เปลวไฟฟ้า น. ใช้พิษไข้กาฬชนิดหนึ่ง ผู้ป่วยมีไข้สูง ทำให้ใบหน้า
จมูก ออก และลิ้นเป็นสีดำ ปาก ลิ้น และฟันแห้ง เพดานปาก
ลอก หมดลติ เป็นต้น ดังคัมภีร์ตักกศิลา [๑/๖๕] ตอนหนึ่งว่า
“... ที่นี้จะกล่าวด้วยลักษณะไข้เปลวไฟฟ้า ถ้าทำพิศม์ให้ร้อน
เปนกำลังให้ร้อนเปนเปลวจับเอาหน้าดำ จะมูกดำออกดำ
สีเปนคว้น ให้ปากแห้งลิ้นแห้ง ฟันแห้งให้ปากแตกกระแหง ลิ้น
แตกกระแหงลิ้นดำเพดานลอกให้สลบ ไม่รู้จักสะตีสมประดี
ถ้าอาการเหมือนกล่าวนี้อาจจะรอดสักส่วนหนึ่ง ตายสัก
สี่ส่วน ...”.

ใช้เปลี่ยนฤดู น. โรคชนิดหนึ่ง มักเกิดขึ้นในช่วงรอยต่อของแต่ละฤดู
ผู้ป่วยมักมีไข้ สะบัดร้อนสะท้านหนาว กระหายน้ำ เป็นต้น
ในทางการแพทย์แผนไทยอาจแบ่งโรคนี้ตามฤดูกาลเป็น
๓ ประเภท ได้แก่ ใช้ในฤดูร้อน ใช้ในฤดูฝน และใช้ในฤดูหนาว
ดังคัมภีร์ตักกศิลา [๑๕/๓๕๖] ตอนหนึ่งว่า “... พระอาจารย์
เจ้าจะแสดงซึ่งใช้ทั้งสามสืบต่อไป แลใช้ในคิมหันตฤดูนั้นคือ
เดือน ๕, เดือน ๖, เดือน ๗, เดือน ๘ เป็นใช้เพื่อโลหิตเป็นใหญ่
กว่าลม กว่าเสมหะทั้งปวงทุกประการ ใช้ในวิสาขะฤดูนั้น

คือ เดือน ๙, เดือน ๑๐, เดือน ๑๑, เดือน ๑๒ นี้ ใช้เพื่อลม เป็นใหญ่กว่าเลือด และเสมหะทั้งปวง ทั้งสองประการ ใช้ใน เหมันตฤตุนั้นคือ เดือน ๑-๒-๓-๔ นี้ใช้เพื่อกำเดา แลเพื่อ ดีพล่ง เป็นใหญ่กว่าเสมหะ แลลมทั้งสองประการ อาการมี ต่าง ๆ ให้นอนละเมอฝันร้ายแลเพื่อไป ย่อมเป็นหวัด มองคร้อ หิวหาแรงมิได้ ให้เจ็บปาก ให้เท้าเย็น, มือเย็นแลน้ำลายมาก แลกระหายน้ำเนื่องๆ แลให้อยากเนื้อปล่า ปลาฆ่าสดคาว ให้อยากกินหวาน, กินคาว มักให้บิดขี้เกียจคร้าน มักเป็นฝีพุพอง เจ็บข้อเท้าข้อมือ ย่อมสะท้านหนาวดังนี้ ท่านให้วางยา อันร้อนจึงชอบโรคนั้นแล ...”, ใช้ตามฤตु ใช้สามฤตु ใช้ห้วงลม หรือ อุตุปริณามชาอาพาธ ก็เรียก.

ใช้พิษใช้กาฬ น. โรคกลุ่มหนึ่งที่มีอาการรุนแรง ผู้ป่วยมีอาการ ปวดศีรษะ ตัวร้อนจัด ปากแห้ง ฟันแห้ง น้ำลายเหนียว ตาแดง ร้อนในกระหายน้ำ มือเท้าเย็น มีเม็ดสีดำ แดง หรือเขียว ขนาดเล็กบ้างใหญ่บ้างผุดขึ้นตามร่างกาย ตำราการแพทย์ แผนไทยแบ่งออกเป็น ๒๑ ชนิด โดยเรียกชื่อแตกต่างกัน ตามลักษณะอาการ เช่น ใช้สีดำ ใช้สีแดง ใช้ปานดำ ใช้ปานแดง ใช้รากสาด ดังคัมภีร์ตักกศิลา [๑/๖๑] ตอนหนึ่งว่า “... เมื่อ ผู้เป็นเจ้าจะสะแดงเพศใช้พิศม์ใช้เหวื้อและใช้กาล ให้คน ทั้งหลายรู้ประจักษ์คืออันใดที่จะเป็นใช้พิศม์นั้นเป้นต้น ใช้สีดำแดงใช้ปานดำปานแดง ใช้ลากสาดใช้สายฟ้าฟาด ใช้ระบุงาติใช้กะดานหิน ใช้สังวาลพระอินทรใช้มหาเมฆ ใช้มหาณิล ใช้เข้าไหม้ใหญ่ ใช้เข้าไหม้น้อย ใช้เข้าใบเดรียม ใช้ไฟเดือนห้าใช้เปลวไฟฟ้า ใช้หงษระทศ ใช้ดาวเรือง

ใช้จันทร์สูตร ใช้สุริยสูตร ใช้เมฆสูตร ว่าดังนี้คนทั้งหลาย จึงกราบทูล ว่าข้าแต่ผู้เป็นเจ้าจะได้โปรดสัตว์ทั้งหลายให้อายุยืนยาวไปข้างหน้านั้น ขอผู้เป็นเจ้าโปรดให้ ข้าฯ ทราบอาการใช้ เพศใช้ ลักษณะใช้ทุกประการ ...”.

ใช้ฟองสมุทร   ดูใน ฟองสมุทร.

ใช้ไฟเดือนห้า   น. ใช้พิษไข้กาฬชนิดหนึ่ง ผู้ป่วยมีผื่นสีดำ หรือ สีแดงขึ้นที่หน้าอก ทำให้มีอาการร้อนในอกมาก ร้อนใน กระหายน้ำ เชื่อมมัว ลื่นกระด้างคางแข็ง เป็นต้น ดังคัมภีร์ ตักกคิลลา [๑/๖๕] ตอนหนึ่งว่า “... ที่นี้จะว่าด้วยลักษณะไข้ไฟ เดือนห้าถ้าทำพิศม์ให้ร้อนในอกเป็นกำลัง ให้ผุดขึ้นที่อก ตาก็มีแดงก็มี สีดังเปลวไฟให้ร้อนในให้กระหายน้ำ ให้เชื่อมมัว ไม่มีสะดิสมประดี ให้ลื่นกระด้างคางแข็งให้สลบ จึงบอกให้ แพทย์พึงรู้ ...”.

ไข้ไฟลามทุ่ง   น. ใช้กาฬชนิดหนึ่ง ผู้ป่วยมีไข้ สะบัดร้อนสะท้าน หนาว ปวดศีรษะ เชื่อมมัว ผิวหนังมีผื่นผุดขึ้นเป็นแผ่น ๆ มีลักษณะคล้ายไข้ลาลาบเพลิง แต่อาการของโรคจะลุกลาม อย่างรวดเร็ว เหมือนไฟลามทุ่ง ดังคัมภีร์ตักกคิลลา [๑/๗๔] ตอนหนึ่งว่า “... ที่นี้จะว่าด้วยลักษณะไฟลามทุ่ง อาการ ก็เหมือนกันกับลาลาบเพลิงเหมือนกัน ...”.

ไข้มหาณิล   น. ใช้พิษไข้กาฬชนิดหนึ่ง ผู้ป่วยมีตุ่มหรือเม็ดขึ้นอยู่ใต้ ผิวหนัง เห็นเป็นเงาสีน้ำเงินเข้ม (เหมือนสนิม) อยู่ในเนื้อ มีอาการคล้ายกับไข้หาเมฆ ดังคัมภีร์ตักกคิลลา [๑/๖๔-๖๕] ตอนหนึ่งว่า “... ที่นี้จะว่าด้วยลักษณะมหาเมฆมหาณิลต่อไป ถ้าว่าผุดขึ้นในเนื้อยังไม่ขึ้นหมด มีสัญญาณท่าผลจึงจ้อสุก

ก็มี เปนเงาอยู่ในเนื้อยังมีขึ้นหมด ผุดทั้งตัวก็มีสีดำดังเมฆ
สีดำนิล กระทำพิศม์จับเชื่อมมัว ให้ลื่นกระด้างคางแข็ง
ให้หอบให้สออีก ไม่เปนสมประดี ให้ปากแห้งฟันแห้ง
ให้ถ่ายอุจจาระ ปะสาวะไม่รู้ตัวไม่รู้สีกว่าตีว่าชั่วให้เชื่อมมัว
ไปไม่เป็นเวลา ให้สลบ ให้แพทย์พิจารณารักษาให้เลื่อยด
ตายสามส่วนรอดส่วนหนึ่ง ...”

ใช้มหาเมฆ น. ใช้พิษใช้กาฬชนิดหนึ่ง ผู้ป่วยมีตุ่มหรือเม็ดขึ้นอยู่
ใต้ผิวหนัง เห็นเป็นเงาสีดำอยู่ในเนื้อ ทำให้มีอาการเชื่อมมัว
ลื่นกระด้างคางแข็ง หอบสะอึก ปากแห้งฟันแห้ง ถ่ายอุจจาระ
ปัสสาวะไม่รู้สีกตัว เป็นต้น ดังคมกริรต์กกคิลลา [๑/๖๔-๖๕]
ตอนหนึ่งว่า “... ที่นี้จะว่าด้วยลักษณะมหาเมฆ มหานิลต่อไป
ถ้าว่าผุดขึ้นในเนื้อยังมีขึ้นหมด มีสัญญาณเท่าผลจึงจ้อสุกก็มี
เปนเงาอยู่ในเนื้อยังมีขึ้นหมด ผุดทั้งตัวก็มีสีดำดังเมฆ
สีดำนิล กระทำพิศม์จับเชื่อมมัว ให้ลื่นกระด้างคางแข็ง
ให้หอบให้สออีก ไม่เปนสมประดี ให้ปากแห้งฟันแห้ง
ให้ถ่ายอุจจาระ ปะสาวะไม่รู้ตัวไม่รู้สีกว่าตีว่าชั่วให้เชื่อมมัวไป
ไม่เป็นเวลา ให้สลบ ให้แพทย์พิจารณารักษาให้เลื่อยด
ตายสามส่วนรอดส่วนหนึ่ง ...”, เขียนว่า ใช้มหาเมฆ ก็มี.

- ใช้มะเร็ง   ดูใน มะเร็ง.
- ใช้มะเร็งตะมอย   ดูใน มะเร็งตะมอย.
- ใช้มะเร็งปากทุม   ดูใน มะเร็งปากทุม.
- ใช้มะเร็งปากหมู   ดูใน มะเร็งปากหมู.
- ใช้มะเร็งเปลวไฟ   ดูใน มะเร็งเปลวไฟ.
- ใช้มหาเมฆ   ดู ใช้มหาเมฆ.

ใช้เมฆสูตร [-เมกคะสูตร] น. ใช้พิษไข้กาฬชนิดหนึ่ง ผู้ป่วยมีอาการคล้ายไข้สุริยสูตร แต่แตกต่างกันที่ไข้จะกำเริบทำให้หมดสติเมื่อเกิดพายุฝน ดังคัมภีร์ตักกคิลลา [๑/๖๘] ตอนหนึ่งว่า “... ที่นี้จะว่าด้วยใช้เมฆสูตร ลักษณะอาการเหมือนไข้สุริยสูตร แต่ผิวก้นบ้างเกิดพยุฟ้าพะยุฝน เมฆตั้งขึ้นทั่วทิศกระทำพิศม์ให้สลบใช้สามประการนี้ บอกให้แพทย์ฟังรู้ ...”.

ใช้ระบุชาติ น. ใช้พิษไข้กาฬชนิดหนึ่ง ผู้ป่วยมีเม็ดสีแดงผุดขึ้นตามร่างกาย ทำให้เชื้อมมัว ร้อนในกระหายน้ำ หอบ สะอึก ตำราการแพทย์แผนไทยว่า ใช้ประเภทนี้รักษายาก ดังคัมภีร์ตักกคิลลา [๑/๖๕] ตอนหนึ่งว่า “... ที่นี้จะว่าด้วยลักษณะใช้ระบุชาติ ผุดเปนเม็ดเท่าเม็ด ผักปลังก็มี เท่าเม็ดเทียนก็มี เท่าเม็ดงาก็มี เปนเหล้ากันอยู่เดิมเท่านิ้วหนึ่งสองนิ้วก็มี ศีติงชาตยอดถานทั่วทั้งตัว กระทำพิศม์ให้จับเชื้อมมัวร้อนในกระหายน้ำ ให้หอบสะอึก กระทำพิศม์ต่าง ๆ ถ้าผู้จะเป็นแพทย์รักษาโรคีรโรคบ้างตายบ้าง ถ้ารักษาไม่ดีตายหมดบอกไว้ให้ฟังรู้ ...”.

ใช้รากสาด น. ใช้กาฬกลุ่มหนึ่ง ผู้ป่วยอาจมีอาการตัวร้อนจัดมือเท้าเย็น ปวดศีรษะมาก ตาแดง เพ้อ มือกำเท้ากำ ตาเหลือกตาซ้อน หรืออาจมีอาการตัวเย็น เหงื่อออกมาก แต่ร้อนภายใน หอบ สะอึก ล้นกระด้างคางแข็ง เชื้อมมัว ไม่มีสติ นอกจากนี้ยังอาจมีอาการถ่ายเป็นเลือด ใสเป็นเลือด อาเจียนเป็นเลือด เป็นต้น ตำราการแพทย์แผนไทยแบ่งใช้รากสาดออกเป็น ๙ ชนิด เรียกชื่อแตกต่างกันไปตามลักษณะอาการที่ปรากฏให้เห็นทางผิวหนัง ได้แก่ ใช้รากสาดปานแดง ใช้รากสาดปานดำ ใช้รากสาดปานเขียว ใช้รากสาดปานเหลือง ใช้รากสาดปานขาว

ใช้รากสาตปานม่วง ใช้รากสาตนางแย้ม ใช้รากสาตพะนันเมือง และใช้รากสาตสามสหาย ดังคัมภีร์ตักกคิลลา [๑/๖๘-๖๙] ตอนหนึ่งว่า “... ที่นี้จะว่าด้วยใช้กาลใช้ลากสาตมีเก้าประการ ให้เท้าเย็น มือเย็นให้ตัวร้อนเปนเปลวไฟ ให้ปวดศีรษะ เปนกำลัง ให้จักษุแดงเปนโลหิต ให้จับเพื่อพอกให้ร่ำรื้อร่ำไร เปนปัสสาวะเข้าอยู่ ให้ชักมือกำเท้ากำจักษุเหลือกจักษุซ้อน ให้ร้อนเปนครอนเย็นเปนครอนกลางที่จับเหมือนหลักจับตัวเย็น ให้เหือดก เอาผ้าปิดออกได้แต่ร้อนในอกเปนกำลัง ให้หอบ ให้สอกลืนกระต้างคางแขง ให้จับเชื่อมมัวไม่สะตีสมประดี ลางที่กระทำพิศมภายในให้ลงเปนโลหิต โอเปนโลหิตให้อาเจียน เปนโลหิต เปนเสมหะ โลหิตหน้าก็มีผุดขึ้นมา เหมือนลาย ต้นกระดากก็มี ผุดขึ้นมาเปนครายขาวทั้งตัวก็มี ลายเหมือนงู ลายสาบก็มี ลายเหมือนลายเลือดก็มี ลายเหมือนดีบุกก็มี ...”, ใช้ลากสาต ก็เรียก.

ใช้รากสาตนางแย้ม น. ใช้รากสาตชนิดหนึ่ง ผู้ป่วยมีตุ่มขนาด แตกต่างกันผุดขึ้นติดกันเป็นกลุ่ม ๆ ถ้าขึ้นทั่วทั้งตัวจะตาย ดังคัมภีร์ตักกคิลลา [๑/๖๙] ตอนหนึ่งว่า “... ที่นี้จะว่าด้วย ใช้ลากสาตนางแย้ม ผุดขึ้นมาเปนมดเล็ก ๆ เท่านิ้วหนึ่ง สองนิ้ว สามนิ้ว มีลักษณะดังดอกนางแย้มทั่วทั้งตัว เรียกว่า ลากสาตนางแย้ม บอกไว้ให้พึงรู้ตาย ...”.

ใช้รากสาตปานขาว น. ใช้รากสาตชนิดหนึ่ง ผู้ป่วยมีผื่นสีขาว ผุดขึ้นเป็นวง ขนาดเท่าผลพุทรา ถ้าขึ้นทั่วทั้งตัวจะตาย ดังคัมภีร์ตักกคิลลา [๑/๖๙] ตอนหนึ่งว่า “... ที่นี้จะว่าด้วย ใช้ลากสาตปานขาว ผุดขึ้นมาเปนวงเท่าผลพุทรา ขาวเหมือน

คือน้ำเข้าเขตผุดขึ้นทั่วทั้งตัว เรียกว่าลากสาตปานขาว บอกไว้ให้ฟังรู้ตาย ...”.

ใช้รากสาตปานเขียว น. ใช้รากสาตชนิดหนึ่ง ผู้ป่วยมีผื่นสีคราม ขนาดแตกต่างกัน ผุดขึ้นเป็นกลุ่มตามผิวหนัง ถ้าเป็นทั่วทั้งตัว และลื่นเป็นสีคราม ผู้ป่วยนั้นจะตาย ดังคัมภีร์ตักกคิลลา [๑/๖๙] ตอนหนึ่งว่า “... ที่นี้จะว่าด้วยใช้รากสาตปานเขียวผุดขึ้นมา เปนหมู่ โดหนึ่งนิ้ว สองนิ้ว สามนิ้ว ก็มี เขียวดังสีคราม ลื่นก็เขียวผุดขึ้นทั่วทั้งตัว เรียกว่าลากสาตปานเขียว บอกไว้ให้ฟังรู้ตาย ...”.

ใช้รากสาตปานดำ น. ใช้รากสาตชนิดหนึ่ง ผู้ป่วยมีผื่นสีน้ำเงิน เข้มเกือบดำ ผุดขึ้นมาเป็นวง ๆ ตามตัว ลื่นจะเป็นสีดำ ดังคัมภีร์ตักกคิลลา [๑/๖๙] ตอนหนึ่งว่า “... ที่นี้จะว่าด้วยลักษณะ ใช้รากสาตปานดำ ลักษณะผุดขึ้นมาเท่าแวนน้ำอ้อยดำดั่งนิล ลื่นดำ ผุดทั่วตัวบอกไว้ให้ฟังรู้ ...”.

ใช้รากสาตปานแดง น. ใช้รากสาตชนิดหนึ่ง ผู้ป่วยมีตุ่มขนาดเล็ก สีแดง ผุดขึ้นเป็นกลุ่มทั่วทั้งตัว ผู้ป่วยเป็นโรคนีตาย รักษาไม่ได้ ดังคัมภีร์ตักกคิลลา [๑/๖๙] ตอนหนึ่งว่า “... ที่นี้จะว่าด้วยลักษณะใช้รากสาตปานแดง มีลักษณะผุดขึ้นมาเป็นเม็ดถั่วเล็ก ๆ แดง ๆ เปนหมู่เท่านี้วสองนิ้วทั้งตัวเรียกว่า ลากสาตปานแดงตาย ...”.

ใช้รากสาตปานม่วง น. ใช้รากสาตชนิดหนึ่ง ผู้ป่วยมีตุ่มสีม่วงเข้ม ผุดขึ้นมาถ้าขึ้นทั่วทั้งตัว ผู้ป่วยนั้นจะตาย ดังคัมภีร์ตักกคิลลา [๑/๖๙] ตอนหนึ่งว่า “... ที่นี้จะว่าด้วยใช้รากสาตปานม่วง ผุดขึ้นมาคิจุจดังผลผักปลังสุก ผุดขึ้นทั่วทั้งตัว เรียกว่า ลากสาตปานม่วง บอกไว้ให้ฟังรู้ตาย ...”.

ใช้รากสาตปานเหลือง น. ใช้รากสาตชนิดหนึ่ง ผู้ป่วยมีตุ่มขนาดเล็ก ผุดขึ้นเป็นกลุ่มตามผิวหนังทั่วทั้งตัว ผิวและลิ้นจะเป็นสีเหลือง ดังคัมภีร์ตักกคิลลา [๑/๖๙] ตอนหนึ่งว่า “... ที่นี้จะว่าด้วยลักษณะ ใช้รากสาตปานเหลือง ให้ผุดขึ้นมาเป็นเม็ดเล็กๆ โตเท่า นิ้วหนึ่ง สองนิ้ว สามนิ้ว แต่ผิวนั้นเหลืองลิ้นเหลือง ชื่อว่า ลากสาตปานเหลือง บอกไว้ให้พึงรู้ ...”.

ใช้รากสาตพะนันเมือง น. ใช้รากสาตชนิดหนึ่ง ผู้ป่วยมีผิวหนังนูนขึ้น เป็นแถบสีดำขนาดต่าง ๆ กันทั่วทั้งตัว ดังคัมภีร์ตักกคิลลา [๑/๖๙] ตอนหนึ่งว่า “... ที่นี้จะว่าด้วยใช้รากสาตพะนันเมือง เป็นหมู่เป็นริ้วขึ้นมาเหมือนตัวปลิง โตหนึ่งนิ้ว สองนิ้ว สามนิ้ว ดำเหมือนมินม่อไปทั้งตัว ชื่อว่าลากสาตพะนันเมือง บอกไว้ให้พึงรู้ ...”.

ใช้รากสาตสามสหาย น. ใช้รากสาตชนิดหนึ่ง ผู้ป่วยมีเม็ดสีแดง เป็นกลุ่มเล็ก ๆ (ขยุ้ม) คล้ายดินสอพุดขึ้นทั่วทั้งตัว ดังคัมภีร์ตักกคิลลา [๑/๖๙] ตอนหนึ่งว่า “... ที่นี้จะว่าด้วยใช้รากสาตสามสหาย ให้ผุดขึ้นมาเป็นเม็ด ๆ เหมือนเท้าสุนัขมีสีแดง ทั่วทั้งตัว เรียกว่าลากสาตสามสหาย บอกไว้ให้แพทย์พึงรู้ ...”.

ใช้รำเพร่าพัด น. โรคชนิดหนึ่ง มักไม่ทราบสาเหตุ ผู้ป่วยมีอาการ แตกต่างกันออกไป เช่น อาจมีไข้ จุกเสียดในท้อง อาเจียน ละเมอเพ้อพวก ดังคัมภีร์ประถมจินดา [๑/๑๔๐] ตอนหนึ่งว่า “... ถ้าใช้รำเพร่าพัด คือให้รากให้จุกในอุทรแล ให้แตกขึ้น แลแตกลงเป็นกำลัง แลให้มะเอดเพ้อพวกดังผีเข้า แพทย์ไม่รู้ว่าเป็นไข้สันนิบาตนั้นหาไม่ได้เลย ...”, ใช้ลมเพลมพัด รำเพร่าพัด หรือ ลมเพลมพัด ก็เรียก.

ใช้เริ่มน้ำข้าว, ใช้เริ่มน้ำเข้า น. ใช้กาพนิดหนึ่ง ผู้ป่วยมีไข้ สะบัดร้อน สะท้านหนาว เชื่อมมัว ปวดศีรษะ ผิวหนังมีเม็ดเล็ก ๆ ผุดเรียงตัวกันแน่นจนเห็นเป็นแผ่นเดียวกันหลายกลุ่ม ภายในมีน้ำขุ่น ๆ เรียก เริ่มน้ำข้าว หรือ เริ่มน้ำเข้า ดังคัมภีร์ตักกศิลา [๑/๓๓] ตอนหนึ่งว่า “... ที่นี้จะว่าด้วยลักษณะไข้เริ่มน้ำค้าง เริ่มน้ำเข้านั้นต่อไป มีลักษณะให้จับสท้านร้อนสท้านหนาว ให้จับเชื่อมมัวแล้วให้ปวดศีรษะ แล้วให้ผุดขึ้นมาเป็นแผ่น นี้นึ่งหนึ่งสองนี้น้ำสามนี้น้ำสี่นี้น้ำ เปนเหล่า ๆ กัน น้ำใสเขาเรียกว่า เริ่มน้ำค้าง ถ้าน้ำขุ่นเขาเรียกว่าเริ่มน้ำเข้า ให้เร่งประคบยา บอกไว้ให้พึงรู้ ...”.

ใช้เริ่มน้ำค้าง น. ใช้กาพนิดหนึ่ง ผู้ป่วยมีไข้ สะบัดร้อนสะท้านหนาว เชื่อมมัว ปวดศีรษะ ผิวหนังมีเม็ดเล็ก ๆ ผุดเรียงตัวกันแน่นจนเห็นเป็นแผ่นเดียวกันหลายกลุ่ม ภายในมีน้ำใส ๆ เรียก เริ่มน้ำค้าง ดังคัมภีร์ตักกศิลา [๑/๓๓] ตอนหนึ่งว่า “... ที่นี้จะว่าด้วยลักษณะไข้เริ่มน้ำค้าง เริ่มน้ำเข้านั้นต่อไป มีลักษณะให้จับสท้านร้อนสท้านหนาว ให้จับเชื่อมมัวแล้วให้ปวดศีรษะ แล้วให้ผุดขึ้นมาเป็นแผ่น นี้นึ่งหนึ่งสองนี้น้ำสามนี้น้ำสี่นี้น้ำ เปนเหล่า ๆ กัน น้ำใสเขาเรียกว่าเริ่มน้ำค้าง ถ้าน้ำขุ่นเขาเรียกว่าเริ่มน้ำเข้า ให้เร่งประคบยา บอกไว้ให้พึงรู้ ...”.

ใช้ลมเพลมพัด ดู ใช้รำเพรำพัด.

ใช้ละลอกแก้ว ดูใน ละลอกแก้ว.

ใช้ลากสาต ดู ใช้รากสาต.

ใช้ลาลาบเพลิง น. ใช้กาฬชนิดหนึ่ง ผู้ป่วยมีไข้ สะบัดร้อนสะท้านหนาว ปวดศีรษะ เชื่อมมัว ผิวหนังมีผื่นผุดขึ้นเป็นแผ่น ๆ ทำให้มีอาการปวดแสบปวดร้อนมาก เหมือนไฟไหม้ หรือน้ำร้อนลวก หากรักษาไม่ถูกต้อง อาจถึงตายได้ ดังคัมภีร์ตักกศิลา [๑/๓๓] ตอนหนึ่งว่า “... ที่นี้จะลาลาบเพลิงต่อไป ลักษณะลาลาบเพลิงนั้น ให้ผุดขึ้นมาเป็นแผ่น ให้จับสท้านร้อนสท้านหนาว ให้ปวดศีรษะ เชื่อมมัวไป ทำพิศม์ต่าง ๆ วางยาไม่คืนน้ำเหลืองแตกตาย ...”.

ใช้เลียมสมุทร ดูใน เลียมสมุทร.

ใช้สังวาลพระอินทร์ น. ใช้พิษใช้กาฬชนิดหนึ่ง ผู้ป่วยมีเม็ดสีแดงขึ้นเป็นแถว พาดเฉียงบ่า ทำให้มีอาการหอบ สะอึก สะบัดร้อนสะท้านหนาว เป็นต้น ดังคัมภีร์ตักกศิลา [๑/๖๗] ตอนหนึ่งว่า “... ที่นี้จะว่าด้วยใช้สังวาลพระอินทร์มีลักษณะ สันฐานผุดขึ้นเป็นเม็ดแดง ๆ เป็นแถว ถ้าหญิงขึ้นซ้าย ถ้าชายขึ้นขวา สะภายในแล่งคล้ายสังวาล ให้เป็นพิศม์จับหอบแลสะอึก ให้สับตร้อน สบดหนาวถ้าแพทย์จะแก้ ให้ประกอบยาให้จหนักจะได้สักส่วนหนึ่งจะเสียสักสามส่วน ...”.

ใช้สันนิบาต ดู สันนิบาต.

ใช้สันนิบาตกะดัดศีรษะด้วน ดู สันนิบาตกะดัดศีรษะด้วน.

ใช้สามฤดู ดู ใช้เปลี่ยนฤดู.

ใช้สายฟ้าฟาด น. ใช้พิษใช้กาฬชนิดหนึ่ง ผู้ป่วยมีผื่นขึ้นเป็นริ้วสีแดง สีเขียว หรือสีดำ พาดลงมาตามตัว ทำให้มีไข้สูง ร้อนใน กระหายน้ำ ปากขม ปากฟันแห้ง เชื่อมมัว เป็นต้น ดังคัมภีร์ตักกศิลา [๑/๖๕] ตอนหนึ่งว่า “... ที่นี้จะว่าด้วยลักษณะ

ใช้สายฟ้าฟาด ให้ผุดเป็นริ้วลงมาตามตัวนิ้วหนึ่งสองนิ้ว ตามตัวแดงดังผลตำลึงสุกก็มี เขียวดังสีครามก็มี ดังสีผลว่า สุกก็มี ดังสีมินม่อก็มี เป็นริ้วลงมาตามตัวผุดทั้งหน้าทั้งหลัง ทำพิศมร้อนในกระหายน้ำ ให้ปากขมปากแห้งฟันแห้ง ให้ร้อน เปนเปลวไปทั้งตัว ให้เชื่อมมัวเปนกำลังไม่มีสะติสมประดี ให้สลบลักษณะใช้สายฟ้าฟาด ดังนี้ ให้แพทย์เร่งแก้ไขจึงดี จะได้สักส่วนหนึ่ง ตายสามส่วนบอกให้แพทย์ฟังรู้ ...”.

ใช้สุริยสูตร น. ใช้พิษใช้กาฬชนิดหนึ่ง ผู้ป่วยมีไข้สูง มือเท้าเย็น เชื่อมมัว ไม่มีสติ ตัวแข็งเหมือนท่อนไม้ หอบ สะอึก เป็นต้น ตำราการแพทย์แผนไทยว่า ใช้นี้จะกำเริบทำให้หมดสติ เมื่อพระอาทิตย์ขึ้น ดังคัมภีร์ตักกคิลา [๑๖๘] ตอนหนึ่งว่า “... ที่นี้จะว่าด้วยใช้สุริยสูตร ลักษณะอาการเหมือนกันกับ ใช้จันทรสูตรผิดกันแต่ลักษณะพระอาทิตย์ ขึ้นแล้วทำพิศม มากขึ้น จนพระอาทิตย์ตกกลางที่ให้สลบ บอกไว้ให้ฟังรู้ ...”.

ไขเสนียด ดู น้ำครำ.

ใช้หงส์รท น. ใช้พิษใช้กาฬชนิดหนึ่ง ผู้ป่วยมีไข้สูง มือเท้าเย็น ผิวหนังเกรียม ตัวแข็งเหมือนท่อนไม้ เชื่อมมัว ลื่นกระด้าง คางแข็ง หอบ สะอึก เป็นต้น ดังคัมภีร์ตักกคิลา [๑๖๗-๖๘] ตอนหนึ่งว่า “... ที่นี้จะว่าด้วยใช้หงส์รท ให้จับเท้าเย็น ตัวร้อนเปนเปลวเท้าเย็นมือเย็นให้เชื่อมมัว ไม่มีสติสมประดี ให้หอบให้สะอึก จับตัวแข็งไปเหมือนท่อนไม้ ท่อนพิน ให้ลื่น กระด้างคางแข็งจับไม่เปนเวลาแต่ว่าไม่ผุดให้ตัวเกรียม ทั้งตัวถ้าแพทย์ผู้มีสติปัญญาจะแก้ได้ จะเสียส่วนหนึ่ง รอดส่วนหนึ่ง ...”.

ใช้หัวदन้อย น. โรคชนิดหนึ่ง ผู้ป่วยมีอาการไข้ ครั่นเนื้อครั่นตัว ปวดศีรษะมาก ไอ จาม มีน้ำมูก เป็นต้น ดังคัมภีร์ตักกศิลา [๑/๘๑] ตอนหนึ่งว่า “... อันว่าคนทั้งหลายใด เมื่อจะบังเกิดไข้ เปนหัวदनั้น ให้สับดร้อนสท้านหนาว ปวดศีศะเพนกำลัง ระวิงระไวโอจาม ให้น้ำหมูกตก ลักษณะอันหนึ่งเปนลักษณะอันนี้ ใช้เพื่อหัวदन้อย อันว่าคนไข้ทั้งหลายนั้น ไม่กินยา ก็หาย อาบน้ำก็หาย ใน ๓ วัน ๕ วัน ...”, ปัจจุบันเรียก ใช้หัวด.

ใช้หัวดใหญ่ น. โรคชนิดหนึ่ง ผู้ป่วยมีอาการไข้ ครั่นเนื้อครั่นตัว ปวดศีรษะมาก ไอ จาม มีน้ำมูกมาก อาเจียน ปากแห้ง คอแห้ง เปรี๊ยวปาก ขมปาก กินข้าวไม่ได้ เป็นต้น ดังคัมภีร์ตักกศิลา [๑/๘๑] ตอนหนึ่งว่า “... อันว่าคนไข้ทั้งหลายใด เมื่อจะเปนไข้ นั้น ชื่อว่าหัวดใหญ่ ให้จับสับดร้อนสท้านหนาว ให้ปวดศีศะ ให้ไอให้จาม น้ำหมูกตกเพนกำลัง ให้ตัวร้อนให้อาเจียน ให้ปากแห้งปากเปรี๊ยวปากขมกินเข้าไม่ได้ แล้วแปรไปให้ไอ เปนกำลังแลทำพิศม์ คอแห้งปากแห้งเพดานแห้งจะหมูกแห้ง น้ำหมูกแห้งไม่มี บางทีกระทำให้น้ำมูกไหล บางทีแปรไปให้ย่อย เปนกำลัง เหตุดังนี้เพราะว่ามันสมองนั้นเหลว ออกไปหยด ออกจากนาสิกทั้งสองข้าง หยดลงไปปะทะกับสอเสมหะ จึงให้ไอไปแก้มิพัง ...”.

ใช้หัด ดู ใช้ออกหัด.

ใช้หัดหลบใน ดูใน ใช้ออกหัด.

ใช้หัวลม ดู ใช้เปลี่ยนฤดู.

ใช้เหือด ดู **ใช้ออกเหือด**.

ใช้แขน น. โรคชนิดหนึ่ง ผู้ป่วยมีอาการไข้ ชักจนอกแอ่น ตำราการแพทย์แผนไทยว่า แพทย์มีเวลาเพียง ๑ วัน ที่จะรักษาให้หายได้ หากผู้ป่วยมีอาการตัวแอ่นมากจนเส้นท้องขาดก็จะตาย ดังคัมภีร์ตักกศิลา [๑/๗๘] ตอนหนึ่งว่า “... ใช้แขนนั้นให้จับชักแอ่นเข้า จนเส้นท้องขาดตาย ใช้สองประการนี้มีอายุ ที่แพทย์จะแก้ได้นั้นแต่วันเดียว ...”.

ใช้ออกหัด น. ใช้กาฬชนิดหนึ่ง ผู้ป่วยมีไข้ สะบัดร้อนสะท้านหนาว เชื่อมมัว ปวดศีรษะ หลังจากนั้นจะมีเม็ดคล้ายเม็ดทราย ยอดแหลมผุดขึ้นทั่วตัว หากไม่มีเม็ดยอดผุดขึ้นมา โบราณเรียก หัดหลบ หรือ ใช้หัดหลบใน ผู้ป่วยมีอาการท้องเสียเป็นต้น ดังคัมภีร์ตักกศิลา [๑/๗๓] ตอนหนึ่งว่า “... ที่นี้จะแสดงใช้ออกหัดออกเหือดต่อไป ให้จับสท้านร้อนสท้านหนาวให้เชื่อมมัว ให้ปวดศีรษะวันหนึ่งสองวัน ผุดขึ้นมาเป็นเม็ดทรายไปทั่วทั้งตัวมียอดแหลมๆ ถ้าหลบเข้าในท้องให้ลง ลักษณะหัดเหือดมีลักษณะคล้ายคลึงกัน บอกไว้ให้พึงรู้ ...”, ใช้หัดก็เรียก.

ใช้ออกเหือด น. ใช้กาฬชนิดหนึ่ง ผู้ป่วยมีอาการคล้ายใช้ออกหัด แต่เม็ดที่ผุดขึ้นทั่วตัวยอดไม่แหลม ดังคัมภีร์ตักกศิลา [๑/๗๓] ตอนหนึ่งว่า “... ที่นี้จะแสดงใช้ออกหัดออกเหือดต่อไป ให้จับสท้านร้อนสท้านหนาวให้เชื่อมมัว ให้ปวดศีรษะวันหนึ่งสองวัน ผุดขึ้นมาเป็นเม็ดทราย ไปทั่วทั้งตัวมียอดแหลมๆ ถ้าหลบเข้าในท้องให้ลง ลักษณะหัดเหือดมีลักษณะคล้ายคลึงกัน บอกไว้ให้พึงรู้ ...”, ใช้เหือด ก็เรียก.

ใช้อีดำ น. ใช้พิษใช้กาฬชนิดหนึ่ง ผู้ป่วยมีผื่นสีดำขนาดต่าง ๆ กัน ขึ้นรวมกันเป็นกลุ่มทั่วทั้งตัว มีอาการตัวร้อน มือเท้าเย็น ตาแดง ปวดศีรษะ เป็นต้น ดังคัมภีร์ตักกศิลา [๑/๖๓] ตอนหนึ่งว่า “... แลลักษณะใช้พิศมนั้นคืออีดำอีแดง ให้จับเท้าเย็นมือเย็น ให้ตัวร้อนปนเปลงไฟให้จักษุแดงดังแสงโลหิต ร้อนปนตอนเย็นปนตอนหนึ่งมิได้เสมอกัน ลางที่จับแต่รุ่งจนเที่ยง ลางที่จับแต่เที่ยงจบค่ำ ลางที่จับแต่ค่ำจนรุ่ง ลางที่ให้ปวดศีรษะให้ผุดเป็นแผ่นนิ้วหนึ่งก็มีสองนิ้วก็มี เท้าใบพุทธรากมี ลางที่ผุดขึ้นมาเท้าใบเทียนก็มีทั่วทั้งตัว แดงก็มีดำก็มี แดงนั้นเบากว่าดำ ...”, ใช้อีดำ ก็เรียก.

ใช้อีแดง น. ใช้พิษใช้กาฬชนิดหนึ่ง ผู้ป่วยมีผื่นสีแดงขนาดต่าง ๆ กัน ขึ้นรวมกันเป็นกลุ่มทั่วทั้งตัว มีอาการคล้ายใช้อีดำ แต่รุนแรง น้อยกว่า ดังคัมภีร์ตักกศิลา [๑/๖๓] ตอนหนึ่งว่า “... แลลักษณะใช้พิศมนั้นคืออีดำอีแดง ให้จับเท้าเย็นมือเย็น ให้ตัวร้อนปนเปลงไฟให้จักษุแดงดังแสงโลหิต ร้อนปนตอนเย็นปนตอนหนึ่งมิได้เสมอกัน ลางที่จับแต่รุ่งจนเที่ยง ลางที่จับแต่เที่ยงจบค่ำ ลางที่จับแต่ค่ำจนรุ่ง ลางที่ให้ปวดศีรษะให้ผุดเป็นแผ่นนิ้วหนึ่งก็มีสองนิ้วก็มี เท้าใบพุทธรากมี ลางที่ผุดขึ้นมาเท้าใบเทียนก็มีทั่วทั้งตัว แดงก็มีดำก็มี แดงนั้นเบากว่าดำ ...”, ใช้อีแดง ก็เรียก.

ใช้อีดำ   ดู ใช้อีดำ.

ใช้อีแดง   ดู ใช้อีแดง.

ค

คชราช, คชราด น. ชื่อโรคติดต่อชนิดหนึ่ง เป็นแผลเรื้อรัง บางราย แผลนั้นบานหวนะหวนะออก มีกลิ่นเหม็น เป็นแม่แผลให้เกิด แผลอื่นจำพวกเดียวกันพุดออกไปอีก ตำราการแพทย์แผนไทย แบ่งเป็น ๒ ชนิด คือ คชราดบอน และคชราดหูด ดังตำรายาศิลาจารึกในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม [๔/๒๔๑] ตอนหนึ่งว่า “... ว่าด้วยลักษณะคชราด ๒ จำพวก สืบต่อไป เป็นคำรบ ๒ คือคชราชบอนจำพวก ๑ คือคชราชหูดจำพวก ๑ อันจะบังเกิดแก่บุคคลทั้งหลาย ...”, คุดทะราด ก็เรียก.

คชราดบอน น. คชราดชนิดหนึ่ง ตำราการแพทย์แผนไทยว่า เกิดจากกองอาโปธาตุ เมื่อเริ่มเป็นผู้ป่วยมีตุ่มขึ้นตามผิวหนัง มีอาการคันมาก เมื่อเกาจะเปื่อยเป็นน้ำเหลืองไหล ดังตำรายาศิลาจารึกในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม [๔/๒๔๑] ตอนหนึ่งว่า “... อันว่าคชราดบอนนั้น เมื่อแรกจะบังเกิดขึ้น ผุดขึ้นมาคล้ายดอกดาวเรือง กระทำให้คันเป็นกำลัง ครั้น เกาเข้า ก็เปื่อยออกเป็นน้ำเหลืองหยดย้อยไป มีผู้ร้ายนัก เกิดแต่กองอาโปธาตุ ...”.

คชราดหูด น. คชราดชนิดหนึ่ง ตำราการแพทย์แผนไทยว่า เกิดจากกองปถวิธาตุร่วมกับวาโยธาตุ เมื่อเริ่มเป็นผู้ป่วยมีตุ่ม หัวแข็งขึ้นที่ผิวหนัง มีอาการคันมาก ดังตำรายาศิลาจารึกในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม [๔/๒๔๑] ตอนหนึ่งว่า “... อันว่า คชราดหูดนั้น เมื่อแรกจะบังเกิดผุดขึ้นมามีศีรษะนั้นแข็ง

สัณฐานคุดจืดมีพิษน้อย กระทำให้คันเป็นกำลังเป็นประมาณ
แต่ยออดจะได้แตกออกนั้นหาได้ มักบังเกิดกับด้วยลมอันมีพิษ
นั้นเนื่องๆ เกิดแต่กองปฏิวาธาตุ วาโยธาตุ ระคนกันให้โทษ ...”.

คณาเภสัช น. ระบบวิชาความรู้ที่ว่าด้วยหมู๋ยา พวกยา หรือกลุ่มยา
จัดเป็นหลักวิชาด้านเภสัชกรรมไทย ๑ ใน ๔ หมวดวิชา
อันได้แก่ เภสัชวัตถุ เภสัชคุณเภสัช คณาเภสัช และเภสัชกรรม
แพทย์แผนไทยจัดตัวยาวัวเป็นหมูหรือพวกเดียวกัน เรียก
เป็นชื่อเดียวกัน เรียกเป็นคำตรงบ้าง คำศัพท์บ้าง เพื่อสะดวก
ในการตั้งตำรับยา ง่ายต่อการศึกษาจดจำ และเป็นภูมิรู้
ของหมอ ตำราเภสัชกรรมไทยแบ่งคณาเภสัชเป็น ๓ ประเภท
ได้แก่ จุลพิภักต พิกัตยา และมหาพิภักต.

คนทา น. ๑. เครื่องยาที่เป็นรากแห้งของพืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า
Harrisonia perforata (Blanco) Merr. วงศ์ Simaroubaceae
มีรสและสรรพคุณดังตำราไม้เทศเมืองไทย [๔๕/๑๓๒]
ตอนหนึ่งว่า “... รากคนทามีรสขมเผื่อน แก้ไข้เส้น ไข้เหนือ
และไข้พิษ แพทย์ตามชนบทใช้รากปรุงเป็นยารับประทาน
แก้ไข้ทุกชนิด และขับพิษไข้หัวให้ออกผื่นได้รวดเร็ว ...”.

๒. พืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Harrisonia perforata* (Blanco)
Merr. วงศ์ Simaroubaceae เป็นไม้พุ่มรอเลื้อย หรือไม้ต้น
ขนาดเล็ก ตามกิ่งมีหนามแหลมโค้ง ยอดอ่อนมักมีขน ใบเป็น
ใบประกอบแบบขนนกปลายคี่ ช่อดอกแบบช่อกระจุกและ
ช่อกระจุกแยกแขนง ออกตามซอกใบหรือปลายกิ่ง มีดอก
๔-๕ ดอก หรือทวีคูณของ ๔ หรือ ๕ ดอก ดอกเป็น
ดอกสมบูรณ์เพศ สีขาว กลีบดอกรูปใบหอกหรือรูปขอบขนาน

ผลแบบผลเมล็ดเดียวแข็ง รูปเกือบกลมแบน ผันงผลชั้นนอกคล้ายแผ่นหนัง ชั้นในแข็ง เมล็ดขนาดเล็ก เปลือกนอกบาง, กะลันทา โกทา สีฟัน สีฟันคนทา สีเตาะ หนามกะแท่ง หรือ หนามจี ก็เรียก.

ครรรภ, ครรรภ-, ครรรภี [คัป, คัปพะ-, คัณ] น. ห้อง, ท้อง, เช่น หญิงมีครรรภ (ใช้เฉพาะผู้หญิงที่มีลูกอยู่ในท้อง) ดังคัมภีร์ ประถมจินดา [๑/๑๘๐] ตอนหนึ่งว่า “... ว่าสตรีทั้งปวงนั้นมีครรรภอันตั้งขึ้นได้ ๑๕ วัน ก็ดี แลเดือนหนึ่งก็ดี สำแดงกายให้ปรากฏแก่คนทั้งหลาย ให้รู้ว่าตั้งครรรภขึ้นแล้ว เพราะว่าเอนผ่านนั้นเขียว หัวมนั้นคล้ำดำเข้าแล้วตั้งขึ้นเป็นเมดรอบหัวมนั้น ก็ให้แพทย์พึงรู้ว่าสตรีผู้นั้นมีครรรภโดยสังเขป...”.

ครรรภวารากำเนิด [คัณทะวาระกำเนิด] ดู ครรรภวารากำเนิด, ครรรภวาระกำเนิด.

ครรรภประสูติ, ครรรภีประสูติ [คัปพะประสูต, คัณประสูต] น. การคลอดบุตร การดูแลช่วยเหลือมารดาและทารกขณะคลอด ตลอดจนจนการดูแลทารกแรกเกิด จนถึงอายุ ๑๒ เดือน ดังคัมภีร์ ประถมจินดา [๑๔/๒๓] ตอนหนึ่งว่า “... ตั้งแต่อยู่ในครรรภนั้น トラบเท่าถั่วยทศมาส คือ ๑๐ เดือน เป็นกำหนดตามธรรมดา ประเพณี ยังมีลมจำพวกหนึ่งชื่อว่ากัมมัชชวาท ก็บังเกิดพัดกำเริบแห่งเส้นและเอ็นที่รัดรังตัวกุมารนั้นไว้ ก็ให้กลับเอาศิระลงเบื้องต่ำ ฤทธยามดีแล้ว กุมารและกุมารีทั้งหลายนั้นก็คลอดออกจากครรรภแห่งมารดานั้น ... ถ้าแลกุมารกุมารีผู้ใดคลอดจากครรรภมารดาได้เดือน ๑ ท่านให้เอาใบกระเพราใบเสนียด ใบตานหม่อน บอระเพ็ด บดละลายน้ำทำให้กินประจำท้อง กันสำรอกเด็กในเดือน ๑ ดีนัก...”.

ครรรภ์ปรามาส, ครรรภ์ปรามาส, ครรรภ์ปะรามาส [คันปะรามาส]

น. การตั้งครรรภ์อันเกิดจากการลู่บท้องบริเวณรอบสะดือของพรหม ๒ องค์ ที่มีชื่อว่า พรหมจารี ดังคัมภีร์ประถมจินดา [๑/๑๖๙] ตอนหนึ่งว่า “... เมื่อแผ่นดินแลเขาพระเมรุตั้งขึ้นแล้วนั้น พระอิศวรผู้เป็นเจ้าเธออาราธนาพรหม ๒ องค์ ทรงนามว่าพรหมอาจารย์ ลงมากินจวนดิน ครั้นกินแล้วก็ทรงครรรภ์คลอดบุตรได้ ๑๒ คน อันพวกนี้เกิดด้วยครรรภ์ปรามาส คือว่าเอามือลูบนาภีก็มีครรรภ์ เกิดบุตรแพร่ไปทั้ง ๔ ทวีป แตกเป็นภาษาต่างๆ กัน ...”, เขียนว่า ครรรภ์ปรามาส หรือ ครรรภ์ปะรามาส ก็มี. (มาจากคำ ครรรภ์ แปลว่า ท้อง และปรามาส แปลว่า การลูบคลำ การจับต้อง).

ครรรภ์ปรามาส, ครรรภ์ปะรามาส ดู ครรรภ์ปรามาส, ครรรภ์ปรามาส, ครรรภ์ปะรามาส.

ครรรภ์ปริมณฑล [คันปะริมณฑล] น. การดูแลรักษาพยาบาลมารดาและทารกในระยะตั้งครรรภ์จนกระทั่งคลอด ดังคัมภีร์ประถมจินดา [๑/๑๙๐] ตอนหนึ่งว่า “... ที่นี้ว่าด้วยครรรภ์ปริมณฑลต่อไปตามเรื่องดังนี้ ถ้าสตรีผู้ใดมีครรรภ์ตั้งแต่ได้ ๓ เดือนขึ้นไปถึง ๑๐ เดือนเป็นไข้ดุจดังกล่าวมาแต่หนหลังจะแก้ด้วยสิ่งใดๆ ก็มีพัง ท่านให้แต่งยาขนานนี้กิน ...”.

ครรรภ์รักษา น. การดูแลรักษาพยาบาลหญิงตั้งครรรภ์ให้เป็นปกติ ดังคัมภีร์ประถมจินดา [๑/๑๘๐] ตอนหนึ่งว่า “... ถ้าสตรีภาพมีครรรภ์ได้เดือนหนึ่งก็ดี ถ้าใช้รำเพราพัด คือให้รากให้จุกในอุทร แลให้แตกขึ้นแลแตกลงเป็นกำลัง แลให้มะเมอเพือกพาดังผีเข้าแพทย์ไม่รู้ว่าเป็นไข้สันนิบาตนั้นหามิได้เลย บังเกิดโทษในครรรภ์-

รักษานั่นเอง ถ้าจะแก้ให้ทำตามโบราณเสียก่อน ท่านให้
ทำบัตร ๔ มุม เอาแบ่งครึ่งท้องด้วยมนต์ ...”.

ครุฑวารก่าเนิด, ครุฑวาระก่าเนิด [คัณวาระก่าเนิด] น. การ
ตั้งครุฑเริ่มตั้งแต่การปฏิสนธิไปจนถึงการเจริญเติบโตของ
ทารกในครุฑ ซึ่งอาการแสดงออกของมารดาสามารถใช้
ทำนายเพศ วันปฏิสนธิหรือวันคลอด และชาวเจ้าเรือนของ
ทารกในครุฑได้ ดังคัมภีร์ประถมจินดา [๑/๑๓/๓] ตอนหนึ่งว่า
“... ถ้ามีดั่งนั้นก็ให้มารดาผันเหน่วบริต ก็รู้ว่าครุฑตั้ง
แลครุฑตั้งขึ้นแล้ว มิได้บริต ครบ ๗ วันก็ขึ้นเข้าดั่งน้ำ
ล้างเนื้อ เมื่อไปอีก ๗ วันปนขึ้นเนื้อ ไปอีก ๗ วันปนสัณฐาน
ดุจไข่ ไปอีก ๗ วันก็แตกออกเป็นปัญญาสาขา ๕ แห่ง คือ
ศีระแล มือ แลเท้า ไปอีก ๗ วันก็เกิดเกษาโลมานขาทันตา
ลำดับกันไปดั่งนี้ ในขณะเมื่อครุฑตั้งขึ้นได้เดือน ๑ กับ
๑๒ วันนั้น โลหิตจึงบังเกิดเวียนเข้าเป็นตานกยูง ที่หัวใจ
เป็นเครื่องรับดวงจิตวิญญาณ ถ้าหญิงเวียนซ้าย ถ้าชาย
เวียนขวา แต่มิได้ปรากฏออกมา ครั้นเมื่อครุฑถ้วนไตรมาส
แล้ว โลหิตนั้นก็แตกออกไปตามปัญญาสาขา เมื่อได้ ๔ เดือน
จึงตั้งอาการ ๓๒ นั้น จึงบังเกิดตาแลหน้าผากก่อน สิ่งทั้งปวง
จึงบังเกิดเป็นอันดับกันไป เมื่อครุฑได้ ๕ เดือนจึงมีจิตแล
เบญจขันธ์พร้อม...” [๑/๑๓/๕] “... ถ้ามารดามีครุฑได้ ๓ เดือน
มักให้มารดานั้นปวดศีรษะและให้เจ็บนม ให้อยากของ
อันหวาน ให้เมื่อยแขนทั้งสองข้างให้ตาฟางให้หูหนักให้เป็น
ลมมืนตึง แลให้อาเจียรลม เปล่า ถ้าแพทย์เห็นดั่งนี้แล้วก็ให้
พึงรู้ว่าสัตว์มาเอาปฏิสนธิวันจันทร์ เมื่อจะคลอดก็วันจันทร์

เพราะว่ากำเณดขวางน้ำเปน เจ้าเรือน กุมารผู้นั้นจึงแสดงเพศ
ออกแก่มารดา ดังนี้ ...”, ครรรักษ์ทวารกำเณด หรือ คัพภวาระ
กำเณด ก็เรียก.

ครรรักษ์ปลาส [คันวิบปะลาด, คันวิปะลาด] น. ครรรักษ์ที่ตกหรือ
แห้งไป ดังคัมภีร์ประณมจินดา [๑/๑๔๙] ตอนหนึ่งว่า “... บัดนี้
จะว่าด้วยลักษณะครรรักษ์ปลาสต่อไป ... อันว่าหญิงจำพวกใด
ก็ทรงไว้ซึ่งครรรักษ์อันบังเกิดซึ่งกามวิตกนั้นหนาไป ด้วยไฟราด
อันเป็นสมุฐานนั้นกล้านัก อันว่าสัตว์ทั้งหลายก็มีอาจตั้งมูล
ปฏิสนธิขึ้นขึ้นได้ ก็มีอันตรายนั่นต่างๆ ก็มีด้วยประการดังนี้
อันว่าสตรีจำพวกใดควรจะกินก็กิน ซึ่งของอันเผ็ดและร้อน
เปนต้นต่างๆ ซึ่งของอันจะให้ลงท้องนั้น เปนต้นต่างๆ คือยา
ที่จะให้แสงโรคนั้นต่างๆ เปนลักษณะแห่งธาตุน้ำกำเณด
แห่งบุคคลผู้นั้นแท้จริง ก็มีอุปมาดุจดั่งประไลยกลีบ อันจะพัด
ให้เสียหายเสียซึ่งสัตว์อันจะมาเอาปฏิสนธิขึ้น ในครรรักษ์แห่ง
สตรีภาพผู้นั้น ก็มีอาจตั้งมูลปฏิสนธิขึ้นได้ด้วยประการดังนี้ ...
อันว่าสตรีผู้ใดมีจิตรน้นมักมากไป ด้วยความโกรธก็วิ่งไปมา
โดยเร็ว เมื่อลักษณะโกรธบางทีก็ทิ้งทอดซึ่งตัวเองลง
ยกมือขึ้นทั้ง ๒ ประหารซึ่งตนเอง อนึ่งโสคอันว่าหญิงปากร้าย
มิได้รู้จักซึ่งโทษแห่งตน ย่อมด่าดัดพ้อเปนอันหยาบช้า ซึ่งตัว
แห่งตนก็ดี ซึ่งบุคคลผู้อื่นก็ดี เขากระทำโทษคือว่าทุบถอง
ตีไปด้วยกำลังแรงนั้นต่างๆ สตรีผู้นั้นก็เจ็บช้า ซึ่งครรรักษ์
แห่งหญิงผู้นั้นก็ตกไป ด้วยประการดังนี้ อันว่าหญิงจำพวกใด
ก็ทรงไว้ซึ่งครรรักษ์ที่ดี คือภูตปิศาจหากกระทำโทษต่างๆ
ครรรักษ์นั้นก็มิได้ตั้งขึ้น บางทีต้องสาตราคมคุณโสคที่เขากระทำ
ก็ดี อันว่าลูกอันอยู่ในครรรักษ์นั้นก็ตกไปแท้จริงด้วยประการ
ดังนี้ ...”.

ครั่ง น. เครื่องยาที่เป็นรังของแมลงสกุล *Laccifera* ในวงศ์ Lacciferidae หลายชนิด เช่น *L. chinensis* Mahdihassan, *L. lacca* Kerr เป็นก้อนร่วน เปราะ สีแดงคล้ำ มีรสและสรรพคุณดังตำราประมวลสรรพคุณยาไทย (ภาคหนึ่ง) [๒๓/๑๔๐] ตอนหนึ่งว่า “... ขี้ครั่งรสฝาดหวาน แก้ไอ บำรุงโลหิต ห้ามเสมหะ คุมธาตุ และแก้ข้อหักข้อช้ำ ...” และคัมภีร์สรรพคุณยาไทยและฉันทศาสตร์โดยพิสดาร [๓๖/๔๓] ตอนหนึ่งว่า “... ครั่ง รู้แก้ไอ แก้ข้อช้ำและข้ำ ...”, ขี้ครั่ง ครั่งคูน หรือ ครั่งดิบ ก็เรียก. (อ. lac).

ครั่งดิบ, ครั่งคูน ดู ครั่ง.

คร้าน ว. มีความรู้สึกไม่อยากจะทำหรือคิดหรือไม่อยากแสดงอาการใด ๆ.

ครีป น. เนื้อเยื่อที่เป็นแผ่นติดกันเป็นพืด อาจอยู่ใต้ท้องหรือสันหลังของสิ่งมีชีวิตบางชนิด เช่น ปลิง ปลา หรือใช้เรียกบางสิ่งที่มีลักษณะเช่นนั้น.

ครีบกรด ดู ฝักรีบกรด.

คลึง ก. ใช้มือหรือส่วนของมือ แขน ศอก เข่า เท้าหรือส่วนของเท้า หรืออวัยวะอื่นใด หรือวัสดุอุปกรณ์อื่น กดแล้วหมุนหรือเคลื่อนไปมา สำหรับบำบัดโรคหรืออาการบางอย่าง เพื่อผ่อนคลายกล้ามเนื้อ หรือฟื้นฟูสมรรถภาพของร่างกาย.

คลิ่นไต้ ก. ปั่นปวนในกระเพาะอาหารหรือลำไส้จนให้อาเจียน.

คลิ่นเหียน ก. มีอาการคลิ่นไต้ จะอาเจียน ดังคัมภีร์ฉันทศาสตร์ [๕๑/๒๓] ตอนหนึ่งว่า “... ใช้ไต้ให้คลิ่นเหียน แลอาเจียร น้ำลายครั้น ...”.

คลุ ดู ขลุ.

ค้อนฆ้อง   ดู ชิงชี.

คะลำ   ดู ชะลำ.

คันทมาลา, คันทมาลา, คันทมาลา, คันทมาลา [คันทะ-] น. ๑.

โรคฝีกลุ่มหนึ่ง เกิดภายนอกร่างกาย แรกเริ่มเกิดจากการกระทบชอกช้ำในระหว่างการคลอด เมื่อโตขึ้นอาจเกิดฝีชนิดนี้บริเวณลำคอ ไตหนู หรือโคนขากรรไกร ตำราการแพทย์แผนไทยแบ่งออกเป็น ๓ ชนิด เรียกชื่อแตกต่างกันไปตามบริเวณที่เกิดฝี ได้แก่ คันทมาลา คันทนุรุต คันทชรต ขันทสอรพิต ขันทามรชิต ขันทาพตทสออน และสาคันทามอระเบญจา ดังคัมภีร์แผนนวด [๒/๑๐๓] ตอนหนึ่งว่า “... เมื่อแต่แรกจะปฏิสนธิแลประสูตรออกมาจากอุทร แลลมกรรมมั่วवादพัดเอาเท้าขึ้นเอาศีตะลง เมื่อมันออกทบลงมันให้ค้อนั้นรตเอนค้อนั้นหัก เมื่ออยู่นานมามันก็ให้เปนลูกหนูแล้วมันแปรเปนคันทมาลา ผีนั้นขึ้นข้างขวาชื่อว่าคันทสุตร เมื่อยืดมามันแก่เปนสังกตัม แต่เมื่อเปนลูกหนูให้เอายาทังนี้ทา ... ผีจะใคร่รู้คดีคันทมาลานั้นมีชื่อ ๓ ประการ แล ๙ อนึ่งคันทมาลาบ้นจบเอารากขวัน อนึ่งคันทนุรุตเกิดในคอ อนึ่งชื่อคันทชรต มันเกิดในกลางคอซ้าย อนึ่งชื่อขันทสอรพิตนั้นมันเกิดให้ฟางตาข้างซ้าย อนึ่งชื่อขันทามรชิตมันเกิดในต้นหูข้างซ้าย อนึ่งชื่อคันทาพตทสออนมันเกิดแต่คอข้างซ้าย อนึ่งชื่อสาคันทามอระเบญจา มันเกิดในบังหึ่งข้างซ้ายเท่าทั้งนี้ย่อมมีชื่อต่าง ๆ กัน ดังกล่าวมาแต่หลังนั้น ...”.

๒. ฝีที่เกิดเป็นแถวบริเวณตั้งแต่คอถึงไหปลาร้า, ฝีคันทมาลากี้เรียก.

คันทมาลาตัวผู้, คันทมาลาตัวผู้, คันทมาลาตัวผู้, คันทมาลาตัวผู้

น. ฝัชนิดหนึ่งขึ้นบริเวณ ลำคอข้างขวา ตำราการแพทย์แผนไทยว่า หากรักษาตั้งแต่หัวฝัยังเล็ก ๆ อยู่อาจหายได้ ดังตำราประชุมแผนผี [๔๔/๓๔] ตอนหนึ่งว่า “... ฝัขึ้นคอข้างขวา ชื่อคันทมาลาตัวผู้ ขึ้นข้างซ้ายตัวเมีย เอายาดำ ๑ หย้าของไฟ ๑ ขมิ้นอ้อย ๑ ข่า ๑ บดด้วยน้ำปูนใส ชโลมแต่หัวฝัยังเล็ก ๆ อยู่ หายแล ...”, ฝัคันทมาลาตัวผู้ ฝัคันทมาลาตัวผู้ ฝัคันทมาลาตัวผู้ หรือ ฝัคันทมาลาตัวผู้ ก็เรียก.

คันทมาลาตัวเมีย, คันทมาลาตัวเมีย, คันทมาลาตัวเมีย,

คันทมาลาตัวเมีย น. ฝัชนิดหนึ่ง ขึ้นบริเวณลำคอข้างซ้าย ตำราการแพทย์แผนไทยว่า หากรักษาตั้งแต่หัวฝัยังเล็ก ๆ อยู่ อาจหายได้ ดังตำราประชุมแผนผี [๔๔/๓๔] ตอนหนึ่งว่า “... ฝัขึ้นคอข้างขวา ชื่อคันทมาลาตัวผู้ ขึ้นข้างซ้ายตัวเมีย เอายาดำ ๑ หย้าของไฟ ๑ ขมิ้นอ้อย ๑ ข่า ๑ บดด้วยน้ำปูนใส ชโลมแต่หัวฝัยังเล็ก ๆ อยู่ หายแล ...”, ฝัคันทมาลาตัวเมีย ฝัคันทมาลาตัวเมีย ฝัคันทมาลาตัวเมีย หรือ ฝัคันทมาลาตัวเมีย ก็เรียก.

คันทสูตร, คันทสูตร น. ฝัชนิดหนึ่ง เกิดเป็นเม็ดเรียงกันบริเวณ ฝัเย็บหรือรอบทวารหนัก, ฝัคันทสูตร หรือ ฝัคันทสูตร ก็เรียก.

คัตเม้ง ดู กะเม้ง.

คันทนุรุต, คันทนุรุต, คันทาณรุต [คันทะนุรุต, คันทาณรุต] น. ฝัชนิดหนึ่ง เกิดบริเวณลำคอ.

คันทาพตทeson [คันทาพตทeson] น. ฝัชนิดหนึ่ง เกิดขึ้นบริเวณ ลำคอข้างซ้าย.

คันทามอระขีด [คันทามอระขีด] ดู *ขันทามอระขีด*.

คันทาสอระขีด [คันทาสอระขีด] ดู *ขันทาสอระขีด*.

คันทชาเรต [คันทชาเรตตะ] น. ผื่นชนิดหนึ่ง เกิดบริเวณ
กลางลำคอด้านซ้าย, ขันธชาเรต ก็เรียก.

คัภวาระกำเนิด [คัภวะวาระกำเนิด] ดู *ครุภวาระกำเนิด, ครุภ
วาระกำเนิด*.

คัมภีร์ ๑. น. หนังสือ ตำรา หรือจารึกที่มีมาแล้วช้านานและ
มีคุณค่าทางการแพทย์แผนไทย หรือทางศาสนา ไหฺรศาสตร์
เป็นต้น. ๒. ลักษณะนามเรียกหนังสือ ตำรา หรือจารึกเหล่านี้
เช่น ตำราเวชศาสตร์ฉบับหลวง รัชกาลที่ ๕ เล่ม ๑ มีคัมภีร์
แพทย์แผนไทย ๔ คัมภีร์.

คัมภีร์กระษัย น. ตำราการแพทย์แผนไทยฉบับหนึ่ง ไม่ปรากฏ
ชื่อผู้แต่ง มีเนื้อหาสำคัญกล่าวถึงโรคที่ทำให้ร่างกายทรุดโทรม
ที่เรียก “โรคกระษัย” โดยแบ่งเป็นกลุ่มที่มีสาเหตุจากกองธาตุ
มี ๘ ประการ และกลุ่มที่ไม่ทราบสาเหตุการเกิดโรคอีก
๑๘ ประการ รวมทั้งตำรับยาที่ใช้แก้.

คัมภีร์จะละนะสังคหะ น. ตำราการแพทย์แผนไทยฉบับหนึ่งในตำรา
เวชศาสตร์วิวัฒนาการ เล่ม ๒ ไม่ปรากฏชื่อผู้แต่ง มีเนื้อหาสำคัญ
กล่าวถึงลักษณะอุจจาระธาตุ ๔ ประการ และตำรับยาที่ใช้แก้.

คัมภีร์ฉันทศาสตร์, คัมภีร์ฉันทศาสตร์ [-ฉันทะสาต] น. ตำรา
การแพทย์แผนไทยฉบับหนึ่ง ต้นฉบับใช้ชื่อว่า “ตำราแพทย์
ที่เรียบเรียงขึ้นใหม่ ฉันทศาสตร์” แต่งเป็นร้อยกรอง ผู้เรียบเรียง
ตำรานี้คือ พระยาวิชัยาภิบดี (กล่อม) เจ้าเมืองจันทบูรณ
(ปัจจุบันคือจังหวัดจันทบุรี) มีเนื้อหาสำคัญที่รวบรวมจาก
คัมภีร์โบราณหลายคัมภีร์ เช่น บทไหว้ครู จรรยาแพทย์

ธาตุสมุฏฐาน กาลสมุฏฐาน ลักษณะชีพจร ลักษณะน้ำนมดี และชั่ว ชาง ไข้ ทับ ปวง สันนิบาตสองคลอง มรณญาณสูตร.

คัมภีร์ชวदार [-ชะวะดาน] น. ตำราการแพทย์แผนไทยฉบับหนึ่ง ไม่ปรากฏชื่อผู้แต่ง มีเนื้อหาสำคัญกล่าวถึงโรคลม ลมมีพิษ ลมมีพิษมาก และตำรับยาที่ใช้แก้.

คัมภีร์ตักกศิลา, คัมภีร์ตักกะศิลา [-ตักกะสิลา] น. ตำราการแพทย์แผนไทยฉบับหนึ่ง ในตอนต้นของตำราว่า "... กล่าวกลอน สอนไว้ ตามในตำรา เมืองตักกะศิลา ครั้งท่าลงเมือง พระฤาษี เมตดา เห็นเวทนา ผูกคนตายเปลื้อง จึงไว้ตำรา มีมาตามเรื่อง เป็นบุญไปเบื่อง น่าชั่วกลับป่า ..." มีเนื้อหาสำคัญว่าด้วย ไข้ประเภทต่าง ๆ รวมทั้งลักษณะอาการและชื่อเรียก เช่น ไข้พิษ ไข้กาฬ ไข้เหนือ ไข้ประตง ไข้รากสาด รวมทั้งตำรับยาที่ใช้แก้.

คัมภีร์ทิพมาลา [-ทิปมาลา] น. ตำราการแพทย์แผนไทยฉบับหนึ่ง ไม่ปรากฏชื่อผู้แต่ง มีเนื้อหาสำคัญกล่าวถึงลักษณะฝีภายใน ๒๑ ประเภท และตำรับยาที่ใช้แก้.

คัมภีร์ทูลาวะสา น. ตำราการแพทย์แผนไทยฉบับหนึ่ง ไม่ปรากฏชื่อผู้แต่ง มีเนื้อหาสำคัญกล่าวถึงความผิดปกติของ น้ำปัสสาวะและตำรับยาที่ใช้แก้.

คัมภีร์ธาตุบรรจบ [-ทาตบันจบ] น. ตำราการแพทย์แผนไทยฉบับหนึ่ง ผู้แต่งตำรานี้คือ หมอชวกโกมารภัจจ์ มีเนื้อหาสำคัญกล่าวถึงโรคเกี่ยวกับอุจจาระและมหาภูตรูป ตั้งแต่สาเหตุของโรค ความผิดปกติของการถ่ายอุจจาระ ลักษณะ สี และกลิ่นของอุจจาระ รวมทั้งตำรับยาที่ใช้แก้.

คัมภีร์ธาตุวิภังค์ [-ทาดวิพัง] น. ตำราการแพทย์แผนไทยฉบับหนึ่ง คล้ายคลึงกับคัมภีร์โรคนิทาน ผู้แต่งตำรานี้คือ หมอชีวกโกมารภัจจ์ มีเนื้อหาสำคัญกล่าวถึงโรคที่เกิดจากความผิดปกติของธาตุทั้ง ๔ พิจารณาตามฤดู ๔ รวมถึงตำรับยาที่ใช้แก้.

คัมภีร์ธาตุวิवरณ์ [-ทาดวิวอน] น. ตำราการแพทย์แผนไทยฉบับหนึ่ง ไม่ปรากฏชื่อผู้แต่ง มีเนื้อหาสำคัญกล่าวถึงความผิดปกติของธาตุดิน น้ำ ลม ไฟในร่างกาย ที่มีสาเหตุเนื่องมาจากการเปลี่ยนผ่านของฤดูต่าง ๆ ในรอบปี การรักษาธาตุทั้ง ๔ ให้เป็นปกติ รวมถึงการใช้ตำรับยาแก้โรค มูลเหตุการเกิดโรค ๖ ประการ ข้อห้าม ๑๑ ประการสำหรับผู้ป่วย ไข้เอกโทษ ไข้วันโทษ ไข้ตรีโทษ และรस्या ๘ รส.

คัมภีร์ธาตุอภิญญาณ น. ตำราการแพทย์แผนไทยฉบับหนึ่ง ไม่ปรากฏชื่อผู้แต่ง มีเนื้อหาสำคัญกล่าวถึงลักษณะของโรคที่เกิดกับธาตุทั้ง ๔ อันทำให้อุจจาระมีสีดำ แดง ขาว เขียว และตำรับยาที่ใช้แก้.

คัมภีร์ปฐุมจินดา, คัมภีร์ปฐุมจินดาร์, คัมภีร์ปถมจินดา, คัมภีร์ปถมจินดาร์ ดู คัมภีร์ประถมจินดา, คัมภีร์ประถมจินดาร์.

คัมภีร์ประถมจินดา, คัมภีร์ประถมจินดาร์ น. ตำราการแพทย์แผนไทยฉบับหนึ่ง ผู้แต่งตำรานี้คือ หมอชีวกโกมารภัจจ์ ในตอนต้นของตำราว่า “... ซึ่งพระคัมภีร์แพทย์อันวิเศษ ชื่อประถมจินดา อันเป็นหลักเป็นประธานแห่งพระคัมภีร์ฉันทศาสตร์ทั้งปวง อันพระอาจารย์โกมารภัจจ์แต่งไว้ ...” มีเนื้อหาสำคัญ ได้แก่ การเกิดขึ้นของโลกและมนุษย์ การตั้งครรรค์ การดูแลครรรค์ การแท้ง การคลอดลูก วิธีการ

ผังรก โรคที่เกิดขณะอยู่ไฟ การดูแลเด็ก โรคในวัยเด็ก และตำรับยาที่ใช้ในโรคแม่และเด็ก เป็นต้น, เขียนว่า คัมภีร์ปฐมจินดา คัมภีร์ปฐมจินตาร คัมภีร์ปถมจินดา หรือ คัมภีร์ปถมจินตาร ก็มี.

คัมภีร์แผนนวด น. ตำราการแพทย์แผนไทยฉบับหนึ่ง ไม่ปรากฏชื่อผู้แต่ง มี ๒ เล่ม พบรวบรวมไว้ในตำราเวชศาสตร์ฉบับหลวงรัชกาลที่ ๕ เล่ม ๒ ตำรานี้เล่มที่ ๑ ว่าด้วยแผนภาพรูปคนแสดงจุดและเส้น ซึ่งแพทย์ใช้วิธีขีดหรือนวดร่างกายเพื่อรักษาอาการของโรค และมีแผนภาพแสดงตำแหน่งในร่างกายเมื่อมีความผิดปกติ ซึ่งอาจเป็นสาเหตุของการเจ็บไข้ตอนท้ายกล่าวถึงชื่อของเส้นต่าง ๆ ทั่วกายมนุษย์ เล่มที่ ๒ ว่าด้วยส่วนสำคัญในตัวคนที่เรียกว่า อาการ ๓๒ ประการอธิบายลักษณะอวัยวะภายใน การแบ่งชนิดและตำแหน่งที่ตั้งจากนั้นบอกตำรายารักษาโรคต่าง ๆ และตอนท้ายกล่าวถึงยามอันเป็นตำราทำนายบอกเวลาและเหตุการณ์เมื่อจะเดินทางไปในที่ต่าง ๆ.

คัมภีร์แพทย์ไทยแผนโบราณ น. ตำราการแพทย์แผนไทยชุดหนึ่ง มี ๓ เล่ม ขุนโสภิตบรรณลักษณ์ (อำพัน กิตติขจร) เป็นผู้เรียบเรียง พิมพ์ครั้งแรกที่โรงพิมพ์อุตสาหกรรมการพิมพ์พระนคร เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๔ คัมภีร์แพทย์ไทยแผนโบราณเล่ม ๑ มี ๓๕๒ หน้า เนื้อหาว่าด้วยคัมภีร์สมุฏฐานวินิจฉัย คัมภีร์สรรพคุณยา คัมภีร์มรณญาณสูตร คัมภีร์โรคนิทาน เล่ม ๑ คัมภีร์ธาตุวิภังค์ คัมภีร์ธาตุวิवरณ์ คัมภีร์ธาตุบรรจบ เล่ม ๑ ว่าด้วยอุจจาระธาตุ คัมภีร์อติสารและยาแก้ปิต ว่าด้วย

อหิวาตกโรคและยาแก้ปวด ว่าด้วยอาการไข้ ตามฉันทศาสตร์ ว่าด้วยไข้ต่าง ๆ และยาแก้ ว่าด้วยไข้เหือดหัดและยาแก้ ว่าด้วย ไข้ทับระดู ระดูทับไข้และยาแก้ ว่าด้วยไข้ไอเสาะและยาแก้ และคัมภีร์ใช้ตักกะศิลา, คัมภีร์แพทย์ไทยแผนโบราณ เล่ม ๒ มี ๒๙๔ หน้า เนื้อหาว่าด้วยฉันทศาสตร์ คัมภีร์ปฐุมจินดาร์ คัมภีร์มหาโชตรัต คัมภีร์ชวดาร และคัมภีร์มัญจุสารวิเชียร, คัมภีร์แพทย์ไทยแผนโบราณ เล่ม ๓ มี ๒๓๒ หน้า เนื้อหา ว่าด้วยคัมภีร์ฉันทศาสตร์ คัมภีร์มุขโรค คัมภีร์กษัย คัมภีร์ อภัยสันดา ตำราอุทรโรค ธาตุต่าง ๆ ในร่างกายมนุษย์ การเจ็บป่วยของร่างกาย โรคต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในร่างกาย และ ยาแก้ เป็นต้น.

คัมภีร์ไพจิตรมawangค์ [-ไพจิตรมะwang] น. ตำราการแพทย์แผนไทย ฉบับหนึ่ง ไม่ปรากฏชื่อผู้แต่ง มีเนื้อหาสำคัญกล่าวถึงโรค ผีภายนอก ๒ ประเภท คือ ผีหัวคว่ำ และ ผีหัวหงาย รวมทั้ง ตำรับยาที่ใช้แก้.

คัมภีร์มรณญาณสูตร [-มอระนะยานนะสูตร] น. ตำราการแพทย์ แผนไทยฉบับหนึ่งในคัมภีร์วรโยคสาร ไม่ปรากฏชื่อผู้แต่ง มีเนื้อหาสำคัญกล่าวถึงนิมิตหรืออาการแสดงของผู้ป่วยที่เป็น สิ่งบ่งบอกว่าจะถึงแก่ความตายเมื่อใด.

คัมภีร์มหาโชตรัต [-มะหาโชตะรัต] น. ตำราการแพทย์แผนไทย ฉบับหนึ่ง ผู้แต่งตำรานี้คือ ท้าวสหมันบดีพรหม มีเนื้อหาสำคัญ กล่าวถึงความแตกต่างระหว่างผู้หญิงกับผู้ชาย การเกิดระดู ความผิดปกติของระดู และตำรับยาที่ใช้แก้.

คัมภีร์มัญชุสวาระวิเชียร [-มัญชุสวาระวิเชียร] น. ตำราการแพทย์แผนไทยฉบับหนึ่ง ไม่ปรากฏชื่อผู้แต่ง มีเนื้อหาสำคัญกล่าวถึงโรคลมที่เป็นตานหรือโรคลมที่เป็นก้อนแข็ง ๑๐ ประการ และตำรับยาที่ใช้แก้.

คัมภีร์มุขโรค [-มุขะโรก] น. ตำราการแพทย์แผนไทยฉบับหนึ่ง ไม่ปรากฏชื่อผู้แต่ง มีเนื้อหาสำคัญกล่าวถึงโรคที่เกิดในปาก และคอ ๑๙ ประการ และตำรับยาที่ใช้แก้.

คัมภีร์มูจฉापักขันทิกา [-มูจฉापักขันทิกา] น. ตำราการแพทย์แผนไทยฉบับหนึ่ง ไม่ปรากฏชื่อผู้แต่ง มีเนื้อหาสำคัญกล่าวถึงโรคทางเดินปัสสาวะและระบบสืบพันธุ์ของผู้ชายและผู้หญิง ได้แก่ ทุลาเวสา ๑๒ ประการ พรเมหะ ๒๐ ประการ และตำรับยาที่ใช้แก้.

คัมภีร์โรคนิทาน [-โรกนิทาน] น. ตำราการแพทย์แผนไทยฉบับหนึ่ง คล้ายคลึงกับคัมภีร์ธาตุวิภังค์ ผู้แต่งตำรานี้คือ หมอชีวกโกมารภัจจ์ มีเนื้อหาสำคัญกล่าวถึงสาเหตุของการเกิดโรค ได้แก่ สาเหตุจากความผิดปกติของธาตุ ดิน น้ำ ลม ไฟ อิทธิพลของฤดูกาล รวมถึงการใช้ตำรับยาแก้โรค (มาจากคำว่า นิทาน แปลว่า มูลเหตุ สาเหตุ ต้นเหตุ).

คัมภีร์โรคนิทานคำฉันท์ น. ตำราการแพทย์แผนไทยฉบับหนึ่ง ผู้เรียบเรียงตำรานี้คือ พระยาวิเชียรดิ (กล่อม) เจ้าเมืองจันทบูรณ มีลักษณะเป็นร้อยกรอง เนื้อหาสำคัญรวบรวมจากคัมภีร์โบราณหลายคัมภีร์ กล่าวถึงโรคที่เกิดจากความผิดปกติของธาตุ ดิน น้ำ ลม ไฟ สาเหตุการเจ็บป่วย อิทธิพลของฤดูกาล ตำรับยาที่ใช้แก้โรคและอาการ นอกจากนี้ ยังมี

เรื่องเส้นลึบกับการก่อให้เกิดโรค และอาการที่แก้ได้ด้วย
การนวด.

คัมภีร์วโรยคสสาร [-วอระโยกसान, -วอระโยคะसान] น. ตำรา
การแพทย์แผนไทยฉบับหนึ่ง ผู้แต่งเป็นชาวลังกาซีอมหา
อำมาตย์อมรเสก มีเนื้อหาสำคัญกล่าวถึงหน้าที่และลักษณะ
ของแพทย์ ๓๐ ประการ คุณลักษณะแพทย์ที่ดี ลักษณะผู้ป่วย
นิมิตดี-ร้าย โรคและการรักษา รสของสมุนไพร การเก็บ
สมุนไพร รวมทั้งสรรพคุณ หรือคุณค่าของอาหาร เป็นต้น.

คัมภีร์วิฤกฺฐโรค [-กฺฤตฺเชโรค] น. ตำราการแพทย์แผนไทยฉบับหนึ่ง
ไม่ปรากฏชื่อผู้แต่ง มีเนื้อหาสำคัญกล่าวถึงสาเหตุของโรคเรื้อน
๗ อย่าง และโรคเรื้อน ๑๓ ประเภท และตำรับยาที่ใช้แก้.

คัมภีร์สมุฏฐานวินิจฉัย [-สะหมุตฐาน-] น. ตำราการแพทย์แผนไทย
ฉบับหนึ่ง ไม่ปรากฏชื่อผู้แต่ง มีเนื้อหาสำคัญกล่าวถึงสาเหตุ
ของการเกิดโรค ๔ ประการ ได้แก่ ธาตุ อุดู อายุ และกาล.

คัมภีร์สรรพคุณ, คัมภีร์สรรพคุณยา ดู **คัมภีร์สรรพคุณลักษณะสรรพคุณ
แลมหาพิกัฏ**.

คัมภีร์สรรพคุณลักษณะสรรพคุณแลมหาพิกัฏ น. ตำราการแพทย์
แผนไทยฉบับหนึ่ง ไม่ปรากฏชื่อผู้แต่ง มีเนื้อหาสำคัญกล่าวถึง
เภสัชวัตถุ สรรพคุณของสมุนไพร ๑๑๓ ชนิด ที่ใช้ปรุ้งยา
พิกัฏยา มหาพิกัฏ เครื่องยาที่ใช้รักษาโรคต่าง ๆ, คัมภีร์
สรรพคุณ หรือ คัมภีร์สรรพคุณยา ก็เรียก.

คัมภีร์สิทธิสารสงเคราะห์ [-สิทธิสาน-] น. ตำราการแพทย์แผนไทย
ฉบับหนึ่ง ไม่ปรากฏชื่อผู้แต่ง เนื้อหาสำคัญกล่าวถึงโรคที่เกิด
ในเด็ก ได้แก่ ลำบองราหูที่เกิดในเดือนต่าง ๆ ชาง ลักษณะ
สันนิบาต และตำรับยาที่ใช้แก้.

คัมภีร์อติสาร [-อะติसान] น. ตำราการแพทย์แผนไทยฉบับหนึ่ง ไม่ปรากฏชื่อผู้แต่ง มีเนื้อหาสำคัญกล่าวถึงโรคอุจจาระร่วง และตำรับยาที่ใช้แก้.

คัมภีร์อภัยสันตา [-อะไพสันตา] น. ตำราการแพทย์แผนไทยฉบับหนึ่ง ไม่ปรากฏชื่อผู้แต่ง มีเนื้อหาสำคัญกล่าวถึงโรคติดต่อ ๑๙ ประการ และตำรับยาที่ใช้แก้.

คัมภีร์อุทรโรค [-อุทอนโรค] น. ตำราการแพทย์แผนไทยฉบับหนึ่ง ไม่ปรากฏชื่อผู้แต่ง มีเนื้อหาสำคัญกล่าวถึงโรคมาน ท้องโต และตำรับยาที่ใช้แก้.

คาย ว. อาการที่รู้สึกว้าวุ่นหรือชนละเอียดแหลมคมกระทบตัว ทำให้รู้สึกระคายคัน.

คำเงาะ ดู คำไทย.

คำดีควาย ดู ประคำดีควาย.

คำไทย น. ๑. เครื่องยาที่เป็นดอกแห้งของพืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Bixa orellana* L. ในวงศ์ Bixaceae มีรสและสรรพคุณ ดังตำราไม้เทศเมืองไทย [๔๕/๑๓๐] ตอนหนึ่งว่า “... ดอกมี รสหวาน บำรุงหนองและเลือดให้สมบูรณ์ แก้สปร้อนคัน ตามผิวหนัง แก้พิษ แพทย์ตามชนบทใช้ปรุงเป็นยาบำรุงโลหิต แก้โลหิตจาง และเป็นยาสมานแก้บิด แก้ไตพิการ...”. ๒. พืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Bixa orellana* L. ในวงศ์ Bixaceae มีชื่อสามัญว่า lipstick tree, annatto tree เป็นไม้พุ่มหรือไม้ต้น ขนาดเล็ก เปลือกสีน้ำตาล มียางสีส้ม กิ่งอ่อนมีเกล็ดเล็ก ๆ หนาแน่น ใบเป็นใบเดี่ยว เรียงเวียน รูปไข่ ปลายเรียวแหลม โคนเว้ารูปหัวใจหรือมน ช่อดอกแบบช่อเชิงหลั่น ช่อกระจะ หรือ

ข้อแยกแขนง ออกที่ยอดหรือปลายกิ่ง ดอกสีชมพูหรือชมพู
แกมแดง กลีบดอกมี ๕-๗ กลีบ รูปไข่กลับ ผลแบบผล
แห้งแตก รูปไข่ มักแบนเล็กน้อยทางด้านข้าง มีขนยาวคล้าย
ขนงา สีแดง มีเมล็ดจำนวนมาก รูปไข่กลับ มักเป็นเหลี่ยม
สีแดงส้มถึงสีน้ำตาลอมแดง มีสารสีแดงชื่อบิกซิน (bixin)
ใช้แต่งสีและย้อมผ้า, คำเงาะ หรือ คำแสด ก็เรียก.

คำฝอย

น. ๑. เครื่องยาที่เป็นดอกย่อยแห้งของพืชที่มีชื่อ
วิทยาศาสตร์ว่า *Carthamus tinctorius* L. ในวงศ์ Asteraceae
มีรสและสรรพคุณดังตำราไม้เทศเมืองไทย [๔๕/๑๓๑]
ตอนหนึ่งว่า “... ดอกมีรสหวานบำรุงโลหิตและน้ำเหลือง
ให้เป็นปกติ แก้แสบร้อนคันตามผิวหนัง แพทย์ตามชนบท
ทุกจังหวัด ใช้เกสรดอกไม้นี้ปรุงเป็นยาบำรุงโลหิต
ประจำเดือนของสตรี และใช้เมล็ดเป็นยาถ่ายขับเสมหะ แก่โรค
ผิวหนัง ใช้ทาแก้บวม ขับโลหิตประจำเดือน ตำปนพอกหัวเหิน
แก้ปวดมดลูกหลังจากการคลอดบุตร น้ำมันในเมล็ดทาแก้
อัมพาต และขัดข้อ ดอกบำรุงโลหิต บำรุงหัวใจ บำรุงประสาท
ขับระดู ดอกแห้ง แก่ดีพิการ ...” และตำราสรรพคุณยา
ฉบับของกรมหลวงวงษาธิราชสนิท [๔๒/๑๒] ตอนหนึ่งว่า
“... จะกล่าวสรรพคุณแห่งโกฏกุสุมภ์ รู้แก้ไขสอีกแลใช้ไ
แก้หอบให้เสียดแทงสองราวข้าง แก้วริดสีดวง ...”. ๒. พืชที่มี
ชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Carthamus tinctorius* L. ในวงศ์ Asteraceae
มีชื่อสามัญว่า safflower เป็นไม้ล้มลุกอายุปีเดียว ลำต้น
เป็นสันแตกกิ่งก้านมาก ใบเป็นใบเดี่ยว เรียงสลับ รูปใบหอก
หรือรูปรี ขอบใบหยักเป็นซี่ฟัน ปลายซี่เป็นติ่งหนามแหลม

ช่อดอกแบบช่อกระจุกแน่น ออกที่ปลายยอด มีดอกขนาดเล็ก
จำนวนมาก เมื่อแรกบานกลีบดอกสีเหลือง ต่อมาเปลี่ยน
เป็นสีแดงอมส้ม ผลแห้งเมล็ดล่อน เมล็ดรูปสามเหลี่ยม
สีขาว ขนาดเล็ก ตำราสรรพคุณยาไทยว่า ใช้บำรุงหัวใจ
บำรุงประสาท ขับระดู นอกจากนี้ ยังใช้เป็นสีย้อมหรือ
แต่งสีอาหารได้, โกฐกุสุมภ์ ก็เรียก.

คำรบ น. ครั้งที่ เช่น เป็นคำรบ ๑๑ ดังคัมภีร์กระษัย [๑/๓๓]
ตอนหนึ่งว่า “... จะกล่าวลักษณะกระไสยโรคอันบังเกิดขึ้นเปน
อุปาทิกะคือกระไสยเด้านั้นเปนคำรบ ๑๑ ...”.

คำแปล ดู คำไทย.

คิมหันตฤดู [คิมหันตะวีตุ] ดูใน ฤดู ๓, ฤดู ๔ และ ฤดู ๖.

คุ ว. ไหม้ระอุอยู่ข้างใน.

คุตทะราต ดู คชราช, คชราต.

คุมธาดู ก. ทำให้อุจจาระธาตุเป็นปกติ มักหมายถึงการทำให้
หายจากอาการท้องเสีย ท้องเดิน.

คุยหลูาน ดู องคชาต.

คุละมะ น. ลมจำพวกหนึ่ง พัดเสมหะให้เป็นกลุ่มเป็นก้อน หรือ
ดานในทรวงอก ช่องท้อง หรือบริเวณต้นขา ทำให้เกิดอาการ
ต่าง ๆ ขึ้นอยู่กับตำแหน่งที่เกิดของลม ตำราการแพทย์แผนไทย
ว่า มี ๑๐ ชนิด ได้แก่ ลมทักษิณะคุละมะ ลมวามะกะคุละมะ
ลมกุปะคุละมะ ลมโลหะคุละมะ ลมเสลตะมะกะคุละมะ
ลมกฤตคุละมะ ลมปีตตะคุละมะ ลมรตตะคุละมะ ลมทัษฐะ
คุละมะ และลมปะระวาตะคุละมะ.

คุลีการ, คุลีการ ก. คลุกเคล้าเข้าด้วยกันแล้วปั้นก้อน คลุกเคล้าให้เข้ากัน ดังคัมภีร์ประถมจินดา [๑/๔๐๑] ตอนหนึ่งว่า “... ยาดากัดต่อสายโลหิตชานานนี้ท่านให้เอาบรเพช ขมิ้นอ้อย รากบานไม่รู้โรยขาว รากหญ้างวงช้าง คุลีการรวม ยา ๕ สิ่งนี้ เอาเสมอภาค ...”.

คุย น. อุจจาระ.

คุยทวาร น. ทวารหนัก.

คุยเสมหะ [คุยเสมหะ, คุยตะเสมหะ] น. เมือกที่เคลือบอยู่ที่ผนังด้านในของลำไส้ถึงทวารหนัก. ดู สมุฏฐานเสมหะ ประกอบ.

คุยเสมหะพิการ น. อาการของโรคที่อุจจาระเป็นมูกเลือดหรืออาจมีเลือดกับน้ำเหลืองออกมาทางทวารหนัก มักทำให้มีอาการแน่น อาเจียน เป็นลม กินอาหารไม่ได้ หรือมีอาการหน้ามืดร่วมด้วย.

คุน น. ๑. พืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Cassia fistula* L. ในวงศ์ Fabaceae วงศ์ย่อย Caesalpinioideae เป็นไม้ต้น ผลัดใบ ลำต้นค่อนข้างตรง เปลือกนอกสีเทาอมน้ำตาล สีเทาอมขาว หรือสีนวล เรียบหรือแตกลอนเป็นสะเก็ด เปลือกในสีเหลือง ใบบนใบประกอบแบบขนนกปลายคู่ เรียงเวียน รูปไข่แกมรูปขอบขนาน แผ่นใบเกลี้ยง ค่อนข้างบาง ช่อดอกแบบช่อกระจະ ออกตามซอกใบ ห้อยลง กลีบดอกสีเหลือง รูปไข่ ผลเป็นฝัก ห้อยลง รูปทรงกระบอก ผิวเกลี้ยง ฝักอ่อนสีเขียว ฝักแก่สีดำ ภายในฝักมีเยื่อบางกั้นเป็นช่องตามขวาง แต่ละช่องมีเมล็ด ๑ เมล็ด รูปรี แบน สีน้ำตาลเป็นมัน, ราก เปลือก กระพี้ แก่น ใบ ดอก ฝัก และเมล็ดใช้ทำยา

มีรสและสรรพคุณดังตำราไม้เทศเมืองไทย [๔๕/๑๓๗] ตอนหนึ่งว่า “... มีรสหวานเอียนเล็กน้อย เนื้อในฝัก รับประทาน เป็นยาระบาย ถ่ายไม่สะดวกไม่มวนไม่ใช้ท้อง เปลือกฝัก และเมล็ดทำให้อาเจียน ใบฆ่าพยาธิ ดอกแก้แผลเรื้อรัง กะพี้แก้รำมะนาด แก่นขับไส้เดือน รากขับพยาธิ คือ คุตทะราด ...”, ลมแล้ง ก็เรียก. ๒. พืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Colocasia gigantea* Hook.f. ในวงศ์ Araceae เป็นไม้ล้มลุก ใบเป็นใบเดี่ยว เรียงเวียน อยู่เป็นกลุ่มที่ปลายลำต้น รูปไข่ กว้างแกมรูปหัวใจ โคนเว้า สีก แดบ ก้านใบใหญ่ สีเขียว หรือม่วง ช่อดอกแบบช่อเชิงลดมีกาบ ตั้งตรงเป็นแท่ง มีกลิ่นหอม กาบสีเหลืองอมเขียว โอบหุ้มรอบโคนช่อดอก ดอกแยกเพศร่วมช่อ ไม่มีกลีบดอก กลุ่มดอกเพศเมีย อยู่บริเวณโคนช่อ มีดอกน้อยกว่าดอกเพศผู้ ผลแบบ ผลมีเนื้อหนึ่งถึงหลายเมล็ด รูปกลม ผิวบาง เมื่อสุกสีส้ม หรือสีแดง มีเมล็ดแข็ง ๑ เมล็ด ก้านใบกินได้, ตู่น ทุ่น ออติบ หรือ ออกติบ ก็เรียก.

เค็ม ว. รสอย่างรสเกลือสมุทร เกลือสินเธาว์ เป็นต้น ตำราสรรพคุณ ยาไทยว่า ยาที่มีรสเค็มจะมีสรรพคุณซึมซาบไปตามผิวหนัง รักษาเนื้อไม่ให้เน่า รักษาบาดแผล แก้เถาตานในท้อง บิดมูก เลือด เป็นต้น, ลวณะ ก็เรียก.

เค็มปาก ว. อาการที่รู้สึกเค็มในปาก ใน “แผนนวด” ของตำรายา ตีลาจารึกในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม [๔/๑๕] มีจุดนวด บนเส้นสุมนาสำหรับแก้เค็มปากเลือกปาก.

เครือข้าวสาร ดู ข้าวสาร.

เครื่องเขาเขี้ยว   ดู รวงจีด.

เครื่องเขาหนัง   ดู เกาวัลย์เปรียง.

เครื่องเขาเอ็น   ดู เกาเอ็นอ่อน.

เครื่องเขาฮ่อ   ดู บอระเพ็ด.

เครื่องยา   น. สิ่งต่าง ๆ อันเป็นส่วนผสมในตำรับยา ซึ่งเตรียมไว้สำหรับใช้ปรุงยา ได้จากพืช สัตว์ แร่ธาตุ หรือจุลชีพ เช่น ตำรับยาเบญจโลกวิเชียร ประกอบด้วยเครื่องยา ๕ สิ่ง ได้แก่ รากคนทา รากย่านาง รากชิงชี รากมะเดื่ออุทุมพร และรากไม้เท้ายายม่อม ในปริมาณเท่า ๆ กัน.

เครื่องเถาเอ็น   ดู เกาเอ็นอ่อน.

เครื่องยาเขี้ยว   ดู รวงจีด.

เครื่องหมาน้อย   ดู กรุงเขมา.

เคล็ด   ๑. ก. อาการที่กล้ามเนื้อ ข้อ เส้นเอ็นขัดตึงเล็กน้อย เช่น ขาเคล็ด คอเคล็ด. ๒. น. การกระทำอย่างใดอย่างหนึ่งที่เชื่อกันว่าเป็นการบำบัดเพื่อกันภัยหรือเหตุร้ายที่จะมีมา ดังคัมภีร์ประถมจินดา [๑๔/๓๓] ตอนหนึ่งว่า “... ถ้ากุมารเลี้ยงยาก ท่านให้เอาดอกชุมเห็ดเทศ ขมิ้นอ้อยบดทาดัวกุมารดื่นักภาค ๑ ท่านให้เอาโพล ๓ ชั่น พริกไทย ๓ เม็ด บดแล้วจึงเสกด้วยคาถานี้ (สัพเพทเวา ปิสาเจว อาพิกาทโยปิจขัตติค ° ตาลปัตต ° ทิสวา สัพเพยักขา ปลายันติ) แล้วพ่นกระหม่อม ทารักแร้ ทาท้องน้อย แล้วจึงทำยาผูกข้อมือ กันสารพัด ดานทรงทั้งปวง ...”.

เคล้น   ก. ใช้นิ้วมือ ฝ่ามือ ส้นมือ กดลงที่ส่วนของร่างกาย แล้วบีบแน่นไปมา.

เค็อดิก   ดู ข้าวสาร.

แค   น. พืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Sesbania grandiflora* (L.) Poir ในวงศ์ Fabaceae เป็นไม้ต้นขนาดกลาง ลำต้นตรง เปลือกต้นสีน้ำตาล มักแตกตามยาวเป็นร่องตื้น ๆ ใบเป็นใบประกอบแบบขนนก มีใบย่อย ๑๐-๒๐ คู่ ช่อดอกสั้นออกตามซอกใบห้อยลง ดอกแบบดอกถั่ว มีขนาดใหญ่ สีขาวหรือสีแดง ต้นดอกสีแดงเรียก แคแดง ส่วนต้นดอกสีขาวเรียก แคขาว ผลเป็นฝักกลมเรียวไปหาปลาย เมื่อแก่จัดจะแตกเป็น ๒ ซีก, เปลือกต้น และใบใช้ทำยา มีรสและสรรพคุณดังคัมภีร์สรรพลักษณะสรรพคุณ [๒/๓๖๖] ตอนหนึ่งว่า “... คุณเปลือกแคมีรสฝาดแลเคมรู้ปิดธาตุ ใบนั้นมีรสจืดเจริญใจให้ผ่องแผ้ว เปลือกแลใบทั้ง ๒ สิ่งนี้คุณเสมอกัน ...” และตำราไม้เทศเมืองไทย [๔๕/๑๒๓] ตอนหนึ่งว่า “... ใช้เปลือกต้มหรือฝนรับประทานแก้ท้องร่วง, แก้บิด, แก้ผูกเลือด, คุมธาตุ, ภายนอกใช้ชะล้างบาดแผล ใบรับประทานแก้ไข้เปลี่ยนอากาศเปลี่ยนฤดู (แก้ไข้หัวลม) ...”, แคบ้าน ก็เรียก.

แคขาว   ดูใน แค.

แคแดง   ดูใน แค.

แคบ้าน   ดู แค.

แคมหอม   ดู แฝกหอม.

แควังค่า   ดู อัคคีทวาร.

ไคนกุ่ม   ดู ไคไม่รู้ล้ม.

ไคร   ดู ตะไคร้.

ไคร้เครือ น. ๑. เครื่องยาที่เป็นรากแห้งของพืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Aristolochia pierrei* Lecomte. ในวงศ์ Aristolochiaceae มีรสและสรรพคุณดังคัมภีร์สรรพลักษณะสรรพคุณ [๒/๓๓๒] ตอนหนึ่งว่า “... คุณรากไคร้เครือแล มูลกาทั้ง ๒ มีรสเผ็ดขมเสมอกันแก้กำเฒ่าแก้ไข้เพื่อลม ...” และตำราไม้เทศเมืองไทย [๔๕/๑๒๘] ตอนหนึ่งว่า “... มีรสขม ชื่นปรี่า แก้พิษไข้, พิษกาฬ, เจริญอาหาร, ชูกำลัง แพทย์ตามชนบทใช้รากปรุงเป็นยาแก้ไข้จับสั่น, ไข้คลั่งเพ้อ, ไข้เชื่อมซึม ...”. ๒. พืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Aristolochia pierrei* Lecomte. วงศ์ Aristolochiaceae เป็นไม้เถา อายุหลายปี รากยาวเลื้อย อวบน้ำ รูปทรงกระบอก ขดไปมา ใบเป็นใบเดี่ยวเรียงสลับ รูปหอกถึงใบหอกกว้าง โคนรูปหัวใจ ขอบเรียบ ผิวด้านบนมีขนสั้นละเอียด ด้านล่างมีขนประปราย ช่อดอกแบบช่อกระจุก ออกตามซอกใบและที่ปลายยอด กลีบดอกเชื่อมติดกัน สีน้ำตาลแกมสีม่วง ผลแบบผลแห้งแตก ผลแก่จะแตกตามยาวจากหัวไปยังโคน เมล็ดสีดำ รูปสามเหลี่ยมหรือรูปหัวใจกลับ มีปีก.

ผ

ผานโรค [คานะโรค] น. กลุ่มโรคหรืออาการซึ่งเกิดขึ้นที่จมูก และประสาทรับรู้กลิ่น ที่เรียกตามสมุฏฐานเบญจอินทรีย์. (มาจากคำ ผานะ แปลว่า จมูก, ประสาทที่รับรู้กลิ่น กับ โรค แปลว่า โรค).

ผานะโรค [คานะโรค] น. ริดสีดวงประเภทหนึ่ง เกิดในจมูก ผู้ป่วย จะหายใจขัด มีเม็ดขึ้นในจมูก เมื่อเม็ดนั้นแตกจะทำให้ปวดแสบ ปวดร้อนมาก น้ำมูกไหลอยู่ตลอดเวลา ลมหายใจมีกลิ่นเหม็น เป็นต้น ดังตำรายาศิลาจารึกในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม [๔/๒๖๓] ตอนหนึ่งว่า “... ลำดับนี้จะกล่าวด้วยนัยหนึ่งใหม่ ว่าด้วยลักษณะเหตุโรค อันชื่อว่าผานะ กล่าวคือโรคริดสีดวง อันบังเกิดขึ้นในนาสิกนั้น เป็นคำรบ ๓ มีอาการกระทำให้ หายใจขัด บางที่เป็นเม็ดยอดขึ้นในนาสิก แล้วแตกลำลาบออก เหม็นคาวคอก กระทำพิษให้ปวดแสบ ปวดร้อนเป็นกำลัง บางทีให้น้ำมูกไหลอยู่เป็นนิจ ใสดุจน้ำฝน ให้เหม็นคาวคอก ยิ่งนัก ...”, ริดสีดวงจมูก ก็เรียก.

ฆ่าฤทธิ์ ก. ทำให้ตัวยาที่มีพิษมาก มีพิษน้อยลงหรือหมดไป จนไม่เป็นอันตรายต่อผู้ใช้ยา โดยทั่วไปมักใช้กับตัวยาที่มีพิษ ตัวยาที่ต้องฆ่าฤทธิ์ก่อนนำมาปรุงยา เช่น สลอบ หัวงูเห่า ชาดก้อน.

ง

งวด ก. ลดลงไป, พร่องลงไป, แห้งลงไป, เช่น อาหารงวด.

งัดเส้น ดู ดึงเส้น.

งาย น. เวลาเช้า เช่น พ่อแผนจะไปแต่ในงาย สายแล้วสำหรับ
ไม่ยกมา.

งูทับทางขาว ดู งูทับสมิงคลา.

งูทับสมิงคลา [-ทับสะหุมิงคลา] น. งูพิษชนิด *Bungarus candidus* (Linnaeus) ในวงศ์ Elapidae หัวสีดำ ตัวมีลายเป็นปล้องสีดำ สลับขาว เขี้ยวพิษฝังแน่นกับขากรรไกรบน ขยับหรือพับเขี้ยว
ไม่ได้ ด้วยยาวประมาณ ๑ เมตร, งูทับทางขาว ก็เรียก.

งูบูติ मुख น. งูจำพวกหนึ่งที่เมื่อกัดแล้วทำให้เนื้อเน่าเปื่อย เช่น งูกะปะ.
(มาจากคำ บูติ แปลว่า เน่า, मुख แปลว่า ปาก).

งูเห่ล้อม น. สัตว์เลื้อยคลานชนิดหนึ่ง มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Python reticulatus* (Schneider) ในวงศ์ Pythoninae มีชื่อสามัญว่า reticulated python หรือ regal python งูนี้ไม่มีพิษ เป็นงูที่มี
ขนาดใหญ่และยาว ลำตัวหนา ตอนกลางลำตัวป่อง มีเกล็ด
ปกคลุม โดยทั่วไปเกล็ดสีเหลืองปนน้ำตาล มีลวดลาย
อันเป็นเอกลักษณ์เฉพาะบริเวณหัวมีสีเหลืองปนน้ำตาล
มีเส้นสีดำเล็ก ๆ พาดผ่านกลางหัว กระดุก ดี และน้ำมันของ
งูเห่ล้อมมีสรรพคุณทางยา.

ง่า ดู เหง้า.

ง่าง น. ส่วนที่ยื่นออกมาจากเหง้า เช่น ขิง ข่า กะทือ เป็นต้น.

จ

จก, จกัต์ ดู *ดิงเส้น*.

จตุกาลเตโช [จะตุกาละเตโช] น. ธาตุไฟ ๔ ประการ ได้แก่ ไฟย่อยอาหาร (ปริณามัคคี) ไฟที่ทำให้ร้อนภายใน (ปริทัยหัตคี) ไฟที่เผาร่างกายให้แก่ร่าคร่า (ชิรณัคคี) และไฟที่ทำให้ร่างกายอบอุ่น (สันตปปักคี). (มาจากคำ จตุ แปลว่า สี่, กาล แปลว่า เวลา กับ เตโช แปลว่า ไฟ).

จตุกาลธาตุ [-กาละทาต] น. พิกัดตัวยาประเภทหนึ่งในตำรายาไทย จำกัดจำนวนตัวยาแก้ธาตุตามเวลาไว้ ๔ อย่าง คือ เหง้าว่านน้ำ รากเจตมูลเพลิง รากแคแตร์ รากพนมสวรรค์ ตำราสรรพคุณยาไทยว่า มีสรรพคุณแก้ธาตุพิการ บำรุงธาตุ แก้จุกเสียด แก้เสมหะ เป็นต้น.

จตุทิพย์คันธา น. พิกัดตัวยาประเภทหนึ่งในตำรายาไทย จำกัดจำนวนตัวยาอันมีกลิ่นหอมดั่งยาทิพย์ไว้ ๔ อย่าง คือ ดอกพิกุล รากชะเอมเทศ รากมะกล่ำเครือ รากชิงแครง ตำราสรรพคุณยาไทยว่า มีสรรพคุณบำรุงธาตุและหัวใจ แก้เสมหะ แก้พรรดึก เป็นต้น.

จตุผลาธิกะ [-พะลา-] น. พิกัดตัวยาประเภทหนึ่งในตำรายาไทย จำกัดจำนวนผลไม้อันให้คุณไว้ ๔ อย่าง คือ ลูกสมอไทย ลูกสมอพิเภก ลูกมะขามป้อม และลูกสมอเทศ ตำราสรรพคุณยาไทยว่า มีสรรพคุณแก้ไข้ แก้ลม แก้โรคตา บำรุงธาตุ เป็นต้น.

จตุวาตผล [-วาตะผล] น. พิกัดตัวยาประเภทหนึ่งในตำรายาไทย
จำกัดจำนวนตัวยาแก้ลมไว้ ๔ อย่าง ได้แก่ เหง้าชิงแห้ง
กระลำพัก อบเชยเทศ และโกฐหัวบัว ตำราสรรพคุณยาไทยว่า
มีสรรพคุณแก้ไข้ แก้พรรตึก ขับผายลม บำรุงธาตุ เป็นต้น.

จรดพระธรรณี ดู ไม้เท้ายายม่อม.

จวงดง ดู สมุลแว้ง.

จ้อยนาง ดู ย่านาง.

จะเกร็ง ดู เหงือกปลาหมอ.

จะไคร ดู ตะไคร้.

จะโปง ดู จับโปง.

จักขุโรโค ดู จักขุโรโค.

จักร์ทราสุนย์ ดูใน นารี.

จักรวาลฟ้าครอบ, จักระวาฬฟ้าครอบ น. ยาแผนไทยขนานหนึ่ง
ใช้แก้ไข้กาฬต่าง ๆ แก้พิษต่าง ๆ มีตัวยา วิธีปรุง วิธีใช้และ
สรรพคุณ ดังคัมภีร์ธาตุวิภังค์ [๑/๑๓๖-๓๗] ตอนหนึ่งว่า “... ยา
ชื่อว่าจักรวาลฟ้าครอบ แก่พิศม์ไข้กาลทั้งปวงสาระพิศม์
อันใด ๆ ก็ดี พิศม์กาลภายในภายนอกให้กลุ่มในใจก็ดี แลพิศม์
กาลทั้งปวง ๗๐๐ จำพวก ที่มีได้ขึ้นมาทำพิศม์คุดอยู่ในหัวใจ
แลดับแลปอดทั้งภายในก็ดี แลหลบอยู่ตามผิวหนังภายในก็ดี
แลพิศม์ผิวดาษผิวดีสะเดียวก็ดี ตานทรางก็ดี ท่านให้ทำยา
ขนานใหญ่นี้ไว้แก้ เว้นไว้แต่บุราณกรรมนั้นแล แต่ปัจจุบัน
กรรมหายสิ้นแล ท่านแพทย์ทั้งปวงจงเร่งทำยาขนานนี้ขึ้น
ไว้ใช้เถิดถึงจะสู้กันกับกาล ๗๐๐ จำพวกได้ ท่านให้เอา
เขี้ยวเสือ ๑ เขี้ยวหมู ๑ เขี้ยวหมี ๑ เจียงปลาฉนาก ๑

เงียงปลากระเบน ๑ นอแรด ๑ งาช้าง ๑ เขากวาง ๑ เขากุญ ๑
 เขาแพะ ๑ เขาแกะ ๑ ทั้งนี้ขี้ให้เกรียม หวายตะค้า ๑
 หวายตะมอย ๑ เจตมังกี ๑ สังกะระนี ๑ ดอกสัดบุตร ๑
 สัตตบงกช ๑ สัตบัน ๑ บัวหลวง ๑ บัวขม ๑ บัวเผื่อน ๑
 จงกลนี ๑ พิกุล ๑ บุนนาค ๑ สารระพี ๑ มะลิซ้อน ๑ มะลิลา ๑
 ดอกจำปา ๑ ดอกกะดังงา ๑ กฤษณา ๑ กะลัมภัก ๑
 ขอนดอก ๑ ใบภิมเสน ๑ ภิมเสนเกลด ๑ การะบูร ๑
 น้ำประสานทอง ๑ โกฎทั้ง ๕ เทียนทั้ง ๕ ผลจันทร์ ๑
 ดอกจันทร์ ๑ กระวาน ๑ กานพลู ๑ สมุลแว้ง ๑ เหตกะถินขาว ๑
 เหตกะถินพิมาน ๑ เหตมะพร้าว ๑ เหตตาล ๑ เหตงูเห่า ๑
 เหตมะขาม ๑ เหตไม้รัง ๑ เหตไม้แดง ๑ เหตตับเต่า ๑
 คีตะมะหากาลทั้ง ๕ ยาทั้งนี้เอาเสมอภาค สารพัดดี
 เปนน้ำกระสายยบดปั้นแท่งไว้ แก้กาล ๗๐๐ จำพวก แก่ได้
 ทุกประการ น้ำกระสายยักใช้ตามแต่ชอบโรคนั้นเกิด แก่ใน
 ะสันตะระดูแล ...”.

จักราศุณย์, จักราสุรย์ ดูใน นารี.

จักขุโรค น. กลุ่มโรคหรืออาการซึ่งเกิดขึ้นที่ตา ที่เรียกตาม
 สมุฏฐานเบญจอินทรีย์ เช่น ตาแดง ตาแฉะ ริดสีดวงตา,
 จักขุโรค ก็เรียก. (มาจากคำ จักขุ หรือจักขุ แปลว่า ตา
 และ โรค แปลว่า โรค).

จ้งฮอน น. หน่วยในมาตราดวงตามวิธีประเพณีของไทย ๔ กำมือ
 เท่ากับ ๑ จ้งฮอน, ๒ จ้งฮอน เท่ากับ ๑ แฉ่ง.

จันทระลา, จันทกลา น. ลมประจำเส้นอิทา, จันทะกาลา ก็เรียก.

จันท์ ดู จันท์ขาว.

จันทน์ขาว น. ๑. เครื่องยาที่เป็นแก่นแห้งของพืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Santalum album* L. ในวงศ์ Santalaceae มีรสและสรรพคุณดังตำราสรรพคุณยา ฉบับของกรมหลวงวงษาธิราชสนิท [๔๒/๑๕] ตอนหนึ่งว่า “... จะกล่าวสรรพคุณจันทน์ขาว มีรสอันขมหวาน รู้กระทำให้เกิดปัญญา แลราษี รู้แก้ไขอันบังเกิดแก้ดับแลดี แลแก้กระหายน้ำ ...” และคัมภีร์สรรพลักษณะสรรพคุณ [๒/๓๔๔] ตอนหนึ่งว่า “... จันทน์ขาวแก้ไขเพื่ออากาศธาตุกำเริบให้ท้องล้นตาแดง ให้ตัวร้อน เมื่อยต้นคอให้เหม็นคาวคอ ...” จัดอยู่ในจุลพิกัตจันทน์ทั้ง ๒ เป็นต้น, จันทน์เทศ ก็เรียก. ๒. พืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Santalum album* L. ในวงศ์ Santalaceae มีชื่อสามัญว่า sandalwood, sweet chandan, white sandalwood เป็นไม้ต้นขนาดเล็ก กิ่งเปียน ลำต้นเมื่ออ่อนเกลี้ยง มีเหลี่ยม เมื่อแก่รูปคล้ายทรงกระบอก เปลือกขรุขระ แตกเป็นร่อง ตามแนวนอน ใบเป็นใบเดี่ยว เรียงตรงข้ามหรือเกือบตรงข้าม รูปรีหรือรูปไข่ ช่อดอกแบบช่อกระจุกแยกแขนง ดอกตูมรูปลูกข่าง เมื่อบานสีขาวนวล แล้วจะเปลี่ยนเป็นสีแดงและสีม่วง มีกลิ่นหอม ผลรูปกลมหรือเกือบกลม ผิวเกลี้ยง เมล็ดรูปกลมหรือรูปไข่กลับ, จันทน์ หรือ จันทน์หิมาลัย ก็เรียก.

จันทน์แดง น. ๑. เครื่องยาที่เป็นแก่นแห้งของพืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Pterocarpus santalinus* L.f. ในวงศ์ Leguminosae วงศ์ย่อย Caesalpinioideae มีรสและสรรพคุณดังคัมภีร์สรรพลักษณะสรรพคุณ [๒/๓๔๔] ตอนหนึ่งว่า “... จันทน์แดงแก้ไขพิษมแลใช้อาโปธาตุกำเริบ ...” และตำราสรรพคุณยา ฉบับของ

กรมหลวงวงษาธิราชสนิท [๔๒/๑๕] ตอนหนึ่งว่า “... จะกล่าวสรรพคุณจันทน์แดง มีรสอันขม เย็น รู้แก้ไขอันบังเกิดแต่ทรวงแลดี รู้กระทำให้ชื่นใจ รู้แก้ไขลักปิด แลบาดแผล ...” เนื่องจากจันทน์แดงหายาก ราคาแพงและต้องนำเข้าจากประเทศอินเดีย แพทย์แผนไทยจึงใช้ลักจั่น [*Dracaena cocchinchinensis* (Lour.) S.C.] แทน จนเป็นที่เข้าใจโดยทั่วไปว่าลักจั่น คือ จันทน์แดง และจัดอยู่ในจุลพิกัตจันทน์ทั้ง ๒ เป็นต้น. ๒. พืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Pterocarpus santalinus* L. f. ในวงศ์ Leguminosae วงศ์ย่อย Caesalpinioideae มีชื่อสามัญว่า chandam, chandan, raktachandana, red sanders, red sandalwood, saunders wood, red saunders, red santal, rubywood เป็นไม้ต้นขนาดใหญ่ เปลือกต้นสีน้ำตาลดำ แตกเป็นแผ่นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า เมื่อมีแผลจะมียางสีแดงเข้มไหลออกมา ใบเป็นใบประกอบแบบขนนก ช่อดอกแบบช่อกระจจะโปร่ง สีเหลือง ผลค่อนข้างกลมแบน ขอบมีปีกโดยรอบเมื่อแก่ไม่แตก เมล็ดเกลี้ยงสีน้ำตาลแดง, รัตจันทน์หรือ รัตจันทน์ ก็เรียก.

จันทน์ทั้ง ๒ น. จุลพิกัตประเภทต่างสีพวกหนึ่ง ประกอบด้วยแก่นจันทน์ขาว ซึ่งได้จากพืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Santalum album* L. ในวงศ์ Santalaceae และแก่นจันทน์แดง ซึ่งได้จากพืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Pterocarpus santalinus* L. f. ในวงศ์ Leguminosae ในปริมาณเท่ากันโดยน้ำหนัก ตำราสรรพคุณยาไทยว่า พิกัดนี้มีรสขมหวานเย็น สรรพคุณแก้ไข้ตัวร้อนด้วยพิษไข้ เจริญไพเราะให้สมบุญ.

จันทน์เทศ ๑. ดู จันทน์ขาว (ความหมายที่ ๑). ๒. น. พืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Myristica fragrans* Houtt. วงศ์ Myristicaceae มีชื่อสามัญว่า nutmeg tree เป็นไม้ต้น สูง ๘-๑๘ เมตร ใบเป็นใบเดี่ยว เรียงสลับ รูปรีแกมรูปขอบขนาน ดอกขนาดเล็ก รูปคนโทคว่ำ สีเหลืองอ่อน แยกเพศ ส่วนใหญ่มีเกสรอยู่ต่างต้น ผลรูปเกือบกลมถึงกลม เส้นผ่านศูนย์กลาง ๔-๕ เซนติเมตร สีเหลืองหรือสีเหลืองอมแดง เมื่อแก่แตกเป็น ๒ ซีก เมล็ดและแอริล (aril) ใช้ทำยา เมล็ดมีเปลือกแข็ง สีสน้ำตาล เรียก ลูกจันทน์ (nutmeg) มีเยื่อหุ้มเมล็ดสีแดงหุ้ม ซึ่งเมื่อแห้งมีสีเหลืองอมน้ำตาลถึงสีน้ำตาลอ่อน เรียก ดอกจันทน์ หรือรอกจันทน์ (mace) เป็นพืชพื้นเมืองของหมู่เกาะโมลุกกะ ปัจจุบันปลูกได้ทั่วไปในประเทศเขตร้อน. ดู ลูกจันทน์ และ ดอกจันทน์ ประกอบ.

จันทน์ผา น. พืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Dracaena cochinchinensis* (Lour.) S. C. Chen ในวงศ์ Asparagaceae เป็นไม้พุ่ม ลำต้นตั้งตรง ไม่แตกกิ่งหรือแตกกิ่งน้อย ปล้องสั้นกว่าความกว้างของต้นมาก เปลือกเกลี้ยง สีขาวแกมสีเทา เมื่ออายุมากขึ้นจะเปลี่ยนเป็นสีน้ำตาลแกมสีเทา ใบเป็นใบเดี่ยว เรียงเวียนสลับถี่เป็นกระจุกตามปลายยอดหรือปลายกิ่ง แผ่นใบคล้ายแผ่นหนัง ช่อดอกแบบช่อกระจุกจะแยกแขนง ค่อนข้างโปร่ง ออกตามปลายกิ่ง โค้งห้อยลง ดอกออกเป็นกระจุก สีขาวคล้ายน้ำมัน บริเวณกลางดอกเป็นจุดสีแดงสด ผลแบบผลมีเนื้อหนึ่งถึงหลายเมล็ด รูปเกือบกลม เมื่ออ่อนสีเขียว ลูกสีแดง.

จันทน์ลีลา   ดู จันทน์ลีลา.

จันทน์หิมาลัย   ดู จันทน์ขาว.

จันทลีลา   ดู จันทน์ลีลา, จันทน์ลีลา.

จันทลีลา   น. ยาแผนไทยขนานหนึ่ง ใช้แก้ไข้ มีตัวยา วิธีปรุงวิธีใช้ และสรรพคุณ ดังตำราเวชศึกษา [๑๖/๓๒] ตอนหนึ่งว่า “... ยาจันทลีลา แก้กษารพัดไข้ทั้งปวง ถึงอับจน ถึงชักตาดังไปก็ดี ใช้บูรณกรรมแล้วหาย ท่านให้เอาโกฐสอ ๑ โกฐเขมา ๑ โกฐจุฬาลัมพา ๑ จันทน์ทั้งสอง ๑ ลูกกระดอม ๑ บอระเพ็ด ๑ ปลาไหลเผือก ๑ เอาเสมอภาค แทรกพิมเสน ชะมด บดละลายน้ำชาขาวก็ได้ ...” ปัจจุบันยาขนานนี้จัดเป็นยาสามัญประจำบ้านแผนโบราณตามประกาศกระทรวง พ.ศ. ๒๕๔๒ และเป็นยาแผนไทยหรือยาแผนโบราณในบัญชียาหลักแห่งชาติ พ.ศ. ๒๕๕๙, จันทลีลา หรือ จันทน์ลีลา ก็เรียก.

จันทะกาลา   ดู จันทกระลา, จันทกลา.

จับ   ก. ใช้มือหรือนิ้วมือสัมผัสหรือกำยึดส่วนต่าง ๆ ของร่างกาย.

จับชีพจร   ก. ใช้นิ้วมือแตะและกดเบา ๆ ลงบนเส้นเลือดแดงบางเส้น เช่น เส้นเลือดแดงที่ข้อมือ ข้อพับ ลำคอ ข้อเท้า เพื่อประเมินกำลังของเลือดลมหรือวินิจฉัยโรคหรืออาการ.

จับโปง   น. โรคชนิดหนึ่ง ทำให้มีอาการปวดบวมตามข้อ มีน้ำใสในข้อ โดยเฉพาะข้อเข่าและข้อเท้า แบ่งออกเป็น ๒ ชนิด คือ จับโปงน้ำ และ จับโปงแห้ง ดังคัมภีร์ตักกทิลกา [๒/๙๖] ตอนหนึ่งว่า ถ้าแลให้เสียดเชาชื่อว่าลมจะโปงสะคริวก็ว่า ...”, จะโปง ลมจะโปง หรือ ลมจับโปง ก็เรียก.

จับโปงน้ำ น. จับโปงชนิดหนึ่ง มีการอัดเสปรุนแรงของข้อเข้าหรือข้อเท้า ทำให้มีอาการปวด บวม แดง ร้อน และอาจมีไข้ร่วมด้วย จึงมักเรียกว่า ไข้จับโปง. ดู จับโปง ประกอบ.

จับโปงแห้ง น. จับโปงชนิดหนึ่ง มีการอัดเสปรเร็วรั้งของข้อเข้าหรือข้อเท้า ทำให้มีอาการบวมบริเวณข้อเล็กน้อย. ดู จับโปง ประกอบ.

จับเส้น ก. กด คลึง ดึงกล้ามเนื้อหรือเส้นเอ็นในกล้ามเนื้อ.

จามจุรี ดู ชิก.

จารึกตำรายาวัตราชโอรสอารามราชวรวิหาร น. ๑. ตำราการแพทย์แผนไทยประเภทที่สลักลงบนแผ่นหินอ่อนสีเทา รูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส ขนาดกว้างยาวด้านละ ๓๓ เซนติเมตร เท่ากันทุกแผ่น แต่ละแผ่นมีอักษรสลักด้านเดียว จัดเรียงบรรทัดตามมุมแหลมจำนวน ๑๗ บรรทัด เหมือนกันทุกแผ่น มีเนื้อหาวาดด้วยแผนนวด แผนปลิง โรคที่พบบ่อย ๆ พร้อมตำรับยาแก้ เป็นต้น ตำรานี้จัดทำขึ้นประมาณ พ.ศ. ๒๓๖๔ โดยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อครั้งดำรงพระอิสริยยศเป็นพระเจ้าลูกยาเธอกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ โปรดเกล้าฯ ให้จัดทำไว้ติดประดับอยู่ที่ผนังด้านนอกของระเบียงพระวิหารพระพุทธไสยาสน์ และที่ผนังศาลารายหน้าพระอุโบสถ เดิมมี ๙๒ แผ่น ปัจจุบันเหลือเพียง ๕๐ แผ่น. ๒. หนังสือเกี่ยวกับการแพทย์แผนไทยฉบับหนึ่ง มี ๔๕๒ หน้า พิมพ์ที่บริษัทอาทิตย์โปรดักส์ กรู๊ป จำกัด โดยกรมศิลปากรได้จัดพิมพ์เผยแพร่เมื่อ พ.ศ. ๒๕๔๕ เพื่อเฉลิมพระเกียรติคุณพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว และอนุรักษฟื้นฟูตำราการแพทย์

แผนไทยให้แพร่หลาย ทั้งนี้ในหนังสือเล่มนี้มีเนื้อหาสำคัญ ดังที่อธิบายในความนำตอนหนึ่งว่า “... การจัดพิมพ์ได้ทำตาม วิธีการอ่านจารึก โดยวิธีการคัดถ่ายถอดอักษรเป็นคำจารึกด้วย อักษรไทยปัจจุบัน และทำคำอ่านจารึกพร้อมด้วยคำอธิบาย ศัพท์ในจารึก ซึ่งส่วนใหญ่เป็นศัพท์เฉพาะด้านการแพทย์ แผนไทย เกี่ยวกับชื่อโรค ชื่อสมุฏฐาน และอาการของโรค ชื่อสมุนไพร พร้อมสรรพคุณทางยา พิกัดสมุนไพรวรรณวิธีปรุง เครื่องยา และวิธีใช้ยา เป็นต้น กับได้ทำตารางรวบรวมเรื่องไว้ ท้ายเล่มด้วย ส่วนการจัดลำดับเรื่องนั้น ยังคงจัดตามลำดับ แผ่นจารึก ซึ่งติดประทับอยู่ที่ผนัง โดยเริ่มจากศาลารายหน้า พระอุโบสถด้านซ้ายไปขวานับเป็นจารึกแผ่นที่ ๑ ถึง แผ่นที่ ๘ ต่อไปเริ่ม แผ่นที่ ๙ ที่ระเบียงมุขซ้ายด้านหน้าพระวิหาร พระพุทธไสยาสน์ เรียงไปทางขวา วนรอบพระวิหาร ถึงแผ่นที่ ๕๐ ...”.

จำกัด ก. กำหนดไว้โดยเฉพาะ เช่น โหราทั้ง ๕ จำกัดด้วย ๕ อย่าง ได้แก่ โหรามฤต โหรามิคลึงคลี โหราเท้าสุนัข โหราบอน และโหราเดือยไก่.

จำปา น. พืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Magnolia champaca* (L.) Baill. ex Pierre var. *champaca* ในวงศ์ Magnoliaceae มีชื่อสามัญว่า champaca, champac, champak, orange champaka เป็นไม้ต้น กิ่งอ่อนมีขนนุ่ม มีช่องอากาศเล็ก ๆ ใบเป็นใบเดี่ยว เรียงเวียน รูปรี รูปไข่ หรือรูปไข่แกมรูป ขอบขนาน ปลายแหลมและมีติ่งแหลม โคนมนหรือแหลม ขอบเรียบ แผ่นใบค่อนข้างหนา ด้านบนมีขนเล็กน้อย ด้านล่าง

มีขนนุ่ม ดอกเป็นดอกเดี่ยว ออกตามซอกใบ กลิ่นหอม ผลแบบผลกลุ่ม มีผลย่อย ๑๐-๓๐ ผล ผลย่อยแบบผลแตกแนวเดียว ก้านผลย่อยสั้นมาก ผลย่อยค่อนข้างกลมหรือรูปไข่ถึงรูปรี มีเมล็ด ๑-๖ เมล็ด รูปค่อนข้างกลมหรือรูปรี, ใบ ดอก เมล็ด เปลือก กระพี้ แก่น และรากใช้ทำยา มีรสและสรรพคุณดังตำราสรรพคุณยา ฉบับของกรมหลวงวงษาธิราชสนิท [๔๒/๑๙] ตอนหนึ่งว่า “... จะกล่าวสรรพคุณจำปา ใบนี้รู้แก้ไข้ภิกษุญาณ ดอกนี้รู้ตั้งซึ่งโลหิตอันกระทำให้เยน แลกระจายเสียซึ่งโลหิตแลแก้สาบในสรีระกาย อันบังเกิดด้วยโทษ มีหน้งอันเสีย เปลือกนี้รู้กระจายซึ่งบุพโพ กระพี้นี้รู้แก้เสมหะในลำคอ แก่นนี้รู้ แก้ลักปิดรากนี้รู้แก้ลมในไส้ ...” ตำราประมวลสรรพคุณยาไทย (ภาคหนึ่ง) [๒๓/๑๙๓] ตอนหนึ่งว่า “... ดอกใช้ปรุงรับประทานเป็นยาบำรุงหัวใจ บำรุงประสาท บำรุงโลหิต ดอกและลูกบำรุงธาตุ แก้กสันเหียน และใช้ ขับปัสสาวะ ใบแก้โรคประสาท แก้ปวด รากแห้ง และเปลือกหุ้มรากผสมกับนมสำหรับบ่มฝี เนื้อไม้บำรุงประจำเดือนสตรี น้ำมันได้จากดอก ทาแก้ปวดศีรษะ และตาบวม เปลือกจากต้นแก้ไข้...” และตำราไม้มงคลเมืองไทย [๔๕/๑๖๐] ตอนหนึ่งว่า “... ดอกจำปา มีรสขม ใช้รักษาโรคเรื้อนและหิด ผี ดอกและเมล็ดของจำปา มีรสขมและเย็น แก้ไข้และแก้โรคธาตุเสีย คลื่นเหียนวิงเวียน และแก้ไข้ ...”.

จำเรียว ก. ๑. เต็บโต, งอกงาม, มากขึ้น, สมบูรณ์. ๒. ทิ้ง เช่น จำเรียวยา, ตัด เช่น จำเรียวเกศา.

จำเริญยา ก. ทิงยา โดยนิยมนำออกไปทิ้งนอกชายคาบ้าน ตามโคนต้นไม้ เชื่อว่าจะทำให้คนป่วยหายเร็วขึ้น.

จำหระ น. แถบ ชิก (ใช้กับร่างกาย) เช่น จำหระเปื่องซ่าย จำหระเปื่องขวา, ตำหระ ก็เรียก.

จิงจ้อ น. ๑. เครื่องยาที่เป็นรากแห้งของพืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Aniseia martinicensis* (Jacq.) Choisy ในวงศ์ Convolvulaceae มีรสและสรรพคุณดังตำรายาศิลาจารึกในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม [๔/๔๕๔] ตอนหนึ่งว่า “... อันว่าคุณแห่งรากจิงจ้อนั้น รู้แก่ซึ่งเสมหะ ลม ดี และรู้กระทำให้อาหารงวด รู้ประหารเสียซึ่งเตโชอันกล้าให้ถอยลง...” และคัมภีร์สรรพคุณ (แลมหาพิกัต) [๕๑/๔๕๒] ตอนหนึ่งว่า “... จิงจ้อเหลืองแลขาว มีรสอันร้อน แก้ฟกบวม แก้ลมพริดดีก แลย่อยอาหาร แก้เสมหะ แก้โลหิต แก้กำเดา ...”. ๒. พืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Aniseia martinicensis* (Jacq.) Choisy ในวงศ์ Convolvulaceae เป็นไม้เถาเลื้อย ใบเป็นใบเดี่ยว รูปขอบขนาน โคนใบมน ปลายใบหยักเว้าเล็กน้อย ดอกเป็นดอกเดี่ยว หรือบางครั้งออกเป็นคู่ กลีบดอกสีขาว รูประฆัง มีขน ปลายกลีบเป็นติ่งแหลม ผลแบบผลแห้งแตก สีนํ้าตาล รูปไข่ มีเมล็ด ๒-๔ เมล็ด มีขนปกคลุม.

จิตรมหาวงษ์ [จิตมะหาวง] น. ยาแผนไทยขนานหนึ่ง ใช้แก้ปากเปื่อย ลิ้นเปื่อย คอเปื่อย มีตัวยา วิธีปรุง วิธีใช้ และสรรพคุณดังคัมภีร์ธาตุวิภังค์ [๑/๑๔๑] ตอนหนึ่งว่า “... ยาชื่อจิตรมหาวงษ์ แก่คอเปื่อย ลิ้นเปื่อย ปากเปื่อย แลแก้ไอนํ้าให้เอารากมะกล่ำต้น ๑ รากมะกล่ำเครือ ๑ ราก

มะขามป้อม ๑ เนระภูสี ๑ เขากวาง ๑ เขากุญ ๑ นอแรด ๑ งามช้าง ๑ จันทน์ทั้ง ๒ น้ำประสารทองสด ๑ ยาทั้งนี้ผสม ภาคทำแท้งไว้ ละลายน้ำผึ้งทาหายแล ...”.

จิตฺบาทวายุ [จิตฺบาทะ-] น. โรคลมจรัชชนิดหนึ่ง ตำราว่าเกิดจาก อโรคมาวาท เกิดบริเวณลำคอ ผู้ป่วยมักเป็นคางทูม หายใจขัด หอบ สวิงสวาย ท้องขึ้นอืดเพื่อ หากเป็นนานถึง ๒ ปี กับ ๔ เดือน จะทำให้ตาบอด ดังตำรายาศิลาจารึก ในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม [๔/๓๐๗] ตอนหนึ่งว่า “... จะกล่าวลักษณะกำเนิดแห่งลมอันชื่อว่า จิตฺบาทวายุ เป็นคำรบ ๔ นั้น เกิดแต่อโรคมาวาทตลอดลำคอ มักเป็น คางทูม ให้หายใจขัดอกและให้หายใจสะอื้น และกระทำให้ หอบเป็นกำลัง มักเกิดเป็นพิษให้ร้อนในอก ให้สวิงสวาย ให้ท้องขึ้น ท้องเพ่งไปอุจจาระมิได้สะดวก ถ้าเกิดขึ้นแก่ บุคคลใด ครบถึง ๒ ปีกับ ๔ เดือนจะให้เสียจักษุ ...”.

จิต ว. รสอย่างรสรากหญ้าคา เหง้สลับประรด รากรางจิต เป็นต้น ตำราสรรพคุณยาไทยว่า ยาที่มีรสจิตจะมีสรรพคุณแก้เสมหะ ขับปัสสาวะ พิษไข้ ดับพิษปวดร้อน แก่ทางเดิษธาตุ เป็นต้น.

จุก ก. อาการที่บังเกิดแน่นอยู่ในอกหรือในท้อง เช่น กินมากจนจุก.

จุกอก น. อาการเจ็บแน่นในทรวงอก.

จุงจิง ดู บอระเพ็ด.

จุน น. ของที่ป็น ของที่ละเอียด ผง.

จุนลี [จุนนะลี] น. เครื่องยาธาตุวัตถุชนิดหนึ่ง เป็นผลึกรูปแผ่น หรือรูปแท่งของเกลือทองแดงที่เกิดในธรรมชาติในทางเคมี เป็น copper sulphate pentahydrate ($\text{CuSO}_4 \cdot 5\text{H}_2\text{O}$) มีชื่อ

สามัญว่า chalcantite, bluestone, blue vitriol, verdigris มีสีเขียว (ปัจจุบันหมายถึงสีฟ้า) ใส่ หน้าตัดเป็นเงาวาว ความแข็ง ๒.๕ ความถ่วงจำเพาะ ๒.๑-๒.๓ เนื้อเปราะ ตำราสรรพคุณยาไทยว่า มีรสเปรี้ยวฝาดเย็น ใช้ภายนอกช่วยกัดล้างเม็ดฝี กัดหัวหูด และคุดทะราด ผสมกับขี้ผึ้งปิดแผลสำหรับกัดผ้า กัดหนอง, กำมะถันเขียว ชินสี สีนายวน สียายอน หรือ หินเขียว ก็เรียก, เขียนว่า จุนสี ก็มี.

จุนสี   คุ จุนสี.

จุนสีสะตุ   น. จุนสีที่ปราศจากน้ำผลึกในโมเลกุล มีสีขาว โบราณเตรียมโดยนำไปตากแดดไว้จนสีซีดและขาวในที่สุด.

จุล   ว. เล็ก น้อย.

จุลพิกัต   น. พิกัตตัวยาน้อยอย่าง เรียกชื่อตรงตามตัวยานั้น มักเป็นตัวยานเดียวกัน แต่แตกต่างกันที่แหล่งกำเนิด สี ขนาด รูปร่างลักษณะ และรส เช่น ขี้เหล็กทั้ง ๒ จันทน์ทั้ง ๒ เปล้าทั้ง ๒ เปลือกทั้ง ๒ รากมะปรางทั้ง ๒.

เจตพังคี [เจตตะ-] ๑. เครื่องยาที่เป็นรากแห้งของพืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Cladogynos orientalis* Zipp. ex Span. ในวงศ์ Euphorbiaceae มีรสและสรรพคุณดังตำราไม้เทศเมืองไทย [๔๕/๑๓๔] ตอนหนึ่งว่า "... รากเจตพังคีมีรสเผ็ดขึ้นเผื่อนนิด ๆ มีกลิ่นหอมระเหย แก้ก้องขึ้นปวดแน่นในท้อง, ขับผายลม, ทำให้เรอ ภายนอกใช้น้ำปูนใสทาท้องเด็กอ่อน หรือบางที่ใช้รวมกับมหาหิงคุ์, การบูร, ทำให้ผายลมแก้ก้องอืดขึ้นเพื่อ ...". ๒. พืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Cladogynos orientalis* Zipp. ex Span. ในวงศ์ Euphorbiaceae เป็นไม้พุ่ม สูงได้ถึง ๒ เมตร ลำต้นและใบมีขนรูปดาวสีขาวปกคลุมหนา ใบเป็น

ใบเดี่ยว เรียงสลับ รูปรีแกมรูปไข่กลับ ดอกเป็นช่อกระจุก ออกตามซอกใบหรือที่ปลายกิ่ง ช่อดอกแยกเพศอยู่ร่วมช่อ กลีบดอกสีขาวนวล ผลแบบผลแห้งแตก รูปทรงกลม มี ๓ พู, ใบหลังขาว ปังคิ หรือ พังคิ ก็เรียก.

เจตมูล, เจตมูลเพลิง น. ๑. เครื่องยาที่เป็นรากแห้งของพืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Plumbago indica* L. ในวงศ์ Plumbaginaceae มีรสและสรรพคุณดังคัมภีร์สรรพลักษณะสรรพคุณ [๒/๓๖๕] ตอนหนึ่งว่า “... คุณรากเจตมูลเพลิงมีรสร้อนแก้ฤษดวง ทวารหนัก แก้กัวร้อนแก้บวมแก้คุทราด มีคุณเสมอกันกับ ดีปลี...” ตำราสรรพคุณยา ฉบับของกรมหลวงวษาธิราชสนิท [๔๒/๑๑] ตอนหนึ่งว่า “... จะกล่าวสรรพคุณแห่งเจตมูลเพลิง แดง ใบนั้นรู้แก้คุณฝี ดอกนั้นรู้แก้คุณยาที่บุคคลกระทำไว้นั้น ต้นนั้นรู้แก้โลหิตอันเน่าให้ตกเสีย รากนั้นมีรสร้อนรู้กระจาย เสียซึ่งวาโย กระทำให้ตัวพยาธิตาย รู้แก้คุชราชแลริดสีดวง รู้กระทำให้อาหารงวด แลรู้ปลุกธาตุ ... จะกล่าวสรรพคุณ แห่งเจตมูลเพลิงขาว ใบนั้นรู้แก้เสมหะ ดอกนั้นรู้แก้พยาธิ อันบังเกิดแต่จักษุ ต้นนั้นรู้ชำระโลหิตอันดำให้ตกเสีย รากนั้น รู้กระจายเสียซึ่งวาโยอันอัธอื่น ...” และตำราไม้เทศเมืองไทย [๔๕/๑๗๕] ตอนหนึ่งว่า “... ใช้แต่รากอย่างเดียวรับประทาน เป็นยาบำรุงไฟธาตุ, กระตุ้นเตือนลำไส้และกระเพาะอาหาร ให้ทำการช่วยบดย่อย ดีขึ้น, และขับน้ำย่อยอาหาร, ทำให้ ร่างกายเกิดความอบอุ่น ...” จัดอยู่ในพิกัตตริสาร พิกัด เบญจกูล ตริปิณฑผล เป็นต้น. ๒. พืชในสกุล *Plumbago* วงศ์ Plumbaginaceae ๓ ชนิด ชนิดแรกคือ เจตมูลเพลิงแดง

มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Plumbago indica* L. มีชื่อเรียกตามท้องถิ่นว่า ปิดปิวแดง หรือ ปิดปีแดง มีชื่อสามัญว่า rose-coloured leadwort เป็นไม้พุ่ม ไม้ผลัดใบ ลำต้นอ่อน มักเอนลงคลุมดิน ใบเป็นใบเดี่ยว เรียงสลับ รูปไข่แคบถึงรูปไข่แกมรูปรี ช่อดอกแบบช่อกระจุกเชิงลด ดอกรูปดอกเข็ม สีแดงเข้ม ชนิดที่ ๒ คือ เจตมูลเพลิงขาว มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *P. zeylanica* L. มีชื่อเรียกตามท้องถิ่นว่า ปิดปิวขาว หรือ ปิดปีขาว มีชื่อสามัญว่า white leadwort มีลักษณะคล้ายชนิดแรก แต่ดอกสีขาว และชนิดสุดท้าย คือ เจตมูลเพลิงฝรั่ง มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *P. capensis* Thunb. มีชื่อสามัญว่า cape leadwort มีลักษณะคล้ายชนิดแรก แต่ดอกสีฟ้า ชนิดหลังนี้นำเข้ามาปลูกเป็นไม้ประดับจากประเทศแอฟริกาใต้ รู้จักกันในชื่อ พยับหมอก, ไฟใต้ดิน หรือลูกใต้ดิน ก็เรียก.

เจตมูลเพลิงขาว อยู่ใน เจตมูล, เจตมูลเพลิง.

เจตมูลเพลิงแดง อยู่ใน เจตมูล, เจตมูลเพลิง.

เจตมูลเพลิงทั้ง ๒ น. จุลพิภตประเภทต่างสีพวกหนึ่ง ประกอบด้วย รากเจตมูลเพลิงแดง ซึ่งได้จากพืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Plumbago indica* L. และรากเจตมูลเพลิงขาว ซึ่งได้จากพืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Plumbago zeylanica* L. ในวงศ์ Plumbaginaceae ในปริมาณเท่ากันโดยน้ำหนัก พิกัดนี้มีรสร้อนสรรพคุณบำรุงธาตุ ขับลม ขับโลหิตระดู กระจายเลือดลม แก้ริดสีดวง เป็นต้น.

เจตมูลยาน, เจตมูลหนาม ดู บอระเพ็ด.

เจริญไฟธาตุ ก. ช่วยให้การย่อยอาหารเป็นไปตามปกติ.

เจริญอาหาร ๑. ก. บริโภคอาหารได้มากขึ้น. ๒. ว. ที่ทำให้บริโภคอาหารได้มาก ที่ทำให้รู้สึกอยากอาหาร เช่น ยาเจริญอาหาร.

เจียดยา ก. ซ้ำยาหรือเครื่องยา.

เจือ ก. นำส่วนน้อยประสมลงไปในส่วนมากให้ระคนปนกัน, ตามปกติใช้กับของเหลว เช่น ใช้น้ำเย็นเจือน้ำร้อน, เจือแทรก ก็เรียก.

เจือแทรก ดู เจือ.

แจง น. พืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Maerua siamensis* Pax ในวงศ์ Capparaeaceae เป็นไม้ต้นขนาดกลาง เปลือกเกลี้ยง สีเทาดำ เรือนยอดเป็นพุ่มทึบ ใบเป็นใบประกอบแบบนิ้วมือ เรียงสลับ มีใบย่อย ๓-๕ ใบ ใบย่อยรูปไข่กลับ รูปใบหอก หรือรูปขอบขนาน สีเขียวเข้ม ปลายมนหรือแหลม โคนมน ผิวเรียบ ก้านใบย่อยสั้น ดอกออกเป็นช่อกระจุกสั้นหรือเป็นดอกเดี่ยว ตามกิ่งหรือที่ปลายกิ่ง มีขนาดเล็ก สีเขียวอมขาว ไม่มีกลีบดอก ผลแบบผลมีเนื้อ รูปรี หรือรูปทรงกลม เบี้ยวเล็กน้อย เมื่อสุกมีสีเหลืองเข้ม มีเมล็ดรูปไต ๒-๓ เมล็ด, ใบ เปลือกต้น ราก และทั้งห้าใช้ทำยา มีรสและสรรพคุณดังตำราประมวลสรรพคุณยาไทย (ภาคหนึ่ง) [๒๓/๒๐๓] ตอนหนึ่งว่า “... ราก ใช้ปรุงรสประทานเป็นยาบำรุงกำลังแก้ปัสสาวะพิการ แก้กะษัย แก้ปวดเมื่อย ขับปัสสาวะ เปลือก ราก ใบ ต้มรับประทานแก้หน้าดีซ่าน หน้ามืด ตาฟาง แก้ไข้จับสั่น ใบและยอดตำโขลกสีฟัน เป็นยาฆ่าแมลง ทำให้ฟันทนรักษาใช้ ...”, แงง ก็เรียก.

ใจติน, ใจเท้า น. ๑. กลางฝ่าเท้า. ๒. ตำแหน่งกลางฝ่าเท้าสำหรับใช้นวดแก้โรคอัมพฤกษ์ อัมพาต เป็นต้น ดังคัมภีร์แพทยไทยแผนโบราณ [๓๔/๓๙] ตอนหนึ่งว่า “... เบื้องนี้จะบอกเพศพึงสังเกตบอกวิथा อำมะพารนวดบาทา กลางใจตินเป็นที่ตั้ง ...”.

ใจมือ น. ๑. กลางฝ่ามือ ตำแหน่งกลางฝ่ามือ สำหรับใช้นวดแก้อัมพฤกษ์ อัมพาต เป็นต้น ดังพระตำหรับแผนผิศาจ [๒/๑๘๒] ตอนหนึ่งว่า “... ถ้าเปิดยานี้แล้วละบองยังมีลดให้เอายานี้บีบเข้าไว้กลางใจมือใจเท้าทั้งหมดนั้นเกิดให้ดูดละบองกลับลงมา แลยานี้คืนก็ได้ใช้แล้ว ...”. ๒. หน่วยในมาตราตวงตามวิธีประเพณีของไทย ๑๕๐ เมล็ดข้าว เท่ากับ ๑ ใจมือ, ๔ ใจมือ เท่ากับ ๑ กำมือ, ๘ กำมือ เท่ากับ ๑ จังลอน.

ฉ

ฉกาลวาโย [ฉะกาละวาโย] น. ธาตุลม ๖ ประการ ได้แก่ ลมพัดตั้งแต่ปลายเท้าถึงศีรษะ (อุทธังคมาวาตา) ลมพัดตั้งแต่ศีรษะถึงปลายเท้า (อโรคมาวาตา) ลมพัดในท้องแต่พัดนอกไล่ได้ (กุจฉิสยาวาตา) ลมพัดในลำไส้และกระเพาะอาหาร (โกฏฐาสยาวาตา) ลมพัดทั่วสรีระกาย (อังกมังกานุสสารีวาตา) และลมหายใจเข้าออก (อัสสาสะปัสสาสะวาตา). (มาจากคำ ฉ แปลว่า หก, กาล แปลว่า เวลา กับ วาโย แปลว่า ลม).

ฉลิวิ ดู เฉลว.

ฉะดัด ดู ราชดัด.

ฉับพลัน ว. ทันทีทันใด, ทันทีทันควัน.

เฉลว [ชะเหฺลว] น. ๑. เครื่องจักสานชนิดหนึ่ง ทำด้วยตอก หรือหวายหักขัดกันเป็นมุมตั้งแต่ ๓ มุมขึ้นไป แพทย์แผนไทยใช้เป็นเครื่องหมายหรือสัญลักษณ์สำหรับปักหม้อยา เพื่อให้เกิดความศักดิ์สิทธิ์และป้องกันการละลابلะล้วงเครื่องยาในหม้อยา มักทำกัน ๔ แบบ คือ เฉลว ๓ มุม หมายถึง ไตรสรณคมน์ (มะ อะ อุ), เฉลว ๔ มุม หมายถึง ธาตุทั้ง ๔ (ปถวี อาโป วาโย และเตโช), เฉลว ๕ มุม หมายถึง พระเจ้าห้าพระองค์ (นะโมพุทธานะ) และเฉลว ๘ มุม หมายถึง อักขระอิตติปิโสแปดทิศ. ๒. โบราณใช้ปักเป็นเครื่องหมายที่สิ่งของ ซึ่งจะขาย ปักบอกเขต หรือปักบอกเขตด้านเสียค่าขนอน, ฉลิวิ หรือ ตาเหฺลว ก็เรียก.

เฉียด   ดู สุ่มแว้ง.

เฉียบพลัน   ว. อาการที่เริ่มอย่างรวดเร็ว รุนแรง และในระยะเวลาสั้น ๆ (มักใช้แก่อาการของโรค) เช่น หัวใจวายเฉียบพลัน.

ช

ชง ก. เหน้ร้อนลงบนเครื่องยา เป็นต้น เพื่อให้รสรหรือตัวยาออก ดังตำราประมวลหลักเภสัช [๒๑/๑๓๕] ตอนหนึ่งว่า “... ยาทาตุ บรรจบ ... สรรพคุณ แก่โรคธาตุพิการ ท้องเดินให้ใช้เปลือกแค หรือเปลือกลูกท้อทิมกับ น้ำปูนใส ท้องขึ้นท้องเฟ้อ ใช้หัว กระเทียม ๓ กลีบ ทูบขงน้ำชา หรือใช้กระเพราแดง ต้มเป็น กระสาย ...”.

ชลาพุช, ชลาพุชะ [ชะลาพุชะ] น. สัตว์ที่เกิดในครรภ์ และคลอด ออกมาเป็นตัว เช่น คน โค ช้าง, ชลามพุช หรือ ชลามพุชะ ก็เรียก.

ชลามพุช, ชลามพุชะ [ชะลามพุชะ] ดู ชลาพุช, ชลาพุชะ.

ชโลม, ชะโลม ก. ทำให้เปียกชุ่ม ในทางการแพทย์แผนไทย ใช้ผ้าชุบน้ำยาแล้วเช็ดตัวให้เปียก เช่น ชโลมยา ชโลมน้ำ ดังคัมภีร์ ประถมจินดา [๑/๑๔๑] ตอนหนึ่งว่า “... ถ้าให้ร้อน ยาขนานนี้ ทานให้เอา ใบไชรย้อย ใบญ่าแพรก ใบพรมมิ ใบตำสิ่ง ดินประสิวขาว ศรียา ๕ สิ่งนี้บดละลายน้ำชาวเข้าชะโลมหาย ก็นก็ได้ใช้มามากแล้ว ...”.

ชะดามังสี ดู ไกรฐฎามังสี.

ชะพลู ดู ช้าพลู.

ชะมด, ชะมดเข็ด น. เครื่องยาสัตว์วัตถุชนิดหนึ่ง เป็นเมือกหรือไข ที่ได้จากสัตว์จำพวกกระเจง ในวงศ์ Viverridae หลายชนิด สัตว์ที่ให้ชะมดเข็ด มีชื่อสามัญว่า civet cat ที่สำคัญ คือ

๑. ชะมดเซ็ด [*Viverricula malaccensis* (Gmelin)] ๒. ชะมดแผงหางปล้อง (*V. zibetha* Linnaeus) และ ๓. ชะมดแผงสันหางดำ (*V. megaspila* Blyth) มีลักษณะเป็นน้ำมันข้นหรือไขกึ่งแข็งกึ่งเหลว สีขาวนวลเมื่อเก็บใหม่ (แพทย์แผนไทยเรียกชะมดสด) แต่จะค่อย ๆ เปลี่ยนเป็นสีเหลืองอ่อน และเป็นสีดำแข็งเมื่อทิ้งไว้นานหลายเดือน มีกลิ่นฉุนเฉพาะตัว มีรสและสรรพคุณดังตำราสรรพคุณยา ฉบับของกรมหลวงวงษาธิราชสนิท [๔๒/๑๔] ตอนหนึ่งว่า “... จะกล่าวสรรพคุณชะมด รู้แก้ภัยภูณโรค แก้โรคโลหิตอันกระทำให้ร้อน แก้โลหิตอันอยู่โดยรอบคอบในอุทร แลแก้โลหิตอันดีขึ้นเปื่องบน รู้รับธาตุอันกำเริบ รู้ตั้งซึ่งศรีรู้ทำลายซึ่งลม รู้แก้ปวดแสบ แลหืดไอ ...” และตำราไม้เทศเมืองไทย [๔๕/๑๘๒] ตอนหนึ่งว่า “... ใช้ผสมชะมดนี้เป็นกระสายยารับประทาน ตามสรรพคุณยาโบราณกล่าวว่า แก้โลหิตพิการทำให้ตัวร้อน, แก้โลหิตดีขึ้นเปื่องบน, แก้ธาตุพิการ, ขับผายลม, แก้หืดไอ น้ำมันของชะมดเป็นน้ำมันที่ให้ความหอมชุ่มชื้นดีกว่าของหอมใด ๆ ทั้งสิ้น แก้มให้ขาวเรอ, วิงเวียนศีรษะ, แก้โรคตา, แก้เสมหะแห้ง ... ชะมดเซ็ดมีรสหอมเย็น คาวเล็กน้อย รู้บำรุงดวงจิตให้ชุ่มชื้น บำรุงน้ำดี ดับพิษโลหิต ...” ก่อนนำมาใช้ทำยา แพทย์แผนไทยจะนำมาฆ่าฤทธิ์ โดยการห่อในใบพลู แล้วลนด้วยเทียนไขให้น้ำมันไหลออกมา น้ำมันที่ไหลออกมานี้เมื่อเย็นลงจะเป็นไขกึ่งแข็งกึ่งเหลว มีกลิ่นหอม.

ชะมดเชียง น. เครื่องยาลัทธิวัตรฤๅษณ์หนึ่ง เป็นสิ่งคัดหลังแห้ง ที่ได้จากต่อมกลิ่นซึ่งอยู่ระหว่างสะดือกับอวัยวะเพศผู้ของ กวางชะมด (musk deer) ในวงศ์ Cervidae หลายชนิด สัตว์ที่ให้ ชะมดเชียง มีชื่อสามัญว่า musk, deer musk ที่สำคัญ คือ

๑. กวางชะมดไซบีเรีย (*Moschus moschiferus* Linnaeus)
๒. กวางชะมดเขาสูง [*M. chrysogaster* (Hodgson)]
๓. กวางชะมดป่า (*M. berezovskii* Flerov) และ ๔. กวาง ชะมดดำ (*M. fuscus* Li) มีลักษณะเป็นก้อนขนาดเล็ก สีดำ เมื่อถูกความชื้นจะเหนียว มีกลิ่นฉุนเฉพาะตัวและหอม รสเผ็ด ขมและเค็ม อาจพบอยู่ใน ๒ ลักษณะ คือ ในบรรจุภัณฑ์ หรือในต่อมกลิ่น ซึ่งมีลักษณะเป็นถุงหนังรูปกลมแบนหรือ รูปกลมรี มีรสและสรรพคุณดังคัมภีร์สรรพลักษณะสรรพคุณ [๒/๓๖๙] ตอนหนึ่งว่า “... คุณกรู้งเขมาแลชะมดเชียง แก้ม แลโลหิตแก้กำเดา...” และดังตำราไม้เทศเมืองไทย [๔๕/๑๘๒] ตอนหนึ่งว่า “... ชะมดเชียงมีรสขมเล็กน้อย แก้ม, โลหิต, กำเดา, แก้โรคตา, แก้โรคโองอ, โรคเส้นประสาท, หอบหืด, เป็นยาแรงในโรคใช้รากสดน้อย, ปอดบวม, หลอดลม อักเสบ, ...”.

ชะมดทั้ง ๒ น. จุลพิภดประเภทต่างถิ่นกำเนิดพวกหนึ่ง จำกัดด้วย ๒ ชนิด คือ ชะมดเข้ด และ ชะมดเชียง ในปริมาณเท่ากัน โดยน้ำหนัก ตำราสรรพคุณยาไทยว่า พิกัดนี้มีรสหอมสุขุม (หอมร้อนเผ็ดขมเล็กน้อย) สรรพคุณบำรุงดวงจิตให้ชุ่มชื้น บำรุงกำลัง เป็นต้น.

ชะมดสด ดูใน ชะมด, ชะมดเข้ด.

ชะแมบ   ดู กำลังวัวเถลิง.

ชะรักป่า   ดู อัคคีทวาร.

ชะลูกะ   น. ปลิง, ชัลลูกะ หรือ ชัลลูกา ก็เรียก.

ชะลูด   น. พืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Alyxia reinwardtii* Blume ในวงศ์ Apocynaceae เป็นไม้เถาเนื้อแข็ง ไม่มีขน ตามเถา มีช่องระบายอากาศเป็นจุด ๆ เห็นได้ชัด มีน้ำยางสีขาว ใบเป็น ใบเดี่ยว เรียงรอบข้อ ข้อละ ๓-๔ ใบ รูปรีหรือรูปไข่กลับ ปลายมนหรือแหลมเล็กน้อย ขอบมนลง ดอกออกเป็นช่อ ตามซอกใบข้อละ ๖-๘ ดอก ขนาดเล็ก สีขาว กลีบเชื่อมติดกันเป็นหลอด ปลายแยกเป็น ๕ แฉก ผลแบบผลมีเนื้อเปลือกนอกนุ่ม แต่เมล็ดในแข็ง รูปรีหรือรูปไข่ เมื่อสุกมีสีม่วงดำ เกาสดเมื่อลอกเปลือกนอกสีดำออกจะได้เปลือกชั้นในสีขาว นำมาผึ่งแดดให้แห้งจะมีกลิ่นหอมมาก โบราณใช้อบเสื้อผ้าให้มีกลิ่นหอม, ราก ใบ ดอก และผลใช้ทำยา มีรสและสรรพคุณดังตำราสรรพคุณยา ฉบับของกรมหลวงวงษาธิราชสนิท [๔๒/๑๕] ตอนหนึ่งว่า “... จะกล่าวสรรพคุณชะลูดขาว ใบนั้นรู้แก้ไข้จับ ลูกนั้นรู้แก้ไข้อันกล้า ดอกนั้นรู้แก้ไข้ อันเสียจริต แลแก้คุตะระดาด แก้สะอึก แก้ดี แก้เสมหะ แก้ไข้พิษ ...” และคัมภีร์สรรพคุณ (แลมหาพิภัต) [๕๑/๔๓๕] ตอนหนึ่งว่า “... ชลูดขาวนั้น ใบ, แก้ไข้จับ ผล, แก้ไข้อันกำเริบดอก, แก้ไข้อันหาสติมิได้ แลแก้ลมอุทถังคมาวาท ราก, แก้ลมหทัยวาท แก้เสมหะแลไข้พิษ ...”, ชะลูดขาว นูต หรือ ลูด ก็เรียก.

ชะลูดขาว   ดู ชะลูด.

ชะเอม น. ๑. เครื่องยาที่เป็นเถาแห้งของพืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Albizia myriophylla* Benth. ในวงศ์ Fabaceae วงศ์ย่อย Mimosoideae มีรสและสรรพคุณดังคัมภีร์สรรพลักษณะ สรรพคุณ [๒/๓๓/๐] ตอนหนึ่งว่า “... คุณชะเอมป่า มีรสอันหวาน แก้กะหายน้ำ ชะเอมเทศมีรสอันขมแลหวานยิ่ง แก้กะหายน้ำ แก้กคอตแห้ง แก้ไข้ทั้งปวงแก้จักษุโรคแล ...” ตำราสรรพคุณยา ฉบับของกรมหลวงวงษาธิราชสนิท [๔๒/๑๓] ตอนหนึ่งว่า “... จะกล่าวสรรพคุณชะเอมไทย ใบนั้นรู้แก้โลหิต ให้ตกเสีย ลูกนั้นรู้แก้ให้เสมหะแห้ง ดอกนั้นรู้แก้ดีแลโลหิต เครื่องนั้นรู้แก้โรคในคอ รู้แก้ลม แก้ลักปิด และให้เจริญกำลัง แลรู้เจริญซึ่งอายุ รู้กระทำให้ผิวหนึ่งนั้นผ่องใน รู้แก้จักษุโรค รู้ตั้งไว้ซึ่งโลหิตแล ดีให้บริบูรณ์ รู้ทำลายเสียซึ่งเสมหะอันผูก เปนรัง แลมีรสอันหวานเย็น ...” และตำราไม้เทศเมืองไทย [๔๕/๑๔๙] ตอนหนึ่งว่า “... ใบขับโลหิตระดู ดอกช่วยย่อยอาหาร ทำให้เสมหะงวดเข้า แก้กดีและโลหิต เนื้อไม้แก้โรคในคอ แก้ลมแก้เลือดออกตามไรฟัน บำรุงธาตุและกำลัง บำรุงกล้ามเนื้อให้เจริญ ขับเสมหะแก่น้ำลายเหนียว ... รากมีรสหวานคล้ายชะเอมเทศ ...”. ๒. พืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Albizia myriophylla* Benth. ในวงศ์ Fabaceae วงศ์ย่อย Mimosoideae มีชื่อสามัญว่า *albizia myriophylla* vine เป็นไม้เถาขนาดใหญ่หรือไม้พุ่มรอเลื้อย เถามีขนสั้นหนานุ่มหรือขนประปราย เมื่อแก่เกือบเกลี้ยง มีหนามสั้นโค้งที่โคนใบ ใบเป็นใบประกอบแบบขนนกสองชั้นปลายคู่ เรียงสลับ ช่อดอกแบบช่อแยกแขนง ออกที่ปลายกิ่ง สีขาวนวลถึงสีเหลืองอ่อน

มีกลิ่นหอม กลีบเลี้ยงเชื่อมติดกันเป็นรูปกรวยหรือรูปประซัง ผลเป็นฝักแห้งแตก แบนยาว เมื่อแก่สีน้ำตาล เมล็ดรูปกลมถึงรูปไข่กลับ ป่องกลางเล็กน้อย, ชะเอมไทย ชะเอมป่า หรือ ส้มป่อยหวาน ก็เรียก.

ชะเอมขาไก่ ดู ชะเอมจีน.

ชะเอมจีน น. เครื่องยาที่เป็นรากและเหง้าแห้งของพืชชนิดใดชนิดหนึ่งใน ๓ ชนิด คือ ชนิดที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Glycyrrhiza uralensis* Fisch., ชนิด *G. inflata* Bat. หรือชนิด *G. glabra* L. ในวงศ์ Fabaceae วงศ์ย่อย Papilionoideae มีชื่อสามัญว่า Chinese Licorice มีรสและสรรพคุณดังตำราไม้เทศเมืองไทย [๔๕/๑๘๗] ตอนหนึ่งว่า “... ผลของชะเอมมีรสหวาน บำรุงกำลัง แก้กอดแห้งทำให้อกใจชุ่มชื้น ใบทำให้เสมหะแห้ง แก้ดีพิการ ดอกแก้คันแก้พิษฝีดาษ ต้นขับลมลงเบี่ยงตำรากขับเลือดเน่า บำรุงหัวใจให้ชุ่มชื้น แก้กาเดา ... แก้เสมหะเป็นพิษ (แก้ไอ) ทำให้ชุ่มคอ ประดู่แดงรสยาให้รับประทานง่าย ...”, ชะเอมขาไก่ ก็เรียก.

ชะเอมเทศ น. เครื่องยาที่เป็นรากและเหง้าแห้งของพืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Glycyrrhiza glabra* L. ในวงศ์ Fabaceae วงศ์ย่อย Papilionoideae ซึ่งมีหลายพันธุ์ (variety) ที่สำคัญได้แก่ ชะเอมสเปน (*G. glabra* L. var. *typica* Regel et Herder) และชะเอมรัสเซีย (*G. glabra* L. var. *glandulifera* Waldst. et Kit.) มีชื่อสามัญว่า licorice มีรสและสรรพคุณดังคัมภีร์สรรพลักษณะสรรพคุณ [๒/๓๗๐] ตอนหนึ่งว่า

“... คุณชะเอมปามีรสอันหวาน แก้วระหายน้ำ ชะเอมเทศมีรสอันขมแลหวานยิ่ง แก้วระหายน้ำ แก้วคอแห้ง แก้วใช้ทั้งปวง แก้วจักษุโรคแล ...” และตำราสรรพคุณยา ฉบับของกรมหลวงวงษาธิราชสนิท [๔๒/๑๓] ตอนหนึ่งว่า “... จะกล่าวสรรพคุณชะเอมเทศ ใบนั้นรู้แก้อุบัตหะทั้งปวง แลกระทำให้เสมหะแห้งแลแก้ดี ดอกนั้นรู้แก้คันฝีดาษ แลแก้พิษฝีดาษ ดันนั้นรู้กระจายเสียซึ่งลมอันพัดเบื่องบน รากนั้นรู้แก้โลหิตอันเนาในอุทร แก้วเสมหะแลลมแลรู้เจริญซึ่งอายุ ...”, เฉอเอมก็เรียก.

ชะเอมไทย, ชะเอมป้า ดู ชะเอม.

ชัน น. ยางไม้ ชันที่ใช้เป็นยา เช่น ชันตะเคียนตาแมว. (อ. resin).

ชันน้ำมัน น. ยางไม้ที่มีส่วนผสมของน้ำมันหอมหรือน้ำมันระเหยง่าย เช่น ยางสน (turpentine) กำยาน (benzoin). (อ. oleoresin).

ชันสน น. ชันที่ได้จากการกลั่นเอาน้ำมันสนออกจากยางสนแล้ว ที่อุณหภูมิต่ำเป็นของแข็ง เปราะ สีเหลืองถึงสีดำ ใช้เป็นส่วนผสมในหมึกพิมพ์ น้ำมันชักเงา เป็นต้น. (อ. rosin หรือ colophony).

ชัลลูกะ, ชัลลูกา ดู ปลิง.

ช้าพลู น. พืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Piper sarmentosum* Roxb. ในวงศ์ Piperaceae เป็นไม้ล้มลุก ลำต้นตั้งตรงหรือทอดนอน มีไหลงอกเป็นต้นใหม่ได้ ใบเป็นใบเดี่ยว เรียงสลับ แผ่นใบรูปขอบขนาน โคนใบเบี้ยว ปลายใบแหลม ใบที่อยู่ตอนล่างของลำต้นรูปหัวใจ เส้นแขนงใบเห็นชัดเจน แผ่นใบด้านบนมีขนตามเส้นใบ ดอกแยกเพศออกเป็นช่อตามซอกใบและ

ที่ปลายยอด ช่อดอกตั้งตรง รูปทรงกระบอกมีดอกขนาดเล็ก
อัดเรียงกันแน่น ผลแบบผลมีเนื้อ รูปเกือบกลม สีเขียว, ราก
ใบ ผล และทั้งต้นใช้ทำยา มีรสและสรรพคุณดังตำรายา
ศิลาจารึกในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม [๔/๔๔๔]
ตอนหนึ่งว่า “... จะกล่าวคุณแห่งข้าพลุ รากนี้รู้แก้อุระเสมหะ
ผลนี้รู้แก้คอเสมหะ ใบนี้รู้แก้เสมหะให้งวด ...” คัมภีร์
สรรพคุณ (แลมหาพิกัต) [๕๑/๔๒๘] ตอนหนึ่งว่า “... จะกล่าว
สรรพคุณแห่งข้าพลุ ราก, แก้กุระเสมหะ ต้น, แก้กุระเสมหะ
ผล, แก้กุระเสมหะ, ใบ, กระทำเสมหะให้งวด ...” และตำรา
ไม้เทศเมืองไทย [๔๕/๑๗๙-๑๘๐] ตอนหนึ่งว่า “... แพทย์
ตามชนบท ใช้รากปรุงเป็นยาแก้ธาตุพิการ, แก้อาตุน้ำพิการ,
บำรุงธาตุ ...”. รากข้าพลุจะเป็นตัวยาประจำธาตุนี้ ดังตำรา
ประมวลสรรพคุณยาไทย (ภาคหนึ่ง) [๒๓/๒๑๓] ตอนหนึ่งว่า
“... รากและดอก ปรุงเป็นยารับประทานขับลมในลำไส้
แก้ท้องขึ้นอืดเฟ้อ และเป็นยาประจำธาตุนี้ แก้ปวดเมื่อย
และธาตุน้ำพิการ ...”, สะพลุ ผักอีเล็ด หรือ นมวา ก็เรียก.

ชายชู   ดู ชิงชี.

ข้าววัลเถลิง   ดู กำลังวัลเถลิง.

ข้าหมักหลอด   ดู ตานหม่อน, ตาลหม่อน

ข้า   ว. นุ่มระบมเพราะถูกกระทบกระเทือนอย่างแรงหรือบ่อย ๆ,
เป็นรอยจ้ำ ๆ อย่างรอยฟกช้ำดำเขียว.

ข้าใน   น. การบาดเจ็บภายในเนื่องจากถูกกระทบกระเทือนอย่างแรง
หรือบ่อย ๆ.

ชำระ ก. ชะล้าง ล้าง ดังคัมภีร์ธาตุวิภังค์ [๑/๑๓๐] ตอนหนึ่งว่า “... ถ้าจะแก้ให้เอารังมดแดงรัง ๑ ใบมดกา ๑ เทียนดำ ๑ สมอเทศ ๑ รากทองแตก ๑ ยาทั้งนี้เอาสิ่ง ๑ ตำลึง คีตะหอม ๑ ตำลึง ๑ บาท ขมิ้นอ้อยยาวองคุลี ๑ ต้ม ๓ เอา ๑ แทรกดีเกลือ ตามธาตุหนัก เบา ชำระบุพโพร้ายเสียก่อน ...”.

ซ้ำร้ว น. โรคทางเดินปัสสาวะและอวัยวะสืบพันธุ์กลุ่มหนึ่ง เกิดกับผู้หญิง ผู้ป่วยมีอาการปวดแสบปวดร้อนภายในช่องคลอด และช่องทวารเบา กลั้นปัสสาวะไม่อยู่ เจ็บและขัดถึงบริเวณหัวหน้าว ตำราการแพทย์แผนไทยว่า อาจเกิดจากสาเหตุ ๔ ประการ ได้แก่ ๑) เกิดจากการคลอดบุตรแล้วอยู่ไฟไม่ได้ ทำให้เสมหะ โลหิตเดินไม่สะดวก มดลูกเน่า ๒) เกิดจากการมีเพศสัมพันธ์มากเกินไป ๓) เกิดจากฝีในมดลูก ทำให้มีหนองหรือน้ำเหลืองไหลออกมา และ ๔) น้ำเหลืองที่เกิดจากทางเดินปัสสาวะอักเสบไหลออกมาทำให้เกิดแผลเปื่อยลามที่ทวารเบา ปัสสาวะไหลกะปริบะปรอย ปวดแสบ ขัดหัวหน้าว ดังคัมภีร์มูจกปากขันทิกา [๒/๓๐๕] ตอนหนึ่งว่า “... จะว่าด้วยโรคอันเกิดสำหรับสตรีที่เรียกว่าซ้ำร้วมีอยู่ ๔ ประการ คือ เกิดเพราะคลอดบุตรมดลูกเน่า ๑ คือ เกิดเพราะส่องแสงไฟกับด้วยบุรุษเกินประมาณ ๑ คือเป็นฝีในมดลูกแลเป็นบุพโพจางๆ เป็นน้ำเหลืองดังน้ำคาวปลา ๑ คือเป็นเพราะน้ำเหลืองนั้นร้ายจึงกัดทวารเบาขึ้นเปื่อยไป แล้วให้ปัสสาวะนั้นหยดยๆ ย้อยๆ ให้ปวดแสบหนัก ให้ขัดหัวหน้าว ๑ รวมเป็น ๔ ประการ ...” ตำรายาศิลาจารึกในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลารามว่า เกิดจาก “กิมิชาติ”.

ชิงช้าชาลี น. ๑. เครื่องยาที่เป็นเถาแห่งของพืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Tinospora baenzigeri* Forman ในวงศ์ Menispermaceae มีรสและสรรพคุณดังตำราสรรพคุณยา ฉบับของกรมหลวงวงษาธิราชสนิท [๔๒/๒๔] ตอนหนึ่งว่า “... จะกล่าวสรรพคุณ ใบบอระเพ็ดแลชิงช้าชาลีนี้มีคุณดุษกัน ต้นนี้รู้แก้พิษฝีดาษ แลรู้แก้ไข้เนื้ออันบังเกิดเพื่อโลหิต แลรู้แก้ฝีกาฬอันบังเกิดเพื่อฝีดาษ แลรู้แก้ไข้ตรีโทษ รู้กระทำให้เกิดกำลัง รู้บำรุงเพลิงธาตุ แลรู้แก้ลมแลแก้กระหายน้ำอันเป็นเพื่อโลหิต แลรู้แก้สะอึก แก้ธาตุกำเริบ ใบนี้รู้ฆ่าแม่พยาธิคือมะเร็ง ดอกนี้รู้ฆ่าแม่พยาธิในอุทรให้ออกมา แลฆ่าแม่พยาธิในฟันในหูให้ออกมา ลูกนี้รู้แก้เสมหะให้ออกมา รากนี้รู้แก้โลหิตอันเป็นเพื่อใช้เนื้อให้ออกมา ...” และตำราไม้เทศเมืองไทย [๔๕/๑๙๐] ตอนหนึ่งว่า “... ต้นมีรสขม แก้พิษฝีดาษ, แก้ไข้เนื้อ อันบังเกิดเพื่อโลหิต, แก้ฝีกาฬ อันบังเกิดเพื่อฝีดาษ, แก้ไข้บำรุงกำลัง, บำรุงไฟธาตุ, ทำให้เจริญอาหาร, ทำให้เลือดในกายเย็น, แก้สะอึก, ใบฆ่าแม่พยาธิ, แก้มะเร็ง, ดอกขับพยาธิในท้อง, ในฟัน, ในหู, ใบสดตำพอกฝีทำให้เย็น แก้ปวด ถอนพิษ แพทย์ดำบลกล่าวว่า บำรุงน้ำดี, ดับพิษทั้งปวง ...”. ๒. พืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Tinospora baenzigeri* Forman ในวงศ์ Menispermaceae มีชื่อสามัญว่า heart-leaved, moonseed vine เป็นไม้เลื้อยเนื้อแข็ง มีช่องอากาศเป็นตุ่มอยู่ทั่วไป มียางขาว รสขม มีรากอากาศยาวคล้ายเส้นด้าย ใบเป็นใบเดี่ยว เรียงเวียน รูปหัวใจ รูปไข่กว้าง หรือรูปกลม โคนว่า เป็นรูปหัวใจลึกหรือตื้น แผ่นใบคล้ายกระดาษ ช่อดอกคล้าย

ช่อกระจะ ออกเป็นกระจุกตามกิ่งแก่เมื่อใบหลุดร่วงหมด กลีบดอกรูปใบหอกกลับแคบ แบน ไม่มีตุ่ม ผลแบบผลผนังชั้นในแข็ง ออกเป็นช่อ แต่ละผลรูปค่อนข้างกลม เมื่ออ่อนสีเขียว สุกสีเหลืองสด เมล็ดรูปรีกว้าง สีเทาดำ โคนมน ปลายค่อนข้างเป็นสัน ผิวเป็นตุ่มหรือเกือบเกลี้ยง, เกาजूจาลิง เกาजूจจะริง หรือ เกาजूจจะริงตัวแม่ ก็เรียก.

ชิงชี

น. ๑. เครื่องยาที่เป็นรากแห้งของพืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Capparis micracantha* DC. ในวงศ์ Capparaceae มีรสและสรรพคุณดังคัมภีร์สรรพลักษณะสรรพคุณ [๒/๓๓/๒] ตอนหนึ่งว่า “... คุณชิงชีทั้ง ๒ แก้ก้องมาร ให้ผายธาตุ แก่ฟกบวมแก้ลม ...” ตำราสรรพคุณยา ฉบับของกรมหลวงวงษาธิราชสนิท [๔๒/๒๔] ตอนหนึ่งว่า “... จะกล่าวสรรพคุณชิงชี ต้นนี้รู้แก้ฟกบวม รากนี้รู้แก้มะเร็ง ลูกนี้รู้แก้โรคอันบังเกิดในลำคอ รากนี้รู้แก้อุทรโรคอันบังเกิดภายใน แลรู้แก้ลมภายในให้ช่านออกมา กล่าวสังเขปคุณชิงชีสั้นเท่านี้...” และตำราไม้เทศเมืองไทย [๔๕/๑๙๑] ตอนหนึ่งว่า “... ต้นแก้ฟกบวม ลูกแก้โรคในลำคอ ดอกแก้มะเร็ง รากแก้โรคเกิดในท้อง และขับลมให้ช่านออกมา ใช้ในโรคไข้ร้อนภายในทุกชนิด ใบต้มอาบแก้โรคผิวหนัง, ใช้ฝีกาฬ, สันนิบาต, ตะคิว ... แพทย์ตำบลกล่าวว่า รากชิงชี รสขม แก้ไข้เพื่อดีและโลหิต มักใช้ดีตอนต้นไข้ ใช้รากฝนหยอดตารักษาดวงตา ...”.

๒. พืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Capparis micracantha* DC. ในวงศ์ Capparaceae เป็นไม้พุ่มรอเลื้อยหรือไม้ต้นขนาดเล็ก เปลือกต้นสีเทา กิ่งแข็ง คดไปมา หนามตรงหรือโค้งเล็กน้อย

ใบเป็นใบเดี่ยว เรียงสลับ รูปไข่ รูปขอบขนาน หรือรูปใบหอก ดอกออกตามซอกใบ เรียงเป็นแถว กลีบดอกรูปขอบขนาน หรือรูปใบหอก สีขาว ซึ่งจะเปลี่ยนเป็นสีแดงเข้ม สีนํ้าตาล หรือสีม่วงเข้ม ผลรูปรีรูปกลม หรือรูปทรงกระบอก ผงังผลแข็ง เมื่อแห้งเหนียวคล้ายแผ่นหนัง เมล็ดรูปไต มีจำนวนมาก, กระโรกใหญ่ ค่อนข้าง ยาว ชู เม็งซอ แสมซอ หนวดแมวแดง หรือ หมากมก ก็เรียก.

ซินลี ดู จุนลี.

ชิรณัคคี [ชิระนัคคี] น. โฟโพลาร่างกายให้แก่คร่ำคร่า ทำให้ร่างกาย เหนียวแห้งทรุดโทรมชราภาพ ทุพพลภาพไป เป็นองค์ประกอบ ๑ ใน ๔ ชนิดของธาตุไฟ.

ชีวหาโรค [ชีวหาโรโค] น. กลุ่มโรคหรืออาการซึ่งเกิดขึ้นที่ลิ้น ที่เรียก ตามสมมุติฐานเบญจอินทรีย์ เช่น ลิ้นแตก ลิ้นเปื่อย. (มาจาก คำ ชิวหา แปลว่า ลิ้น และ โรโค แปลว่า โรค).

ชีลา ดู ลูกผักชี.

ชุมเห็ดเทศ น. ๑. เครื่องยาที่เป็นใบเพสลาดแห้งของพืชที่มีชื่อ วิทยาศาสตร์ว่า *Senna alata* (L.) Roxb. ในวงศ์ Fabaceae วงศ์ย่อย Caesalpinioideae มีรสและสรรพคุณดังตำราไม้เทศ เมืองไทย [๔๕/๑๙๔] ตอนหนึ่งว่า “... ชุมเห็ดเทศรสเบื่อเอียน ถ่ายพยาธิในท้อง และถ่ายเสมหะ, รู้ถ่ายเองปิดเอง ...”. ๒. พืช ที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Senna alata* (L.) Roxb. ในวงศ์ Fabaceae วงศ์ย่อย Caesalpinioideae มีชื่อสามัญว่า seven golden candlestick, candlestick senna leaf เป็นไม้พุ่ม ใบเป็นใบประกอบแบบขนนกปลายคู้ เรียงเวียน ช่อดอกแบบ

ช่อกระจะ สีเหลือง ออกตามปลายกิ่งหรือตามซอกใบ
ใกล้ปลายกิ่ง มีใบประดับสีเหลือง ประกอบหุ้มดอกขณะตูม
ร่วงง่าย กลีบดอกสีเหลือง รูปไข่กว้างเกือบกลม ผลแบบ
ผลแห้งแตก เป็นฝักรูปสี่เหลี่ยม มีคريبตามความยาวฝักเมื่อ
แก่สีน้ำตาลดำ มีเมล็ดจำนวนมาก เป็นเหลี่ยมค่อนข้าง
แบน เปลือกแข็งสีเทาเข้มอมสีน้ำตาลหรือสีน้ำตาลอมสีดำ,
ขีดาก ชุ่มเห็ดใหญ่ ลับมีนหลวง หรือ หมากกะลิงเทศ ก็เรียก.

ชุมเห็ดใหญ่ ดู ชุมเห็ดเทศ.

เชลยศักดิ์ ว. อยู่นอกทำเนียบนอกทะเบียนของราชการ ใช้เรียก
อาชีพต่าง ๆ ของราษฎรที่ไม่ได้ขึ้นทำเนียบ หรือไม่ได้ขึ้นทะเบียน
เช่น หมอเชลยศักดิ์ ช่างเชลยศักดิ์ นักสืบเชลยศักดิ์.

เชือกใหญ่ ดู สมุลแว้ง.

เชียด ดู ผี.

เชื่อม ๑. น. อาการอย่างหนึ่งของผู้ป่วยที่เป็นโรคบางชนิด
มีลักษณะอาการหน้าหมอง ซึม มึนงง ตาปรือ คล้ายจะเป็นไข้
หรือเป็นอาการที่เกิดจากพิษไข้หรือพิษของโรคบางชนิด.
๒. ว. มีอาการเงื่องหงอยมีนซึมคล้ายเป็นไข้ ตำราการแพทย์
แผนไทยมักใช้คำนี้ร่วมกับคำอื่นที่มีความหมายเกี่ยวข้องกับ
อาการที่แสดงออกให้เห็นเด่นชัด ได้แก่ เชื่อมซึม เชื่อมมีน
และเชื่อมมัว ดังคัมภีร์ตักกติกิลา [๑๔/๕๑๔] ตอนหนึ่งว่า
“... ที่นี้จะว่าด้วยไข้หระทด ให้จับตัวร้อนเป็นเปลว ทำเย็น
มือเย็น ให้เชื่อมมัว ไม่มีสติสมปฤดี ให้หอบให้สออีก ...” คัมภีร์
ประถมจินดา [๒/๖๘] ตอนหนึ่งว่า “... กาลเกิดขึ้นแต่หทัย
ลงไป ๔ ๕ เวลา ๙ ๑๐ เวลา ก็ดี ให้ลงเปนโลหิตสดสดออก

มาก่อน แล้วจึงลามาลงมาถึงหัวตับ แลหัวตับนั้นขาดออกมา
เปนลิ่มแทงให้ดำดั่งถ่านไฟอุจจาระดังขี้เทา ให้ระส่ำระสาย
บางทีให้เชื่อมมันให้มือเท้าเย็นให้เคลิบเคลิ้มหาสติมิได้ แลคน
สมมุติว่าผีเข้าอยู่นั้นหามิได้เลย คือ ใช้หมูนี้อย่าง กระทำดุจผี
ตะกละเข้าสิง ..." และคัมภีร์โรคนิทาน [๒/๓๓๐] ตอนหนึ่งว่า
"... โลหิตพิการให้คลั่งเพ้อพก ให้ร้อน เหือดพิการ มักให้
เชื่อมซึม มันข้นพิการมักให้ตัวชาสาไป ...".

เชื่อมซึม   ดูใน เชื่อม.

เชื่อมมัว   ดูใน เชื่อม.

เชื่อมมัน   ดูใน เชื่อม.

โซน   ว. ไหม้ทั่วเต็มที เช่น ไฟลุกโซน.

ไชยเพท, ไชยเภท [ไชยะเพต] น. รูปที่เริ่มกำเนิดขึ้นภายในครรภ์
มารดา นับตั้งแต่วันที่ ๗ หลังจากวันปฏิสนธิ ดังคัมภีร์ประถม
จินดา [๑/๑๗/๓] ตอนหนึ่งว่า "... ครั้นโลหิตตั้งขึ้นได้แล้วอยู่
๗ วันก็บังเกิดเปนปฐมมังกะละกะลมนั้นก็เรียกว่าไชยเพท คือ
มีรูคล้ายน้ำที่ ๑ ถ้ามีดังนั้นก็ให้มารดาผันเหินวิปริต ก็รู้ว่า
ครรภ์ตั้งแลครรภ์ตั้งขึ้นแล้ว ...".

ช

ช่วง ดู ล้วง.

ชะแอ้ง ดู อัคคีทวาร.

ซาง น. โรคเด็กประเภทหนึ่ง มักเกิดในเด็กเล็ก ทำให้มีอาการตัวร้อน เชื่อมซึม ปากแห้ง อาเจียน กินอาหารไม่ได้ ท้องเดิน มีเม็ดขึ้นในปาก ในคอ ลิ้นเป็นฝ้า เป็นต้น แบ่งเป็น ๒ ประเภท คือ ซางเจ้าเรือน และ ซางจร ทั้งซางเจ้าเรือนและซางจร จะทำให้มีอาการแตกต่างกันตามวันเกิดของเด็ก, เขียนว่า ทราง ก็มี.

ซางกระดูก น. ซางจรชนิดหนึ่ง เกิดแทรกซางซ้างอันเป็นซางเจ้าเรือน ประจำเด็กเกิดวันศุกร์ เด็กที่เป็นโรคนี้จะมีเม็ดขึ้นที่โคนลิ้น เมื่อตั้งยอดได้ ๒ วัน ก็จะหลบเข้าไปในท้อง ทำให้ผู้ป่วยมีอาการท้องเดิน มือเท้าเย็น หลังจากนั้นแม่ซางก็จะเลื่อนขึ้นมาที่ต้นลิ้น กลายเป็นยอดแข็งเหมือนตาปลา หากเป็นเช่นนี้ ตำราว่าให้แกะออกแล้วป้ายยาก็จะหายได้ ดังคัมภีร์ประถม-จินดา [๒/๒๖] ตอนหนึ่งว่า “... อันว่าลักษณะทรางกระดูก ตั้งยอดขึ้นเปนดังนี้ ..... ครั้นถึง ๒ วันหลบหายเข้าไปในท้อง จึงทำให้ลงท้องให้มือเท้าให้เย็น แม่ทรางนั้นจึงกลับขึ้นมา ขึ้นต้นลิ้นยอดหนึ่ง แขนงดังตาปลา ถ้าแพทย์รู้แท้แล้ว ท่านให้แกะให้แทงออกเสียก่อน แล้วจึงเอายาป้ายเถิดหาย ...”.

ดู ซางจร ประกอบ.

ช่างกระดัง น. ช่างจรชนิดหนึ่ง เกิดแทรกหรือเกิดต่อจากช่างสะกอ อันเป็นช่างเจ้าเรือนประจำเด็กเกิดวันพุธ โรคนี้จะเกิดกับทารก ที่มีอายุมากกว่า ๑ เดือน โดยจะเกิดต่อจากเขม่า ช่างจรชนิดนี้มีแม่ช่าง ๓ เม็ด แต่ละเม็ดมีบริวาร ๑๐ เม็ด แม่ช่างและบริวาร จะทยอยขึ้นตามส่วนต่าง ๆ ของร่างกาย ทำให้เกิดอาการ แตกต่างกันไป เช่น เมื่อแม่ช่างทั้ง ๓ เม็ดขึ้นพร้อมกันแล้ว กระจ่ายไปที่กระเพาะปัสสาวะ จะทำให้มีอาการปัสสาวะขัด ดังคัมภีร์ประถมจินดา [๑/๓๐๙] ตอนหนึ่งว่า “... อันว่าลักขณ ทรางกระดังนั้นแม่ ๓ ยอด มีบริวาร ๓๐ ยอด เมื่อกุมาร อยู่ในเรือนเพลิงนั้นเขม่าหามีไม่ ครั้นได้เดือน ๑ ออกจาก เรือนเพลิงแล้วเขม่าจึงขึ้น ครั้นสิ้นเขม่าแล้วแม่ทรางขึ้น รายกันขึ้น ขึ้นในนาภียอด ๑ บริวารขึ้น ด้วย ๑๐ ยอด ขึ้นใน คอยอด ๑ บริวารขึ้นด้วย ๑๐ ยอดครั้นกุมารได้เดือน ๑ กับ ๑๕ วัน บริวาร ๑๐ ยอดซึ่งขึ้นอยู่ในนาภีนั้นก็รายกันขึ้น มาในลำไส้อ่อน ลำไส้แก่ จนถึงทรวงอก ทรางบริวาร ๑๐ ยอด ซึ่งขึ้นอยู่ในทรวงอกนั้น ก็ถอยลงไปขึ้นในเกาะน้ำ เกาะข้าวบ้าง แลทรางบริวาร ๑๐ ยอดซึ่งขึ้นอยู่ในคอกนั้น ก็รายกันออกไป ขึ้นเพดาน ขึ้นริมฝีปากบ้าง แลขึ้นลิ้นกพุ้งแก้นั้นบ้างหนา ๓ ชั้นดุจดั่งญายองไฟ ถ้าขึ้นพร้อมกันทั้ง ๓ แห่งดังกล่าวมานี้ ทรางที่ขึ้นในลำไส้นั้นก็ทำให้เบบปิด ทรางที่ขึ้นในเกาะเข้านั้น ทำให้ขัดเบา ทรางที่ขึ้นในเกาะเข้านั้นก็ทำให้จุกเสียดมิให้ หยากอาหารนอนไม่หลับ ทรางที่ขึ้นคอกนั้นทำให้คอแห้ง ร้องไห้มื่ออก ทรางที่ขึ้นเพดานนั้นทำให้ปวดศีรษะหายใจขัด คุณนมมิได้ ...”. ดู ช่างจร ประกอบ.

ซางกระแนะ, ซางกระแหน น. ซางจรชนิดหนึ่ง เกิดแทรกซางแดง อันเป็นซางเจ้าเรือนประจำเด็กเกิดวันอังคาร ซางชนิดนี้มีแม่ซาง ๓ เม็ด มีบริวาร ๓๐ เม็ด แม่ซางทั้ง ๓ เม็ดนั้นจะขึ้นที่ปลายลิ้น ๑ เม็ด ต้นคาง ๑ เม็ด และทรวงอกหรือโคนลิ้น ๑ เม็ด โดยมีบริวารล้อมแม่ซางตำแหน่งละ ๑๐ เม็ด เด็กที่ป่วยเป็นซางชนิดนี้จะดูคนมไม่ได้ ลิ้นกระด้างคางแข็ง มือกำ เท้าอ ถ้าแม่ซางเลื่อนลงไปในท้อง จะทำให้มีอาการท้องเสีย ถ่ายเป็นมูกเลือดใส ร่างกายจะซูบผอม เบื่ออาหารปวดมวนท้องมาก เป็นต้น ดังคัมภีร์ประถมจินดา [๒/๒๖] ตอนหนึ่งว่า “... อันว่าลักษณะทรางกระแนะนั้นตั้งยอดขึ้นแปดดังนี้ ให้แพทย์พึงรู้ฯ อันว่าลักษณะทรางเหบนั้นตั้งขึ้นแปดดังนี้ สันถานยอดนั้นเลกกลางยอดนั้นดำริมยอดนั้นแดง ครั้นหลบลงเข้าท้องจึงทำให้ตมูกเลือดทรางจำพวกนี้ร้ายนัก...”, ซางเหบน ก็เรียก. ดูซางจร ประกอบ.

ซางกราย น. ซางจรชนิดหนึ่ง เกิดแทรกหรือต่อจากซางเพลิง อันเป็นซางเจ้าเรือนประจำเด็กเกิดวันอาทิตย์ เด็กที่ป่วยจะมีเม็ดยอดที่เป็นแม่ซาง ๔ เม็ด ขึ้นที่หัวหน้า ๒ เม็ด ท้อง ๒ เม็ด และมีเม็ดยอดที่เป็นบริวารอีก ๔๐ เม็ด เมื่อเริ่มมีอาการจะมีลักษณะเหมือนผด เมื่อเป็นมากเม็ดยอดที่เป็นแม่ซางจะมารวมกันที่ท้อง ทำให้มีอาการตัวร้อน อาเจียน กินอาหารไม่ได้นอนสะดุ้ง ถ่ายเป็นมูกเลือด เป็นต้น ดังคัมภีร์ประถมจินดา [๑/๓๐๑] ตอนหนึ่งว่า “... เมื่อสิ้นกำหนดทรางเพลิงเจ้าเรือนแล้ว ทรางกรายจึงผุดขึ้นมาจากกระดูกสันหลังจึงตั้งทรางอันว่าลักษณะทรางกรายนนั้นมีแม่ ๔ ยอด ขึ้นอยู่หัวหน้า ๒ ยอด

ขึ้นอยู่ในนาปี ๒ ยอด มีบริวาร ๔๐ ยอด ครั้นอายุได้ขวบ ๑ กับ ๖ เดือน จึงทรงบริวารนั้นก็กระจ่ายออกมานอกเหนือ เปนตุยยอดผด แล้วจึงทำให้กุมารผู้นั้น ปิดตัวนอนสดุ้งอยู่ ประมาณ ๓ วัน แล้วก็จมลงไปขึ้นจับในลำไส้แก่ ครั้นได้ ๓ เดือน แม่ทรงที่ขึ้นอยู่ในหัวเหน่านั้น ก็เลื่อนขึ้นมาตั้งใน นาปีอีกยอด ๑ เปน ๓ ยอดด้วยกันทั้งเก่า ครั้นเมื่ออายุได้ ๔ เดือน แม่ทรงที่ตั้งขึ้นอยู่ในหัวเหน่านั้น ก็เลื่อนขึ้นมาตั้ง ในนาปีอีกยอด ๑ เปน ๔ ยอดด้วยกันทั้งเก่านั้น ในเมื่อ แม่ทรงทั้ง ๔ ยอดขึ้นมาประชุมพร้อมกันภายในนาปีแล้วเมื่อใด ก็ทำให้ตัวร้อนให้ลง ให้ราก ให้กระหายน้ำให้กินเข้า กินนม มิได้ ครั้นเมื่ออายุกุมารได้ขวบ ๑ กับ ๓/๔ เดือน จึงบริวาร ๔๐ ยอดนั้น ก็แบ่งกันมาขึ้นประจำอยู่หัวเหน่า ๑๐ ขึ้นประจำ อยู่นาปี ๑๐ ยอด ขึ้นประจำอยู่กะเกาะเข้า ๑๐ ยอด ขึ้นประจำ อยู่ลิ้น ๑๐ ยอด เปน ๔๐ ยอดด้วยกันดังนี้ ...". ดู ชางจร ประกอบ.

ชางกำเนิด ดู ชางเจ้าเรือน.

ชางขโมย ดู ชางโจร.

ชางข้าวเปลือก, ชางเข้าเปลือก น. ชางจรชนิดหนึ่ง เกิดแทรกชางโค อันเป็นชางเจ้าเรือนประจำเด็กเกิดวันพฤหัสบดี ชางชนิดนี้ จะมีแม่ชาง ๕ เม็ดขึ้นที่กระหม่อม กลางหลัง ท้อง และรักแร้ ทั้งสองข้าง แม่ชางแต่ละเม็ดมีบริวาร ๑๐ เม็ด รวม ๕๐ เม็ด ผู้ป่วยมีอาการปากร้อนและท้องเสีย จากนั้นจะมีอาการ มือเท้าเย็น เมื่อแม่ชางทยอยเลื่อนไปที่ท้องจนครบ ๕ เม็ด บริวารทั้ง ๕๐ ก็ทยอยขึ้นทั้งตัว ทำให้เกิดผื่นคันเหมือน คายข้าวเปลือก ผู้ป่วยจะมีอาการท้องเสีย อาเจียน ท้องอืด

มือกำ เท้าอ ลิ่นกระด้างคางแข็ง ดุนนมไม่ได้ ถ้าไม่หาย
ใน ๓-๗ วัน อาการจะรุนแรงถึงตายได้ ดังคัมภีร์ประถมจินดา
[๑/๓๒๒] ตอนหนึ่งว่า “... ที่นี้จะว่าด้วยลักขณทรางเข้าเปลือก
ซึ่งเปนทรางจรมาแซกทรางโคเจ้าเรือนสำหรับกันนั้นต่อไป
ให้แพทย์ทั้งหลายพึงรู้โดยสังเขปดังนี้ อันว่าลักขณกำเนิด
ทรางเข้าเปลือกนั้น มีแม่ ๕ ยอดมีบริวาร ๕๐ ยอด แม่ทราง
ขึ้นประจำอยู่กระหม่อมนั้นยอด ๑ แม่ทรางขึ้นประจำอยู่
กลางหลังนั้นยอด ๑ แม่ทรางขึ้นประจำอยู่นาภีนั้นยอด ๑
แม่ทรางขึ้นประจำอยู่รักแร้ทั้ง ๒ ข้างละยอด มีบริวารขึ้นประจำ
อยู่แห่งละสิบ ๆ ยอด ทรางจำพวกนี้เกิดเพื่อกำเดาเมื่อจะ
บังเกิดนั้นให้ปากร้อนให้ลงท้องก่อน ทรางจำพวกนี้จึงมาเกิดขึ้น
มันให้ตื่นให้มือเย็นแต่เจ็บเป็นดังนี้ครั้ง ๑ แม่ทรางที่อยู่ใน
กระหม่อมนั้น จึงเลื่อนลงมาตั้งในนาภีอีกยอด ๑ เปน ๒ ยอด
ด้วยกัน ให้กุมารนั้นเจ็บอีกครั้ง ๑ แม่ทรางที่อยู่กลางสันหลัง
ยอด ๑ นั้นก็เลื่อนลงมาตั้งอยู่นาภีเปน ๓ ยอด จึงทำให้กุมาร
เจ็บลงอีกครั้ง ๑ แม่ทรางที่อยู่รักแร้ข้างละยอดนั้น ก็ลงมาตั้ง
อยู่นาภีเปน ๕ ยอดด้วยกันขึ้นเป็นดังนี้ [.....] เรียงกันลงมา
ได้สดีถึงหัวเหน่า อันว่าทรางบริวาร ๕๐ ยอดนั้น ก็รายกัน
ไปขึ้นทั้งตัวบางทีให้พริ้งขึ้นดังคางเข้าเปลือกให้คันสน้อย
ถ้ารู้มิถึงก็ว่าออกหัดบางที่ผุดขึ้นดังปานดำปานแดงก็มี
บางที่ผุดขึ้นดังเอาหวายฟาด บางที่ผุดขึ้นดังตีด้วยนิ้วมือ
ดำแดงเขียวก็มี รากน้กมกให้ลงท้องให้ท้องขึ้นให้ชักเท้ากำมือ
ให้ลิ่นกระด้างคางแข็งให้ดุนนมมิได้ แลให้เปนไปใน ๓ วัน
๗ วัน วันที่ ๑ พันกว่านั้นเปนอาการ ทานตัด ...”. ดู ชางจร
ประกอบ.

ชาวโค

น. ชาวเจ้าเรือนประจำเด็กเกิดวันพฤหัสบดี เด็กที่ป่วยเป็นโรคนี้จะมีแม่ชาว ๔ เม็ด มีบริวาร ๕๐ เม็ด เกิดกับทารกตั้งแต่อยู่ในเรือนไฟ ทารกจะมีไข้ผื่นเหมือนผดขึ้นทั้งตัว แม่ชาวและบริวารจะกระจายขึ้นไปตามอวัยวะต่าง ๆ ตามลำดับช่วงอายุ ทำให้มีอาการแตกต่างกันไป เช่น เมื่อขึ้นไปที่ปากและลิ้นจะทำให้ลิ้นเปื่อย ปากเปื่อย ไช ท้องเสีย ฯลฯ ชาวชนิดนี้อาจรักษาให้หายได้ใน ๑๕ วัน แต่ถ้าวรรักษาไม่หายอาจมีอาการรุนแรงถึงตายได้ ดังคัมภีร์ประถมจินดา [๑/๓๒๐] ตอนหนึ่งว่า “... อันว่าลักษณะทรางโค่นั้น มีแม่ ๔ ยอดบริวาร ๕๐ ยอด ในเมื่อตั้งอยู่ในครรภ์มารดานั้น ช้างขึ้นตั้งอยู่เหนือสคือช้างแรม ตั้งอยู่ใต้สคือ เมื่อคลอดจะมีเขม่าครั้นหล่นลงไปทรางจึงเกิดตัวกุมารจะพริ้งขึ้นดังยอดผดจะให้ปิดตัวลงท้อง เมื่อได้ ๓ เดือน แม่ทราง ๔ ยอดนั้นก็รายกันไปขึ้น ขึ้นที่ปลายลิ้น ยอด ๑ ขึ้นอยู่ต้นลิ้นยอด ๑ ขึ้นอยู่สองข้างลิ้นข้างละยอด จึงทำให้ลิ้นให้ปากเปื่อยแล้วให้ไช ให้รากเปนกำลัง เมื่อได้หกเดือนทรางยอดเอกซึ่งตั้งอยู่ปลายลิ้นนั้น ก็เลื่อนลงไปตั้งอยู่ในนาภีชายดับทรางบริวารก็ไปขึ้นในเกาะเข้า ๑๐ ยอด ยัง ๔๐ ยอดนั้นก็ไปตั้งอยู่ปลายลิ้นแลเพดาน ทรางยอดเอกซึ่งลงไปตั้งอยู่ในนาภีชายดับนั้น ก็ทำให้ลง ให้ราก ให้กระหายน้ำ ถ้าแพทย์ยาวางถูกไปได้ถึง ๗ เดือน ทรางยอดเอกที่ต้นลิ้นนั้น ก็เลื่อนลงไปตั้งอยู่ริมสคือช้างขวา ทรางบริวารก็ไปขึ้นในเกาะน้ำ ก็ทำให้ลง ให้ราก ให้กระหายน้ำ เมื่อได้ ๑๑ เดือน ทรางเอกที่ขึ้นสองข้างลิ้นนั้น ก็เลื่อนลงไปตั้งในนาภีซ้ายยอด ๑ ขวายอด ๑ ทรางบริวารซึ่งเหลืออยู่

๓๐ ยอดนั้น ก็ไปขึ้นไล่อ่อน ๑๐ ยอด ไล่แก่ ๑๐ ยอด ขึ้นหัวเห่นา ๑๐ ยอด ก็กระทำให้กุมารป่วยเจ็บครั้ง ๑ เมื่อได้ ขวบ ๑ กับ ๖ เดือนจะให้ตกมูกตกเลือด ให้เป็นต่าง ๆ ...”, ซางวัว ก็เรียก. ดู ซางเจ้าเรือน ประกอบ.

ซางจร น. ๑. ซางที่เกิดแทรกขึ้นระหว่างซางเจ้าเรือน ทำให้อาการ รุนแรงขึ้น, ซางแทรก ก็เรียก. ๒. ซางที่เกิดต่อเนื่องจากซาง เจ้าเรือน ทำให้มีอาการรุนแรงขึ้น เช่น ซางกราย เป็นซางจร ที่อาจเกิดต่อเนื่องจากซางเพลิง ดังคัมภีร์ประถมจินดา [๑/๓๐๑] ตอนหนึ่งว่า “... เมื่อสิ้นกำหนดทรงเพลิงเจ้าเรือน แล้ว ทรงกรายจึงผุดขึ้นมาจากกระดูกสันหลังจึงตั้งทรง ...”.

ซางเจ้าเรือน น. ซางที่เกิดกับทารกตั้งแต่อายุครรภ์ได้ ๓ เดือน จนอายุได้ ๕ ขวบ ๖ เดือน, ซางกำเนิด ก็เรียก.

ซางโจร น. ซางเจ้าเรือนประจำเด็กเกิดวันเสาร์ มีแม่ซาง ๘ ยอด มักเกิดกับเด็กตั้งแต่อายุ ๓ วัน ไปจนถึง ๑ ขวบกับ ๖ เดือน เด็กที่ป่วยเป็นโรคนี้จะมีอาการแสดงออกที่ปาก ลิ้น และเพดาน ปากเป็นเม็ดยอดสีเหลืองขอบแดง แล้วเปื่อยลามไปทั้งตัว ผู้ป่วยมีอาการท้องเดินไม่หยุด อุจจาระมีสีและกลิ่นเหมือน น้ำไข่ม้วน น้ำคาวปลา หรือน้ำล้างเนื้อ อุจจาระอาจเป็นมูกหรือ เป็นเลือดด้วย ซึ่งอาจรักษาให้หายได้ใน ๑๗ วัน หากรักษา ไม่หายอาการอาจรุนแรงขึ้นถึงตายได้ ดังคัมภีร์ประถมจินดา [๑/๓๖๖] ตอนหนึ่งว่า “... อันว่าลักขณทรงโจรนั้น ข้างขึ้น ตั้งเหนือสคือข้างแรมตั้งใต้สคือ ทรงโจรนี้มีแม่ ๘ ยอด เมื่อออกจากครรภ์มารดาได้ ๓ วัน แม่ทรงขึ้นในกลางสันหลัง แห่งกุมารนั้น ๘ ยอด ไปขึ้นในกระหม่อมนั้น ๘ ยอด แลเมื่อ

กุมารได้ ๓ เดือนทรงน้นก็สำแดงออกมาที่ปากที่ลิ้นนั้นก็ดี
ที่เพดานก็ดี ตั้งขึ้นเปนเมดเข้าสารหักคี่เหลืองดินขอบนั้นแดง
แลสำแดงออกนอกตัวลายดังปลากทิง แลทรงจำพวกนี้
มีแม่มีตัวดังตัวไร ปากนั้นดำซ่านอยู่ทุกซุมซนทั้งตัวกุมารนั้น
จำพวกหนึ่งอยู่ในลำไส้ ด้วยยาวปากดำดำประมาณเท่าเส้นด้าย
จำพวกหนึ่งเกิดขึ้นเปนอุปปาติกใหญ่เท่าปลายไม้มวน
คนสมมติว่าเปนไส้เดือน เกิดแก่กุมารตั้งแต่เดือน ๑ ขึ้นไป
เมื่อกุมารได้ ๖ เดือนทรงน้นจึงสำแดงออกมาให้เปื่อยเปน
ซุม ๆ ไปทั่วทั้งตัว แล้วจึงกระทำโทษให้ลงท้องยามิหยุดเลย
แล้วจึงแม่ทรงที่กระหม่อม ๔ ยอดนั้น ก็เลื่อนลงมายอด ๑
มาขึ้นกลางสันหลัง ประจบเข้ากันเปน ๕ ยอดแล้วที่ตัวกุมาร
เปื่อยนั้นก็หายลงไปเอง เมื่อกุมารได้ ๙ เดือนแม่ทรง
ที่กระหม่อมนั้นก็เลื่อนลงมาอีกยอด ๑ มาขึ้นในกลางสันหลัง
บันจบเข้ากันกับเก่าเปน ๖ ยอดด้วยกัน เมื่อกุมารได้ขวบ ๑
แม่ทรงที่กระหม่อมนั้นก็เลื่อนลงมาอีกยอด ๑ มาขึ้น
ในกลางสันหลัง บันจบเข้ากันเปน ๗ ยอด เมื่อกุมารอายุได้
ขวบ ๑ กับ ๖ เดือนแม่ทรงที่กระหม่อมนั้น ก็เลื่อนลงมาอีก
ยอด ๑ มาขึ้นในกลางสันหลังบันจบกันเปน ๘ ยอดพร้อมกัน
แล้ว ก็จมเข้าไปขึ้นรอบสะดือทั้ง ๘ ยอดนั้น ก็กระทำโทษ
ให้ลงเปนน้ำไข่น้ำเปนดั่งน้ำคาวปลาเปนดั่งน้ำล้างเนื้อก็ดี
เปนมูกเปนเลือดก็ดี ถ้าแพทย์วางยาถูกแล้วให้พิจารณา
ดูกำเนิดทรงจรซึ่งกระทำโทษนั้นต่าง ๆ ... ”, ซางขโมย
ก็เรียก. ดู ซาง เจ้าเรือน ประกอบ.

ซางซ้าง น. ซางเจ้าเรือนประจำเด็กเกิดวันศุกร์ ซางชนิดนี้มีแม่ซาง ๘-๙ ยอด มีบริวาร ๘๐ ยอด เกิดกับเด็กตั้งแต่เมื่อออกจาก เรือนไฟได้ ๓ เดือน แม่ซางและบริวารจะขึ้นกระจายไปตาม แขน ขา ซายโครง กลางหลัง ทำให้มีอาการ ไอ คอแห้ง เจ็บคอ อาเจียนเป็นลมเปล่า คอเปื่อย ค้นทั้งตัว มีแผลพุพอง หากขึ้น ที่กระเพาะอาหารและลำไส้จะทำให้กินอาหารไม่ได้ เปื้ออาหาร ท้องผูกเป็นพรรดิก โรคนี้อาจารย์รักษาให้หายได้ใน ๑๖ วัน แต่ถ้ารักษาไม่หายอาจมีอาการรุนแรงถึงตายได้ ดังคัมภีร์ ประถมจินดา [๑/๒๖๐] ตอนหนึ่งว่า “... อันว่าลักษณะทราง ซ้างนั้น ... ครั้นออกจากเรือนไฟได้ ๓ เดือนจึงมีแม่ทรางขึ้น ตั้งอยู่ในนาภีนั้น ๓ ยอดขึ้นในพาดานนั้น ๒ ยอด ๓ ยอดข้าง ขึ้นในอกนั้น ๓ ยอดเมื่อได้ ๖ เดือนจึงแม่ทรางอยู่ในพาดาน ๒ ยอด ๓ ยอดนั้นก็เลื่อนลงมาขึ้น คอจึงมีบริวาร ๘๐ ยอด ร่ายกันมาขึ้นลำขาทั้ง ๒ ซ้าง ขึ้นหัวเหน่าทั้ง ๒ ซ้าง ขึ้นลำแขน ทั้ง ๒ ซ้าง ขึ้นซ้างโครงแลกลางสันหลังบ้าง เมื่อขึ้นพร้อมกัน ดังนี้แล้วจึงแม่ทรางที่พาดาน ซึ่งเลื่อนลงมาขึ้นคอกนั้นจึงกระทำ ให้ไอให้คอแห้ง ให้เจ็บคอให้รากลมเปล่าให้พอกให้พริ้งรอบคอ ให้เปื่อยให้เน่า ให้ค้นทั้งตัวให้พุให้พอง ครั้นได้ ๙ เดือน ก็แห้งลงเอง ...”. ดู ซางเจ้าเรือน ประกอบ.

ซางแดง น. ซางเจ้าเรือนประจำเด็กเกิดวันอังคาร เด็กที่ป่วยเป็น โรคนี้จะมีเม็ดยอดที่เป็นแม่ซาง ๖ เม็ด ขึ้นที่กระหม่อม ๓ เม็ด กลางสันหลัง ๓ เม็ด และมีเม็ดยอดที่เป็นบริวาร ๓๒ เม็ด แม่ซางยอดเอกจะมีสีแดง หากเกิดที่สันหลังจะมีอาการ แสดงออกที่คอ คาง ขาหนีบ รักแร้ และทวารหนัก ทำให้เด็ก

ที่ป่วยมีอาการท้องเสีย อาเจียน กระหายน้ำ เชื่อมมื่น ไอ
ผอมเหลือง กินอาหารไม่ได้ ถ่ายอุจจาระเป็นมูกเลือด
ซึ่งอาจรักษาให้หายได้ใน ๑๓ วัน เมื่อรักษาหายแล้ว
อาจกลับมาเป็นใหม่ได้อีก แต่ถ้ารักษาไม่หายจะมีอาการ
รุนแรงขึ้น ชางชนิดนี้โบราณจัดเป็นชางที่มีพิษมาก แบ่งเป็น
๒ ประเภท คือ ชางแดงตัวผู้ และ ชางแดงตัวเมีย และว่า
ชางแดงตัวผู้มีพิษร้ายแรงมาก รักษายาก ดังคัมภีร์ประถมจินดา
[๑/๒๔๘] ตอนหนึ่งว่า “... ลักษณะทรงแดงนี้มีแม่นั้น ๖ ยอด
อยู่ในกระหม่อม ๓ ยอด อยู่กลางสันหลัง ๓ ยอด มีบริวารอยู่
๓/๒ ยอดเมื่ออยู่ในเรือนไฟหาเขมามีได้เหตุว่าแม่ทรงนั้น
เลื่อนขึ้นมากเกิดเพดานข้างบนนั้น ๑ ๒ ๓ ๔ ๕ ยอดก็ดี จึงไม่มี
เขมาในเรือนไฟ ครั้นออกไฟแล้วจึงเขมาตามทรงนั้นมีมา
ครั้นถ้วน ๓ เดือนแม่ทรงจึงลงมาจากกระหม่อมยอด ๑ ขึ้น
สันหลังยอด ๑ เปน ๒ ยอดด้วยกัน จึงสำแดงออกมาที่คอ
คาง ขาหนีบ รักแร้ ข้างนอกแลทวารหนักก็ดี ยอดนั้นแดงคือ
ทรงแดงสำแดงออกมาให้ลำบากแก่กุมารแก่กุมารทั้งปวงนั้น
จึงทำให้ลงให้ราก ให้กระหายน้ำแลให้เชื่อม ให้มีน มีพิศม์
ให้ไอแลให้คอแห้งให้ผอมเหลือง ให้ตกมูกตกเลือดกินเข้ากิน
นมมิได้ ถ้าแพทย์เห็นดังนี้แล้วให้พิจารณาดูให้รู้จักว่าตัวผู้
ตัวเมีย แลลักษณะเปนแลตายดีแลร้ายทั้งปวง ...”. ดูชางเจ้าเรือน
ประกอบ.

ชางแดงตัวผู้   ดูใน ชางแดง.

ชางแดงตัวเมีย   ดูใน ชางแดง.

ชางทับกำเดา   ดู ทับกำเดา.

ซางทับสํารอก   ดู ทับสํารอก.

ซางแทรก   ดู ซางจร.

ซางนางรีน   น. ซางจรชนิดหนึ่ง เกิดแทรกหรือเกิดต่อจากซางโจร อันป็นซางเจ้าเรือนประจำเด็กเกิดวันเสาร์ ซางชนิดนี้มีแม่ซาง ๔ เม็ด มีบริวาร ๕๖ เม็ด เกิดได้กับเด็กตั้งแต่ออกจากเรือนไฟ แม่ซางแต่ละเม็ดและบริวารจะทยอยรายขึ้นตามอวัยวะต่าง ๆ ของร่างกายตามช่วงอายุ ทำให้เกิดอาการแตกต่างกันไป เช่น เมื่อผู้ป่วยอายุได้ ๓ เดือน แม่ซางและบริวารจะไปขึ้นที่คอ ทำให้คอแห้ง ลื่นขาว ดูดนมไม่ได้ ซางชนิดนี้อาจเกิดแทรกซางอื่นได้ทุกซาง ดังคัมภีร์ ประถมจินดา [๑/๓๓๖] ตอนหนึ่งว่า “... อันว่าลักชนทรางนางรีนนั้น มีแม่ ๔ ยอด มีบริวารนั้น ๕๖ ยอด ตั้งแต่กุมารออกจากเรือนเพลิง บางทีขึ้นทรางทรางโจรบางทีต่อลิ้นทรางโจร จึงตั้งขึ้นอยู่สัดือนั้นยอด ๑ บริวารมาขึ้นด้วย ๘ ยอดขึ้นอยู่ทรวงอกนั้นยอด ๑ บริวารมาขึ้นด้วย ๑๒ ยอดขึ้นอยู่ลิ้นนั้นยอด ๑ บริวารมาขึ้นด้วย ๑๖ ยอด รายกันลงมาตามลำคอถึงทรวงอก ขึ้นอยู่ทรวงอกนั้นยอด ๑ บริวารมาขึ้นด้วย ๒๐ ยอด รายกันไปขึ้นตามหัวเหน่าแลไส้อ่อน ไส้แก่ เมื่อกุมารได้ ๓ เดือนแม่ทรางอันอยู่ในลำคอนั้นกระทำให้คอแห้ง ให้ลิ้นนั้นขาวดูดนมมิได้ เมื่อกุมารได้ ๖ เดือนบริวารทรางขึ้นลิ้นไก่อ ๓ ยอดนั้น กระทำให้โอแปนกำล้ง บริวารทรางทั้งนั้นก็รายกันลงไปบนจบเอาแม่ทรางที่อยู่ทรวงอกนั้น แล้วจึงกระทำให้กระหายน้ำ ให้คือนั้นแห้งให้เชื่อมหลับตาไป บริวารทรางซึ่งอยู่ในทรวงอกนั้น ก็รายกันมาถึงชายโครง ชายตบ บั้นจบกัน

กับแม่ทรางที่อยู่ใต้อีกนั้น กระทำให้ตกมูก ตกเลือดสด ๆ ออกมา บางทีให้เปนมสมหะ เปนโลหิตเน่าออกมาบ้าง แล้วก็ให้ ตับหย่อนลงมาย้อยชายโครง ให้จับเปนเวลาให้ตาแดงเปน สายโลหิต ถ้าวางยาผิดตายถ้าวางยาถูกเข้าค่อยงดต่อไป เมื่ออายุกุมารได้ขวบ ๑ กับ ๖ เดือน ทรางที่ในเกาะเย้ยวนั้น ก็กระทำให้ขัดเบา บางทีเบาดกออกมาดั่งน้ำเข้า ดั่งดินสีพอง ก็มีดั่งน้ำหนองก็มี ให้เจ็บปวดคันเสือกไปมาให้เบาขึ้นหยด ๆ ไป บางทีให้פקขึ้นที่ปลายองคชาต บางทีให้פקขึ้นที่หัวเหน่า ให้เปนหนอง แลหนองนั้นก็กลายเป็นปรวดเข้าคือลูกนิ่วบ้า ...”.

ดู ชางจร ประกอบ.

ชางน้ำ

น. ชางเจ้าเรือนประจำเด็กเกิดวันจันทร์ เด็กที่ป่วยเป็น โรคนี้จะมีเม็ดขอดสีแดงขนาดใหญ่ที่เป็นแม่ชาง ๑๙ เม็ด ขึ้นตามแขน หน้าแข้ง กลางหลัง และแก้ม ไม่มีเม็ดขอดที่เป็น บริเวณ โรคนี้อาจเกิดกับเด็กตั้งแต่วัยที่เป็นทารกในครรภ์ จนถึงหลังคลอด ซึ่งอาจรักษาให้หายได้ใน ๑๒ วัน แต่ถ้า รักษาไม่หาย แม่ชางจะทยอยขึ้นกระจายไปตามอวัยวะต่าง ๆ เมื่อเด็กมีอายุ ๒ ขวบ ๖ เดือน มักมีอาการหนักขึ้น เม็ดขอด จะแตกเป็นน้ำเหลือง เป็นแผลเปื่อยทั่วตัว นานเข้าจะทำให้ มีไข้ ปวดท้อง ท้องร่วง เป็นต้น ดังคัมภีร์ประถมจินดา [๑/๓๐๔] ตอนหนึ่งว่า “... อันว่าลักขณทรางน้ำนั้นมีแม่ ๑๙ ยอด ในเมื่อ ครรภมารดาตั้งขึ้นได้ ๓ เดือนนั้นมักให้มารดาปวดศีรษะ แล เจ็บนม แลให้อยากของอันหวานแลให้เมื่อยแขนทั้ง ๒ ข้าง ให้หูหนักตาฟางมักให้เปนมมมีนตึง แลให้รากให้กระหายน้ำ เปนกำลังไปจนถึงกำหนดคลอด อันว่าแม่ทรางน้ำทั้ง ๑๙ ยอด

นั้น มีสัญญาณยอดแต่ละยอดโตเท่าใบพุทรา มีสีอันแดงดังผล
ผักปลังห่าม ขึ้นที่ต้นแคงต้นขา แลกลางหลัง ขึ้นน่าแข็ง
แลแก่มีทั้ง ๒ ข้าง ร่ายกันขึ้นละยอดจนอายุได้ ๒ ขวบกับ
๖ เดือน ย่อมแตกเปนนํ้าเหลืองเปื่อยไปรอบตัว ครั้นว่า
แห้งลงก็หลบเข้าไปทำพายใน จึงกระทำให้หัวตัวร้อนแล้วก็
ทำให้เจ็บท้อง ถ้าแพทย์ผู้ใดจะรักษาให้แตงยากระทุ้งให้กิน
ให้ออกเสียให้สิ้นเชิงแล้ว จึงวางยาทุเลาให้กินไป ๔ ๕ เวลา
จึงจะหายขาด อันลักษณะทรงนํ้านี้หาบวริวารมิได้ ท่านให้
เกรงแต่ทรงจรรกับหละละออง ถ้าผู้มาชนนั้นร้ายอยู่แล้ว
เจ้าเรือนก็พลอยฉิบหายด้วยทรงจรรนั้น ...”. ดู ชางเจ้าเรือน
ประกอบ.

ชางฝ้าย น. ชางจรชนิดหนึ่ง เกิดแทรกชางนํ้าอันเป็นชางเจ้าเรือน
ประจำเด็กเกิดวันจันทร์ ไม่มีแม่ชางเกิดขึ้นตามผิวหนัง
แต่ขึ้นที่เพดานปาก กระพุ้งแก้ม ไรฟัน และลิ้น เด็กที่ป่วย
เป็นโรคนี้อาจมีอาการลิ้นเป็นฝ้าขาว มีไข้สูง ปากร้อน ปากแห้ง
ไม่มีนํ้าลาย หุบปากไม่ลง กินอาหารไม่ได้ อาเจียน ท้องเดิน
อุจจาระเหม็นเหมือนไขเฒ่า เป็นต้น ดังคัมภีร์ประถมจินดา
[๑/๓๓๔] ตอนหนึ่งว่า “... อันว่าลักษณะทรงฝ้ายนั้นหาเมด
ยอดมิได้ จำเพาะขึ้นเพดาน กระพุ้งแก้ม ไรฟัน แลขึ้นลิ้นขาว
ด้ายไปดั่งยวงฝ้าย มีโยดุจสีส้มดีดแล้วจึงกระทำให้ร้อน
ไปทั่วทั้งตัว ให้ปากนั้นร้อนให้ปากแห้งหานํ้าลายมิได้ แล้วให้
หุบปากมิลงอ้าปากร้องอยู่ กินเข้ากินนมมิได้มักให้ราก
เบนกำล้ง แล้วกระทำให้ลงท้องเหม็นดังไขเฒ่า ถ้าแพทย์
เห็นดังนี้แล้ว ให้พิจารณาดูให้แม่นแท้ คือทรงฝ้ายกระทำโทษ
ดุจกล่าวมาดังนี้ ...”. ดู ชางจร ประกอบ.

ชาวเพลิง, ชาวไฟ น. ชาวเจ้าเรือนประจำเด็กเกิดวันอาทิตย์ เด็กที่ป่วยเป็นโรคนี้จะเริ่มมีเม็ดยอดที่เป็นแม่ซาง ๔ เม็ด เกิดที่บริเวณฝ่าเท้าเมื่ออายุได้ ๗ วัน และมีเม็ดยอดที่เป็นบริวารอีก ๔๐ เม็ด ขึ้นที่หน้าแข้งข้างละ ๒๐ เม็ด ซึ่งอาจรักษาให้หายได้ใน ๑๑ วัน แต่ถ้าวรรักษาไม่หายและมีอาการคงอยู่ แม่ซางและบริวารจะกระจายออกไป ทำให้เกิดอาการต่าง ๆ เช่น เมื่อแม่ซางและบริวารกระจายขึ้นไปจากกลางหน้าแข้งถึงหัวเข่าเป็นเม็ดสีแดงลามออกไปเหมือนไฟไหม้ ทำให้มีอาการปวดเมื่อมีอาการรุนแรงขึ้นอาจถึงตายได้ ดังคัมภีร์ประถมจินดา [๑/๒๙๘] ตอนหนึ่งว่า “... อันว่าลักษณะทรงเพลิงนั้น มีแม่ ๔ ยอดมีบริวาร ๔๐ ยอด เมื่อคลอดจากครรภ์มารดานั้น เขม่าขึ้นแต่ในเรือนเพลิง ครั้นได้ ๗ วันแล้วก็หายไป ด้วยแม่ทรงเพลิงจะมาบังเกิด ในฝ่าเท้าแห่งกุมารผู้นั้น ถ้าเปนชายแม่ทรงเพลิงขึ้นฝ่าเท้าขวา ๓ ยอด ซ้ายยอด ๑ ถ้าเปนหญิงแม่ทรงเพลิงขึ้นฝ่าเท้าซ้าย ๓ ยอด ขวายอด ๑ แลบริวาร ๔๐ ยอดนั้น ก็มาขึ้นน่าแคงอยู่ข้างละ ๒๐ ยอด ครั้นออกจากเรือนเพลิงได้ ๓ เดือนแล้วนั้น แม่ทรงเพลิงที่ฝ่าเท้าก็เลื่อนขึ้นตั้งอยู่บนากียอด ๑ เมื่อได้ ๔ เดือนนั้น จึงกระทำให้หลังเท่านั้นพกขึ้นสน้อย ให้เมื่อยข้อเท้ากินเข้าให้ระคายคอให้นอนนานตื่น ครั้นได้ ๖ เดือน แม่ทรงเพลิงขึ้นอีกยอด ๑ เปน ๒ ยอดเข้ากัน จึงเปนเมดพริ้งขึ้นมาข้างนอกเนื้อสีตุจผลลูกหว้าสุก อยู่ไปได้ ๖ ๗ ๘ ๙ ๑๐ วันบางแล้วก็ตาชจมหายไป ครั้นได้ ๘ เดือน แม่ทรงเพลิงซึ่งมาในนาอีกียอด ๑ บันจบกันเข้าเปน ๓ ยอด บริวารขึ้นอยู่ที่ข้อเข่าตลอดถึงข้อเท้า ครั้นได้ ๙ เดือน แม่ทรงเพลิงก็เลื่อนขึ้นมานาอีกียอด ๑

เปน ๔ ยอดด้วยกัน จึงบริวาร ๔๐ ยอดนั้นก็กระจายกัน
ออกไป ขึ้นกลางแคงกลางขา แลหัวเข้าบ้าง จึงตั้งยอดแดง
ดังผลมะไฟแล้วก็ดำด้านลงขอบแดงลามออกไปดูเพลิงไหม้
แลหนังนั้นก็พองเลื่อนเข้าหากัน ครั้นว่าสุกออกพร้อมกัน
แล้วก็กระทำให้ปวดแต่เท้าตลอดถึงลำแคงขา ตะโพก
บั้นเอว ก็ดี ถ้าแลแพทย์เห็นดังนี้แล้วอย่าให้รักษาเลย ...”,
ดู ขางเจ้าเรือน ประกอบ.

ขางวัว ดู ขางโค.

ขางสะกอ น. ขางเจ้าเรือนประจำเด็กเกิดวันพุธ โรคนี้เกิดกับทารก
ได้ตั้งแต่แรกเกิด ทารกจะมีเม็ดยอดที่เป็นแม่ขางขึ้นบริเวณ
ท้องส่วนบน ๔ เม็ด มีบริวาร ๔๐ เม็ด (บางตำราว่า ๔๒ เม็ด)
ซึ่งอาจรักษาให้หายได้ใน ๑๔ วัน แต่ถ้ารักษาไม่หายและ
มีอาการคงอยู่ถึง ๓ เดือน เม็ดยอดจะกระจายไปทั่วร่างกาย
ทำให้เกิดอาการต่าง ๆ เช่น ถ้ากระจายไปที่ลำไส้จะทำให้
ท้องผูก ปัสสาวะขัด เมื่อเป็นอยู่นานและรักษาไม่ถูกต้อง
อาจทำให้ถึงตายได้ ดังคัมภีร์ประถมจินดา [๑/๒๕๕]
ตอนหนึ่งว่า “... อันว่าลักษณะทรงสกอนี้มีแม่ ๔ ยอดขึ้น
ประจำในนาภีทั้ง ๔ ยอด เมื่ออยู่ในเรือนไฟนั้น ๓ วันเขม่า
จึงขึ้นมีบริวาร ๔๒ ยอด ขึ้นกำกับแม่ทั้ง ๔ ยอดนั้นจึงบริวาร
ข้างละ ๑๐ ยอด นั้นลงมาประจำอยู่ทวารหนักนั้น ๔ ยอด
ประจำอยู่ม้ามนั้น ๕ ยอดอยู่กระหม่อมนั้นยอด ๑ ครั้น
ออกจากเรือนไฟ แล้วจึงเปนเขม่า ดาน ทราง เมื่อได้ ๓ เดือน
จึงบริวารทั้งนั้นกระจายออกทั่วทั้งตัว แลลำไส้แลทราง
ซึ่งประจำทวารหนัก ๔ ยอดนั้นมักให้เปนพรรดิก แลให้ขัด
อุจาร ขัดปสาว แลทรางซึ่งประจำม้าม ๕ ยอดนั้นก็กระจาย

ออกยอดดอกแล้วก็ลำแดงออกมาที่คอ ที่ลิ้น ที่ปาก ขึ้นอยู่ ๓ เดือน ถ้าแพทย์เห็นดังนี้แล้วให้พิจารณาดูให้รู้จัก ว่ากำเนิด ทรางสกอวางยาจึงจะชอบโรค ถ้าแลมิรู้จักกำเนิดทรางสกอ วางยามิต้องด้วยโรค ถ้าแลวางยาผิดเข้าไปเมื่อใด กุมารผู้นั้น ก็จะแตกตายแต่ใน ๒ เดือนปนอันเที่ยง ...”. ดู ชางเจ้าเรือน ประกอบ.

ชางเหนบ   ดู ชางกระแนะ, ชางกระแหแนะ.

ซ้าซา   ดู กัญชาเทศ.

ซ้าซา   ดู มะกา.

ซิก   น. พืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Albizia lebbek* Benth. ในวงศ์ Leguminosae เป็นไม้ต้นขนาดกลางถึงขนาดใหญ่ สูง ๑๐-๒๕ เมตร เรือนยอดแผ่กว้างเป็นรูปร่ม เปลือกต้นสีเทาขรุขระ แตกเป็นร่องยาว ใบเป็นใบประกอบแบบขนนกสองชั้น เรียงสลับ มีใบย่อย ๒-๑๐ คู่ เรียงตรงข้าม ช่อดอกแบบช่อกระจุก ออกตามซอกใบ ดอกสีขาวอมเขียว เมื่อแก่เปลี่ยนเป็นสีเหลือง และสีเหลืองอมแสดเมื่อใกล้โรย ผลเป็นฝักแบน เมื่อแก่สีน้ำตาลอ่อน มีเมล็ด ๔-๑๒ เมล็ด, เปลือกต้นใช้ทำยา มีรสและสรรพคุณดังตำราประมวลสรรพคุณยาไทย (ภาคหนึ่ง) [๒๓/๒๑๓] ตอนหนึ่งว่า “... เปลือกมีรสฝาด เป็นยาสมาน เช่น รักษาแผลในปากในลำคอ เหนืออกหรือฟันผุ ริดสีดวงทวารหนัก แก้ท้องร่วง ห้ามโลหิตตกใน ...”. จัดเป็นตัวยาหนึ่งในตำรับยาประสะกานพลูซึ่งเป็นยาแผนไทยหรือยาแผนโบราณในบัญชียาหลักแห่งชาติ พ.ศ. ๒๕๕๙, จามจุรี พฤษภ ตะคึก อีซึก ถ่อนนา หรือ ซิก ก็เรียก.

ซึก   ดู ซึก.

เซียด   ดู ผี.

ใช้ท้อง   น. อาการไม่สบายภายในช่องท้อง ปวดมวนหรือปวดเสียด
ในท้อง อาจเกิดจากอาหารหรือยาบางชนิด เช่น ยาถ่าย
แพทย์แผนไทยมักแก้ด้วยตัวยาที่มีรสเผ็ดร้อน เช่น กระวาน
กานพลู ขิง ข่า.

ณ

ณอณณ

ณ ชะอณณทศ.

ณ

ด

ดอก น. ๑. ส่วนหนึ่งของพรรณไม้ที่ผลิออกจากต้นหรือกิ่ง มีหน้าที่ทำให้เกิดผลและเมล็ดเพื่อสืบพันธุ์ มีเกสรและเรณูเป็นเครื่องสืบพันธุ์ เรียกเต็ม ๆ ว่า ดอกไม้. ๒. ลักษณะนามสำหรับใช้เรียกดอกไม้ เช่น ดอกบัว ๑ ดอก.

ดอกจันทน์ น. เยื่อหุ้มเมล็ดแห้งของพืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Myristica fragrans* Houtt. วงศ์ Myristicaceae ปลายเป็นริ้วโปร่ง ลักษณะคล้ายแผ่นหนัง กว้างประมาณ ๒ เซนติเมตร ยาวประมาณ ๕ เซนติเมตร สีน้ำตาลแดง กลิ่นหอม ตำราสรรพคุณยาไทยว่า มีกลิ่นหอม รสเผ็ดร้อน มีสรรพคุณบำรุงโลหิต บำรุงธาตุ ขับลม เป็นต้น นอกจากนี้ ยังใช้เป็นเครื่องเทศ. ดู จันทน์เทศ และ ลูกจันทน์ ประกอบ. (อ. mace).

ดอกไม้ น. ๑. พืชน้ำนม ดังคัมภีร์ประถมจินดา [๑๕/๑๐๐] ตอนหนึ่งว่า “... เมื่อดอกไม้ (คือพืชน) ขึ้น ช่างจึงพลอยทำโทษครั้ง ๑ ...”. ๒. ส่วนหนึ่งของพรรณไม้ที่ผลิออกจากต้นหรือกิ่ง มีหน้าที่ทำให้เกิดผลและเมล็ดเพื่อสืบพันธุ์ มีเกสรและเรณูเป็นเครื่องสืบพันธุ์.

ดอง ก. แช่หรือหมักเครื่องยาไว้ในน้ำส้ม น้ำเกลือ สุรา เป็นต้น เพื่อให้ตัวยาละลายออกมา.

ดองดิง น. ๑. เครื่องยาที่เป็นหัวของพืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Gloriosa superba* L. ในวงศ์ Colchicaceae มีรสและสรรพคุณดังคัมภีร์สรรพลักษณะสรรพคุณ [๒/๓๖๗] ตอนหนึ่งว่า “... ดองดิงมีคุณสมบัติแก้ลมบรรเทาดี แก้ลมบรรเทาดี แก้ลมบรรเทาดี”

ชำระเสมหะแห้งแล ...” ตำรายาศิลาจารึกในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม [๔/๔๖๐] ตอนหนึ่งว่า “... อันว่าคุณแห่งดองดิ่งนั้น รู้แก้โรคเรื้อนและมะเร็งคชราดบาดแผลและรู้สังหารเสียซึ่งลมอันผูก ...” ตำราสรรพคุณยา ฉบับของกรมหลวงวงษาธิราชสนิท [๔๒/๑๔] ตอนหนึ่งว่า “... จะกล่าวสรรพคุณดองดิ่ง รู้แก้โรคทั้งปวงและบาดแผล แก้กุศรราชพยาธิแลมะเร็ง ...” และตำราไม้เทศเมืองไทย [๔๕/๒๒๖] ตอนหนึ่งว่า “... ศิระษะของดองดิ่ง แก้โรคเรื้อน และคุดทะราด, บาดแผล, และขับผายลม ...”, ดองดิ่งหัวขวาน ดองดิ่งหัวพาล หรือหัวขวาน ก็เรียก. ๒. พืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Gloriosa superba* L. ในวงศ์ Colchicaceae มีชื่อสามัญว่า climbing lily, flame lily, gloriosa lily, glory lily, superb lily เป็นไม้เลื้อย ลำต้นมีข้อปล้อง ลำต้นไต่ดินเป็นหัว ใบเป็นใบเดี่ยว เรียงเวียน รูปไข่แกมรูปใบหอก ปลายแหลมหรือเรียวแหลม โดยเฉพาะใบที่อยู่บริเวณใกล้ยอดมักมีปลายเรียวยื่นยาว โค้งม้วนงอหรือเป็นมือเกาะ แผ่นใบเกลี้ยง สีเขียวเป็นมัน ก้านใบสั้นมาก ดอกเป็นดอกเดี่ยว ออกตามซอกใบ หรือเหนือซอกใบ สีเหลืองแซมสีแดงถึงสีส้ม หรือสีแดง สีของกลีบแตกต่างตามพันธุ์ โคนกลีบและขอบกลีบสีเขียวอมเหลือง หรือสีเหลือง กลางกลีบถึงปลายกลีบสีส้มถึงสีแดง หรือมีสีแดงตามเส้นกลางกลีบ เมื่อดอกบานกลีบโค้งงอกลับไปในทิศตรงข้ามกับเกสรเพศผู้ และเพศเมียและมีสีเข้มขึ้น ผลแบบผลแห้งแตก รูปขอบขนานหรือรูปไข่กลับแกมรูปขอบขนาน เมล็ดค่อนข้างกลมหรือรูปรีขนาดเล็ก สีแดง.

ดองดึงหัวขวาน, ดองดึงหัวผาล ดู ดองดึง.

ตัด ก. ทำส่วนต่าง ๆ ของร่างกายที่คด โค้ง งอ หรือติดขัด ให้ตรง หรือเข้าที่ เพื่อป้องกันหรือบำบัดโรคหรืออาการบางอย่าง หรือฟื้นฟูสมรรถภาพของร่างกาย.

ตัดกาย น. ทำการนวดไทยกลุ่มหนึ่ง ใช้การตัด ดึง ปิดกล้ามเนื้อ หรือข้อต่อให้ยืดเหยียดหรือคลายออก เพื่อบรรเทาอาการปวดเมื่อย มีอยู่หลายท่า มักตั้งชื่อท่าแตกต่างกันไป ตามแต่ละสำนัก เช่น พับปีกไก่ ฉีกทุเรียน นางแอ่นลิ่วลม สิงห์ก้ม สะบัดคอ.

ดับพิษร้อน ก. ทำให้ไข้ลด มักใช้คู่กับ ถอนพิษไข้ เป็นดับพิษร้อน ถอนพิษไข้.

ต่าง ๑. ดู น้ำต่าง. ๒. ทัวไปหมายถึง สารประกอบจำพวก ไฮดรอกไซด์ของโลหะแอลคาไล ซึ่งละลายน้ำได้ดี มีรสฝาด ภูมิอสังคายสุ.

ต่างทั้ง ๖ ดู น้ำต่าง ๖ ประการ.

ต่างทั้ง ๗ ดู น้ำต่าง ๗ ประการ.

दान ว. แข็ง แฉก, เรียกสิ่งที่มีลักษณะแข็งเป็นดานอยู่ในท้อง เช่น ดานเลือด ดานลม.

ดินประสี น. เครื่องยาธาตุวัตถุชนิดหนึ่ง เป็นผลึกรูปปริซึมใส ไม่มีสี หรือเป็นผง หรือเป็นผงผลึกสีขาว ในทางเคมีเป็น เกลือไนเตรตของโพแทสเซียม (KNO_3 , potassium nitrate) ที่บริสุทธิ์หรือเกือบบริสุทธิ์ อาจได้จากธรรมชาติโดยตรง จากมูลค้างคาว ปัจจุบันที่มีขายในท้องตลาดส่วนใหญ่ได้จาก

การสังเคราะห์ทางเคมี มีรสและสรรพคุณดังตำราไม้เทศเมืองไทย [๔๕/๒๒๔] “... ตามสรรพคุณยาโบราณกล่าวว่า ดินประสิว, มีรสเค็มปร่า, เย็น ขั้บลมที่คั่งค้างตามเส้น ถอนพิษ ขั้บปัสสาวะ ภายนอกใช้ทาแก้คันตามผิวหนัง ในเภสัชตำรับกล่าวว่า กรดดินประสิวเป็นยากัดผิวหนังอย่างแรง ใช้จี้หูด หรือเนื้องอก รับประทานภายในใช้ ๑๐% แก่โรคอาหารไม่ย่อย ...”, ดินประสิขาว (ดินประสิขาวบริสุทธิ์) หรือ ดินประสิเห่นือ (ดินประสิที่ผลิตจากแหล่งผลิตทางภาคเหนือของประเทศไทย) ก็เรียก. (อ. nitrate of potash, nitre, sal petrae, saltpeter, saltpeter).

ดินประสิขาว, ดินประสิเห่นือ ดู ดินประสิ.

ดีเกลือ น. เครื่องยาธาตุวัตถุชนิดหนึ่ง ในทางเคมีเป็นเกลือซัลเฟตของโซเดียม (sodium sulfate decahydrate) มีสูตรโมเลกุลว่า $\text{Na}_2\text{SO}_4 \cdot 10\text{H}_2\text{O}$ เป็นผลึกรูปปริซึม รูปลูกบาศก์ รูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า หรือรูปร่างไม่แน่นอน ขนาดต่าง ๆ กัน ไม่มีสีและโปร่งใส หรือเกือบเป็นสีขาวและโปร่งแสง เนื้อเปราะและแตกง่าย รอยแตกเป็นมันวาว เมื่อถูกอากาศผิวจะมีผงสีขาวเกาะติดอยู่ ไม่มีกลิ่น ได้จากการทำนาเกลือในขั้นตอนก่อนเกลือแกลง ตกลึก รสขมจัด มีสรรพคุณดังตำราประมวลหลักเภสัช [๒๑/๖๘] ตอนหนึ่งว่า “... ดีเกลือ ถ่ายพิษไข้และน้ำเหลืองเสีย ...”, ดีเกลือไทย ก็เรียก. (อ. glauher's salt, mirabilite, sal mirabilis, natrium sulfas, natrii sulphas, sodii sulphas),

ดีเกลือไทย ดู ดีเกลือ.

ดีเกลือฝรั่ง น. เครื่องยาธาตุวัตุษนิคหนึ่ง เป็นเกลือซัลเฟตของแมกนีเซียม ในทางเคมีเป็น magnesium sulfate heptahydrate มีสูตรโมเลกุลว่า $MgSO_4 \cdot 7H_2O$ เป็นผงละเอียดหรือเป็นผลึก รูปเข็ม รูปปริซึม หรือรอมบิก สีสีขาวหรือไม่มีสี ละลายน้ำได้ดี ตำราสรรพคุณยาไทยว่า มีรสขมเผื่อนเย็น ใช้ถ่ายพรวตีกถ่ายพิษไข้ ถ่ายกระษัย ถ่ายเสมหะ ขับเมือกมันในลำไส้ ใช้เป็นยาถ่าย เป็นต้น. (อ. epsom salts, bitter salt).

ดีคน ดู ราชดัด.

ดีงูหัวว่า ดู เนระพูสีไทย.

ดีงูเหลือม น. งูน้ำดีของงูเหลือมที่แห่งสนิท ตำราสรรพคุณยาโบราณว่า มีรสขม ใช้บดปรงเป็นกระสายยา ช่วยให้ตัวยาแล่นเร็ว ดับพิษตานทรายในเด็ก ใช้ฝนกับยาหยอดตาแก้ตาแฉะตามัว ตาฟาง ตาแดง และแก้ปวดตา. ดู งูเหลือม ประกอบ.

ดีปลี น. ๑. เครื่องยาที่เป็นช่อผลแก่จัด (จวนสุก) และแห้งของพืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Piper retrofractum* Vahl ในวงศ์ Piperaceae มีชื่อสามัญว่า java long pepper มีรสและสรรพคุณดังคัมภีร์สรรพลักษณะสรรพคุณ [๒/๓๖๕] ตอนหนึ่งว่า “... คุณรากลดีปลีมีรสเผด แก่ตัวร้อน แก้พิศมคฺุทราดให้ปัดธาตุ ผลดีปลีมีรสเสมอกันกับรากลแก้ลม เจริญไฟธาตุ แก้หืดไอ แก้เสมห ...” และตำราสรรพคุณยา ฉบับของกรมหลวงวงษาธิราชสนิท [๔๒/๑๐] ตอนหนึ่งว่า “... จะกล่าวสรรพคุณแห่งดีปลีนั้น มีรสอันเผ็ดขม รู้แก้หืดแล ไอ แก้ลมวิงเวียน รากลผลนั้นมีคุณดุจกัน กล่าวสังเขปคุณ แห่งดีปลีมาสิ้นแต่เท่านี้ ...”. ๒. พืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Piper retrofractum*

Vahl ในวงศ์ Piperaceae เป็นไม้เถาอายุหลายปี ลำต้นรูปทรงกระบอก อวบน้ำ เกลี้ยง มีข้อป่องออกเป็นช่วง ๆ อาจมีรากออกตามข้อสำหรับยึดเกาะ ทั้งต้นมีกลิ่น ใบเป็นใบเดี่ยว ช่อดอกแบบช่อเชิงลด ตั้งขึ้นหรือกางออก มีช่อดอกเพศผู้และช่อดอกสมบูรณ์เพศ ดอกไม่มีกลีบเลี้ยงและกลีบดอก ผลเป็นช่ออวบ รูปทรงกระบอก ปลายมน ผลย่อยแบบผลมีเนื้อหนึ่งถึงหลายเมล็ด รูปกลมกว้าง อัดกันแน่นและเชื่อมติดกัน สีเขียวเข้ม แก่จัดสีส้มแดง เมื่อสุกนิ่ม สีแดงเข้ม, ติปสีเชือกก็เรียก.

ติปสีเชือก ดู ติปสี.

ติง ก. เหนียว นุ่ม และรั้ง เพื่อยึดเส้นเอ็น กล้ามเนื้อ หรือพังผืดของข้อต่อที่ยึดติดกัน ให้คลายออกหรือให้เข้าที่.

ติงกระดูก ก. เหนียว นุ่ม และรั้ง เพื่อให้กระดูกเข้าที่.

ติงเส้น ก. ใช้นิ้วมือกดลงบนกล้ามเนื้อหรือเส้นเอ็นตามร่างกาย แล้วดึงขึ้น, จัดเส้น จก หรือ จกจัด ก็เรียก.

ตุกไทร, ตุกใส ดู ขันทองพยาบาท.

เด็ก น. ผู้มีอายุ ๑๕ ปีลงมา ตำราการแพทย์แผนไทยมีคำศัพท์ที่ใช้เรียกเด็กอยู่หลายคำ เช่น ทารก กุมาร กุมารา กุมาริ ซึ่งคำศัพท์เหล่านี้ไม่ได้มีการแบ่งช่วงอายุไว้ชัดเจน และอาจใช้ปะปนกันไป อย่างไรก็ตาม ในที่นี้ใช้เกณฑ์อายุ ๑๕ ปีลงมา ตามคัมภีร์ประถมจินดา.

เด็กโต น. เด็กที่พ้นเขตซางแล้ว (ตามคัมภีร์ประถมจินดา) อย่างไรก็ตาม เด็กโต ตามคัมภีร์สมุฏฐานวินิจฉัยและตำราเวชศึกษา หมายถึง เด็กที่มีอายุ ๘ ขวบ ถึง ต่ำกว่า ๑๖ ปี.

เด็กเล็ก น. เด็กที่อยู่ในเขตซาง (ตามคัมภีร์ประถมจินดา) อย่างไรก็ตาม เด็กเล็ก ตามคัมภีร์สมุฏฐานวินิจจัยและตำราเวชศึกษา หมายถึง เด็กที่มีอายุไม่ถึง ๘ ขวบ.

เตือเกลี้ยง, เตือน้ำ ดู มะเตืออุทุมพร.

โตไม่รู้ล้ม น. ๑. เครื่องยาที่เป็นส่วนทั้งต้นแห้งของพืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Elephantopus scaber* L. ในวงศ์ Asteraceae มีรสและสรรพคุณดังตำราประมวลสรรพคุณยาไทย (ภาคสอง) [๒๔/๔๕] ตอนหนึ่งว่า “... มีรสขมขึ้น แก้กษัย บำรุงกำลัง เป็นยาขับปัสสาวะและแก้ไข้และใช้เป็นยาพอก ใบและราก ต้มน้ำรับประทานเป็นยาคุมสำหรับหญิงที่คลอดบุตรใหม่ ๆ และเป็นยาบำรุง ยาขับไล่เดือน แก้อาหาร รักษาริดรุม ใบต้มน้ำรับประทานเป็นยาขับไล่เดือน ขับปัสสาวะและทำให้เกิดความกำหนัด ...” และตำราไม้เทศเมืองไทย [๔๕/๒๓๓] ตอนหนึ่งว่า “... มีรสขมขึ้น, แก้ปัสสาวะพิการ และบำรุงกำลัง แพทย์ตำบलगกล่าววว่า มีรสกร่อยจืด ขึ้นเล็กน้อย รับประทานทำให้เกิดกษัย แต่ทำให้มีกำลัง ... ทั้งต้นต้มน้ำรับประทานต่างน้ำ แก้ไข้จับสั่นดี ...”. ๒. พืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Elephantopus scaber* L. ในวงศ์ Asteraceae มีชื่อสามัญว่า prickly leaved elephant's foot เป็นไม้ล้มลุก ลำต้นแข็ง ตั้งตรง มีขนยาว เหนียว ใบเป็นใบเดี่ยว เรียงเวียน ใบที่โคนต้นเรียงถี่ คล้ายกระจกรอบใกล้ผิวดิน แผ่นใบรูปไข่กลับแกมรูปขอบขนาน ขอบหยักซี่ฟัน จักฟันเลื่อย หรือเรียบ เป็นคลื่น มีขนยาว ประปรายทั้ง ๒ ด้าน หรือด้านบนค่อนข้างเกลี้ยง ใบที่อยู่เหนือโคนต้นขึ้นไปจะมีขนาดเล็กลงเป็นลำดับ ใบบน ๆ

มักไม่มีก้านและมีโคนใบโอบลำต้น ช่อดอกแบบช่อกระจุกแน่น แยกแขนง ส่วนมากแยกสอง ออกที่ยอด กลีบดอกโคน เชื่อมติดกันเป็นหลอด สีขาว ปลายแยกเป็น ๕ แฉก สีม่วง หรือสีม่วงแกมแดง ผลแบบผลแห้งเมล็ดล่อน รูปทรง กระบอกแคบ เมล็ดเล็ก รูปทรงรีแกมรูปไข่, ไข่โคนกลุ่ม ไข่ไฟนกุ่ม โคนกลุ่ม ใญ่ไ่่นกลุ่ม ใญ่ปราบ ใญ่ไฟนกุ่ม หรือ ใญ่สามสิบสองหาบ ก็เรียก.

ต

ตกฟาก ก. เกิด, เรียกเวลาที่เด็กออกฟันครั้งแรกมารดาว่า เวลาตกฟาก (ฟันเรื้อนโบราณโดยมากเป็นฟาก).

ตกมูกตกลีเอ็ด ดู ตกมูกเลีเอ็ด.

ตกมูกเลีเอ็ด ก. อาการที่ถ่ายอุจจาระมีมูกและเลีเอ็ดปน, ตกมูกตกลีเอ็ด ก็เรียก.

ตกลีเอ็ด ก. อาการที่เลีเอ็ดออกผิดปกติธรรมดาเนื่องจากแห้งลูกมีโลหิตระดูมากผิดปกติ มีเลีเอ็ดออกมากผิดปกติหลังคลอดเป็นต้น, ราชศัพท์ว่า ตกพระโลหิต.

ตใจ น. หนังสือประกอบ ๑ ใน ๒๐ สิ่งของธาตุดิน, เขียนว่าตะใจ ก็มี.

ต้น น. ๑. ลำของต้นไม้เป็นชื่อรวมทั่วไปของต้นไม้และพืชผักต่าง ๆ เช่น ต้นมะขาม ต้นผักชี ต้นข้าว, ลักษณะนามว่า ต้น เช่น มะม่วงต้นหนึ่ง ผักชี ๒ ต้น. ๒. เบื้องต้นของสิ่งที่มีลักษณะกลมยาว เช่น ต้นขา ต้นแขน ต้นคอ. ๓. ตอนแรก ๆ เช่น ต้นใช้ปลายฝนต้นหนาว.

ต้นกราม น. ฟันกรามบริเวณขากรรไกรด้านใน.

ต้นมะละกอฝรั่ง ดู ผีนั่น.

ต้ม ก. เอาของเหลว เช่น น้ำ ใส่ภาชนะแล้วทำให้ร้อน ให้เดือด หรือให้สุก เช่น ต้มยา ดั่งคัมภีร์ประถมจินดา [๑/๑๖๑] ตอนหนึ่งว่า “... ขนานหนึ่งเอาไปพลวง ๑ รากกล้วยแดง ๑ รากกล้วยดิบหอม ๑ รากกล้วยหอม ๑ รากตาเสือ ๑ เอาเสมอภาค ต้ม ๓ เอา ๑ กินหายแล ...”.

ต้ม ๓ เอา ๑   ดูใน ยาต้ม.

ตรีตบาทวายุ [ตะริตะบาทะ-] น. โรคลมจ্বরชนิดหนึ่ง ในคัมภีร์ไบลาน หมวดเวชศาสตร์ เลขที่ ๑๒๗/๕ เรื่อง คัมภีร์ลม (หอสมุดแห่งชาติ) ให้คำอธิบายว่า เกิดที่กระหม่อมและคอหอยผู้ป่วยจะเป็นคางทูม หายใจขัด เป็นต้น ดังความตอนหนึ่งว่า “... สมอหนึ่งชื่อตรีตบาทวายุ ขึ้นในกุ่มอมแล คอหอย ให้เป็นคางทูม หายใจขัดดอก ...”.

ตริกฏุก, ตริกะฏุก, ตริกระฏุก น. พิกัดยาชนิดหนึ่ง จำกัดของเผ็ดร้อน ๓ อย่าง ได้แก่ ชিংแห้ง พริกไทย และดีปลี ในปริมาณเท่ากันโดยน้ำหนัก พิกัดนี้มีรสเผ็ดร้อน สรรพคุณแก้วตะเสมหะ ปิตตะ ในกองธาตุ ฤดู อายุ และกองสมุฏฐาน.

ตริกาลพิศม์, ตริกาลพิษ [-กालะพิด, -กานละพิด] น. พิกัดตัวยาประเภทหนึ่งในตำรายาไทย จำกัดตัวยาแก้พิษตามเวลาไว้ ๓ อย่าง คือ รากกระชาย รากข่า และรากกะเพรา.

ตริเกษรมาศ, ตริเกษรามาศ, ตริเกสรมาศ, ตริเกสรามาศ น. พิกัดตัวยาประเภทหนึ่งในตำรายาไทย จำกัดตัวยาที่มีรสเสมอ เกสรไว้ ๓ อย่าง คือ ผลมะตูมอ่อน เปลือกฝิ่นต้น และเกสรบัวหลวง.

ตริคันทวาด, ตริคันทวาด [-คันทะวาด] น. พิกัดตัวยาประเภทหนึ่งในตำรายาไทย จำกัดตัวยาอันมีกลิ่นหอมสำหรับแก้ลมไว้ ๓ อย่าง คือ ผลเร่วใหญ่ ผลจันทร์เทศ และกานพลู.

ตริฉินทลามกา, ตริฉินทลามะกา [-ฉินทะลามะกา] น. พิกัดตัวยาประเภทหนึ่งในตำรายาไทย จำกัดตัวยาสำหรับแก้อุจจาระธาตุลามกไว้ ๓ อย่าง คือ โกลฐน้ำเต้า สมอไทย และรงทอง.

ตรีชะวาลังข น. ยาแผนไทยขนานหนึ่ง ใช้แก้ปถวีธาตุพิการ มีตัวยาวุธิปรุ้ง วิถีใช้ และสรรพคุณ ดังคัมภีร์ธาตุวิภังค์ [๑/๑๑๙] ตอนหนึ่งว่า “... ยาชื่อตรีชะวาลังข แก้ปถวีธาตุ พิการคือ สมอง กระตูกม้าม ให้เอากะเทียม ๑ ใบสะเดา ๑ ใบคนที่สอ ๑ เปลือกต้นตีนเป็ด ๑ เบญจกูล ๑ จันทน์ทั้ง ๒ สมอทั้ง ๓ ผล จันทน์ ๑ ดอกจันทน์ ๑ กระวาน ๑ กานพลู ๑ ตรีกะฐึก ๑ ยาทั้งนี้เอาสิ่งละส่วน เปลือกกันเกรา ๒ ส่วน เปลือกสมุลแว้ง ๓ ส่วน ตำพลงละลายน้ำผึ้งกินแก้ปถวีธาตุ ๒๐ ประการแล ...”.

ตรีชาติ ดู ตรีธาตุ.

ตรีญาณรศ, ตรีญาณรส [-ยานนะรศ] น. พิกัดตัวยาประเภทหนึ่งในตำรายาไทย จำกัดตัวยาอันทำให้รู้รสอาหารไว้ ๓ อย่าง คือ ไล่หมาก รากสะเดา และเถาอบระเพ็ด.

ตรีทะเวตคันธา น. พิกัดตัวยาประเภทหนึ่งในตำรายาไทย จำกัดตัวยาอันมีกลิ่นหอม ๒ ชนิด ชนิดละ ๓ อย่าง คือ ดอกบุนนาค แก่นบุนนาค รากบุนนาค กับดอกมะขาง แก่นมะขาง รากมะขาง, ตรีเทวตรีคันธา หรือ ตรีเทวตรีสุคนธ์ ก็เรียก.

ตรีทิพรศ, ตรีทิพรส [-ทิบพะรศ] น. พิกัดตัวยาประเภทหนึ่งในตำรายาไทย จำกัดตัวยาอันมีรสดีไว้ ๓ อย่าง คือ โกลฐกระตูก เนื้อไม้ และอบเชยไทย.

ตรีทุรวสา, ตรีทุระวะสะ น. พิกัดตัวยาประเภทหนึ่งในตำรายาไทย จำกัดตัวยาแก้ความผิดปกติของมันเหลวไว้ ๓ อย่าง คือ ผลโหระพาเทศ ผลกระวาน และผลราชดัด.

ตรีเทวตรีคันธา [-เทวะ-] ดู ตรีทะเวตคันธา.

ตรีเทวตรีสุคนธ์ [-เทวะ-] ดู ตรีทะเวตคันธา.

ตรีโทษ ว. อันเกิดจากกองสมุฏฐานปิตตะ วาตะ และเสมหะ

ตรีชาตุ น. พิกัดตัวยวาระเภทหนึ่งในตำรายาไทย จำกัดตัวยวอันเป็นวัตถุไว้ ๓ อย่าง คือ ดอกจันทร์ กระวาน และอบเชย, ตรีชาติ ก็เรียก.

ตรีธารทิพย์, ตรีธาระทิพย์ [-ทานทิบ, -ทาระทิบ] น. พิกัดตัวยวาระเภทหนึ่งในตำรายาไทย จำกัดตัวยวอันมีรสตั้งน้ำทิพย์ไว้ ๓ อย่าง คือ รากไทรย้อย รากราชพฤกษ์ และรากมะขามเทศ.

ตรีปิตตผล, ตรีปิตตะผล, ตรีปิตผล [-ปิตตะพน, -ปิตะพน] น. พิกัดตัวยวาระเภทหนึ่งในตำรายาไทย จำกัดตัวยวอันมีสรรพคุณแก้ดีไว้ ๓ อย่าง คือ เจตมูลเทศ ผักแพวแดง และรากกะเพรา.

ตรีผลชาตุ [-พนทาด] น. พิกัดตัวยวาระเภทหนึ่งในตำรายาไทย จำกัดตัวยวอันให้คุณแก่ธาตุทั้ง ๔ ไว้ จำนวน ๓ อย่าง คือ รากกะทือ รากไพล และรากไคร้หอม, เขียนว่า ตรีผละชาตุ ก็มี.

ตรีผลสมุฏฐาน [-พะละสะหมุดถาน] น. พิกัดตัวยวาระเภทหนึ่งในตำรายาไทย จำกัดตัวยวอันมีผลเป็นที่ตั้งไว้ ๓ อย่าง คือ ผลมะตูม ผลยอ และผลผักชีลา, เขียนว่า ตรีผละสมุฏฐาน.

ตรีผลสุคติสมุฏฐาน ดู ตรีสุคติสมุฏฐาน.

ตรีผละชาตุ [-พะละทาด] ดู ตรีผลชาตุ.

ตรีผละสมุฏฐาน [-พะละสะมุถาน] ดู ตรีผลสมุฏฐาน.

ตรีผลา [-พะลา] น. พิกัดยาชนิดหนึ่ง จำกัดผลไม้ ๓ อย่าง ได้แก่ สมอพิเภก สมอไทย และมะขามป้อม ในปริมาณเท่ากัน โดยน้ำหนัก อย่างไรก็ตาม ในตำราสรรพคุณยา ฉบับของกรมหลวงวงษาธิราชสนิท ระบุชนิดของผลไม้ ๓ อย่าง แตกต่างกันไป คือ มีสมอเทศ แทนมะขามป้อม พิกัดนี้มีรสเปรี้ยว ฝาด สรรพคุณแก้ปิตตะ วาตะ เสมหะในกองธาตุ

ฤดู อายุ และกองสมุฏฐาน. (คำนี้แพทย์แผนไทยนิยมอ่านว่า ตรีพะหลา).

ตริพิศม์จักร [-พิศมะจัก] น. พิกัดตัวยาประเภทหนึ่งในตำรายาไทย จำกัดตัวยาอันมีรสขมซาบได้เร็วเหมือนงจักรไว้ ๓ อย่าง คือ กานพลู ผักชีล้อม และผลจันทน์เทศ.

ตริเพชรสมคุณ, ตริเพชรสมะคุณ [-เพ็ดสะมะคุณ] น. พิกัดตัวยาประเภทหนึ่งในตำรายาไทย จำกัดตัวยาอันมีคุณสมบัติสมเพชรไว้ ๓ อย่าง คือ ว่านหางจระเข้ ผักราชพฤกษ์ และรงทอง.

ตริมธุรส น. พิกัดตัวยาประเภทหนึ่งในตำรายาไทย จำกัดตัวยาอันมีรสเลิศไว้ ๓ อย่าง คือ น้ำผึ้ง น้ำตาล และน้ำมันเนย, ตริมธุระ ก็เรียก.

ตริมธุระ ดู ตริมธุรส.

ตริรัตตะกฐา น. พิกัดตัวยาประเภทหนึ่งในตำรายาไทย จำกัดตัวยาอันมีตระกูลไว้ ๓ อย่าง คือ เทียนดำ ผักชีลา และขิงสด, ตริสัตกฐา หรือ ตริสัตตะกฐา ก็เรียก.

ตริโลหะ [-หะกะ] น. พิกัดตัวยาประเภทหนึ่งในตำรายาไทย จำกัดธาตุสำเร็จรูปไว้ ๓ อย่าง คือ เงิน ทอง และทองเหลือง (ส. ตริโลหก).

ตริโลหะ น. พิกัดตัวยาประเภทหนึ่งในตำรายาไทย จำกัดตัวยาอันเป็นธาตุที่ถลุงแล้วไว้ ๓ อย่าง คือ ทองแดง ทองเหลือง และทองหล่อ.

ตริวาตผล [-วาตะพน] น. พิกัดตัวยาประเภทหนึ่งในตำรายาไทย จำกัดตัวยาอันมีสรรพคุณแก้ลมไว้ ๓ อย่าง คือ ผลสะค้าน รากพริกไทย และข่า.

ตริสมอ น. พิกัดตัวยาประเภทหนึ่งในตำรายาไทย จำกัดสมอไว้ ๓ อย่าง คือ สมอพิเภก สมอไทย และสมอเทศ.

ตรีสัตตกุลา, ตรีสัตตตะกุลา ดู ตรีรัตตะกุลา.

ตรีสันทฆาต, ตรีสันทฆาต, ตรีสันทะฆาฏ [ตรีสันทะคาต] น. โรคชนิดหนึ่งที่เกิดจากการกระทบกระแทกอย่างแรงจนชอกช้ำเป็นอาการต่อเนื่องจากเอกสันทฆาตหรือโทสันทฆาต เกิดเป็นเม็ดผุดขึ้นภายในบริเวณใต้ คับ หรือลำไส้ ทำให้เป็นไข้ จุกเสียดท้องพอง มีอาการเพ้อ คลั่ง ประดุจผีเข้าสิง ถ้าเป็นนาน ๓-๙ วัน โลหิตจะแตกออกตามทวารทั้ง ๙. ดู สันทฆาต ประกอบ.

ตรีสันนิบาตผล ดู ตรีสันนิบาตะผล.

ตรีสันนิบาตะผล น. พิกัดตัวยาประเภทหนึ่งในตำรายาไทย จำกัดตัวยาอันมีสรรพคุณแก้ไข้สันนิบาตไว้ ๓ อย่าง คือ ผลตีปัส รากกะเพรา และรากพริกไทย, ตรีสันนิบาตผล ก็เรียก.

ตรีสาร น. ๑. พิกัดตัวยาประเภทหนึ่งในตำรายาไทย จำกัดตัวยาอันให้คุณในฤดูหนาวไว้ ๓ อย่าง คือ เจตมูลเพลิง สะค้าน และข้าพหลู ในปริมาณเท่ากันโดยน้ำหนัก พิกัดนี้รสเผ็ดร้อนสรรพคุณแก้เสมหะ ปิตตะ วาตะ ในกองธาตุ ฤดู อายุ และกองสมุฏฐาน. ๒. พิกัดยาประเภทหนึ่งในตำรายาไทย กำหนดตัวยาอันเป็นแก่นไว้ ๓ อย่าง คือ แก่นแสมสาร แก่นแสมทะเล และแก่นขี้เหล็ก.

ตรีสินธุรส, ตรีสินธุรส น. พิกัดตัวยาประเภทหนึ่งในตำรายาไทย จำกัดตัวยาอันมีรสชื่นใจ (ประดุจได้ดื่มน้ำ) ไว้ ๓ อย่าง คือ รากมะตูม เทียนขาว และน้ำตาลกรวด.

ตรีสุคติสมุฏฐาน น. พิกัดตัวยาประเภทหนึ่งในตำรายาไทย จำกัดตัวยาอันทำให้มีสรรพคุณเป็นที่ตั้งไว้ ๓ อย่าง คือ รากแคแดง รากเพกา และรากมะเดื่ออุทุมพร, ตรีผลสุคติสมุฏฐาน ก็เรียก.

ตรีสุคนธ์ น. พิกัดตัวยาประเภทหนึ่งในตำรายาไทย จำกัด ด้วยยาอันมีกลิ่นหอมไว้ ๓ อย่าง คือ ใบกระวาน อบเชยเทศ และรากพิมเสน.

ตรีสุรผล [-สุระพน] น. พิกัดตัวยาประเภทหนึ่งในตำรายาไทย จำกัด ด้วยยาอันมีรสกล้ำไว้ ๓ อย่าง คือ สมุลแว้ง เนื้อไม้ และเทพทราโร.

ตรีเสมหผล [-เสมหะพน] น. พิกัดตัวยาประเภทหนึ่งในตำรายาไทย จำกัด ด้วยยาอันมีสรรพคุณแก้เสมหะไว้ ๓ อย่าง คือ ผลข้าพลุ รากติปลี และรากมะกล่ำเครือ.

ตรีหอม น. ยาแผนไทยขนานหนึ่ง ใช้แก้เด็กท้องผูก ระบายพิษไข้ เป็นต้น มีตัวยา วิธีปรุง วิธีใช้ และสรรพคุณดังตำราเวชศึกษา [๑๖/๓๘] ตอนหนึ่งว่า “... ยาตรีหอม เอาลูกสมอเทศ ทูบเอาแต่เนื้อและเปลือกนอก หน้า ๔ บาท ลูกมะขามป้อมเอาแต่เนื้อและเปลือกนอก หน้า ๔ บาท ลูกสมอพิเภก เอาแต่เนื้อและเปลือกนอก หน้า ๔ บาท ลูกผักชีลา ๔ บาท ไค้เครือ ๑ บาท โกรฐสอ ๑ บาท ชะเอม ๑ บาท น้ำประสานทองเทศสะตุ ๑ บาท ลูกชัศคั่ว ๑ บาท ลูกสมอไทยเอาแต่เนื้อเปลือกนอก ๕ ตำลึง ๒ บาท โกรฐน้ำเต้านึ่งให้สุก ๕ ตำลึง ๒ บาท ตากให้แห้งทำเป็นผง แก้อาหารในกะเพาะพิการ แก้อาหิว แก้อาหิว เสมหะ น้ำสมอเทศ ต้มเป็นกระสาย แทรกเกลือ หรือดีเกลือก็ได้ ...” ปัจจุบันยารานี้จัดเป็นยาสามัญประจำบ้าน แผนโบราณตามประกาศกระทรวงสาธารณสุข พ.ศ. ๒๕๕๖.

ตรีอมฤต, ตรีอมฤตย์ [-อะมะริต, -อะมะรีต] น. พิกัดตัวยาประเภทหนึ่งในตำรายาไทย จำกัด ด้วยยาอันทำให้มีกำลังไว้ ๓ อย่าง คือ รากกล้วยตีบ รากกระดอม และรากมะกอกป่า.

ตรีอากาศผล [-อากาศฝน, -อากาศสะฝน] น. พิกัดตัวยาประเภทหนึ่งในตำรายาไทย จำกัดตัวยาอันมีสรรพคุณขับลมไว้ ๓ อย่าง คือ รากขิง กระลำพัก และอบเชยเทศ.

ตรึงบาดาล ดู ปลาไหลเผือก.

ต้อ น. โรคอย่างหนึ่งเกิดที่ลูกตาอาจทำให้ตาพิการหรือตาบอดได้ เกิดจากสาเหตุแตกต่างกันไป โดยทั่วไปผู้ป่วยมักเกิดความรู้สึกรำคาญ มีอาการตามัว มองเห็นไม่ชัด ตำราการแพทย์แผนไทยว่ามีหลายชนิด เช่น ต้อหมอก ต้อเนาะ ต้อผี ต้อวาโย ต้อลิ้นสุนัข ต้อกันหอย ต้อสลัก ต้อกงเกวียน ต้อแก้ว ต้อเนื้อ ต้อแว่นกยุง ต้อหมอก ต้อลาย ต้อกระจก ต้อหิน ต้อมะเกลือ ต้อไฟ ต้อหูด ต้อสีผึ้ง ต้อข้าวสาร.

ต้อกงเกวียน น. โรคต้อชนิดหนึ่ง ผู้ป่วยมีจุดขึ้นที่หัวตา ปวดเคือง ныันตา สาเหตุเกิดจากลมในท้อง ทำให้คลื่นเหียน พะอืดพะอม เจ็บในท้อง ท้องขึ้น จุกเสียด มวนท้อง เป็นต้น ดังตำรายาศิลาจารึกในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม [๔/๒๙๙-๓๐๐] ตอนหนึ่งว่า “... ว่าด้วยลักษณะจักษุโรค กล่าวคือต้อกงเกวียน นั้นเป็นคำรบ ๑๖ บังเกิดมาแต่นาภี มักกระทำให้นาภี พะอืดพะอมให้เจ็บในท้อง ให้ท้องนั้นขึ้นบ่อย ๆ ให้เสียด ให้มวนเป็นกำลัง และอาการซึ่งกล่าวมานี้ยิ่งไปด้วยวาโย มีกำลังกล้านัก ... ขนาน ๑ เอรากพังกูแดง รากพังกูขาว รากอัญชันขาว รากผักไหมหิน เมล็ดมะกล่ำต้น เหาเสมอภาค แขน้ำไฉยอดจักษุแก้ปวด เคืองต้อกงเกวียนหายดีนัก ...”.

ต้อกันหอย น. โรคต้อชนิดหนึ่ง เริ่มต้นเกิดที่นิ้วหัวแม่เท้า เนื่องจากเดินมากและสะดุดบ่อย ๆ ผู้ป่วยจะมีอาการเคืองตา ตาพร่า บ่อย ๆ เมื่อเป็นอยู่นานตาดำจะมีหลุมลึกคล้ายกันหอย ทำให้

ตามัว มือเท้าเย็น เมื่อยต้นคอ ดังตำรายาศิลาจารึกในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม [๔/๓๐๑] ตอนหนึ่งว่า “... ว่าด้วยลักษณะจักขุโรค กล่าวคือต้อกันหอยนั้นเป็นคำรบ ๑๔ บังเกิดขึ้นมาแต่แม่เท้า เหตุว่าเดินนักมักสะดุด จึงเป็นกระทำให้สะท้อนที่รากจักขุ ให้จักขุนั้นพร่างไปบ่อย ๆ ครั้นนานไป จึงให้จักขุมัว มีอาการกระทำให้เท้าเย็นมือเย็นและเมื่อยต้นคอเป็นกำลัง ...” และคัมภีร์อภัยสันตา [๒๐/๖] ตอนหนึ่งว่า “... ถ้าแลดูเป็นละลอกเป็นหลุมท่อมกลางนั้น ชื่อว่าต้อกันหอย ...” อีกตอนหนึ่งว่า [๒๐/๒๒] “... ต้อหนึ่งสวัดขึ้นชื่อว่า ต้อกันหอย ...”.

ต้อกระจก น. โรคต้อชนิดหนึ่ง ตำราการแพทย์แผนไทยว่า เกิดจากลมที่ฝ่าเท้า ผู้ป่วยมีอาการเมื่อยตั้งแต่เท้าจนถึงคอ เมื่อเป็นอยู่นาน ๒-๓ ปี จะมีอาการปวดศีรษะมาก แล้วมีจุดสีดำขึ้นเป็นแผ่นบาง ๆ ขึ้นที่ตาดำ ทำให้ตามัว มองเห็นไม่ชัด ตำราบางเล่มว่ามี ๗ ชนิด ได้แก่ ต้อนิลกระจก ต้อกระจกนกยูง ต้อกระจกหลังเปื้อย ต้อกระจกปรอท ต้อกระจกหึ่งห้อย ต้อกระจกแดง และต้อกระจกขาว ดังคัมภีร์อภัยสันตา [๒๐/๑๑] ตอนหนึ่งว่า “... จะกล่าวด้วยต้อกระจก ๗ ประการ คือ ต้อนิลกระจก ต้อกระจกนกยูง ต้อกระจกหลังเปื้อย ต้อกระจกปรอท ต้อกระจกหึ่งห้อย ต้อกระจกแดง ต้อกระจกขาว รวมเป็นต้อกระจก ๗ ประการ ...” ตำรายาศิลาจารึกในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลารามว่ามี ๙ ชนิด ได้แก่ ต้อนิลกระจก ต้อกระจกแดง ต้อกระจกขาว ต้อกระจกเขียว ต้อกระจกเหลือง ต้อกระจกปรอท ต้อกระจกแวงนกยูง ต้อวิงกระจก และต้อเศษกระจก ดังตำรายาศิลาจารึกในวัดพระเชตุพนวิมล

มังคลาราม [๔/๒๓๘] ตอนหนึ่งว่า “... อันว่าต้อกระจกนั้นคือนิลกระจก กระจกแดง กระจกขาว กระจกเขียว กระจกเหลือง กระจกปรอท กระจกหลังเบี้ย วิงกระจกและต้อเศษกระจกนั้นเป็น ๙ ประการ ...” ส่วนตำราเวชศาสตร์วินิจฉัยว่า มี ๙ ชนิด ได้แก่ ต้อนิลกระจก ต้อกระจกนกยูง ต้อกระจกหลังเบี้ย ต้อกระจกปรอท ต้อกระจกหึ่งห้อย ต้อกระจกแดง ต้อกระจกขาว ต้อวิงกระจก และต้อเศษกระจก ดังตำราเวชศาสตร์วินิจฉัย [๔๑/๘๒๒] ตอนหนึ่งว่า “... จะกล่าวลักษณะต้อกระจก ๙ ประการ คือ ต้อนิลกระจก ๑ ต้อกระจกนกยูง ๑ ต้อกระจกหลังเบี้ย ๑ ต้อกระจกปรอท ๑ ต้อกระจกหึ่งห้อย ๑ ต้อกระจกแดง ๑ ต้อกระจกขาว ๑ เปน ๙ ประการด้วยกันดังนี้ถ้ารักษาต้องด้วยโรคภัย แต่ต้อวิงกระจกและต้อเศษกระจกนั้นรักษาไม่หาย ต้อทั้ง ๙ ประการนี้เกิดเพื่อลมขึ้นมาจากแต่เท้าเมื่อขึ้นมานั้นให้เมื่อยตั้งแต่เท้าขึ้นมาถึงต้นคอ แต่เมื่อยอยู่ดังนั้นประมาณสองปีสามปี แล้วจึงปวดศีรษะดังจะแตกแล้วผุดขึ้นมาในจักษุ ต้อกระจกทั้ง ๙ ประการ ซึ่งกล่าวมานี้ต้องด้วยลักษณะตรีโทษ ...”.

ต้อกระจกขาว น. โรคต้อกระจกชนิดหนึ่ง ตำราการแพทย์แผนไทยว่า เริ่มต้นเกิดจากนิ้วหัวแม่เท้าทั้ง ๒ ข้าง ผู้ป่วยจะมีอาการเมื่อย ตั้งแต่บริเวณ ๒ เท้าขึ้นมา บางครั้งอาจมีอาการตึงบริเวณต้นคอ ปวดศีรษะ แล้วปวดเสียดนัยน์ตา ทำให้ตามัว ดังตำรายาศิลาจารย์ในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม [๔/๒๔๑-๒๔๒] ตอนหนึ่งว่า “... ว่าด้วยลักษณะจักษุโรคกล่าวคือต้อกระจกขาว นั้นเป็นคำรบ ๓ บังเกิดขึ้นแต่แม่เท้าทั้ง ๒ ข้าง กว่าที่ตั้งดวงขึ้นมามาตลอดแนวจักษุนั้นได้ กระทำ

อาการต่างๆ คือ ให้เมื่อยขึ้นมาตามเท้าทั้ง ๒ ข้าง บางทีให้สะทกสะดุ้งไปทั้งกาย บางทีให้เมื่อยตึงต้นคอและให้ปวดศีรษะรุมไป แล้วให้เสียดแทงในดวงจักษุดังจะทำลาย และจักษุนั้นก็มัวเข้า อาการดังกล่าวมานี้ ...”, ต้อกระจกน้ำขาว ก็เรียก.

ต้อกระจกเขียว น. โรคต้อกระจกชนิดหนึ่ง ตำราการแพทย์แผนไทยว่า เริ่มต้นเกิดจากหัวใจ (คัมภีร์อภัยสันตาวา เกิดจากทรวงอก) ผู้ป่วยมีนัยน์ตาสีเขียวอมฟ้า บางครั้งมองเห็นเป็นหมอกควั่นสีเขียวหรือสีรุ้ง มีอาการหงุดหงิดง่าย อยากกินของเปรี้ยว หรือหวาน เป็นต้น เมื่อเป็นอยู่นาน ๑-๒ เดือน จะมีเยื่อบาง ๆ สีขาวขุ่นคลุมครึ่งหนึ่งของนัยน์ตา ทำให้มองเห็นสิ่งต่าง ๆ เพียงครึ่งเดียว ดังตำรายาศิลาจารึกในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม [๔/๒๔๓] ตอนหนึ่งว่า “... ว่าด้วยลักษณะจักษุโรค กล่าวคือต้อกระจกเขียวนั้นเป็นคำรบ ๔ อันบังเกิดขึ้นแต่ดวงหทัย มีสีเขียวดุจใบบัวอันอ่อน เมื่อแรกจะเกิดขึ้นมานั้น เหตุด้วยเดินทางไปเห็นหยาก เยื่อเชือกและไม้อันเล็กก็ดี เห็นเป็นงูขวางอยู่ก็ดี กระทำให้ตกใจกลัว บางทีเห็นเป็นเส้นด้ายและเส้นผมมาผ่านติดห้อยอยู่ที่หลังจักษุ เอามือไปหยิบดูก็หาถูกเส้นผมไม้ จึงรู้เป็นเอง บางทีอยู่ดี ๆ เป็นหิงห้อยวาวพรายออกไปจากจักษุก็มีอาการดังนี้ ถ้าเป็นเข้าบ่อย ๆ ไปจน ๑-๒ เดือน จึงตั้งเป็นหมอกควั่นเข้าทับแววจักษุครึ่งหนึ่ง ตั้งแต่นั้นไปดูสิ่งใด ๆ ก็ดี ก็เห็นเป็นแต่ครึ่งซีกและลักษณะซึ่งกล่าวมานี้ ...”.

ต่อกระຈกแดง น. โรคต่อกระຈกชนิดหนึ่ง ตำราการแพทย์แผนไทยว่า เริ่มต้นเกิดจากฝ่าเท้า ผู้ป่วยจะเริ่มมีอาการปวดคัน และร้อนบริเวณใจกลางฝ่าเท้า แล้วมีอาการร้อนแดงบริเวณเนื้อตัวและผิวหนังเหมือนถูกไฟไหม้ เมื่อยตั้งแต่ส้นหลังถึงต้นคอ ปวดศีรษะมาก อาการเหล่านี้จะเป็น ๆ หาย ๆ อยู่ประมาณ ๒-๓ เดือน (คัมภีร์อภัยสันตาวา ๒-๓ ปี) แล้วจะมีเยื่อบาง ๆ รูปพระจันทร์ครึ่งซีกปกคลุมนัยน์ตาให้ดวงตามืดมัว ดังตำรายาศิลาจารึกในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม [๔/๒๔๐] ตอนหนึ่งว่า “... ว่าด้วยลักษณะจักขุโรค กล่าวคือต่อกระຈกแดงนั้นเป็นคำรบ ๒ บังเกิดขึ้นแต่ฝ่าเท้ากระทำให้ปวดเคืองและคันกลางใจเท้าทั่วไปทั้งฝ่าเท้าให้ร้อนจุดต้องเพลิงและมักให้ร้อนเนื้อ และผิวหนัง เมื่อยส้นหลังตลอดถึงต้นคอและให้เสียดแทงขึ้น ทั้งสองข้างดังจะแตก กระทำอาการเป็น ๆ หาย ๆ ดังนี้ ประมาณ ๒-๓ เดือน แล้วก็ผุดเป็นขึ้นมาทับโอบเอาแววจักขุ มีสัญญาณดังพระจันทร์ครึ่งซีก จักขุนั้นก็มัวลงทุกวันจนมืด แลมิได้เห็นดังกล่าวนานี้ ...”.

ต่อกระຈกนกยูง ดู ต่อกระຈกแวงนกยูง.

ต่อกระຈกน้ำข้าว ดู ต่อกระຈกขาว.

ต่อกระຈกนิลปัด, ต่อกระຈกนิลปัด, ต่อกระຈกนิลปฏ น. โรคต่อกระຈกชนิดหนึ่ง ตำราการแพทย์แผนไทยว่า เกิดจากปิตตะสมุฏฐาน ผู้ป่วยมีอาการตามืดมัว หาวนอน อยากินอาหารเปรี้ยวหวาน เป็นต้น ดังตำรายาศิลาจารึกในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม [๔/๒๓๙] ตอนหนึ่งว่า

“... ในลำดับนี้ก็จะกล่าวแต่ต่อนิلاجระจนนั้นก่อนเป็นปฐม และลักษณะต่อนิلاجระจนนี้ บังเกิดแต่ปีตตสมุฏฐาน มีสีอันดำวนดงกันหอย คลุมเข้าทับเอาแววจักษุๆ ก็มัวมืด เข้าดั่งแดดบดและมักกระทำให้หาวนอนมักอยากอภิโรค สิ่งของอันเปรี้ยวหวานยิ่งนัก ...”, ต่อนิلاجระจน ก็เรียก.

ต้อกระจกปรอด, ต้อกระจกปรอท น. โรคต้อกระจกชนิดหนึ่ง ตำราการแพทย์แผนไทยว่า เริ่มต้นเกิดที่บริเวณขอบตบ ผู้ป่วยมีอาการปวดเมื่อยตามร่างกาย แน่นหน้าอก หิวบ่อย เหนื่อยง่าย เมื่อเป็นอยู่นาน ๑-๓ ปี จะเกิดเงาเป็นดวงกลม ๆ ขึ้นที่แววตา ทำให้ตามืดมัว มองไม่เห็น ดังตำรายาศิลาจารึกในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม [๔/๒๔๖] ตอนหนึ่งว่า “... ว่าด้วยลักษณะจักษุโรค กล่าวคือต้อกระจกปรอทนั้น เป็นคำรบ ๖ อันบังเกิดขึ้นมาแต่ชายตบ กระทำให้เมื่อยทั่วสรรพางค์กาย มักให้แน่นหน้าอกและมักให้หิว ทำการสิ่งใด มีแต่เมื่อยหอบเป็นต้น ลักษณะดังนี้ ถ้าเป็นนานมาถึงปีหนึ่ง ๒ ปี ๓ ปี ก็ดี จึงตั้งเงาเข้าทับเอาแววจักษุเป็นดวงกลมอยู่ดูสิ่งใดมิได้เห็น ...”. อย่างไรก็ตาม บางตำราว่าเริ่มต้นเกิดจากนิวห้วแม่เท้า ดังคัมภีร์อภัยสันดา [๒๐/๑] ตอนหนึ่งว่า “... ต้อกระจกปรอด รากขึ้นมาแต่นิวเท้าใหญ่ข้างล่าง ...”.

ต้อกระจกแววนกยูง น. โรคต้อกระจกชนิดหนึ่ง ตำราการแพทย์แผนไทยว่า ผู้ป่วยมีอาการปวดเมื่อยตามข้อ ครั้นเนื้อครันตัว มีนศิระะ เมื่อเป็นเรื้อรังจะทำให้แววตาเหมือนแววนกยูง ทำให้ตามืดมัว ดังตำรายาศิลาจารึกในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม [๔/๒๔๗] ตอนหนึ่งว่า “... ว่าด้วยลักษณะ

จักขุโรค คือต้อกระจกแฉวนกยูงนั้นเป็นคำรบ ๗ อันบังเกิดขึ้นมาจากทรวงอก กระทำอาการให้เมื่อยทุกข้อ ดังจะหลุดให้ครันตัวและมักบิดตัวไปมา และให้บังเกิดโทษะ โมหะ และให้มันตึงตึรยะเนื่องๆ ลักษณะดังกล่าวมานี้ ถ้านานไปเป็นคว้นพัดเอาแฉวนจักขุ เป็นดั่งแฉวนกยูง และจักขุนั้นก็มัวไป ...”, ต้อกระจกนกยูง หรือ ต้อแฉวนกยูง ก็เรียก.

ต้อกระจกหลังเบ๊ น. โรคต้อกระจกชนิดหนึ่ง ตำราการแพทย์แผนไทยว่า เป็นต้อกระจกชนิดหนึ่งใน ๙ ชนิด ดังตำรายาศิลาจารึกในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม [๔/๒๗๘] ตอนหนึ่งว่า “... ในคัมภีร์แห่งอาจารย์จัดไว้คือต้อกระจก ๙ ประการ ต้ออันเศษ ๙ ประการ เป็น ๑๘ ประการด้วยกัน ดังนี้ ๙ อันว่าต้อกระจกนั้นคือนิลกระจก กระจกแดง กระจกขาว กระจกเขียว กระจกเหลือง กระจกปรอท กระจกหลังเบ๊ วิงกระจก และต้อเศษกระจกนั้น เป็น ๙ ประการ ...” อย่างไรก็ตาม บางตำราว่าเป็นต้อชนิดหนึ่งใน ๗ ชนิด ดังคัมภีร์อภัยสันตา [๑๖/๙๔] ตอนหนึ่งว่า “... จะกล่าวลักษณะต้อกระจก ๗ ประการ คือต้อนิลกระจก ๑ ต้อกระจกนกยูง ๑ ต้อกระจกหลังเบ๊ ๑ ต้อกระจกปรอท ๑ ต้อกระจกหึ่งห้อย ๑ ต้อกระจกแดง ๑ ต้อกระจกขาว ๑ เป็น ๗ ประการด้วยกัน ดังนี้ ถ้ารักษาต้องด้วยโรคจึงจะหาย ...”.

ต้อกระจกเหลือง น. โรคต้อกระจกชนิดหนึ่ง ตำราการแพทย์แผนไทยว่า เกิดจากปิตตะสมุฏฐาน ผู้ป่วยมีอาการตาเหลือง ปวดเมื่อยตามร่างกาย อาการเหล่านี้จะเป็น ๆ หาย ๆ เมื่อเป็นอยู่นาน ๙-๑๐ เดือน บริเวณด้านล่างนัยน์ตาจะมีสีเหลือง

เข้มข้น ทำให้มองตำได้ไม่ชัดเจน ดวงตาจะมัวและบอดในที่สุด
ดังตำรายาศิลาจารึกในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม
[๔/๒๘๔] ตอนหนึ่งว่า “... ว่าด้วยลักษณะจักขุโรค กล่าวคือ
ต้อกระจกเหลืองนั้นเป็นค้ำรบ ๕ บ้างเกิดขึ้นเพื่อปิดตสมุฏฐาน
ดุจจักขุไก่ กระทำอาการให้เมื่อยตัว ปิดตัวไปมาหาย ๆ เป็น ๆ
อยู่ดังนี้ และนานไปถึง ๙-๑๐ เดือน ที่สีเหลืองนั้นมาทับ
เอาจักขุข้างล่าง จะแสงงก็มีได้เห็นชัดว่าสิ่งอันใด ถ้าแสงไป
เบื้องบนจึงเห็นชัดว่าสิ่งอันนั้น ๆ และจักขุนั้นก็มัวไปทุกวัน
ตราบเท่ามิดมิได้เห็นสิ่งอันใดเลย ...”.

ตองแตก น. พืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Baliospermum solanifolium*
(Burm.) Suresh ในวงศ์ Euphorbiaceae เป็นไม้พุ่ม แตกกิ่ง
จากโคนต้น ใบเป็นใบเดี่ยว เรียงสลับ มีขนาดและรูปร่าง
ต่าง ๆ กัน โดยทั่วไปรูปไข่หรือรูปขอบขนาน โคนกลมหรือ
สอบแคบ มีต่อม ๒ ต่อม ขอบจักเป็นฟันเลื่อยห่าง หยักมน
หรือจักลึกเป็นพู ๓-๕ พู ผิวใบทั้ง ๒ ด้าน เกลี้ยงหรือมี
ขนแข็งเอน ช่อดอกแบบช่อกระจจะโปร่ง เล็กเรียว ออกตาม
ซอกใบและปลายกิ่ง ดอกแยกเพศร่วมต้น ดอกเพศผู้มี
หลายดอก รูปกลมหรือรูปไข่ ไม่มีกลีบดอก ดอกเพศเมียรูปไข่
หรือรูปสามเหลี่ยม ด้านนอกมีขนนุ่มสั้น ติดแน่นและขยายใหญ่
ขึ้น ผลแบบผลแห้งแตก รูปค่อนข้างกลม มี ๓ พู ปลายบวม
มีกลีบเลี้ยงติดทน เมื่อแก่แตกตามยาวกลางพู แต่ละพูมี
เมล็ด ๑ เมล็ด รูปไข่ สีน้ำตาล เนื้อคล้ายหินอ่อน มีจุดขาว,
ราก ใบ และเมล็ดใช้ทำยา ในตำรายาไทยพืชชนิดนี้ที่มีใบจัก

เป็นพุลิก ๓-๕ พุ เรียก “ตองแตก” มีรสและสรรพคุณ
 ดังตำรายาศิลาจารึกในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม
 [๔/๔๕๘] ตอนหนึ่งว่า “... อันว่าคุณแห่งรากตองแตกนั้น
 มีรสอันจืด รู้แก้โรคอันบังเกิดแต่แม่พยาธิ รู้แก้ซึ่งเสมหะและ
 ฟกบวม รู้ทำลายเสียซึ่งอุจจาระอันกล้ำให้ตก ...” คัมภีร์
 สรรพคุณ (แลมหาพิกัต) [๕๑/๔๔๒] ตอนหนึ่งว่า “... ตองแตก
 นั้นมีรสจืด แก้โรคอันบังเกิดแต่แม่พยาธิ แก้เสมหะแลฟกบวม
 ทำลายอุจจาระอันกล้ำให้ตก ...” และตำราไม้เทศเมืองไทย
 [๔๕/๒๕๓] ตอนหนึ่งว่า “... รากตองแตกถ่ายลมเป็นพิษ
 ถ่ายพิษพรตีก ถ่ายเสมหะเป็นพิษ (และมีคุณคล้ายหัวทองดี)
 มีชนบางชาติให้ใบและเมล็ดของไม้นี้เป็นยาถ่าย แพทย์ตาม
 ชนบทใช้เป็นยาถ่ายพยาธิ แก้อฟกบวม บางตำรับกล่าวว่า
 เมล็ดถ่ายแรงนัก รากถ่ายน้ำดีซ่าน ใบแช่น้ำกินแก้หิด ...”.
 พืชชนิดนี้มีใบไม้จักเล็กเป็นพู่ เรียก “ทนต์” มีรสและ
 สรรพคุณดังตำรายาศิลาจารึกในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม
 [๔/๔๕๘] ตอนหนึ่งว่า “... อันว่าคุณแห่งทนต์นั้น รู้แก้
 โรคอันบังเกิดแต่ลมและเสมหะ รู้แก้โรคในกองประમેหะ ๒๐
 ให้ถอย รู้ดับเตโชธาตุและกระทำอุจจาระมิให้ผูกเข้าได้ ...”
 และคัมภีร์สรรพคุณ (แลมหาพิกัต) [๕๑/๔๔๒] ตอนหนึ่งว่า
 “... ทนต์นั้น แก้โรคอันบังเกิดแต่ลมแลเสมหะ แก้โรค
 ในกองประમેหะ ๒๐ ประการให้ถอย ดับเตโชธาตุ แลกระทำ
 อุจจาระมิให้ผูกเข้าได้ ...” และพืชชนิดนี้มีใบทั้ง ๒ แบบ
 ในต้นเดียวกัน เรียก “ตองแตกทนต์”.

ตองแตกทนต์   ดูใน ตองแตก.

ต้อนิลกระจก   ดู ต้อกระจกนิลปัต, ต้อกระจกนิลปัต, ต้อกระจกนิลปัต.

ต้อนเนื้อ   น. โรคต้อนชนิดหนึ่ง เริ่มต้นเกิดจากหัวใจ ผู้ป่วยมีผื่นแดง ๆ ขึ้นเป็นแผ่นเล็ก ๆ ที่บริเวณหัวตาหรือหางตา นานเข้าจะกลายเป็นเยื่อสีเนื้อหรือสีเนื้ออมแดงปกคลุมตาดำ ทำให้ตาแดง ปวดเคือง และฟกบวม สีมตไม่ขึ้น เป็นต้น ดังตำรายา คิลารีกในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม [๔/๒๙๒] ตอนหนึ่งว่า “...ในที่นี้จะว่าด้วยลักษณะจักขุโรค กล่าวคือต้อนเนื้อนั้น ก่อนเป็นคารบ ๑๐ บังเกิดขึ้นแต่ดวงหทัย เป็นดังขึ้นเนื้อทับ เข้ามาถึงวงตาดำ กระทำให้ปวดเคือง ฟกบวม มีสีอันแดง สีมจักขุมิขึ้นมานี้ ...” และคัมภีร์อภัยสันตา [๒๐/๒๒] ตอนหนึ่งว่า “... ต้ออันหนึ่ง เมื่อแรกเห็นพริ้งเป็นผื่น ๆ ขึ้นมาในหัวตา ชื่อว่าต้อนเนื้อ ...”.

ต้อนเนะ   น. โรคต้อนชนิดหนึ่ง เกิดจากโลหิต ผู้ป่วยมีอาการตาแดง น้ำตาไหล ขนตาร่วง เป็นต้น ดังคัมภีร์อภัยสันตา [๒๐/๔] ตอนหนึ่งว่า “... ต้อนหนึ่งให้น้ำจักษุตก และขนจักษุร่วง ในจักขุแดง ชื่อต้อนเนะ เกิดเพื่อโลหิต ให้เอาโลหิตออกเสียก่อนแล้ว จึงใส่ยา ...”.

ต้อนเปี้ย   ดู ต้อหลังเปี้ย.

ต้อนผี   น. โรคต้อนชนิดหนึ่ง เกิดจากสันนิบาต ผู้ป่วยมีอาการตาแดง ตามัว มองแสงไฟไม่ได้ ดังคัมภีร์อภัยสันตา [๒๐/๔] ตอนหนึ่งว่า “... ต้ออันหนึ่งคู่กัน และเห็นเพลิงมิได้ ชื่อว่าต้อนผีเกิดเพื่อสันนิบาต ...”.

ต้อลิ้นสุนัข, ต้อลิ้นหมา น. โรคต้อชนิดหนึ่ง เริ่มต้นเกิดจากบริเวณ
ปลีช่อง ผู้ป่วยมีฝ้าสีขาวขึ้นบนตาดำ ทำให้ตามัว ดังคำภีร์
อภัยสันดา [๒๐/๑, ๖] ตอนหนึ่งว่า “... ต้อลิ้นสุนัข รากขึ้นมา
แต่ปลีช่อง ... ถ้าเป็นต้อขาว ๆ ชื่อว่าต้อลิ้นสุนัข ...”.

ต้อวงกระจก น. โรคต้อกระจกชนิดหนึ่ง ตำราการแพทย์แผนไทย
ว่าเริ่มต้นเกิดจากไหปลาร้า ผู้ป่วยมีอาการวงแหวน หาวนอน
วิงเวียน ตาพร่ามัวจนกระทั่งมองไม่เห็น บางครั้งดูเหมือน
มีแมลงหวี่บินออกไปจากตา ดังตำรายาศิลาจารึกในวัด
พระเชตุพนวิมลมังคลาราม [๔/๒๔๙] ตอนหนึ่งว่า “... ว่าด้วย
ลักษณะจักษุโรค กล่าวคือต้อวงกระจกนั้นเป็นคำรบ ๘
บังเกิดขึ้นมาแต่รากขวัญ มักกระทำให้ชบเซาหาวนอน
ให้วิงเวียนศีรษะเป็นกำลัง และดูสิ่งอันใดก็เวียนไป บางที
ดูแมลงหวี่บินออกไปจากจักษุ จักษุก็มัวไปทุก ๆ วัน จนแลดู
สิ่งอันใดมิได้เห็น และลักษณะต้อวงกระจกนี้เป็นอดิสัยโรค
รักษาไม่หาย ...”. ดู ต้อกระจก ประกอบ.

ต้อแว่นกยุง ดู ต้อกระจกแว่นกยุง.

ต้อเศษกระจก น. โรคต้อกระจกชนิดหนึ่ง ตำราการแพทย์แผนไทยว่า
เกิดจากข้าวตัง ผู้ป่วยมักมีอาการเจ็บเสียดบริเวณหน้าอก
เสียวปลาบ ๆ เหมือนมีเข็มแทง บางครั้งก็เสียดบริเวณชายโครง
ทั้ง ๒ ข้าง และอาจมีอาการเมื่อยบริเวณต้นคอ ปวดหัว
ปวดตา ถ้าเป็นเรื้อรัง จะมีวงกลมขนาดเท่าเม็ดมะกล่ำเครือ
ขึ้นบนแวตตา ทำให้ตามัวลงจนกระทั่งมองไม่เห็น ดังตำรายา
ศิลาจารึกในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม [๔/๒๙๐-๒๙๑]
ตอนหนึ่งว่า “... ว่าด้วยลักษณะจักษุโรค กล่าวคือต้อเศษกระจก

นั้นเป็นคำรบ ๙ บังเกิดขึ้นแต่ชั่วดับ กระทำอาการให้ยอก หน้าอกปลาบ ๆ ดังบุคคลเอาเข็มมาแทง บางทีเสียดชายโครง ทั้ง ๒ ข้าง บางทีให้เมื่อยต้นคอ ปวดศีรษะ ปวดจุกๆดังจะแตก ลักษณะดังกล่าวมานี้ ถ้านานไปหลายเดือน จึงตั้งดวงกรม ดุจเมล็ดมะกล่ำเครือ ออกทับเอาแววจักๆ นั้นก็มิว่าง ทุกวัน ๆ トラบเท่ามิได้เห็นอันใดอันหนึ่ง อันว่าลักษณะต่อเศษ กระจกนี้ อาจารย์ท่านกล่าวไว้ว่า เป็นอดิสัยโรครักษาไม่หาย ถ้าบังเกิดขึ้นแก่บุคคลผู้ใด ว่าเป็นโบราณกรรมมาถึงผู้นั้น ...”.

ต้อสลัก น. โรคต้อชนิดหนึ่ง เริ่มต้นเกิดจากบริเวณท้องน้อย ผู้ป่วย มีจุดขึ้นที่บริเวณหัวตาดำ ตาขาวจะเปลี่ยนเป็นสีม่วง มีฝ้าสีขาว ปกคลุมอยู่ทั่วตา ดังคัมภีร์อภัยสันตา [๒๐/๑, ๒๒-๒๓] ตอนหนึ่งว่า “... ต้อสลัก รากขึ้นมาแต่ท้องน้อย ... ต้ออันออกเป็นปิดตาเห็นดังใยขาวดาบไป ชื่อว่าต้อสลัก ... แลมันเขียว แลมันขาวด้วยกันจึงว่าต้อสลัก ...”.

ต้อสาย น. โรคต้อชนิดหนึ่ง คัมภีร์อภัยสันตาวา เกิดจากกำเดา (แปลวแห่งความร้อน) แบ่งเป็น ๒ ชนิด คือ ต้อสายโลหิต และ ต้อสายฟ้าฟาด.

ต้อสายฟ้าฟาด น. ต้อสายชนิดหนึ่ง ไม่ปรากฏรายละเอียดในตำรา การแพทย์แผนไทย อย่างไรก็ตาม หนังสือคัมภีร์แพทย์ไทย ของสำนักงานข้อมูลสมุนไพร คณะเภสัชศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหิดล ให้ความหมายว่า “เกิดเป็นเส้นขาวพาดตาดำ จากซ้ายไปขวา หรือจากขวาไปซ้าย ขยายตัวเร็ว เกิดเพื่อกำเดา หรือเกิดจากไข้พิษ เมื่อพิษร้อนมากออกมา ทำให้ตาแดงเป็นจุด น้ำตาไหล ตาบวมมน”.

ดื้อสายเลือด, ดื้อสายโลหิต น. ดื้อสายชนิดหนึ่ง ไม่ปรากฏรายละเอียดในตำราการแพทย์แผนไทย อย่างไรก็ตาม ในเอกสารคำบรรยายการอบรมแพทย์ประจำตำบลทั่วราชอาณาจักร เรื่องโรคเกี่ยวกับตา ของเจริญ พงษ์มาลา ได้ให้ความหมายว่า “ดื้อชนิดนี้เกิดเพื่อกำเดาศลายกับผู้เป็นตาทราย ตอนแรกมีอาการเขม่นถี่ เห็นที่พื้นตาขาวเป็นสีแดงเข้ม มีเส้นโลหิตก่ายกันเป็นเส้นเล็ก ๆ เห็นเป็นเม็ดทรายที่เส้นโลหิต เม็ดเป็นตุ่มเล็ก ต่อเมื่อนานวันเข้าตุ่มเม็ดเลือดจะโตขึ้น และเส้นโลหิตก็ขยายใหญ่ขึ้น และมีสีเข้มจัด”.

ดื้อหมอก น. โรคดื้อชนิดหนึ่ง เกิดจากโลหิต (เมื่อเกิดระหว่างเดือน ๕-๘) หรือกำเดา (เมื่อเกิดระหว่างเดือน ๙-๑๒) หรือเสมหะ (เมื่อเกิดระหว่างเดือน ๑-๔) ผู้ป่วยมีอาการปวดบวมที่นัยน์ตามีฝ้าสีขาวปกคลุมตาดำดังคัมภีร์อภัยสันตา [๒๐/๓] ตอนหนึ่งว่า “... จะกล่าวถึงกำเนิดของดื้อหมอก อันมีประเภทต่าง ๆ ตามอาจารย์กล่าวไว้ว่า เดือน ๕ เดือน ๖ เดือน ๗ เดือน ๘ นั้นเกิดเพื่อโลหิต เดือน ๙ เดือน ๑๐ เดือน ๑๑ เดือน ๑๒ นั้นเกิดเพื่อกำเดา เดือน ๑ เดือน ๒ เดือน ๓ เดือน ๔ เกิดเพื่อเสมหะระคนกัน ทานให้วางยาขับโลหิตออกเสียก่อน แล้วจึงให้ยาประจุ ...”.

ดื้อหลังเปื้อน น. โรคดื้อชนิดหนึ่ง ตำราการแพทย์แผนไทยว่า เริ่มต้นเกิดบริเวณท้องน้อย ผู้ป่วยมีอาการปวดถ่วงบริเวณท้องน้อย เคืองตา ปวดตา ตาฟกบวม เป็นต้น ดังตำรายาศิลาจารึกในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม [๔/๒๙๓] ตอนหนึ่งว่า “... ว่าด้วยลักษณะจักษโรค กล่าวคือดื้อหลังเปื้อนนั่นเป็น

คำรบ ๑๑ บังเกิดขึ้นมาแต่ท้องน้อย มักให้ปวดดวงท้องน้อย เป็นกำลัง มีอาการกระทำต่าง ๆ ดุจกล่าวไว้ที่แผ่นศิลาที่ ๑๐ นั้น ...”, ต้อเปีย ก็เรียก.

ต้อหิน น. โรคต้อชนิดหนึ่ง ไม่ปรากฏรายละเอียดในตำราการแพทย์แผนไทย อย่างไรก็ตาม ในเอกสารคำบรรยายการอบรมแพทย์ประจำตำบลทั่วราชอาณาจักร เรื่องโรคเกี่ยวกับตา ของเจริญ พงษ์มาลา ได้ให้ความหมายว่า “เป็นเม็ดในแก้วตามีสีดำมอ ๆ และคล้ายพลอย ขึ้นครั้งแรกเม็ดเล็ก ต่อมาวันขยายเม็ดใหญ่ขึ้นและเม็ดแข็ง ต้อชนิดนี้มีอาการปวดในดวงตาและประสาทตามาก ทำให้เคืองและกลัวแสงสว่าง ต่อมาเม็ดขยายใหญ่ขึ้นมองสั้นลง ถ้าตามืดแล้ว การปวดก็หายไป รากเกิดจากจักษุประสาทเป็นสมุฏฐาน” ส่วนทางการแพทย์แผนปัจจุบันหมายถึง โรคตาซึ่งเกิดจากความดันภายในลูกตาสูง เป็นผลให้ปวดตา และประสาทตาเสื่อม. (อ. glaucoma).

ตะเกียบ น. ส่วนล่างของกระดูกเชิงกรานที่ตะพื้นในเวลานั่ง.

ตะคริว น. อาการหดเกร็งตัวของกล้ามเนื้อ และค้างอยู่ ทำให้กล้ามเนื้อขาดเลือด เกิดอาการเจ็บปวด, ตะคิว ก็เรียก.

ตะคาก ดู หัวตะคาก.

ตะคิว ดู ตะคริว.

ตะคึก ดู ชิก.

ตะไคร้ น. ๑. เครื่องยาที่เป็นเหง้าและกาบใบแห้งของพืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Cymbopogon citratus* (DC.) Stapf ในวงศ์ Poaceae มีรสและสรรพคุณดังตำราไม้เทศเมืองไทย [๔๕/๒๓๑] ตอนหนึ่งว่า “... ตะไคร้มีกลิ่นหอม รสปร่าแก้คาวและ

แก้เบื่ออาหาร, บำรุงไฟธาตุให้เจริญ, แก้โรคทางปัสสาวะ (แก้กษัย) ขับลมในลำไส้, ทำให้เจริญอาหาร ...". ๒. พืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Cymbopogon citratus* (DC.) Stapf ในวงศ์ Poaceae มีชื่อสามัญว่า lemon grass, lapine เป็นไม้ล้มลุก อายุหลายปี ลำต้นขึ้นเป็นกอ แตกใบหนาแน่นที่โคน ทั้งต้นมีกลิ่นหอม ใบรูปแถบ ปลายเรียวแหลม ช่อดอกแบบช่อแยกแขนง แตกกิ่งก้านกระจาย โค้งลง ช่อดอกย่อยแบน ออกเป็นคู่ ช่อหนึ่งไม่มีก้าน และอีกช่อหนึ่งมีก้าน ดอกบนเป็นดอกเพศผู้ อย่างไรก็ตาม ในประเทศไทย ยังไม่มีรายงานว่าพบดอก, ใคร จะใคร ตะไคร้แกง หรือ สิ่งใด ก็เรียก.

ตะไคร้แกง   ดู ตะไคร้.

ตะไค้   ดู ตะไคร้.

ตะแบก   น. พืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Lagerstroemia calyculata* Kurz ในวงศ์ Lythraceae เป็นไม้ต้นขนาดกลางถึงขนาดใหญ่ โคนต้นมักเป็นพูพอน เปลือกสีเทา แตกล่อนเป็นแผ่น ใบเป็นใบเดี่ยว ออกตรงข้าม เนื้อใบหนา มีขนสีเทาหรือสีน้ำตาล ทั้ง ๒ ด้าน ดอกสีขาวและขาวปนม่วง ออกรวมกันเป็นช่อ ขนาดใหญ่ตามปลายกิ่ง ผลเป็นผลแห้ง รูปรี แตกออกทางด้านบน มีเมล็ดขนาดเล็กจำนวนมาก แต่ละเมล็ดมีปีกบางและโค้ง ๑ ปีก ยาวประมาณ ๓ เท่าของเมล็ด เมื่อต้นแก่จะมีเชื้อราลงแก่น ทำให้เนื้อไม้แข็งขึ้น และมีกลิ่นหอมเรียก ขอนดอก, เปลือกต้น และขนดอกใช้ทำยา มีรสและสรรพคุณดังตำราไม้เทศเมืองไทย [๔๕/๒๓๘] ตอนหนึ่งว่า

“... แพทย์ตามชนบทใช้เปลือกปรงเป็นยารับประทานแก้บิด, และมูกเลือด, หรือลงแดง ...”, ตะแบกขาวใหญ่ ตะแบกแดง ตะแบกหนัง ตะแบกใหญ่ เปลือยเปื่อยขาว เปื่อยดำง หรือ เปื่อยเปลือกหนา ก็เรียก. ดู ขอนดอก ประกอบ.

ตะแบกขาวใหญ่, ตะแบกแดง, ตะแบกหนัง, ตะแบกใหญ่ ดู ตะแบก.

ตะพั่น ดู สะพั่น.

ตะพั่นไฟ ดู ลมอุทรวาด.

ตะโปก ดู สะโปก.

ตะโปกสลักเพชร ดูใน สลักเพชร.

ตะโปก ดู สะโปก.

ตะลุ่มนก ดู กำแพงเจ็ดชั้น.

ตัดไข้ ก. ทำให้อาการตัวร้อนลดลง.

ดับทนต์ปลง ดู ทับลง.

ตัวยา น. วัตถุนานาชนิด ได้แก่ พืชวัตถุ สัตว์วัตถุ และธาตุวัตถุ ที่แพทย์แผนไทยนำมาผสมปรุงแต่งตามตำรับยา.

ตาไก่ ดู กำแพงเจ็ดชั้น.

ตาตุ่ม, ตาตุ่มทะเล น. พืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Excoecaria agallocha* L.

ในวงศ์ Euphorbiaceae เป็นไม้ต้นขนาดกลาง ขึ้นตามป่าชายเลน เปลือกต้นสีเทาเป็นมัน มียางสีขาว ใบเป็นใบเดี่ยว เรียงสลับ รูปไข่หรือรูปรี ใบที่แก่จัดจะมีสีแดง ดอกแยกเพศต่างต้น ออกเป็นช่อตามซอกใบ ช่อดอกเพศผู้ยาวกว่าช่อดอกเพศเมีย ผลรูปกลมแบน มี ๓ พู เมล็ดค่อนข้างกลม เมื่อต้นแก่จะมี เชื้อราลงแก่น ทำให้เนื้อไม้แข็งขึ้นและมีกลิ่นหอม เรียก กระลำพัก, ยาง กระลำพัก และทั้งต้นใช้ทำยา มีรสและ

สรรพคุณดั่งคัมภีร์สรรพลักษณะสรรพคุณ [๒/๓๖๗] ตอนหนึ่งว่า “... คุณยางเทพธาโรแลยางดาตุม์ คุณยางรักขาวและเข้าช้า ทั้งห้าอย่างนี้มีคุณเสมอกันมีรสอันร้อน แก่ตัวพยาธิ แก่ฟกบวมแลคุดราด ผายธาตุแล ...” ตำราประมวลสรรพคุณยาไทย (ภาคสอง) [๒๔/๖๘] ตอนหนึ่งว่า “... แก่นของไม้เนื้อแข็งแกร่งสีน้ำตาลอ่อนเรียกว่า กะล่ำ พักดาตุม์ ประุงเป็นยารับประทานแก้ไข้เพื่อลม ใบแก้ลมบ้าหมู ยางของไม้นี้มีพิษ ถ้าถูกตาก็จะกัดจนตาเสีย ...” และตำราไม้เทศเมืองไทย [๔๕/๒๔๐] ตอนหนึ่งว่า “... ใช้แก้ไข้ขับลมผาย ขับโลหิต กัดเสมหะถ่ายหนองและลม รากฝนทาแก้บวม และแก้คัน ใบแก้ลมบ้าหมู ยางเป็นยากัดทำลายตาตาจะบอด ...”. ดู กระล่ำพัก ประกอบ.

ตาน น. โรคเด็กประเภทหนึ่ง มักเกิดในเด็กอายุตั้งแต่ ๕-๑๒ ขวบ แบ่งเป็น ๒ ประเภท คือ ตานโจร และ ตานจร.

ตานขโมย ดู ตานโจร.

ตานค้อน ดู ตานหม่อน, ตาลหม่อน.

ตานจร น. โรคตานชนิดหนึ่ง เกิดขึ้นกับเด็กที่เกิดในวันใดก็ได้มีชื่อแตกต่างกันไป เช่น กระระ พรหมกิจ สันตุกมิต สารพะกะระ ซึ่งตานจรแต่ละประเภทนี้มีสาเหตุและอาการต่างกัน.

ตานโจร น. ตานที่เกิดกับเด็กที่มีอายุตั้งแต่ ๕-๗ ขวบ แพทย์แผนไทยเชื่อว่ามักเกิดจากการกินอาหารอันทำให้เกิดพยาธิในร่างกาย มีอาการหลายอย่าง เช่น ลงท้อง ธาตุวิปริตชอบกินของสดของคาว กินอาหารได้น้อย อุจจาระเหม็นคาวจัด

อุจจาระกะปริบะปรอยหรือเป็นมูกเลือด บางทีเลือดออกสด ๆ ทำให้เด็กชุบชืด เมื่อเป็นนานประมาณ ๓ เดือน จะมีอาการลงท้อง ตกเลือดดั่งน้ำล้างเนื้อ ปวดมวนเป็นมูกเลือด ดากออก ตัวพอมเหลือง, ตานขโมย ก็เรียก.

ตานซาง, ตานทราง, ตาลทราง น. ๑. โรคหรือความเจ็บป่วยที่เกิดขึ้นในเด็กมี ๒ กลุ่มใหญ่ ๆ คือ โรคตาน และ โรคซาง ใช้คำนี้เมื่อไม่ต้องการระบุเฉพาะเจาะจงว่าเป็นโรคใด ดังตำราแพทย์ตำบล [๔๓/๖๘] ตอนหนึ่งว่า “... การเลี้ยงเด็กอ่อนควรใช้อาหารน้ำกับนมก็พอ แต่จะต้องปฏิบัติให้ถูกต้องตามเวลาที่ควร โดยมากมักจะใช้นมไม่ถูกเวลา เช่นให้นมจนเกินขนาด ไม่ว่าเด็กจะร้องโดยเหตุใด ๆ เป็นเอานมยัดปากจนร้องไม่ออกไม่ซาก็บังเกิดผาละของและท้องเสียสำรอก อาเจียน ก็ยังคงเอานมยัดปากอีกจนเจ็บเป็นตาลทรางเพราะธาตุพิการ ...”.
ดู ตาน และ ซาง ประกอบ. ๒. โรคตานที่เกิดขึ้นต่อเนื่องจากโรคซาง แต่รักษาไม่หาย เมื่อเด็กพ้นเขตซาง จึงพัฒนาเป็นโรคตาน.

ตานหม่น ดู ตานหม่น, ตาลหม่น.

ตานหม่น, ตาลหม่น น. ๑. เครื่องยาที่เป็นเป็นใบแห้งของพืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *tarlmounia elliptica* DC. ในวงศ์ Asteraceae มีรสและสรรพคุณดังตำราประมวลสรรพคุณยาไทย (ภาคสอง) [๒๔/๓๗] ตอนหนึ่งว่า “... มีรสเปื้อยเย็นเป็นยาเปื้อยพยาธิ แก้ตาลซางดีสำหรับเด็ก และเป็นยารักษาไส้ด้วย ...” และตำราไม้เทศเมืองไทย [๔๕/๒๔๘] ตอนหนึ่งว่า “... ตาลหม่นมีรสหวานชุ่มเย็น แก้พิษตานทราง, และบำรุงเนื้อหนังให้ชุ่มชื้น, คุมธาตุ, ขับไส้เดือนในท้อง ...”.

๒. พืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Tarlmounia elliptica* DC. ในวงศ์ Asteraceae เป็นไม้พุ่มรอเลื้อยหรือไม้เลื้อย กิ่งเล็กเรียว เป็นสันตามยาว มีขนสีเทาเงิน ใบเป็นใบเดี่ยว เรียงเวียน รูปรี รูปไข่กลับ รูปไข่ หรือรูปขอบขนาน ปลายมน โคนมนหรือสอบแคบ ขอบเรียบหรือหยักซี่ฟัน แผ่นใบค่อนข้างหนา ด้านบนเกลี้ยง ด้านล่างมีขนสีเทาเงิน ช่อดอกแบบช่อแยกแขนง คล้ายช่อเชิงหลั่น ออกที่ยอดหรือตามซอกใบใกล้ยอด ช่อย่อยแบบช่อกระจุกแน่น มีวงรีวประดับเรียงซ้อนหลายวง ดอกสมบูรณ์เพศ ไม่มีก้านดอก กลีบเลี้ยงเป็นขน กลีบดอกสีขาว โคนเชื่อมติดกันเป็นหลอด ปลายแยกเป็น ๕ แฉก ผลแบบผลแห้งเมล็ดล่อน รูปทรงกระบอกแคบ เมล็ดเล็ก รูปรีแกมรูปไข่, ซ้ำห้มีกลีบหลุด ตานค้อน ตานหม่น หรือ ตาลขึ้นก ก็เรียก.

ตาปลา น. เนื้อซึ่งด้านเป็นไตแข็งคล้ายตาของปลา มักเป็นที่ฝ่าเท้า หรือนิ้วเท้า.

ตาพร่า ว. อาการที่เห็นไม่ชัดเจน.

ตามัว ว. ลักษณะอาการที่ตามองเห็นไม่ชัด.

ตามืด ว. ลักษณะอาการที่ตามองไม่เห็นชั่วขณะ.

ตาย ก. ๑. สิ้นใจ สิ้นชีวิต ไม่เป็นอยู่ต่อไป. ๒. สิ้นสภาพของการมีชีวิต เช่น สภาวะสมองตาย เนื้อตาย. ๓. เคลื่อนไหวไม่ได้ เช่น มือตาย ตีนตาย. ๔. ได้รับความรู้สึกไม่ได้.

ตาระสะเกโรค, ตาระสะเกโรค น. ริดสีดวงประเภทหนึ่ง เกิดขึ้นในหัวหน่าวและท้องน้อย ผู้ป่วยมีอาการปวดท้องน้อยมาก ปัสสาวะขัด หดย้อย แสบร้อนในท่อน้ำปัสสาวะมาก ดังตำรายา ตาลจารึกในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม [๔/๒๓๗๒] ตอนหนึ่งว่า

“... ว่าด้วยลักษณะเหตุโรค อันชื่อว่าตาระสกะ กล่าวคือ โรคริดสีดวง อันบังเกิดขึ้นในหน้าและท้องน้อยนั้นเป็นคำรบ ๑๐ มีอาการกระทำให้ปวดท้องน้อยเป็นกำลัง บางทีให้ขัดปัสสาวะ บางทีให้ปัสสาวะบ่อยๆ และหยดย้อย มีสวดก ให้สแปรื้อน ในลำปัสสาวะยิ่งนัก ...”. ดู ริดสีดวง ประกอบ.

ตาลขึ้นก ดู ตานหม่อน, ตาลหม่อน.

ตาลาย ว. อาการที่มองเห็นอะไรไม่ชัด พร่าลายไปหมด.

ตาหมอก น. นัยน์ตาที่มีฝ้าสีขาว หรือฝ้าม่วงปกคลุมตาดำ หรือ เป็นสีเทาแกอย่างสีเมฆ ทำให้มองเห็นไม่ชัด.

ตาเหลว ดู เฉลว.

ตาแหก น. อาการที่ลืมตาเปิดได้ไม่เต็มที่ และหลับตาไม่สนิท.

ตำรับ [-หฺรับ] น. ตำราที่กำหนดไว้เป็นเฉพาะแต่ละเรื่องละราย หรือสูตรซึ่งระบุส่วนประกอบของสิ่งปรุง และวิธีปรุง, ตำรับยา ก็เรียก. (ช. ฎัร่าบ, ตมฺร่าบ).

ตำรับตำรา ดู ตำรา.

ตำรับยา ดู ตำรับ.

ตำรับยาแผนไทย น. สูตรซึ่งระบุกรรมวิธีการผลิตและส่วนประกอบ สิ่งปรุงที่มียาแผนไทยรวมอยู่ด้วย ไม่ว่าสิ่งปรุงนั้นจะมีรูป ลักษณะใด. (พระราชบัญญัติคุ้มครองและส่งเสริมภูมิปัญญา การแพทย์แผนไทย พ.ศ. ๒๕๔๒).

ตำรา น. แบบแผนที่ว่าด้วยหลักวิชาต่าง ๆ, ตำรับตำรา ก็เรียก. (ช. ฎัร่า, ตมฺร่า).

ตำราการแพทย์แผนไทย น. หลักวิชาต่าง ๆ เกี่ยวกับการแพทย์ แผนไทยทั้งที่ได้บันทึกไว้ในสมุดไทย ใบลาน ศิลาจารึก หรือ วัสดุอื่นใดหรือที่ได้มีการบันทึกกันไว้ แต่เป็นการเรียนรู้

หรือถ่ายทอดสืบทอดกันมาไม่ว่าด้วยวิธีใด. (พระราชบัญญัติ
คุ้มครองและส่งเสริมภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทย พ.ศ.
๒๕๔๒).

ตำราประชุมแผนผี น. ตำราการแพทย์แผนไทยฉบับหนึ่ง ชื่อเต็มว่า
“ตำราประชุมแผนผี ในคัมภีร์ไพจิตรมหาราช และคัมภีร์
ทิพมาลา บอกลักษณะอาการและยาแก้ พร้อมทั้งภาพประกอบ”
ไม่ปรากฏชื่อผู้รวบรวม เนื้อหาสำคัญกล่าวถึงผีชนิดต่าง ๆ
ที่อาจเกิดขึ้น พร้อมแผนภาพแสดงตำแหน่งผี และยาที่ใช้แก้
ตำราเล่มนี้พิมพ์จำหน่ายครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๓ โดย
โรงพิมพ์อักษรเจริญทัศน์ (พระนคร), ประชุมตำราแผนผี ก็เรียก.

ตำรายาศิลาจารึกในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม น. ตำราการ
แพทย์แผนไทยฉบับหนึ่ง รวบรวมจากเนื้อหาในศิลาจารึก
ที่เกี่ยวกับการแพทย์แผนไทย ซึ่งติดอยู่ตามศาลารายของ
วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม (วัดโพธิ์) โดยคณะอาจารย์
โรงเรียนแพทย์แผนโบราณวัดพระเชตุพนฯ มีเนื้อหาสำคัญ
๒ ส่วน คือ ส่วนแรกรวม ๑๖๕ หน้า ว่าด้วยวิชาหัตถศาสตร์
(แผนการนวด) รูปฤๅษีคัตตน และโคลงภาพฤๅษีคัตตน
ส่วนหลังมี ๔๗๘ หน้า ว่าด้วยตำรายาโรคพิษ โรคต่าง ๆ และ
ยาแก้ แม้ชื่อ ลำบองราหู ชาง สมุฏฐาน ๔ ประการ ริดสีดวง
ต้อ กำเนิดแห่งลม เป็นต้น ในตอนท้ายของส่วนหลังนี้คณะผู้จัด
พิมพ์ได้เพิ่ม “ตำราของอาจารย์เปี่ยม” ซึ่งกล่าวถึง ชาติทั้ง ๔,
สมุฏฐานการเกิดโรค ๑๔ อย่าง อาหารฝาลำแดง น้ำกระสาย
ยาต่าง ๆ เป็นต้น เข้ามาด้วย (หน้า ๔๖๓-๔๗๘) ตำราเล่มนี้
จัดพิมพ์ครั้งแรกที่โรงพิมพ์มหาภูมิบาลวิทยาลัย หน้าวัด
บวรนิเวศวิหาร พระนคร เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๕.

ตำราสรรพคุณยา ฉบับของกรมหลวงวงษาธิราชสนิท น. ตำราการแพทย์แผนไทยฉบับหนึ่ง เรียบเรียงและรวบรวมโดยพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงวงษาธิราชสนิท (พระองค์เจ้าνωม) ต้นราชสกุลสนิทวงศ์ เจ้ากรมหมอหลวงในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว มีเนื้อหาว่าด้วยรสและสรรพคุณของตัวยาสุมุไพร เรียงตามลำดับเป็นข้อ ๆ รวม ๑๖๖ ข้อ ตำราเล่มนี้จัดพิมพ์ครั้งแรกเมื่อเดือนเมษายน พ.ศ. ๒๔๖๒ ในงานปลงศพคุณหญิงทรัพย์ อรรถกวีวาจก (ทรัพย์ รัตมิภูติ) และได้มีการจัดพิมพ์ต่อมาอีกหลายครั้ง ในการจัดพิมพ์ครั้งแรก โดยหอพระสมุดวชิรญาณ มีคำนำซึ่งอธิบายที่มาที่ไปของตำราเล่มนี้ความตอนหนึ่งว่า “... หนังสือว่าด้วยตำราสรรพคุณยานี้ กรมหลวงวงษาธิราชสนิท ได้ทรงเรียบเรียงเป็นคำประพันธ์ร้อยแก้ว เป็นตำราดี มีคุณประโยชน์ และรักษาโรคได้จริง ด้วยกรมหลวงวงษาธิราชสนิททรงเป็นอธิบดีแพทย์ในสมัยรัชกาลที่ ๓ จนกระทั่งถึงสมัยรัชกาลที่ ๔ มีพระเกียรติคุณสมควรได้รับการยกย่อง นับถือเป็นแพทยอาจารย์ผู้ทรงคุณวุฒิ และเชี่ยวชาญในการแพทย์ไทย ...”.

ตำราสังวรค์ ดู เพชรสังฆาต.

ตำหระ ดู จำหระ.

ติดติกะ [ติดะติกะ] ดู ขม.

ตีนกา, ตีนครุ น. เครื่องหมายรูปดังนี้ + แพทย์แผนไทยใช้สำหรับเขียนบอกน้ำหนักของเครื่องยา โดยเส้นดิ่งข้างบนเป็นหลักข้างเส้นดิ่งข้างล่างเป็นหลักไฟ มุมบนด้านซ้ายเป็นหลักตำลึง มุมบนด้านขวาเป็นหลักบาท มุมล่างด้านซ้ายเป็นหลักเฟื่อง มุมล่าง

ด้านขวาเป็นหลักสี่สิ่ง เช่น อ่านว่า ๕ ชั่ง ๔ ตำลึง ๓ บาท ๒ สลึง ๑ เฟื้อง ๒ ไพ, เฉพาะจำนวนตำลึง บาท สลึง เฟื้อง อาจเขียนย่อแต่เพียงมุมใดมุมหนึ่งที่ต้องการก็ได้ เช่น ไพล ๔ = ไพล หน้า ๔ ตำลึง ฝาง ๓ = ฝางหน้า ๓ บาท ดอกคำไทย ๒ = ดอกคำไทย หน้า ๒ สลึง สารส้มสะตุ ๑ = สารส้มสะตุ หน้า ๑ เฟื้อง.

ดินเปิดเครือ ดู เกาเอ็นอ่อน.

ตุ้ม น. เม็ดที่ขึ้นตามร่างกาย เช่น ผิวหนัง ฝ่ามือ ฝ่าเท้า ในปาก ในคอ.

ตุน ดู คุน.

ตูปหมูป ดู เปราะป่า.

ตุม ดู มะตุม.

ตุมกาแดง ดูใน โกรฐกะกลิ้ง.

เตโชธาตุ ดู ธาตุไฟ.

เตโชธาตุสมุฏฐาน ดูใน ธาตุสมุฏฐาน.

ไต้ ดู สนสองใบ.

ถ

ถ่วง ก. ทำให้รู้สึกหนัก เช่น ถ่วงפק ดังตำรายาศิลาจารึกใน วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม [๔/๓๔๘] ตอนหนึ่งว่า “... จะ กล่าวลักษณะกล่อนแห้งบังเกิดเพื่อปัดคาดเป็นคำรบ ๓ นั้น มีอาการประเภทกระทำให้เมื่อยและเหน็บชาเป็นกำลังให้ตั้ง ไปทั้งตัวให้ถ่วงפקและต้นขา ให้หนังอั้นทะนั้นหนาให้ชา ไปทั่วสรรพางค์มิได้รู้สึกตน ...”.

ถ่อนนา ดู ชิก.

ถอนพิษไข้ ก. ทำให้อาการผิดปกติที่เกิดขึ้นจากไข้บรรเทาหรือ หายไป มักใช้คู่กับ ดับพิษร้อน เป็น ดับพิษร้อนถอนพิษไข้.

ถัน น. ๑. เต้านม. ๒. น้านม.

ถันประโยธ น. เต้านมของสตรีอันมีต่อมสร้างน้านมสำหรับ เลี้ยงลูก ดังคัมภีร์มหาโชดรัต [๒/๒๖๓] ตอนหนึ่งว่า “... อันว่า กุมารี่ทั้งหลายเมื่อยังเยาวยังเล็กอยู่นั้น กำเนิดตานทราง ก็เหมือนกันกะกุมารผู้ชาย ต่อเมื่อได้อายุล่วงกำหนดตานทราง ถึงกำหนดที่จะมีระดูแล้ว จึงมีประเภทต่างกักับผู้ชาย ๔ ประการ ที่จะให้สัตตปะฏิสนธิ จะเกิดโรคก็เกิดด้วยโลหิตนั้น มากกว่าโรคอื่น มีประเภทแปลกกักับชาย ๔ ประการนั้น คือ ถันประโยธประการ ๑ คือ จริตกิจยานั้นประการ ๑ คือ ประเวณี ประการ ๑ คือ ต่อมโลหิตประการ ๑ เปน ๔ ประการด้วยกัน ดังนี้ ...”. (มาจากคำ ถัน แปลว่า เต้านม และ ปโยธ แปลว่า อวัยวะอันทรงไว้ซึ่งน้ำ, นม).

ถ้ายเส้น ก. ขับเสียดลมที่อยู่ตามเส้นหรือกล้ามเนื้อที่ตึง ขอด แห้ง หรือปวดเมื่อยให้ดีขึ้น โดยใช้ยา เช่น ยารัตนีสถิตยพาด ยาถ้าย กษัยเส้น.

เถาชั้นข้อ ดู เพชรสังฆาต.

เถาจุงจะริง, เถาจุงจะลิงตัวแม่, เถาจุงจาสิง ดู ชิงช้าชาลี.

เถาดาน น. โรคชนิดหนึ่ง มีลักษณะเป็นลำแข็งตั้งขึ้นที่ยอดดอก แล้วลามลงไปถึงท้องน้อย ทำให้เจ็บปวด จุกเสียด แน่นหน้าอก.

เถาตาปลา ดู เถาวัลย์เปรียง.

เถาเมื่อย ดู เถาเอ็นอ่อน.

เถาย่านาง, เถาวัลย์เขียว ดู ย่านาง.

เถาวัลย์เปรียง น. ๑. เครื่องยาที่เป็นเถาแห้งของพืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Derris scandens* (Roxb.) Benth. ในวงศ์ Fabaceae วงศ์ย่อย Papilionoideae มีรสและสรรพคุณ ดังตำรากัมไพเทศเมืองไทย [๔๕/๒๖๔] ตอนหนึ่งว่า “... เถามีรส เพี้ยนเอียนเล็กน้อย ถ้ายเส้นและกษัย แก้เส้นเอ็นขอด ...”. ๒. พืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Derris scandens* (Roxb.) Benth. ในวงศ์ Fabaceae วงศ์ย่อย Papilionoideae มีชื่อสามัญว่า hog creeper เป็นไม้เถาหรือไม้พุ่มรอเลื้อย กิ่งห้อยลง เถามีขนสั้นนุ่ม ใบเป็นใบประกอบแบบขนนกปลายคี่ เรียงสลับ ช่อดอกแบบช่อกระจจะเทียมหรือแบบช่อแยกแขนงเทียม ออกตามซอกใบหรือปลายกิ่ง ดอกรูปดอกถั่ว สมบูรณ์เพศ กลีบเลี้ยงเชื่อมติดกันเป็นรูปถ้วย สีม่วง กลีบดอกสีขาว ลิ้นชมพูหรือสีออกม่วง ผลเป็นฝักแบน รูปไข่หรือรูปรี ถึงรูป ขอบขนานแกมรูปแถบ โคนสอบแคบ ปลายแหลม แก่ไม่แตก

มีปีกแคบด้านเดียว เมล็ดรูปไต เกี้ยงหรือมีรอยย่น, เครือเขาหนัง หรือ เกาตาปลา ก็เรียก.

เถาสามร้อยต่อ   ดู เพชรสังฆาต.

เถาเอ็น   ดู เถาเอ็นอ่อน.

เถาเอ็นอ่อน   น. พืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Cryptolepis dubia* (Burm. f.) M.R. Almedia ในวงศ์ Apocynaceae เป็นไม้เถา ทุกส่วนของต้นมียางสีขาว เปลือกเรียบ สีนํ้าตาลอมดำ เมื่อแก่จะหลุดล่อนออกเป็นแผ่นบาง ใบเป็นใบเดี่ยว เรียงตรงข้าม รูปรี โคนสอบ ปลายมน มีติ่งสั้น แผ่นใบด้านบนเรียบเป็นมันและลื่น ด้านล่างเรียบสีขาวนวล ก้านสั้น ดอกออกเป็นช่อตามซอกใบ สีเหลืองอ่อน กลีบดอกมี ๕ กลีบ โคนกลีบเชื่อมติดกัน ผลรูปทรงกระบอกติดกันเป็นคู่ ปลายผลแหลม ผิวเป็นมันลื่น เมื่อแก่แตกด้านเดียว เมล็ดรูปรี สีนํ้าตาล มีขนปุยสีขาว, เถา ใบ และเมล็ดใช้ทำยา มีรสและสรรพคุณดังตำราไม้เทศเมืองไทย [๔๕/๒๕๐] ตอนหนึ่งว่า “... เถารับประทานเป็นยาบำรุงเส้นเอ็นในร่างกาย ให้แข็งแรง แก้เส้นเอ็นพิการ ใบใช้โขลกให้ละเอียด ห่อผ้า ทำลูกประคบ ๆ ตามเส้นเอ็นที่ปวดเสียวและตึงเมื่อยขบ ทำให้เส้นยืดหยุ่นดี ...”, เครือเขาเอ็น เครือเถาเอ็น ตินเบ็ดเครือ เถาเมื่อย เถาเอ็น ย่านลิเเลน หรือ หมอนดินเบ็ด ก็เรียก.

ท

ทนต์   ดูใน ตองแตก.

ทรว่ง   ดู ล้วง.

ทรรสูตร   ดู ฝัชรสูตร, ฝัชรสูตร.

ทราง   ดู ชาง.

ทวตั้งษาการ, ทวตั้งสาการ, ทวัตตั้งสาการ, ทวัตตั้งสาการ

ดู อาการ ๓๒.

ทวาทศอาโป [ทะวาทศอะอาโป] น. ธาตุน้ำ ๑๒ ประการ ได้แก่ น้ำดี (ปิตตัง) เสมหะหรือเสลด (เสมหัง) หนอง (บุพโพ) เลือด (โลหิตัง) เหงื่อ (เสโท) มันทันหรือไขมัน (เมโท) น้ำตา (อัสสุ) มันทเลวหรือน้ำเหลือง (วสา) น้ำลาย (เขไฟ) น้ำมูก (สิงขานิกา) ไชข้อ (ลลิกา) และปัสสาวะ (มุตตัง). (มาจากคำ ทวาทศะ แปลว่า ลิบสอง กับ อาโป แปลว่า น้ำ).

ทศเบญจกุล น. พิกัดยาชนิดหนึ่ง จำกัดด้วยยาไว้ ๕ อย่าง ได้แก่ ดีปลี รากข้าวปลูเถาสะค้าน รากเจตมูลเพลิง และขิงแห้ง ในปริมาณ อย่างละ ๑๐ ส่วน เท่ากันโดยน้ำหนัก พิกัดนี้มีรสเผ็ดร้อน สรรพคุณขับลม ขับเสมหะ บำรุงธาตุ เป็นต้น ตำราการแพทย์แผนไทยจัดเป็นพิกัดประจำธาตุทวาร.

ทองกี, ทองแค, ทองเดือนห้า, ทองบก   ดู ทองกลางใบมน.

ทองคันซ้ง   ดู ทองพันซ้ง.

ท้องเดิน   ก. อาการที่ถ่ายอุจจาระเหลวมากบ่อย ๆ, ลงท้อง ก็เรียก.

ทองพันชั่ง น. พืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Rhinacanthus nasutus* (L.) Kurz ในวงศ์ Acanthaceae มีชื่อสามัญว่า snake jasmine, dainty spurs เป็นไม้ล้มลุกหลายปีถึงไม้พุ่มเล็ก ลำต้นมักเป็นเหลี่ยม ยอดและกิ่งอ่อนมีขน ใบเป็นใบเดี่ยว เรียงตรงข้าม รูปใบหอก รูปรีแกมรูปขอบขนานถึงรูปรีแกมรูปไข่ ช่อดอกแบบช่อกระจุกแยกแขนง ออกที่ยอดและตามซอกใบใกล้ปลายกิ่ง ก้านดอกสั้นมาก กลีบดอกสีขาว โคนเชื่อมติดกันเป็นหลอดยาว ปลายแยกคล้ายรูปปากเปิด กลีบปากบนรูปขอบขนาน ปลายแฉกตื้น ๒ แฉก กลีบปากล่างรูปไข่กลับ ปลายแฉกลึก ๓ แฉก ผลแบบผลแห้งแตก รูปรีแกมรูปขอบขนาน เมล็ดค่อนข้างกลม, ราก ใบ และทั้งต้นใช้ทำยา มีรสและสรรพคุณดังตำราไม้เทศเมืองไทย [๔๕/๒๔๔] ตอนหนึ่งว่า “... ใบมีรสเปื้อเมา รับประทานเป็นยาเย็นดับพิษไข้ โดยมากมักผสมเป็นยาเขียว ใช้รากปนละเอียดแช่แอลกอฮอล์ ๑ อาทิตย์ เอาน้ำทาแก้กลากเกลื้อนผื่นคันได้ดี ... แพทย์บางชนบทใช้ในการบำบัดโรคผิวหนังพวกกลากเกลื้อนและแก้พิษงู ...”, ทองคันชั่ง ก็เรียก.

ท้องมาน, ท้องมาร น. ชื่อโรคจำพวกหนึ่งมีอาการให้ท้องโตอย่างหญิงมีครรภ์.

ท้องร่วง ว. อาการที่ท้องเดินอย่างแรง.

ท้องลุ่มพุงมาน, ท้องลุ่มพุงโร น. อาการของโรคชนิดหนึ่ง ผู้ป่วยมีท้องโตขึ้นอย่างหญิงมีครรภ์ ซึ่งอาจเป็นอาการของโรคท้องมาน ตานโจร เป็นต้น.

ท้องเสีย ว. อาการถ่ายอุจจาระบ่อยและกะปริบกะปรอย อาจเกิดจากสาเหตุหลายอย่าง เช่น ท้องเสียจากการกินอาหารไม่ถูกกับธาตุ.

ทองหลางใบมน น. พืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Erythrina stricta* Roxb. ในวงศ์ Fabaceae เป็นไม้ต้นขนาดกลางถึงขนาดใหญ่ ลำต้นตรง เปลือกต้นหนา แตกเป็นร่องลึก ต้นและกิ่งมีหนามทั่วไป ใบเป็นใบประกอบแบบขนนก มีใบย่อย ๓ ใบ ใบย่อยเป็นรูปสี่เหลี่ยมข้าวหลามตัด มุมโค้งมน ขอบใบเรียบ ช่อดอกขนาดใหญ่ ออกที่ปลายกิ่ง ดอกรูปดอกถั่ว สีแดงเลือดนก ผลเป็นฝักแคบ มีเมล็ดสีดำ ๓-๔ เมล็ด ราก แก่น เปลือกต้น ใบ และดอกใช้ทำยา มีรสและสรรพคุณดังคัมภีร์สรรพลักษณะสรรพคุณ [๒/๓๙๑] ตอนหนึ่งว่า “... ทองหลางใบมน แก้วใช้ปากหวานปากขม ปากเปรี้ยว เพื่อธาตุทั้ง ๓ มิปรกติ คือ วาโยธาตุปถวิธาตุอาโปธาตุกำเริบ ให้ปวดมวนท้องก่อน จึงให้ปากหวาน ปากเปรี้ยว ปากขม ...” ตำรายาศิลาจารึกในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม [๔/๔๕๕] ตอนหนึ่งว่า “... อันว่าคุณแห่งทองหลางใบมนนั้น ใบรู้แก้ลมแก้ริดสีดวง แก้ไส้เดือนในอุทร ดอกรู้แก้โลหิตให้ตกเสีย ผลรู้บำรุงซึ่งดี เปลือกรู้แก้เสมหะ วาโย นิ่วให้ตก แก่นรู้แก้พิษฝีมาระณะ รากรู้แก้สรรพพิษทั้งปวง ...” และตำราไม้เทศเมืองไทย [๔๕/๒๔๘] ตอนหนึ่งว่า “... สรรพคุณยาโบราณกล่าววว่า ใบขับไส้เดือน, แก้วริดสีดวง แก้ลม, ดอกขับโลหิตระดู, ลูกบำรุงน้ำดี, เปลือกแก้เสมหะ, แก้วและนิ่วให้ออก, กะพี้แก้พิษฝี, แก่นแก้พิษในท้อง, รากแก้พิษทั้งปวง ...”, ทองกี ทองแค ทองเดือนห้า หรือ ทองบก ก็เรียก.

ทะนาน น. ๑. เครื่องตวงอย่างหนึ่งทำด้วยกะโหลกมะพร้าวทองเหลือง เป็นต้น, โบราณใช้ตวงสิ่งของต่าง ๆ เช่น งบ ข้าวเปลือก น้ำมัน มีหลายขนาด เช่น ทะนาน ๕๐๐, ทะนาน ๖๐๐, ทะนาน ๘๐๐ ตัวเลขหลังทะนานหมายถึง ปริมาตรเท่าจำนวนเบี้ยที่ใช้เป็นเงินตราสมัยโบราณ โดยทั่วไปหากไม่ระบุตัวเลขหมายถึง ทะนาน ๘๓๐. ๒. ชื่อหน่วยในมาตราตวงโบราณซึ่งเก่าแก่ที่สุด มีอัตรา ๘ พายมือ เท่ากับ ๑ ทะนาน. ๓. ชื่อหน่วยในมาตราตวงโบราณ มีอัตรา ๒๐ ทะนาน เป็น ๑ ถัง (สำหรับตวงข้าวสาร) หรือ ๒๕ ทะนาน เป็น ๑ สัด (สำหรับตวงข้าวเปลือก).

ทะนานหลวง น. เครื่องตวงอย่างหนึ่งมีปริมาตรเท่ากับ ๑ ลิตร ทางราชการทำขึ้นให้ใช้ตวงปริมาตรเป็นมาตรฐานเดียวกัน หลังตราพระราชบัญญัติมาตราตวงวัด พ.ศ. ๒๔๖๖ เพื่อให้ประชาชนซึ่งยังคงคุ้นเคยกับมาตราตวงตามวิธีประเพณี (ตวงเป็นทะนาน) ค่อย ๆ ยอมรับ และปรับเข้าสู่ระบบใหม่ คือ ระบบเมตริก, อักษรย่อว่า ท.

ทักษิณะकुละมะ น. कुละมะชนิดหนึ่ง ทำให้เกิดก้อนหรือदान บริเวณช่องท้องด้านขวา ดังคัมภีร์มัญจุสูตรวิเชียร [๔๑/๘๓๔] ตอนหนึ่งว่า “... อันว่าลมก้อน, ดาส์ตั้งอยู่เบื้องขวา มีนาภีเป็นที่สุด ชื่อว่าทักษิณะकुละมะ ...”.

ทั้ง ๕, ทั้งห้า ว. ๑. รวมทั้งหมด ๕ ส่วน หมายถึงรวมส่วนของพืชที่นำมาใช้ทำยา ๕ ส่วน ได้แก่ ราก ต้น ใบ ดอก และลูก (ฝัก) เช่น ชุมเห็ดทั้ง ๕ โดยปริยายหมายถึง รวมหมด ทั้งต้น, ทั้งต้นทั้งราก ก็เรียก. ๒. รวมทั้งหมด ๕ ชนิด ใช้เรียกพิภักตยาที่มีตัวยา ๕ สิ่ง เช่น โกลฐทั้ง ๕, เทียนทั้ง ๕, เกสรทั้ง ๕.

ทั้งต้น ๑. ว. รวมหมดทุกส่วนของพืช เช่น ผักกาดน้ำทั้งต้น สะเดาต้นทั้งต้น. ๒. น. ส่วนเหนือดินของพืชที่นำมาใช้ทำยา เช่น กะเพราทั้งต้น กระพังโหมทั้งต้น.

ทั้งต้นทั้งราก ดู ทั้ง ๕, ทั้งห้า.

ทัดดอกไม้ น. บริเวณของศีรษะเหนือใบหูหลังขมับ เป็นตำแหน่งที่เอาสิ่งของหรือดอกไม้หนีบไว้, เปรียงหู ก็เรียก.

ทันตกุถัง, ทันตะกุฎฐัง [ทันตะกุถัง] ดู ฝันทันตกุถัง, ฝันทันตะกุฎฐัง.

ทันตมุขลัง ดูใน ฝันทันตกุถัง, ฝันทันตะกุฎฐัง.

ทันตะมุลา ดู ฝันทันตะมุลา.

ทันตา น. ฟัน เป็นองค์ประกอบ ๑ ใน ๒๐ สิ่งของธาตุดิน.

ทับ ๑. น. โรคเด็กกลุ่มหนึ่ง ผู้ป่วยมีอาการอื่นแทรกอาการของโรคเดิม ทำให้มีอาการโดยทั่วไปรุนแรงขึ้น ตำราการแพทย์แผนไทยว่า มี ๘ ประการ เรียก ทับ ๘ ประการ อันเป็นโรคที่เกิดแทรกโรคข้างในเด็ก ได้แก่ ทับสองโทษ ทับสำรอก ทับละออง ทับกุมโทษ ทับเชื่อมมัว ทับลง ทับซ้ำใน และทับกำเดา. ๒. ก. แทรก มักใช้กับใช้หรืออาการ หมายถึง ใช้แทรกหรืออาการแทรก เช่น ใช้ทับระดู ระดูทับใช้. ๓. ก. วางข้างบน ซ้อนข้างบน เช่น ทับหม้อเกลือ.

ทับ ๘ ประการ ดูใน ทับ.

ทับกำเดา น. โรคทับชนิดหนึ่ง ผู้ป่วยมีอาการของใช้กำเดา อันเนื่องจากเคยมีอุบัติเหตุพลัดตกหกล้มมาก่อน ทำให้ร่างกายบอบช้ำ มีไข้ ตัวร้อน เป็นต้น เมื่อมีขางมาแทรกจะทำให้มีอาการรุนแรงขึ้น เช่น ท้องร่วง ถ่ายอุจจาระเป็นส่ำเหล้า เป็นมูกเลือด ซึ่งอาจรุนแรงถึงตายได้ ดังคัมภีร์

ฉันทศาสตร์ [๔๑/๙-๑๐] ตอนหนึ่งว่า “... หนึ่งบังคับไว้ว่า กุมารกุมารี ล้มอกดีลีข้างพัด ชอกซ้ำขัดในกายา อยู่นานมา จับไข้ ตัวร้อนไปเปนเพลา ดูหน้าตาไม่มีศรี ยังทวิด้วยอาการ ดับบันดานตกจากที่ สองโทษทวิระคนกัน ให้ท้องนั้นร่วงลงมา เปนส่าเหล้าแลไข้เหิน้ำ เปื่องปลายเล้าเปนมุกลีอด ไม่ห่างเหิดเวลา นอนหลับตาเบ่งปวด ตัวร้อนรุดรุ่มไป หนึ่งหายใจสั่นขัด ดินมือสะบัดเย็นแล้วร้อนทำยอกย้อน ให้ฉน อาการกลมีนา ๆ แม้ขัดดังเช่นว่า โทษแท้เที่ยงตาย ...”, ชางทับกำเดา ก็เรียก.

ทับกุมไทย น. โรคทับชนิดหนึ่ง ผู้ป่วยมีอาการของไข้กำเดาอยู่แล้ว (มีไข้ ตัวร้อนมาก ปวดหัว คอแห้ง นอนผวา เป็นต้น) เมื่อมีชางมาแทรก ทำให้มีอาการรุนแรงขึ้น (มีเม็ดในลำคอ ไม่ดื่มกิน ท้องขึ้น หลังแข็ง เป็นต้น) ดังคัมภีร์ฉันทศาสตร์ [๔๑/๙] ตอนหนึ่งว่า “... หนึ่งกำเดาเป็นต้นไข้ ทำให้ ไอปวดหัว หัวตัวเปนเพลาร้อน นอนสะท้อนถอนใจใหญ่ ดูหายใจติดจะสั่น ปากค่อนั้นแห้งสาารถ หลับ ๆ หวาดผวา ให้ทรานั้นไชร้พลอยเกิด เม็ดกำเนิดในคอกอก เข้านมยกพาน ต้องหลังดานท้องขึ้นแข็งอาการแสดงเปนสองโทษ อาจารย์ย ใจทยให้เหิน ให้ยาเย็นแลสุขุม ...”, มุกลีอดทับกำเดา ก็เรียก.

ทับซ้ำใน น. โรคทับชนิดหนึ่ง ผู้ป่วยมีอาการของกำเดาอยู่แล้ว (เชื่่อมมัว ปวดหัวตัวร้อน ท้องอืดเพ้อ หอบ ไอแห้ง เป็นต้น) เมื่อมีอาการถ่ายเป็นมุกลีอดมาแทรก ทำให้มีอาการรุนแรงขึ้น (ถ่ายบ่อย ปวดเบ่งมาก เป็นต้น) ดังคัมภีร์ฉันทศาสตร์ [๔๑/๙] ตอนหนึ่งว่า “... หนึ่งกำล้งเด็กกำเดา ให้ชิมเขาเชื่่อมมัว

ปวดหัวตัวร้อนกล้ำ แต่บาทาลอดบน บางทีหันท้องขึ้นแรง หอบไอแห้งทำต่าง ๆ มูกเลือดขวางมาทับให้ ลงมิได้เปนเพลา ให้เวทนากระหายน้ำ ปวดเบ่งซ้ำเปนกำลัง อาการดังที่กล่าวมา พอเยียวยาไว้ได้ ...”, ใช้ทับซ้ำใน ก็เรียก.

ทับเชื่อมมัว น. โรคทับชนิดหนึ่ง ผู้ป่วยมีอาการของโรคซางอยู่แล้ว (ถ่ายอุจจาระเป็นมูกเลือดบางครั้งสีแดง บางครั้งสีดำ ปวดเบ่งตัวร้อน เป็นต้น) เมื่อมีไข้กำเดามาแทรก ทำให้มีอาการรุนแรงขึ้น (ตัวร้อนจัดตลอดเวลา หายใจขัด เป็นต้น) ดังคัมภีร์ฉันทศาสตร์ [๔๑/๘-๙] ตอนหนึ่งว่า “... หนึ่งทรางกุมโทษให้ยังอยู่ในระหว่างทำ มูกเลือดดำสดก็มี ปวดเบ่งทวิเปนกำลัง กำเดาบังเกิดจรมา ทัวกายาร้อนตลอด เชื่อมมัวทอดไม่สมปกติ เห็นวารีให้อยากหายใจ กระดากให้ช่องขัดโทษอุบัตินี้ไซ้ไร มิเป็นไรพอกกระทำ ...”, กำเดาทับมูกเลือดก็เรียก.

ทับทิม น. พืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Punica granatum* L. ในวงศ์ Lythraceae มีชื่อสามัญว่า pomegranate เป็นไม้พุ่มหรือไม้ต้นขนาดเล็ก กิ่งก้านเมื่ออ่อนเป็นเหลี่ยม เมื่อแก่รูปทรงกระบอก ปลายกิ่งเป็นหนาม และมีหนามตามซอกใบ ใบเป็นใบเดี่ยว เรียงตรงข้าม กิ่งตรงข้าม หรือเป็นกระจุก รูปใบหอกหรือรูปรีแกมรูปใบหอกกลับ ดอกเป็นดอกเดี่ยว ออกตามซอกใบหรือที่ปลายกิ่ง กลีบดอกรูปไข่กลับ กลีบบางและเย็นสีส้ม สีแดง หรือสีขาว มีทั้งพันธุ์ดอกกลาและพันธุ์ดอกซ้อน ผลแบบผลมีเนื้อหนึ่งถึงหลายเมล็ด รูปค่อนข้างกลม มีหลายสี เช่น สีเขียวแกมเหลือง สีแดง สีม่วงเข้ม เปลือกผลเหนียว

คล้ายหนัง ภายในผลมีผนังบางสีขาว แบ่งออกเป็นส่วน ๆ แต่ละส่วนมีเมล็ดอัดแน่น เมล็ดรูปสามเหลี่ยมทู่ มีเนื้อใสน้ำๆ สีแดงเข้ม สีแดงแกมชมพู หรือสีขาวแกมเหลือง ทุกส่วนใช้เป็นยาได้ มีรสและสรรพคุณดังตำราไม้เทศเมืองไทย [๔๕/๒๘๙] ตอนหนึ่งว่า “... ใช้น้ำและดอกทับทิม เป็นเครื่องปรุงยาธาตุหรือปรุงกับของหอมอื่นๆ เช่น อบเชย, กานพลู, หรือ พริกไทย เป็นยาสมานลำไส้แก้ท้องเสีย เม็ดก็แก้ท้องเสียกับบำรุงหัวใจ ... ตามสรรพคุณยาโบราณ ใช้ทุกส่วนของทับทิม (เรียกว่าทั้ง ๕ ต้มรับประทานแก้ท้องร่วงอย่างแรง) ...”, พิล่า พิลาขาว มะก่องแก้ว หรือ มะก๊อ ก็เรียก.

ทับลง น. โรคทับชนิดหนึ่ง ผู้ป่วยมีอาการของโรคซางอยู่แล้ว (ถ่ายเป็นส่ำเหล้า เหม็นคาวเหมือนโช้เน่า ปวดเบ่ง ปลายมือเย็น กระหายน้ำ เป็นต้น) เมื่อมีอาการดับทนต์มาแทรก ทำให้อาการรุนแรงขึ้น (ตัวร้อนมาก ท้องขึ้น มือเย็น หายใจขัด เป็นต้น) ดังคัมภีร์ฉันทศาสตร์ [๔๑/๙] ตอนหนึ่งว่า “... หนึ่งทรงไซริ้กระทำก่อน มันเบียนบ่อนกินปอดดับ โดยดำรับท่านกล่าวว่า ลงออกมาเปนส่ำเหล้า น้ำโช้หน้าคาวขึ้นเหม็น ปลายมือเย็น มูกเลือดสด ให้ระทดเบ่งปวดมวน หิวโหยหวนกระหายน้ำ ดับนั้นซ้ำชุดลงมา ให้เวทนายิ่งมากเข้า เลือดเสลดเหน้าฟิการกล ตัวร้อนทันททำท้องขึ้น ดินมือมีนเยือกเย็น หนึ่งจงเห็นหายใจขัด อาการขัดดังกล่าวอ้าง เหลือแพทย์จ้างให้คืนกลับ ...”, ดับทนต์ทับลง ก็เรียก.

ทับละอง น. โรคทับชนิดหนึ่ง ผู้ป่วยมีอาการของโรคซางอยู่แล้ว (ถ่ายเป็นมูก กลิ่นเหม็นเปรี้ยว คาว มีละอองขึ้นในลำคอ ไอคือเป็นต้น) เมื่อมีไข้กำเริบมาแทรก ทำให้มีอาการรุนแรงขึ้น (ตัวร้อนมาก เชื่อมมัว เป็นต้น) ดังคัมภีร์ฉันทศาสตร์ [๔๑/๘] ตอนหนึ่งว่า “... หนึ่งนั้นไข้ร้ทรงทำ เจ็บประจำอยู่ก่อน ให้อธิกรณ์แก่เด็กใด ท้องลงไหลเป็นมูกคละ อุจจาระพิการปนเปรี้ยวคาวเหม็น ๒ อย่าง ลอองทรงขึ้นคอใน กำเรบไคเป็นหมู่ ๆ กำเดาจุมาซ้เข้า ให้ชิมเขาเชื่อมมัว หัวตัวปนเปลวร้อน โดยอธิกรณ์สังเกตมา แพทย์ให้ยาอย่าดูเบา ...”, กำเดาทับละองซาง ก็เรียก.

ทับสองโทษ น. โรคทับชนิดหนึ่ง ผู้ป่วยมีอาการของโรคซางอยู่แล้ว (ท้องขึ้น มือเท้าเย็น อุจจาระเหม็นผิดปกติ เป็นต้น) จากนั้นจะมีอาการสำรอกแทรก (ท้องเสีย กระหายน้ำ ปวดหัว ตัวร้อน เชื่อมมัว ปลายมือปลายเท้าเย็น เป็นต้น) ทำให้มีอาการรุนแรงขึ้น ดังคัมภีร์ฉันทศาสตร์ [๔๑/๓] ตอนหนึ่งว่า “... ไนย หนึ่งนั้นเด็กไข้ แม่ทรงใดมากระทำ เข้าประจำสองโทษกุมารโสดให้ท้องขึ้น เท้ามือเย็นเยือกเย็น อุจจาระเหม็นพิการพอมานานสำรอกทับ อาการกลับแรงร้าย ให้ลงท้องกระหายน้ำ มีกำล้งด้วยเชื่อมมัว ให้ปวดหัวตัวร้อน ดินมือท่อนปลายเย็น อาการเป็นดังนี้ ...”, สำรอกทับซาง ก็เรียก.

ทับสำรอก น. โรคทับชนิดหนึ่ง ผู้ป่วยมีอาการสำรอกอย่างใดอย่างหนึ่งใน ๔ อย่าง (สำรอกเป็นสีเขียว สำรอกเป็นสีเหลือง สำรอกเป็นเสมหะ หรือสำรอกเป็นเมล็ดมะเขือ) อยู่แล้วเมื่อซางแทรก ทำให้มีอาการรุนแรงขึ้น (ไอ นอนผวา ไม่ดื่มกิน

สะบัดร้อนสะท้านหนาว มีไข้ เป็นต้น) ดังคัมภีร์ฉันทศาสตร์ [๔๑/๗-๘] ตอนหนึ่งว่า “... หนึ่งทรงทับสำรอก อาจารย์บอกไว้แจ้ง สำรอกแห่งกุมาร มีอาการ ๔ อย่าง เหลืองเขียวบ้าง เสมหะ เปนเมล็ดมะเขือก็มี ยิ่งทวีด้วยทรงแทรก อาการแปลกต่อไป ขึ้นคอโหนดนอนผวา ไม่นำพาซึ่งนมเข้า ตัวนั้นเล่าบางทีร้อน บางทีพอนให้หนาว แลบางคราวเปนท่อน เย็นแล้วร้อนไม่เหมือนกัน หนึ่งตามันมักดูบน ทรงระคนกับสำรอก อาการบอกจะแจ้งใจ ...”, ซางทับสำรอก ก็เรียก.

ทับหม้อเกลือ ก. เอาหม้อเกลือที่ตั้งไฟให้ร้อน วางบนใบพลับพลึงหรือใบละหุ่ง ซึ่งวางบนผ้าดิบ แล้วห่อรวบชายผ้า ทำเป็นกระจุกสำหรับถือ นาบบนหน้าท้อง หัวหนาว เอว สะโพก ขาหนีบ และตามตัวของหญิงหลังคลอด เพื่อเร่งให้มดลูกเข้าอู่ ขับน้ำคาวปลา และลดความตึงตัวของกล้ามเนื้อ, นาบหม้อเกลือ ก็เรียก.

ทัษฐะคุละมะ [ทัตตะ-] น. คุละมะชนิดหนึ่ง ทำให้เกิดก้อนหรือดานติดกับก้อนหรือดานที่เกิดจากความมะกะคุละมะ ดังคัมภีร์มัญจุสารวิเชียร [๔๑/๘๓๘] ตอนหนึ่งว่า “... อันว่าลมก้อน, ดาลู้ชื่อว่าทัษฐะคุละมะ ตั้งแอบก้อนลมวามะกะคุละมะอยู่ ...”.

ทามควาย น. ฝีกาฬชนิดหนึ่ง ผู้ป่วยมีฝีขึ้นเป็นแนวยาวบริเวณต้นกรามทั้ง ๒ ข้าง เรียก ฝีทามควาย เมื่อรุนแรงขึ้นผู้ป่วยจะมีไข้สูง เรียก ไข้ทามควาย ดังคัมภีร์ตักกศิลา [๑/๗๕] ตอนหนึ่งว่า “... ที่นี้จะว่าด้วยลักษณะทามควาย บังเกิดแต่ต้นกรามสองข้าง มีสันฐานยาวไปเหมือนตัวปลิง ทำพิธีสมสงให้จับสท้านร้อนสท้านหนาว ให้เชื่อมมัวให้แพทย์เร่งแก้จงเร็ว ...”.

ทามสมุท น. ฝีกาพชนิดหนึ่ง ผู้ป่วยมีฝีซึ่งมีลักษณะบวมยาวขึ้นบริเวณข้างลิ้น ข้างขากรรไกร ตามไรฟัน และโคนลิ้น ทำให้ลิ้นแข็งพูดไม่ได้ เรียก ฝีทามสมุท เมื่อรุนแรงขึ้นผู้ป่วยจะมีอาการสลับร้อนสลับหนาว เชื่อมมัว มีไข้สูง เรียกใช้ทามสมุท ตำราว่าหากรักษาไม่ดี อาจทำให้ตายได้ ดังคัมภีร์ตักกศิลา [๑/๗๕] ตอนหนึ่งว่า “... ที่นี้จะว่าด้วยลักษณะทามสมุท ลักษณะบังเกิดบวมยาวขึ้นมาตามข้างลิ้น ข้างขาตะไกรไรฟันต้นลิ้น เจริญมาได้ให้เร่งแก้งเร็ว มีลักษณะให้จับสันทันร้อนสันทันหนาว ให้เชื่อมให้มัวให้ลิ้นแข็ง เจริญมาได้ ถ้าและประทับยาอมมิพึงตายแล ...” .

ท่ายทอย น. ส่วนสุดของกะโหลกศีรษะด้านหลัง.

ทารก น. ๑. เด็กแรกเกิดถึงอายุ ๑ ขวบ. ๒. ทัวไปหมายถึงเด็กที่ยังไม่เต็ยงสา เด็กเล็ก ๆ เด็กแบเบาะ ในทางการแพทย์แผนปัจจุบันใช้เรียกผู้ที่มีอายุต่ำกว่า ๑ ปี.

ทารกในครรภ์ น. ทารกตั้งแต่แรกปฏิสนธิในครรภ์จนถึงคลอด.

ท่ายายม่อม ดู ไม่ท่ายายม่อม.

ทิพโอสถ [ทิพโอสถ] น. ยาแผนไทยขนานหนึ่ง ใช้แก้ลมวิงเวียน มีตัวยาวิธีปรุงวิธีใช้และสรรพคุณ ดังตำราเวชศึกษา [๑๖/๓๓] ตอนหนึ่งว่า “... ยาหอมทิพโอสถ เอาดอกพิทูล ๑ ดอกบุษนาค ๑ สารภี ๑ มะลิ ๑ บัวหลวง ๑ กะดังงา ๑ จำปา ๑ จงกล ๑ แห้วไทย ๑ กะจับ ๑ ฝรั่ง ๑ จันทน์แดง ๑ จันทน์ขาว ๑ จันทน์เทศ ๑ เนื้อไม้ ๑ ชะลูด ๑ อบเชย ๑ สมุลแว้ง ๑ สนเทศ ๑ วานน้ำ ๑ กะชาย ๑ เปราะ ๑ ดอกคำชะเอม ๑ สุรามฤต ๑ ข่าตัน ๑ ลูกจันทน์ ๑ ดอกจันทน์ ๑ ยา

ทั้งนี้เอาสิ่งละ ๑ บาท โกฎทั้ง ๙ หนักสิ่งละ ๒ สลึง เทียนทั้ง ๙ การะบูน หนักสิ่งละ ๑ สลึง ชะมดเชียงหนัก ๒ สลึง แก้วเชื่อมมัวเพื่อพิษเสมหะ น้ำดอกไม้อันทนแดง ผนแทรก พิมเสน แก้วชกเพื่อพิษลม เพื่อพิษโลหิต น้ำดอกไม้อันเย็น ฝักรั้ว พิมเสนแทรกคิงเหลื่อม แก้วอ่อนเพสียง วาโยวียงเวียน หิวไทย สลึงสวาย เหนื่อยหอบ น้ำดอกไม้อันเย็น ฝักรั้ว พิมเสน ชะมดเชียง อำพันหรือจะใช้น้ำหัวถั่วพุดม กับ น้ำดอกไม้อันเย็นก็ได้ ...” ปัจจุบัน ยานานนี้จัดเป็นยาสามัญประจำบ้านแผนโบราณตามประกาศ กระทรวงสาธารณสุข พ.ศ. ๒๕๕๖ และเป็นยาแผนไทย หรือยาแผนโบราณในบัญชียาหลักแห่งชาติ พ.ศ. ๒๕๕๙, ยาหอมทิพโอสถ ก็เรียก.

ทิพโอสถประโยธร น. น้ำนมที่ได้จากแม่นมเบญจกัลยาณี ตำรา การแพทย์แผนไทยจัดว่าเป็นยาทิพย์ ดังคัมภีร์ประถมจินดา [๑๕/๑๑๑] ตอนหนึ่งว่า “... ลักษณะแม่นม ๔ จำพวก เป็นแม่นมเบญจกัลยาณี ท่านจัดสรรเอาไว้ถวายพระมหามุข ราชเจ้าได้เสวยครั้งนั้น เรียกว่าทิพโอสถประโยธร ดุจนํ้า สุรามฤต ถ้าแลกุมาร กุมาริผู้ใดได้บริโภค ดุจดื่มกินซึ่งโอสถ อันเป็นทิพย์ ...”. ดู ประโยธร และ เบญจกัลยาณี ประกอบ.

ทุจจริตโลหิต, ทุจจริตโลหิตไทย ดู โลหิตทุจจริตไทย.

ทุนยักขวาโย [ทุนนะยักสะ-] น. โรคลมจระชนิดหนึ่ง ตำรา การแพทย์แผนไทยว่าเกิดจากกองลมอัมพาต ผู้ป่วยมีอาการ เสียตั้งแต่บริเวณศีรษะและชายโครงขึ้นมา ทำให้ตัวงอ ท้องแข็ง กินอาหารไม่ได้ มักอาเจียน เป็นลมเปล่า ตาฟาง ท้องเสีย เป็นต้น ดังตำรายาศิลาจารย์ในวัดพระเชตุพน-

วิมลมังคลาราม [๔/๓๐๔] ตอนหนึ่งว่า “... จะกล่าวลักษณะ
กำเนิดแห่งลม อันชื่อว่าทุนยักษวาโย เป็นคำรบ ๒ นั้น
เกิดแต่กองลมอัมพาตเป็นต้น ลมกองนี้มักกระทำให้เสีย
สีข้างและชายโครงขึ้นมา มิให้ตั้งตัวได้ มักให้โก่งตัวอยู่
ในท้องแข็งเป็นเกลียว บริโภคอาหารมิได้ มักรากลมเปล่า
และมักเป็นร่ามะนาดเจรจาคลอแคล มักให้ตามืดตาฟาง
และกระทำให้ลงเป็นครวๆ มักพัดเตโชให้ดับ ถ้าผู้ใดเป็น
ดังกล่าวนี้นี้มักถอยอายุทุกวัน ...”.

ทุ่ม

น. วิธีนับเวลาตามประเพณีสำหรับ ๖ ชั่วโมงแรกของกลางคืน
ตั้งแต่ ๑๙ นาฬิกา ถึง ๒๔ นาฬิกา เรียกว่า ๑ ทุ่ม ถึง ๖ ทุ่ม,
แต่ ๖ ทุ่ม นิยมเรียกว่า สองยาม.

ทูลาวะสา, ทูลาวะสา น. ๑. ความผิดปกติของน้ำปัสสาวะพวกหนึ่ง
เกิดกับผู้ชาย ผู้ป่วยมีอาการปวดหัวหน้า เจ็บขัด แสบ
องคชาตเวลาถ่ายปัสสาวะ น้ำปัสสาวะอาจมีสีและลักษณะ
ต่างกันได้ ๔ แบบ คือ สีขาวขุ่นคล้ายน้ำข้าวเช็ด สีเหลือง
คล้ายน้ำมันสด สีแดงคล้ายน้ำฝาง และสีดำคล้ายน้ำคร่ำ
ดังคัมภีร์มูจฉาปักขันทิกา [๒/๒๙๔] ตอนหนึ่งว่า “... ที่นี้ชื่อว่า
ด้วยทูลาวะสา ๔ ประการ คือว่าด้วยน้ำปัสสาวะ ๔ ประการ
คือน้ำมูตรเมื่อออกมานั้นขาวขุ่นดัง น้ำข้าวเช็ด ถ้าเหลือง
ดังน้ำมันสด ถ้าปนโลหิตสดๆ ก็สีแดง ดังน้ำฝางดื่มน้ำก็
ดำดังน้ำคร่ำก็ดี ย่อมให้ปวดหัวหน้าให้แสบองคชาต
ให้สับตร้อนสลับหนาวเป็นเวลา ...”.

ทวารวสา ๑๒, ทูลาวะสา ๑๒ น. ความผิดปกติของน้ำปัสสาวะ ๓ จำพวก คือ ความผิดปกติของน้ำปัสสาวะที่เกิดเฉพาะในผู้ชาย ซึ่งมี ๔ ประเภท (น้ำปัสสาวะสีขาวขุ่นคล้ายน้ำข้าวเซ็ด สีเหลืองคล้ายน้ำมันสด สีแดงคล้ายน้ำฝาง และสีดำคล้ายน้ำคร่ำ) จำพวกหนึ่ง, ที่เกิดได้ทั้งผู้ชายและผู้หญิงอีก ๔ ประเภท (มุตสมาต ๔) จำพวกหนึ่ง, และที่เกิดเฉพาะในผู้หญิง ๔ ประเภท (มุตกิต ๔) อีกจำพวกหนึ่ง, ดังตำรายาศิลาจารึกในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม [๔/๓๓] ตอนหนึ่งว่า “... ทวารวสา ๑๒ นั้น คือน้ำปัสสาวะ ๔ มุตคาต ๔ มุตกิต ๔ เป็น ๑๒ ประการดังนี้ ...”. ๒. คัมภีร์การแพทย์แผนไทยฉบับหนึ่ง ไม่ปรากฏชื่อผู้แต่ง มีเนื้อหาสำคัญว่าด้วยความผิดปกติของน้ำปัสสาวะ และยาที่ใช้แก้.

ทูลาวะสา ๔, ทูลาวะสา ๔ ดู ทวารวสา, ทูลาวะสา.

ทูลังกาสา ดู พิลังกาสา.

ทวารรณโทย, ทวารโทย [ทวารโทย] ว. อันเกิดจากกองสมุฏฐานปิดตะ วาตะ หรือเสมหะ ๒ ใน ๓ กองสมุฏฐานร่วมกันกระทำให้เกิดโทย เช่น ใช้ทวารโทยวาตะและเสมหะ เกิดจากกองสมุฏฐานวาตะและเสมหะกระทำร่วมกัน.

ทูน ดู คูณ.

ทุม ก. บวม, อุ่ม.

เทพจิต, เทพจิตร น. ยาแผนไทยขนานหนึ่ง จัดอยู่ในกลุ่มยาหอมใช้แก้ลมกองละเอียด บำรุงดวงจิตให้ชุ่มชื้น มีตัวยา วิธีปรุงวิธีใช้ และสรรพคุณ ดังตำราเวชศึกษา [๑๖/๓๖] ตอนหนึ่งว่า “... ยาหอมเทพจิต เอลูกจันทน์ ๑ ดอกจันทน์ ๑ กระวาน ๑

กานพลู ๑ จันทน์ทั้ง ๒ เนื้อไม้ ๑ กะลำพัก ๑ ขอนดอก ๑
 ชะลูด ๑ อบเชย ๑ เปราะหอม ๑ แผลงหอม ๑ ยาทั้งนี้เอา
 สิ่งละ ๒ สลึง ผิวมะกรูด ๑ บาท ผิวมะขี้ ๑ บาท ผิวมะนาว
 ๑ บาท ผิวส้มตะรังกานู ๑ บาท ผิวส้มจีน ๑ บาท ผิวส้มโอ
 ๑ บาท ผิวส้มเขียวหวาน ๑ บาท ผิวส้มซ่า ๓ บาท
 ดอกพิกุล ๑ บาท บุนนาค ๑ บาท สารภี ๑ บาท เกสร
 บัวหลวง ๑ บาท บัวขม ๑ บาท บัวเผื่อน ๑ บาท ชะมด ๑ สลึง
 การะบูร ๑ สลึง โกฐทั้ง ๙ สิ่งละ ๑ บาท เทียนทั้ง ๙ สิ่งละ
 ๑ บาท ดอกมะลิเท่ายาทั้งหลาย บดด้วยน้ำดอกไม้มเทศ
 แก้มจับฉั้วเน้ กะทบดวงจิต น้ำดอกไม้ม กล้วยาฝน พิมพะเสน
 ชะมดเชียง อัมพันทองแทรก ..." ปัจจุบันยาขนานนี้จัดเป็น
 ยาสามัญประจำบ้านแผนโบราณ พ.ศ. ๒๕๕๖ และยาแผนไทย
 หรือยาแผนโบราณในบัญชียาหลักแห่งชาติ พ.ศ. ๒๕๕๙,
 ยาหอมเทพจิต หรือ ยาหอมเทพจิตร ก็เรียก.

เทพปักขี, เทพปักขี น. ปักขีที่เกิดกับทารกเมื่อมารดาออกจาก
 เรือนไฟแล้ว ๓-๔ เดือน ทารกจะมีไข้เวลาเย็น สร้างเวลาเช้า
 มีอาการท้องขึ้น มือเท้าเย็น เป็นเหน็บ เป็นตัน โบราณว่า
 เกิดจาก "ปีศาจเข้าทางเต้านม ออกทางเท้า" ดังคัมภีร์
 ประถมจินดา [๑/๒๓๓-๒๓๔] ตอนหนึ่งว่า "... อันว่าลักษณะ
 เทพปักขีนั้นกระทำโทษแก่กุมารนั้น ให้ง่วงเหงาหาวนอน เมื่อ
 ออกจากเรือนเพลิงแล้วได้ ๓ เดือนก็ดี ๔ เดือนก็ดี ย่อมให้
 เหลือกตาซ้าย ตาขวา แลซอนตากระหม่อมพร่อง ... อันว่า
 เทพปักขีนั้นเข้าโดยนมออกโดยเท้า ... เทพปักขีนั้นเข้าเมื่อ
 ตรีวันเย็นออกเมื่อเช้ามืดก่อนงาย ...".

เทรียด [เซียด] ดู ผี.

เทียนกิ่ง น. ๑. เครื่องยาที่เป็นใบหรือยอดอ่อนของพืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Lawsonia inermis* L. ในวงศ์ Lythraceae มีรสและสรรพคุณดังตำราไม้เทศเมืองไทย [๔๕/๒๔๒] ตอนหนึ่งว่า “... แพทย์ตามชนบทใช้ใบและยอดอ่อน ใบเทียนเป็นยาที่รักษาโรคอันเกิดจากเล็บได้ดีมาก ใช้ใบเทียนกับขมิ้นอ้อย เกลือเล็กน้อย ตำละเอียดพอกหุ้มเล็บ เป็นยารักษาเล็บกันเล็บถอดได้ดีมากกว่ายาอื่น ๆ และเล็บจะมีสีแดงติดแน่นอยู่นานจึงเรียกว่า เทียนย้อม ใช้ยอดอ่อน ๑ กำมือ ต้มรับประทานแก้ท้องร่วงอย่างอ่อน จนถึงอย่างแรงได้ดี นับว่าเป็นยาแก้ท้องร่วงของเด็กขนานเอก ...” และตำราประมวลสรรพคุณยาไทย (ภาคสอง) [๒๔/๑๑๑] ตอนหนึ่งว่า “... ใบเทียนมีรสฝาด ใช้ยอดสีแดง ๆ ต้มกินแก้ท้องร่วง แก้บิด มูกเลือด ใบตำละเอียดพอกปิดกันเล็บถอด ...”.

๒. พืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Lawsonia inermis* L. ในวงศ์ Lythraceae มีชื่อสามัญ Egyptian privet, henna, Jamaica mignonette, mignonette เป็นไม้พุ่มหรือไม้ต้นขนาดเล็ก กิ่งอ่อนมักเป็นสีเหลือง กิ่งแก่อาจพบหนามที่ปลายกิ่ง ใบเป็นใบเดี่ยว รูปรี รูปไข่กลับ หรือรูปขอบขนาน แกมรูปใบหอก ช่อดอกแบบช่อแยกแขนง ช่อย่อยแบบช่อกระจุก ดอกสีเหลืองอ่อน หรือสีชมพูถึงชมพูอมแดง (ต้นที่มีดอกสีเหลืองอ่อน เรียก เทียนกิ่งดอกขาว ต้นที่มีดอกสีชมพูถึงชมพูอมแดง เรียก เทียนกิ่งดอกแดง) ผลแบบผลแห้ง

ไม่แตก รูปค่อนข้างกลม เมล็ดรูปทรงกระบอกสั้น, เทียนกิ่ง
ดอกขาว เทียนกิ่งดอกแดง เทียนต้น เทียนไม้ หรือ เทียนย่อม
ก็เรียก.

เทียนกิ่งดอกขาว, เทียนกิ่งดอกแดง ดู เทียนกิ่ง.

เทียนเกล็ดหอย น. เครื่องยาที่เป็นเมล็ดแก่จัดและแห้งของพืช
ที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Plantago ovata* Forssk. ในวงศ์
Plantaginaceae มีชื่อสามัญว่า blond psyllium seed,
Indian plantago seed, Ispaghula seed, pale psyllium seed,
spogel seed มีรสและสรรพคุณดังตำราไม้เทศเมืองไทย
[๔๕/๒๔๑] ตอนหนึ่งว่า “... เทียนเกล็ดหอย มีรสเผ็ดร้อน
หอม ตามสรรพคุณยาโบราณกล่าวว่า มีรสร้อน หอมหอม
รับประทานแก้ลมเวียน ทำให้หน้ามืด ตามัว, แก้โรคโลหิตจาง,
ปลายเท้าเย็น, ปลายมือเย็น ...”.

เทียนขาว น. เครื่องยาที่เป็นผลแก่แห้งของพืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า
Cuminum cyminum L. ในวงศ์ Apiaceae มีชื่อสามัญว่า cumin,
cumin fruit มีรสและสรรพคุณดังตำรายาศิลาจารึกในวัด
พระเชตุพนวิมลมังคลาราม [๔/๔๔๓] ตอนหนึ่งว่า “...
จะกล่าวคุณแห่งเทียนขาวนั้น รู้แก้ลมและดี รู้ทำลายเสีย
ซึ่งเสมหะอันผูก รู้แก้หนาวและมฤตกิด ....” และตำราสรรพคุณยา
ฉบับของกรมหลวงวงษาธิราชสนิท [๔๒/๑๑] ตอนหนึ่งว่า
“... จะกล่าวสรรพคุณแห่งเทียนขาว มีรสอันเผ็ด ร้อน หอม นั้น
รู้แก้ลมแลดี แลรู้ทำลายเสียซึ่งเสมหะอันเป็นก้อนอยู่ในอุทร
รู้แก้หนาวและมฤตกิด ....”.

เทียนข้าวเปลือก, เทียนเข้าเปลือก น. เครื่องยาที่เป็นผลแก่แห้งของพืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Foeniculum vulgare* Mill. ในวงศ์ Apiaceae มีชื่อสามัญว่า fennel, fennel fruit, sweet fennel มีรสและสรรพคุณดังตำรายาศิลาจารึกในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม [๔/๔๔๓] ตอนหนึ่งว่า “... จะกล่าวคุณแห่งเทียนข้าวเปลือกนั้น รู้ทำลายเสียซึ่งลมอันระคนกับเสมหะ แก่ลมในกองอำพฤษและสุมนา รู้แก้ลมสัดถกवादอันจับให้ระส่ำระสาย รู้แก้ลมอันบังเกิดแต่กองปิตตสมุฏฐานกระทำให้คั่ง ....” และตำราประมวลสรรพคุณยาไทย (ภาคสอง) [๒๔/๑๑๔] ตอนหนึ่งว่า “... ประโยชน์ทางยาโบราณกล่าววว่า แก่ลม แก่ลมอัมพฤษ แก่เส้นศูนย์กลางท้องพิการ บำรุงกำลัง แก่นอนสะดุ้ง แก่คั่งเพ้อ ...”.

เทียนดำ น. เครื่องยาที่เป็นเมล็ดแห้งของพืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Nigella sativa* L. ในวงศ์ Ranunculaceae มีชื่อสามัญว่า black cumin มีรสและสรรพคุณดังตำรายาศิลาจารึกในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม [๔/๔๔๓] ตอนหนึ่งว่า “... จะกล่าวคุณแห่งเทียนดำนั้น รู้แก้ลมอันบังเกิดแต่กองสมุฏฐานรู้ทำลายเสียซึ่งเสมหะ อันผูกเป็นก้อนอยู่ในอุทร และรู้แก้โลหิตให้บริบูรณ์ ....” และตำราสรรพคุณยา ฉบับของกรมหลวงวงษาธิราชสนิท [๔๒/๑๑] ตอนหนึ่งว่า “... จะกล่าวสรรพคุณแห่งเทียนดำ มีรสอันเผ็ด ร้อน ขม นั้นรู้แก้ลมแลดีรู้ทำลายเสียซึ่งเสมหะอันผูกเป็นก้อนอยู่ในอุทร และรู้แก้โลหิตให้บริบูรณ์ ....”.

เทียนแดง น. เครื่องยาที่เป็นเมล็ดแห้งของพืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Lepidium sativum* L. ในวงศ์ Brassicaceae มีชื่อสามัญว่า cress, common cress, garden cress มีรสและสรรพคุณดังตำรายาศิลาจารึกในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม [๔/๔๔๓] ตอนหนึ่งว่า “... จะกล่าวคุณแห่งเทียนแดงนั้น รู้แกซึ่งเสมหะลม, ดี, ระคนกัน จัดได้ชื่อว่าสันนิบาต รู้แกลมอันเสียดแทงในลำไส้ และลมคลิ่นเหียน ....” และตำราสรรพคุณยาฉบับของกรมหลวงวงษาธิราชสนิท [๔๒/๑๑] ตอนหนึ่งว่า “... จะกล่าวสรรพคุณแห่งเทียนแดง มีรสอันเผ็ด ร้อน ขม มีกลิ่นหอมยิ่งนัก รู้แกซึ่งเสมหะลม ดี แลแกลมอันเสียดลำไส้ และลมคลิ่นเหียน ....” .

เทียนต้น ดู เทียนกิ่ง.

เทียนตากบ น. เครื่องยาที่เป็นผลแก่แห้งของพืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Carum carvi* L. ในวงศ์ Apiaceae มีชื่อสามัญว่า caraway มีรสและสรรพคุณดังตำรายาศิลาจารึกในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม [๔/๔๔๔] ตอนหนึ่งว่า “... จะกล่าวคุณแห่งเทียนตากบนั้น รู้แก้อสุรินธัญญาตุม รู้ทำลายเสียซึ่งกองสมุฏฐานอันกำเริบ อันหย่อน อันพิการ ...” และตำราไม้เทศเมืองไทย [๔๕/๒๔๐] ตอนหนึ่งว่า “... ตามสรรพคุณยาโบราณกล่าวว่า เทียนตากบมีรสเผ็ดร้อนขม หอมรับประทานขับลมในลำไส้ให้ผายลม และเรอ และแก้ระเพาะอาหารพิการ, แก้อาตุกำเริบ, หย่อน, พิการ ...” .

เทียนตาตั๊กแตน, เทียนตาตั๊กแตน น. เครื่องยาที่เป็นผลแก่แห้งของพืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Anethum graveolens* L. ในวงศ์ Apiaceae มีชื่อสามัญว่า dill, anethum, dill fruit มีรสและสรรพคุณดังตำรายาศิลาจารึกในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม [๔/๔๔๓] ตอนหนึ่งว่า “... จะกล่าวคุณแห่งเทียนตาตั๊กแตนนั้รู้แก้ธาตุอภิญญาณ รู้ทำลายเสียซึ่งเสมหะซึ่งโลหิตซึ่งกำเดา อันพิการนั้นให้บริบูรณ์...” และตำราไม้เทศเมืองไทย [๔๕/๒๓๙] ตอนหนึ่งว่า “... รับประทานมีรสขม เพ็ดเล็กน้อย รับประทานเป็นยาบำรุงธาตุ, แก้เสมหะพิการ, แก้กำเดา ...”.

เทียนทั้ง ๕ น. พิกัดยาชนิดหนึ่ง จำกัดเทียน ๕ อย่าง ได้แก่ เทียนขาว เทียนข้าวเปลือก เทียนแดง เทียนดำ และเทียนตาตั๊กแตน รวม ๕ สิ่ง ในปริมาณเท่ากันโดยน้ำหนักพิกัดนี้มีรสสุขุม สรรพคุณโดยรวมขับลม ขับเสมหะ แก้อาเจียน บำรุงโลหิต เป็นต้น, เบญจเทียน หรือ เบญจเทียร ก็เรียก, เขียนว่า เทียรทั้ง ๕ ก็มี.

เทียนไม้, เทียนย่อม ดู เทียนกิ่ง.

เทียนยาวพानी, เทียนยาวพानी, เทียนยาวภาณี, เทียนยาวภาณี

น. ๑. เครื่องยาที่เป็นผลแก่แห้งของพืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Trachyspermum ammi* (L.) Sprague ในวงศ์ Apiaceae มีชื่อสามัญว่า ajowan, ajowan fruit, ajawain, king's caraway มีรสและสรรพคุณดังตำราไม้เทศเมืองไทย [๔๕/๒๓๙] ตอนหนึ่งว่า “... ตามสรรพคุณยาโบราณกล่าวว่า เมล็ดมีกลิ่นหอมร้อน ๆ รับประทาน ทำให้กระจายเสมหะ กระจายลม

ที่ลั่นโครกครากในท้อง แก้กลิ้นเหียน อาเจียน จุกเสียด ขับลม
ที่บั้นป่วนอยู่รอบขอบสะดือ ...”. ๒. พืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า
Trachyspermum ammi (L.) Sprague ในวงศ์ Apiaceae
เป็นไม้ล้มลุกอายุปีเดียว รากแก้ว แดบยาว ลำต้นตั้งตรง
รูปทรงกระบอก แยกกิ่งก้านมาก มีกลิ่นหอมเฉพาะ ใบรูป
สามเหลี่ยมแกมรูปไข่ แตกแบบขนนก ๒-๓ ชั้น หรือ
หยักลึกสุดแบบขนนก ช่อดอกแบบช่อซี่ร่มเชิงประกอบ
ออกตามซอกใบหรือปลายกิ่ง กลีบดอก มี ๕ กลีบ สีขาว
รูปไข่กลับถึงรูปหัวใจกลับ ปลายโค้งเข้า ผลแบบผลแห้ง
แยกแล้วแตก รูปกลมแกมรูปไข่ มี ๒ คาร์โพฟอร์ แยกถึงโคน.

เทียนสัตตบุษย์ น. เครื่องยาที่เป็นผลแก่แห้งของพืชที่มีชื่อ
วิทยาศาสตร์ว่า *Pimpinella anisum* L. ในวงศ์ Apiaceae
มีชื่อสามัญว่า anise, sweet cumin มีรสและสรรพคุณดัง
คัมภีร์สรรพลักษณะสรรพคุณ [๒/๓๔๓] ตอนหนึ่งว่า “...
เทียนสัตตบุตแก้วาโยธาตุกำเร็บ เตโชธาตุกำเร็บ อาโปธาตุ
หยา่อนให้เปนบิดปวดมวน ....” ตำรายาศิลาจารึกในวัด
พระเชตุพนวิมลมังคลาราม [๔/๔๔๘] ตอนหนึ่งว่า “... จะกล่าว
คุณแห่งเทียนสัตตบุษย์นั้น รู้แก้ลมในครรภ์รักษา รู้แก้พิษ
อันระส่ำระสาย รู้แก้ไขอันให้หอบและสะอึก ...” และตำรา
ไม้เทศเมืองไทย [๔๕/๒๓๙] ตอนหนึ่งว่า “... ตามสรรพคุณยา
โบราณกล่าวว่า เมล็ดมีกลิ่นหอมเผ็ดร้อนเล็กน้อย รับประทาน
แก้ลมครรภ์รักษา, แก้พิษระส่ำระสาย, แก้ไข้ให้หลับและ
สะอึก...”, อะหนิ ก็เรียก.

เทียม   ดู กระเทียม.

เทียรทั้ง ๕   ดู เทียนทั้ง ๕

แท่ง   น. ลักษณะของสิ่งที่ตัน และกลมยาว หรือแบนหนา เช่น ปั่นแท่ง.

โทษ   [โทษ, โทษะ] น. ความผิดปรกติอันเกิดจากการเสียสมดุลของกองสมุฏฐานปัตตะ วาตะ และเสมหะ.

โทสันทฆาต, โทสันทฆาต, โทสันทะฆาฏ [โทสันทะคาด] น. โรคชนิดหนึ่งที่เกิดจากการกระทบกระเทือนอย่างแรงจนชอกช้ำเป็นอาการต่อเนื่องจากเอกสันทฆาต เกิดอาการท้องผูกจนเป็นพรรดิก เกิดเป็นกองลมเข้าไปอยู่ในท้อง ทำให้เจ็บปวดไปทั้งตัว มีอาการเมื่อยบั้นเอว ชัดตะโพก เวียนศีรษะ สะบัดร้อน สะท้านหนาว เป็นต้น. ดู *สันทฆาต ประกอบ*.

๘

ธนูพระवाद ดู *ฝัธนูพระवाद, ฝัธนูธรวาด*.

ธนูทวน ดู *ฝัธนูทวน*.

ธรณีสันทะฆาต, ธรณีสันทคาค, ธรณีสันทฆาฏ น. ยาแผนไทย
ขนานหนึ่ง ใช้แก้กษัยเส้น เถาตาน ท้องผูก เป็นต้น มีตัวยา
วิธีปรุง วิธีใช้ และสรรพคุณ ดังตำราอายุรเวทศึกษา
[๔๓/๑๘๖] ตอนหนึ่งว่า “... ยาธรณีสันทคาค เอาลูกจันทน์
ดอกจันทน์ กระวาน กานพลู เทียนดำ เทียนขาว ดองดึง
หัวบุก หัวกลอย กระดาดแดง กระดาดขาว ลวกเร็ว ชึ่งแห้ง
ชะเอมเทศ เจตมูล โกรฐกระดุก โกรฐเขมา โกรฐน้ำเต้า สิ่งละ
๑ บาท ผักแพวแดง ลูกมะขามป้อม สิ่งละ ๒ บาท สมอไทย
มหาหิงคุ์ การบูร สิ่งละ ๖ บาท รงทอง ๑๒ บาท ยาดำ
๒๐ บาท พริกไทย ๙๖ บาท ตำเป็นผง กินถ่าย ...” ปัจจุบัน
ยาขนานนี้จัดเป็นยาสามัญประจำบ้านแผนโบราณตาม
ประกาศกระทรวงสาธารณสุข พ.ศ. ๒๕๕๖ และเป็นยา
แผนไทยหรือยาแผนโบราณในบัญชียาหลักแห่งชาติ
พ.ศ. ๒๕๕๙.

ธรสูตร์, ธรสูตร ดู *ฝัธรสูตร์, ฝัธรสูตร*.

ธาตุ [ทาต] น. สิ่งที่ถือว่าเป็นส่วนสำคัญที่ประกอบกันเป็นร่าง
ของสิ่งทั้งหลาย ตามหลักวิชาการแพทย์แผนไทยโดยทั่วไปว่า
มี ๔ ธาตุ เรียก ธาตุ ๔ ได้แก่ ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุลม และ
ธาตุไฟ แต่อาจมีธาตุที่ ๕ คือ อากาศธาตุ, ส่วนการแพทย์

พื้นบ้านล้านนาว่า มี ๕ ธาตุ คือ ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุลม ธาตุไฟ และอากาศธาตุ, ตามหลักวิชาการแพทย์แผนจีนว่า มี ๕ ธาตุ ได้แก่ ธาตุไม้ ธาตุไฟ ธาตุดิน ธาตุทอง และธาตุน้ำ, ตามหลักวิชาดั้งเดิมของพราหมณ์ ว่ามี ๓ ธาตุ คือ ธาตุลม ธาตุไฟและธาตุดินหรือธาตุน้ำ, ตามหลักวิชาการแพทย์อายุรเวทว่า มี ๕ ธาตุ เรียก ปัญจมหาภูต ได้แก่ ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุลม ธาตุไฟ และอากาศธาตุ, ตามหลักวิชาการแพทย์ยูนานีว่า มี ๔ ธาตุ ได้แก่ ธาตุไฟ ธาตุน้ำ ธาตุดิน และอากาศธาตุ เหล่านี้เป็นต้น.

ธาตุ ๔ ดูใน ธาตุ.

ธาตุกำเนิด น. ธาตุที่มีมาพร้อมกับกำเนิดของแต่ละคน แบ่งตามเดือนทางจันทรคติที่เริ่มปฏิสนธิในท้องแม่ได้เป็น ๔ ประเภท คือ ผู้ที่ปฏิสนธิในเดือน ๕, ๖ และ ๗ จะมีธาตุกำเนิดเป็นธาตุไฟ ผู้ที่ปฏิสนธิในเดือน ๘, ๙ และ ๑๐ จะมีธาตุกำเนิดเป็นธาตุลม ผู้ที่ปฏิสนธิในเดือน ๑๑, ๑๒ และ ๑ จะมีธาตุกำเนิดเป็นธาตุน้ำ และผู้ที่ปฏิสนธิในเดือน ๒, ๓ และ ๔ จะมีธาตุกำเนิดเป็นธาตุดิน, ธาตุเจ้าเรือน ก็เรียก.

ธาตุกำเริบ น. ภาวะที่ธาตุใดธาตุหนึ่งทำหน้าที่มากผิดปกติจนทำให้เกิดโทษขึ้น เช่น ธาตุไฟกำเริบ (สันตปัคคีกำเริบ) จะทำให้เกิดอาการตัวร้อน มีไข้.

ธาตุเจ้าเรือน ๑. ดู ธาตุกำเนิด. ๒. น. ธาตุอันเป็นพื้นฐานแห่งการเกิดโรค.

ธาตุดิน น. สิ่งประกอบขึ้นเป็นร่างกายส่วนที่เป็นของแข็งหรือทรงรูปได้ ได้แก่ อวัยวะและพังผืดซึ่งเกี่ยวพันให้อวัยวะต่าง ๆ อยู่รวมกัน รวมทั้งอาหารใหม่ อาหารเก่า ประกอบด้วย ๒๐ สิ่ง

ได้แก่ ผม (เกศา) ขน (โลมา) เล็บ (นขา) ฟัน (ทันตา) หนัง (ตโจ)
เนื้อ (มังสัง) เอ็น (นหารู) กระดูก (อัญฐิ) ไชกระดูก (อัญฐิมิณชัง)
ม้าม (ปิหัง) เมื่อก่อนแปลว่าไต หัวใจ (หทัย) ตับ (ยกนัง)
พังผืด (กิโถมกัง) ไต (วักกัง) เมื่อก่อนแปลว่าม้าม ปอด
(ปปผาสัง) ไล่ใหญ่ (อันตัง) ไล่ย่อย (อันตคุณัง) อาหารใหม่
(อุทริยัง) อาหารเก่า (กริสัง) และสมองศีรษะ (มัตถเกมัตถลุงคัง),
ปฐวีธาตุ ปถวีธาตุ หรือ ปัถวีธาตุ ก็เรียก. ดู *ธาตุ ประกอบ*.

ธาตุแตก น. ภาวะที่ธาตุใดธาตุหนึ่งหรือหลายธาตุในร่างกาย
สูญเสียหน้าที่ไป ดังคัมภีร์โรคินทาน [๒/๓๓๔] ตอนหนึ่งว่า
“... ที่นี้ก็จะว่าด้วยธาตุแตกต่อไปแพทย์พึงรู้เถิด อันว่าลักษณ
เตโชธาตุแตกนั้น คือขัดในอกใจประการหนึ่ง ให้บวมมีเอ้า
ประการหนึ่ง ให้โอบเนมองคร่อประการหนึ่ง ให้ท้องขึ้นพอง
พืดพอมประการหนึ่ง ลักษณะ ๔ ประการนี้คือเตโชธาตุ
อันชื่อว่าปริณามัคคีแตกแล ...”, ตำราการแพทย์แผนไทย
บางเล่มว่า ธาตุแตกมีความหมายเดียวกับธาตุพิการ.

ธาตุทอง น. องค์ประกอบ ๑ ใน ๕ อย่างของธรรมชาติตามหลัก
คติความเชื่อแบบจีน ได้แก่ ธาตุไม้ ธาตุไฟ ธาตุดิน ธาตุทอง
และธาตุน้ำ ตามหลักวิชาการแพทย์แผนจีนว่าธาตุทั้งห้าที่
ประกอบกันขึ้นเป็นกายและจิตของมนุษย์จะต้องมีปฏิสัมพันธ์กัน
อย่างสมดุล ตัวอย่างเช่น แพทย์จีนจัดให้ปอดและลำไส้ใหญ่
เป็นธาตุทอง, ตำราภาษาอังกฤษมักแปลธาตุทอง เป็นโลหะ.
ดู *ธาตุ ประกอบ*.

ธาตุน้ำ น. สิ่งประกอบขึ้นเป็นร่างกายส่วนที่เป็นของเหลว ๑๒ สิ่ง
ได้แก่ น้ำดี (ปิตตัง) เสมหะหรือเสม็ด (เสมหัง) หนอง (บุพโพ)
เลือด (โลหิตัง) เหงื่อ (เสโท) มันทันหรือไขมัน (เมโท) น้ำตา

(อัลสุ) มันเหลวหรือน้ำเหลือง (วสา) น้ำลาย (เขิฟ) น้ำมูก (สิงฆานิกา) ไขข้อ (ลลิกา) และปัสสาวะ (มุตตัง), อาโปธาตุ ก็เรียก. ดู ธาตุ ประกอบ.

ธาตุบรรจบ น. ๑. ชื่อตำราการแพทย์แผนไทยฉบับหนึ่ง ผู้แต่งตำรานี้คือ หมอชีวกโกมารภัจจ์ มีเนื้อหาสำคัญกล่าวถึงโรคเกี่ยวกับอวัยวะ และมหาภูตรูป ตั้งแต่สาเหตุของโรค ความผิดปกติของการถ่ายอุจจาระ ลักษณะ สี และกลิ่นของอุจจาระ และตำรับยาที่ใช้แก้. ๒. ตำรับยาแผนไทยขนานหนึ่ง ใช้แก้อุจจาระธาตุพิการ ท้องอืด ท้องเฟ้อ เป็นต้น มีตัวยา วิธีปรุง วิธีใช้ และสรรพคุณดัง ตำราเวชศึกษา [๑๖/๓๕] ตอนหนึ่งว่า “... ยาธาตุบรรจบเอาลูกจันทน์ ดอกจันทน์ ลูกกระวาน กานพลู ชิง ดีปลี สะค้าน รากเจตมูลเพลิง รากขั้ดมอน หัวหัวหมู ลูกมะตูมอ่อน อบเชยเทศ สมุลแว้ง เปราะหอม รากไคร้เครือ น้ำประสานทอง เนื้อไม้จันทน์เทศ จันทน์แดง ดริฬลา โกฐทั้ง ๕ เทียนทั้ง ๕ แผลกหอม ยาเหล่านี้ หนักสิ่งละ ๑ บาท กระสายน้ำมะตูม หัวหัวหมู รากขั้ดมอน ต้มแก้ธาตุวิปลิตเป็นพิษต่างๆ (สำหรับเด็ก) ...” ปัจจุบันยาขนานนี้จัดเป็นยาสามัญประจำบ้านแผนโบราณ ตามประกาศกระทรวงสาธารณสุข พ.ศ. ๒๕๕๖ และเป็นยาแผนไทยหรือยาแผนโบราณในบัญชียาหลักแห่งชาติ พ.ศ. ๒๕๕๙. ๓. ธาตุมาจดกันหรือรวมกันจนสมบูรณ์ครบทั้ง ๔ ธาตุ ดังคัมภีร์ประถมจินดา [๒/๕๓] ตอนหนึ่งว่า “... ถ้าแลสตรีผู้ใดมีครรภ์ในเดือน ๕ เดือน ๖ เดือน ๗ ทั้ง ๓ เดือนนี้

แปลลักษณะแห่งเดโชธาตุ อันว่ากุมารผู้นั้นเมื่อตั้งเป็นปัญจสาขา แลมีอาการ ๓๒ พร้อมบริบูรณ์แล้วเมื่อใด จึงตั้งธาตุไฟนั้น ขึ้นก่อน เปนต้นแห่งธาตุบัญญัติขึ้น ...”. ๔. การใช้ยารักษา โรคในเด็กที่รักษาไม่หาย ต้องใช้ยาประจำธาตุกำเนิดร่วมกับ ยาสำหรับโรคที่เป็นอยู่.

ธาตุเบา ๑. ว. เกี่ยวกับการถ่ายอุจจาระง่ายโดยปรกติวิสัย กินยา ระบายอ่อน ๆ ก็ถ่าย. ๒. น. ภาวะถ่ายอุจจาระง่ายโดย ปรกติวิสัย กินยาระบายอ่อน ๆ ก็ถ่าย.

ธาตุพิการ น. ภาวะที่ธาตุใดธาตุหนึ่งสูญเสียหน้าที่การทำงาน ไปมากจนเกิดความผิดปกติอย่างรุนแรง ดังคัมภีร์โรคินิทาน [๒/๓๒๙] ตอนหนึ่งว่า “... เดือน ๑๑, ๑๒, ๑, ๓ เดือนนี้ กินผักแก้อาหารทั้งปวงผิดสำแลงอาไปธาตุคือดีพิการมัก ซึ่งโกรธมักสะดุ้งใจ คือเสมหะพิการ กินอาหารไม่รู้จักรศ หนองพิการมักให้เป็นหืดไอ โลหิตพิการ ให้คลั่งเพ้อพอกให้ร้อน เหือดพิการ มักให้เชื่อมซึม มันทันพิการ มักให้ตัวชาสาไป น้ำตาพิการมักให้ปวดศีรษะเจิบตา มันทลวยพิการมักให้บวม มือเท้าเป็นน้ำเหลืองตกมักให้ผอมแห้งไป น้ำฟายพิการ มักให้เปนไข้มักให้คอแห้งฟันแห้ง น้ำมูกพิการ มักให้ปวดศีรษะ ไซ้ข้อพิการมักให้เมื่อยทุกข้อทุกกระดูก คือมูตรพิการให้ ปัสสาวะแดง ชัดปัสสาวะๆ เปนโลหิตปวดเจ็บเนื่องๆ แลธาตุน้ำ ทั้งนี้ประมาณเข้าด้วยกันทั้ง ๑๒ จำพวกนั้น จึงเรียกว่าธาตุพิการ แพทย์พึงรู้เถิด ...”, ตำราการแพทย์แผนไทยบางเล่มว่า ธาตุพิการมีความหมายเดียวกับธาตุแตก.

ธาตุเพลิง, ธาตุไฟ น. สิ่งประกอบขึ้นเป็นร่างกายส่วนที่ทำให้ธาตุดิน ธาตุน้ำ และธาตุลมเปลี่ยนแปลงได้เป็นพลังงานความร้อน หรือพลังงานที่ทำให้เกิดการย่อยสลาย มี ๔ ชนิด ได้แก่ ไฟย่อยอาหาร (ปริณามัคคี) ไฟที่ทำให้ร้อนภายใน (ปรีทียัคคี) ไฟที่เผาร่างกายให้แก่คร่ำคร่า (ชีรณัคคี) และไฟที่ทำให้ร่างกายอบอุ่น (สันตปัคคี), เตโชธาตุ ก็เรียก. ดู ธาตุ ประกอบ.

ธาตุไม้ น. องค์ประกอบ ๑ ใน ๕ อย่างของธรรมชาติตามหลักคติความเชื่อแบบจีน ได้แก่ ธาตุไม้ ธาตุไฟ ธาตุดิน ธาตุทอง และธาตุน้ำ ตามหลักวิชาการแพทย์แผนจีนว่า ธาตุทั้งห้าที่ประกอบกันขึ้นเป็นกายและจิตของมนุษย์จะต้องมีปฏิสัมพันธ์กันอย่างสมดุล ตัวอย่างเช่น แพทย์จีนจัดให้ตับและถุงน้ำดีเป็นธาตุไม้. ดู ธาตุ ประกอบ.

ธาตุไม่ปกติ น. การย่อยอาหารผิดปกติ ซึ่งอาจทำให้เกิดอาการท้องอืดเพื่อ ท้องเสีย ท้องผูก เป็นต้น.

ธาตุลม น. สิ่งประกอบขึ้นเป็นร่างกายส่วนที่ทำให้เกิดการเคลื่อนไหวของธาตุทั้ง ๔ ตามอวัยวะต่าง ๆ ของร่างกายมี ๖ ชนิด ได้แก่ ลมพัดตั้งแต่ปลายเท้าถึงศีรษะ (อุทธังคมาวาตา) ลมพัดตั้งแต่ศีรษะถึงปลายเท้า (อโรธคมาวาตา) ลมพัดในท้องแต่พदनอกไล่ไส้ (กุจฉิสยาวาตา) ลมพัดในไล่ไส้และกระเพาะอาหาร (โกฏฐาสยาวาตา) ลมพัดทั่วสรรพะกาย (อังคัมภคานูสาวิวาตา) และลมหายใจเข้าออก (อัสสาสปัสสาสวาตา), วาโยธาตุ ก็เรียก. ดู ธาตุ ประกอบ.

ธาตุวัตถุ น. แร่ธาตุซึ่งใช้เป็นยา หรือเป็นส่วนผสมในตำรับยา ในตำราเภสัชกรรมไทยแบ่งธาตุวัตถุออกเป็น ๒ ประเภท คือ ประเภท

สลายตัวง่าย เช่น เกลือ ดินสอพอง และประเภทสลายตัวยาก เช่น สนิมเหล็ก ทองแดง.

ธาตุวิปลาต, ธาตุวิปลาต น. ภาวะที่ธาตุใดธาตุหนึ่งทำงานคลาดเคลื่อนไปจากปรกติ ดังคัมภีร์ธาตุวิวรรณ์ [๑๓/๖๐๙] ตอนหนึ่งว่า “... หนึ่งเล่าอาไปธาตุ วิปลาตอันธการ ยังชนผู้โรคา ย่อมพรุณ เปื่อยปนหิดผี บางทีเปนมืดคั้น ทัวกายนั้นก็ย่อมมี น้ำเหลือง ย่อมไหลปรี่ กอบด้วยกลิ่นเหม็นหน้าร้าย ดังบุปผิขอันขบ ตอดคนทั้งหลาย พิษชานทั่วทั้งกาย ย่อมพรุณเปื่อยเหน้า เปนหนอง น้ำเหลืองไหลซึมทราบ โทษอาไปให้หม่นหมอง ปวงแพทย์พึงตริตรอง เห็นแม่นแล้วจึงวางยา ...”.

ธาตุสมุฏฐาน [ทาดสะหมุดถาน] น. ธาตุทั้ง ๔ เป็นที่ตั้งหรือที่แรกเกิดของโรค ได้แก่ ปถวิธาตุสมุฏฐาน ธาตุดินเป็นที่ตั้งหรือที่แรกเกิดของโรค อาโปธาตุสมุฏฐาน ธาตุน้ำเป็นที่ตั้งหรือที่แรกเกิดของโรค วาโยธาตุสมุฏฐาน ธาตุลมเป็นที่ตั้งหรือที่แรกเกิดของโรค และเตโชธาตุสมุฏฐาน ธาตุไฟเป็นที่ตั้งหรือที่แรกเกิดของโรค ธาตุทั้ง ๔ ซึ่งจำแนกได้เป็น ๔๒ ประการ (ดิน ๒๐, น้ำ ๑๒, ลม ๖, ไฟ ๔) แพทย์แผนไทยพิจารณา ย่อลงเหลือเพียง ๓ กองสมุฏฐาน เรียกว่า สมุฏฐานปิตตะ สมุฏฐานวาตะ และสมุฏฐานเสมหะ. ดู *สมุฏฐาน ประกอบ*.

ธาตุหนัก ๑. ว. เกี่ยวกับการถ่ายอุจจาระยากโดยปรกติวิสัย ต้องกินยาถ่ายมากจึงจะถ่าย. ๒. น. ภาวะถ่ายอุจจาระยากโดยปรกติวิสัย ต้องกินยาถ่ายมากจึงจะถ่าย.

ธาตุหย่อน น. ภาวะที่ธาตุใดธาตุหนึ่งทำหน้าที่น้อยผิดปกติจนทำให้เกิดโทษขึ้น เช่น ธาตุไฟหย่อน (ปรีณามัคคีหย่อน) จะทำให้ อาหารไม่ย่อย เกิดอาการท้องอืดเฟ้อ.

น

นขา น. เล็บ, เล็บมือ, เล็บเท้า, เป็นองค์ประกอบ ๑ ใน ๒๐ สิ่งของธาตุดิน.

นันทปักษี [นันทะ-] น. ปักษีที่เกิดกับทารกในช่วงที่มารดาอยู่เรือนไฟ ทารกจะมีไข้เวลาเช้า สร้างเวลาค่ำ อาเจียนออกทางปากและจมูก เป็นต้น โบราณว่าเกิดจากมี “ปีศาจเข้าในไส้ ออกทางทวารหนัก” ดังคัมภีร์ประถมจินดา [๑/๒๒๓-๒๒๔] ตอนหนึ่งว่า “... อันว่าลักขณนันทปักษีนั้น กระทำเมื่อกุมารอยู่ในเรือนเพลิงนั้น เข้าในไส้เปนเสมหให้เจปทั้งปวงแลให้รากสำรอกไหลออกมาทางจมูก ... อันว่านันทปักษีนั้นเข้าโดยไส้ ออกโดยทวารหนัก ... นันทปักษีเข้าเมื่อเข้าตรู่ออกเมื่อสิ้นแสงตะวัน ...”, นันทปักษี ก็เรียก.

นมวา ดู ช้ำพลู.

นวเกสร ดู เกสรทั้ง ๙, เกสรทั้ง ๙.

นวโกฐ ดู โกฐทั้ง ๙.

นวด ก. ปีบ กด คลึง จับ ดัด ดึง บิด ทูป ลับ ตบ ตี เป็นต้น ด้วยมือหรือส่วนของมือ แขน ศอก เข่า เท้าหรือส่วนของเท้า หรืออวัยวะอื่นใด รวมทั้งวัสดุอุปกรณ์อื่น เพื่อส่งเสริมสุขภาพ บำบัดโรคหรืออาการบางอย่าง ฟันฟูสมรรถภาพของร่างกายหรือบางกรณีเพื่อการตรวจวินิจฉัยโรค.

นวดกล่อมท้อง ดู กล่อมท้อง.

นวดเข้าตะเกียบ ดู เข้าตะเกียบ.

นหวทวาร น. ช่องทั้ง ๙ แห่งร่างกาย คือ ตา ๒ หู ๒ จมูก ๒ ปาก ๑ ทวารเบา ๑ ทวารหนัก ๑ (มาจาก นว แปลว่า เก้า และทวาร แปลว่า ช่อง).

นหารู น. เส้นเอ็น, เอ็น, เป็นองค์ประกอบ ๑ ใน ๒๐ สิ่งของธาตุดิน.

น้อยแน ดู น้อยหน้า.

น้อยหน้า น. พืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Annona squamosa* L. ในวงศ์ Annonaceae มีชื่อสามัญว่า sweet sop, custard apple sugar apple เป็นไม้พุ่มถึงไม้ต้นขนาดเล็ก กิ่งอ่อนมีขน เมื่อแก่เกลี้ยง ใบเป็นใบเดี่ยว เรียงสลับ รูปไข่แกมรูปขอบขนาน หรือรูปขอบขนานแกมรูปรี ปลายแหลม โคนมนหรือรูปลิ้น ขอบเรียบ ดอกออกเดี่ยวหรือออกเป็นคู่ตามซอกใบที่แตกใหม่ หรือออกตรงข้ามใบ ห้อยลง สีขาวอมเขียวอ่อนหรือเหลืองอ่อน ผลแบบผลกลุ่ม รูปค่อนข้างกลม เปลือกหนา หนูนเป็นปุ่มแบน สุกสีเขียวยอ่อน สีเขียวอมเหลือง หรือสีม่วงเข้มอมเขียว เนื้อในอ่อนนุ่ม สีขาวหรือขาวอมชมพู เมล็ดรูปรีหรือรูปไข่ สีน้ำตาลเข้มถึงสีดำ เป็นมัน มีความหลากหลายของสายพันธุ์, ราก ใบ และเปลือกใช้ทำยา มีรสและสรรพคุณดังตำราประมวลหลักเภสัช [๒๐/๙๕] ตอนหนึ่งว่า “... เปลือกต้นน้อยหน้า รสฝาด สมานลำไส้ แก้ท้องร่วง...” และตำราประมวลสรรพคุณยาไทย (ภาคสอง) [๒๔/๑๓๖] ตอนหนึ่งว่า “... ใช้ใบโหลกปั่นพอกแก้ฟกบวม ช้ำพยาธิผิวหนัง กลาก เกลื้อน และช้ำเหา รับประทานภายในเป็นยาขับพยาธิ เปลือกต้นฝาดสมาน เปลือกลูกอ่อนแห้งคั่วคั้นเอามาฝนกับสุรา พอกแก้พิษงู

รักษาแผล รากเป็นยาระบายอ่อน ๆ ...” ผลสุกกินได้ ในงาน
สาธารณสุขมูลฐานแนะนำให้ใช้เมล็ดฆ่าเหา, น้อยแน่ มะนอแน่
มะแน้ ลาหนั่ง หรือ หมักเขียบ ก็เรียก.

นั่งถ่าน ก. นั่งคร่อมบนที่นั่งซึ่งเจาะช่อง เอาถ่านที่คุหรือโชน
แล้วใส่ในภาชนะ เช่น กะลามะพร้าว หรือกระโถนขนาดเล็ก
วางไว้ใต้ที่นั่งให้ตรงกับช่องที่เจาะ ใช้สมุนไพรบางชนิด เช่น
ผิวมะกรูด ว่านน้ำ ว่านนางคำ โพล ขมิ้นอ้อย หั่นให้ละเอียด
ตากแดดให้แห้ง บดหยาบ ๆ โรยที่ละหีบมือ ลงบนถ่านให้พลุ้ง
เป็นควันผ่านช่องที่เจาะขึ้นสู่ฝั่ยของผู้นั่ง หรืออาจใช้วิธีการ
นั่งคร่อมบนกระโถน หรือโถงขนาดพอเหมาะ ที่ใส่ถ่านที่คุ
หรือโชนและโรยสมุนไพรต่าง ๆ นั้นแล้ว โบราณว่าเป็น
การสมานแผลที่เกิดจากการคลอดบุตร.

นัด ก. เป่าหรือสูดผงยาที่บรรจุในหลอดโค้งเข้าในจมูก เช่น นัดยานัตถ์
ดังคัมภีร์ประถมจินดา [๑/๑๒๒] ตอนหนึ่งว่า “... ปวดศีตตะ
เอาชะเอมทั้ง ๒ ชะมด ๑ ภิรมเสน ๑ อบเชยเทศ ๑ จันทน์เทศ ๑
เปลือกคนทา ๑ โกฐสอ ๑ ใบสมิ ๑ ผลผักชี ๑ ชิง ๑
เอาเสมอภาค ตำผงนัดแก้ปวดศีตตะเพื่อเยื่อในสมองพิการ
หายแล ...”.

นัตถ์ น. จมูก.

นันทปักยี่ ดู นนทปักยี่.

นาคบาท, นาคบาท [นากะบาท] น. บริเวณแนวเส้นขีดสันหน้าแข้ง
ด้านนอกที่ใช้ในการนวดแบบราชสำนัก และเชื่อมโยงไปยังจุด
หรือตำแหน่งบริเวณใต้สะดือบนเส้นที่เล่นไปยังอวัยวะเพศ
ใช้นวดแก้โรคกามตายด้าน ดังตำราโรคนิทานคำฉันท์ ๑๑

[๓๕/๖๔] ตอนหนึ่งว่า “... แพทย์ใดเมื่อได้เห็น โรคกล่อนเส้น ซึ่งขัดขวาง ให้นวดแต่เบื้องล่าง เหนือตาตุ่มข้างท้องน่อง แก้งคชะตาตาย เพื่อกล่อนร้ายมีลําพอง หนึ่งเส้นน่าแข่งสอง รวมทำนองกล่อนปัตตะฆาฏ ... บางทีเปนไส้เลื่อน แผลแซเชือน โทษกาลี เส้นกล่อนในคัมภีร์ พึงขยายเส้นใต้สุณย์ ได้สะตือลัก นิวี่กึ่ง ประจงคลึงตลอดจน เคียงเรียงเส้นสุณย์พูล ชื่อนาคบาท บอกให้รู้ ...”.

นาบหม้อเกลือ ดู ทับหม้อเกลือ.

นาภี น. ๑. สะตือ. ๒. ท้อง, อุทร ก็เรียก. ๓. บริเวณรอบสะดือ (ตามหลักวิชานวดไทย), จักรทราสุนย์ จักราคุนย์ หรือ จักราสุรย์ ก็เรียก.

น้ำกระสาย, น้ำกระสายยา ดู กระสาย, กระสายยา.

น้ำข้าว, น้ำข้าวเซ็ด น. น้ำที่ได้จากการหุงข้าวด้วยการริน หรือ ตักออกจากหม้อหรือกระทะเพื่อให้แห้ง, เขียนว่า น้ำเข้า หรือ น้ำเข้าเซ็ด ก็มี.

น้ำเข้า, น้ำเข้าเซ็ด ดู น้ำข้าว, น้ำข้าวเซ็ด.

น้ำไขเสนียด ดู น้ำครำ.

น้ำครำ น. ๑. น้ำกระสายยาชนิดหนึ่ง ได้จากน้ำเสียที่ขังอยู่ในพื้นดิน ที่เป็นแอ่ง เช่น ใต้ถุนครัว แพทย์โบราณมักเตรียมได้โดยการ ปักไม้หลักห่างจากแอ่งน้ำเสียนั้นประมาณ ๑ ศอก เมื่อยก ไม้หลักออกจะมีน้ำใส ๆ ซึมออกมาในหลุมปัก ตักน้ำใส ๆ นั้น ออกมาใช้ โดยทั่วไปก่อนใช้มักใช้เหล็กสรรพคุณเผาไฟให้ ร้อนแดง จุ่มลงไปใต้น้ำนั้น เอาขึ้นทันที แล้วจึงนำน้ำนั้น ไปใช้เป็นน้ำกระสายยา ดังคัมภีร์ประถมจินดา [๑/๓๔๘]

ตอนหนึ่งว่า “... ถ้าจะแก้ละของพระบาทสีขาวละลาย น้ำดอกไม้วาด ถ้าจะแก้ละของพระบาทสีเขียว ละลาย น้ำคร่ำแลสุรากวาด ฯ ถ้าจะแก้ละของพระบาทสีแดง ละลาย น้ำหัวหอมกวาด ถ้าจะแก้ละของพระบาทสีเหลือง ละลาย น้ำขมิ้นอ้อยกวาดหายดีนัก ...”. ๒. น้ำเสียที่ขังอยู่ในพื้นดิน ที่เป็นแอ่ง เช่น ใต้ถุนครัว ในท่อระบายน้ำเสีย, ไชเสนียด หรือ น้ำไชเสนียด ก็เรียก.

น้ำคาวปลา น. น้ำที่ขับจากช่องคลอดหลังคลอดลูกแล้ว มีกลิ่นเหมือนคาวปลา โดยทั่วไปควรมีไม่เกิน ๑ เดือน.

น้ำขาวข้าว, น้ำขาวเข้า น. น้ำที่ล้างข้าวสารให้สะอาดก่อนหุง.

น้ำดอกไม้ว น. น้ำที่ลอยด้วยดอกไม้ที่มีกลิ่นหอม โดยทั่วไปมักใช้ ดอกมะลิ หรือดอกกระดังงาไทย (ลนไฟ) เป็นน้ำกระสายยา, น้ำดอกไม้วไท หรือ น้ำดอกไม้วสด ก็เรียก.

น้ำดอกไม้วเทศ น. น้ำที่มีกลิ่นหอมของดอกกุหลาบมอญ ซึ่งได้จาก น้ำที่เหลือจากการกลั่นแยกเอาน้ำมันหอมออกจากกลีบกุหลาบมอญด้วยไอน้ำ หรือจากการละลายน้ำมันกุหลาบในน้ำ ใช้เป็นน้ำกระสายยา. (อ. rose water).

น้ำดอกไม้วไท, น้ำดอกไม้วสด ดู น้ำดอกไม้ว.

น้ำต่าง น. น้ำขี้เถ้าที่เกรอะ ตำราสรรพคุณยาไทยว่า มีรสเค็ม กร่อย ขำระล้างลำไส้ ขับปัสสาวะ ขับมูกติด แก้นิ่ว แก้โรคกระษัย ใช้ผสมยา หรือกัดสิ่งของ, ต่าง ก็เรียก.

น้ำต่าง ๖ ประการ น. น้ำขี้เถ้าที่เกรอะ ได้จากขี้เถ้าของพืช ๖ ชนิด ได้แก่ ต่างไม้สำโรง ต่างไม้ขี้เหล็ก ต่างไม้ตาตุ่ม ต่างไม้ขี้หนอน ต่างงวงตาล และต่างหญ้าพันธุ์ ตำราสรรพคุณยาไทยว่า

มีรสเค็ม เผื่อน ขำระล้างลำไส้ ขับปัสสาวะ ขับมูกติด แก้นิ่ว แก้อโรคกระษัย ดังคัมภีร์กระษัย [๑/๓๑] ตอนหนึ่งว่า “... ให้แก้ ด้วยยานาวาหอย อันมีอยู่ในลักษณะว่าด้วยกระสายจุกในคารบ ๕ นั้นแล้ว ให้เอาน้ำกระสายต่าง ๖ ประการนี้ให้กิน ต่างลำโรง ต่างวงตาล ต่างไม้มูลหนอน ต่างไม้มูลเหล็กทั้ง ๕ ต่างหญ้า พันงูแดง ต่างไม้ตาตุ่ม ต่างทั้ง ๖ ประการนี้เพนน้ำกระสาย ละลายยานาวาหอยกิน ...”, ต่างทั้ง ๖ ก็เรียก.

น้ำต่าง ๗ ประการ น. น้ำชี้เถ้าที่เกรอะ ได้จากชี้เถ้าของพืช ๗ ชนิด ได้แก่ ต่างลำโรง ต่างวงตาล ต่างไม้ชี้หนอน ต่างเบญจเหล็ก ต่างพันงูแดง ต่างตาตุ่ม และต่างผักโขมหนาม ใช้ผสมยา โดยเฉพาะสำหรับตำรับยานวหอย ดังตำรายาศิลาจารึกใน- วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม [๔/๓๕๓] ตอนหนึ่งว่า “... ถ้าจะแก้เมื่อยอ่อนอยู่นั้น ให้แก้ด้วยยานาวาหอยอันอยู่ในศิลา ว่าด้วยกระษัยจุกเป็นคารบ ๕ และละลายน้ำต่าง ๗ ประการนี้ ให้กิน คือ ต่างลำโรง, ต่างวงตาล, ต่างไม้ชี้หนอน, ต่างเบญจเหล็ก, ต่างพันงูแดง, ต่างตาตุ่ม, ต่างผักโขมหนาม ต่างทั้ง ๗ นี้เป็นน้ำกระสายละลายยานาวาหอยกิน ๗ วัน แล้วจึง แต่งยาให้กินต่อไป ...”, ต่างทั้ง ๗ ก็เรียก.

น้ำดีดำ น. ของเหลว ๑ ใน ๔ อย่างที่หล่อเลี้ยงร่างกายตามความเชื่อ ของศาสตร์การแพทย์ยูนาไน ได้แก่ เลือด เสมหะ น้ำดีเหลือง และน้ำดีดำ น้ำดีดำมีลักษณะเย็นและแห้ง บุคคลที่มีน้ำดีดำ มากกว่าของเหลวอื่นมักมีจิตใจหดหู่ ซึมเศร้า.

น้ำดีเหลือง น. ของเหลว ๑ ใน ๔ อย่างที่หล่อเลี้ยงร่างกายตาม ความเชื่อของศาสตร์การแพทย์ยูนาไน ได้แก่ เลือด เสมหะ

น้ำดีเหลือง และน้ำดีดำ น้ำดีเหลืองมีลักษณะร้อนและแห้ง บุคคลที่มีน้ำดีเหลืองมากกว่าของเหลวอื่นมักเป็นคนอารมณ์ร้อน โกรธง่าย.

น้ำตัมสุก ดู น้ำสุก.

น้ำต้อย น. น้ำหวานที่หลั่งอยู่ในดอกไม้ เกิดจากต่อมน้ำหวาน ซึ่งมักปรากฏอยู่ที่โคนของกลีบดอก. (อ. nectar).

น้ำตาลกรวด น. เครื่องยาพืชวัตถุชนิดหนึ่ง เป็นน้ำตาลที่ทำให้เป็นก้อนแข็งเหมือนกรวด ในทางเคมีเป็นสารประกอบคาร์โบไฮเดรตประเภทมอโนแซ็กคาไรด์ (monosaccharide) และไดแซ็กคาไรด์ (disaccharide) ซึ่งมีรสหวาน ได้จากอ้อย ตำราสรรพคุณยาไทยว่า มีรสหวานเย็น สรรพคุณแก้ร้อนใน กระจายน้ำ เป็นต้น ดังคัมภีร์ประถมจินดา [๑/๓๒๒] ตอนหนึ่งว่า “... ถ้าจะแก้เชื่อม แก้มื่น กระจายน้ำหอบภักแซกน้ำตาลกรวด ให้กินแก้เสมหะก็ได้แก้ทรางทั้ง ๗ จำพวก หายดีนัก ได้เชื่อแล้ว ...”.

น้ำเต้าตก น. จุดนวดที่ใช้ในการนวดแบบราชสำนัก อยู่บริเวณ กึ่งกลางขอบลูกสะบ้าด้านล่าง.

น้ำท่า น. น้ำตามแม่น้ำลำคลองทั่วไป ใช้เป็นน้ำกระสายยา ดังคัมภีร์ประถมจินดา [๑/๑๔๕] ตอนหนึ่งว่า “... ท่านให้เอา ผลผักกาด รากบัวหลวง เข้าเหนียวตันยาบดด้วยน้ำขาวเข้า น้ำท่าก็ได้ กินหาย ...”.

น้ำเทียนดำ น. น้ำกระสายยาชนิดหนึ่ง ได้จากการนำเทียนดำห่อผ้าขาวบาง ต้มกับน้ำจนเดือด รินเอาน้ำใช้ ตำราสรรพคุณยาไทยว่า ช่วยแก้อาการคลื่นไส้ อาเจียน เป็นต้น.

น้ำมัน น. ของเหลวสีขาวออกมาจากนมคนและสัตว์เพศเมีย สำหรับเลี้ยงลูก หรือของเหลวสีขาวที่ได้จากพืชบางชนิด เช่น น้ำมันถั่วเหลือง น้ำมันข้าวโพด.

น้ำมันข้าว น. น้ำมันไม่ดี ไม่เหมาะกับการเลี้ยงทารก คัมภีร์ประถมจินดาว่าได้จากหญิงยักษ์นี้และหญิงหัดดี ส่วนคัมภีร์ฉันทศาสตร์ว่า ได้จากหญิง ๔ ประเภท ได้แก่ ๑) หญิงยักษ์นี้ ๒) หญิงหัดดี ๓) หญิงที่มีลักษณะตาเหลือก ไหล่สูง หน้าแข็งทุตันแขนใหญ่ นิ้วหัวแม่มือใหญ่ นมห่างปลายแบน เสียงเหมือนเสียงกา ผมหักโคก น้ำมันมีรสเปรี้ยว และ ๔) หญิงที่มีรูปร่างสันทนต์ ผิวขาวเหลือง เสียงเหมือนเสียงนกพิราบ กลิ่นตัวสาบเหมือนแพะ เต้านมเป็นคอน้ำเต้า น้ำมันรสเผื่อน ผาดขึ้นควา และจิตจาง.

น้ำมันดิบ น. น้ำมันที่เกิดจากผู้หญิงที่อยู่ไฟไม่ได้. ดู น้ำมันพิการประกอบ.

น้ำมันดี น. น้ำมันที่เหมาะสมกับการเลี้ยงทารก มีสีขาวเหมือนสีสังขร สขาติหวานมัน ตำราการแพทย์แผนไทยว่า ได้จากหญิงเบญจกัลยาณี โบราณตรวจสอบได้โดยบีบน้ำนมลงในขันใส่น้ำ ถ้าน้ำมันจมลงที่ก้นขันน้ำโดยไม่แตกกระจายหรือแตกกระจายเพียงเล็กน้อย จัดว่าเป็นน้ำมันดี ทั้งนี้ ถ้าน้ำมันจมที่ก้นขันโดยไม่แตกกระจาย เรียก น้ำมันอย่างเอก ส่วนน้ำมันที่แตกกระจายเพียงเล็กน้อย เรียก น้ำมันอย่างโท.

น้ำมันโทษ น. น้ำมันที่มีลักษณะไม่ดี ไม่เหมาะสำหรับใช้เลี้ยงทารก ตำราการแพทย์แผนไทยว่า มี ๓ ประเภท คือ ๑. น้ำมันที่มีลักษณะจาง มีสีเขียวเหมือนสีน้ำดัมหอยแมลงภู่. ๒. น้ำมันที่มี

ลักษณะจาง มีรสเปรี้ยว และ ๓. น้ำนมที่เป็นฟองลอย ดังคัมภีร์
ประถมจินดา [๑/๒๐๕] ตอนหนึ่งว่า “... บัดนี้จักกล่าวด้วย
ลักษณะน้ำนมไทยอีก ๓ จำพวก คือมารดาอนเพลิงมิได้
ท้องเขียวดังท้องค้าง ครั้นมารดาออกจากเรือนเพลิงแล้ว
ก็อาจให้กุมารนั้นปนโรคต่าง ๆ ด้วยน้ำโภาคน้ำนมปนไทย
ทั้ง ๓ ประการดังนี้ คือน้ำนมจางสีเขียวดังน้ำหอยแมลงภู่
ประการ ๑ คือน้ำนมจางมีรสอันเปรี้ยวนั้นประการ ๑ คือ
น้ำนมปนฟองลอยประการ ๑ ...”.

น้ำนมพิการ น. น้ำนมไม่ดี ไม่เหมาะสำหรับใช้เลี้ยงทารก ตำรา
การแพทย์แผนไทยว่า มี ๓ ประเภท ได้แก่ ๑. น้ำนมที่เกิด
จากผู้หญิงที่ระดูมาบ้างไม่มาบ้าง. ๒. น้ำนมที่เกิดจากผู้หญิง
ที่อยู่ไฟไม่ได้ หรือน้ำนมดิบ และ ๓. น้ำนมที่ได้จากผู้หญิง
ที่ตั้งครรภ์อ่อน ๆ เป็นน้ำเหลืองไหลออกมาปนกับเลือดและน้ำ
ดังคัมภีร์ประถมจินดา [๑/๒๐๒] ตอนหนึ่งว่า “... น้ำนมพิการ
อีก ๓ จำพวก คือสตรีซึ่งตรุดจำพวก ๑ คือสตรีอยู่ไฟมิได้
แลน้ำนมปนนมดิบจำพวก ๑ คือสตรีมีครรภ์อ่อนอ่อนปน
น้ำเหลืองไหลลงลงมาในน้ำเป็นสายโลหิตกับน้ำนมระคนกัน
จำพวก ๑ ...”.

น้ำนมอย่างโท   ดูใน น้ำนมดี.

น้ำนมอย่างเอก   ดูใน น้ำนมดี.

น้ำแน้   ดู รางจืด.

น้ำประสานช่างทอง   ดู น้ำประสานทอง.

น้ำประสานทอง น. เครื่องยาธาตุวัตถุถุชนิดหนึ่งในทางเคมีเป็นเกลือโซเดียมบอเรต (sodium borate decahydrate, $\text{Na}_2\text{B}_4\text{O}_7 \cdot 10\text{H}_2\text{O}$) มีลักษณะเป็นผงสีขาว ไม่มีกลิ่น น้ำประสานทองที่นำเข้ามาจากประเทศอินเดีย เรียก น้ำประสานทองเทศ ตำราสรรพคุณยาไทยว่า มีรสเย็น ช่วยขับเสมหะ แก้ไอ แก้วริดสีดวงจมูก ริดสีดวงอันเกิดในลำคอ แก้ไข้ผอมเหลือง แก้วริดสีดวงทวารหนัก แก้ฟกบวม แก้ลม อัมพาตฤกษ์ เป็นต้น ถ้านำเข้ามาจากประเทศจีน เรียก น้ำประสานทองจีน ตำราสรรพคุณยาไทยว่า มีรสเค็ม ขับเสมหะ แก้วริดสีดวงจมูก แก้ลมจุกเสียด แก้กระหาย ในทางเภสัชกรรมเคยใช้เป็นยาฆ่าเชื้อในทางเดินอาหาร ยาฟาดสมานสำหรับเย็บอุจจาระ ยาล้างตา ยาล้างแผล ยากวาดแก้เจ็บคอ เป็นต้น ก่อนนำน้ำประสานทองมาใช้ปรุงยา จะต้องสะตุก่อน น้ำประสานทองสะตุมีรสปร่าชา ใช้แก้ละอองซาง ลอกลิ้นเด็ก กัดเม็ดยอดในปาก กัดเม็ดฝี, น้ำประสานช่างทอง ก็เรียก, เขียนว่า น้ำประสารทอง ก็มี, ปัจจุบันกระทรวงสาธารณสุข อนุญาตให้ใช้ในตำรับยาแผนโบราณได้ไม่เกิน ๒๕ มิลลิกรัมต่อครั้ง. (ส. ตันกนะ).

น้ำประสานทองจีน ดูใน น้ำประสานทอง.

น้ำประสานทองเทศ ดูใน น้ำประสานทอง.

น้ำประสารทอง ดู น้ำประสานทอง.

น้ำปูนใส น. น้ำกระสายยาและเครื่องยาธาตุวัตถุถุชนิดหนึ่งในทางเคมีเป็นสารละลายแคลเซียมไฮดรอกไซด์ (calcium hydroxide) เตรียมได้โดยการละลายปูนขาวหรือปูนแดงที่ใช้กินกับหมาก

ในน้ำสะอาด ตั้งทิ้งไว้ให้ตกตะกอน แล้วรินเอาเฉพาะน้ำใส ใช้เป็นน้ำกระสายยาและเป็นเครื่องยา ตำราสรรพคุณยาไทยว่ามีรสผาดเผื่อนเย็น สรรพคุณกล่อมเสมหะ โลหิต สมานแผล เป็นต้น ดังคัมภีร์ประถมจินดา [๑/๓๐] ตอนหนึ่งว่า “... ยาประจำธาตุกระไสยปลวก เอาเขากระบือเผา ผลสบ้าเผา ปูนแห้งค่างเต้าเผา สิ่งละส่วน พริกไทย ๓ ส่วน ทำเปนจุนบดทำแท่งไว้ ละลายน้ำปูนใสกินแก้กระไสยปลวก แลจำเริญธาตุให้เปนปรกติวิเศษนัก ...”.

น้ำผึ้ง

น. เครื่องยาสัตว์วัตถุชนิดหนึ่ง เป็นของเหลว เหนียว สีเหลืองอ่อนถึงสีน้ำตาลปนแดง เมื่อยังใหม่จะใสคล้ายน้ำเชื่อม ทิ้งไว้นานขึ้นจะข้นขึ้น สีเข้มขึ้น กลิ่นหอมเฉพาะ เป็นน้ำด้อย หรือน้ำหวานที่ผึ้ง [*Apis mellifera* Linnaeus (ผึ้งเลี้ยง หรือ ผึ้งฝรั่ง) หรือ *A. dorsata* Fabricius (ผึ้งหลวง หรือ ผึ้งป่า) วงศ์ Apidae] ดูดจากดอกไม้อแล้วเก็บสะสมไว้ในรวงผึ้ง มีรส และสรรพคุณดังตำราประมวลสรรพคุณยาไทย (ภาคสอง) [๒๔/๑๔๑] ตอนหนึ่งว่า “... ตามสรรพคุณยาโบราณว่า น้ำผึ้งใหม่นั้นมีรสหวานร้อนผาด บำรุงกำลังแก้สะอึก แก้ใช้ ดริโทษ เป็นยาอายุวัฒนะ น้ำผึ้งค่างปีมีรสหวานผาดร้อน รับประทานระบายธาตุ ทำให้ผอมแห้ง ...” นอกจากนี้ น้ำผึ้งยังใช้เป็นกระสายยาในการเตรียมยาลูกกลอน, น้ำผึ้งรวง (น้ำผึ้งที่บีบได้จากรวงผึ้ง) น้ำผึ้งเดือนห้า (น้ำผึ้งที่เก็บตอน เดือนห้าราวปลายเดือนมีนาคมถึงเมษายน ซึ่งเป็นฤดูแล้ง น้ำผึ้งจะมีปริมาณน้ำน้อย จะเป็นน้ำผึ้งที่มีคุณภาพดีที่สุด), เขียนว่า น้ำผึ้ง ก็มี. (อ.mel, honey)

น้ำผึ้งค้างปี, น้ำผึ้งเดือนห้า, น้ำผึ้งรวง, น้ำผึ้งใหม่ อยู่ใน น้ำผึ้ง.

น้ำผึ้ง อยู่ใน น้ำผึ้ง.

น้ำโพล น. น้ำกระสายยาชนิดหนึ่ง ได้จากการนำเหง้าโพลไปเผาไฟให้สุก แล้วผ่นกับน้ำ หรือน้ำปูนใส ตำราสรรพคุณยาไทยว่า ช่วยแก้อาการท้องอืดเฟ้อ ปวดเสียด แน่นท้อง เป็นต้น.

น้ำมันกระดังงา น. น้ำมันหอมระเหยที่แยกได้จากดอกกระดังงาที่บ้านเต็มที่มี องค์ประกอบเคมีเป็นสารกลุ่มมอโนเทอร์พีนและเซสควิเทอร์พีนหลายชนิด ที่สำคัญเช่น ไลนาลิลออล (linalool) เจอรานิลแอซีเตต (geranyl acetate) ใช้แต่งกลิ่นอาหาร เครื่องสำอาง และยาบางชนิด นอกจากนี้ ยังใช้ในสุนทรบำบัด (aromatherapy). (อ. ylang ylang oil).

น้ำมันงูเห่า น. เปลวมันของงูเห่าที่ใส่ภาชนะตากแดดไว้จนละลายเป็นน้ำมัน ตำราสรรพคุณยาไทยว่า มีรสร้อน ใช้ทาแก้เคล็ดขัดยอก แผลง และใช้ทาถูวนวดให้เส้นเอ็นอ่อนและหย่อน เป็นต้น. อยู่ใน งูเห่า ประกอบ.

น้ำมันระกำ น. เครื่องยาพืชวงศ์หนึ่ง เป็นน้ำมันใส อาจไม่มีสีหรือสีเหลืองอ่อน หรือสีอมชมพู ในทางเคมีเป็นเมทิลเอสเตอ์ของกรดซาลิไซลิก (methyl salicylate) ได้จากน้ำมันหอมระเหยที่กลั่นจากใบของพืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Gaultheria procumbens* L. (วงศ์ Ericaceae) หรือเปลือกของพืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Betula lenta* L. (วงศ์ Betulaceae) ซึ่งทั้ง ๒ ชนิดไม่ใช่พืชพื้นถิ่นของไทย อย่างไรก็ตามน้ำมันระกำที่มีขายในท้องตลาดเกือบทั้งหมดได้จากการสังเคราะห์ทางเคมี ปัจจุบันสำนักงานคณะกรรมการอาหารและยาอนุญาตให้ใช้

น้ำมันระกำเป็นส่วนผสมในตำรับยาแผนโบราณ สำหรับบรรเทาอาการปวดเมื่อยและแมลงกัดต่อย นอกจากนี้ น้ำมันระกำยังใช้ในตำรับยาแผนปัจจุบันสำหรับใช้ภายนอกเพื่อบรรเทาอาการปวดเมื่อยกล้ามเนื้อและปวดข้อ. (อ. wintergreen oil, methyl salicylate).

น้ำมันสน น. น้ำมันระเหยง่ายที่ได้จากการกลั่นยางสน มีสรรพคุณดังตำราไม้เทศเมืองไทย [๔๕/๕๓๖] ตอนหนึ่งว่า “... น้ำมันสน ใช้ทาถูนิ้ว แก้เคล็ด, แผลง, ยอก, อักเสบในส่วนลึก ใช้ใส่เล็กน้อยลงในอ่างน้ำร้อนจัด ๆ เอาผ้าชุบประคบท้องนาน ๆ แก้ก้องบวม แก้ก้ำไส้พิการ แก้มดลูกพิการได้ดีมาก ...”. (อ. turpentine oil), น้ำมันสนที่ทำให้บริสุทธิ์ โดยผสมกับโซเดียมไฮดรอกไซด์แล้วกลั่นซ้ำ ใช้เป็นส่วนผสมในตำรับยาทาถูนิ้ว สำหรับแก้ระคาย (counterirritant). (อ. rectified turpentine oil). ดู ยางสน, สนสองใบ, สนสามใบ ประกอบ.

น้ำมูตร, น้ำมูตร์ น. น้ำปัสสาวะ ในทางเคมีมีองค์ประกอบเป็นยูเรีย (urea) เกือบแต่ต่าง ๆ เป็นต้น ใช้เป็นน้ำกระสายยา โบราณมักใช้เฉพาะน้ำปัสสาวะวัวดำเพศผู้ หรือน้ำปัสสาวะของเด็กเล็กเพศชายที่มีสุขภาพดี ตำราสรรพคุณยาไทยว่า มีรสเค็มกร่อย ร้อน สรรพคุณแก้ปวดร้าวระบม แก้ไข้ใน แก้ฟอมเหลือง แก้หืดไอ เป็นต้น ดังคัมภีร์ประถมจินดา [๑/๒๙๔] ตอนหนึ่งว่า “... ยาพอกท้องเด็กแก้ตะพิ้น เอาใบเจตมูล ๑ หิง ๑ กำมะถัน ๑ บันลึงลีลา ๑ ลิ่นทเล ๑ บดด้วยน้ำมูตรเด็กพอกท้องหายดีนัก ...”, มูตร หรือ มูตร์ ก็เรียก.

น้ำแรมคีน น. น้ำคั้นที่อยู่บนใบไม้ของพืชบางชนิด เช่น ใบคลุ้ม ใบคล้า แพทย์แผนไทยจะเก็บน้ำคั้นนี้ในตอนเช้ามืดก่อนพระอาทิตย์ขึ้นเพื่อนำไปใช้เป็นน้ำกระสายยา ดังพระตำหรับแผนผิวดาษ [๒/๑๕๙] ตอนหนึ่งว่า “... เขียวเสื่อ ๑ เขากวาง งาช้าง ๑ ผนกับน้ำแรมคีนหยอดแก้ฝีในดวงจักษุติ๊ก ได้ใช้แล้วอย่าสนเท่ห์เลย ...” แพทย์แผนไทยบางคนใช้น้ำที่คั้นอยู่บนใบบัว.

น้ำลายพังพอน ดู พ้าทะลายใจ.

น้ำลูกผักชี น. น้ำกระสายยานิดหนึ่ง ได้จากการนำผลผักชี (ผักชีลา) ห่อผ้าขาวบาง ต้มกับน้ำจนเดือด รินเอาน้ำใช้ ตำราสรรพคุณยาไทยว่า ช่วยแก้เบื่ออาหาร คลื่นไส้ อาเจียน เป็นต้น.

น้ำสุก น. น้ำที่ผ่านการต้มเดือด แล้วทิ้งไว้ให้อุ่นหรือเย็น ในทางการแพทย์แผนไทยมักใช้เป็นน้ำกระสายยา นิยมใช้แทนน้ำกระสายอื่น ๆ, น้ำต้มสุก ก็เรียก.

น้ำเหลือง น. ของเหลวที่ไหลมาจากเนื้อเยื่อของร่างกาย เข้าสู่หลอดน้ำเหลือง, ของเหลวสีเหลืองใสที่ไหลออกมาทางแผล.

น้ำเหลืองเสีย น. ความผิดปกติของน้ำเหลือง ผู้ป่วยจะมีอาการบวมคัน เป็นแผลพุพอง เน่าเปื่อย เป็นต้น.

น้ำอัมฤงคูลี [-อัสตะดางคูลี] น. น้ำผลไม้และสมุนไพร ๘ อย่างผสมกัน ได้แก่ น้ำมะม่วง น้ำชมพูหรือน้ำลูกท้วม น้ำกล้วย มีเมล็ด น้ำกล้วยไม่มีเมล็ด น้ำมะขาม น้ำลูกจันทน์ หรือน้ำองุ่น น้ำเหง้าบัว และน้ำมะปรางหรือน้ำลิ้นจี่ ในทางการแพทย์แผนไทยมักใช้เป็นน้ำกระสายยา ดังคำอธิบายตำราโอสถ-พระนารายณ์ [๔๐/๑๐๔] ตอนหนึ่งว่า “... อาริสะ ให้เอา

จึงจัดใหญ่ส่วน ๑ ขันทศกร ชิงแห้ง ผลเอ็น กรามพลู เทียน
เยาวภาณี สมอไท มะขามป้อมเอาแต่เนื้อ รากมะกรำเครือ
ช่อมเทศ รากเจตมูลเพลิง สิ่งละ ๒ ส่วน ผลมะตาดแห้ง
ผลกระวาน สิ่งละ ๓ ส่วน พริกกล่อน ดีปลี สิ่งละ ๖ ส่วน
กระทำเปนจุน ละลายน้ำอชฎางคูลีเปนเลห กินเนื่อง ๆ แก้ว
ริดดวง ไอย ผอมแห้ง แก้วเสมหะในทรวงอก ในลำคอ
คืนักแล ...”. (มาจากคำ อชฎ แปลว่า แปร).

นึ่ง

ก. ๑. กดลงน้ำหนักที่จุดนวดค้างไว้โดยไม่กระตุกกระติก
ในทางการนวดไทยเป็นขั้นตอนที่ต่อเนื่องจากแน่น (กดลง
น้ำหนักที่จุดนวดให้น้ำหนักแน่นขึ้น). ๒. เหย ไม่กระตุกกระติก
ไม่เคลื่อนไหว เช่น นอนนิ่ง.

นิริยังยักชวาโย [นิริยังยักสะ-] น. โรคลมจระชนิดหนึ่ง ตำราว่า
เกิดจากกองอัมพฤกษ์และสุมนา ผู้ป่วยมีอาการคลั่ง หิวโหย
อยากกินของคาว มีผื่นขึ้นและคันทั้งตัว อุจจาระปัสสาวะขัด
มักนอนหลับ ไม่มีแรง เป็นต้น ถ้ารักษาไม่หาย จะตายภายใน
๑ ปี ดังตำรายาศิลาจารึกในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม
[๔/๓๒๑] ตอนหนึ่งว่า “... ลักษณะกำเนิดแห่งลมนิริยัง
ยักชวาโยเป็นคำรบ ๑๕ อันบังเกิดแต่กองอัมพฤกษ์และสุมนา
กระทำให้คลั่งมักให้นอนและให้อยากของอันคาวดุจปีศาจ
เข้าสิง และให้พริ้งขึ้นทั้งตัวให้คันแล้วให้ขัดอุจจาระปัสสาวะ
กระทำให้หิวโหยหาแรงมิได้ ลักษณะลมกองนี้ ถ้าบังเกิดแก่
บุคคลผู้ใดแก้มือย ท่านกำหนดไว้ว่าปี ๑ จะมรณะเป็นอัน
เที่ยง ...”.

นิลพูลี ดู เนระพูลีไทย.

นิ่ว น. โรคกลุ่มหนึ่ง เกิดได้ทั้งในเด็กและผู้ใหญ่ มีสาเหตุและอาการแตกต่างกันไป ตำราการแพทย์แผนไทยแบ่งเป็น ๔ ประเภท ได้แก่ นิ่วศิลาปูน นิ่วเนื้อ บานทะโรค และกษัยกล่อน ดังคัมภีร์มูจฉापักขันทิกา [๑๕/๓๒๑] ตอนหนึ่งว่า “... อุพทมว่าด้วยนิ่วปรเมหะ คือนิ่ว ๔ จำพวก นิ่วศิลาปูน ๑ นิ่วเนื้อ ๑ บานทะโรค ๑ กษัยกล่อน ๑ ...”.

นิ่วเท้าใหญ่ข้างล่าง น. นิ่วหัวแม่เท้า, แม่เท้า ก็เรียก.

นิ่วน้ำนม น. นิ่วที่เกิดในเด็กชนิดหนึ่ง ในทางการแพทย์แผนไทยว่าเกิดจากขางน้ำ ผู้ป่วยมีอาการตัวเย็น ท้องอืดเพ้อ อุจจาระปัสสาวะไม่ออก น้ำปัสสาวะมีสีขาวขุ่น เป็นต้น ดังคัมภีร์ประถมจินดา [๑/๓๙๑] ตอนหนึ่งว่า “... อันว่าลักขณพยาธิ อันชื่อว่าสันดาธาตุนั้น บังเกิดเพื่อทรงน้ำกระทำให้ตัวนั้น เยนแลท้องขึ้นมีรูขาด เมื่อคุกเข้ากระทำให้ชนลูกให้ตกโลหิต ให้ปิดอุจจาระปัสสาวะ แลปะสาวะนั้นนั้นขาวดุจน้ำเข้าสู่ก มันให้เปนนิ่วน้ำนม ...”.

นิ่วปูน, นิ่วศิลาปูน, นิ่วหิน น. นิ่วชนิดหนึ่ง เกิดจากหินปูนที่ละลายปะปนอยู่ในน้ำดื่ม หรือจากปูนที่ใช้กินกับหมาก เมื่อเข้าสู่ร่างกายจะตกตะกอนจับเป็นก้อนขนาดต่าง ๆ กัน ที่กระเพาะปัสสาวะ ผู้ป่วยมีอาการปัสสาวะขัด ปัสสาวะขุ่น หากก้อนหินปูนนี้หลุดเข้าไปในท่อไต หรือท่อปัสสาวะ จะทำให้รู้สึกเจ็บปวดทรมานมากขณะปัสสาวะ ดังคัมภีร์มูจฉापักขันทิกา [๑๕/๓๒๑] ตอนหนึ่งว่า “... จะว่าด้วยนิ่วศิลาปูน มักเกิดเพื่ออาไปธาตุ แลผู้ใดกินหมากมากมัก กสิณน้ำหมากเข้าไปเนือง ๆ ปูนที่กินกสิณเข้าไปนั้น ที่จะได้ออกมากับมูลธาตุมิได้ ก็นอน

เป็นตะกอนคุ่มเป็นก้อนปรวด อยู่ในกระเพาะมูตร ก็พอกเข้า เป็นลูกกลมดั่งเมล็ดบัว แลมักออกมาจุกช่องทวารปัสสาวะ แต่เมื่อจะถ่ายปัสสาวะแต่ละครั้งนั้น ให้เจ็บปวดเป็นกำลังดิ้นรน ไปดั่งจะขาดใจตาย แลให้กายนั้นผอมเหลือง ...” หรือหนังสือ สมุดไทย หมวดเวชศาสตร์ เลขที่ ๗๙๘ (หอสมุดแห่งชาติ) ตอนหนึ่งว่า “... ลำดับนี้จะกล่าวด้วยไวยากรณ์ใหม่ ว่าด้วย ลักษณะนิวปุนนั้น เปนเคารพ ๕ เมื่อจะบังเกิดขึ้น เกิดแต่บุทคล บริโภคซึ่งหมาก นั้นเหลือประมาณ แล้วกลืนน้ำหมากเข้าไป เนื่อง ๆ เปนนิจ โดยอิริยามิได้ขาด แลนำปุนที่กินกับหมากนั้น ก็ไหลซึมทราบ ลงไปตาเหน่าแลลำปะสาวะ แล้วก็เตรอะตรอง ลงเปนกรัน ชึ่งนำปะสาวะไว้มิให้เดินสะดวก มักไปปะสาวะนั้น เนื่อง ๆ แล น้ำปะสาวะนั้นระคนด้วยน้ำปุน ครั้นชึ่งเข้าก็กัดเอา องค์กำเนิดเปื่อยล้าบอบอก ครั้นแกป็น้ำปะสาวะนั้นหยดย่อย มิได้เปนเพลา กระทำให้ปวดในลำองค์กำเนิดเป็นกำลังแล้ว ให้แสบริอนเสียวปวดถ่วงยิ่งนัก ...”.

หุง ว. ยุ่ง.

หูด ดู ชะลูด.

เน้น ก. กดลงน้ำหนักที่จุดนวดให้หนักแน่นขึ้น ในทางการนวดไทย จะเป็นขั้นตอนที่ต่อเนื่องจากหน่วง (กดโดยค่อย ๆ ลงน้ำหนัก ตรงจุดนวด).

เนระพูสี น. ๑. เครื่องยาที่เป็นรากและลำต้นแห้งของพืชที่มี ชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Pteridrys symatica* (Willd.) C.Ch. ในวงศ์ Tectariaceae มีรสและสรรพคุณดังตำราไม้เทศเมืองไทย [๔๕/๒๙๑] ตอนหนึ่งว่า “... ในแพทย์ตำบลก่าวว่า แก้กั๊กกาฬ,

กล่อมพิษทั้งปวง แพทย์ทางจังหวัดตราด ใช้ต้นหรือเง่า แกะใช้กาฬ, ใช้เหนือ, ใช้สันนิบาต, ดับพิษไข้ แพทย์บางชนบท ใช้เป็นยาฝาดสมาน, แก้บิด, แก้มูกเลือด, แก้ไข้ท้องเสีย, เป็นยาหัวหน้าในโรคบิด, แก้ไข้ท้องเสีย, เป็นยาหัวหน้าในโรคบิด, แก้ปวดเบ่ง แพทย์บางชนบทใช้เง่าเข้ายาแก้ทรางเด็ก, แก้ไข้, แก้ลิ้นคอเปื่อย, แก้ไอ, แก้ปวด, เจริญอาหาร, แก้ธาตุพิการ ...”. ๒. พืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Pteridrys symatica* (Willd.) C. Chr. ในวงศ์ Tectariaceae เป็นไม้จำพวกเฟิร์น ยืนต้น ลำต้นตั้งตรง ไม่แตกกิ่งก้าน ใบเป็นใบประกอบแบบขนนกสองชั้น กลุ่มใบย่อยคู่ล่างลดขนาดลง กลุ่มใบย่อยถัดมา รูปขอบขนาน ปลายเรียวแหลม ขอบหยักเว้าลึกเกือบถึงเส้นกลางใบ แผ่นใบบาง ด้านล่างใบสีเขียวอ่อน มีเกล็ดแบนสีน้ำตาล ด้านบนสีเขียวเข้ม กลุ่มอับสปอร์รูปเกือบกลมอยู่บนเส้นใบ ๒ ข้าง มีเยื่อคลุมอับสปอร์เป็นเกล็ดเล็ก ก้านใบสีน้ำตาลอมเหลืองหรือสีน้ำตาลเข้ม มีหนามสั้นโคนก้านใบมีเกล็ดสีน้ำตาลเป็นมัน ด้านบนมีขน, เนระพูสีเทศ ก็เรียก, เขียนว่า เนระพูสี ก็มี.

เนระพูสีเทศ ดู เนระพูสี.

เนระพูสีไทย น. ๑. เครื่องยาที่เป็นเหง้าแห่งของพืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Tacca chantrieri* Andre ในวงศ์ Dioscoreaceae มีสรรพคุณดังตำราประมวลสรรพคุณยาไทย (ภาคสอง) [๒๔/๑๒๒] ตอนหนึ่งว่า “... เง่าเข้ายา แก้กางเด็ก แก้ไข้ แก้ลิ้นคอเปื่อย แก้ไอ แก้ปวด บำรุงธาตุ แก้ธาตุพิการ ...”. ๒. พืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Tacca chantrieri* Andre ในวงศ์

Dioscoreaceae เป็นไม้ล้มลุกอายุหลายปี เหง้ารูปทรงกระบอก ใบเป็นใบเดี่ยว ออกเป็นกระจุกที่โคนต้น มี ๓-๑๒ ใบ รูปรี รูปขอบขนานถึงรูปใบหอก โคนสอบ ปลายเรียวแหลม ถึงเป็นหาง ก้านใบยาว ช่อดอกแบบช่อกระจุก มี ๑-๒ ช่อ มีก้านช่อยาว มีวงใบประดับ ๒ คู่ สีเขียวถึงม่วงดำ ดอกสีเขียว ถึงม่วงดำ กลีบรวมมี ๖ กลีบ เรียงเป็น ๒ วง ผลรูปขอบขนาน แกมรูปสามเหลี่ยม มีกลีบรวม ติดทน เมล็ดรูปไต, นิลพูลี ติงูหัวว่า ม้าถอนหลัก ว่านพังพอน ว่านหัวฟ้า ว่านค้างคาวดำ หรือ มังกรดำ ก็เรียก.

เนระภูลี   ดู เนระพูลี.

เนาวเกสร   ดู เกสรทั้ง ๙, เกสรทั้ง ๙.

เนาวโกฐ   ๑. ดู โกฐทั้ง ๙. ๒. น. ยาแผนไทยขนานหนึ่ง อยู่ในกลุ่ม ยาหอม ใช้แก้ลมคลี่ไล่ อาเจียน เป็นต้น มีตัวยา วิธีปรุงวิธีใช้และสรรพคุณ ดังตำราเวชศึกษา [๑๖/๓๖] ตอนหนึ่งว่า “... ยาหอมเนาวโกฐ เอาเบญจกูล หนัก ๓ สลึง หัวเหั่วหมู หนัก ๑ บาท โกฐทั้ง ๙ หนักสิ่งละ ๑ บาท เทียนทั้ง ๙ หนัก สิ่งละ ๑ บาท สักชี ๑ ลูกราชดัด ๑ ลูกสารพัดพิษ ๑ ลูกกระวาน ๑ กานพลู ๑ ดอกจันทร์ ๑ ลูกจันทร์ ๑ จันทน์เทศ ๑ จันทน์แดง ๑ อบเชย ๑ สมุลแว้ง ๑ หญ้าตีนนก ๑ แผลกหอม ๑ ชลูด ๑ เปราะหอม ๑ ไคร้เครือ ๑ น้ำประสานทอง จีน ๑ เนื้อไม้ ๑ ขอนดอก ๑ กะลำพัก ๑ ลูกมะขามป้อม ๑ ลูกสมอพิเภก ๑ ชะเอม ๑ ลูกผักชีลา ๑ ลูกกะดอม ๑ บอระเพ็ด ๑ เกษรบัวหลวง ๑ ดอกพิกุล ๑ ดอกบุณฑ ๑ ดอกสารภี ๑ ดอกมะลิ ๑ แก่นสนเทศ ๑ ยาทั้งนี้เอาหนักสิ่งละ ๑ บาท ตำผง แก้วไวยริงเวียน คลื่นเหียน น้ำดอกไม้อันยาฝรั่ง

พิมเสน ชะมดเชียง อำพันทอง แทรก แก่ปลายใช้เพื่อลม
เจริญอาหาร ก้านสะเดา ๓๓ ก้าน บอระเพ็ด ๗ องคุลี
ลูกกะดอม ๗ ลูก ต้มเป็นกระสาย แทรกพิมเสน ...” ปัจจุบัน
ยานานนี้เป็นยาสามัญประจำบ้านแผนโบราณตามประกาศ
กระทรวงสาธารณสุข พ.ศ. ๒๕๕๖ และเป็นยาแผนไทยหรือ
ยาแผนโบราณในบัญชียาหลักแห่งชาติ พ.ศ. ๒๕๕๙, ยาหอม
นวโกฐ หรือ ยาหอมเนาวโกฐ ก็เรียก.

เนาวนารีวายุ น. โรคลมจรชนิดหนึ่ง ตำราการแพทย์แผนไทยว่า
เกิดจากลมปลายปัตคาดและสันทฆาต มักเกิดกับหญิงมีครรภ์
ผู้ป่วยมีอาการเจ็บปวดปลายมือปลายเท้าเหมือนถูกปลาตุ๊ก
คองแข็ง เอี้ยวคอไม่ได้ เป็นต้น ดังตำรายาศิลาจารึกใน
วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม [๔/๓๒๒] ตอนหนึ่งว่า
“... ลักษณะกำเนิดแห่งลม อันชื่อว่าเนาวนารีวายุ เป็นคำรบ
๑๘ นั้น เกิดแต่ปลายปัตคาดปลายสันทฆาตเจอกันกล่าวคือ
จับต้นคอกเป็นต้นก็ดี ในลำคอกก็ดี เหตุว่าเล่นถึงกันมักบังเกิด
แก่สตรีทรงครรภ์ กระทบทำให้ปลายมือปลายเท้า ดูจุปลาตุ๊กยก
แล้วขึ้นมาจับเอาต้นคอกให้คองแข็ง จะเบือนคอกมิได้ สมมติว่า
คองแข็งแล้วกระทำพิษให้ร้อนเป็นกำลัง ...”. อย่างไรก็ตาม
คัมภีร์ไบลาน หมวดเวชศาสตร์ เลขที่ ๑๒๓๕ เรื่อง คัมภีร์ลม
(หอสมุดแห่งชาติ) ว่าเกิดในคอ ต้นคอ ข้อมือ หรือข้อเท้า
จะทำให้ผู้ป่วยรู้สึกร้อนฝ่ามือฝ่าเท้าเหมือนโดนไฟลน ดังความ
ตอนหนึ่งว่า “... ลมหนึ่งชื่อว่าโยเนาวนารี บังเกิดในคอกก็ดี
ต้นคอกก็ดี แลข้อตีนข้อมือก็ดี ให้ร้อนฝ่ามือ ฝ่าตีน ดังเพลิง
ลน ...”.

ในเรือนไฟ ดู อยู่ไฟ.

บ

บริเวง   ดู สมุลแว้ง.

บอระเพ็ด   น. ๑. เครื่องยาที่เป็นเถาของพืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Tinospora crispa* (L.) Hook. f. & Thomson ในวงศ์ Menispermaceae มีรสและสรรพคุณดังตำราสรรพคุณยา ฉบับของกรมหลวงวงษาธิราชสนิท [๔๒/๒๔] ตอนหนึ่งว่า “...จะกล่าวสรรพคุณใบบอระเพ็ดแลชิงช้าชาลีนั้นมีความดุจกัน ต้นนั้นรู้แก้พิษฝีดาษ แลรู้แก้ไข้เหนือันบังเกิดเพื่อโลหิต แลรู้แก้ฝีกาฬอันบังเกิดเพื่อฝีดาษ แลรู้แก้ไข้ตรีโทษ รู้กระทำให้เกิดกำลังรู้บำรุงเพลิงธาตุ แลรู้แก้ลมแลแก้กระหายน้ำอันเป็นเพื่อโลหิต แลรู้แก้สะอึกแก้ธาตุกำเริบ ใบนั้นรู้ฆ่าแม่มพยาธิคือมะเร็งดอกนั้นรู้ฆ่าแม่มพยาธิในอุทรให้ออกมา แลฆ่าแม่มพยาธิในฟันในหูให้ออกมา ลูกนั้นรู้แก้เสมหะให้ออกมา รากนั้นรู้แก้โลหิตอันเป็นเพื่อไข้เหนืให้ออกมา กล่าวสังเขปคุณบอระเพ็ดชิงช้าชาลีมาสิ้นแต่เท่านี้...” และตำราไม้เทศเมืองไทย [๔๕/๓๐๖] ตอนหนึ่งว่า “... เถาแก้พิษฝีดาษ, แก้ไข้เหนื, ไข้พิษ, แก้ฝีกาฬ, โรคแทรกของไข้ทรพิษ, แก้ไข้ทุกชนิด, บำรุงกำลัง, บำรุงไฟธาตุ, แก้ร้อนใน, แก้สะอึก, ใบฆ่าพยาธิ, ดอกฆ่าพยาธิในท้อง, ในฟัน, ในหู, ให้ตก, ลูกแก้เสมหะเป็นพิษ รากแก้ไข้พิษอย่างแรง ...”. ๒. พืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Tinospora crispa* (L.) Hook. f. & Thomson ในวงศ์ Menispermaceae เป็นไม้เลื้อยเนื้อแข็ง ลำต้นหรือเถาเป็นตุ่ม มียางขาว รสขม มีรากอากาศ

ยาวคล้ายเส้นด้าย ใบเป็นใบเดี่ยว เรียงเวียน รูปหัวใจ รูปไข่ กว้าง หรือรูปค่อนข้างกลม ปลายเรียวแหลม โคนรูปหัวใจลึก แผ่นใบคล้ายกระดาษ ช่อดอกคล้ายช่อกระจະ ออกเป็น กระจุกตามกิ่งแก่เมื่อใบหลุดร่วงหมด ผลแบบผลผนังชั้นใน แข็ง ออกเป็นช่อ ผลแก่สีส้ม รูปรี ผนังผลชั้นในสีขาว ผิวย่น เล็กน้อยหรือเกือบเรียบ มีสันที่ด้านบน มีช่องเปิดรูปรีเล็ก, เครือเขาฮอ จุ่งจิง เจตมูลหนาม หรือ เจตมูลยาน ก็เรียก.

ปักขาม   ดู มะขาม.

ปักตูม   ดู มะตูม.

บัวทั้ง ๕ น. พิกัดยาชนิดหนึ่ง จำกัดบัว ๕ อย่าง ได้แก่ สัตตบุญญ สัตตบรรณ ลินจง จงกลนี และนิลุปล ในปริมาณเท่ากัน โดยน้ำหนัก พิกัดนี้มีรสขมฝาด สรรพคุณชูกำลัง บำรุงหัวใจ แก้ลมพานไส้ แก้อุจจาระธาตุ แก้ไข้เพื่อลม แก้โลหิต แก้ไข้ รากสาด เป็นต้น, บัวเบญจพรรณ ก็เรียก.

บัวบก   น. ๑. เครื่องยาที่เป็นส่วนเหนือดินที่ทำให้แห้งของพืชที่มี ชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Centella asiatica* (L.) Urb. ในวงศ์ Apiaceae ดังตำราไม้เทศเมืองไทย [๔๕/๓๑๗] ตอนหนึ่งว่า “... มีรสขมเล็กน้อยและหอม ... ทั้งต้นและใบเป็นยาบำรุงหัวใจ แก้อ่อนเพลีย เมื่อยล้า ขับปัสสาวะ แก้ท้องเสีย และอาการ เริ่มเป็นบิด ...”. ๒. พืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Centella asiatica* (L.) Urb. ในวงศ์ Apiaceae มีชื่อสามัญว่า gotu kola, Asiatic pennywort, barmi, gotu kola, Indian pennywort, Indian water navelwort เป็นไม้ล้มลุก ลำต้นสั้น มีไหล ใบเป็นใบเดี่ยว เรียงเวียนถี่ดูคล้ายเป็นกระจุกที่บริเวณ

โคนต้น ขอบหยักมนหรือหยักแหลม ด้านบนสีเขียวเข้มกว่า ด้านล่าง ขั้วดอกแบบข้อซี่ร่มขนาดเล็ก ออกตามซอกใบ กลีบดอกสีเขียวหรือสีม่วงแดง ผลแบบผลแห้งแยกแล้วแตก รูปกลม ค่อนข้างแบนด้านข้าง เปลือกมีสันเตี้ยเป็นแนวตามยาว มีขนเล็กน้อยเมื่ออ่อน เมล็ดขนาดเล็กมาก, ผักหนอก ก็เรียก.

บัวเบญจพรรณ ดู บัวทั้ง ๕.

บัวพิเศษ น. พิกัดยาชนิดหนึ่ง มีบัว ๖ ชนิด ได้แก่ บัวหลวง ดอกขาว บัวหลวงดอกแดง สัตตบงกชดอกขาว สัตตบงกชดอกแดง บัวเผื่อน และบัวขม พิกัดนี้มีรสขมฝาด สรรพคุณ แก้ไข้อันบังเกิดเพื่อธาตุทั้ง ๔ แก่ลม แก่เสมหะ แก้โลหิต บำรุงกำลัง ทำให้หัวใจชื่นบาน แก่ร้อนในกระหายน้ำ.

บัวราชว ดู เสนียด.

บัวหลวง น. พืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Nelumbo nucifera* Gaertn. ในวงศ์ Nelumbonaceae มีชื่อสามัญว่า sacred lotus เป็นไม้น้ำ ลำต้นมีทั้งที่เป็นเหง้าใต้ดินและที่เป็นไหลเหนือดิน ใบเป็นใบเดี่ยว เรียงสลับ รูปเกือบกลมหรือรูปโล่ เว้าหรือเป็นคลื่น ด้านบนเกลี้ยง ก้านติดใต้ใบ มีหนามเป็นตุ่มเล็ก ๆ ชูแผ่นใบขึ้นที่ผิวน้ำหรือเหนือน้ำ ภายในก้านมีน้ำยางใส เมื่อถูกอากาศจะเหนียวเป็นเส้นใย ดอกเป็นดอกเดี่ยว สีขาว สีชมพู หรือสีแดง กลิ่นหอม ผลแบบผลกลุ่ม ประกอบด้วยผลย่อยจำนวนมากอยู่ในฐานดอก รูปกลมรี มีเมล็ด ๑ เมล็ด ขนาดใหญ่, บัวหลวงพันธุ์ดอกสีชมพู หรือสีแดง กลีบไม่ซ้อน ทรงฉลวย เรียก ปทุม โกกนท หรือโกกนุท เป็นต้น, พันธุ์

ดอกกลีชมพู่หรือแดง กลีบซ้อน ทรงป้อม เรียก สัตตบงกช,
พันธุ์ดอกสีขาว กลีบไม่ซ้อน ทรงฉลวย เรียก บุนนทริก,
ส่วนพันธุ์ดอกสีขาว กลีบซ้อน ทรงป้อม เรียก สัตตบุษย์.

บัวฮาขาว ดู เสนียด.

บัวชี้แฮด ดู สวาด.

บางรักป่า ดู หญ้าหนวดแมว.

บาทจิตร ดู ลมบาทจิตต์, ลมบาททะเลจิต.

บาทาทิก, บาทาทีบ, บาทาทีก น. ๑. เส้นที่มีทางเดินเริ่มจากสันเท้า
ไปตามโค้งฝ่าเท้า ถึงด้านในหัวแม่เท้า. ๒. โรคลมชนิดหนึ่ง
ผู้ป่วยมักมีอาการท้องร่วง อาเจียน มือเขียวเท้าเขียว อาจชัก
สลับ ดังคัมภีร์ชวดาร [๑๔/๔๓๖] ตอนหนึ่งว่า “... ขนานหนึ่ง
ชื่อประสธรณี แก้มบาทาทิก อันให้สลับทั้งลงทั้งอาเจียน
มิรู้ว่าสันนิบาตสองคลอง ให้มือเขียว ให้เท้าเขียว ให้ชัก
มิรู้ว่า ป่วงให้ลงกำหนด ๓ วัน ...”, ลมบาทาทิก ลมบาทาทีก
เส้นบาทาทิก หรือ เส้นบาทาทีก ก็เรียก.

บานทะโรค น. ๑. โรคสัณฐานประเภทหนึ่ง ตามคัมภีร์โรคสัณฐานใน
จารึกวัดโพธิ์ว่า เกิดที่ขอบทวารหนัก บริเวณรอยโรคเกิดเป็น
แผลมีเลือดปนหนองและมีกลิ่นเหม็นมาก รู้สึกปวดแสบ
ปวดร้อนมาก ถ้าท้องผูกจะทำให้เจ็บปวดและตึงบริเวณ
ทวารหนักมาก ดังหนังสือสมุดไทย หมวดเวชศาสตร์ เลขที่
๔๔๕ หอสมุดแห่งชาติ ตอนหนึ่งว่า “... ลำดับนี้จะกล่าวด้วย
ลักษณะเหตุโรคอันชื่อว่าบานทะโรค กล่าวคือโรคสัณฐาน
อันบังเกิดตามขอบทวารหนักเป็นค้ำรบ ๑๗ มีอาการกะทำให้
ปนปุพโพโลหิตนั้นเหนียวเหม็นโขงยิ่งนัก ให้ปวดแสบร้อน

ปนกำลังแลดูจจะระนั้นผูกเข้ามิได้ ถ้าผูกเข้ากระทำให้เจ็บปวดให้ตั้งไปทั้งทวารมีความเวทนาเป็นอันมาก ...”. ๒. ริตสีดวงประเภทหนึ่ง ตามคัมภีร์มูจนาปักขันทิกาว่า เกิดเหนื่อหรือไต้สะตือ มักบานเป็นดอกบุก บางที่แตกเป็นเลือดสด ๆ สีจาง ๆ สีคล้ายน้ำชานหมาก น้ำล้างเนื้อ น้ำฝางต้ม บางที่เป็นเม็ดจากสะตือถึงทวารหนัก ทวารเบา แล้วเลื่อนเข้าหากันสำหรับในผู้หญิงสาเหตุอาจจะเนื่องมาจากคลอดบุตรอยู่ไฟไม่ได้ มดลูกเอน บางที่ระดูเสีย เป็นฝีที่มดลูก เรียกว่า ส้วงเลื่อนทวารเบา ดังคัมภีร์มูจนาปักขันทิกา [๑๕/๓๒๔] ตอนหนึ่งว่า “... อนึ่งท่านกล่าวไว้ว่าเป็นริตสีดวง มักตั้งขึ้นเหนื่อสะตือ ๓ นิ้วก็ดี มักบานเป็นดอกบุก บางที่ก็แตกเป็นโลหิตสด ๆ จาง ๆ ออกมา บางที่เป็นน้ำชานหมาก น้ำล้างเนื้อ น้ำฝางต้ม บางที่เป็นเม็ดลงมาแต่สะตือถึงทวาร หนักทวารเบา แล้วก็เลื่อนเข้าเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน ถ้าผู้ชายเรียกว่า บานทะโรค ถ้าสตรีภาพเรียกว่า เป็นส้วงเลื่อนทวารเบา ถ้าสตรีภาพเป็นที่ทวารหนัก เรียกว่าเป็นบานทะโรคดุจกัน ด้วยว่าสตรีบางคนคลอดบุตรอยู่ไฟมิได้ มดลูกจึงเอน บางที่ระดูเสียเป็นฝีต่อมโลหิต บางที่เป็นในมดลูก บางที่กลายเป็นมูกิดชั่วร้าย บางที่ก็ให้เปื่อยในลำไส้ เป็นเม็ดยอดแต่หัวหน้าวถึงทวารเบา มักให้เป็นไปต่าง ๆ ดังกล่าวมานั้น ...”, ส้วงเลื่อนทวารเบา ก็เรียก.

ดู ริตสีดวง ประกอบ.

บาลติญาณะโรค   ดู บาลติญาณะโรค.

บำรุง ก. ทำให้ดีขึ้น ทำให้มากขึ้น เช่น บำรุงน้ำนม รักษาให้อยู่ในสภาพที่ดี เช่น บำรุงสุขภาพ บำรุงร่างกาย.

บำรุงกำลัง ก. ทำให้มีกำลังมากขึ้น มักเริ่มด้วยการทำให้ร่างกายสมบูรณ์แข็งแรงก่อนจึงจะมีเรี่ยวแรงมากขึ้น ดังตำราคัมภีร์แพทย์ไทยแผนโบราณ [๓๔/๒๖๓] ตอนหนึ่งว่า “... ยาบำรุงกำลังร่างกาย เอาลูกมะตูมนี้ ๓ ลูก กลัวย่น้ำสุก ๑ หวี เอาหนึ่งให้สุก เอาพริกไทยเท่ายา ๒ สิ่งนั้น ตำให้แหลกปั้นเป็นแผ่นตากแดดให้แห้ง บดเค้าน้ำผึ้งปั้นเป็นก้อนเท่าผลพุทรา กินยานี้ทำให้ร่างกายสมบูรณ์ ผิวพรรณสดชื่นดี ...”.

บำรุงธาตุ ก. ๑ รักษาให้ธาตุทั้ง ๔ ในร่างกายอยู่ในสภาพที่ดี ดังคัมภีร์พระถัมจินดา [๓๓/๙๐] ตอนหนึ่งว่า “... บุคคลที่เกิดมาในโลกนี้ เหตุที่จะบังเกิดโรคทั้งปวงนั้น ก็เพราะธาตุทั้ง ๔ ไม่บริบูรณ์ ธาตุทั้ง ๔ นั้นปรวนแปรไปก่อน โรคต่างๆ จึงเกิดขึ้นในภายหลัง ท่านให้แต่งยาบำรุงธาตุไว้ให้เป็นปกติ โรคจึงจะไม่เกิดขึ้น ...”. ๒. ทำให้ระบบย่อยอาหารทำงานได้ดีขึ้น คำ “ธาตุ” ในที่นี้หมายถึง ธาตุไฟสำหรับย่อยอาหาร (ปริณามัคคี) สมุนไพรหรือเครื่องยาที่มีสรรพคุณบำรุงธาตุ ส่วนใหญ่มักมีรสเผ็ดร้อน เช่น เบญจกูล.

บำรุงน้ำนม ก. ทำให้มารดาหลังคลอดมีน้ำนมมากขึ้น.

บำรุงร่างกาย ก. ทำให้ร่างกายสมบูรณ์ แข็งแรง มีสุขภาพดีหรือทำให้ร่างกายทำงานได้ดีขึ้น ดังตำราคัมภีร์แพทย์ไทยแผนโบราณ [๓๔/๒๖๓] ตอนหนึ่งว่า “... ยาบำรุงร่างกาย แลบำรุงกำลัง เอาเปลือกทึงอ่อน เปลือกตะโกนา บอระเพ็ด หัวแห้วหมู เมล็ดข่อย พริกไทย เอาสิ่งละเท่ากัน บดเป็นผงละลายน้ำผึ้งกินครั้งละเท่าเมล็ดพุทรา ...”.

บำรุงเลือด, บำรุงโลหิต ๑. ก. ทำให้เลือดมากขึ้นหรือดีขึ้น ดังคำภีร์มหาโชตรัต [๒/๒๔๘] ตอนหนึ่งว่า “... ถ้าแลกินยาขับโลหิตเข้าไปแล้วใช้ โลหิตแจ้งไป ขับไม่ออกเลย ถ้าแพทย์ผู้ใดจะวางยาชำระ ล้างท้องเสียก่อน แล้วจึงให้แต่งยา ปลุกไฟธาตุขึ้นให้ปรกติแล้ว จึงบำรุงโลหิตขึ้นเกิด ...”. ๒. ว. ซึ่งทำให้เลือดมากขึ้นหรือดีขึ้น ดังคำภีร์มหาโชตรัต [๑๔/๓๗/๓] ตอนหนึ่งว่า “... ถ้าแพทย์ผู้ใดจะรักษาสตรีภาพไปเมื่อหน้า ถ้าแลหญิงจำพวกใดตั้งแต่อายุได้ ๑๔ ปี ๑๕ ปี แล้วยังไม่มียะตุมาก็ดี ลงที่มีระตุมาลแล้วกลับแห้งไปก็ดี ท่านให้แต่งยาบำรุงไฟธาตุเสียก่อน ให้ธาตุทั้ง ๔ บริบูรณ์พร้อมแล้ว จึงแต่งยาบำรุงโลหิตให้โลหิตนั้นชุ่มออกมา ...”.

บำรุงหัวใจ ก. ทำให้เลือดลมเดินสะดวก มีเลือดไปเลี้ยงหัวใจและสมองมากขึ้น ทำให้รู้สึกสดชื่น แจ่มใส.

ปีคน ดู ราชดัด.

ปีบ ก. กดด้านทั้งสองของส่วนใดส่วนหนึ่งของร่างกายเข้าหากัน ด้วยมือ ส่วนของมือ หรือวัสดุอุปกรณ์อื่น สำหรับบำบัดโรคหรืออาการบางอย่าง เพื่อผ่อนคลายกล้ามเนื้อ หรือฟื้นฟูสมรรถภาพของร่างกาย.

บุก น. ๑. เครื่องยาที่เป็นหัวแห่งของพืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Amorphophallus saraburiensis* Gagnep. ในวงศ์ Araceae มีชื่อสามัญว่า elephant yam, stanley's water-tub มีรสและสรรพคุณดังตำราไม้เทศเมืองไทย [๔๕/๓๑๔] ตอนหนึ่งว่า “... ศิริษะรสเปื้อเมา กัดเถาดานกัดเสมหะและโลหิตก่อนใช้หุงเป็นน้ำมันใส่บาดแผลกัดผ้าหนองดี ...”. ๒. พืชที่มีชื่อ

วิทยาศาสตร์ว่า *Amorphophallus saraburiensis* Gagnep. ในวงศ์ Araceae เป็นไม้ล้มลุก สูง ๑-๒ เมตร ลำต้นอวบ สีเขียวเข้ม ตามต้นมีรอยต่างเป็นดวงสีเขียวสลับขาว ใบเป็นใบเดี่ยว แตกที่ยอด มี ๕-๗ ใบ ก้านใบยาว ช่อดอกมีกาบขนาดใหญ่ สีเหลือง ดอกเพศผู้และดอกเพศเมียแยกกัน แต่เรียงบนแกนยาวเดียวกัน บานตอนเย็น กลิ่นเหม็น หัวเป็นก้อนกลมสีน้ำตาล ผิวขรุขระ เนื้อในสีขาวถึงสีชมพู มีเมือกสีน.

บุณฑริก อยู่ใน บัวหลวง.

บุนนาค น. พืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Mesua ferrea* L. ในวงศ์ Calophyllaceae เป็นไม้ต้น ไม้ผลัดใบ ลำต้นตรง เรือนยอดทึบและแคบ มีพุ่มขนาดเล็กน้อยตามโคนต้น เปลือกสีน้ำตาลเข้มสีน้ำตาลอมเทา หรือสีน้ำตาลอมแดง หลุดลอกง่าย เปลือกมียางสีขาว แต่จะเปลี่ยนเป็นสีเหลืองอ่อนเมื่อแห้งตัว ใบเป็นใบเดี่ยว เรียงตรงข้าม รูปขอบขนานแคบหรือรูปใบหอก ใบอ่อนสีชมพูอ่อน ห้อยลง จะออกพร้อมกันทั้งต้น ดอกสีขาวถึงสีชมพู กลิ่นหอม ออกเดี่ยวหรือเป็นกระจุกตามซอกใบ ห้อยลง ผลรูปไข่ แก่ไม่แตก สีส้มแก่หรือสีม่วงแกมน้ำตาลเข้ม มีเปลือกเป็นเส้นใยแข็งหุ้ม ปลายเป็นติ่งแหลม แข็ง มักมีหยดยางเหนียวอยู่ทั่วไป เมล็ดสีน้ำตาลเข้ม แบน, ราก ดอก แก่น เปลือก และกระพี้ใช้ทำยา มีรสและสรรพคุณดังตำราสรรพคุณยา ฉบับของกรมหลวงวงษาธิราชสนิท [๔๒/๑๙] ตอนหนึ่งว่า “... จะกล่าวสรรพคุณบุนนาค ใบนั้นรู้ฆ่าเสียซึ่งแผลอันถูกหอกแลดาบ ดอกนั้นรู้แก้ตั้งไว้ซึ่งโลหิตแลแก้สาบในสรีระกาย อันบังเกิดด้วยโทษมีหนังอันเสีย เปลือกนั้น

รู้กระจายซึ่งบุพโพ กระพินันรู้แก้เสมหะในลำคอ แก่นันรู้
แก้ลักปิด รากันรู้แก้ลมในไส้ ....” และตำราไม้เทศเมืองไทย
[๔๕/๓๑๐] ตอนหนึ่งว่า “... ดอกบุพพนาปลูกเป็นยาหอม
แต่งกลิ่นแต่งรสทำให้อาหารรับประทานง่าย และเป็นยาหอมบำรุง
ดวงจิตให้ชุ่มชื้น, แก้วร้อน, กระสับกระส่าย, แก้ลมกองละเอียด,
ซึ่งทำให้หน้ามืดวิงเวียน ใจสั่น, อ่อนเพลีย, หัวใจหวิว, ทำให้
ชูกำลัง, บางตำราว่าใบใช้พอกบาดแผลสด, แก้พิษงู ...”.

บุพโพ [บุโพ] น. น้ำหนอง เป็นองค์ประกอบ ๑ ใน ๑๒ สิ่ง
ของธาตุน้ำ.

เบญจกัลยาณี น. ๑. หญิงที่มีคุณลักษณะเป็นแม่นมที่ดีมีน้ำนม
เหมาะแก่การเลี้ยงทารก ตำราการแพทย์แผนไทยแบ่งออกเป็น
๔ กลุ่ม ได้แก่ ๑) หญิงที่มีกลิ่นตัวหอมคล้ายกลิ่น
ดอกกล้วยไม้ โดยทั่วไปจะมีไหล่ผาย สะเอวรัด หลังราบ ตัวดำ
และเล็ก แก้มใส มือเท้าเรียว เต้านมเหมือนดอกบัวแรกแย้ม
ผิวเนื้อแดง เสียงเหมือนเสียงสังข์ น้ำนมรสหวานมัน ๒) หญิง
ที่มีกลิ่นตัวเหมือนดอกบัว เสียงเหมือนเสียงแตร ไหล่ผาย
ตะโพกรัด แก้มพอง นิ้วมือนิ้วเท้าเรียว เต้านมเหมือน
ดอกบัวบาน ผิวเนื้อเหลือง น้ำนมข้น มีรสหวาน ๓) หญิงที่ไม่มี
กลิ่นตัว เอวกลม ขนตาขน จมูกสูง เต้านมกลม หัวนมงอน
น้ำนมรสหวานมันเล็กน้อย ๔) หญิงที่มีกลิ่นตัวหอมแต่
เสียงเหมือนเสียงจักจั่น ปากเหมือนปากเอื้อง ตาเหมือน
ตาทราย ผมหงอกสั้น ไหล่ผาย สะโพกผาย หน้าผากสวย
ท้องเหมือนกบกล้วย นมเป็นพวงใหญ่ น้ำนมขาว รสมันเข้มข้น
เล็กน้อย, แม่นมเบญจกัลยาณี หรือ หญิงเบญจกัลยาณี

ก็เรียก. เขียนว่า เบญจกัลป์ยานี เบญจกัลยานี เบญจะ-
กัลยานี หรือ เบญจะกัลยานี ก็มี. ๒. หญิงมีลักษณะงาม
๕ ประการ คือ ๑) พมงาม ๒) เนืองงาม (คือ เหนืออกและ
ริมฝีปากแดงงาม) ๓) พ้นงาม ๔) ผิวงาม ๕) วัยงาม (คือ
ดูงามทุกวัย). (ป. ปญจกัลยานี).

เบญจกัลป์ยานี, เบญจกัลยานี, เบญจะกัลยานี, เบญจะกัลยานี
ดู เบญจกัลยานี.

เบญจกาฬสันนิบาต, เบญจกาฬสันนิบาต [เบนจะกาละ-] น. สันนิบาต
กลุ่มหนึ่ง ผู้ป่วยอาจมีสาเหตุของการเกิดโรคและอาการ
แตกต่างกันไป มี ๕ ประการ คือ อภิฆาตสันนิบาต อภิวารารภัย
สันนิบาต อภิสังคสันนิบาต วิสมสันนิบาต และอาดันตูก-
สันนิบาต ดังตำรายาศิลาจารึกในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม
[๔/๙๑] ตอนหนึ่งว่า “... ว่าด้วยลักษณะเบญจกาฬสันนิบาต
๕ ประการนั้น คือ อภิฆาตสันนิบาต อภิวารารภัยสันนิบาต
อภิสังคสันนิบาต วิสมสันนิบาต อาดันตูกสันนิบาต ...”.

เบญจกุล น. ๑. พิกัดยาชนิดหนึ่ง จำกัดด้วยยา ๕ อย่าง ได้แก่ ดีปลี
รากข้าวพลู เถาสะค้าน รากเจตมูลเพลิง และชิงแห้ง ในปริมาณ
เท่ากันโดยน้ำหนัก พิกัดนี้มีรสเผ็ดร้อน สรรพคุณขับลม
ขับเสมหะ บำรุงธาตุ เป็นต้น. ๒. ยาแผนไทยขนานหนึ่ง
ใช้ขับลมแก้ท้องอืด ท้องเฟ้อ บำรุงธาตุ แก้อาตุไม่ปรกติ
ประกอบด้วยตัวยา ๕ ชนิด ได้แก่ ดีปลี ข้าวพลู สะค้าน
เจตมูลเพลิง และชิงแห้ง ในปริมาณเท่ากันโดยน้ำหนัก
ปัจจุบันยานานนี้จัดเป็นยาแผนไทยหรือยาแผนโบราณ
ในบัญชียาหลักแห่งชาติ พ.ศ. ๒๕๕๙.

เบญจเกลื่อ   ดู เกลื่อทั้ง ๕.

เบญจเกสร   ดู เกสรทั้ง ๕, เกสรทั้ง ๕.

เบญจโกฐ   ดู โกฐทั้ง ๕.

เบญจชันร   [เบนจะชัน] ดู ชันร ๕.

เบญจเทียน, เบญจเทียนร   ดู เทียนทั้ง ๕.

เบญจโลกวิเชียร   [เบนจะโลกะวิเชียร] น. ๑. พิกัดยาหรือพิกัดด้วยยาพวกหนึ่ง ประกอบด้วยรากไม้ ๕ ชนิด ได้แก่ รากคนทา รากชิงชี รากมะเดื่ออุทุมพร รากไม้เท้ายายม่อม และ รากย่านาง ในปริมาณเท่ากันโดยน้ำหนัก พิกัดนี้มีรสขม สรรพคุณกระทุ้งพิษหรือถอนพิษต่าง ๆ แก้อาการต่าง ๆ. ๒. ยาแผนไทยขนานหนึ่ง ใช้กระทุ้งพิษไข้ร้อน ถอนพิษสำแดง แก้อาการไข้ ไข้กาฬ ปัจจุบันยาขนานนี้จัดเป็นยาสามัญประจำบ้าน แผนโบราณตามประกาศกระทรวงสาธารณสุข พ.ศ. ๒๕๕๖ และเป็นยาแผนไทยหรือยาแผนโบราณในบัญชียาหลักแห่งชาติ พ.ศ. ๒๕๕๙, ยาหาราก ยาแก้หัวดวง หรือ ยาเพชรสว่าง ก็เรียก.

เบญจอินทรี   น. ส่วนรับความรู้สึททั้ง ๕ ของร่างกาย ได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น และกาย ซึ่งแพทย์แผนไทยว่า เป็นที่ตั้งหรือที่แรกเกิดของโรค ดังตำราเวชศึกษา [๓๙/๒๖] ตอนหนึ่งว่า “... อนึ่ง ถ้าจะเรียกชื่อของโรคให้รวบรัด ย่นชื่อลงแต่น้อย แล้วก็คงมีชื่ออยู่เพียง ๕ ชื่อ ตามฐานที่ตั้งของโรคในเบญจอินทรีนี้ คือ จักขุโรค ๑ โสตรโรค ๑ หานโรค ๑ ชิวหาโรค ๑ กายโรค ๑ เป็น ๕ ชื่อด้วยกัน ...”, เบญจอินทรี ก็เรียก.

เปื้อนเมา ก. อาการวิงเวียน คลื่นเหียนอาเจียน มึนงง เป็นต้น อาจทำให้หมดสติหรือตายได้.

โบราณกรรมอดติสาร น. โรคอดติสารประเภทหนึ่ง ผู้ป่วยมีอาการท้องเสียเรื้อรัง มักรักษาไม่หาย ตำราการแพทย์แผนไทยว่าเกิดจากความผิดปกติของธาตุทั้ง ๔ แบ่งเป็น ๕ ชนิด ได้แก่ อมุธาตุอดติสาร ปณฺณธธาตุอดติสาร รัตตธาตุอดติสาร มุศกาย-ธาตุอดติสาร และกาลธาตุอดติสาร.

ใบ น. ๑. ส่วนของพืชที่ติดอยู่กับกิ่งหรือลำต้น โดยมากมีลักษณะเป็นแผ่นแบน ๆ รูปร่างต่าง ๆ กัน มีก้านใบหรือไม่มีก็ได้ มักมีสีเขียว, ลักษณะนามสำหรับใช้เรียกใบไม้ ผลไม้ เป็นต้น เช่น ใบสัก ๕ ใบ มะม่วง ๒ ใบ.

ใบหลังขาว ดู เจตพังคี.

ป

ปฉัณณธาตุอติสาร [ปะฉันนะทาต-] น. โบราณกรรมอติสารชนิดหนึ่ง ตำราการแพทย์แผนไทยไม่ระบุว่าเกิดจากความผิดปกติของธาตุใด ผู้ป่วยมีอาการท้องเสีย ถ่ายอุจจาระเป็นน้ำสีแดง นอกจากนี้ ยังมีอาการจุกเสียดท้อง แน่นในลำคอ เป็นต้น ดังตำรายาติลาจารึกในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม [๔/๑๕๓-๑๕๔] ตอนหนึ่งว่า “... จะกล่าวลักษณะปฉัณณธาตุอติสาร อันเป็นโบราณกรรมเป็นคำรบ ๒ มีอาการและประเภทกระทำให้ลงเป็นน้ำขานหมาก และน้ำแดงโมแล้วกระทำให้จุกให้แตกเป็นกำลัง แน่นในลำคอ จะกินข้าวน้ำมิได้ ให้รากลมเปล่าเป็นกำลัง ...”.

ปฐุมยาม [ปะถุมมะยาม] น. เวลาตั้งแต่ ๑๘.๐๐ น. ถึง ๒๒.๐๐ น. ตามการแบ่งเวลากลางคืนในบาลี, ยามต้น ก็เรียก. ดู ยาม, ยาม- ประกอบ.

ปฐุมวัย [ปะถุมไว, ปะถุมมะไว] น. วัยต้น แพทย์แผนไทยนับตั้งแต่แรกเกิดจนถึงอายุ ๑๖ ปี.

ปฐูวรีธาตุ, ปถวรีธาตุ [ปะถะวรีทาต] ดู ธาตุดิน.

ปถวรีธาตุสมุฏฐาน ดูใน ธาตุสมุฏฐาน.

ปทุม ดูใน บัวหลวง.

ปทุมราชา ดู ไม่เท่ายายม่อม.

ปรกติโลहित ดู โลहितปรกติโทษ.

ปรเมเห [ประะ-] น. ๑. ตำราการแพทย์แผนไทยฉบับหนึ่ง ไม่ปรากฏชื่อผู้แต่ง มีเนื้อหาสำคัญกล่าวถึงโรคที่เกิดจากน้ำปัสสาวะ. ๒. เมื่อกมันหรือเปลวแข็ง ซึ่งมีลักษณะขุ่นข้นคล้ายหนอง คัมภีร์มูจนาปักขันทิกาวา มี ๒๐ ประการ ได้แก่ สันทฆาต ๔, องค-สูตร ๔, อุปทม ๔, ชำรวั ๔ และไส้ด้วน ๔.

ปรวด [ปะหรวด] น. เนื้อที่เป็นโรค มีลักษณะเป็นก้อนแข็งอยู่ใต้ผิวหนัง ดังคัมภีร์ประณมจินดา [๑/๓๗/๗] ตอนหนึ่งว่า “... เมื่ออายุกุมารได้ขวบ ๑ กับ ๖ เดือน ทรางที่ในเกาะเยี่ยวนั้น ก็กระทำให้ขัดเบา บางทีเบาตกออกมาดังน้ำเข้าดินสีพองก็มี ดังน้ำหนองก็มี ให้เจ็บปวดคันเสือกไปมา ให้เบาหนักหนืดๆ ไป บางทีให้פקขึ้นที่ปลายองคฆาต บางทีให้פקขึ้นที่หัวเหน่า ให้เปนหนอง แลหนองนั้นก็กลายเปนปรวดเข้าคือ ลูกนิ่ว บ้าง ...”, ฝัปรวด ก็เรียก.

ประคบ ก. นาบและกดคลึงตามส่วนต่าง ๆ ของร่างกายด้วยความร้อนหรือความเย็น.

ประจำดีกระปือ ดู ประจำดีควาย.

ประจำดีควาย น. ๑. เครื่องยาที่เป็นผลแห้งของพืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Sapindus trifoliatus* L. ในวงศ์ Sapindaceae มีรสและสรรพคุณดังตำราประมวลสรรพคุณยาไทย (ภาคสาม) [๒๕/๑๖] ตอนหนึ่งว่า “... แขน้ำล้างหน้า รักษาผิว ลูกตม เอาพองสุ่มศิระะเด็กแก้หวัด คัดจุมูก แก้วรังแค ถ้าสุ่มให้ดำเกียมทำยาขับประทานแก้ร้อนในกระหายน้ำ แก้หอบหืด แก้พิษไข้ ลดความร้อนในร่างกาย แก้ไข้เชื่องซึม ...” และตำราไม้เทศเมืองไทย [๔๕/๔๐๘] ตอนหนึ่งว่า “... ผลมะคำดีควาย

รสขม แก้กาฬภายใน ดับพิษทุกอย่าง แพทย์ตามชนบทใช้ผลมะคำดีควายสุ่มให้เป็นถ่าน แล้วปรุงเป็นยารับประทาน ดับพิษร้อนภายใน, แก้พิษไข้, พิษทรางของเด็ก และใช้รวมกับเม็ดมะกอนสุ่ม รับประทานเป็นยาแก้หอบ เนื่องจากปอดชื้น ปอดบวม ...”。๒. พืชมีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Sapindus trifoliatu*s L. ในวงศ์ Sapindaceae มีชื่อสามัญว่า soap nut เป็นไม้ต้นขนาดกลาง แยกเพศต่างต้น เปลือกสีเทา แตกกิ่งก้านสาขามาก ตรงส่วนบนของลำต้น ใบเป็นใบประกอบแบบขนนก มีใบย่อย ๓-๗ ใบ ใบย่อยรูปรีกว้างถึงรูปไข่ ปลายมน หรือเว้าตื้น ผิวใบเกลี้ยงทั้ง ๒ ด้าน ช่อดอกแบบช่อกระจุกโปร่ง ออกตามปลายกิ่ง ดอกมีขนาดเล็ก สีขาว กลีบเลี้ยงมี ๕ กลีบ กลีบดอกมี ๕ กลีบ ผลมี ๓ พู โดยทั่วไปจะฝ่อไป ๑-๒ พู รูปค่อนข้างกลม เมื่ออ่อนมีสีเขียว เมื่อแก่จะแห้งผิวย่นมีสีน้ำตาลเข้มถึงเกือบดำ มีเมล็ด ๑ เมล็ด ค่อนข้างกลม สีดำเป็นมัน, คำดีควาย ประคำดีกระบือ หรือ มะคำดีควาย ก็เรียก.

ประจุ ก. ขับออก ถ่ายออก.

ประจุโลหิต ก. ขับโลหิตระดูที่เน่าเสียออกจากร่างกาย ดังคัมภีร์มหาโชดรัต [๑๔/๓๗/๓] ตอนหนึ่งว่า “... ให้แพทย์ทั้งหลายพิจารณาดู ให้รู้ว่าโลหิตนั้นเกิดแต่ที่ใดๆ แล้ว ให้ประกอบยาอันชื่อพรหมภักตร์ ประจุโลหิตร้ายเสียให้สิ้นเชิงแล้ว จึงแต่งยาบำรุงไฟธาตุให้กินให้ธาตุทั้ง ๔ เสมอกันแล้ว ...”.

ประจุเสมหะ ก. ขับเสมหะออกทางปากหรือทางทวารหนัก ดังคัมภีร์กระษัย [๑๔/๕๔๕] ตอนหนึ่งว่า “... ยาชื่อพรหมภักตร์ เอาผลจันทน์ ๑ ดอกจันทน์ สิ่งละ ๑ ส่วน การบูร ๑ มหาหิงค์ ๑

ยาตำ ๑ สิ่งละ ๔ ส่วน ยางสลัดได ๑๒ ส่วน พริกไทย ๑๔ ส่วน
 ทำเป็นผงเอาน้ำเปลือกมะรุมนเป็นกระสาย บดทำแท่งไว้
 เท่าเมล็ดพริกไทย กินเม็ด ๑ ลงทีหนึ่ง ถ้าจะให้ลงมากทวียา
 ตามกำลังธาตุแลเบา ชำระกระษัยเต่าตกสิ้นแล แก่สรรพ
 กระษัยทั้ง ๒๖ จำพวก แลแก้ท้องรุ่มพุงมานริดสีดวง มองคร่อ
 แลแก้โลหิตสตรี้ระดูแห้งผอมเหลือง บริโภคอาหาร มักค้างอยู่
 ในทรวงอก แก่ลมแก้หอบ ประจุเสมหะให้ตกทวารหนัก และ
 ประจุสรรพลมทั้งปวงอันมีพิษแลหาพิษมิได้ แก่สรรพโรค
 อันมีอยู่ในคัมภีร์ทั้งหลายต่าง ๆ ...”.

ประชุมตำราแผนผี   ดู ตำราประชุมแผนผี.

ประดง   น. ๑. โรคกลุ่มหนึ่ง ตำราการแพทย์แผนไทยส่วนใหญ่ว่า
 เกิดจากไข้กาฬแทรกไข้พิษ ผู้ป่วยมีเม็ดผื่นหรือตุ่มขึ้นตาม
 ผิวหนัง อาจมีอาการคัน ปวดแสบปวดร้อน ตัวร้อน มือเท้าเย็น
 ร้อนในกระหายน้ำ หอบ สะอึก ปวดเมื่อยในกระดูก ปวดศีรษะ
 เป็นต้น แบ่งออกเป็น ๔ ประเภท ตามลักษณะของเม็ดผื่น
 หรือตุ่ม ได้แก่ ประดงมด ประดงช้าง ประดงควาย ประดงวัว
 ประดงลิง ประดงแมว ประดงแรด และประดงไฟ ดังคัมภีร์
 ตักกศิลา [๑/๗๐] ตอนหนึ่งว่า “... ที่นี้จะว่าด้วยลักษณะไข้กาฬ
 ที่จะเกิดแทรกในไข้พิษนั้น ๔ ประการ ให้จับเท้าเย็นมือเย็น
 ให้ตัวร้อนปนเปลง ให้ร้อนในกระหายน้ำ ให้หอบให้สะอึก
 ให้เมื่อยในกระดูก ให้เสียวไปทั้งตัว ให้จับสท้านร้อนสท้านหนาว
 ให้เชื้อมัวให้ปวดศีรษะเป็นกำลัง ให้ปากขมปากเปื่อยปากหวาน
 ปนกำลัง ให้ปากแห้ง คอแห้ง ลิ้นแห้ง ปนกำลัง ให้เพ้อพอก
 กลุ่มอกใจทั้งนี้ เปนลักษณะที่ไข้กาฬจะแทรกใน ๔ ประการ

บอกให้ฟังรู้ ที่นี้พระผู้เปนเจ้าจะสำแดง คือกาลจะมาเช่นนั้น มีนาม ปรากฏชื่อว่าอะไรบ้าง มีหลักฐานผุดขึ้นเปนยุงกัดทั้งตัว ชื่อว่าประดงมดให้คันทำพิศมสง ให้สแปรอนบอกไว้ให้ฟังรู้...”

๒. โรคประเภทหนึ่ง ตำราการแพทย์แผนไทยว่า เกิดจาก ลมรามาธานี ซึ่งเกิดที่หัวใจ พัดขึ้นไปบนศีรษะ ทำให้ผู้ป่วย มีอาการคันหู หน้า และตา ดังตำราอติสาร ฉบับที่ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ ๔๔๐ มัดที่ ๕๒ ตอนหนึ่งว่า “... จะกล่าวลักษณกำเนิดแห่งลมอันชื่อว่ารามะธานีว่าโยเป็น คารบ ๖ นั้น เกิดแต่ดวงหทัยขึ้นมาถึงสหัสกระทำให้คันหู คันหน้า คันตา เปนต้นแล้วชานไปทั่วทั้งกายให้คันเปนกำลัง สมมุติว่าลมพิศมที่กว่าปะดงก็ว่าแลบริโกคอาหารมิได้ ...”

๓. โรคผิวหนังชนิดหนึ่ง ทำให้คัน เป็นต้น ตามตำราการแพทย์ แผนไทยว่า มีหลายชนิด เช่น ประดงเลือด ประดงลม, ใช้ประดง ก็เรียก.

ประดงควาย น. ประดงประเภทหนึ่ง ผู้ป่วยมีเม็ดผุดขึ้นตามผิวหนัง คล้ายมีหนองอยู่ภายใน ทำให้มีอาการปวดแสบปวดร้อน ดังคัมภีร์ตักกศิลา [๑/๓๐] ตอนหนึ่งว่า “... ที่นี้จะว่าด้วยใช้ ประดงควายต่อไป มีหลักฐานผุดขึ้นมาเหมือนหนึ่งเงาหนอง ทำพิศมสงให้ปวดแสบปวดร้อน บอกไว้ให้ฟังรู้ ...”, ใช้ประดงควาย ก็เรียก.

ประดงช้าง น. ประดงประเภทหนึ่ง ผู้ป่วยมีเม็ดผุดขึ้นตามผิวหนัง คล้ายผิวมะกรูด ทำให้มีอาการคัน ปวดแสบปวดร้อน ดังคัมภีร์ ตักกศิลา [๑/๓๐] ตอนหนึ่งว่า “... ที่นี้จะว่าด้วยใช้ประดงช้าง สืบไป มีหลักฐานขึ้นเหมือนผิวมะกรูด ทำพิศมให้ปวดแสบปวดร้อนในคัน บอกไว้ให้รู้ ...”, ใช้ประดงช้าง ก็เรียก.

ประดงเพลิง, ประดงไฟ น. ประดงประเภทหนึ่ง ผู้ป่วยมีเม็ดสีแดง ยอดสีดำผุดขึ้นตามผิวหนัง เหมือนไข้ระบุงชาติ ทำให้สะบัดร้อน สะท้านหนาว เชื่อมมัว กระจายน้ำ ดังคัมภีร์ตักกคิลลา [๑/๓๑] ตอนหนึ่งว่า “... ที่นี้จะว่าด้วยลักษณะประดงไฟ ผุดขึ้นมา มีสัญญาณเหมือนไข้ระบุงชาติ มีเม็ดแดงยอดดำ ให้จับสะท้าน ร้อนสะท้านหนาว ให้เชื่อมมัวระหายน้ำเป็นกำลัง บอกไว้ ให้พึงรู้ ...”, ไข้ประดงไฟ ก็เรียก.

ประดงมด น. ประดงประเภทหนึ่ง ผู้ป่วยมีเม็ดผุดขึ้นตามผิวหนังทั่วทั้งตัวคล้ายถูกยุงกัด ทำให้มีอาการคันปวดแสบปวดร้อน ดังคัมภีร์ตักกคิลลา [๑/๓๐] ตอนหนึ่งว่า “... ที่นี้พระผู้เปนเจ้า จะสำแดง คือกาลจะมาเช่นนั้นมีนามปรากฏชื่อว่าอะไรบ้าง มีสัญญาณผุดขึ้นเป็นยุงกัดทั้งตัว ชื่อว่าประดงมดให้คัน ทำพิศมสงให้แสบร้อน บอกไว้ให้พึงรู้ ...”, ไข้ประดงมด ก็เรียก.

ประดงแมว น. ประดงประเภทหนึ่ง ผู้ป่วยมีเม็ดคล้ายตาปลาผุดขึ้นตามผิวหนัง ทำให้มีอาการปวดแสบปวดร้อน ดังคัมภีร์ตักกคิลลา [๑/๓๐] ตอนหนึ่งว่า “... ที่นี้จะว่าด้วยลักษณะประดงแมว ผุดขึ้นมามีสัญญาณดังตาปลากระทำพิศมกระทำสงให้ปวดแสบปวดร้อน บอกไว้ให้พึงรู้ ...”, ไข้ประดงแมว ก็เรียก.

ประดงแรด น. ประดงประเภทหนึ่ง ผู้ป่วยมีผิวหนังหนาแดงขึ้นเป็นปื้น แล้วสีจะคล้ำขึ้นจนเป็นสีดำ แตกเป็นเกล็ดเหมือนหนังแรด ทำให้มีอาการปวดแสบปวดร้อน ดังคัมภีร์ตักกคิลลา [๑/๓๐] ตอนหนึ่งว่า “... ที่นี้จะว่าด้วยลักษณะประดงแรด ผุดขึ้นมามีสัญญาณ แดงขึ้นมาหนาดังหนังแรด แล้วให้คล้ำดำ เข้าเป็นเกล็ดเหมือนหนังแรดทำพิศมสงให้ปวดแสบปวดร้อน บอกไว้ให้พึงรู้ ...”, ไข้ประดงแรด ก็เรียก.

ประดงลม น. ประดงชนิดหนึ่ง ผู้ป่วยมีผื่นคันขึ้นตามผิวหนังเป็นกลุ่ม ๆ โบราณว่าเกิดจากลมเป็นพิษ, ใช้ประดงลม หรือลมพิษ ก็เรียก.

ประดงลิง น. ประดงประเภทหนึ่ง ผู้ป่วยมีเม็ดคล้ายข้าวสารคั่ว ผุดขึ้นตามผิวหนัง ทำให้มีอาการปวดแสบปวดร้อน ดังคัมภีร์ตักกศิลา [๑/๓๐] ตอนหนึ่งว่า “... ที่นี้จะว่าด้วยลักษณะประดงลิงทำพิศม์ทำสงให้ปวดแสบปวดร้อนขึ้นทั่วตัวบอกไว้ให้พึงรู้...” และตำราโรคนิทานคำฉันท์ ๑๑ [๓๕/๒๔] ตอนหนึ่งว่า “... ประดงลิงท่านกล่าวอ้าง เม็ดดังอย่างเข้าสารขั้ว ...”, ใช้ประดงลิง ก็เรียก.

ประดงเลือด น. ๑. ประดงชนิดหนึ่ง ผู้ป่วยมีผื่นคันขึ้นตามผิวหนังเป็นแถบยาว โบราณว่าเกิดจากเลือดเสีย หรือซ้ำในมักเกิดกับผู้หญิงที่มีระดูผิดปกติ หรือผู้ที่ได้รับความกระทบกระเทือนจากอุบัติเหตุ. ๒. พืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Spatholobus harmandii* Gagnep. ในวงศ์ Fabaceae วงศ์ย่อย Papilionoideae เป็นไม้ต้นขนาดกลาง ลำต้นสีแดงปนเหลือง ถ้าตัดลำต้นจะมีน้ำสีแดงคล้ายเลือดออกจากเปลือกต้น ตำราสรรพคุณยาไทยว่า เนื้อไม้มีรสเย็นเผื่อน เมล็ดเล็กน้อย สรรพคุณแก้เม็ดประดงผื่นคัน แก้ปวดแสบปวดร้อน น้ำเหลืองเสีย.

ประดงวัว น. ประดงประเภทหนึ่ง ผู้ป่วยมีเม็ดผุดขึ้นตามผิวหนังคล้ายผลมะยมสุก ทำให้มีอาการปวดแสบปวดร้อน ดังคัมภีร์ตักกศิลา [๑/๓๐] ตอนหนึ่งว่า “... ที่นี้จะว่าด้วยประดงวัวต่อไป มีหลักฐานดังผลมะยมสุกทำพิศม์ทำสงให้ปวดแสบปวดร้อนบอกไว้ให้พึงรู้...”, ใช้ประดงวัว ก็เรียก.

ประตูลม น. ตำแหน่งบริเวณส่วนของร่างกาย เช่น ขมับ ขาหนีบ ข้อเท้า ซึ่งใช้กดเพื่อปิดการไหลเวียนของเลือดลมชั่วคราว ในทางการนวดไทยนิยมใช้ตำแหน่งบริเวณขาหนีบเป็นหลัก.

ประเทศเย็น น. สถานที่ซึ่งมีภูมิประเทศเป็นเปือกตม ฝนตกชุก อากาศเย็น และลมฝนมาก ตำราการแพทย์แผนไทยว่า มักเป็นที่เกิดของโรคอันเกิดจากธาตุลม.

ประเทศร้อน น. สถานที่ซึ่งมีภูมิประเทศเป็นที่สูง เช่น ที่ราบสูง ภูเขา ตำราการแพทย์แผนไทยว่า มักเป็นที่เกิดของโรคอันเกิดจากธาตุไฟ.

ประเทศสมุทฐาน น. สถานที่ที่อยู่ ที่อาศัย อันเป็นที่ตั้งหรือที่แรกเกิดของโรค ตำราเวชศึกษาแบ่งออกเป็น ๔ ประการ คือ ประเทศร้อน ประเทศอบอุ่น ประเทศเย็น และประเทศหนาว คัมภีร์ธาตุวิवरณ์ แบ่งออกเป็น ๓ ประการ คือ กัณฑ์ประเทศ สาครประเทศ และสาธารณประเทศ คัมภีร์วโรยคसार แบ่งออกเป็น ๓ ประการ คือ อะนุประมะประเทศ ชังคะละประเทศ และสาธารณะประเทศ.

ประเทศหนาว น. สถานที่ซึ่งมีภูมิประเทศเป็นน้ำเค็ม เป็นเปือกตม และมีอากาศหนาว ตำราการแพทย์แผนไทยว่า มักเป็นที่เกิดของโรคอันเกิดจากธาตุดิน.

ประเทศอบอุ่น น. สถานที่ซึ่งมีภูมิประเทศเป็นน้ำ กรวด ทราย ตำราการแพทย์แผนไทยว่า มักเป็นที่เกิดของโรคอันเกิดจากธาตุน้ำ (ดีและโลหิต).

ประมวลสรรพคุณยาไทย น. ตำราการแพทย์แผนไทยชุดหนึ่ง มี ๓ เล่ม เรียบเรียงโดยโรงเรียนแพทย์แผนโบราณวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม (วัดโพธิ์) ตำราชุดนี้ให้คำอธิบาย ลักษณะและสรรพคุณของตัวยาสมุนไพรที่ได้จากพรรณ พืชชาติ วัตถุธาตุ และสัตว์วัตถุต่าง ๆ โดยให้ชื่อวิทยาศาสตร์ รวมทั้งชื่ออื่นที่เรียกในประเทศไทย บางชนิดมีภาพวาดประกอบ เล่มที่ ๑ ชื่อ “ประมวลสรรพคุณยาไทย (ภาคหนึ่ง)” มีเนื้อหาเกี่ยวกับสมุนไพรเรียงตามลำดับอักษร ก-ข โดยเริ่มต้นจากลำดับที่ ๑ คือ ก่อ จนถึงลำดับที่ ๕๕๔ ะเอมเทศ รวมทั้งสิ้นจำนวน ๒๒๒ หน้า, เล่มที่ ๒ ชื่อ “ประมวลสรรพคุณยาไทย (ภาคสอง)” มีเนื้อหาเกี่ยวกับสมุนไพรเรียงตามลำดับอักษร ช-ป โดยเริ่มจากลำดับที่ ๑ คือ ชะมวง ถึงลำดับที่ ๕๑๘ แพนน้ำหรือแพนหัวลิง รวมทั้งสิ้นจำนวน ๒๕๓ หน้า, เล่มที่ ๓ ชื่อ “ประมวลสรรพคุณยาไทย (ภาคสาม)” มีเนื้อหาเกี่ยวกับสมุนไพรเรียงตามลำดับ อักษร ม-อ โดยเริ่มจากลำดับที่ ๑ คือ มะกาดัน ถึงลำดับที่ ๓๕๘ อ้อยช้าง รวมทั้งสิ้นจำนวน ๒๑๘ หน้า.

ประโยชน์ น. อยัวะธอันทรวงไวซึ่งน้ำ, นม. ดู ถันประโยชน์ ประกอบ.

ประสรรณี น. ยาแผนไทยขนานหนึ่ง ใช้แก้ลมบาเทาที่ก ดังคัมภีร์ ขวदार [๑๔/๔๓๖] ตอนหนึ่งว่า “... ขนานหนึ่งชื่อประสรรณี แก้ลมบาเทาที่ก อันให้สลบทั้งลงทั้งอาเจียน มีรู้ว่าสันนิบาต สองคลอง ให้มือเขียว ให้เท้าเขียว ให้ชัก มีรู้ว่าป่วงให้ลงกำหนด ๓ วัน เอาพิษนาศน์ ๑ ระย้อม ๑ ไคร้เครือ ๑ เนระพูสีทั้ง ๒ เบญจกานี ๑ ว่านกีบแรด ๑ ว่านร้อนทอง ๑ ว่านนางคำ ๑

กฤษณา ๑ กระลำพัก ๑ ชะลูด ๑ ขอนดอก ๑ ตูกต่ำ ๑
ดินถนํ้า ๑ น้ำประสานทอง ๑ ชาดจอแล ๑ สุพรรณ
ถันเหลือง ๑ สุพรรณถันแดง ๑ ชาดก้อน ๑ ชาดหระคุณ ๑
สน ๑ ลัก ๑ กรักซี่ ๑ มะหะด้า ๑ เทพทาโร ๑ จันทน์ทั้ง ๒
พริกหอม ๑ พริกหาง ๑ พริกอ่อน ๑ พิกุล ๑ บุนนาค ๑
สารภี ๑ มะลิ ๑ จำปา ๑ สังกรณี ๑ สรรพโกฐ ๑ สรรพเทียน ๑
หิงทอง ๑ ยาด้า ๑ เปญจกุล ๑ ตรีผลา ๑ ผลผักชีล้อม
ผลผักชีลา หิระพา ๑ กระเทียม ๑ ดอกตี่ ๑ เอาสิ่งละ ๑ เพื่อ
ชะมด ๑ พิมเสน ๑ กระวาน ๑ กานพลู ๑ เอาสิ่งละ ๑ สสิ่ง
เปล้าน้อย ๒ สสิ่ง ใบสลด ๕ ตำสิ่ง สหัดคุณ ๒ ตำสิ่ง ใบมะตูม
เท่ายา บดบั่นแบ่งเท่าผลมะแว้ง ละลายน้ำผึ้ง แก้มอาการ
ดังกล่าวมาก็หาย แลลมหทัยวาทก็หายสิ้นแล ...”.

ประสะกานพลู   ดู ประสะกานพลู.

ประสะจันทน์แดง   ดู ประสะจันทน์แดง.

ประสะเจตพังคี   ดู ประสะเจตพังคี.

ประสะ   ก. ๑. การทำความสะอาดตัวยา หรือล้างตัวยา. ๒. การ
ทำให้พิษของตัวยาสมุนไพรมลลง เช่น การประสะยางสลัดได
เพื่อให้พิษลดลง ใช้เป็นตัวยาได้ปลอดภัยมากขึ้น. ๓. มีน้ำหนัก
เท่าตัวยาอื่นทั้งหมดในตำรับยาเหมือนกัน มักใช้เป็นชื่อยา เช่น
ยาประสะกะเพรา คือ มีน้ำหนักกะเพราเท่าตัวยาอื่นทั้งหมด
ในตำรับรวมกัน. ๔. ทำให้สะอาด บริบูรณ์ หรือมีมากขึ้น เช่น
ประสะน้ำมัน คือ ทำให้น้ำมันของมารดาที่กินยานี้บริสุทธิ์
ปราศจากโรคและมีมากขึ้น ใช้เลี้ยงทารกได้อย่างปลอดภัย.

ประสะกะเพรา น. ยาแผนไทยหลายขนาน อาจมีสูตรตำรับและข้อบ่งใช้แตกต่างกันออกไป ยาขนานนี้จัดเป็นยาสามัญประจำบ้านแผนโบราณตามประกาศกระทรวงสาธารณสุข พ.ศ. ๒๕๕๖ และเป็นยาแผนไทยหรือยาแผนโบราณในบัญชียาหลักแห่งชาติ พ.ศ. ๒๕๕๙ มีสูตรตำรับตรงกับตำราอายุรเวทศึกษา โดยมีข้อบ่งใช้แก้ท้องอืด ท้องเฟ้อ จุกเสียด ดังตำราอายุรเวทศึกษา [๔๓/๒๖๓] ตอนหนึ่งว่า “... ยาประสะกะเพรา ของหมอมาดั่น สุภาพ เอาพริกไทย น้ำประสานทองสะอาด ซึ่งแห้ง ดีปลี กระเทียม สิ่งละ ๑ สลึง ชะเอม มหาหิงค์ สิ่งละ ๑ บาท ผิวมะกรูด ๒ บาท เปลือกซินเธาว์ ๑ เพื่ออง ใบกระเพราเท้ายาทั้งหลาย บดด้วยน้ำสุรา บั่นแห้งเทำเม็ดพริกไทย ละลายน้ำ น้ำสุรา กินแก้ท้องขึ้น ท้องเฟ้อ แก้ปวดมวนแทรกโพลหมกไฟปนกับน้ำสุรา...”. อย่างไรก็ตาม ตำราเวชศึกษาระบุสูตรตำรับและสรรพคุณแตกต่างกันออกไป.

ประสะกานพลู น. ยาแผนไทยขนานหนึ่งใช้แก้ปวดมวนท้อง มีตัวยาว วิธีปรุง วิธีใช้ และสรรพคุณ ดังตำราเวชศึกษา [๑๖/๒๔] ตอนหนึ่งว่า “... ยาประสะกานพลู เอาเทียนดำ ๑ เทียนขาว ๑ โกงสุล ๑ โกงสุกระดุก ๑ มาสทั้ง ๒ การบูน ๑ ไคร้เครือ ๑ เปลือกเพกา ๑ เปลือกขี้ฮ้าย ๑ ใบกะวาน ๑ ลูกกะวาน ๑ ลูกผักชี ๑ แฝกหอม ๑ ว่านน้ำ ๑ กะชาย ๑ เปราะ ๑ รากแจง กรุงเขมา ๑ ยาเหล่านี้นักสิ่งละ ๑ บาท รากข้าวสารหนัก ๑ บาท เนื้อไม้ ๑ ลูกจันทน์ ๑ ขมิ้น ๑ ยาทั้งนี้หนักสิ่งละสลึง เปลือกขิกหนัก ๒ บาท ๒ สลึง กานพลูเท้ายาทั้งหลาย แก้ปวดมวน ลูกจันทน์เทศ โพล กะทือ หมกไฟเป็น

กระสาย ...” ปัจจุบันยานานนี้จัดเป็นยาสามัญประจำบ้าน
แผนโบราณตามประกาศกระทรวงสาธารณสุข พ.ศ. ๒๕๕๖
และเป็นยาแผนไทยหรือยาแผนโบราณในบัญชียาหลักแห่งชาติ
พ.ศ. ๒๕๕๙, ประสรวงานพลู ก็เรียก.

ประสะจันทน์แดง น. ยาแผนไทยขนานหนึ่งใช้แก้ไข้ มีตัวยาว
วิธีปรุง วิธีใช้ และสรรพคุณ ดังตำราเวชศึกษา [๑๖/๓๑]
ตอนหนึ่งว่า “... ยาประสะจันทน์แดง รากเหมือดคน
๑ ตำลึง รากมะปรางหวาน ๑ ตำลึง รากมะนาว ๑ ตำลึง
เปราะหอม ๑ ตำลึง โกฐหัวบัว ๑ ตำลึง จันทน์เทศ ๑ ตำลึง
ฝางเสน ๑ ตำลึง เกษรบัวหลวง ๑ บาท เกษรสารภี
๑ บาท เกษรบุณฑริก ๑ บาท ดอกมะลิซ้อน ๑ บาท จันทน์แดง
เท่ายาทั้งหลาย แก้ไข้ร้อนเชื่อมมัว กระจายน้ำ แก้คุณ
เสมหะเป็นพิษ น้ำดอกไม้ เหมือดคน รากมะนาว ราก
มะปรางหวาน ฝน ...” ปัจจุบันยานานนี้จัดเป็นยาสามัญ
ประจำบ้านแผนโบราณตามประกาศกระทรวงสาธารณสุข
พ.ศ. ๒๕๕๖ และเป็นยาแผนไทยหรือยาแผนโบราณในบัญชี
ยาหลักแห่งชาติ พ.ศ. ๒๕๕๙, ประสะจันทน์แดง ก็เรียก.

ประสะเจตพังคี น. ยาแผนไทยขนานหนึ่ง ใช้แก้กษัย จุกเสียด
มีตัวยาววิธีปรุง วิธีใช้ และสรรพคุณ ดังตำราเวชศึกษา [๑๖/๓๔]
ตอนหนึ่งว่า “... ยาประสะเจตพังคี เอาดอกจันทน์ ๑
ลูกจันทน์ ๑ ลูกกระวาน ๑ กานพลู ๑ ใบกระวาน ๑
กรงูเขมา ๑ ไค้เครือ ๑ การะบูร ๑ ลูกสมอทะเล ๑
พญารากขาว ๑ เปลือกหว่า ๑ เกล็ดสินเธาว์ ๑ ยาทั้งนี้เอา
สิ่งละ ๒ สลึง พริกไทย ๑ บาท บอระเพ็ด ๑ บาท ข่า ๔ บาท
ระย่อม ๔ ตำลึง เจตพังคี ๔ ตำลึง น้ำกระสายต่างๆ แก้ม

กระษัย เท้ามือเย็น ...” ปัจจุบันยาขนานนี้จัดเป็นยาสามัญประจำบ้านแผนโบราณตามประกาศกระทรวงสาธารณสุข พ.ศ. ๒๕๕๖ และเป็นยาแผนไทยหรือยาแผนโบราณในบัญชียาหลักแห่งชาติ พ.ศ. ๒๕๕๙, ประสระเจตพังคิ ก็เรียก.

ประสระประะใหญ่ น. ยาแผนไทยขนานหนึ่ง ใช้ถอนพิษไข้ แก่ตานขวาง ยาขนานนี้จัดเป็นยาสามัญประจำบ้านแผนโบราณตามประกาศกระทรวงสาธารณสุข พ.ศ. ๒๕๕๖ และเป็นยาแผนไทยหรือยาแผนโบราณในบัญชียาหลักแห่งชาติ พ.ศ. ๒๕๕๙ มีสูตรตำรับตรงกับคัมภีร์แพทย์ไทยแผนโบราณ [๓๓/๑๗๖] ตอนหนึ่งว่า “... ยาประสระประะใหญ่ แก่พิษไข้ตานขวาง ตานชะไมย แก่ลมขวางทั้งปวง แก่ลมผู้ใหญ่ก็ได้ เอาโกฐทั้ง ๕ เทียนทั้ง ๕ ลูกจันทน์ ดอกจันทน์ ลูกกระวาน กานพลู จันทน์ ทั้ง ๒ ดอกบุนนาค ดอกสารภี ดอกพิทูล เกสรบัวหลวง เอาสิ่งละ ๑ บาท เอาหว่านประะเท่ายาทั้งหลาย บดบั่นแห่ง ละลายน้ำดอกไม้อหรือน้ำขาวข้าว กินแลชะโลม ...”

ประสระไฟล น. ยาแผนไทยหลายขนาน อาจมีสูตรตำรับและข้อบ่งใช้แตกต่างกันออกไป ยาขนานนี้จัดเป็นยาสามัญประจำบ้านแผนโบราณตามประกาศกระทรวงสาธารณสุข พ.ศ. ๒๕๕๖ และเป็นยาแผนไทยหรือยาแผนโบราณในบัญชียาหลักแห่งชาติ พ.ศ. ๒๕๕๙ มีสูตรตำรับตรงกับตำราอายุรเวทศึกษา โดยมีข้อบ่งใช้สำหรับแก้จุกเสียด แก้ระดูไม่ปกติ ขับน้ำคาวปลา เป็นต้น มีตัวยา วิธีปรุง วิธีใช้และสรรพคุณ ดังตำราอายุรเวทศึกษา [๔๓/๑๙๔] ตอนหนึ่งว่า “... ยาประสระไฟล เอาผิวมะกรูด ว่านนํ้า กระเทียม หอม พริกไทย ดีปลี ชিং ขมิ้นอ้อย เทียนดำ

เกลือสินเธาว์ สิ่งละ ๒ ตำลึง การบูร ๑ บาท ไพลเท่ายาทั้งหลาย
ตำผง กินแก้จุกเสียดน้ำร้อน ...”. ส่วนตำรายาศิลาจารย์
ในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ให้สูตรตำรับยานานนี้
แตกต่างกันออกไป [๔/๓๔๔] ดังความตอนหนึ่งว่า “... ยาชื่อ
ประสะไพล เอาผลจันทน์เทศ, กระวาน, กานพลู, ผิวมะกรูด,
ว่านน้ำ, ชিংแห้ง, หอมแดง, มหาหิงคุ์, ยาดำ, น้ำประสาธทอง
สุทธิ, การบูร, สิ่งละส่วน ไพล ๑๑ ส่วน ทำเป็นจุนบดทำ
แห้งไว้ ละลายน้ำมะกรูดเผาไฟให้สุกแทรกการบูรให้กินแก้
ลมทรางทั้ง ๗ จำพวก ซึ่งกระทำพิษต่าง ๆ นั้น หายดีนัก ...”.
อย่างไรก็ตาม คัมภีร์แพทย์ไทยแผนโบราณ ให้สูตรตำรับของ
ยานานนี้แตกต่างกันออกไปอีก [๓๒/๒๔๙] ดังความตอน
หนึ่งว่า “... ยาประสะไพล เอาการะบูน ๓ บาท ชิงแห้ง ๔ บาท
ขมิ้นอ้อย ๔ บาท เทียนดำ หัวหอม หัวกระเทียม พริกไทย
ดีปลี เกลือสินเธาว์ เอาสิ่งละ ๕ บาท ไพลเท่ายาทั้งหลาย
บดเป็นผงละลายน้ำร้อนกิน แก้มุดกิด มุดผาด แก้จุกเสียด
แก้ฟกช้ำ และบวม แก้ระดูพิการ ขับโลหิตเน่าในเรือนไฟ และ
น้ำคาวปลา ...”.

ประสะมะแว้ง น. ยาแผนไทยขนานหนึ่ง ใช้แก้ไอ ขับเสมหะ มีตัวยา
วิธีปรุง วิธีใช้ และสรรพคุณ ดังตำราประมวลหลักเภสัช
[๒๑/๑๓๒] ตอนหนึ่งว่า “... ยาประสะมะแว้ง วัตถุดิบประกอบ
สารส้ม ๑ ส่วน ขมิ้นอ้อย ๓ ส่วน ใบสวาด ใบตาลหม่อน
ใบกระเพรา เอาสิ่งละ ๔ ส่วน ลูกมะแว้งต้น ลูกมะแว้งเครือ
เอาสิ่งละ ๘ ส่วน วิธีทำและขนาดรับประทาน บดเป็นผง
ผสมน้ำสุกแทรกคิงเหลื่อมพิมเสนพอควร ปั่นเม็ดหนัก

ประมาณ ๑/๕ กรัม เด็กครึ่งละ ๑ เม็ด ผู้ใหญ่ครึ่งละ ๕-๗ เม็ด
รับประทานบ่อย ๆ สรรพคุณแก้ไข้ แก้เสมหะ ละลายน้ำ
มะขามเปียกแทรกเกลือ หรือใช้ผสมน้ำมะนาว หัวยหอม
แทรกเกลือพอควรกวาดคอ ...” ปัจจุบันยานานนี้จัดเป็น
ยาสามัญประจำบ้านแผนโบราณตามประกาศกระทรวง
สาธารณสุข พ.ศ. ๒๕๕๖ และเป็นยาแผนไทยหรือยา
แผนโบราณในบัญชียาหลักแห่งชาติ พ.ศ. ๒๕๕๙.

ปรีชาต ก. ทำให้ธาตุทั้ง ๔ สมดุล ทำหน้าที่ได้ตามปกติ.

ปราณยักษ น. ลมที่แล่นตามสันหลัง ตำราว่า มี ๒๐ จำพวก
แพทย์แผนไทยแก้ด้วยยาสหัสธารา ดังคัมภีร์แพทย์ไทย
แผนโบราณ [๓๓/๒๓/๙] ตอนหนึ่งว่า “...ยาชื่อสหัสธารา
แก้ลม ๘๐ จำพวก แก้เสมหะ ๒๐ จำพวก แก้ลมเข้าในเส้น
ชื่อวาตะพรรค ๓๐ จำพวก แก้ลมแล่นในเนื้อ ๘ จำพวก
แก้ลมแล่นตามสันหลัง ชื่อปราณยักษ ๒๐ จำพวก แก้โลหิต
กำเดา ทำให้เป็นฝีในอก ๕ จำพวก ชื่ออุระวาด ให้สลักอก
จุกเสียด ...”.

ปรีณามัคคี [ปะรินามัคคี] น. โฝย่อยอาหาร ทำให้อาหารที่กิน
แหลกละเอียด เป็นองค์ประกอบ ๑ ใน ๔ ชนิดของธาตุไฟ.

ปรีทยัคคี [ปะริทยัคคี] น. ไฟทำให้ร้อนภายใน หรือไฟร้อน
ระล่ำระสาย เป็นองค์ประกอบ ๑ ใน ๔ ชนิดของธาตุไฟ.

ปรุ [ปรุ] ๑. ก. ทำให้เป็นรู ๆ, สลักให้เป็นรู ๆ มีลวดลายต่าง ๆ.
๒. ว. เป็นรูเล็ก ๆ เช่น หน้าปรุ; ทะลุ.

ปล่อยปลิง ๑. ก. นำปลิงมาวางไว้ตำแหน่งที่ต้องการให้ดูดเลือดเสีย
ออก. ๒. น. วิธีการบำบัดโรคแบบการแพทย์แผนไทยวิธีหนึ่ง

โดยการนำปลิงมาวางไว้ตามตำแหน่งต่าง ๆ ของร่างกาย ที่ต้องการให้ดูดเลือดเสียออก, วางปลิง หรือ วางซัลลูกะ ก็เรียก.

ปลาบ [ปลฺาบ] ว. อาการที่รู้สึกแสบวาบเข้าหัวใจ เช่น เจ็บปลาบ เสียวปลาบ.

ปลาไหลเผือก น. พืชในสกุล *Eurycoma* วงศ์ Simaroubaceae ๒ ชนิด คือ ชนิด *Eurycoma longifolia* Jack เป็นไม้ต้นขนาดเล็ก ไม่ค่อยแตกกิ่ง ตามลำต้นมักพบรอยแผลเป็น ใบเป็นใบประกอบ แบบขนนกปลายคี่ มักออกเป็นกระจุกที่ปลายยอดหรือ ปลายกิ่ง ใบย่อยเรียงตรงกันข้ามหรือเกือบตรงกันข้าม รูปใบหอกถึงรูปไข่กลับแกมรูปใบหอก ช่อดอกแบบช่อแยก แขนง มีขนาดใหญ่และโปร่ง ออกตามซอกใบ ดอกสีแดง แยกเพศหรือสมบูรณ์เพศ กลีบดอกมี ๕-๖ กลีบ รูปใบหอก ถึงรูปไข่แกมรูปขอบขนาน หรือรูปไข่กลับแกมรูปขอบขนาน เมื่อตูมขอบพับเข้าจรดกัน ผลแบบผลเปลือกแข็งเมล็ดเดี่ยว รูปรีหรือรูปไข่, และชนิด *E. harmadiana* Pierre เป็นไม้พุ่ม แคระ ใบย่อยรูปแถบ ช่อดอกมีขนนุ่ม ไม่มีขนต่อม มีรากอวบ และสั้นกว่าชนิดแรก ชาวบ้านอีสาน เรียก ปลาไหลเผือกเล็ก ปลาไหลเผือกทั้ง ๒ ชนิดใช้รากทำยา มีรสและสรรพคุณ ดังตำราไม้เทศเมืองไทย [๔๕/๓๒๗] ตอนหนึ่งว่า “... ราก ปลาไหลเผือก รสขมจัดเปื้อนเมาเล็กน้อย ถ่ายฝิในท้อง ถ่ายพิษต่าง ๆ แพทย์ตามชนบทใช้รากเป็นยาแก้ไข้ ตัดไข้ ทุกชนิด ...”, พญารากเดียว ตรึงบาดาล ไหลเผือก หยิกบ่ถอง หรือ เยียนด่อน ก็เรียก.

ปลาไหลเผือกเล็ก ดูใน ปลาไหลเผือก.

ปลิง น. ชื่อสัตว์ไม่มีกระดูกสันหลังในวงศ์ Hirudinidae ตัวยืดหดได้ คล้ายทาก เกาะคนหรือสัตว์เลือดอุ่นเพื่อดูดกินเลือด อาศัยอยู่ในน้ำจืดมีหลายชนิด เช่น ปลิงใหญ่ (*Hirudinaria manillensis*) ปลิงเข็ม (*Limnatis* spp.) ในทางการแพทย์แผนไทยนำปลิงมาใช้ดูดเลือดเพื่อบำบัดโรคหรืออาการบางอย่าง เรียกว่า “ปล่อยปลิง” ตำราปล่อยปลิงว่า ปลิงมี ๔ ประเภท คือ กษัตริยชาติ พรหมชาติ สุนัขชาติ และเพชรชาติ นอกจากนี้หมอพื้นบ้านไทยใช้ปลิงที่ดูดเลือดจากควายเผือก มัดปลายด้านหนึ่งไว้ ปลายอีกด้านหนึ่งใส่พริกไทยและตีปลิงจนเต็มแล้วมัดให้แน่น นำไปตากแดดจนแห้ง ใช้ฝนกับเหล้าสำหรับสตรีคลอดบุตรที่เลือดลมตีขึ้นจนหมดสติให้ฟื้นขึ้นมา, ชะลู่กะ ชัลลู่กะ หรือ ชัลลู่กา ก็เรียก.

ปลิงเข็ม น. ปลิงหลายชนิดในสกุล *Limnatis* วงศ์ Hirudinidae ปลิงชนิดนี้มีปากเล็กเท่าปลายเข็ม ลำตัวมีขนาดเล็กประมาณ เข็มเจาะเลือด เป็นปลิงที่มีขนาดเล็กที่สุดกลุ่มหนึ่งที่พบในประเทศไทย ในทางการแพทย์แผนไทยใช้บำบัดโรค ดังคัมภีร์อภัยสันตา [๑๖/๙๑] ตอนหนึ่งว่า “... ด้อหนึ่งให้ จักขุแดงและแสบ เกิดเพื่อกำเดาและโลหิต ให้รุมยาเสียก่อน แล้วจึงใส่ยา ให้สำรอกปลิงด้วยสุรา ล้างเมือกเสียแล้ว เอาน้ำมะพร้าวใส่ลงในปลิง ปลิงนั้นฟื้นขึ้นจึงเอาดินกับปลิง ห่อเข้ากัน ปล่อยปลิงเข็มอย่าสำรอกเลย ...”.

ปลิงควาย ดู ปลิงใหญ่.

ปลิงใหญ่ น. ปลิงชนิดหนึ่ง มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Hirudinaria manillensis* ในวงศ์ Hirudinidae พบตามแหล่งน้ำจืดตื้น ๆ

ทั่วไป เป็นปลิงที่มีขนาดใหญ่ที่สุดที่พบในประเทศไทย ในทาง การแพทย์แผนไทยใช้บำบัดโรค ดังคัมภีร์อภัยสันดา [๑๖/๙๐] ตอนหนึ่งว่า “... ต่อกะจกนิลปัต รากเกิดแต่ดี มักให้หาวนอน ให้จักษุมืดมัวเหมือนแดดบด มักให้อยากเปรี้ยวหวาน ทานให้ปล่อยปลิงกัดดอกไม้ข้างขวา ๗ ตัว ข้างซ้าย ๕ ตัว ปลิงใหญ่ ๗ ตัว ...”, ปลิงควาย ก็เรียก. (อ. Asian medicinal leech).

ปลิงน้อง น. เฝื่อน้องลักษณะคล้ายหัวปลี.

ปลุกไฟธาตุ ๑. ก. ทำให้ธาตุไฟสมบูรณ์เป็นปรกติ. ๒. น. ยา แผนไทยขนานหนึ่ง ใช้เป็นยาบำรุงและปรับธาตุไฟให้เป็นปรกติ กระตุ้นน้ำนม กระจายเลือดลมในหญิงหลังคลอด เป็นยา อายุวัฒนะ มีตัวยา วิธีปรุง วิธีใช้ และสรรพคุณ ดังคัมภีร์ มหาโชตรัต [๑๗/๕๐๔] ตอนหนึ่งว่า “... ยาปลุกไฟธาตุ เป็นอายุวัฒนะด้วย ทานให้เอาดีปลี ๑ รากข้าวพลุ ๑ ผักแพวแดง ๑ สะค้าน ๑ ชิงแห้ง ๑ ผลผักชีล้อม ๑ วานน้ำ ๑ แห้วหมู ๑ ผลพิลังกาสา ๑ ผิวมะกรูด ๑ ยาทั้งนี้เอาเสมอภาค พริกอ่อนเท่ายาทั้งหลาย ทำผงละลายน้ำผึ้งก็ได้ น้ำส้มชาก็ได้ น้ำร้อนก็ได้ สุราก็ได้ ปลุกไฟธาตุให้โลหิตงาม ถ้าไม่มีระดู ให้ระดูมีมา ถ้าแม่ลูกอ่อนกินมีน้ำนมมากทั้งหาย โทษมิได้เลย ดีนักแล ...”. ปัจจุบันยาขนานนี้จัดเป็นยาแผนไทยหรือ ยาแผนโบราณในบัญชียาหลักแห่งชาติ พ.ศ. ๒๕๕๙.

ป่วง น. กลุ่มโรคระบบทางเดินอาหารประเภทหนึ่ง ผู้ป่วยมีอาการ ท้องร่วง อาเจียน และอาจมีอาการทางระบบประสาทร่วมด้วย มักเกิดจากการกินอาหารผิดสำแดง คัมภีร์ฉันทศาสตร์แบ่ง ป่วงออกเป็น ๔ ประการ ตามอาการที่แสดงออก ได้แก่ ป่วงงู

ป่วงลิง ป่วงลม ป่วงคิลา ป่วงลูกนก ป่วงเลือด ป่วงน้ำ และ ป่วงโกฐ ดังคัมภีร์ฉันทศาสตร์ [๑๘/๒๔] ตอนหนึ่งว่า “...ตำรา ป่วงประการแปด บอกให้แพทย์พึงรู้ พิจารณาดูโดยกิริยา ใช้มีมาต่าง ๆ กัน อย่าสำคัญว่าปีศาจ เหตุเพราะธาตุต้อง สำแดง ท่านให้แบ่งเป็นสี่ ตามคัมภีร์พระอภิธรรม คือ ดิน น้ำ ลม ไฟ แยกออกไปเป็นสองกระแสคลองธรรมดา สังขาราชัย และวิชัย จึงนับได้แปดประการ ชื่อของท่านจงรู้ คือ ป่วงงู มักกะฐา ลมคิลานก โลहित น้ำ โกรฐคิดเจ้าเป็นแปด แม้ผู้แพทย์ จะรักษา ดูกิริยาอาการ ...”. บางตำราว่าป่วงมี ๕ ประการ ๗ ประการ และ ๑๒ ประการ, ลมป่วง หรือ ป่วง ๘ จำพวก ก็เรียก.

ป่วง ๑๒ ประการ น. โรคป่วงกลุ่มหนึ่ง ซึ่งประกอบด้วย ป่วงม้า ป่วงวัว ป่วงกวาง ป่วงลิง ป่วงควาย ป่วงขี้ ป่วงลม ป่วงหมา ป่วงหมู ป่วงแรด และป่วงช้าง (ตามตำราเวชศาสตร์ฉบับ รัชกาลที่ ๕ เล่ม ๒ ปรากฏชื่อเพียง ๑๑ ชนิด) ดังคัมภีร์ แผนนวด [๒/๑๑๔] ตอนหนึ่งว่า “... ป่วงนี้มีอยู่ ๑๒ ประการ คือป่วงม้า ป่วงวัว ป่วงควาย ป่วงลิง ป่วงกวาง ป่วงขี้ ป่วงลม ป่วงหมา ป่วงหมู ป่วงแรด ป่วง ๑๒ ประการนี้ต่าง ๆ กันแล ฯ ถ้าให้ทาน้ำมันต้องตายแล ฯ ป่วงช้าง เอาขี้ช้าง ...”.

ป่วง ๕ ประการ น. โรคป่วงกลุ่มหนึ่ง ซึ่งประกอบด้วย ป่วงน้ำ ป่วงลม ป่วงวานร ป่วงสุนัข และป่วงหิว ดังตำรายาศิลาจารึก ในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม [๔/๑๓๑-๑๓๒] ตอนหนึ่งว่า “... จะกล่าวลักษณะในปัสสยาว่าตอดิสาร อันเป็นปัจจุบัน กรรมนั้นเป็นคำรบ ๓ มีอาการและประเภทบังเกิดแต่กองอริณ คือสำแดงกระทำให้ลงไปดุจกินยาสุ กินอาหารมิได้อยู่ท้อง

ให้อาเจียนมีสีอันเขียวอันเหลืองสมมติว่า ป่วง ๕ ประการ คือ ป่วงน้ำ ป่วงลม ป่วงวานร ป่วงสุนัข ป่วงหิว เป็น ๕ ประการ ด้วยกันดังนี้...”.

ป่วง ๔ จำพวก   ดู ป่วง.

ป่วงโกฐ   น. โรคป่วงชนิดหนึ่ง ผู้ป่วยมีอาการท้องเดิน อาเจียน เหงื่อออก มือเท้าชืดเป็นเหน็บ ดังคัมภีร์ฉันทศาสตร์ [๑๘/๒๕] ตอนหนึ่งว่า “... ป่วงที่สุตชื่อป่วงโกฐ เกิดเพราะโทษลมกษัย กล่อนลงรากร้อนทั้งลำคอ มือเท้าชืดชืดเขียว เสโทเหนียวกาย เป็นเหน็บ ดูต้นเล็บโลหิตคล้ำ โรคนี้รักษา รักษารักษา จะวางยา ให้ติดร้อน พริกไทยล่อนเข้ากระชาย บดละลายน้ำลูกยอ ต้มแต่พอได้รส อาการคงพอสบาย สีสยามคลายจับหัวเหว้า ปิดหนักเบาร้อนภายใน สำคัญว่าใช้หลงแก้ เตโชแปร ระล่ำระสาย สำแดงฝ่ายเทวทูต มรณญาณสูตรกำหนดแน้ หมอเร่งแก้ย่ำช้า ใบี่เหล็กมาประมาณกำ อีกพองน้ำปูนผง ใส่หม้อลงต้มเคี่ยว กินถ้วยเดียวหนักเบาคลาย ถ้าไม่หาย ย้ายเหน็บล่าง จึงจะวางยาต่อไป นี้บอกไว้ตามสถาน ป่วงแปด ประการดังนี้...”.

ป่วงงู   น. โรคป่วงชนิดหนึ่ง ผู้ป่วยมีอาการปวดท้องมากจนถึง บิดตัว อาเจียนไม่หยุด กินอาหารไม่ได้ นัยน์ตาปรอย ดังคัมภีร์ ฉันทศาสตร์ [๑๘/๒๕] ตอนหนึ่งว่า “... ป่วงงูท่านให้เร่งกลัว มักบิดตัวตาปรอย ๆ รากลงบ่อไม่หยุด สียามทรุดโทรมไป ม้วยบรรลัยแมนมัน มิฉะนั้นกรรมสนอง เป็นสองคลอง สันนิบาต แปดยามขาดคงตาย แก้กักย้ายดูลง ให้เอากล้อง ปืนไฟ น้ำร้อนใส่ไว้สักครู่ เทออกดูได้อายุคืน มาให้กินดู ลักหน เดชะกุศลก็พลันหาย ...”.

ป่วงนก   ดู ป่วงลูกนก.

ป่วงน้ำ   น. โรคป่วงชนิดหนึ่ง ผู้ป่วยมีอาการคลื่นไส้ อาเจียน อย่างรุนแรง ผิวกายชืดเหลือง สะบัดร้อนสะท้านหนาว ดังคัมภีร์ฉันทศาสตร์ [๑๘/๒๕] ตอนหนึ่งว่า “... ป่วงน้ำชายจะทำฤทธิ์ลงแล้วติดข้างคลื่นเหียน ให้อาเจียนไม่หายเหือด ผิวกายเหือดพังยล หนาวสลดกายอันดี กาลสิ่งคลีเป็นเจ้าของ ล่วงเข้าสองยามตาย สี่ยามกลายเป็นสันนิบาต อย่าประมาทเร่งแก้ทำเปลือกกุ่มน้ำกุ่มบกนั้น อีกหญ้าพันธุ์แดง สามสิ่งแรงเสมอภาค เปลือกมะกอกถากเอากิ่งยา ต้มแล้วหากาบหมาก หางย้าปากพอละจัน ยังไม่ทันจะหลุดหล่น เผาไฟปั่นเป็นถ่านดำใสในน้ำยาต้ม กินสองอมรากลงหยุด ...”.

ป่วงมักษะฐา   ดู ป่วงสิง.

ป่วงลม   น. โรคป่วงชนิดหนึ่ง ผู้ป่วยมีอาการปวดเสียดท้อง ท้องเดิน จุกอก อาเจียนเป็นน้ำลาย กระสับกระส่าย ร้องครวญคราง ดังคัมภีร์ฉันทศาสตร์ [๑๘/๒๔] ตอนหนึ่งว่า “... ป่วงลมแปรหลายอย่างเสียดสีข้างลงไม่มาก จุกอกรากอกน้ำลาย กระวนกระวายร้อนร้อง สี่ยามต้องตามตำแหน่ง ข่าตาแดง ฝนไว้ น้ำปูนใสเป็นกระสาย ถ้วยเดียวหายเหมือนว่า ...”.

ป่วงสิง   น. โรคป่วงชนิดหนึ่ง ผู้ป่วยมีอาการท้องเดิน อาเจียนแน่นหน้าอก ริมฝีปากเขียว ขอบตาชืด และมีกิริยาอาการคล้ายสิง มักรึงพัน งอตัว นิ่งกอดเข้า ดังคัมภีร์ฉันทศาสตร์ [๑๘/๒๔] ตอนหนึ่งว่า “... ป่วงสิงย้ายให้ยึงพัน หาวคางสันแน่นหน้าอก รากลงปรกติไปอย่างเดียว ฝีปากเขียวขอบตาชืด ทำจริดดังวานร เอามือช้อนกอดอก สี่ยามตกสันนิบาต ในอำนาจมรณา เมล็ดมะกอกผ่าสี่ซีก เปลือกผลส้มโอ

ฉีกเท่ากัน สุพรรณธันบาทหนึ่ง ต้นเคียวกิ่งวารี กินสองที่ หายแล ...”, ปวงมักกะฎา ก็เรียก.

ปวงลูกนก น. โรคปวงชนิดหนึ่ง ผู้ป่วยมีอาการปวดท้อง ท้องเดิน อาเจียน หาวเรอ หายใจไม่สะดวก และหนาวสั่นคล้ายลูกนก ดังคัมภีร์ฉันทศาสตร์ [๑๘/๒๔] ตอนหนึ่งว่า “... ปวงลูกนกลง เหมือนกัน โลมาชันกายสั่นสยง ให้ปวดท้องๆ ลั่นโครก หาว เรอโยกดูลำบาก หงายอ้าปากกรากครางไป หอบหายใจ คล้อแคล่ อาการแสบเช่นลูกนก สียามตกล้นนิบาต เอาสवाद เจ็ดเมล็ด เผาไฟเสร็จเป็นถ่านดำ ละลายน้ำปูนแดงใส กินเข้าไปถ้วยเดียวเหือด ...”, ปวงนก ก็เรียก.

ปวงเลือด, ปวงโลหิต น. โรคปวงชนิดหนึ่ง ผู้ป่วยมีอาการท้องเดิน อย่างรุนแรง หอบเหนื่อย ชีพ ตัวซีดเหลือง อ่อนเพลีย ดังคัมภีร์ ฉันทศาสตร์ [๑๘/๒๔-๒๕] ตอนหนึ่งว่า “... อีกปวงเลือดลง ไหลเจือย หาวหอบเหนื่อยบ่นเพื่อพิม นัยน์ตาซีมผิวกายเหลือง ทำหอยเงืองให้วางใจ เหมือนเป็นไข้สันนิบาตคั้ง เป็นที่ตั้ง เจ็ดวันตาย เร่งชวนขวยแต่แรกเป็น เอาฝางเสนแก่นไม้ลัก ไม่เอาหนักสิ่งละมือกำ เมล็ดมะกอกจำ ไว้ห้าเมล็ด เผาไฟ เสร็จวางไว้ แล้วเอาไส้ขุ่นนุ่มด อย่าไปขุดเอาที่ต้น เอาไส้พลที่สุกแล้ว สารส้มแก้วหนักกึ่งบาท ทำสิ่งขาด อย่าเฉลียว ดัมเคียวสามเอาหนึ่ง กิน บ หึ่งก็พลันหาย ...”.

ปวงศิลา, ปวงหิน น. โรคปวงชนิดหนึ่ง ผู้ป่วยมีอาการท้องเดิน อาเจียนเป็นลมเปลา เมื่อยตัว จุกเสียดบริเวณหน้าอก มือเท้าบวม กินอาหารไม่ได้ ลื่นไถ่หุด พุดอ้อแอ้ ดังคัมภีร์ ฉันทศาสตร์ [๑๘/๒๔] ตอนหนึ่งว่า “... ปวงศิลารักษายาก ให้ลงรากเป็นเดิม แล้วมันเพิ่มอาการแรง เมื่อยข้อแทงเสียด

ยอดดอกมือเท้าพกกดหนึ่งนิ้ว นึ่งสักครู่แล้วกลับเหียน มักอาเจียน
ลมเปล่า พุดเสียงเบาไกลอกหน้าตา ทั้งข้าวปลาไม่รู้รส ลิ่นไก่
หดพุดล่อแล่ ท่วงทีแท้ปีศาจสิง แล้วกลับนิ่งนอนแน่ว ลวงให้
แก้ถึงสามวัน สุปรรณถันบาทหนึ่งดี รากชิงชีเอาห้าอัน
ต้มด้วยกันเคี้ยวกึ่งน้ำ ให้กินเช้าสักสองถ้วย ถ้าบุญช่วย
ก็หายหกล ...”.

ปวดมวน ก. รู้สึกปวด ปั่นป่วนในท้อง.

ปะโตฟ้าทิคุณ น. ยาแผนไทยขนานหนึ่ง ใช้แก้ไข้เพื่อโลหิตใน
คิมหันตฤดู มีตัวยา วิธีปรุง วิธีใช้ และสรรพคุณ ดังคัมภีร์
ธาตุวิภังค์ [๑/๑๓๒] ตอนหนึ่งว่า “... ท่านให้เอาบระเพช ๑
ข้าตาแดง ๑ กะชาย ๑ ผลผักกาด ๑ จันทน์ทั้ง ๒ มะแว้งต้น ๑
จันทน์คันทนา ๑ แห้วหมู ๑ ไพล ๑ รากขั้มนอน ๑ สะค้าน ๑
รากข้าวหลอ ๑ จุกโรหิณี ๑ สนเทศ ๑ กรุงเขมา ๑ เปลือก
มูกหลวง ๑ รากตองแตก ๑ แฝกหอม ๑ กฤษณา ๑
กะล่ำงัก ๑ ชะลูด ๑ ขอนดอก ๑ สมอทั้ง ๓ อบเชย ๑
ดอกพิภูล ๑ ดอกบุนนาค ๑ สารภี ๑ เกสรบัวหลวง ๑
เอาเสมอภาค ต้ม ๓ เอา ๑ ถ้าจะให้ทุเลาแทรกดีเกลือกตาม
ธาตุหนัก ธาตุเบาเถิด ยานี้ชื่อปะโตฟ้าทิคุณ ...”.

ประวาตะคุณมะ, ประวาตะคุณมะ น. คุณมะชนิดหนึ่ง ทำให้เกิด
ก้อนหรือดานติดกับก้อนหรือดานที่เกิดจากทักซิณณะคุณมะ
ดังคัมภีร์มัญจุสารวิเชียร [๔๑/๘๓๘] ตอนหนึ่งว่า “... อันว่า
ลมก้อน, ดาส์อันชื่อว่าประวาตะคุณมะ ตั้งแอบก้อนลม
ทักซิณณะคุณมะอยู่ ...”.

ปักवादอดิสาร [ปักกะवाद-] น. อติสารชนิดหนึ่ง ผู้ป่วยมีอาการท้องเสีย ถ่ายอุจจาระเป็นสีขาวเหมือนน้ำข้าว มีกลิ่นเหม็นเหมือนซากศพ นอกจากนี้ ผู้ป่วยยังมีอาการกินข้าวไม่ได้ น้ำลายเหนียว เป็นต้น ดังตำรายาศิลาจารึกในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม [๔/๑๖๘] ตอนหนึ่งว่า “... จะกล่าวลักษณะปักवादอดิสาร บังเกิดแต่กองคุณเสมหะ กล่าวคือวาโยพัดกำเร็บ มิให้เสมหะคุมกันเข้าได้ อุจจาระนั้นมีสีขาวดุจดั่งน้ำข้าวเซ็ด เหม็นดุจอาศพอันไทรม ให้ลงไหลไปมิได้ว่างเวลากระทำใหบริโภคอาหารมิได้ ให้อาเจียนออกแต่ขะพะเหนียวให้ตัวนั้นเนื้อเต้น ให้เกิดสะเกือก ลักษณะดังกล่าวมานี้เป็นอสาทยิยอติสารโรค รักษายากนัก ...”.

ปักยีน, ปักยี่ น. ๑. โรคเด็กกลุ่มหนึ่ง มักเกิดกับทารกตั้งแต่แรกคลอดจนถึงอายุ ๑๑ เดือน ผู้ป่วยมีไข้เป็นเวลาร่วมกับอาการอื่น ๆ แตกต่างกันตามแต่ประเภท ตำราการแพทย์แผนไทยว่า เกิดจากสิ่งชั่วร้ายหรืออำนาจเหนือธรรมชาติ แบ่งเป็น ๔ ประเภท ได้แก่ นนทปักยี่ กาฬปักยี่ อสุนนทปักยี่ และเทพปักยี่ ดังคัมภีร์ประถมจินดา [๑/๒๒๓] ตอนหนึ่งว่า “... ลำดับนี้จะกล่าวด้วยปีศาจกระทำโทษแก่กุมารทั้งหลายมีลักษณ ๔ ประการ คือนันทปักยี่ประการ ๑ คือกาลปักยี่ประการ ๑ คืออสุนนทปักยี่ประการ ๑ คือเทพปักยี่ประการ ๑ เปน ๔ ประการด้วยกันดังนี้ ...”. ๒. สัตว์ปัก คือ นก (ส.).

ปังคี ดู เจตพังคี.

ปัจจุบันกรรมอดิสาร น. โรคอดิสารประเภทหนึ่ง ผู้ป่วยมีอาการท้องเสียเฉียบพลัน ตำราการแพทย์แผนไทยว่า มีสาเหตุแตกต่างกันไป แบ่งเป็น ๖ ชนิด ได้แก่ อุทรวาตอดิสาร สุนทรวาตอดิสาร ปัสสยาวาตอดิสาร กุจฉิสยาวาตอดิสาร โกฎฐาสยาวาตอดิสาร และอุตรวาตอดิสาร.

ปัจฉิมยาม [ปัจฉิมมะยาม] น. เวลาตั้งแต่ ๐๒.๐๐ น. ถึง ๐๖.๐๐ น. ตามการแบ่งเวลากลางคืนในบาลี, ยามหลัง หรือ ยามสุดท้าย ก็เรียก. ดู ยาม, ยาม-ประกอบ.

ปัจฉิมวัย [ปัจฉิมไว, ปัตฉิมมะไว] น. วัยตอนปลาย วัยชรา แพทย์แผนไทยนับตั้งแต่อายุ ๓๒ ปีเป็นต้นไป แต่ในคัมภีร์สมุฏฐานวินิจฉัยนับตั้งแต่อายุ ๓๐ ปีเป็นต้นไป.

ปัญจมหาธาตุ [ปันจมะหาพุตะ] น. ธาตุทั้ง ๕ ได้แก่ ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุลม ธาตุไฟ และอากาศธาตุ ซึ่งตามหลักวิชาการแพทย์อายุรเวทถือว่าเป็นองค์ประกอบของสรรพสิ่งในจักรวาล รวมทั้งร่างกายของมนุษย์.

ปัญจอินทรีย์ ดู เบญจอินทรีย์.

ปฏฆาต, ปัตคาคต, ปัตฆาฏ, ปัตตะฆาฏ, ดู ปัตฆาต.

ปัตฆาต [ปัตตะคาคต] น. ๑. เส้นที่มีจุดเริ่มต้นบริเวณขอบเชิงกรานด้านหน้า แล่นถึงตาตุ่ม เส้นด้านบนจะแล่นไปทางด้านหลัง ขึ้นข้างกระดูกสันหลัง (ถัดออกมาจากเส้นรัดตฆาต) ถึงบริเวณต้นคอ ท่ายทอย ขึ้นศีรษะ แล้วลงมาที่แขน เส้นที่อยู่ด้านขวา เรียก เส้นปัตฆาตขวา เส้นที่อยู่ด้านซ้าย เรียก เส้นปัตฆาตซ้าย ส่วนเส้นด้านล่างจะเริ่มจากบริเวณหน้าขา แล่นลงมาถึงตาตุ่มด้านใน เรียก เส้นปัตฆาตใน ส่วนด้านนอกเริ่มจากบริเวณ

สะโพก แล่นลงมาถึงตาตุ่มด้านนอก เรียก เส้นปัตฆาตนอก.
๒. โรคลมชนิดหนึ่ง ผู้ป่วยมักมีอาการปวดเมื่อยตามแนว
เส้นปัตฆาต เคลื่อนไหวไม่สะดวก ดังคัมภีร์แพณนาถ [๒/๙๖]
ตอนหนึ่งว่า “... ชื่อว่าลมปัตฆาตก็ว่าผู้นั้นมักนั่งนั้ก ลูกนั่งมิได้
ก็ดี ให้แก้เส้นเอ็นทั้ง ๒ แลแก้เส้นแถวหลังทั้ง ๒ แลแก้เส้น
บั้นเอวทั้ง ๒ ข้าง ชื่อว่าลมแตกกลอมนั้น ให้แก้หัวเหน่า
แลท้อง แลรอบสะดือ แลบั้นเอวแลสันหลังนั้นคลายแล. ..”,
ลมปัตฆาต ก็เรียก, เขียนว่า ปฏฐาต ปัตคาคต ปัตฆาฏ หรือ
ปัตตะฆาฏ ก็มี.

ปถวีธาตุ [ปถะวีธาตุ] ดู ธาตุดิน.

ปั้นแห่ง ก. นำเครื่องยาตามตำรับยา หั่นเป็นชิ้นเล็ก ๆ อบฆ่า
เชื้อรา บดให้ละเอียดผสมน้ำสะอาดหรือน้ำกระสายปั้นเป็นแท่ง
แล้วทำให้แห้งสนิท ดังคัมภีร์ประณมจินดา [๑/๓๗๔-๓๗๙]
ตอนหนึ่งว่า “... ยาชโลมคัมภีร์พิศมฺหะชนานนีท่านให้เอาใบ
รับทั้งสอง ใบตำสิ่งตัวผู้ ใบโคกกะออม ใบจันทร์หอม ใบขบา
ใบผักเช่า ดินประสีขาว ดินสีพอง รวมยา ๑๐ สิ่งนี้เอา
เสมอภาค บดปั้นแห่งไว้ ลายน้ำขาวเข้า ชะโลมสำหรับหะ
๘ จำพวกหายดีนั้ก ...”.

ปปผาสัง น. ปอด เป็นองค์ประกอบ ๑ ใน ๒๐ สิ่งของธาตุดิน.

ปัสสยาวาตอติสาร [ปัสสะวาด-] น. ปัจจุบันกรรมอติสารชนิดหนึ่ง
ตำราการแพทย์แผนไทยว่า เกิดจากการกินของแสลง ผู้ป่วย
มีอาการท้องเสียอย่างรุนแรง อาเจียนเป็นสีเขียวหรือสีเหลือง
โบราณเรียกว่า ปวง ตำราว่ามี ๕ ชนิด ได้แก่ ปวงน้ำ ปวงลม
ปวงวานร ปวงสุนัข และปวงหิว ดังตำรายาศิลาจารึกในวัด

พระเชตุพนวิมลมังคลาราม [๔/๑๗๑] ตอนหนึ่งว่า “... จะกล่าว
ลักษณะในปัสสยาวาตอติสาร อันเป็นปัจจุบันกรรมนั้นเป็น
คำรบ ๓ มีอาการและประเภท บังเกิดแต่กองอิริณ คือสำแลง
กระทำให้ลงไปดุจกินยาสุ กินอาหารมิได้อยู่ท้อง ให้อาเจียน
มีสีอันเขียวอันเหลือง สมมติว่าปวง ๕ ประการคือ ปวงน้ำ
ปวงลม ปวงวานร ปวงสุนัข ปวงหิว เป็น ๕ ประการ ...”. ดู ปวง
ประกอบ.

ปากขม ว. อาการที่รู้สึกขมในปากเมื่อเวลาเป็นไข้ ใน “แผนนวด”
ของตำรายาติลาจารึกในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม [๔/๑๕]
มีจุดนวดบนเส้นสุมนาสำหรับแก้ขมปาก, ขมปาก ก็เรียก.

ปากเปรี้ยว ว. อาการที่รู้สึกเปรี้ยวในปากเมื่อเวลาเป็นไข้.

ปากหวาน ว. ๑. อาการที่รู้สึกหวานในปากเมื่อเวลาเป็นไข้ใน
“แผนนวด” ของตำรายาติลาจารึกในวัดพระเชตุพนวิมล
มังคลาราม [๔/๑๕] มีจุดนวดบนเส้นสุมนาสำหรับแก้
หวานปาก, หวานปาก ก็เรียก. ๒. พุดจาไฟเราะ (มักใช้ในทาง
ที่ล้อใจหรือไม่จริงใจ).

บ้าง น. อาการม้ามโต มักเกิดในเด็ก อาจเกิดจากสาเหตุต่าง ๆ
ได้หลายอย่าง เช่น ไข้จับสั่นเรื้อรัง โรคทาลัสซีเมีย ผู้ป่วย
มักมีไข้คลุมเครือเรื้อรังร่วมด้วย จึงมักเรียก ไข้บ้าง.

ปาลติญาณะโรค [ปาละติยานะโรค] น. ริดสีดวงประเภทหนึ่งเกิด
ในสมอง ผู้ป่วยมีอาการมึน ปวด และหนักศีรษะมาก ดังตำรา
ยาติลาจารึกในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม [๔/๒๖๑]
ตอนหนึ่งว่า “... ในลำดับนี้จะว่าแต่ลักษณะเหตุโรคอันชื่อว่า
ปาลติญาณะ กล่าวคือโรคริดสีดวง อันบังเกิดในสมองศีรษะ

นั้นก่อนเป็นปฐม มีอาการกระทำให้ปวดศีรษะเป็นกำลัง บางทีให้ขบในสมองศีรษะ บางทีให้หนักศีรษะซุนไป บางทีให้มีน้ำมูกยิ่งนัก ...”, เขียนว่า บาลติญณะโรค ก็มี. ดู ริดสีดวง ประกอบ.

ปึงขม, ปึงหลวง   ดู ไม่เท่ายายม่อม.

ปิดปิวขาว, ปิดปี้ขาว   ดูใน เจตมูล, เจตมูลเพลิง.

ปิดปิวแดง, ปิดปี้แดง   ดูใน เจตมูล, เจตมูลเพลิง.

ปิดตอชิตน   น. อชิตนธาตุโรคอติสารประเภทหนึ่ง เกิดจากปิดตะทำให้เกิดโทษ ผู้ป่วยมีอาการท้องเสียอย่างแรงในเวลากลางวัน อุจจาระมีสีสีแดง กลิ่นเหมือนปลาเน่า นอกจากนี้ยังมีอาการร้อนในอก สวิงสวาย มีไข้ เป็นต้น ดังตำรายาศิลาจารึกในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม [๔/๑๖๔] ตอนหนึ่งว่า “... ว่าด้วยประเภทลงเป็นเพื่อสำแลง คือ ปิดตอชิตนนั้นเป็นคำรบ ๒ บังเกิดเพื่อบริโภคยาที่ดี บริโภคของกินที่ดี อันไปบมิได้ควรแก่ธาตุโรคนั้นมักกระทำให้ลงเพลากลางวัน มีอาการให้ร้อนในอก และให้สวิงสวายให้หิวหาแรงมิได้ ให้ตัวร้อนให้จับดุจใช้รากสาตสันนิบาต ให้อุจจาระนั้นแดง และให้ร้อนตามลำทรวงทวารขึ้นไปตลอดถึงทรวงอก มีกลิ่นดังปลาเน่าให้ปากแห้งคอแห้ง มักให้อาเจียน บริโภคอาหารมิได้ไม่รู้รส ถ้าแก้มิพียงพันกำหนด ๗ ราตรีไปก็จะเข้ารัตตธาตุอติสารจัดเป็นทุติยอติสารชวร ถ้าจะแก้ให้แก้แต่ยังอยู่ในปิดตอชิตนนั้น ตามอาจารย์กล่าวไว้ดังนี้ ...”, เขียนว่า ปิดตะอชิตน ก็มี.

ปิดตะ   ดู สมุฏฐานปิดตะ.

ปิดตะคุละมะ น. คุละมะชนิดหนึ่ง ทำให้เกิดก้อนหรือคานในทรวงอก ดังคัมภีร์มัญชุสวารวิเชียร [๔๑/๘๓๘] ตอนหนึ่งว่า “... อันว่า ลมก้อน, ดาส์อันตั้งอยู่ในอุระมีดีซึ่มอยู่เพนอันมาก ชื่อว่า ปิดตะคุละมะ ...”.

ปิดตะอชิน ดู ปิดตอชิน.

ปิดตัง [ปิดตัง] น. น้ำดี เป็นองค์ประกอบ ๑ ใน ๑๒ สิ่งของธาตุน้ำ.

ปีศาจ ดู ปีศาจ.

ปีหัง น. ม้าม (เมื่อก่อนแปลว่า ไต) เป็นองค์ประกอบ ๑ ใน ๒๐ สิ่งของธาตุดิน.

ปีศาจ น. ผี, ลักษณะนามว่า ตน, ปีศาจ ก็เรียก. (ส.; ป. ปีศาจ).

ป็น ว. อาการที่ผิวหนังเห่อขึ้นเป็นแผ่น หรือเป็นผื่น หรือเป็น แฉกหนา เช่น ลมพิษขึ้นเป็นป็น.

ปุดกกลัสมมอ [ปุด-กก-ลัสม-มอ] ดู โกลฐพุงปลา.

ปุน ดู กำลังวัวเถลิง.

ปูลอย, ปุเลย ดู ไพล.

เป็นกำลัง ว. อย่างหนัก อย่างแรง ดังคัมภีร์ตักกศิลา [๑๔/๕๑๓] ตอนหนึ่งว่า “... ที่นี้จะว่าด้วยลักษณะใช้ดาวเรือง ให้จับทำเย็นมือเย็น ให้ตัวร้อนเป็นเปลวให้จักษุแดงดังโลหิตให้ปวดศีรษะ เป็นกำลังดังว่าจักษุจะแตกออกมา ให้อาเจียนเป็นกำลังให้เชื่อมมัวร้อนในกระหายน้ำหอบสออีก ...”.

เปราะทั้ง ๒ น. จุลพิภตประเภทต่างถิ่นกำเนิดพวกหนึ่ง ประกอบด้วย เปราะบ้าน ซึ่งได้จากพืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Kaempferia galanga* L. ในวงศ์ Zingiberaceae และเปราะป่า ซึ่งอาจได้จากพืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *K. marginata* Carey และ/หรือ

K. roscoeana Wall. ในปริมาณเท่ากันโดยน้ำหนัก พิกัดนี้มี
มีรสเผ็ดขม มีรสและสรรพคุณดังตำราไม้เทศเมืองไทย
[๔๕/๓๓๐] ตอนหนึ่งว่า “... เพราะทั้งสองรสเผ็ดขม แก้เสมหะ
เจริญไฟธาตุ แก้ลมท้อง ...”, เพราะหอมทั้ง ๒ ก็เรียก.

เพราะบ้าน น. ๑. เครื่องยาที่เป็นเหง้าแห้งของพืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า
Kaempferia galanga L. ในวงศ์ Zingiberaceae มีรส
และสรรพคุณดังตำราไม้เทศเมืองไทย [๔๕/๓๒๙] ตอนหนึ่งว่า
“... เพราะหอมแดงใบแก้เกลื่อนช้าง, ดอกแก้โรคตา, ต้นแก้
ท้องขึ้นเพ้อ, หัวขับเลือดและหนองให้ตก, แก้ลมพิษ, แก้ผื่นคัน,
แก้ไอ, แก้ปวดแผล ...”. ๒. พืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า
Kaempferia galanga L. ในวงศ์ Zingiberaceae มีชื่อสามัญว่า
galanga resurrectional เป็นไม้ล้มลุกอายุหลายปี เหง้าอวบหนา
มีกลิ่นหอมเฉพาะ กาบใบเรียงสลับโอบกันแน่นชูเหนือดิน
เป็นลำต้นเทียม แตกกอ ใบเป็นใบเดี่ยว ไม่มีก้านใบ ส่วนมาก
มี ๒ ใบ แผ่นใบแบนราบติดกับพื้นดิน รูปรี รูปไข่ หรือรูป
เกือบกลม ปลายเป็นติ่งแหลม โคนมนหรือรูปลิ้น ขอบเรียบ
ด้านบนเกลี้ยง ด้านล่างมีขนสั้นนุ่ม ถ้าด้านล่างของใบมีสีขาว
แกมเขียวถึงสีเขียวอ่อน เรียก เพราะหอมขาว และถ้าด้านล่าง
ของใบมีสีแดงอมน้ำตาลถึงสีแดงเรื่อ ๆ เรียก เพราะหอมแดง
ดอกออกเป็นช่อแบบช่อกระจุกแน่นอยู่ในกาบใบ มีหลายดอก
ไม่มีก้านช่อ โคนกลีบดอกเชื่อมติดกันเป็นหลอด สีขาว
ปลายแยกเป็น ๓ แฉก ผลแบบผลแห้งแตก, เพราะหอม
ว่านตีนดิน ว่านตีนเย็น ว่านหอม หรือ หอมเพราะ ก็เรียก.

เปราะป่า น. ๑. เครื่องยาที่เป็นเหง้าแห้งของพืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Kaempferia marginata* Carey ex Roscoe หรือชนิดที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *K. roscoeana* Wall. ในวงศ์ Zingiberaceae ทั้ง ๒ ชนิด มีรสและสรรพคุณดังตำราสรรพคุณยา ฉบับของกรมหลวงวงษาธิราชสนิท [๔๒/๒๐] ตอนหนึ่งว่า “... จะกล่าวสรรพคุณเปราะป่า ต้นนั้นรู้กระจายเสียซึ่งดีแลลม ใบนั้นรู้กระทำให้ฟกบวมในท้องนั้นตกเสีย ดอกนั้นรู้แก้ไขเหน็ดเหนื่อย รากนั้นรู้กระทำซึ่งโลหิตอันเศษให้ตกเสีย ศีรษะนั้นรู้แก้อันแสลง ...” และตำราไม้เทศเมืองไทย [๔๕/๓๓๐] ตอนหนึ่งว่า “... ศีรษะแก้ไข ขับลมในลำไส้, ผสมกับหัวหอมตำให้ละเอียดผสมศีรษะเด็กแก้หวัด แก้กำเดา ...”. ๒. พืช ๒ ชนิด ในสกุล *Kaempferia* วงศ์ Zingiberaceae คือ ชนิด *Kaempferia marginata* Carey ex Roscoe และชนิด *K. roscoeana* Wall. มีชื่อสามัญว่า wild galangal, resurrectional rhizome ทั้ง ๒ ชนิด เป็นไม้ล้มลุกอายุหลายปี เหง้าอวบหนา มีกลิ่นหอมเฉพาะ กาบใบเรียงสลับโอบกันแน่นชูเหนือดิน เป็นลำต้นเทียม แตกกอ ใบเป็นใบเดี่ยว ไม่มีก้านใบ ส่วนมากมี ๒ ใบ ขนาดไม่เท่ากัน แผ่นใบแบนราบติดกับพื้นดิน รูปรีหรือรูปเกือบกลม ปลายแหลมหรือเป็นติ่งแหลม สีม่วงแดง ผิวด้านบนเกลี้ยง ด้านล่างมีขนสั้นนุ่ม ช่อดอกแบบช่อกระจุกแน่นอยู่ในกาบใบ ดอกมีจำนวนมาก โคนกลีบดอกติดกันเป็นหลอด สีขาว ผลแบบผลแห้งแตก, ตูบหุบ ว่างนเปราะป่า ห้วนเปราะป่า หรือ หัวเปราะป่า ก็เรียก.

เปราะหอม   ดู เปราะบ้าน.

เปราะหอมขาว   ดูใน เปราะบ้าน.

เปราะหอมแดง   ดูใน เปราะบ้าน.

เปราะหอมทั้ง ๒   ดู เปราะทั้ง ๒.

เปรี้ยว   ว. รสอย่างรสมะนาว มะขามเปียก มะดัน เป็นต้น.

เปลี้ยวดำ   ดู ลมเปลี้ยวดำ.

เปลือก   น. ส่วนที่หุ้มนอกของสิ่งต่าง ๆ เช่น ต้นไม้ ผลไม้ หรือ
สัตว์บางอย่าง เช่น หอย.

เปลือกมะขามขบ   ดูใน มะขาม.

เปลือย, เปื้อยขาว, เปื้อยดำ, เปื้อยเปลือกหนา   ดู ตะแบก.

แป้งเกลือกจีด   ดู เกลือกจีด.

แปลบ, แปลบ ๆ, แปล็บ, แปล็บ ๆ   ว. อาการที่รู้สึกเจ็บแสบแล่น
เข้าไปในกาย อาการที่รู้สึกวาบเข้าไปในหัวใจ อาการที่สะดุ้ง
วับขึ้น.

ผ

ผง ๑. น. สิ่งละเอียด เช่น ตำจนเป็นผง. ๒. ว. ที่ละเอียด เช่น ยาผง.

ผด น. โรคผิวหนังชนิดหนึ่ง มีเม็ดเล็ก ๆ ขึ้นเป็นผื่นตามผิวหนัง มักเกิดในเวลาที่มืออากาศร้อนอบอ้าว มีอาการคัน.

ผล น. ๑. ลูกไม้ เช่น ผลมะม่วง ผลมะปราง ผลมะตูม ผลสลอด. ๒. ลักษณะนามเรียกผลไม้ เช่น มะม่วง ๒ ผล มะปราง ๓ ผล.

ผลชีลา, ผลผักชี, ผลผักชีจีน ดู ลูกผักชี.

ผลไม้ ดู ลูก.

ผลเอน, ผลเอ็ล ดู ลูกเอน.

ผักกระโคม น. ๑. เครื่องยาที่เป็นใบแห้งของพืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Limnophila rugosa* (Roth) Merr. ในวงศ์ Plantaginaceae มีรสและสรรพคุณดังตำราประมวลหลักเภสัช [๒๐/๓๙] ตอนหนึ่งว่า “... ผักกระโคม รสเย็น กระทุ้งพิษไข้หัว ระวังความร้อน ...” ตำราประมวลสรรพคุณยาไทย (ภาคหนึ่ง) [๒๓/๑๐๕] ตอนหนึ่งว่า “... มีสรรพคุณกระทุ้งพิษ แก้ไข้หัว จำพวกหืด หัด สุกใส ดำ แดง ผีตาช ระวังความร้อนจากพิษไข้ ... ” และตำราไม้เทศเมืองไทย [๔๕/๓] ตอนหนึ่งว่า “... แพทย์ตามชนบทใช้ใบปรงเป็นยาเขียวชานานสำคัญ เป็นยากระทุ้งพิษ ขับพิษไข้หัวจำพวกเหือด, หัด, สุกใส, ดำแดง, ผีตาช และระวังความร้อนได้ดี ...”. ๒. พืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Limnophila rugosa* (Roth) Merr. ในวงศ์ Plantaginaceae เป็นไม้ล้มลุก ใบเป็นใบเดี่ยว เรียงตรงข้ามสลับตั้งฉาก รูปไข่

รูปไข่แกมรูปขอบขนานถึงรูปรีแกมรูปไข่ โคนสอบเข้าหา
ก้านใบ ปลายใบมน ขอบหยักมนถึงจักฟันเลื่อยหรือเรียบ
ด้านบนมีขนคาย ด้านล่างมีขนตามเส้นใบ ช่อดอกคล้าย
แบบช่อกระจุก มี ๒-๓ ดอก หรือออกเป็นดอกเดี่ยว
ตามซอกใบ ดอกสีฟ้าครามตรงกลางดอกสีเหลือง โคนเชื่อม
ติดกันเป็นหลอด ปลายแฉกลึก ๕ แฉก ผลแบบผลแห้งแตก
รูปไข่ เมล็ดรูปไต, กะโหม่ ผักกระโสม ผักกะโหม่ หรือ อัมกบ
ก็เรียก.

ผักกระโสม   ดู ผักกะโหม่.

ผักกะโหม่   ดู ผักกระโสม.

ผักก้านทอง   ดู พญาคาว.

ผักข้าว   ดู ผักข้าว.

ผักคาวตอง, ผักคาวทอง   ดู พญาคาว.

ผักชี   น. พืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Coriandrum sativum* L. ในวงศ์
Apiaceae มีชื่อสามัญว่า Chinese parsley เป็นไม้ล้มลุก
ทั้งต้นมีกลิ่นเฉพาะ ใบคล้ายใบประกอบ เรียงเวียนเป็นกระจุก
บริเวณโคนต้น มีรูปร่างแตกต่างกันมาก ช่อดอกแบบช่อซี่ร่ม
แยกแขนง ออกที่ยอดและตามซอกใบใกล้ยอด ดอกมีขนาดเล็ก
สีขาวหรือขาวอมชมพู มีขนาดแตกต่างกัน ผลแบบผลแห้ง
แยก ๒ ซีก รูปค่อนข้างกลมถึงรูปไข่กลับ ข้างผลเรียบไม่มี
ครีบบาง เมล็ดมีขนาดเล็กมาก ใช้เป็นอาหาร, ผักชีจีน
ผักหอม ผักหอมน้อย ผักหอมบ่อ หรือ ผักหอมพอม ก็เรียก.

ผักชีจีน   ดู ผักชี.

ผักเถิม   ดู สะระแหน่.

ผักบัว   ดู หอม.

ผักมิ ดู พรหมมิ.

ผักเสม ดู สะระแหน่.

ผักเสี้ยนผี น. พืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Cleome viscosa* L. ในวงศ์ Cleomaceae เป็นไม้ล้มลุกอายุปีเดียว แตกกิ่งมีขนสีออกเหลือง เป็นเมือกเหนียว มีกลิ่นเฉพาะ ใบเป็นใบประกอบแบบนิ้วมือ มีใบย่อย ๓-๕ ใบ รูปขอบขนาน โคนแหลม ปลายแหลม หรือมน เนื้อบาง นุ่ม ดอกออกเป็นช่อตามซอกใบที่ร่วงไป กลีบดอกรูปขอบขนาน สีเหลือง ปลายหู่หรือแหลม ผลรูปขอบขนาน โคนแหลม ปลายมีจะงอยแหลม เมล็ดมีขนาดเล็ก สีน้ำตาลแดง ผิวย่น, ราก ใบ ดอก ผล และทั้งต้นใช้ทำยา มีรสและสรรพคุณดังคัมภีร์สรรพคุณ (แลมहाพิกัต) [๕๑/๔๔๔] ตอนหนึ่งว่า “... ผักเสี้ยนผีนั้น ต้น, กระจายบุพโพ อันผูกเปนก้อนให้ตก ใบ, แก้กุสาวสา ๑๒ ประการ ดอก, ทำลายเสียซึ่งกิมิชาติ ผล, ขำพยาธิให้ตาย ราก, แก้วรณโรคแห่ง สัตริอันอยู่ไฟมิได้ ...” ตำราสรรพคุณยา ฉบับของกรมหลวง วงษาทิราชสนธิ [๔๒/๒๕] ตอนหนึ่งว่า “... จะกล่าวสรรพคุณ ผักเสี้ยนตัวผู้ คือ ผักเสี้ยนผี ต้นนี้รู้แก้บุพโพอันผูกเปนก้อน ให้ตกเสีย ใบนี้รู้แก้ทุรวะสา ดอกนี้รู้แก้ขำให้กิมิชาติตาย ลูกนี้รู้แก้แม่พยาธิทั้งปวงให้ตาย รากนี้รู้แก้้วรณโรคแห่ง สัตริอันอยู่ไฟมิได้ ...” และตำราไม้เทศเมืองไทย [๔๕/๓๕๒] ตอนหนึ่งว่า “... ต้นขี้หนองในร่างกาย (ทำให้หนองแห้ง) ใบ แก้ปัสสาวะพิการ, ดอกขำเชื้อโรค, ลูกขำพยาธิ, รากแก้ โรคผอมแห้งของสตรี (วัณโรค) เนื่องจากคลอดบุตรแล้ว อยู่ไฟไม่ได้ ... ในแพทย์ดำบล กล่าวว่าผักเสี้ยนมีรสขมร้อน คม, แก้ลม, แก้ปวดท้อง, ลงท้อง, ...”.

ผักหนอก   ดู บัวบก.

ผักหอม, ผักหอมน้อย, ผักหอมป้อม, ผักหอมผอม   ดู ผักชี.

ผักไห่   ดู มะระขึ้นก.

ผักอีเล็ด   ดู ช้าพลู.

ผาย   ก. เปิด ระบายออก.

ผ้าห้ายห่อคำ   ดู อัคคีทวาร.

ผี   น. สิ่งที่มีมนุษย์เชื่อว่าเป็นสภาพลึกลับ มองไม่เห็นตัว แต่อาจจะปรากฏเหมือนมีตัวตนได้ อาจให้คุณหรือโทษได้ มีทั้งดีและร้าย เช่น ผีป่วนตายาย ผีเรือน ผีห่า, เรียกคนที่ตายไปแล้ว; (โบ) เทวดา; (ปาก) โดยปริยายหมายความว่า เลว เช่น คนผี; เรียกบุคคลที่หมกมุ่นในการพนันว่า ผีการพนันเข้าสิง.

ผื่น   น. ตุ่ม เม็ด ริว แถบ หรือแผ่น ที่ผุดขึ้นมาเป็นพืดหรือเป็นวงตามผิวหนัง.

ผุด   ก. โผล่หรือสูงเด่นขึ้นมา.

ผู้ประกอบวิชาชีพการแพทย์แผนไทย   น. บุคคลซึ่งได้ขึ้นทะเบียนและรับใบอนุญาตเป็นผู้ประกอบวิชาชีพการแพทย์แผนไทยจากสภาการแพทย์แผนไทย, แพทย์แผนไทย หมอแผนไทย หรือ หมอแผนโบราณ ก็เรียก. (พระราชบัญญัติวิชาชีพการแพทย์แผนไทย พ.ศ. ๒๕๕๖).

ผู้ประกอบวิชาชีพการแพทย์แผนไทยประยุกต์   น. บุคคลซึ่งได้ขึ้นทะเบียนและรับใบอนุญาตเป็นผู้ประกอบวิชาชีพการแพทย์แผนไทยประยุกต์จากสภาการแพทย์แผนไทย, แพทย์แผนไทยประยุกต์ ก็เรียก. (พระราชบัญญัติวิชาชีพการแพทย์แผนไทย พ.ศ. ๒๕๕๖).

เผ็ดร้อน น. รสอย่างรสพริกไทย ดีป्ली ชิงแก่ เป็นต้น ตำราสรรพคุณยาไทยว่า ยาที่มีรสเผ็ดร้อนจะมีสรรพคุณแก้ลม จุกเสียดแน่นเฟ้อ ขับผายลม บำรุงธาตุ เป็นต้น, กฏุกะ ก็เรียก.

แผนการนวด ดู แผนนวด.

แผนคว่ำ ดูใน แผนนวด.

แผนนวด น. ภาพแสดงเส้นต่าง ๆ บนร่างกาย พร้อมทั้งจุดหรือตำแหน่งบนเส้น สำหรับใช้ในการนวด ถ้าเป็นภาพแสดงตำแหน่งเส้นและจุดด้านหน้าของร่างกายมนุษย์ เรียก แผนหงาย ถ้าเป็นภาพแสดงตำแหน่งเส้นและจุดด้านหลังของร่างกายมนุษย์ เรียก แผนคว่ำ ภาพแสดงแผนนวดเหล่านี้พบในศิลาจารึกตำรายาในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม (วัดโพธิ์) หมวดยาวิชาหัตถศาสตร์, แผนหมอนวด หรือ แผนการนวด ก็เรียก.

แผนปลิง น. ตำแหน่งต่าง ๆ บนร่างกายที่กำหนดไว้ให้วางปลิงเพื่อให้ดูดเลือดออก สำหรับบำบัดโรคหรืออาการบางอย่าง แบ่งเป็นตำแหน่งต่าง ๆ ที่อยู่ด้านหลัง เรียก แผนปลิงคว่ำ และตำแหน่งต่าง ๆ ที่อยู่ด้านหน้า เรียก แผนปลิงหงาย.

แผนปลิงคว่ำ ดูใน แผนปลิง.

แผนปลิงหงาย ดูใน แผนปลิง.

แผนผี น. ภาพแสดงตำแหน่งต่าง ๆ บนร่างกายอันเป็นที่เกิดของผีต่าง ๆ ถ้าเป็นภาพแสดงตำแหน่งอันเป็นที่เกิดของผีด้านหน้าของร่างกายมนุษย์ เรียก ผีแผนหงาย แต่ถ้าเป็นภาพแสดงตำแหน่งอันเป็นที่เกิดของผีด้านหลังของร่างกายมนุษย์ เรียก ผีแผนคว่ำ.

แผนหงาย ดูใน แผนนวด.

แผนหมอนวด ดู แผนนวด.

แผ้ว ๑. ก. ทำให้เตียน สะอาด หรือหมดสิ้นไป มักใช้ประกอบกับคำอื่น เช่น แผ้วจักขุ แผ้วต่อหมอก แผ้วมลทิน. ๒. ว. สะอาด, หมดจด, บริสุทธิ์.

แผ้วจักขุ น. ชื่อยาแผนไทยหลายขนาน ใช้รักษาโรคเกี่ยวกับตา เช่น ต้อกระจกเหลือง ต้อหลังเปื้อน มีต้วยา วิธีปรุง วิธีใช้ และสรรพคุณ ดังตำรายาศิลาจารึกในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม [๔/๒๔๕] ตอนหนึ่งว่า “... ยาแผ้วจักขุ เอาโกฐสอ, โกฐเขมา, เทียนสัตตบุษย์, ผลจันทน์, ดอกจันทน์, แก่นจันทน์เทศ, กานพลู, ผลกระวาน, พริกไทย, ดีปลี, ชিংแห้ง, กะทือ, ไพล, กระจาย, ขมิ้นอ้อย, สังข์เฒ่า, ดินถ่านเอาเสมอภาค ทำเป็นจุนบดด้วยน้ำมะนาวทำแท่งไว้ฝนด้วยน้ำท่าใส่จักขุ แก่ต้อกระจกเหลือง และต้อทั้งปวงหายดีนัก ...” อีกตอนหนึ่งว่า [๔/๒๔๕] “... ยาแผ้วจักขุ เอาจันทน์แดง, ดอกศิลาปากี, ดอกสัตตบุษย์, ดอกมะลิวัน, ดอกมะลิลา, ดอกอัญชันขาว, ดอกสารภี, ดอกพิทูล, บัลลังก์ศิลา สิ่งละส่วน จันทน์เทศ ๙ ส่วน พิมเสนแต่พอรำหัดทำเป็นจุนบดด้วยน้ำดอกมะลิสด ทำแท่งไว้ฝนใส่จักขุ แก่ต้อหลังเปื้อนนั้นหายวิเศษนัก ...”.

ผ

ผน ก. ภู เช่น ผนยา.

ผัก น. สิ่งหุ้ม ภู อาจเป็นสิ่งที่หุ้มเมล็ดของพืชบางอย่าง โดยมาก
รูปยาว ๆ กลมบ้าง แบนบ้าง เช่น ผักคูน ผักเพกา ผักมะรุ่ม,
หรือถุงหุ้มอวัยวะหรือของเหลวบางอย่างของร่างกาย เช่น
ถุงอัณฑะ ถุงน้ำดี.

ผาด ว. รสอย่างรสหมากดิบ เปลือกแค ลูกเบญจกานี เป็นต้น ตำรา
สรรพคุณยาไทยว่า ยาที่มีรสผาดจะมีสรรพคุณเสมอนเนื้อ
เสมอนแผล กัดเนื้อร้าย แก้บิด ท้องร่วง แก้อุจจาระธาตุพิการ
คุมธาตุ แต่แสงกับโรค ไช ท้องผูก โรคลม โรคพรรตึก
ท้องผูก ธาตุไฟพิการ เป็นต้น, กะสาวะ ก็เรียก.

ผินตัน น. ๑. เครื่องยาที่เป็นเปลือกต้นแห้งของพืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า
Jatropha multifida L. ในวงศ์ Euphorbiaceae มีรสและ
สรรพคุณดังตำราประมวลสรรพคุณยาไทย (ภาคสอง)
[๒๔/๒๑๑] ตอนหนึ่งว่า “... เปลือกมีรสผาด คุมธาตุ แก้ท้องร่วง
แก้อาเจียน แก้ลงแดง แก้ปวดบ่ง แก้เมื่อยปวดตามร่างกาย ...”
และตำราไม้เทศเมืองไทย [๔๕/๓๕๗] ตอนหนึ่งว่า “... เปลือก
มีรสผาด ปรงรับประทานเป็นยาคุมธาตุ, แก้ท้องร่วง, แก้อาเจียน,
แก้ลงแดง, แก้ปวดบ่ง, แก้เมื่อยปวดตามอวัยวะ ...”. ๒. พืช
ที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Jatropha multifida* L. ในวงศ์
Euphorbiaceae มีชื่อสามัญว่า coral bush เป็นไม้พุ่มหรือไม้ต้น
ขนาดเล็ก มีน้ำยางใสหรือสีออกขาวขุ่น ลำต้นกิ่งอวบน้ำ
ใบเป็นใบเดี่ยว เรียงเวียน มักเวียนถี่ตามปลายกิ่ง รูปค่อนข้าง

กลม ปลายแหลม โคนใบเว้าแหลมหรือเว้ารูปหัวใจ ขอบแผ่นใบเว้าเป็นพู่ลึกเข้าหาโคนใบ ๙-๑๒ พู ด้านบนสีเขียวเข้ม ด้านล่างมีนวล ช่อดอกแบบช่อเชิงหลั่น ออกที่ยอดหรือตามซอกใบใกล้ยอด ดอกแยกเพศร่วมช่อ ดอกเพศผู้สีแดงคล้ำ กลีบเลี้ยง ๕ กลีบ รูปไข่ ดอกเพศเมียรูปร่างคล้ายดอกเพศผู้แต่มีขนาดใหญ่กว่า ผลแบบผลแห้งแตก ค่อนข้างกลมหรือรูปไข่กลับ มี ๓ พู สุกสีเหลือง เมล็ดรูปทรงรีแกมรูปไข่ ถึงเกือบกลม, ต้นมะละกอฝรั่ง ก็เรียก.

ฝ น. โรคจำพวกหนึ่ง มักเป็นต่อมขนาดต่าง ๆ บวมขึ้น อาจกลัดหนองข้างใน เกิดได้ทั้งภายในและภายนอกร่างกายผู้ป่วยมักจะมีไข้ เจ็บปวดบริเวณที่เป็น เป็นต้น ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับชนิดและความรุนแรงของฝี มีชื่อเรียกต่าง ๆ กันตามลักษณะหรือสาเหตุที่เกิด เช่น ฝีกบาล ฝีวัณโรค ฝีหัวคว่ำ ฝียอดเดียว อย่างไรก็ตาม ในทางการแพทย์แผนไทย ฝีบางชนิดอาจหมายถึง มะเร็ง หรือ ฝีมะเร็ง, เชียด เชียด หรือ เทรียด ก็เรียก, ราชศัพท์ว่า พระยอด.

ฝีกบาล น. โรคฝีกลุ่มหนึ่ง ทำให้เกิดไข้พิษ แบ่งออกเป็น ๑๐ ชนิด คือ ฟองสมุทร เลี่ยมสมุทร ทามสมุทร ทามควาย ละลอกแก้ว กาลทุม กาลทาม มะเร็งตะมอย มะเร็งปากทุม และมะเร็งเปลวไฟฟ้า ดังคัมภีร์ตักกคิลา [๑/๓๔] ตอนหนึ่งว่า “... ที่นี้พระผู้เป็นเจ้าจะแสดงซึ่งฝีกบาลจะมาบังเกิดในไข้พิษมี ๑๐ ประการจะให้ผู้แพทย์รู้อาการไข้พิษต่อไปกาล ๑๐ ประการ นั่นคืออันใดบ้าง จึงวิสันา คือฟองสมุทรหนึ่ง เลี่ยมสมุทรหนึ่ง ทามสมุทรหนึ่ง ทามควายหนึ่ง ละลอกแก้วหนึ่ง กาลทุมหนึ่ง

กาลทามหนึ่ง มะเร็งตะมอยหนึ่ง มะเร็งปากทุมหนึ่ง มะเร็ง
เปลวไฟฟ้าหนึ่ง รวมกันเป็นสิบประการด้วยกัน เรียกชื่อว่า
ฝีกาลแล ...”, เขียนว่า ฝีกาฟ ก็มี.

ฝีกาลทาม ดูใน กาลทาม.

ฝีกาลทุม ดูใน กาลทุม.

ฝีกาฟ ดู ฝีกาล.

ฝีกุตะณะราย น. ฝั้วโรคชนิดหนึ่ง ผู้ป่วยมีต่อมกัลดหนองขึ้นภายใน
ตำราการแพทย์แผนไทยว่า เมื่อเริ่มเป็นจะมีอาการแน่น
หน้าอก ซึ่งมักเกิดขึ้นตอนกลางคืน มีไข้ สะบัดร้อนสะท้านหนาว
กินไม่ได้นอนไม่หลับ เป็นต้น ดังตำรายาศิลาจารึกในวัด
พระเชตุพนวิมลมังคลาราม [๔/๑๙๕] ตอนหนึ่งว่า “... ว่าด้วย
ลักษณะวัณโรค บังเกิดภายในชื่อว่าฝีกุตะณะรายนั้นเป็นคำรบ
๒ เมื่อจะบังเกิดนั้นให้ตั้งแน้นในทรวง อาการกระทำพิษ
กลางคืนมากกว่ากลางวัน ให้จับสะบัดร้อนสะท้านหนาวไป
ทั้งตัว บริโภคอาหารมิได้นอนมิหลับ ...”, กุตะณะราย ก็เรียก.

ฝิครีบกรด น. ฝั้วโรคชนิดหนึ่ง ผู้ป่วยมีตุ่มแข็งสีแดง ขนาดตั้งแต่
เมล็ดงาถึงถั่วเขียวขึ้นที่ครีบลิ้น ตำราการแพทย์แผนไทยว่า
ทำให้ลิ้นกระด้างคางแข็ง เจ็บ ๆ คัน ๆ หากรักษาไม่ทัน
ยอดฝิแตกออก จะเปื่อยเป็นขุม ลามไปทั่วลิ้นทั้งด้านบน
และด้านล่าง อาจบวมทะลุไปถึงบริเวณใต้คาง มีเลือดและ
หนองไหล กลิ่นเหม็นเหมือนซากศพ ดังตำรายาศิลาจารึก
ในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม [๔/๒๑๔] ตอนหนึ่งว่า
“... ว่าด้วยลักษณะวัณโรค บังเกิดภายในอันชื่อว่าครีบกรด
อันบังเกิดขึ้นตามครีบลิ้นนั้นเป็นคำรบ ๖ เมื่อแรกจะขึ้นนั้น

มีลักษณะเท่าเมล็ดถั่วเขียวและเมล็ดงา แข็งขึ้นมาเหมือน หัวหูดแล้วจำเริญขึ้น มีพรรณะ แดงดังชาดจิ้ม มีอาการ กระทำให้ผิวหนังนั้นกระด้าง ให้เจ็บๆ คันๆ ท่านให้เร่งเคลื่อนเสีย แต่ยังอ่อนอยู่นั้น อย่าให้ทันยอตแตกออกได้ ถ้าจำเริญ แก่เข้าแล้วก็แตกออกเปื่อยลามเป็นขุมๆ มีประเภทเหมือน ยวงสะท้อน ลามไปในผิวหนังและพื้นล่าง บางทีบวมทะลุ ลงไปใต้คางเป็นบุพโพโลหิตไหลมิได้ชาดเหม็นเหมือน ทรากอาศพ ถ้าผู้เป็นดังนี้เป็นกรรมของผู้นั้น ...”, ตรีภกรด ก็เรียก.

ฝัคัณทมาลา ดู คัณทมาลา, คัณทมาลา, คัณทมาลา, คัณทมาลา.

ฝัคัณทมาลาตัวผู้, ฝัคัณทมาลาตัวผู้, ฝัคัณทมาลาตัวผู้, ฝัคัณทมาลาตัวผู้ ดู คัณทมาลาตัวผู้, คัณทมาลาตัวผู้, คัณทมาลาตัวผู้, คัณทมาลาตัวผู้.

ฝัคัณทมาลาตัวเมีย, ฝัคัณทมาลาตัวเมีย, ฝัคัณทมาลาตัวเมีย, ฝัคัณทมาลาตัวเมีย ดู คัณทมาลาตัวเมีย, คัณทมาลาตัวเมีย, คัณทมาลาตัวเมีย, คัณทมาลาตัวเมีย.

ฝัคัณทสุตร ดู คัณทสุตร, คัณทสุตร.

ฝัดาวดาษฟ้า น. ฝัฉวนโรคชนิดหนึ่ง ผู้ป่วยมีเม็ดฝัเกิดขึ้นที่อวัยวะ ภายในทั่วร่างกาย หากเกิดกับอวัยวะใดจะทำให้เจ็บปวด และฟกบวมบริเวณนั้น ตำราการแพทย์แผนไทยว่า เกิดจาก กองอาโปธาตุสมุฏฐาน ๓ พิกัด พิการ (น้ำลาย เสมหะ และ เลือด) ผู้ป่วยมีไข้ สะบัดร้อนสะท้านหนาว จุกแน่นหน้าอก อาเจียน น้ำลายเหนียว หอบ สะอึก แทบวม ถ่ายเป็นเลือด เป็นหนอง เป็นตัน ฝัชนิดนี้รักษายาก ดังตำรายาศิลาจารึก ในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม [๔/๒๑๔-๒๑๙] ตอนหนึ่งว่า

“... ว่าด้วยลักษณะวัณโรค อันพิเศษบังเกิดภายในอันชื่อว่า ดาวดาษพ้านั้นเป็นคำรบ ๓ ย่อมบังเกิดด้วยกองอาโปธาตุคือน้ำเซพะ น้ำเสมหะ โลหิต ทั้ง ๓ นี้ พิการระคนกันเข้า จึงได้บังเกิดเป็นเม็ดยอดขึ้นภายในทั่วไปทั้งตับปอดและหัวใจทั้งไส้น้อยไส้ใหญ่ทั้งปวง จะได้มีกำหนดนั้นหามิได้ และวัณโรคอันนี้เกิดเป็นอุปาทิก วัณณะบังเกิดด้วยอาโปธาตุจะตั้งขึ้นที่ใด ก็ให้เจ็บที่นั่น ดุจไม้ยอกและหอกปัก ถ้ามีดั่งนั้นดุจแมลงป่องและตะขาบขบ และจะได้ฟกบวมขึ้นมาภายนอกหามิได้ มีประเภทกระทำให้จับเชื่อมมัว สะบัดร้อนสะท้านหนาว ถ้าแก่เข้าจะให้จุกแน่นหน้าอก ให้อาเจียนแต่เซพะเหนียวให้หอบ ให้สะอึก ให้บวมเท่า ให้ลงเป็นบุพโพโลหิตเน่าให้ปวดมวนเป็นกำลังและลักษณะซึ่งกล่าวมานี้เป็นอสาทยโรค แพทย์จะรักษาเป็นอันยากยิ่งนัก ...”.

ฝีดาษ น. โรคฝีชนิดหนึ่ง ผู้ป่วยมีอาการไข้สูง จากนั้นมีผื่นขึ้นทั่วไปหน้าและลำตัว ต่อมาผื่นจะกลายเป็นตุ่มใส เป็นหนอง แล้วตกสะเก็ด เมื่อหายแล้วมีแผลเป็นรอยบุ๋ม ปัจจุบันพบว่า เป็นโรคติดเชื้อไวรัสชนิดหนึ่ง เคยมีการระบาดครั้งใหญ่หลายครั้ง, ใช้ทรพิษ ก็เรียก. (อ. smallpox, variola).

ฝีทรสุตร ดู ฝีธรสุตร, ฝีธรสุตร.

ฝัณฑ์ตฤณ, ฝัณฑ์ตะกฐัญ [-ทันตะฤณ, -ทันตะกฐณ] น. ฝีวัณโรคชนิดหนึ่ง ผู้ป่วยมีต่อมกัลดหนอง เกิดขึ้นที่กรามข้างขวา ตำราการแพทย์แผนไทยว่า เมื่อเริ่มเป็นจะมีเม็ดฝัณฑ์ขนาดเท่าเม็ดข้าวโพด สีแดง อาจแข็งเหมือนหนูด พอแตกจะบานออกเหมือนดอกลำไย แล้วเปื่อยลามเข้าไปถึงในลำคอ ฝัณฑ์นี้

มีพิษร้ายแรงมาก หากรักษาไม่หายอาจถึงตายได้ ถ้าเป็น
ที่กรามด้านซ้ายเรียกว่า ฝีทันตมุลง หรือ ทันตมุลง
ดังตำรายาศิลาจารึกในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม
[๔/๒๐๘-๒๐๙] ตอนหนึ่งว่า “... ว่าด้วยลักษณะวัณโรคบังเกิด
ภายในอันชื่อว่าทันตกุถึง ซึ่งเกิดในกรามนั้นเป็นคำรบ ๒
ถ้าขึ้นขวาชื่อทันตกุถึง ถ้าบังเกิดขึ้นซ้ายนั้นได้ชื่อทันตมุลง
ผิดกันแต่ชื่อ เมื่อแรกตั้งขึ้นมีวรรณะสัญญาณดังเมล็ดข้าวโพด
มีสีแดงเหลืองเหมือนผลหว่าแห้งจุเมล็ดหลุดร้ายนัก เมื่อ
แตกออกมีสัญญาณดังดอกลำโพง แล้วเปื่อยลามเข้าไปถึง
ลำคอ มีน้ำมากกว่าบุฟโฟ มีพิษกล้ายิ่งนักกระทำให้ปวด
แต่ต้นคางขึ้นไปกระหม่อม ฟกบวมออกมาให้จับสะบัดร้อน
สะบัดหนาว ให้บริโภคอาหารมิได้ แพทย์มิรู้ถึง ก็สมมติว่า
มะเร็งร่ามะนาด เสียเป็นอันมาก ดุจอาจารย์ท่านกล่าวไว้ดังนี้
...”, ทันตกุถึง หรือ ทันตะกุจฺจฺ ก็เรียก.

ฝีทันตมุลง ดูใน ฝีทันตกุถึง, ฝีทันตะกุจฺจฺ.

ฝีทันตะมูลา น. ฝีวัณโรคชนิดหนึ่ง ผู้ป่วยมีต่อมกัลดหนองเกิดขึ้น
บริเวณกระพุ้งแก้มทั้ง ๒ ข้าง ตำราการแพทย์แผนไทยว่า
เมื่อเริ่มเป็นจะมีการบวมแดงเรื่อ ๆ ในปาก กระพุ้งแก้ม
จะบวมและนูนเป็นแนวคล้ายปลิงเกาะ ยอดฝีจะบานออก
เหมือนดอกลำโพง ภายในมีหนองและน้ำเหลือง ทำให้ปวดแสบ
ปวดร้อน ซา เป็นต้น ส่วนใหญ่ผู้ป่วยที่เป็นโรคนี้นักเสียชีวิต
ดังนั้นจึงควรรักษาตั้งแต่เม็ดฝียังไม่โผล่ออกมา ดังตำรายา
ศิลาจารึกในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม [๔/๒๑๐] ตอนหนึ่งว่า
“... ลำดับนี้จักกล่าวด้วยนัยหนึ่งใหม่ ว่าด้วยลักษณะวัณโรค

บังเกิดภายในอันชื่อว่า ทันตะมูลาบังเกิดในแก้มซ้ายแก้มขวา นั้นเป็นคำรบ ๓ เมื่อแรกขึ้นนั้นดูอาการและประเภตจุปน กัดปาก แล้วดูลักษณะดังจะลู่เข้าเกาะจับอยู่ตามกระพุ้งแก้ม นั้นมีพระณะแดงอังสีเสนอ่อนๆ และกระทำการให้การให้สแปรอน ในกระพุ้งแก้ม แล้วให้แกมนั้นเหน็บซา บางทีให้พกดมออกมา ภายนอก มียอดนั้นบานดังดอกลำโพงเป็นบุพโพ ส่วน ๑ น้ำเหลือง ๒ ส่วน ถ้าผู้ใดเป็นดังกล่าวนี้นี้เป็นกรรมของผู้นั้น ดังอาจารย์ท่านกล่าวไว้ว่าเป็นอสาทยโรค จะได้ส่วน ๑ เสีย ๒ ส่วน ถ้าจะแก้ให้แก้แต่ยังมีทะลุออกมาภายนอก แต่ยังไม่อ่อนอยู่นั้น ...”, ทันตะมูลา ก็เรียก.

ผีทามควาย   ดูใน ทามควาย.

ผีทามสมุทร   ดูใน ทามสมุทร.

ผีธนูพระวาท, ผีธนูธรวาท   น. ผีวัณโรคชนิดหนึ่ง ผู้ป่วยมักมี ต่อมกลัดหนองเกิดขึ้นที่บริเวณทรวงอกและสันหลัง ตำรา การแพทย์แผนไทยว่า เมื่อเริ่มเป็นจะมีอาการเจ็บหน้าอก ปวดขบถึงสันหลัง ปวดเมื่อยตามตัว วิงเวียน อุจจาระ ปัสสาวะขัด ท้องอืดเฟ้อ จุกเสียดแน่น ชูบผอม กินอาหาร ไม่รู้รส เป็นต้น ดังตำรายาศิลาจารย์ในวัดพระเชตุพนวิมล มังคลาราม [๔/๑๙๓-๑๙๔] ตอนหนึ่งว่า “... ลำดับนี้จักกล่าว ด้วยนัยหนึ่ง ว่าด้วยลักษณะวัณโรคบังเกิดภายในอันชื่อว่า ผีธนูพระวาทนั้นเป็นคำรบ ๔ เมื่อบังเกิดกระทำให้เจ็บแต่ หน้าอกตลอดหลัง ให้ปวดข้อเป็นกำลัง เมื่อยทุกข้อทุกกระดูก ทำให้วิงเวียน บางทีให้ขัดอุจจาระปัสสาวะให้ท้องขึ้นมีรูว้าย ให้ยอกเสียดแตกที่ยอดอก ให้ชูบผอมบริโภคอาหารไม่รู้รส

ให้จักษุแข็งนอนมิหลับ อาการกระทำให้ปวดกลางคืน มากกว่ากลางวัน มีพิษต่างๆ ดังนี้...” , ญูทรวาท ก็เรียก.

ฝิณูทวน น. ฝิวัณโรคชนิดหนึ่ง ผู้ป่วยมีต่อมกัลดหนองเกิดขึ้น บริเวณสันหลัง ตำราการแพทย์แผนไทยว่า เมื่อเริ่มเป็น จะมีอาการบวมตามแนวสันหลัง หลังแข็ง ตึงท้อง ท้องบวมโต จุกเสียด แน่นภายในท้อง เป็นต้น ดังตำรายาศิลาจารึกในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม [๔/๒๐๖] ตอนหนึ่งว่า “...ว่าด้วยลักษณะวัณโรคบังเกิดภายในอันชื่อว่าฝิณูทวนนั้น เป็นคำรบ ๑๐ เมื่อจะบังเกิดกระทำให้พอกบวมขึ้นตามเส้น สันทฆาต ให้ตึงท้องตลอดสันหลังให้หลังแข็งจะลูกนั่งมิได้ ให้หยอกจุกเสียดเป็นกำลัง แล้วให้ระบมไปทั้งท้อง ให้ท้อง บวมใหญ่มีลักษณะดังกล่าวมานี้ตามอาจารย์ว่าไว้...” , ญูทวน ก็เรียก.

ฝิทรสูตร, ฝิทรสูตร์ น. ฝิวัณโรคชนิดหนึ่ง ผู้ป่วยมีต่อมกัลดหนอง เกิดขึ้นภายใน ตำราการแพทย์แผนไทยว่า เมื่อเริ่มเป็นจะมี อาการปวดสันหลัง เสียดในท้อง ชูบผอม กินไม่ได้ เป็นต้น ดังตำรายาศิลาจารึกในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม [๔/๒๐๔] ตอนหนึ่งว่า “... ว่าด้วยลักษณะวัณโรคบังเกิดภายในอันชื่อว่า ฝิทรสูตเป็นคำรบ ๙ เมื่อจะบังเกิดกระทำให้ปวดเจ็บสันหลัง ให้เมื่อยให้จุกแตก เป็นกำลัง ให้เสียดในอุทร มักให้ชูบผอม บริโภคอาหารมิได้ มักกระทำพิษให้เป็นไปต่างๆ ...” , ทรสูตร์ ก็เรียก, เขียนว่า ฝิทรสูตร ก็มี.

ฝิในท้อง ดู ฝิวัณโรค.

ฝิในมดลูก ดู ฝิเม็ดลูก.

ฝิปรวด ดู ปรวด.

ฝีประจำรอย น. ฝีชนิดหนึ่ง ผู้ป่วยมีเม็ดผุดเรียงกันเป็นแถวรอบลำคอ ตำราการแพทย์แผนไทยว่า เกิดจากความบอบช้ำ บริเวณลำคอ อันเนื่องมาจากการคลอด ดั่งคัมภีร์ประถมจินดา [๔๑/๔๓๔-๔๓๕] ตอนหนึ่งว่า “... ถ้าแลกุมารกุมารผู้ใดคลอดจากครรภ์มารดานั้นยากนัก ให้ขัดขวางด้วยเหตุสิ่งใดๆ ก็ดี บางทีหมอฟดุงครรภ์แม่มีครรภ์ได้รู้จักกำหนด แห่งกุมารนั้นจะคลอดเมื่อใด ประการหนึ่งไม่รู้รู้ผันแปรแก้ไข ในการกุมารนั้นแล ก็ข่มเหงเอาออกมาด้วยกำลังแรงของตน กุมารนั้นคลอดโดยขัดขวางแลคอกุมารนั้นก็เคล็ดแคลง บางทีกุมารนั้นกระทบลงกับปากก็มีบ้าง แลกุมารผู้นั้นเมื่อค่อยวัฒนาการขึ้นมาก็มักเป็นฝีที่คางที่พองต้นแลที่คอฝีทั้ง ๓ ประการนี้ย่อมเป็นยังเด็กก็มี บางทีอายุได้ ๑๕, ๒๐, ๓๐, ปีแล้วจึงเป็นก็มี แลให้เป้นฝีเอ็นฝีประจำรอยฝีคันทมาลาฝีทั้ง ๓ ประการนี้ย่อมเป็นด้วยกระทบซ้ำชอกมา เมื่อคลอดจากครรภ์มารดานั้น ...”.

ฝีปลวก น. ฝีโรคชนิดหนึ่ง ผู้ป่วยมีต่อมกลัดหนองขึ้นที่ปอด ตำราการแพทย์แผนไทยว่า เมื่อเริ่มเป็นจะมีอาการเจ็บบริเวณหน้าอกถึงสันหลัง ทำให้ผอมเหลือง อาเจียนเป็นเลือด ไอเรื้อรัง เหม็นคาวคอก กินไม่ได้นอนไม่หลับ เป็นต้น ดังตำรายาศิลาจารึกในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม [๔/๑๙๔] ตอนหนึ่งว่า “... ในที่นี้จะกล่าวแต่ลักษณะฝีปลวกนั้นก่อน เป็นปฐม เมื่อจะบังเกิดนั้น กระทำให้เจ็บในทรวงอก ที่ตั้งแห่งดวงหทัย ตลอดไปสันหลังแล้วให้ผอมเหลือง ให้อาเจียนออกมาเป็นโลหิต ให้ไอเหม็นคาวคอบริโภคอาหารมิได้นอนมิหลับ ดุจกล่าวมานี้ ...”.

ผิแผ่นคว่ำ   ดูใน แผ่นผิ.

ผิแผ่นหงาย   ดูใน แผ่นผิ.

ผิผักบัว   น. ผิชนิดหนึ่ง มักขึ้นบริเวณหลังและต้นคอ มีลักษณะเหมือนผักบัว มีหัวหลายหัว.

ผิฟองพระสมุทร   น. ผิวัณโรคชนิดหนึ่ง ผู้ป่วยมีต่อมท่อน้ำขึ้นคล้ายหลังเปื้อนที่บริเวณต้นคอและขากรรไกร ตำราการแพทย์แผนไทยว่า จะมีอาการเจ็บคอมาก กินดื่มไม่ได้ หากรักษาไม่หายจะกลัดหนอง ทำให้ผู้ป่วยมีไข้ เชื่อมมัว เป็นต้น ผิชนิดนี้รักษาได้ ไม่ร้ายแรงถึงตาย ดังตำรายาติลาจารึกในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม [๔/๒๑๓] ตอนหนึ่งว่า “... ว่าด้วยลักษณะวัณโรคบังเกิดภายในอันชื่อว่าฟองพระสมุทรบังเกิดเพื่อวาโยโลहितระคนกันขึ้นในคอต้นขา ตะไกรนั้นเป็นคาร์บ ๕ เมื่อแรกขึ้นมีสัญญาณดังหลังเปื้อน ถ้าขึ้นขวาตัวผู้ ถ้าขึ้นซ้ายตัวเมีย มีอาการกระทำให้เจ็บในลำคอเป็นกำลังจะกลืนข้าวกลืนน้ำ ให้เจ็บปวดดังจะขาดใจตาย ถ้ายาถูกก็เกลื่อนหายไป ถ้ายามิถูกก็จำเริญแก่ขึ้นเป็นบุฟไฟมีเวทนาเป็นอันมากนัก แล้วกระทำพิษให้จับสัปดาห์ร้อนสะท้านหนาวดุจไข้จับให้เชื่อมมัว ให้ร้อนศีรษะตลอดจนปลายเท้าจะได้เหมือนไข้เหนื่อสันนิบาตนั้นหามิได้ ให้ทรมานหายไปกว่าบุฟไฟจะแตก และวัณโรคฟองสมุทรนี้เป็นยาปะยะโรครักษาได้ จะได้ตายนั้นหามิได้...”, ฟองพระสมุทร หรือ วัณโรคฟองสมุทร ก็เรียก.

ผิฟองสมุทร   ดูใน ฟองสมุทร.

ฝิภาชร น. ฝิวัณโรคชนิดหนึ่ง ผู้ป่วยมีต่อมกลัดหนอง ซึ่งทำให้บวม เป็นลำตามเกลียวปัดฆาต ตำราการแพทย์แผนไทยว่า เมื่อเริ่ม เป็นจะมีไข้ ขนลุก ตัวแข็ง ขยับตัวไม่ได้ เป็นต้น ดังตำรายา ศิลาจารึกในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม [๔/๑๙๙] ตอนหนึ่งว่า “... ว่าด้วยลักษณะวัณโรค บังเกิดภายในอันชื่อว่าฝิภาชรนั้น เป็นคํารบ ๕ เมื่อจะบังเกิด กระทำให้บวมเป็นลำขึ้นไปตาม เกลียวปัดฆาต ให้จับสะท้านร้อนสะท้านหนาว ให้โลมาชัน ทุกชุมชน ให้ตัวแข็งกระด้าง จะลุกนั้งให้หยอกเสียว ไหวตัว มิได้ ...”, ฝิรากซอน ก็เรียก.

ฝิภายใน ดู ฝิวัณโรค.

ฝิมดลูก น. ฝิที่เกิดในมดลูก ทำให้บวมและกลัดหนอง, ฝิในมดลูก ก็เรียก.

ฝิมะเร็ง ดูใน มะเร็ง.

ฝิมะเร็งตะมอย ดูใน มะเร็งตะมอย.

ฝิมะเร็งทรวง น. ฝิวัณโรคชนิดหนึ่ง ผู้ป่วยมีต่อมกลัดหนอง เกิดขึ้น บริเวณทรวงอก ตำราการแพทย์แผนไทยว่า เมื่อเริ่มเป็น จะมีอาการท้องเสียเป็นมูกเลือด เป็น ๆ หาย ๆ แน่นหน้าอก ปวดเสียดถึงบริเวณสันหลัง วิงเวียน ไอ่ หอบ ซุปพอม ไม่มีเรี่ยวแรง ครั่นเนื้อครั่นตัว เมื่อยตามข้อกระดูกทั่วร่างกาย เป็นต้น ดังตำรายาศิลาจารึกในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม [๔/๒๐๓] ตอนหนึ่งว่า “... ว่าด้วยลักษณะวัณโรคบังเกิด ภายในอันชื่อว่าฝิมะเร็งทรวงนั้นเป็นคํารบ ๘ เมื่อจะบังเกิด กระทำให้เป็นมูกเลือดหลายครั้งหลายหน ดุจเป็นบิดแล้ว ก็หายไป อยู่ ๆ กลับเป็นมาเล่า ให้ปวดขบยอกเสียด จุกแฉก

แน่นหน้าอกเป็นกำลัง ให้ยก ตลอดส้นหลัง ให้วิ่งเวียน ให้โอ ให้หอบ ให้หิวหาแรงมิได้ ให้ชুবผอม มักให้ครั่นตัว ให้เมื่อย ทุกข้อทุกกระดูกดังกล่าวนานี้ ...”, มะเร็งทรวง ก็เรียก.

ฝีมะเร็งปากทุม   ดูใน มะเร็งปากทุม.

ฝีมะเร็งปากหมู   ดูใน มะเร็งปากทุม.

ฝีมะเร็งเปลวไฟ   ดูใน มะเร็งเปลวไฟ.

ฝีมานทรวง   น. ฝั่วนโรคชนิดหนึ่ง ผู้ป่วยจะมีต่อมกลัดหนองเกิดขึ้น ที่บริเวณทรวงอก ตำราการแพทย์แผนไทยว่า เมื่อเริ่มเป็น จะมีอาการยก จุกเสียด แน่นหน้าอก หายใจขัด โอมีเสมหะ ชุบผอม เป็นต้น ดังตำรายาศิลาจารึกในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม [๔/ ๑๙๖] ตอนหนึ่งว่า “... ว่าด้วยลักษณะวัณโรค บังเกิดภายในชื่อว่าฝีมานทรวงนั้นเป็นคำรบ ๓ เมื่อจะบังเกิด กระทำให้อยกเสียด หายใจขัดในทรวงอก เจ็บกลางวัน กลางคืน ให้โอเป็นเสมหะเหนียว ให้ชুবผอม ให้แน่นหน้าอก เป็นกำลัง ดังอาจารย์กล่าวไว้ดังนี้ ...”.

ฝียอดคั่ว   น. ฝั่วนโรคชนิดหนึ่ง ผู้ป่วยมีต่อมกลัดหนองเกิดขึ้น บริเวณท้องน้อย ตำราการแพทย์แผนไทยว่า เมื่อเริ่มเป็น จะมีอาการปวดบริเวณท้องน้อยไปจนถึงทวารหนักและ หน้าสะโพก ปวดมากเวลากลางคืน สะบัดร้อนสะท้านหนาว เป็นต้น ดังตำรายาศิลาจารึกในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม [๔/๒๐๐] ตอนหนึ่งว่า “... ว่าด้วยลักษณะวัณโรคบังเกิดภายใน อันชื่อว่าฝียอดคั่วานั้นเป็นคำรบ ๖ เมื่อจะบังเกิดกระทำให้ปวดอยู่ที่หน้าท้องน้อยลงไปถึงทวารหนัก ให้ปวดตลอดไป หน้าตะโพก ให้เจ็บเป็นเพลา สะบัดร้อนสะท้านหนาว ให้ปวด แต่กลางคืน ถ้ากลางวันคลายให้หน่อย ๑ กระทำพิชต่าง ๆ ...”.

ผีเย็บ น. บริเวณระหว่างอวัยวะเพศกับทวารหนัก สำหรับเพศหญิง มักฉีกขาดได้ง่ายเนื่องจากการคลอดบุตร.

ผีรวงผึ่ง น. ฝีวัณโรคชนิดหนึ่ง ผู้ป่วยมีต่อมกัลดหนองเกิดขึ้นบริเวณชายโครงด้านขวา ตำราการแพทย์แผนไทยว่า เมื่อเริ่มเป็น จะมีอาการแน่นชายโครงด้านขวา ยอดตลอดแนวสันหลัง ตัวเหลืองตาเหลือง ปัสสาวะเป็นสีเหลืองเข้ม มีไข้ สะบัดร้อน สะท้านหนาว เมื่อยตามข้อกระดูก กินไม่ได้ เป็นต้น ดังตำรายาติลาจารึกในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม [๔/๒๐๑-๒๐๒] ตอนหนึ่งว่า “... ว่าด้วยลักษณะวัณโรคบังเกิดภายในอันชื่อว่า ผีรวงผึ่งนั้นเป็นคำรบ ๓ เมื่อจะบังเกิดกระทำให้นแน่นชายดับ เบื้องขวา ให้ยอดตลอดสันหลัง ให้ตัวเหลืองหน้าเหลือง จักขุเหลืองดุจขมิ้น ปัสสาวะก็เหลืองดุจน้ำกรัก ให้จับ สะบัดร้อนสะท้านหนาว ให้มีนตึง ให้เมื่อยทุกข้อกระดูกให้อุ่มไปด้วยลม บริโภคอาหารมิได้ดังนี้ ...”, รวงผึ่ง ก็เรียก.

ผีรากซอน ดู ผีภาธร.

ผีรากหูกลืนจันทร์ น. ฝีวัณโรคชนิดหนึ่ง ผู้ป่วยมีต่อมกัลดหนอง ลักษณะคล้ายดวงจันทร์เกิดขึ้นที่บริเวณโคนลิ้น แต่เมื่ออ้าปากจะมองเห็นเพียงครึ่งเดียว (เนื่องจากอีกครึ่งหนึ่งจะอยู่ด้านหลัง) นอกจากนี้จะมีอาการคอบวม เมื่อกินหรือดื่มจะสำลักขึ้นจมูก หากเป็นมากคอบวมแดงมาก มีหนองและน้ำเหลือง พูดไม่ได้ เป็นต้น ควรรักษาตั้งแต่เมื่อเริ่มเป็น ดังตำรายาติลาจารึกในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม [๔/๒๑๑-๒๑๒] ตอนหนึ่งว่า “... ว่าด้วยลักษณะวัณโรคบังเกิดภายในอันชื่อรากหูกลืนจันทร์ อันบังเกิดในต้นลิ้นนั้นเป็นคำรบ ๔ มีสัญญาณดังดวงพระจันทร์

ต่ออ้าปากออกจึงเห็นครึ่งหนึ่ง ลับเข้าอยู่ในลำคอมิได้เห็นนั้น ครึ่งหนึ่ง กระทำให้ฟกบวมในลำคอเป็นกำลัง จะบริโภคข้าวน้ำ ก็มิได้ให้สลักขึ้นไปในนาสิกทุกที ๆ ถ้าวันโรคแก่เจริญขึ้น ให้แดงดุจผลอุทุมพรสุก ให้มีพิษเจ็บยิ่งนัก ให้สะบัดร้อน สะท้านหนาว จะออกปากเจรจาก็มิใคร่ได้ มีบุพพิน้ำเหลือง กิ่งกันถ้าผู้ใดเป็นดุจในอาจารย์กล่าวไว้ดังนี้ ท่านว่าจะเสีย สามส่วน จะได้นั้นสักส่วนหนึ่ง เป็นอติสัยโรค อาการตัด ถ้าแก้ให้แก้แต่ยังอ่อนแ่แต่วันโรคยังมีสุกนั้น ...”, ราชหุกลินจันทร ก็เรียก.

ฝัลดอก   ดู ฝัลดอก.

ฝัลดอกแก้ว   ดูใน ฝัลดอกแก้ว.

ฝัลมะลอก   ดู ฝัลดอก.

ฝัเลี่ยมสมุทร   ดูใน เลี่ยมสมุทร.

ฝั瘟โรค น. ๑. โรคฝักลุ่มหนึ่ง เกิดเป็นต่อมขึ้นภายใน ผู้ป่วยมีอาการ แตกต่างกันตามชนิดของฝั เช่น ร่างกายทรุดโทรม ผอมเหลือง ในคัมภีร์ทิพมालา (ตำราแพทยศาสตร์สงเคราะห์โรงเรียน แพทย์แผนโบราณวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม เล่ม ๓) ว่ามี ๑๙ ชนิด ได้แก่ ฝัปลวก ฝักุตะณะราย ฝัมานทรวง ฝัณฐรวาต ฝัรากซอน ฝัยอดคว่า ฝัรวงผึ้ง ฝัมะเร้งทรวง ฝัธรสูตร์ ฝัณฐทวน ฝัสุวรรณเคียร ฝัทันตกุฏฐัง ฝัทันตะมูลา ฝัราหุกลินจันทร ฝัฟองพระสมุทร ฝัครีบกกรด ฝัอุระกะวาต ฝัอัคนีสันทวาต และฝัดาวดาษฟ้า อย่างไรก็ตาม ตำรายา คิลจารึกในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม แบ่งฝัทั้ง ๑๙ ชนิด ออกเป็น ๓ กลุ่ม คือ กลุ่มที่ ๑ มีสาเหตุจากธาตุทั้ง ๔

จำนวน ๑๐ ชนิด ได้แก่ ฝีปลวก ฝีกุดะณะราย ฝีมานทรวง ฝีธนูธรวาต ฝีภาซอน ฝียอดคคว่า ฝีรวงผึ้ง ฝีมะเร็งทรวง ฝีทรสูตร และฝีธนูทวน, กลุ่มที่ ๒ ไม่ได้กล่าวถึงสาเหตุการเกิดมี ๘ ชนิด ได้แก่ ฝีสุวรรณเคียร ฝีทันตกุดัง ฝีทันตะมูลา ฝีราหูกลืนจันทร์ ฝีพองพระสมุทร ฝีครีบกรด ฝีอุรกกะวาต และฝีอัคนีสันทวาต, และกลุ่มที่ ๓ มี ๑ ชนิด คือ ฝีดาวดาษฟ้า ซึ่งเป็นอุปปาติกะโรค. ๒. โรคชนิดหนึ่งเกิดที่ปอด เป็นต้น ทำให้ร่างกายทรุดโทรมเสื่อมไปตามลำดับ, ฝีในท้อง ฝีภายใน วัณโรค หรือ วัณโรคปอด ก็เรียก.

ฝีสุทวาต, ฝีสุนทรวาต น. ฝีวัณโรคชนิดหนึ่ง ผู้ป่วยมีต่อมเกิดขึ้นที่ขั้วกระเพาะปัสสาวะ ตำราการแพทย์แผนไทยว่า จะมีอาการต่าง ๆ เช่น บวมแข็งตามฝีเย็บ ปัสสาวะหยดย่อย ปัสสาวะขัด ปัสสาวะเป็นลิ่มเลือดหรือเป็นหนอง ช่องปัสสาวะอาจบวมแดง แตกเป็นเลือดเป็นหนอง เป็นต้น ฝีชนิดนี้รักษายาก ดังตำรายาศิลาจารึกในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม [๔/๒๑๗] ตอนหนึ่งว่า “... ว่าด้วยลักษณะวัณโรคอันวิเศษ บังเกิดภายในอันชื่อว่าฝีสุทวาตนั้นเป็นคำรบ ๒ ย่อมขึ้นในต้นขั้วกระเพาะปัสสาวะข้างในเหตุด้วยแม่ทรงอันประจำอยู่ในกระเพาะเบานั้น อันแพทย์รักษาไปบมิได้หายสนิท แต่ยังเป็นกุมารอยู่นั้น ครั้นจำเริญขึ้นวาโยซึ่งพัดขับปัสสาวะนั้น พัดบมิได้สะดวก จึงตั้งเป็นยอดขึ้น บางที่เป็นด้วยลัมกระทบ พกเข้าบวมขึ้น วัณโรคจึงบังเกิดเป็นต้น วัณโรคอันนี้บังเกิดแต่กองปถวิวาโยระคนกัน มีประเภทกระทำนั้นต่าง ๆ บางทีพกบวมออกมาจนภายนอก แข็งเป็นดานตามฝีเย็บมักให้

ปวดเป็นกำลัง ให้ปัสสาวะหยดย้อยไป บางที่เป็นบุพโพลีฮิต ไหลออกมาทางช่องปัสสาวะ บางทีก็แดงออกมาภายนอก ดูจลมะไฟ แล้วแตกออกเป็นบุพโพลีฮิตก็ดี บางทีน้ำปัสสาวะเดินทางช่องแผลก็มี บางทีปัสสาวะขัดเข้าเป็นลิ่ม เป็นก้อนก็มี และวัณโรคซึ่งกล่าวมานี้เป็นอสาทายโรค อันอาจารย์กล่าวไว้ว่า แพทย์จะรักษาเป็นอันดียิ่งนัก ...”.

ฝัสุวรรณเคียร น. ฝัวัณโรคชนิดหนึ่ง มีลักษณะคล้ายจอกหูหนู สีเหลืองเกิดขึ้นที่สมอง ตำราการแพทย์แผนไทยว่า เมื่อเริ่มเป็น จะมีอาการเมื่อยต้นคอถึงกระหม่อม ตามีต หูตึง ปวดศีรษะมาก เจ็บตามเส้นขน ร้อนในกระหม่อม กระบอกตา และช่องหู หากฝักกลายเป็นหนองแล้วผู้ป่วยจะมีไข้ สะบัดร้อนสะท้านหนาว คลั่งเพ้อไม่มีสติ เมื่อหนองแตกออก จะไหลออกทางตาและหู ถ้าหนองไหลออกทางใด อวัยวะนั้นก็จะเสียการทำงานที่ไป ดังตำรายาศิลาจารย์วัดในพระเชตุพนวิมลมังคลาราม [๔/๒๐๗-๒๐๘] ตอนหนึ่งว่า “... ในที่นี้จะกล่าวแต่วัณโรคอันชื่อว่า สุวรรณเคียรนั้นก่อนเป็นปฐม เมื่อจะบังเกิดนั้นบังเกิดแต่สมอง กระตุกพิการ ตั้งขึ้นดุจจอกหูหนู มีสีอันเหลือง มีรากหยั่งถึงหัวใจ มีประเภทกระทำให้เมื่อยต้นคอ ให้เจ็บขึ้นไปถึงกระหม่อม ให้จักษุมืด ให้โสดประสาทตึง ให้ปวดศีรษะดังจะทำลายให้เจ็บไปทุกเส้นโลหิต ให้ร้อนในกระหม่อมและกระบอกจักษุและช่องโสดประสาท ถ้าตั้งบุพโพลีขึ้นแล้ว กระทำให้พิษนั้นกลุ่มในดวงหทัย ให้สะบัดร้อน สะบัดหนาว ให้คลั่งหาสมปกติมิได้ เมื่อบุพโพลีจะแตกนั้น บางทีออกทางช่องจักษุทั้ง ๒ บางทีออกทางช่องโสดทั้ง ๒ ถ้าออกทางช่องอันใดช่องอันนั้นก็พิการ

ถ้าผู้ใดเป็นดังนี้ได้บ้างเสียบ้าง ถ้าจะแก้ให้แก้แต่อ่อนอยู่นั้น ...”,
สุวรรณเศียร ก็เรียก.

ผีเส้น, ผีเส้นเอ็น   ดู ผีเอ็น.

ผีอุระกะวาด, ผีอุระคะวาด   ดู ผีอุรักกะวาด.

ผีอุรักกะวาด น. ผีวัณโรคชนิดหนึ่ง ผู้ป่วยมีต่อมเกิดขึ้นบริเวณ
กระดูกสันหลัง ตำราการแพทย์แผนไทยว่า เมื่อเริ่มเป็น
จะมีอาการจุกเสียดแน่น อุจจาระ ปัสสาวะขัด บางครั้งอาจมี
อาการท้องเสีย เป็นบิด มีมูกเลือดปน ปวดมวนท้องมาก
เจ็บหน้าอก และชายสะบัก ปวดตามเนื้อและกระดูกทั่วตัว
มิใช่ สะบัดร้อนสะท้านหนาว กินไม่ได้ นอนไม่หลับ เป็นต้น
ดังตำรายาศิลาจารึกในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม
[๔/๒๑๕-๒๑๖] ตอนหนึ่งว่า “... ว่าด้วยลักษณะวัณโรค
บังเกิดภายในอันชื่ออุรักกะวาดบังเกิดขึ้นตามกระดูกสันหลัง
ข้างในนั้นเป็นคำรบ ๓/ บางทีขึ้นตรงกระดูก บางทีขึ้นระหว่าง
ตั้งแต่เบื้องบนถึงที่สุดแห่งกระดูกสันหลัง ข้างในเบื้องต่ำ
วัณโรคอันนี้เมื่อจะบังเกิดนั้นเป็นด้วยลมสุนทรवाद พัดเตโช
อาโปธาตุ มิได้เสมอตามปกติ จึงบังเกิดวิทราธิโรคขึ้นให้
จำเรียงไปถึงวรรณะ มีประเภทกระทำพิษต่างๆ บางทีให้
จุกเสียด บางทีให้ขัดอุจจาระ ปัสสาวะ บางทีทำให้ลงดุจ
เป็นบิด มีเสมหะโลหิตระคนให้ปวดมวนเป็นกำลัง แต่เป็น
ดังนี้ ถึง ๒-๓ ครั้งแล้ว หายไปให้เจ็บอุระและชายสะบัก
ดังบุคคลเอาดอกไม้ปักและดูดไว้ด้วยกอก ให้ชัดยอกทั่ว
สรรพางค์ และให้จับสะบัดร้อนสะท้านหนาวมิได้มีระหว่าง
เวลา และให้นอนมิหลับ บริโภคอาหารมิได้ ให้จักษุแดงเป็น
สายโลหิตบางทีให้บวมแต่ไหล่จนถึงเอว ให้ร้อนเป็นกำลัง

และให้เจ็บไปทุกข้อกระดูกสันหลังข้างนอก ถ้ารู้มีตายเสีย
เป็นอันมาก ถ้าจะรักษาให้รักษาแต่ยังอ่อนอยู่นั้น ...”,
ฝิอุระกะวาด ฝิอุระคะวาด หรือ ฝิอุระคะวาด ก็เรียก.

ฝิอุระคะวาด ดู ฝิอุระกะวาด.

ฝิเอ็น น. ฝิชนิดหนึ่ง ผู้ป่วยมีเม็ดผดขึ้นตามเส้นเอ็น มักพบบริเวณ
เส้นเอ็นที่ลำคอ ตำราการแพทย์แผนไทยว่า เกิดจากความ
บอบช้ำบริเวณลำคอ อันเนื่องมาจากการคลอด ดังคัมภีร์
ประณมจินดา [๔๑/๔๓๔-๔๓๕] ตอนหนึ่งว่า “... ถ้าแลกุมาร
กุมารผู้ใดคลอดจากครรภ์มารดานั้นยากนัก ให้ขัดขวาง
ด้วยเหตุสิ่งใด ๆ ก็ดีบางที่หมอผดุงครรภ์แม่เมด มิได้รู้จัก
กำหนดแห่งกุมารนั้นจะคลอดเมื่อใดประการหนึ่ง มิรู้ผันแปร
แก้ไขในการกุมารนั้นแล ก็ข่มเหงเอาออกมาด้วยกำลังแรง
ของตน กุมารนั้นคลอด โดยขัดขวางแลคอกุมารนั้น ก็เคล็ด
แคลง บางที่กุมารนั้นกระทบลงกับปากก็มีบ้าง แลกุมารผู้นั้น
เมื่อค่อยยวัฒนาการขึ้นมาก็มักเป็นฝีที่คางที่พองตันแลที่คอ
ฝีทั้ง ๓ ประการนี้ย่อมเป็นยังเด็กก็มี บางที่อายุได้ ๑๕,
๒๐, ๓๐, ปีแล้ว จึงเป็นก็มี แลให้เป็นฝิเอ็นฝิประจำรอย
ฝีคันทมามา ฝิทั้ง ๓ ประการนี้ ย่อมเป็นด้วยกระทบช้ำชอกมา
เมื่อคลอดจากครรภ์มารดานั้น...”, ฝิเส้น หรือ ฝิเส้นเอ็น ก็เรียก.

แฝกหอม น. ๑. เครื่องยาที่เป็นรากแห้งของพืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า
Chrysopogon zizanioides (L.) Roberty ในวงศ์ Poaceae มีรส
และสรรพคุณดังตำราสรรพคุณยา ฉบับของกรมหลวง
วงษาธิราชสนิท [๔๒/๒๐] ตอนหนึ่งว่า “... จะกล่าวสรรพคุณ
แฝกหอม ต้นนั้นรู้แก้ไขสันนิบาต ใบนั้นรู้แก้ไขอันกระทำให้อ่อน
ดอกนั้นรู้แก้ไขโลหิต อันเน่าให้ตกเสีย รากนั้นรู้แก้ไขอภิญญาณ

แลแก้เหื่อ แก้สาบ แลรู้แก้ไขอันบังเกิดแต่ทรวง แลรู้แก้โลหิต
แก้ดี แก้ไข้พิษุม แก้คุธราชh ..." และตำราไม้เทศเมืองไทย
[๔๕/๓๕๙] ตอนหนึ่งว่า "... รากแฝกหอมรสหอมเย็น,
ทำดวงจิตให้ชุ่มชื้น แพทย์ตามชนบทใช้รากแฝกหอมปรุง
เป็นยาขับลมในลำไส้, ทำให้หาวเรอ, แก้ปวดท้องจุกเสียด,
แก้ท้องอืด, แก้ไข้เพื่อลม, และขับปัสสาวะ ทำให้เย็น ...".
๒. พืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Chrysopogon zizanioides* (L.)
Roberty ในวงศ์ Poaceae มีชื่อสามัญว่า vetiver เป็นไม้ล้มลุก
อายุหลายปี ขึ้นเป็นกอแน่น มีเหง้าใต้ดิน ลำต้นตั้งตรงคล้าย
ทรงกระบอกตัน รากเป็นกระจุก มีกลิ่นหอม ใบเป็นใบเดี่ยว
แทงออกจากเหง้าใต้ดิน แผ่นใบด้านล่างเกลี้ยง ยกเว้นบน
เส้นกลางใบมีขนสาก ด้านบนตามขอบใบมีขนสาก ที่โคนใบ
มีขนละเอียด ใบมีนวล ใบด้านบนสีซีดกว่าด้านล่าง ช่อดอก
แบบช่อแยกแขนง โปส่พั่นกอ แต่ละแขนงช่อมีช่อกจะ
ขนาดเล็ก ผลแบบผลแห้งไม่แตก เมล็ดรูปขอบขนาน โคมนน
ปลายแหลม มีหนามสั้น, แกงหอม หรือ แคมหอม ก็เรียก.

พ

พญาดาบหัก ดู ราชดัด.

พญาปล้องคำ, พญาปล้องทอง ดู พญาขอ.

พญาขอ น. ๑. เครื่องยาที่ใบแห้งของพืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Clinacanthus nutans* (Burm.f.) Lindau ในวงศ์ Acanthaceae มีรสและสรรพคุณดังตำราประมวลสรรพคุณยาไทย (ภาคสอง) [๒๔/๒๒๐] ตอนหนึ่งว่า "... ใช้เป็นยารับประทานถอนพิษไข้ พิษร้อน พิษกาฬ แก้อ่อนภายใน ถอนพิษยาเบื่อเมา ...".

๒. พืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Clinacanthus nutans* (Burm. f.) Lindau ในวงศ์ Acanthaceae เป็นไม้พุ่มรอเลื้อย กิ่งอ่อนมีขนนุ่ม ใบเป็นใบเดี่ยว เรียงตรงข้าม รูปรีแคบ รูปขอบขนาน หรือ รูปขอบขนานแกมรูปใบหอก ปลายเรียวแหลม โคนมน เบี้ยว ขอบเป็นคลื่นเล็กน้อย แผ่นใบค่อนข้างบาง กลี้ยงทั้ง ๒ ด้าน ช่อดอกแบบช่อกระจุก ออกที่ปลายกิ่ง ดอกมีก้านสั้น กลีบดอก สีแดงอมส้ม รูปปากเปิด กลีบปากบนมี ๓ แฉก เรียงซ้อนเหลื่อม กลีบปากล่างมี ๒ แฉก แคบกว่า ผลแบบผลแห้งแตก เมล็ดมี ๔ เมล็ด ติดบนก้านคล้ายตะขอ, พญาปล้องคำ พญาปล้องทอง หรือ เสดดพังพอนตัวเมีย ก็เรียก.

พญารากเดียว ดู ปลาไหลเผือก.

พญาเล็งจ้อน ดู ไม้เท้ายายม่อม.

พ่น ก. ห่อปากเป่าให้สิ่งใดสิ่งหนึ่งในปากออกมาเป็นฝอย ในทาง การแพทย์แผนไทยหมายถึง ห่อปากเป่ายาที่อมไว้ในปาก แล้วใช้กำลังลมส่งให้ยาในปากพุ่งออกมาเป็นฝอยกระทบตาม ผิวกายบริเวณที่เกิดโรค เพื่อรักษาหรือบรรเทาอาการของโรค ดังคัมภีร์ประถมจินดา [๑/๔๐๑] ตอนหนึ่งว่า “... ถ้าแน่น ชักมือกำ ทำกำ น้ำตาตกน้ำลายฟูมลิ้นกระด้างคางแข็ง มีรู้สึกตัว พ่นยานี้ด้วยน้ำเปลือกมะรุมก็ได้น้ำร้อนก็ได้ กินบ้าง ทาบ้างหายแล ...”.

พมพี ดู ไม้เท้ายายม่อม.

พยับเมฆ ดู หย้าหนดแมว.

พยับหมอก ดูใน เจตมูล, เจตมูลเพลิง.

พยาธิ น. ๑. [พะยาธิ] ความเจ็บไข้ ดังตำราเวชศึกษา [๑๖/๑๐๖] ตอนหนึ่งว่า “... ดื้อหนึ่งเกิดมาแต่ศีรษะ ยอดค้ำดั่งหมอก กระจวดรอบจักษุ ซื่อต้อมะเกลือ รักษาไม่หาย ต้อเพกาเกิดมา แต่รากขวัญ ต้อผักตบเกิดมาแต่ยอดดอกภายใน ต้อเนื้อ ต้อสายโลหิต ต้อลิ้นสุนัข ต้อหมอก พยาธิหมูนี้อันเกิดเพราะ รับประทานข้าวเหนียวจึงบังเกิด...”. (ป. พยาธิ, วุยาธิ; ส. วุยาธิ). ๒. [พะยาต] ชื่อสัตว์ไม่มีกระดูกสันหลัง ซึ่งอย่างน้อยในระยะหนึ่งของชีวิตจะเป็นปรสิตอยู่ในมนุษย์และสัตว์ชนิดตัวแบน เช่น พยาธิใบไม้ พยาธิตัวตืด ชนิดตัวกลมหรือหนอนพยาธิ เช่น พยาธิไส้เดือน พยาธิเส้นด้าย พยาธิแส้ม้า ดังคัมภีร์ ประถมจินดา [๒/๔๔] ตอนหนึ่งว่า “... พยาธิจำพวก นี้กินออกถึงผิวหนังและกระดูกสันหลัง จึงให้พอมแห่งซุบไป ดังนี้ ...” และ [๒/๖๙] ตอนหนึ่งว่า “... ถ้ากุมารผู้ใดอุจจารนั้น

ชาวดังน้ำเข้าสุก ท่านว่าเปนพยาธิคือไส้เดือนกินอยู่ตาม ลำไส้ใหญ่นั้นประการ ๑ ...”. ๓. เชื้อโรค ดังตำรายาศิลาจารย์ ในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม [๔/๓๔] ตอนหนึ่งว่า “... ในลักษณะแห่งบั้นปลายนั้น คือพยาธิอันบังเกิดขึ้นใน ช่องนาสิกกระทำโทษ ให้นาสิกตึงตังเป็นหวัดเหม็นเน่า แล้วลงทางต้นลิ้นตลอดปลายลิ้น ให้น้ำเซพะตกมีรู้วย ให้คอแห้งบริโภคอาหารมิได้ ครั้นอาหารมิได้เป็นที่ตั้งแล้ว อันว่าโรคก็บริตแปรเป็นไปต่างๆ ...”.

พรมมิ น. พืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Bacopa monnieri* (L.) Wettst. ในวงศ์ Plantaginaceae มีชื่อสามัญว่า coastal water hyssop, herb-of-grace, herpestis เป็นไม้ล้มลุกอายุหลายปี ลำต้น มักทอดเอน ใบเป็นใบเดี่ยว รูปไข่กลับ รูปใบหอกกลับ หรือ รูปช้อน ดอกเป็นดอกเดี่ยว สีขาวหรือสีขาวอมคราม กลางดอก มักมีแต้มสีม่วงแกมแดง ผลแบบผลแห้งแตก รูปไข่ เมล็ด ขนาดเล็ก รูปรี สีน้ำตาลแดง ใบ ดอก และต้นใช้ทำยา มีรส และสรรพคุณดังคัมภีร์สรรพลักษณะสรรพคุณ [๒/๓๓/๓] ตอนหนึ่งว่า “... คุณพรมมิมีรสหวาน แก้ไข้สวางไสย แก้หืดไอ กินแก้ฤษดวง กินเจริญปัญญาด้วย ...” ตำราสรรพคุณยา ฉบับของกรมหลวงวงษาธิราชสนิท [๔๒/๒๒] ตอนหนึ่งว่า “... จะกล่าวสรรพคุณพรมมิ ต้นนี้รู้แก้โลหิตให้ตกเสีย แลเจริญซึ่งปัญญา ใบนี้รู้แก้ซึ่งเสมหะ ดอกนี้รู้แก้โลหิต อันเสียมีวรรณดั่งน้ำหมาก ...” และตำราประมวลสรรพคุณ ยาไทย (ภาคสอง) [๒๔/๒๔๑] ตอนหนึ่งว่า “... ต้นขับโลหิต ใบขับเสมหะ แก้โลหิตระดูใสดั่งสีน้ำหมาก ในแพทย์ดำบล

กล่าวว่า พรมมิลรเย็นขมเล็กน้อย ดับพิษไข้หัว เช่น พิษฝีดาษ หมอพื้นบ้านใช้แก้ไข้ แก้ร้อนในกระหายน้ำ โดยมากใช้ปรุงเป็น ยาเขียว ดับพิษร้อนทั้งปวง ...”, ผักมิ ก็เรียก.

พรมเสน ดู พิมเสน.

พรตึก [พันธุ์ตึก] ๑. ก. อาการท้องผูกมาก มีอุจจาระเป็นก้อนแข็ง คล้ายขี้แมวหรือขี้แพะ. ๒. น. อุจจาระเป็นก้อนแข็งกลม คล้ายขี้แมวหรือขี้แพะ.

พรหมกิจ [พรมมะกิด] น. ตานจรชนิดหนึ่ง เกิดจากพยาธิ ผู้ป่วยมีฝีเกิดขึ้นที่รูสะดือ ถ่ายอุจจาระเป็นเลือดสด ๆ หากทิ้งไว้นาน อาจมีหนองปน ร้อน ๆ หนาว ๆ หดสติ ถ้าเป็นนานถึง ๑ เดือน อาจตายได้ เมื่อใกล้ตายจะมีเลือดออกตามรูขุมขนและตา ดังคัมภีร์ประถมจินดา [๒/๗๑] ตอนหนึ่งว่า “... อันว่า ลักษณะตานจรจำพวกหนึ่ง ชื่อพรหมกิจ เกิดในรูสะดือ มีเพศดังฝักคินี่สั้นขึ้น ๓ วันก็ให้ลงเปนโลหิตสดสดออกมา เพราะมันกลับเข้าไปทำในดี ดับ หัวใจ ลำไส้ ก็ให้กลุ้มอก กลุ้มใจหาสติมิได้ ให้ร้อนหนาวแลเพศที่ลงนั้นก็เปนโลหิต เสมหะเน่า ถ้าอาการเปนดังนี้ แพทย์ที่ดีจะแก้ไขได้ แต่ใน ๑๕ วัน ขึ้นไปจนเดือนหนึ่งแล้วเมื่อใด ก็เปนอาการตัดแก้มิได้เลย ตายเป็นเที่ยง เมื่อจะใกล้ตาย โลหิตออกทุกเส้นขน ถ้ามีตายตาจะแตกทั้ง ๒ ค้าง เพราะว่าต้อกันหอย จะมาขึ้นทั้ง ๒ ค้าง ...”.

ดู ตานจร ประกอบ.

พรหมชาติ [พรม-, พรมมะ-] น. ๑. หัวไปหมายถึงตำราหมอดู. ๒. ชื่อปลิงประเภทหนึ่ง ตำราการแพทย์แผนไทยว่า มีลักษณะท้องสีแดง ครีบลีขาว ดังตำราปล่อยปลิง [๔๔/๑๕] ตอนหนึ่งว่า

“... จำพวกหนึ่งชื่อพรหมชาติ ท้องแดง ครีบขาวจำลองให้กิน แต่คองลงไปถึงสะเอว พยาธิหาย ๕๐๐ จำพวก ...”.

พร้อย [พฺร้อย] ว. ประโปทัว, ลายกระเป็นจุดประปราย, วาว, พราย, เช่น ลายพร้อย ต่างพร้อย.

พระคัมภีร์ น. หนังสือ ตำรา หรือจารึกที่มีมาแล้วช้านานและมีคุณค่าทางการแพทย์แผนไทย หรือทางศาสนา โหราศาสตร์ เป็นต้น ซึ่งเป็นของสถาบันพระมหากษัตริย์หรือของแผ่นดิน.

พระตำหรับแผนฝีดาษ น. ตำราการแพทย์แผนไทยฉบับหนึ่ง ไม่ปรากฏชื่อผู้แต่ง มี ๓ เล่ม พบรวบรวมไว้ในตำราเวชศาสตร์ ฉบับหลวง รัชกาลที่ ๕ ตำรานี้ว่าด้วยโรคร้ายที่เกิดจากฝี และฝีดาษจำพวกต่าง ๆ ตอนต้นแสดงรูปแผนภาพยักษะ เจ้าฝีประจำเดือน ตั้งแต่เดือน ๕ ไปจนครบ ๑๒ เดือน บรรยายถึงพิษชนิดต่าง ๆ มีภาพลักษณะการเกิดฝี บอกชื่อกำกับไว้ และบางชนิดก็แสดงอาการหรือระบุความร้ายแรง ความหนักเบาของผื่นนั้นไว้ด้วย เช่น “จอมปราสาท หัวเย็น ๙ วันตาย เชียดหัวมัวให้เหลืองแห้งไม่ตาย เกลดแรดตัวเมีย ถ้าขึ้นได้ ๓ วัน ผัด ๑๕ วัน จนถึง ๒๑ วัน ฟันนี้ไม่ตาย” นอกจากนั้นยังให้ยารักษาฝีไว้หลายประเภทหลายขนาน สำหรับให้แพทย์วิเคราะห์โรค และเลือกใช้ยารักษาตามอาการ เช่น ยาจุดฝี ยาทาฝีแตก ยาแปร์ฝีร้ายให้เป็นดี ยาประสะฝี ยาพอกฝีระยะฝียารัดฐานฝี และได้ให้รายละเอียดขั้นตอนวิธีการรักษาตามระยะเวลาที่เกิดฝี รวมทั้งอาการที่กำเริบขึ้นเป็นระยะ ๆ.

พระพาย ดู กรุงเขมา.

พระยอด ดู ฝี่.

พระรากขวัญ   ดู รากขวัญ.

พรั่ง   [พฺรั่ง] ว. แว่ววาวพราวไปหมด.

พริกไท   ดู พริกไทย.

พริกไทย   น. ๑. เครื่องยาที่เป็นผลของพืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Piper nigrum* L. ในวงศ์ Piperaceae มี ๒ ชนิด คือ พริกไทยดำ (black pepper) ซึ่งเป็นผลที่แก่จัด (ไม่สุก) และแห้ง กับ พริกไทยอ่อน หรือ พริกอ่อน (white pepper) ได้จากผลสุก ที่นำไปแช่น้ำให้เปลือกผลชั้นนอกอ่อนออก มีรสและสรรพคุณ ดังคัมภีร์สรรพลักษณะสรรพคุณ [๒/๓๖๕] ตอนหนึ่งว่า “... คุณพริกไทยนั้นมีคุณเผตร้อน ให้เกิดกำเืดให้กำเืดแห้ง ชอบแต่แก้ลมในอก ให้เจริญไฟธาตุแลสมอันเย็นทั่วสาระพวงค์ แก้เสมหะ ...” ตำราสรรพคุณยา ฉบับของกรมหลวงวงษา-ธิราชสนิท [๔๒/๑๑] ตอนหนึ่งว่า “... จะกล่าวสรรพคุณแห่ง พริกไทย ใบนั้นรู้แก้ลมอันตั้งมั่นไว้แห่งธาตุ เมล็ดนั้นรู้แก้ลมอันทพฤกษ์ แลลมมุตฆาฏ แลรู้ดับเสียซึ่งดีอันเดือด กระทำให้เสมหะแห้ง รู้บำรุงธาตุแลแก้ให้รู้รคอาหาร รู้แก้สรรพลมในทรวง ดอกนั้นรู้แก้จักษุแดงดุจโลหิต เครือนั้นรู้แก้ไอติสารแล แก้เสมหะอันดองอยู่ ...” และตำราไม้เทศ เมืองไทย [๔๕/๓๗๕] ตอนหนึ่งว่า “... ใบแก้ลมจุกเสียด แน่น ปวดมวนในท้อง เมล็ดแก้ลมอันทพริกและมุตฆาฏ ลมซึ่งทำให้ท้องล้น โครกคราก แก้เสมหะเพื่อง บำรุงธาตุ ดอกแก้ตาแดงดังเลือด เถาแก้ไอติสาร (ท้องร่วงอย่างแรง) แก้เสมหะในทรวงอก ...” จัดอยู่ในพิกัดตรีภูกุ. ๒. พืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Piper nigrum* L. ในวงศ์ Piperaceae

373

พลี ก. บวงสรวงเชิญเอามา (ใช้แก้ยาสมุนไพโร) เช่น ไปพลียาที่ต้นเทียน คือ ไปบวงสรวงเก็บต้นเทียนหรือส่วนใดส่วนหนึ่งของต้นเทียนมาทำยารักษาโรค.

พลียา ก. ทำพิธีขอยา. ดู พลี ประกอบ.

พลู น. ๑. เครื่องยาที่เป็นใบแห้งของพืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Piper betle* L. ในวงศ์ Piperaceae มีรสและสรรพคุณดังตำราประมวลสรรพคุณยาไทย (ภาคสอง) [๒๔/๒๒๕] ตอนหนึ่งว่า “... น้ำคั้นของใบพลูสดเป็นยาช่วยกำลังกระเพาะอาหาร ชาวอินเดียตอนใต้ใช้ใบพลูลงไฟพอดายหนึ่ง ทากับน้ำปิดหน้าอกเด็ก แก้อาการอหิวาต์ของหลอดลมและปอด และปิดแก้ตับบวม ถ้าปิดที่นม แก้นมคัด นมช่าน ถ้าปิดตามต่อมน้ำเหลืองที่บวมจะทำให้ยุบเล็กลง ...” และตำราไม้เทศเมืองไทย [๔๕/๓๗๐] ตอนหนึ่งว่า “... เป็นยาฆ่าเชื้อโรค, เจริญและขับแก๊สในท้อง ในเมืองเราใช้กินกับหมากและปูน ...”. ๒. พืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Piper betle* L. ในวงศ์ Piperaceae มีชื่อสามัญว่า betel vine, betel เป็นไม้เลื้อย ทุกส่วนของต้นมีกลิ่น ลำต้นมีข้อโป่งพอง มีรอยแผลใบและมีรากอากาศตามข้อ ใบเป็นใบเดี่ยว เรียงสลับ รูปหัวใจ รูปไข่ รูปรีหรือรูปใบหอก ปลายแหลม โคนเว้ารูปหัวใจหรือมน มักเปี้ยว ขอบเรียบหรือเป็นคลื่น ด้านบนสีเขียวเข้มและเป็นมัน ช่อดอกแบบช่อเชิงลด ออกตรงข้ามใบ ช่อรูปทรงกระบอก ดอกแยกเพศ มีทั้งร่วมต้นหรือต่างต้น ขนาดเล็กมาก ไร้ก้าน ออกที่โคนใบประดับย่อย เรียงแน่นตามแกนช่อ ไม่มีกลีบเลี้ยงและกลีบดอก ผลย่อยแบบผลมีเนื้อหนึ่งถึงหลายเมล็ด รูปค่อนข้างกลม ติดแนบตามแกนช่อผล มักไม่ติดผล.

พลูคาว น. พืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Houttuynia cordata* Thunb. ในวงศ์ Saururaceae มีชื่อสามัญว่า fishwort เป็นไม้ล้มลุก มีกลิ่นคาว ลำต้นใต้ดินเป็นปล้อง ตามข้อมีราก ใบเป็นใบเดี่ยว เรียงเวียนหรือเรียงสลับ รูปไข่ ปลายเรียวแหลม โคนรูปหัวใจ หรือรูปไต ขอบเรียบ ด้านบนสีเขียวเข้มกว่า ช่อดอกแบบช่อเชิงลด ออกตามยอดหรือออกตรงข้ามใบใกล้ยอด รูปทรงกระบอก โคนช่อมีใบประดับสีขาว ๔-๕ ใบ รูปรีหรือรูปไข่กลับ แกมรูปขอบขนาน ดอกในช่อมีจำนวนมาก เรียงแน่นรอบแกน ช่อดอกเล็กมาก ไม่มีก้านดอกและไม่มียกลีบดอก มีเฉพาะเกสรเพศผู้ ๓ อัน ผลแบบผลแห้งแตก รูปคนโท เล็กมาก ส่วนที่อยู่เหนือดินและใบใช้ทำยา มีรสและสรรพคุณดังตำราไม้เทศเมืองไทย [๔๕/๓๗/๑] ตอนหนึ่งว่า “... แพทย์ตามชนบทใช้ใบพลูนี้ปรุงเป็นยาแก้กามโรค, ทำให้น้ำเหลืองแห้ง, ให้แผลแห้ง, แก้เข้าข้อ, แก้โรคผิวหนังทุกชนิดแรงกว่าพลูจีน ...”, ผักก้านทอง ผักคาวทอง หรือ ผักคาวทอง ก็เรียก.

พืหวาตา, พืหวาตาหทัย ดู ลมพหิ.

พอก ก. ๑. หุ้ม ดั่งคัมภีร์ธาตุมังคล์ [๑/๑๒๙] ตอนหนึ่งว่า “... ดำผงแล้วใส่เข้าในผลทับทิม แล้วเอามูลโคพอกชั้น ๑ ดินพอกชั้น ๑ สุมไฟกลบให้สุกแล้วเอาดินออกเสีย บดผลทับทิมปั้นแต่งไว้ ...”. ๒. โปะให้หนา เช่น พอกยา ดั่งคัมภีร์ประถมจินดา [๑/๔๐๒] ตอนหนึ่งว่า “... ขนานนี้ท่านให้เอาหญ้าเกล็ดหอยใหญ่ ใบบัวบก สารหนู ดินประสิริขาว ๒ ไพ ปรอด ๑ สลึง บดพอกเท้า พอกได้ทั้งเด็กทั้งผู้ใหญ่ แก้ต่อช้ำตาหายตื๋น ...”.

พะแว ดู สมุลแว้ง.

พังคิ   ดู เจตพังคิ.
พัทธะปัตตะ   ดูใน สมุฏฐานปัตตะ.
พายสะเลียง   ดู อัคคีทวาร.
พาหิรโรโค   ดูใน กายโรโค. (มาจากคำ พหิ พหิทธา พหิรา หรือ พาหิร แปลว่า ภายนอก).

พาหุรวาโย [พาหุระ-] น. โรคลมจระชนิดหนึ่ง ตำราการแพทย์แผนไทยว่า เกิดจากกองสุขุมังควาต ผู้ป่วยมีอาการมือเท้าบวมหนักศีรษะ วิงเวียน น้ำมูกน้ำตาไหล เสียมือและเท้าเป็นเหน็บ หากเป็นนานถึง ๕ เดือน ผู้ป่วยจะลุกไม่ขึ้น ดังตำรายาติลาจารึกในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม [๔/๓๑๔] ตอนหนึ่งว่า “... จะกล่าวลักษณะกำเนิดแห่งลมอันชื่อว่า พาหุรวาโยเป็นคำรบ ๙ นั้น บังเกิดแต่กองสุขุมังควาต กล่าวคือลมคุดทวารแล่น ขึ้นมาจับเอาหลังมือ กระทำให้มือบวมขึ้นแล้วแล่นลงมาจับหลังเท้ากระทำให้เท้านั้นบ่งขึ้นแล้วกลับแล่นขึ้นสู่กระบาลศีรษะ กระทำให้หนักศีรษะให้ศีรษะชุนไปให้วิงเวียนและให้น้ำมูกตกน้ำตาตก ให้เสียลำมือลำเท้าให้เป็นเหน็บ และลมกองนี้เกิดแต่ผู้ใดกำหนด ๕ เดือนจะลุกขึ้นมิได้เลย ...”.

พิกัต   น. กำหนด.

พิกัตยา   น. การกำหนดด้วยยาหรือเครื่องยาตั้งแต่ ๒ สิ่งขึ้นไป เป็นหมวดหรือหมู่เดียวกัน รวมเรียกเป็นชื่อเดียวกัน โดยอาจเรียกเป็นคำตรง เช่น จันทรทั้ง ๒, โกลุทั้ง ๕, เทียนทั้ง ๙ หรือเรียกเป็นคำคัพท เช่น ตรีสาร เบญจกุล ก็ได้ ทั้งนี้ ด้วยยาแต่ละสิ่งในพิกัตเดียวกันจะต้องมีรสและสรรพคุณไปในทางเดียวกัน และต้องมีน้ำหนักเท่ากัน.

พิกุล น. พืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Mimusops elengi* L. ในวงศ์ Sapotaceae มีชื่อสามัญว่า bullet wood เป็นไม้ต้น ทรงพุ่มกลม แน่นทึบ เปลือกต้นสีน้ำตาลอมเทา แตกกิ่งมาก ใบเป็นใบเดี่ยว เรียงสลับ รูปไข่ รูปรี หรือรูปขอบขนาน ปลายแหลม โคนมน ขอบเป็นคลื่นเล็กน้อย ดอกเป็นดอกเดี่ยว หรือออกเป็นกระจุกตามซอกใบหรือปลายกิ่ง สีขาวนวลถึงสีเหลืองอ่อน กลิ่นหอมเย็น เมื่อโรยจะเปลี่ยนเป็นสีเหลืองอมน้ำตาล โคนกลีบดอกเชื่อมติดกันมี ๒ ชั้น สีขาวนวลถึงสีเหลืองอ่อน ผลแบบผลมีเนื้อเมล็ดเดียว แต่อาจพบมี ๒ เมล็ดได้ เมื่ออ่อน สีเขียว มีขนสั้นนุ่มปกคลุม สุกสีแดงหรือสีแดงอมส้ม เมล็ดรูปรี แบน สีดำ แข็ง ผิวเป็นมันวาว ดอกพิกุลจัดเป็นเครื่องยา ในพิภักตเภสร์ทั้ง ๕ เภสร์ทั้ง ๗ และเภสร์ทั้ง ๙, ทุกส่วนใช้ทำยา และส่วนของเนื้อไม้ที่ผู้เรียกว่า ขอนดอก นำมาใช้ทำยา มีรสและสรรพคุณดังตำราสรรพคุณยา ฉบับของกรมหลวงวงษาธิราชสนิท [๔๒/๑๙] ตอนหนึ่งว่า “... จะกล่าวสรรพคุณพิกุล ไบนั้รู้ฆ่าแม่พยาธิ คือไล่ด้วนแลไล่ลาม เปลือกนั้นรู้ฆ่าแม่พยาธิ อันบังเกิดแต่ฟัน กระพื้ันรู้แก้เกลื่อนน้อย แก่นนั้นรู้บำรุงโลหิต รากนั้นรู้บำรุงลม ...” และตำราไม้เทศเมืองไทย [๔๕/๓๖๓] ตอนหนึ่งว่า “... ใช้เปลือกต้นต้มกับเกลืออมแก้ปวดฟัน ฟันโยกคลอน ดอกปรุงเป็นยาหอมแต่งกลิ่นทำให้ชุ่มชื่นใจ ใบฆ่าเชื้อกามโรค, เปลือกฆ่าแมลงกินฟัน, กะพื้แก้เกลื่อน, แก่นบำรุงเลือด, รากและดอกแก้ลมโลหิตเสมหะ ...”.

พินพี ดู ไม้เท้ายายม่อม.

พิมเสน น. เครื่องยาที่เป็นเกล็ดเล็ก ๆ สีขาวขุ่น ใสไม่มีสีหรือสีชมพูอ่อน (ขึ้นกับแหล่งที่มา) กลิ่นหอมเย็นเฉพาะตัว ชุนเล็กน้อย ได้จาก ๒ วิธี คือ วิธีแรกจากการกลั่นเนื้อไม้ของต้นพิมเสน (*Dryobalanops aromatica* Gaertn. วงศ์ Dipterocarpaceae) มีชื่อสามัญว่า natural borneo camphor ในทางเคมีเป็น ดี-บอร์นีออล (*d-borneol*) พิมเสนที่ได้จากวิธีนี้จะมีสีชมพูอ่อน กลิ่นหอมมากกว่า วิธีที่ ๒ ได้จากปฏิกิริยารีดักชัน (reduction) ของการบูร (*dl-camphor*) เป็นพิมเสน พิมเสนที่ได้โดยวิธีหลังนี้เป็นดีแอล-บอร์นีออล (*dl-borneol*) มีสีขาวขุ่นหรือใสไม่มีสี กลิ่นหอมน้อยกว่า นอกจากนี้ ยังมีพิมเสนซึ่งได้จากใบหนาด [*Blumea balsamifera* (L.) DC. วงศ์ Asteraceae] เรียก พิมเสนหนาด (ngai camphor) มีรสและสรรพคุณดังตำราสรรพคุณยา ฉบับของกรมหลวงวงษาธิราชสนิท [๔๒/๑๔] ตอนหนึ่งว่า “... จะกล่าวสรรพคุณพิมเสน รู้แก่โรคอันบังเกิดแต่น่าสีก รู้กระจายเสียซึ่งลมทั้งปวงอันตั้งอยู่โดยรอบคอบ ...” และตำราไม้เทศเมืองไทย [๔๕/๓๔๓] ตอนหนึ่งว่า “... ใช้ดมแก้ลมวิงเวียน หน้ามืด หัวใจอ่อนหรือนิ่งเนไปทำให้การหายใจดีขึ้น ... ทำให้เรอหรือผายลม แก้อุจเสียดแน่นเพ้อ ปวดท้องได้ดี ใช้ภายนอกผสมเป็นยาโรยแผลรักษาได้ดีมาก ...”, พรมเสน พิมเสนเกล็ด ภิมเสน หรือ ภิมเสน ก็เรียก. ดู การบูร ประกอบ.

พิมเสนเกล็ด ดู พิมเสน.

พิมเสนหนาด ดูใน พิมเสน.

พิรุทวาโย [พิรุตะ-, พิรุตตะ-] น. โรคลมจรัชชนิดหนึ่ง ตำราการแพทย์แผนไทยว่า เกิดจากกองเสมหสมุฏฐาน ผู้ป่วยมีเสมหะออกทางทวารหนัก ทวารเบา กินอาหารไม่ได้หรือกินได้เป็นครั้งคราว แต่ร่างกายไม่ซูบผอม หากเป็นอยู่นานถึงเดือนจะรักษายาก ดังตำรายาศิลาจารึกในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม [๔/๓๐๓] ตอนหนึ่งว่า “... อันพิรุทวาโยนั้นเกิดแต่กองเสมหสมุฏฐานเป็นต้นลมกองนี้กระทำให้ตกเสมหะทางทวารหนัก เบา และบริโภคอาหารมิได้ กินได้ก็แต่ละครึ่งละคราวกายมิได้ซูบผอม ครั้นแก่เข้าถึงเดือน ถอยอายุยายากนัก ...”.

พิลังกาสา น. พืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Ardisia elliptica* Thunb. ในวงศ์ Primulaceae เป็นไม้พุ่มหรือไม้ต้นขนาดเล็ก ใบเป็นใบเดี่ยว เรียงสลับ รูปรีถึงรูปไข่กลับแกมรูปขอบขนาน ปลายแหลมถึงมน โคนรูปลิ้ม แผ่นใบมีต่อมเห็นเป็นจุดกระจายอยู่ทั่วไป ช่อดอกแบบช่อกระจุก ออกตามซอกใบ กลีบดอกสีชมพู ติดกันที่โคนเป็นหลอดสั้น ปลายแยกเป็น ๕ แฉก แต่ละแฉกรูปใบหอก ผลรูปทรงกลมแบน เมื่อสุกสีม่วงเข้ม, ใบ ดอก ผล ต้น และรากใช้ทำยา มีรสและสรรพคุณดังคัมภีร์สรรพลักษณะสรรพคุณ [๒/๓๗๒] ตอนหนึ่งว่า “... คุณพิลังกาสามีรสเผ็ดร้อน ชมผาตแก่ใช้กำเดา ...” ตำรายาศิลาจารึกในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม [๔/๔๕๖] ตอนหนึ่งว่า “... อันว่าคุณแห่งพิลังกาสานั้น มีรสอันขมร้อน ใบรู้แก่โรคอันบังเกิดแต่ตับ ดอกรู้แก่โรคอันประกอบไปด้วยแม่พยาธิเป็นต้น ผลรู้แก่ใช้ในกองอดิศารโรค ต้นรู้แก่โรค

อันเป็นกุฎฐัง รากรู้แก้โรคสำหรับบุรุษ กล่าวคือประเมหะ ...”
ตำราสรรพคุณยา ฉบับของกรมหลวงวงษาธิราชสนิท
[๔๒/๒๐] ตอนหนึ่งว่า “... จะกล่าวสรรพคุณพิลังกาสา มีรส
อันขม รู้แก้ไขอันบังเกิดแต่ตับ รู้แก้โรคอันประกอบด้วย
แม้พยาธิแลแก้ไขอติสาร รู้แก้โรคสำหรับบุรุษ ...” และ
คัมภีร์สรรพคุณ (แลมหาพิกัต) [๕๑/๔๓๘] ตอนหนึ่งว่า
“... พิลังกาสนั้น มีรสอันขมร้อน ใบ, แก้โรคอันบังเกิด
แต่ตับ ดอก, แก้โรคอันประกอบไปด้วยพยาธิเปนต์น ผล,
แก้ไขกองอติสารโรค ต้น, แก้โรคกุฎฐัง ราก, แก้โรคสำหรับ
บุรุษ กล่าวคือประเมหะ ...”, ลังปิสาทูลังกาสา หรือ รามใหญ่
ก็เรียก.

พิลา, พิลาขาว ดู ทับทิม.

พิษ [พิต, พิตสะ-] น. สิ่งที่ร้ายเป็นอันตรายแก่ร่างกายหรือให้
ความเดือดร้อนแก่จิตใจ; สิ่งที่ร้ายเป็นอันตราย เมื่อเข้าสู่
ร่างกายจะทำให้ตาย เจ็บปวด หรือพิการได้ บางอย่างเกิดจาก
แร่ เช่น สารหนู, บางอย่างเกิดจากต้นไม้ เช่น ต้นแสลงใจ,
บางอย่างเกิดจากสัตว์ เช่น งู. (ส. วิษ; ป. วิส).

พิษไข้ น. อาการผิดปกติที่เกิดขึ้นจากไข้ เช่น มีผื่นร้อนใน กระจายน้ำ
ท้องผูก อ่อนเพลีย ครั่นเนื้อครั่นตัว ดังตำราเวชศึกษา
[๑๖/๓๗] ตอนหนึ่งว่า “... ยาเขียวเบญจขันธ์ เอาใบผัก
กะโหลม ๑ ใบสันพร้าวหอม ๑ ใบฝ้ายแดง ๑ ใบสันพร้าวอญ ๑
ใบหนาด ๑ ใบพิมเสน ๑ ตำเป็นผง แก้พิษไข้ให้ร้อนกระจายน้ำ
น้ำดอกไม้มะเดมะกอก ๕ ผล รากบัวหลวงแช่เป็นกระสาย ...”.

พืชวัตถุ น. พืช ส่วนของพืช หรือสิ่งของอื่นใดที่ได้จากพืช ซึ่งใช้เป็นยาหรือเป็นส่วนผสมในตำรับยา เช่น รากปลาไหลเผือก โกงสุกกลิ้ง มดยอบ ในตำราเภสัชกรรมไทยแบ่งพืชวัตถุออกเป็น ๕ จำพวก ได้แก่ พวกต้น พวกเถา-เครือ พวกเหง้า-หัว พวกผัก และพวกหญ้า บางตำราเพิ่มเห็ดเข้ามาอีก ๑ พวก, พฤษวัตถุ ก็เรียก.

พุทธรักษาขาว [พุททะยักสะ-] น. โรคลมจรัชชนิดหนึ่ง ตำราการแพทย์แผนไทยว่า เกิดจากกองสันทฆาต ผู้ป่วยมีอาการเสียดบริเวณชายโครง เจ็บกระดูก ลูกนั่งไม่ได้ มักเป็นร่ามะนาดบ่อย ๆ ตามัว และบอดในที่มืด หากเป็นนานถึง ๓ ปี จะรักษายาก ดังตำรายาศิลาจารึกในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม [๔/๓๑๖] ตอนหนึ่งว่า “... ลักษณะกำเนิดแห่งลม อันชื่อว่า พุทธรักษาขาว เป็นคำรบ ๑๑ นั้น เกิดแต่กองสันทฆาต กระทำให้เสียดชายโครงและเจ็บสันหลังและกระดูกทุกข้อ มิให้ลูกนั่งขึ้นได้แล้วบังเกิดเป็นร่ามะนาดเนื่อง ๆ และให้จักษุนั้นเป็นหมอกมัวมืด ลมกองนี้ถ้าเป็นถึง ๓ ปีแล้ว เป็นอสาทยโรคยากนัก ถ้าบังเกิดแก่บุคคลแมนอายุยืนไปมักเสียชีวิต ...”.

เพกา น. พืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Oroxylum indicum* (L.) Benth. ex Kurz ในวงศ์ Bignoniaceae มีชื่อสามัญว่า oroxylum indian trumpet tree, midnight horror tree เป็นไม้ต้น เปลือกสีเทา อมขาวถึงน้ำตาลอมเทา ใบเป็นใบประกอบแบบขนนกสามชั้น ปลายคี่ เรียงตรงข้าม ขนาดใหญ่มาก ใบย่อยรูปไข่ รูปรีถึงรูปขอบขนาน ปลายเรียวแหลม โคนมนถึงเว้ารูปหัวใจ เปี้ยว

ขอบเรียบหรือเป็นคลื่น ช่อดอกแบบช่อกระจุก ออกที่ยอดหรือปลายกิ่ง ดอกบานกลางคืน กลีบดอกโคนเชื่อมติดกันเป็นหลอดแคบ ด้านในสีเหลืองหรือสีเหลืองแต้มสีชมพู ด้านนอกสีม่วงหรือสีม่วงอมแดง ปลายหลอดแยก ๕ แฉก สีคล้ายสีหลอดแต่จางกว่าเล็กน้อย ผลแบบผลแห้งแตก ฝักห้อยลู่ลง รูปขอบขนานหรือรูปใบดาบ แบน ปลายแหลม เปลือกหนา มีเมล็ดจำนวนมาก รูปค่อนข้างกลมหรือรูปขอบขนานแกมรูปรี แบน มีปีกบางโดยรอบ ราก เปลือกต้น ใบ และเมล็ดแก้ไข้ทำยา มีรสและสรรพคุณดังตำราสรรพคุณยา ฉบับของกรมหลวงวงษาธิราชสนิท [๔๒/๒๖] ตอนหนึ่งว่า “... จะกล่าวสรรพคุณรากเพกา รุ้บำรุงเพลิงธาตุ แลรู้แก้ไข้สันนิบาต ...” ตำราประมวลสรรพคุณยาไทย (ภาคสอง) [๒๔/๒๒๓] ตอนหนึ่งว่า “... เปลือกรสฝาดเย็น ขมเล็กน้อย เป็นยาสมานดับพิษโลหิต แก้ น้ำเหลืองเสีย รากเป็นยาบำรุงธาตุ แก้ท้องร่วง เมล็ดแก้รับประทานเป็นยาระบาย ...” และตำราไม้เทศเมืองไทย [๔๕/๓๓๒] ตอนหนึ่งว่า “... ใช้รากเพกาเป็นยาบำรุงธาตุ ทำให้เกิดน้ำย่อยอาหาร และแก้ไข้สันนิบาต, แก้ท้องร่วง (ภายนอก) ใช้ฝนกับน้ำปูนใสทาแก้การอักเสบฟกบวม, บางจังหวัดใช้เปลือกสด ๆ ตำผสมกับสุราฉีดพ่นตามตัวคนคลอดบุตรที่ทนการอยู่ไฟไม่ได้ ทำให้ผิวหนังชา ผักอ่อนรับประทานเป็นผัก และมีคุณในการขับผายลม เมล็ดแก้ไข้ รับประทานเป็นยาระบาย ...”, มะลิดไม้ มะลิดไม้หรือ ลิ่นฟ้า ก็เรียก.

เพชรชาติ [เพ็ด-, เพ็ดชะ] น. ชื่อปลิงประเภทหนึ่ง ตำราการแพทย์แผนไทยว่า มีลักษณะท้องสีเหลืองแดง ดังตำราปล่อยปลิง [๔๔/๑๕] ตอนหนึ่งว่า “... จำพวกหนึ่งชื่อเพชรชาติ ท้องล่างเหลืองแดง ให้กินแต่ท้องไปถึงหัวเข้า พยาธิหาย ๕๐๐ จำพวก...”.

เพชรสังฆาต น. ๑. เครื่องยาที่เป็นเถาสดหรือแห้งของพืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Cissus quadrangularis* L. ในวงศ์ Vitaceae มีรสและสรรพคุณดังตำราสรรพคุณยา ฉบับของกรมหลวงวงษาธิราชสนิท [๔๒/๒๑] ตอนหนึ่งว่า “... จะกล่าวสรรพคุณเพชรสังฆาต รู้แก่กระดูกแตกหักแลรู้แก้ลม ...” และตำราไม้เทศเมืองไทย [๔๕/๓๘๓] ตอนหนึ่งว่า “... ตามสรรพคุณยาของพระยาบำเรอราชกล่าวว่า เถารับประทานแก้กระดูกแตก หัวชัน, ขับลมในลำไส้ แพทย์ตามชนบท ใช้เถารับประทานวันละ ๑ ช้อนจนครบ ๓ วันแก้โรคริดสีดวงทวารหนัก, ทั้งชนิดกลีบมะไฟและเดือยไก่ ...”. ๒. พืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Cissus quadrangularis* L. ในวงศ์ Vitaceae มีชื่อสามัญว่า winged treebine vine, veldt grape vine เป็นไม้เลื้อยเถาเป็นสีเหลี่ยม มีสันเด่น ค่อนข้างอวบน้ำ มักมีมือพัน ใบเป็นใบเดี่ยวเรียงเวียน ร่วงง่าย มักคงอยู่ตามปลายยอด แผ่นใบรูปไข่ โคนเว้ารูปหัวใจ ขอบเรียบ หยักซี่ฟัน หรือเว้าลึกแบบฝ่ามือ ๓-๕ หยัก ช่อดอกแบบช่อเชิงหลั่นแยกแขนง ช่อย่อยแบบช่อกระจุก ออกตรงข้ามใบ ดอกสีนวลหรือสีเหลืองอมเขียว กลีบดอก ๔ กลีบ ผลแบบผลมีเนื้อหนึ่งถึงหลายเมล็ด รูปค่อนข้างกลม รูปไข่กลับ หรือทรงรี ผลอ่อนสีเขียว เมื่อแก่เปลี่ยนเป็นสีเหลือง สีแดง และสีม่วงคล้ำตามลำดับ เมล็ด

รูปรี แบน, ตำลึงสวรรค์ เกาชั้นข้อ เกาสามร้อยต่อ หรือ
ว่านมดง่าม ก็เรียก.

เพรียงหู   ดู ทัดดอกไม้.

เพสลาด   [เพสะหลาด] ว. ไม่อ่อนไม่แก่ มักใช้กับใบไม้บางชนิด
ที่ใช้เป็นอาหารหรือยา เช่น ใบชุมเห็ดเทศ ใบมะขาม ใบชาพลู
ใบทองหลาง ใบมะกา ดังตำรายาศิลาจารึกในวัดพระเชตุพน
วิมลมังคลาราม [๔/๓๕๕] ตอนหนึ่งว่า “... ยาแก้กระษัย
ปลาตุก เอาเปลือกกราชพฤษ, เปลือกดาเลื้อ, รากตองแตก,
พาดโหนด, พริกไทย, ชิงแห้ง, กระเทียม, ลูกจันทร์, ดอกจันทร์,
กระวาน, กานพลู, ข่า, กระชาย, กะทือ, โพล, ขมิ้นอ้อย, กะปิ,
ปลาตุกย่างตัว ๑, ปลาร้าปลาสร้อย ๕ ตัว สิริยา ๒๐ สิ่งนี้
ทำเป็นแกงยา แล้วใบมะกาที่เพสลาดนั้นมา หั่นใส่ลงเป็นผัก
กินให้ได้ถ้วยแกง ๑ ...”.

เพาะเข้า   ดู กระเพาะข้าว.

เพาะน้ำ   ดู กระเพาะน้ำ.

เพื่อ   ว. สาเหตุ เหตุ เนื่องจาก เช่น ใช้เพื่อลม หมายถึง ใช้อันมีสาเหตุ
จากลม.

แพทย์แผนไทย   ดู ผู้ประกอบวิชาชีพการแพทย์แผนไทย.

แพทย์แผนไทยประยุกต์   ดู ผู้ประกอบวิชาชีพการแพทย์แผนไทย
ประยุกต์.

แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์   น. ๑. ตำราแพทย์หลวงซึ่งพิมพ์เป็นตอน ๆ
สำหรับใช้ในการเรียนการสอนของโรงเรียนราชแพทยาลัย
มี ๓ เล่ม เริ่มพิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๘ ตำรานี้มีเนื้อหาเป็น
พระคัมภีร์แพทย์ที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

โปรดเกล้าฯ ให้จัดหา รวบรวม และชำระจากคัมภีร์แพทย์โบราณ รวม ๑๔ คัมภีร์ กับตำราแพทย์แบบฝรั่ง. ๒. วารสารการแพทย์ที่โรงเรียนเวชสโมสร ในสังกัดกรมสัมปาทิกสภากระทรวงศึกษาธิการ จัดพิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๗ ในรูปแบบรายเดือน ปีละ ๑๒ ฉบับ โดยมีเนื้อหาเกี่ยวกับวิธีการรักษาและตำราแพทย์แบบฝรั่งเป็นหลัก ร่วมกับการใช้ยาไทย อย่างไรก็ตาม วารสารนี้ออกมาได้เพียง ๔ ฉบับ ก็ต้องหยุดไปเพราะขาดทุนทรัพย์. ๓. ตำราการแพทย์แผนไทยชุดหนึ่ง มี ๒ เล่ม ตำรานี้เรียบเรียงและจัดพิมพ์โดยพระยาพิศณุประสาทเวช (คง ถาวรเวช) ในช่วงที่ดำรงตำแหน่งผู้จัดการโรงเรียนเวชสโมสร บนปกหน้าของตำราทั้ง ๒ เล่ม ระบุว่า “... พระยาพิศณุประสาทเวช รวบรวมพิมพ์ ได้สอบกับต้นฉบับหลวงในหอพระสมุดวชิรญาณ โดยได้รับพระอนุญาตจากพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ สภานายกหอพระสมุดวชิรญาณ ...” ประกอบด้วยคัมภีร์การแพทย์แผนไทยรวม ๑๔ คัมภีร์ ได้แก่ คัมภีร์ฉันทศาสตร์ คัมภีร์ประถมจินดาร์ คัมภีร์ธาตุวิภังค์ คัมภีร์สรรพคุณแลมหาพิภักดิ์ คัมภีร์สมุฏฐานวินิจฉัย คัมภีร์วรโยคสาร คัมภีร์มหาโชตรัต คัมภีร์ชวดาร คัมภีร์โรคนิทาน คัมภีร์ธาตุวิภังค์ คัมภีร์ธาตุบรรจบ คัมภีร์มูจนาปักขันทิกา คัมภีร์ตักกคิลา และคัมภีร์กระษัย ตำรานี้พิมพ์ครั้งแรก เมื่อ ร.ศ. ๑๒๖ (พ.ศ. ๒๔๕๐) ที่โรงพิมพ์คุรุการจําริญญ (พระนคร) และพิมพ์ครั้งที่ ๒ เมื่อ ร.ศ. ๑๒๘ (พ.ศ. ๒๔๕๒) ที่โรงพิมพ์ไทย (พระนคร). ๔. ตำราการแพทย์แผนไทยเล่มหนึ่งจัดทำโดยกระทรวงสาธารณสุข ใช้ชื่อเต็มว่า “ตำราแพทย์ศาสตร์

สงเคราะห์ ฉบับหลวง” รายละเอียดการจัดทำต้นฉบับดังกล่าวในการจัดพิมพ์ตำราในตอนหนึ่งว่า “... ตำราแพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ฉบับนี้ กระทรวงสาธารณสุขได้รวบรวมจากตำราแพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ฉบับหลวง ของหอพระสมุดวชิรญาณ ซึ่งได้รวบรวมและชำระเมื่อ จุลศักราช ๑๒๓๒ (พ.ศ. ๒๔๑๓) โดยพระบรมราชโองการในพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕ ... กระทรวงสาธารณสุขถือว่า ตำราแพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ฉบับนี้ เป็นตำราที่พึงใช้เป็นหลักตามประกาศรัฐมนตรีว่าการกระทรวงสาธารณสุข ซึ่งได้ประกาศในราชกิจจานุเบกษาตามความใน พ.ร.บ. การขายยา พ.ศ. ๒๔๙๓ ด้วย ...” ตำราจัดพิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๗ โดยไม่ระบุโรงพิมพ์. ๕. ตำราการแพทย์แผนไทยชุดหนึ่ง มี ๓ เล่ม จัดทำโดยโรงเรียนแพทย์แผนโบราณ วัดพระเชตุพนวิมลมังคลารามราชวรมหาวิหาร มีรายละเอียดการจัดทำต้นฉบับดังกล่าวที่เขียนโดย นายวิรัตน์ศิริกุล อาจารย์ใหญ่ของโรงเรียนฯ ในการจัดพิมพ์ตำราแพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ เล่ม ๓ ตอนหนึ่งว่า “... ข้าพเจ้าได้พยายามรวบรวมค้นคว้า จัดสรรหาสรรพตำราวิชาแพทย์แผนโบราณ มาจัดพิมพ์ขึ้นไว้ ให้เป็นหลักสูตรสอนในโรงเรียน แต่ในตำราแพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ เล่ม ๑-๒ ฉบับของท่านเจ้าคุณพระยาพิชัยประสาทเวชยังขาดคัมภีร์เหล่านี้ คือ คัมภีร์อภัยสันดา กล่าวถึงโรคต่อต่าง ๆ (โรคตาทุกชนิด) คัมภีร์มัญชุสวาระวิเชียร กล่าวถึงโรคลม ๑๐ ประการ คัมภีร์อุทรโรค กล่าวถึงโรคท้องมานต่าง ๆ คัมภีร์ मुखโรค กล่าวถึงโรคเกิด

ในปากในคอ คัมภีร์ไพจิตรมหาวงศ์ กล่าวถึงโรคฝีต่าง ๆ คัมภีร์สิทธิสารสงเคราะห์ กล่าวถึงโรคลำบองราหู คัมภีร์ทิพมาลา กล่าวถึงลักษณะวัณโรค คัมภีร์วิถีกุญชรโรค กล่าวถึงโรคเรื้อนต่าง ๆ ข้าพเจ้าจึงได้ไปขออนุญาตคัมภีร์ที่หอสมุดแห่งชาติ และได้ค้นพบคัมภีร์ดังกล่าวมาข้างต้นนั้น แต่เป็นตำรับของท่านเจ้าคุณพระยาประเสริฐสุศาสตร์ธำรง (คุณหมอมหุ) รวบรวมจัดพิมพ์ขึ้นไว้เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๒ สมัยที่ท่านดำรงตำแหน่งผู้จัดการโรงเรียนแพทย์ลัย ซึ่งตั้งขึ้นที่โรงพยาบาลศิริราชในสมัยนั้น จึงได้ขออนุญาตคัดลอกจากหอสมุดแห่งชาติมาจัดพิมพ์ขึ้น และใช้ชื่อว่า “ตำราแพทยศาสตร์สงเคราะห์ เล่ม ๓” เพื่อเป็นประโยชน์แก่การศึกษาวิชาแพทย์แผนโบราณ ให้มีความรู้กว้างขวางยิ่งขึ้นในสาขาเวชกรรม ...” ๖. ตำราการแพทย์แผนไทยเล่มหนึ่ง จัดทำโดยมูลนิธิฟื้นฟูส่งเสริมการแพทย์ไทยเดิม อายุมหาวิทยาลัย (ชีวโกมารภัจจ์) ใช้ชื่อเต็มว่า “ตำราการแพทย์ไทยเดิม (แพทยศาสตร์สงเคราะห์) ฉบับอนุรักษ์” ตำราเล่มนี้ประกอบด้วยคัมภีร์การแพทย์แผนไทย ๑๓ คัมภีร์ ตรงกับฉบับของพระยาพิศณุประสาทเวช แต่ไม่มีคัมภีร์วรโยคสาร มีรายละเอียดการจัดทำต้นฉบับดังคำนำในการจัดพิมพ์ตำรานี้ตอนหนึ่งว่า “... เป็นตำราการแพทย์แผนไทยแบบที่ ๑ ซึ่งได้ใช้ตำราแพทยศาสตร์สงเคราะห์เป็นหลักนำข้อมูลจากเล่มอื่นๆ มาเป็นส่วนประกอบเพื่อเทียบเคียงข้อความที่เป็นปัญหาให้สื่อความเข้าใจได้ถูกต้อง และได้ทำเชิงอรรถไว้เกือบทุกหน้า เพื่อสะดวกแก่ผู้ศึกษา...” ตำรานี้จัดพิมพ์ครั้งที่ ๑ (พ.ศ. ๒๕๓๕) ที่โรงพิมพ์

สามเจริญพาณิชย์ (กรุงเทพฯ) และครั้งที่ ๒ (พ.ศ. ๒๕๔๓) ที่โรงพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย (กรุงเทพฯ). ๗. ตำราการแพทย์แผนไทยเล่มหนึ่ง ที่ดำเนินการคัดสรรต้นฉบับ และจัดพิมพ์โดยคณะกรรมการคัดสรรและเผยแพร่วรรณกรรมของชาติ กระทรวงศึกษาธิการ ในคณะกรรมการอำนวยการจัดงานเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ใช้ชื่อเต็มว่า “แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ ภูมิปัญญาทางการแพทย์และมรดกทางวรรณกรรมของชาติ” ตำราเล่มนี้ประกอบด้วย คัมภีร์การแพทย์แผนไทย ๑๔ คัมภีร์ ที่เรียบเรียงและจัดพิมพ์โดยพระยาพิศณุประสาทเวช (คง ถาวรเวช) เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๐ โดยในการจัดพิมพ์ครั้งนี้ได้มีการจัดทำคำอธิบายศัพท์บางคำ แทรกภาพลายเส้นพืชสมุนไพรบางชนิดประกอบ ตลอดทั้งเล่ม และในตอนท้ายเล่มได้เพิ่มเติมส่วนประมวลศัพท์ พร้อมคำอธิบาย และดัชนีคำศัพท์ รวมทั้งได้จัดทำในรูปของสื่อซีดีรอม (มัลติมีเดีย) ไว้ด้วย ตำราเล่มนี้พิมพ์ครั้งที่ ๑ (พ.ศ. ๒๕๔๒) ครั้งที่ ๒ (พ.ศ. ๒๕๔๙) และครั้งที่ ๓ (พ.ศ. ๒๕๕๑) ที่โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว (กรุงเทพฯ) โดยสถาบันภาษาไทย กรมวิชาการ กระทรวงศึกษาธิการ.

เพลง ก. อาการที่กล้ามเนื้อ ช่อ เส้นเอ็นตึงรั้ง หรือบิดไป เช่น ช่อเท้าเพลง.

โพพิ่ง ดู ไม่เท้ายายม่อม.

โพล น. ๑. เครื่องยาที่เป็นเหง้าแห่งของพืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Zingiber montanum* (J. Koenig) Link ex A. Dietr. ในวงศ์ Zingiberaceae มีรสและสรรพคุณดังตำราสรรพคุณยา

ฉบับของกรมหลวงวงษาธิราชสนิท [๔๒/๑๖] ตอนหนึ่งว่า “... จะกล่าวสรรพคุณไพไล ลำต้นนั้นรู้แก้ประกอบไปด้วย อุปัทวะ ใบนั้นรู้แก้ไข้อันเมื่อยขบ ดอกนั้นรู้แก้กระจายเสีย ซึ่งโลหิตตอภิญญาณ รากนั้นรู้แก้โลหิตออกจากปากแลจมูก คีตะนั้นรู้ แก้ขับโลหิตให้ออกมา ...” และตำราไม้เทศเมืองไทย [๔๕/๓๗/๓] ตอนหนึ่งว่า “... ใบแก้ครันเนื้อตัว, แก้เมื่อย, ดอกกระจายเลือดอันเป็นลิ่มเป็นก้อนอยู่ รากแก้เลือดกำเดา ออกจากจมูก, แก้อาเจียนโลหิต, หัวขั้ประดูประจำเดือนสตรี ...”. ๒. พืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Zingiber montanum* (J. Koenig) Link ex A. Dietr. ในวงศ์ Zingiberaceae มีชื่อสามัญว่า cassumunar ginger, bengal ginger, vanaardraka, banada เป็นไม้ล้มลุกอายุหลายปี เหง้าอวบหนา ผิวนอกสีน้ำตาลอ่อน เนื้อในสีเหลืองอมสีส้ม มีกลิ่นเฉพาะ กาบใบเรียงสลับ โอบกันแน่นชูเหนือดินเป็นลำต้นเทียม แตกกอ ใบเป็นใบเดี่ยว เรียงสลับระนาบเดียว รูปแถบ แผ่นใบด้านล่างมีขนนุ่ม ลิ่นใบเป็น ๒ แฉกตื้น ช่อดอกแบบช่อเชิงลด ออกจากเหง้า กลีบดอกสีเหลืองอ่อน โคนติดกันเป็นหลอด ปลายแยกเป็น ๓ แฉก ผลแบบผลแห้งแตก รูปกลม, ปลูกโดย ปลูกเลย ว่านปอบ หรือ ว่านไฟ ก็เรียก.

พ

ฟอง น. ไช้ เช่น ไก่ตักฟอง; ลักษณะนามใช้เรียกไช้เปิดหรือไช้ไก่ เป็นต้น เช่น ไช้ฟองหนึ่ง ไช้ ๒ ฟอง.

ฟองตัน ดู ไช้ตัน.

ฟองตันบวม น. จุดนวดบนเส้นอิทา ใช้แก้ไล่เลื่อน หรือไช้ตันบวม.

ฟองพระสมุทร ดู ผีฟองพระสมุทร.

ฟองสมุทร น. ผีกาฬชนิดหนึ่ง ผู้ป่วยจะมีเม็ดผิขนาดตั้งแต่ เมล็ดงาถึงเมล็ดถั่วดำผุดขึ้นในปากและคอ เรียก ผีฟองสมุทร เมื่อรุนแรงขึ้นผู้ป่วยกินดื่มไม่ได้ สะบัดร้อนสะท้านหนาว มีไข้สูง เรียก ไช้ฟองสมุทร ดังคัมภีร์ตักกศิลา [๑/๓๔] ตอนหนึ่งว่า "... ที่นี้จะว่าด้วยลักษณะกาล เกิดในปากในลิ้น ในเพดานชื่อว่าฟองสมุทร มีลักษณะผุดขึ้นมาเท่าเม็ดงา เท่าเม็ดถั่ว เท่าผลผักปลังสุก เท่าเม็ดถั่วดำ หนุนสูงขึ้นมา เบนหลังเบี้ยก็มีขึ้นมาในปากในคอ ทำพิศมให้กินเข้ากินน้ำ มิได้ ให้จับสท้านร้อนสท้านหนาว ให้เชื่่อมมัว ให้ตัวร้อน เบนเปลว บอกไว้ให้พึงรู้ ...".

ผักข้า น. พืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Momordica cochinchinensis* (Lour.) Spreng. ในวงศ์ Cucurbitaceae มีชื่อสามัญว่า gac, balsam pear, giant spine gourd, spiny bitter gourd, spiny bitter cucumber, sweet gourd เป็นไม้เถาอายุหลายปี ลำต้น มีขนนุ่มเมื่ออ่อน มีมือพันออกเป็นเส้นเดี่ยวตามซอกใบ สำหรับยึดเกาะต้นไม้อื่น ใบเป็นใบเดี่ยว รูปไข่กว้างหรือ

เกือบกลม ขอบหยักตื้นหรือแฉกลึกแบบฝ่ามือ ดอกเป็นดอกเดี่ยวหรือออกเป็นช่อแบบช่อกระจจะ สีขาวอมเหลือง กลางดอกมักมีแต้มสีม่วงคล้ำ ผลแบบผลมีเนื้อหนึ่งถึงหลายเมล็ด รูปไข่ รูปรีแกมรูปไข่ หรือรูปค่อนข้างกลม ผิวมีหนามสั้น ผลสุกสีแดงอมส้มหรือสีแดง มีเมล็ดจำนวนมาก รูปค่อนข้างกลมหรือรูปรี แบน สีน้ำตาลคล้ำหรือสีเทาค่อนข้างดำ ขอบขรุขระ ใบ เมล็ด และรากใช้ทำยา มีรสและสรรพคุณดังตำราไม้เทศเมืองไทย [๔๕/๓๙๐] ตอนหนึ่งว่า “... ในแพทย์ตำบलग้าวว่า รากผักข้าวรสเย็นเบื่อเล็กน้อย ถอนพิษทั้งปวง แพทย์ตามชนบท ใช้ใบปรุงเป็นยาเขียว รากเย็นดับพิษไข้ทั้งปวง เมล็ดใช้ปรุงเป็นยาบำรุงปอด (แก้วัณโรค) ใบถอนพิษดับพิษทุกอย่าง ...” และตำราประมวลสรรพคุณยาไทย (ภาคสอง) [๒๔/๒๕๒] ตอนหนึ่งว่า “... รากรับประทานเป็นยาถอนพิษไข้ พิษร้อนแก้ไข้ทั้งปวง เมล็ดปรุงเป็นยาบำรุงปอด แก้วัณโรค ใบสดตำพอก ปิดฝี และที่อักเสบ เป็นยาถอนพิษ ...”, ขี้กาเครือ ผักข้าว หรือ ผักเขาก็เรียก.

ผักเข้า ดู ผักข้าว.

ฟาก น. ๑. ลำไม้ไผ่เป็นต้นที่ผ่าแล้วสับให้แตกออกเป็นอันเล็ก ๆ แต่ไม่ขาดจากกัน แล้วแบคว่าออกเป็นแผ่น โดยมากใช้ปูเป็นพื้นเรือน เรียกว่า ฟากสับ, ส่วนที่ทำเป็นซี่แล้วใช้หวายหรือเถาวัลย์ถักให้ติดกันเป็นผืน เรียกว่า ฟากซี่ หรือ ซี่ฟาก. ๒. ผัง, ข้าง, เช่น อยู่ฟากนี้.

ฟ้าทะลาย ดู ฟ้าทะลายโจร.

ฟ้าทะลายโจร น. ๑. เครื่องยาที่เป็นส่วนเหนือดินแห้งของพืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Andrographis paniculata* (Burm. f.) Wall. ex Nees ในวงศ์ Acanthaceae ตำราสรรพคุณยาไทยว่ามีรสขมจัด สรรพคุณแก้ไข้ บรรเทาอาการเจ็บคอ บรรเทาอาการของโรคหวัด บรรเทาอาการท้องเสียไม่ติดเชื้อ. ๒. พืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Andrographis paniculata* (Burm. f.) Wall. ex Nees ในวงศ์ Acanthaceae มีชื่อสามัญว่า andrographis herb, common andrographis herb, creat, green chiretta, Indian chiretta, kalmegh, king of bitters, kirayat เป็นไม้ล้มลุก ลำต้นเกลี้ยงหรือค่อนข้างเกลี้ยง มักเป็นสี่เหลี่ยม ใบเป็นใบเดี่ยว เรียงตรงข้ามสลับตั้งฉาก รูปไข่หรือรูปรี ปลายแหลม ขอบหยักเล็กน้อย ด้านบนสีเข้มกว่าด้านล่าง ช่อดอกแบบช่อแยกแขนง ออกที่ปลายยอดหรือปลายกิ่ง และตามซอกใบใกล้ยอด ดอกมีขนาดเล็ก กลีบดอกสีขาวแกมม่วง มีขน ผลแบบผลแห้งแตก รูปขอบขนาน ค่อนข้างแบน เมล็ดขนาดเล็กเป็นเหลี่ยมสีน้ำตาลแดง ผิวขรุขระ, ฟ้าทะลายน้ำลายพังพอน สามสิบดี หรือ หญ้าก้านู ก็เรียก. (จ. ชวงชิมโน้, ชวนชินเหลียน).

ฟาย ก. เอาุ้งมือตัก.

ฟายมือ ๑. ว. เต็มอุ้งมือ, เรียกของที่เต็มฝ่ามือที่ห่อเข้าว่า ฟายมือหนึ่ง. ๒. น. ชื่อหน่วยในมาตราตวง ๘ ฟายมือ เป็น ๑ ทะนาน. ๓. ลักษณะนามเรียกปริมาณของของที่ฟายขึ้นมา เช่น ๒ ฟายมือ.

เฟื้อง น. มาตราเงินตามวิธีประเพณี, ๑ เฟื้อง เท่ากับ ๘ อัฐ.

ไฟใต้ดิน ดู เจตมูล, เจตมูลเพลิง.

ไฟธาดุกำเริบ น. ภาวะที่ธาดูไฟในร่างกายทำหน้าที่มากผิดปกติจนทำให้เกิดโทษ เช่น สันตูปัคคีกำเริบ จะทำให้ผู้ป่วยมีอาการตัวร้อน เป็นไข้ เป็นต้น. ดู ธาดูกำเริบ ประกอบ.

ไฟประลัยกัลป์, ไฟลัยกัลป์ น. ยาแผนไทยขนานหนึ่ง ใช้ขับน้ำคาวปลาในเรือนไฟ ช่วยให้มดลูกเข้าอู่ เป็นต้น มีตัวยา วิธีปรุงวิธีใช้และสรรพคุณ ดังคัมภีร์มหาโชตรัต [๑๙๖๐] ตอนหนึ่งว่า “... ยาชื่อไฟประลัยกัลป์ ขับโลหิตเน่าร้ายทั้งปวง เอาชิงแห้ง ๑ บาท พริกเทศ ๑ บาท พริกไทย ๑ บาท ผลจันทร์ ๒ สลึง การบูร ๒ สลึง เอาแก่นแสมทะเลเท้ายาทั้งหลายทำผงละลายน้ำผึ้งกินเป็นยาร้อนดื่นักแล...” และคัมภีร์แพทย์ไทยแผนโบราณ [๓๓/๒๑๔] ตอนหนึ่งว่า “... ยาไฟประลัยกัลป์ แก่เลือดดีขึ้น เอาแมงดานา ๓ ตัว โกงูทั้ง ๕ เทียนทั้ง ๕ พริกไทยดิบสี่ กานพลู สารส้ม เอาสิ่งละ ๑ บาท บดเป็นผงละลายน้ำสุราแทรกดีจระเข้กิน ...” อย่างไรก็ตาม ยาขนานนี้ในยาแผนไทยหรือยาแผนโบราณในบัญชียาหลักแห่งชาติ พ.ศ. ๒๕๕๙ มีสูตรตำรับแตกต่างกัน ดังนี้ “... ยาไฟประลัยกัลป์ เอาพริกไทย ชิง ดิบสี่ กระเทียม สิ่งละ ๔ บาท กะทือ ๕ บาท ขมิ้นอ้อย ข่า ไพล เปลือกมะรุ้ม สิ่งละ ๕ บาท เจตมูลเพลิง สารส้ม แก่นแสมทะเล การบูร ผิวมะกรูด สิ่งละ ๖ บาท ตำเป็นผงกิน ...” นอกจากนี้ ยังมีตำรับยาซึ่งมีชื่อเดียวกันนี้ในตำราต่าง ๆ แต่มีสูตรตำรับแตกต่างกันออกไป.

ไฟห้ำกอง น. ยาแผนไทยขนานหนึ่ง ใช้ขี้บ่น้ำคาวปลาในเรือนไฟ
ช่วยให้มดลูกเข้าอู่ มีตัวยา วิธีปรุง วิธีใช้ และสรรพคุณ
ดังคัมภีร์แพทย์ไทยแผนโบราณ [๓๓/๒๑๗] ตอนหนึ่งว่า
“... ยาชื่อไฟห้ำกอง เอาเจ็ดมูลเพลิง ขิง พริกไทย สารส้ม
ฝักส้มป่อย เอาสิ่งละ ๑ บาท บดเป็นผงละลายสุรา หรือน้ำ
ส้มล้ำ น้ำร้อนกินขับเลือดเน่า แลแก้เลือดดีขึ้น...” ปัจจุบัน
ยาขนานนี้จัดเป็นยาแผนไทยหรือยาแผนโบราณในบัญชี
ยาหลักแห่งชาติ พ.ศ. ๒๕๕๙.

ภ

ภาชร น. ฝัภาชร.

ภิมเสน , ภิมเสน ดู พิมเสน.

เภสัชกรรมไทย, เภสัชกรรมแผนไทย, เภสัชกรรมแผนโบราณ

น. ๑. หลักวิชาว่าด้วยการปรุงยาหรือการผลิตยาแผนไทย ประกอบด้วยเภสัชวัตถุ สรรพคุณเภสัช คณาเภสัช และเภสัชกรรม. ๒. เรียกการประกอบโรคศิลปะสาขาการแพทย์แผนไทยประเภทหนึ่งใน ๔ ประเภท อีก ๓ ประเภท ได้แก่ เวชกรรมไทย การผดุงครรภ์ไทย และการนวดไทย. ๓. การกระทำในการเตรียมยา การผลิตยา การประดิษฐ์ยา การเลือกสรรยา การควบคุมและการประกันคุณภาพยา การปรุงยาและการจ่ายยาตามใบสั่งยาของผู้ประกอบวิชาชีพการแพทย์แผนไทย หรือผู้ประกอบวิชาชีพการแพทย์แผนไทยประยุกต์ และการจัดจำหน่ายยาตามกฎหมายว่าด้วยยา ทั้งนี้ ด้วยกรรมวิธีการแพทย์แผนไทย. (พระราชบัญญัติวิชาชีพการแพทย์แผนไทย พ.ศ. ๒๕๕๖).

เภสัชวัตถุ น. ๑. สิ่งต่าง ๆ ที่ใช้เป็นยาหรือเป็นส่วนผสมในตำรับยาอันได้แก่ พืช สัตว์ แร่ธาตุ หรือจุลชีพ เช่น พรมมิ รากดิน (ไส้เดือนดิน) สารส้ม เห็ดขี้งูเขาเขียว, ส่วนใดส่วนหนึ่งของพืชหรือสัตว์ เช่น แก่นคูณ ฝักราชพฤกษ์ นอแรด ลิ่นทะเล รวมถึงสิ่งของอื่นใดที่ได้จากพืช เช่น ยาดำ มหาหิงคุ์. ๒. ระบบวิชา

ความรู้ด้านสิ่งต่าง ๆ ที่ใช้เป็นยา หรือเป็นส่วนผสมในตำรับยา
จัดเป็นหลักวิชาด้านเภสัชกรรมไทย ๑ ใน ๔ หมวดวิชา ได้แก่
เภสัชวัตถุ สรรพคุณเภสัช คณาเภสัช และเภสัชกรรม.

เกาะเข้า ดู กระเพาะข้าว.

เกาะน้ำ ดู กระเพาะน้ำ.

ม

มงคร้อ, มงคล้อ ดู มองคร้อ.

มดยอบ น. เครื่องยาที่เป็นโอสิโอกัมเรซิน (oleo-gum-resin) ได้จากพืชในสกุล *Commiphora* วงศ์ Burseraceae หลายชนิด ที่สำคัญคือ *C. myrrha* (Nees) Engler มีลักษณะเป็นก้อน รูปร่างไม่แน่นอน หรือรูปหยดน้ำตากลม สีค่อนข้างเหลือง สีเหลืองอมแดง สีเหลืองอมน้ำตาล หรือสีน้ำตาลอมแดง ผิวขรุขระ มัวปกคลุมด้วยฝุ่นหรือผงสีอ่อนกว่า เปราะ แตก หัก และเป็นผงได้ง่าย ผิวที่แตกหรือหักใหม่ ๆ สีน้ำตาล มีองค์ประกอบเป็นน้ำมันระเหยง่าย มีสรรพคุณดังตำราไม้มงคลเมืองไทย [๔๕/๔๕๐] ตอนหนึ่งว่า "... ใช้ภายในเป็นยาขับลมผาย, ขับเสมหะ, ขับปัสสาวะ, และขับเหงื่อ, ใช้ผสมเป็นยาอมบ้วนปากแก้เจ็บคอ แผลในปากและเหงือกบวม ...".

มดยอบคั่ว น. มดยอบที่บดเป็นผงละเอียด และนำไปคั่วด้วยไฟอ่อน ๆ. [อ. myrrh, จ. ม่อย่าว (แมนดาริน), มุกเอี้ยะ (แต้จิ๋ว)].

มดลูกเข้าอู่ น. มดลูกหดตัวเข้าสู่ภาวะปรกติภายหลังคลอด.

มดลูกเคลื่อน น. ความผิดปกติของมดลูก ซึ่งเคลื่อนที่ไปจากปรกติ ผู้ป่วยมีอาการปวดหลัง เจ็บท้องน้อย เสียวมดลูก เป็นต้น แบ่งออกเป็น ๓ ประเภท คือ มดลูกต่ำ ผู้ป่วยจะมีอาการกลั้นปัสสาวะไม่อยู่ มดลูกตะแคง ผู้ป่วยจะมีอาการตกขาว และ มดลูกลอย ผู้ป่วยจะมีอาการผายลมทางช่องคลอด และหากมดลูกเคลื่อนต่ำลงมากจนถึงบริเวณปากช่องคลอด

โบราณเรียก กะบังลมหย่อน หรือหากมดลูกเคลื่อน เลยออก
มาจากปากช่องคลอด เรียก กะบังลมพลัด.

มดลูกต่ำ   ดูใน มดลูกเคลื่อน.

มดลูกตะแคง   ดูใน มดลูกเคลื่อน.

มดลูกลอย   ดูใน มดลูกเคลื่อน.

มนุษย์รูป   [มะนุคสระรูป] น. ลักษณะของทารกแรกเกิด ที่เมื่ออยู่ในท้องแม่ทำให้แม่อยากกินของคาว มักเกิดช่วงตั้งแต่ท้องถึงยอดอก เมื่อคลอดจากครรภ์มารดาได้ ๓-๖ เดือน ทำให้พ่อแม่เลี้ยงรักษาให้หายขาดยาก ดังคำภีร์ประถมจินดา [๑/๒๑๔] ตอนหนึ่งว่า “... อันว่าลักษณมนุษย์รูปนั้น เมื่ออยู่ในเรือนเพลิงหาเขม่าตานทรายมิได้ ครั้นออกเพลิงแล้วจึงให้บังเกิดทรางทั้ง ๘ จำพวก มีกำเดาเปนธาตุ แลทรางนั้นตั้งแต่นารีขึ้นมา เอาหัวอกยอด ๑ แต่ทรวงอกขึ้นมาเอาคอยอด ๑ แต่ลำคอขึ้นมาเอาคางเพดานยอด ๑ แต่เพดานขึ้นมาเอากระหม่อมอยู่ในกระหม่อม ๓ ยอดอยู่กลางสันหลัง ๓ ยอด ...”.

มโนศิลา   ดู กำมะถันแดง.

มหัศรูป   [มะหัดสระรูป] น. ลักษณะทารกแรกเกิดที่มีศีรษะเล็กและกระหม่อมห่าง ท้องโตผิดปกติ และอัมตะยาน มักเกิดเขม่าและซางเมื่อออกจากเรือนไฟ เป็นต้น ดังคำภีร์ประถมจินดา [๑/๒๑๓] ตอนหนึ่งว่า “... อันว่ามหัศรูปนี้มีสัญญาณกระหม่อมน้อยห่างไส้พองอัมตะยาน เมื่ออยู่ในเรือนไฟบ่อนจะมีตานทรางและเขม่า เหตุด้วยกินนมแม่นั้นร้อน ครั้นออกเพลิงแล้วจึงเปนเขม่าแลทรางไส้พองเปนซด ร้องไห้เสียงแหบ เปนเสียงแมว แลท้องขึ้นให้รากออกทางจุมูก ...”.

มหากาลัง น. ยาแผนไทยขนานหนึ่ง เป็นยาดำรารหลวง ใช้แก้
อ่อนเพลีย หอบ เหนื่อยง่าย มีตัวยา วิธีปรุง วิธีใช้ และ
สรรพคุณ ดังคัมภีร์ธาตุวิมังศ์ [๑๔/๒๗/๙] ตอนหนึ่งว่า
“... ยาดำรารหลวง ชื่อว่ามะหากาลัง แก้กิ่วหอบประหวัย
หาแรงมิได้ อันถึงแก่อสัญกรรม จึงประกอบพระโอสถขนานนี้
ขึ้นถวาย ท่านให้เอารากถั่วฏู ๑ ผลบัว ๑ รากบัว ๑ แห้วสด ๑
กระเจ็บสด ๑ คีตะบัวขม ๑ คีตะบัวเผื่อน ๑ รากหญ้านาง ๑
หัวข่า ๑ กฤษณา ๑ ขอนดอก ๑ ชะเอมเทศ ๑ ชะมด ๑
อบเชยทั้ง ๒ โกฏฐีคิตะบัว ๑ โกฏฐีเชียง ๑ เปราะหอม ๑ สารภี ๑
มะลิ ๑ สัตบุต ๑ สัตบงกช ๑ กรุงเขมา ๑ อำพันทอง ๑
ชะมดเชียง ๑ ภิมเสน ๑ ยาทั้งนี้เอาเสมอภาค บดบั่นแบ่ง
ละลายน้ำดอกไม้ เมื่อจะกินแทรกน้ำตาลกรวด แก้วพิศม์
กลุ้มในอกในทรวง ให้สวิงสวาย ให้ทิวโหยหากาลังมิได้ ...”,
เขียนว่า มะหากาลัง ก็มี.

มหาจักรใหญ่ น. ยาแผนไทยขนานหนึ่ง ใช้แก้ลมชาง มีตัวยา
วิธีปรุง วิธีใช้ และสรรพคุณ ดังคัมภีร์พระถมจินดา [๑๘/๑๕๓]
ตอนหนึ่งว่า “... ยาชื่อมหาจักร (ใหญ่) ขนานนี้ท่านให้
เอาโกฐสอ ๑ โกฐเขมา ๑ โกฐฟงปลา ๑ โกฐก้านพร้าว ๑
โกฐกระดูก ๑ เทียนดำ ๑ เทียนแดง ๑ เทียนขาว ๑
เทียนเข้าเปลือก ๑ เทียนยาวภาณี ๑ ดรีผลา ๑ หญ้าฝรั่ง ๑
ผลจันทน์ ๑ ดอกจันทน์ ๑ กระวาน ๑ ก้านพลู ๑ ชะเอม ๑
เมล็ดโหระพา ๑ ผลผักชี ๑ สารส้ม ๑ ดินประสิ่วขาว ๑
ขมิ้นอ้อย ๑ กระเทียม ๑ น้ำประสานทอง ๑ ยาทั้งนี้เอาสิ่งละ
๒ สลึง ยาดำ ๒ บาท ใบกระพังโหม ๑๕ บาท รวมยา

๒๘ สิ่งนี้ทำเป็นจุกน บดบั่นแท่งไว้ละลายน้ำสุราก็ได้ กินแก้
ลมทรางทั้ง ๓ วันหายดีนัก ได้เชื่อแล้วอย่าสนเท่ห์เลย ...”
ปัจจุบันยาขนานนี้จัดเป็นยาสามัญประจำบ้านแผนโบราณ
ตามประกาศกระทรวงสาธารณสุข พ.ศ. ๒๕๕๖ และเป็น
ยาแผนไทยหรือยาแผนโบราณในบัญชียาหลักแห่งชาติ
พ.ศ. ๒๕๕๙.

มหาชุนมใหญ่สันนิบาต น. ยาแผนไทยขนานหนึ่ง ใช้แก้ได้ทั่วไป
ในวสันตฤดู มีตัวยา วิธีปรุง วิธีใช้ และสรรพคุณ ดังคัมภีร์
ธาตุวิภังค์ [๑/๑๓๒-๓] ตอนหนึ่งว่า “... ขนานหนึ่ง แก้ใน
วสันตตะฤดู ให้เอาเจตมูลเพลิง ๑ โกฎสอ ๑ โกฎพุงปลา ๑
โกฎกะดุก ๑ โกฎศีศะบัว ๑ โกฎจุลาลำภา ๑ โกฎเชียง ๑
โกฎสอเทศ ๑ ดีปลี ๑ ผลมะตูมอ่อน ๑ เทียนทั้ง ๕
ผลจันทร์ ๑ ดอกจันทร์ ๑ ใบกระวาน ๑ ผลกระวาน ๑
กานพลู ๑ รากตองแตก ๑ แฝกหอม ๑ มะขามป้อม ๑
ผลกะดอม ๑ ประเพช ๑ รากคนทา ๑ รากเท้ายายม่อม ๑
รากกุมเรียงทั้ง ๒ รากอุทุมพร ๑ ผลผักชีทั้ง ๒ ผลโหระพา ๑
รากหญ้านาง ๑ ระย่อม ๑ พิศนาค ๑ นมราชสีห์ ๑ สน ๑
ลักชี ๑ ตรีพะสา ๑ ผลพิลังกาสา ๑ ผลประคำดีกระปือ ๑
พระยามือเหล็ก ๑ มูลเหล็กทั้ง ๕ หญ้ากล่อน ๑ โคกกระสุน ๑
กฤษณา ๑ กระลำภี ๑ ชะลูด ๑ ขอนดอก ๑ อบเชยเทศ ๑
สมุลแว้ง ๑ เทพธำโร ๑ ขำตัน ๑ จุกโรหิณี ๑ ผลเอน ๑ ยาทั้งนี้
เอาล้างละ ๑ ดอกชะลูด ๑ ดอกมะนาว ๑ ดอกมะกรูด ๑
ดอกคัตเต้า ๑ ดอกกรรณิกา ๑ ดอกแก้ว ๑ เกสรบัวหลวง ๑
ดอกคำไทย ๑ ดอกมะลิซ้อน ๑ ดอกมะลิลา ๑ ดอกบัวเผื่อน ๑

ดอกบัวชม ๑ ดอกลินจง ๑ ดอกจงกลนี ๑ ดอกบัวขาว ๑
 ดอกบัวแดง ๑ สัตบุต ๑ สัตบัน ๑ สัตตบงกช ๑ ดอกสันตวา ๑
 ดอกตับเต่าน้ำ ๑ ดอกผักตบ ๑ ดอกยี่สุ่น ๑ ดอกกะทู้มนา ๑
 ดอกหญ้างวงช้าง ๑ ดอกหางนกยูง ๑ ดอกละหุ่ง ๑
 ดอกลำเจียก ๑ ดอกราชพฤกษ์ ๑ ดอกสารภี ๑ ดอก
 มะหาด ๑ ดอกจำปา ๑ ดอกกระดังงา ๑ สารภี ๑ พิกุล ๑
 บุนนาค ๑ ดอกมะกล่ำ ๑ ดอกกล้วยไม้ ๑ ดอกพุทธรักษา ๑
 ดอกไม้ทั้งนี้เอาสิ่งละ ๒ เมื่อจะบดปรุงระดมดกิมเสน คีงูเหลื่อม
 คีงูเห่า คีวเถื่อน คีกระบือเถื่อน คีตะพานน้ำ คีจระเข้
 ปรุงลงบดปั้น แต่งไว้ น้ำกระสายยักใช้ตามชอบด้วยโรคนั้นเกิด
 ยานี้ชื่อมะหาชุนุมใหญ่สันนิบาต เหตุว่าประชุมแห่งสรรพยา
 ทั้งหลาย พร้อมโดยสำคัญอันจะแก้โรคทั่วไปทั้ง ๙๖
 จำพวก จึงได้ชื่อว่า มะหาชุนุมใหญ่สันนิบาต ท่านดีค่าไว้
 ๑ ทองหนึ่ง แล ...”, เขียนว่า มะหาชุนุมใหญ่สันนิบาต ก็มี.

มหานิลแห่งทอง น. ยาแผนไทยขนานหนึ่ง ใช้แก้ไข้หัด อีสุกอีใส
 เป็นต้น มีตัวยาว วิธีปรุง วิธีใช้ และสรรพคุณ ดังตำราเวชศึกษา
 [๑๖/๒๔] ตอนหนึ่งว่า “... ยามหานิลแห่งทอง เอารากมะกอก ๑
 ขมิ้นอ้อย ๑ รากมะไฟ ๑ รากสะท่อน ๑ รากมะปรางหวาน ๑
 รากละหุ่งแดง ๑ รากลำโพงกาสดัก ๑ ไม้สัก ๑ ยาเหล่านี้
 เเผาให้เป็นถ่าน ใบทองหลางใบมน ๑ ลูกประคำดีควาย ๑
 คั่วแต่พอเกรียม เมื่อเวลาจะบด สารพัดดี ละลายน้ำประสม
 กับยาปั้นเป็นเม็ดปิดทอง แก้สารพัดพิษ สารพัดกาฬ น้ำยา
 แก้วห้าราก ต้มเป็นกระสาย ...”. สูตรตำรับนี้เคยประกาศ
 เป็นยาสามัญประจำบ้านแผนโบราณ พ.ศ. ๒๔๙๔ อย่างไร

ก็ตาม ปัจจุบันยานานนี้จัดเป็นยาสามัญประจำบ้าน
แผนโบราณตามประกาศกระทรวงสาธารณสุข พ.ศ. ๒๕๕๖
และยาแผนไทยหรือยาแผนโบราณในบัญชีหลักแห่งชาติ
พ.ศ. ๒๕๕๙ ที่มีสูตรตำรับแตกต่างกันออกไป.

มหานิลแห่งทองใหญ่ น. ยาแผนไทยขนานหนึ่ง ใช้แก้ไข้ เป็นต้น
มีตัวยา วิธีปรุง วิธีใช้ และสรรพคุณ ดังตำราอายุรเวทศึกษา
[๔๓/๒๖๓] ตอนหนึ่งว่า “... มหานิลแห่งทองใหญ่ ของหมอ
มา ตันสุภาพ เอาเม็ดในสบ้าใหญ่เผา กระตุกแรงเผา หัวกาเผา
กระตุกเกลือเผา หวายตะค้าเผา เม็ดมะกอกเผา ถ่านไม้ซาก
ลูกประคำดีควายเผา จันทน์แดง จันทน์เทศ ใบพิมเสน
ใบเถาหญ้านาง หมึกหอม สิ่งละ ๑ บาท เปียจันเผา ๓ เปีย
บดด้วยน้ำดอกไม้สดปั่นเม็ด ปิดทองคำเปลว ละลายน้ำ
ดอกมะลิ แก้ไข้พิษกาฬจับหัวใจ แก้ไข้เหนือ ดำแดง ถ้ำลิ้น
กระดังค้างแข็ง ใช้กินและละลายน้ำครำทาตามคอ ละลาย
น้ำปูนใส จุดกาฬ จุดหัวลำลอกแก้ว ถ้าชโลมใช้น้ำดำสิ่งตัวผู้
แก้เสมหะจุกคอ คอเจ็บใช้น้ำหญ้าเกล็ดหอยแทรกเกลือทั้งกิน
ทั้งอม แก้อาเจียนใช้เปลือกลูกมะตูมต้มหรือยอบึงแล้วต้ม
แก้กระหายน้ำใช้เงาน้ำบัวหลวง รากหญ้าคา ชะเอม ต้มละลาย
ยาแทรกคิงเหลื่อม ถ้าหอบ เอากฤษณา รากถั่วพู ต้มละลาย
ยาแทรกพิมเสนกินได้ทั้งเด็กผู้ใหญ่ ...”.

มหาปราบตัวผู้ ดู สมุลแว้ง.

มหาพิกัต น. พิกัตตัวยาหลายอย่าง รวมเรียกเป็นชื่อเดียวกัน
แต่แตกต่างกันที่น้ำหนักของตัวยาแต่ละอย่าง ซึ่งจะใช้น้ำหนัก
แตกต่างกันไปตามสมุฏฐานของโรคที่แพทย์ต้องการจะรักษา

โดยทั่วไปมักกำหนดน้ำหนักส่วนละ ๑ สิ่ง เช่น มหาพิกัต
ตรีผลา แก้กongปิตตะ ใช้สมอพิเภก ๑๒ ส่วน สมอไทย ๘ ส่วน
และผลมะขามป้อม ๔ ส่วน แก้กongวาตะ ใช้สมอไทย ๑๒ ส่วน
มะขามป้อม ๘ ส่วน และสมอพิเภก ๔ ส่วน แต่ถ้าจะแก้
kongเสมหะ ใช้มะขามป้อม ๑๒ ส่วน สมอพิเภก ๘ ส่วน
และสมอไทย ๔ ส่วน.

มหาพิกัตสมุฏฐาน น. ที่ตั้งหรือที่แรกเกิดของโรคตามคัมภีร์สมุฏฐาน
วินิจฉัย แบ่งเป็น ๔ ประการ ได้แก่ ธาตุสมุฏฐาน อุตุสมุฏฐาน
(ฤดูสมุฏฐาน) อายุสมุฏฐาน และกาลสมุฏฐาน.

มหาสมมิตีใหญ่, มหาสมิตีใหญ่ [มหาสมมิต-, มหาสมิต-] น.

ยาแผนไทยขนานหนึ่ง ใช้แก้สันนิบาต แก้พิษไข้ เช่น ไข้เหนือ
ไข้รากสาด มีตัวยา วิธีปรุง วิธีใช้ และสรรพคุณดังคัมภีร์
ธาตุวิรังค์ [๑/๑๓๕-๖] ตอนหนึ่งว่า “... ยาชื้อมหาสมมิตีใหญ่
ครอบสารพัดพิศม์ทั้งปวง พิศม์ไข้เหนือ ไข้รากสาดสันนิบาต
ทั้งปวง ทานให้เอา อำพันทอง ๑ ชะมด ๑ ภิรมเสน ๑
จันทน์เทศ ๑ กฤษณา ๑ กะลัมภัก ๑ โกฎเชียง ๑ ขอนดอก ๑
เปราะหอม ๑ โกฎสอ ๑ โกฎศีศะบัว ๑ สิ่งละ ๒ จันทน์แดง ๑
กรูงเขมา ๑ ผลจันทน์ ๑ ดอกจันทน์ ๑ ผลกระวาน ๑
กานพลู ๑ พริกหอม ๑ ชিংแห้ง ๑ ดีปลี ๑ เจตมูล ๑
ลำพันแดง ๑ แผลกหอม ๑ หัวหมู ๑ ใบสะเดา ๑ หนุ้าตีนนก ๑
เนระภูสีเทศ ๑ เกสรบัวหลวงขาว ๑ เกสรบัวหลวงแดง ๑
ลัตบกกช ๑ นิลบล ๑ จงกลนี ๑ บัวเผื่อน ๑ บัวขม ๑ มะลิ ๑
พิกุล ๑ บุนนาค ๑ สารภี ๑ จำปา ๑ สมอไทย ๑ สมอพิเภก ๑
มะขามป้อม ๑ เทียนดำ ๑ เทียนขาว ๑ เทียนแดง ๑

เทียนตากบ ๑ เทียนตาดักกะแตน ๑ ดอกกะดังงา ๑
โกฏูเขมา ๑ โกฏูน้ำเต้า ๑ โกฏูพุงปลา ๑ โกฏูก้านพร้าว ๑
เอาลิงละ ๑ ดิงูเหลื่อม ๒ บดปั้นแท่ง ละลายน้ำดอกไม้มะลิ
ทั้งกินทั้งชะโลม แก้วสันนิบาต ๓/ จำพวก แลใช้พิศม์
สารพัดพิศม์ทั้งปวง หายสิ้นแล ...”.

มหาสันนิบาต น. สันนิบาตที่มีอาการรุนแรงอันเกิดจากกองธาตุ
ทั้ง ๔ ร่วมกันกระทำให้เกิดโทษ, สันนิบาตกองใหญ่ ก็เรียก.
ดู สันนิบาต ประกอบ.

มหาหิงคุ์ น. เครื่องยาที่เป็นโอสิโอกัมเรซิน (oleo-gum-resin)
ได้จากรากและลำต้นใต้ดินของพืชสกุล *Ferula* วงศ์ *Apiaceae*
หลายชนิด ที่สำคัญคือ *F. assafoetida* Regel มีชื่อสามัญว่า
asafetida, devil's dung มีลักษณะเป็นก้อนสีเหลือง
แกมน้ำตาลแดง มียางสีขาวเป็นเม็ดกระจายอยู่ทั่วไป
กลืนเหม็น ถ้าเป็นก้อนร่วน เรียก หิงคุ์ขี้แพะ ถ้าเป็น
ก้อนเหนียว เรียก หิงคุ์ยางโพธิ์ มีสรรพคุณดังตำรา
ไม้เทศเมืองไทย [๔๕/๔๓๖] ตอนหนึ่งว่า “... มหาหิงคุ์
เป็นยาขับลมในลำไส้และระบาย ทั้งเป็นยาธาตุ และ
ขับเสมหะ แพทย์ไทยโบราณใช้เป็นยาแก้ท้องเฟ้อ แก้อะตัน
ของเด็ก (ความอบอวนในร่างกายไม่พอง) แก้ปวดท้อง แก้อุจ
แวนและระบาย ขับลมในลำไส้ ทำให้ผายลม ได้สะดวก
โดยมากคนโบราณเข้าใจในการใช้ยามหาหิงคุ์ โดยเอา
มหาหิงคุ์ห่อผ้า แล้วเย็บทำคล้ายกำไลข้อมือเด็ก ๆ ไว้
เพราะเด็ก ๆ ชอบอมข้อมืออุดใส่ปาก ซึ่งเป็นวิธีหนึ่งที่ล่อให้เด็ก
ได้ดูดหรือดมมหาหิงคุ์อยู่เสมอ เป็นการบำบัดโรคของเด็กไป

ในตัว ...” และคัมภีร์สรรพคุณยาไทยและฉันทศาสตร์โดยพิสดาร [๓๖/๑๑๓] ตอนหนึ่งว่า “... มหาหิงค์ แก้วพรวดี แก้วลมเสียดแทง และแก้วหินโรคทั้ง ๔ ประการให้ตก และรู้กระทำให้อาหารงวดและเจริญธาตุอันเป็นมลทินให้พองใส รู้ชำระเสมหะและลม ...”. (ฮ. hingu).

มองคร่อ น. ๑. โรคระบบทางเดินหายใจประเภทหนึ่ง ผู้ป่วยมีเสมหะเหนียวข้นอยู่ในช่องหลอดลม ทำให้มีอาการไอเรื้อรัง. ๒. ในทางการแพทย์แผนปัจจุบันหมายถึงโรคหลอดลมโป่งพอง มีเสมหะในช่องหลอดลม ทำให้มีอาการไอเรื้อรัง โดยเฉพาะเมื่อนอนราบ, มงคร่อ หรือ มงคล่อ ก็เรียก. (อ. bronchiectasis).

มะกรูด น. พืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Citrus hystrix* DC. ในวงศ์ Rutaceae มีชื่อสามัญว่า kaffir lime, leech lime, Mauritius papeda, porcupine orange เป็นไม้ต้น มีหนามแหลม กิ่งขณะอ่อนค่อนข้างแบนและมักเป็นเหลี่ยม ใบเป็นใบประกอบที่มีใบย่อยใบเดียว เรียงเวียน แผ่นใบหนาและเป็นมัน มีจุดโปร่งแสง มีกลิ่นหอม ช่อดอกแบบช่อกระจุกสั้น ออกที่ปลายกิ่งหรือตามง่ามใบ กลีบดอก ๔-๕ กลีบ สีขาวอมเหลือง รูปไข่ถึงรูปไข่แกมรูปขอบขนาน ผลแบบผลส้ม รูปรีถึงรูปค่อนข้างกลม ผิวเป็นมัน ขรุขระเป็นคลื่นและปุ่มนูน และมีต่อมน้ำมัน มีกลิ่นหอม ผลแก่สีเขียวเข้ม สุกสีเหลืองอมส้ม น้ำในผลมีรสเปรี้ยว, ราก ใบ ผิวของผล ผลสด และน้ำคั้นจากผลใช้ทำยา มีรสและสรรพคุณดังตำราไม้เทศเมืองไทย [๔๕/๓๙๓] ตอนหนึ่งว่า “... รากกระทั่งพิษ, แก้วพิษฝึภายใน, แก้วเสมหะเป็นโทษ, น้ำมะกรูดมีไวดามินซี ใช้ถูฟันแก้เลือดออกตามไรฟัน

แพทย์ตามชนบทใช้ลูกมะกรูดหมักดองเป็นยาตองเปรี้ยวเค็ม
รับประทานเป็นยาพอกล้างและบำรุงโลหิตระดู ผิวลูกใช้ปรุง
เป็นยาลม ขับลมในลำไส้และขับระดู รากถอนพิษสำแลง,
แก้ลมจุกเสียด ...”, ส้มกรูด ส้มมั่วผี หรือ หมากหูด ก็เรียก.

มะก๊อ   ดู ทับทิม.

มะกอก   น. พืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Spondias pinnata* (L. f.) Kurz
ในวงศ์ Anacardiaceae เป็นไม้ต้นขนาดกลาง เปลือกต้นเรียบ
สีเทา แตกเป็นร่องเล็กน้อย ใบเป็นใบประกอบแบบขนนก
ปลายคี่ มีใบย่อย ๓-๕ คู่ ใบย่อยรูปขอบขนานหรือรูปใบหอก
โคนแหลม หรือเบี้ยว ปลายเป็นติ่งแหลม ก้านสั้น ช่อดอกแบบ
ช่อกระจุก ออกตามปลายกิ่ง ดอกเล็ก ไม่มีก้านดอก กลีบดอก
มี ๕ กลีบ รูปขอบขนาน ผลแบบผลเมล็ดเดี่ยวแข็ง รูปไข่ หรือ
รูปรี เมื่อสุกสีเหลืองอมน้ำตาล เปลือกนํ้าม่น เมล็ดกลม, ผล
เปลือก ใบ และเมล็ดใช้ทำยา มีรสและสรรพคุณดังตำรา
ประมวลสรรพคุณยาไทย (ภาคสาม) [๒๕/๖] ตอนหนึ่งว่า
“... ลูก เปลือก ใบ ยาง เนื้อในผล มีรสเปรี้ยว ฝาด หวาน
ชุ่มคอ แก้ธาตุพิการ เพราะน้ำดีไม่ปกติ แก้บิด น้ำคั้นจากใบ
หยอดแก้ปวดหู ลูกมะกอก บำรุงธาตุปฐมน แก่เลือดออกไรฟัน
เมล็ดมะกอก เผาไฟชงน้ำรับประทานแก้ร้อนใน แก้หอบสะอึก
ลูกรักษาโรคกระเพาะอาหารพิการ ...” และตำราไม้เทศ
เมืองไทย [๔๕/๓๙๕] ตอนหนึ่งว่า “... ใช้ผล, เปลือก, ใบ, ยาง,
เนื้อผลมะกอกมีรสเปรี้ยวฝาด หวานชุ่มคอ, บำบัดโรคธาตุ
พิการ, โรคน้ำดีไม่ปกติ, และมีประโยชน์แก้โรคบิดได้ด้วย ...
น้ำคั้นใบมะกอกใช้หยอดหูแก้ปวดหูดี, ผลมะกอกรับประทาน

แก้โรคขาดธาตุปูน หรือแก้เลือดออกตามไรฟัน (anti-scorbutic) ได้ดี และใช้เป็นเครื่องปรุงรสอาหาร ... ผลมะกอกสุก รสเปรี้ยวอมหวาน รับประทานทำให้คอชุ่ม แก้กระหายน้ำได้ดี เช่น ผลมะขามป้อม เปลือกฝาด เย็น เปรี้ยว, ดับพิษกาฬ, แก้ร้อนในอย่างแรง, แก้ลงท้องปวดมวน, แก้สะอึก, เม็ดมะกอก สุมไฟให้เป็นถ่าน, แชน้ำเอาน้ำรับประทานแก้ร้อน, แก้หอบ, แก้สะอึกดีมาก ...”, กอกกุก กอกเขา กูก หรือ มะกอกป่า ก็เรียก.

มะกอกป่า   ดู มะกอก.

มะก่องแก้ว   ดู ทับทิม.

มะกา   น. พืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Bridelia ovata* Decne. ในวงศ์ Phyllanthaceae เป็นไม้ต้นขนาดกลางถึงขนาดใหญ่ ใบเป็น ใบเดี่ยว เรียงสลับ รูปรีหรือรูปไข่กลับ ก้านใบสั้นและโป่งพอง ช่อดอกแบบช่อกระจุก ออกตามซอกใบหรือตามปลายกิ่ง ดอก แยกเพศร่วมช่อ ผลค่อนข้างกลม ราก ใบ และเปลือกต้นใช้ ทำยา มีรสและสรรพคุณดังตำราประมวลสรรพคุณยาไทย (ภาคสาม) [๒๕/๑] ตอนหนึ่งว่า “... ใบอ่อน ต้มเป็นยาขับเสมหะ สะกดลมขึ้นเบื้องสูงให้ต่ำลง บำรุงน้ำเหลือง แก้ไข้ แก้ระดู แก้มตุ๋กิด แก้เห็บขา รากแก้ไข้ เมล็ดทำให้ฟันแน่น ใบเป็นยา ระบาย แต่ทำให้คลื่นเหียน ถ้าจะใช้ใบสดต้องปิ้งไฟเสียก่อน ...” และตำราไม้เทศเมืองไทย [๔๕/๓๙๑] ตอนหนึ่งว่า “... ใบมะกา รับประทานเป็นยาถ่ายเสมหะและโลหิต ชักลมเบื้องสูงให้ลงต่ำ แพทย์ชนบท ใช้ใบมะกา เป็นยาระบายเสมหะและถ่ายไข้ ถ่ายพิษตานทรางเด็ก, ใบมะกาสด, ไข่ทอง, และทำให้ คลื่นเหียน, ก่อนใช้ต้องปิ้งไฟพอกรอบจึงใช้ โดยมากใช้ในยาต้ม

เปลือกต้นมะการับประทานเป็นยาสมานลำไส้ ...”, ซำซา
มัดกา มาตกา หรือ มะกาดัน ก็เรียก.

มะกาดัน   ดู มะกา.

มะกาเลง   ดู สवाद.

มะขาม   น. พืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Tamarindus indica* L. ในวงศ์
Fabaceae วงศ์ย่อย Caesalpinioideae มีชื่อสามัญว่า tamarind,
Indian tamarind เป็นไม้ต้น ใบเป็นใบประกอบแบบขนนก
ปลายคู้ เรียงเวียน ปลายมน เว้าตื้น หรือมีติ่งแหลมโคนมน
เปี้ยว ขอบเรียบ ก้านสั้น ช่อดอกแบบช่อกระจกระจ ออกที่ยอด
หรือตามซอกใบ ดอกตูมสีแดงอมสีส้ม ดอกบานสีเหลือง
อมส้ม กลีบดอกเห็นเด่นชัด ๓ กลีบ (ฝอ ๒ กลีบ) สีเหลือง
อมส้ม มีลายสีแดง กลีบกลางรูปหัวใจแกมรูปขอบขนาน
กลีบข้างรูปขอบขนานแกมรูปไข่กลับ ผลแบบผลแห้งไม่แตก
เป็นฝัก เปลือกเมื่อแก่แข็ง เนื้อในนุ่ม รสเปรี้ยวถึงหวาน
เมล็ดค่อนข้างแบน รูปขอบขนานถึงรูปรีป้อม เมื่อแก่จัด
สีน้ำตาลดำ เป็นมัน, ใบ เนื้อในผลแก่จัด เปลือกนอกของเมล็ด
ซึ่งล่อนออกเมื่อนำไปคั่ว หรือแช่น้ำนาน ๆ (เรียก เปลือก
มะขามขบ หรือ มะขามขบ) ใช้ทำยา มีรสและสรรพคุณดังตำรา
ไม้เทศเมืองไทย [๔๕/๔๐๓] ตอนหนึ่งว่า “... ใบมะขามแก่
มีรสเปรี้ยวฝาด ประจ เป็นยาขับเสมหะในลำไส้และแก้บิด,
แก้ไอ, ใช้ต้มน้ำรวมกับหัวหอมโกรกศิระชะเด็กเวลาเข้ามีด
แก้หวัดคัดจมูก เนื้อฝักมะขามเปียก รสเปรี้ยวจัด ... ใช้ละลาย
น้ำอุ่นกับเกลือฉีดสวนทวารแก้ท้องผูกได้ และใช้ผสมกับ
ปูนแดงปิดพอกเกลื่อนฝีได้ ...”, บักขาม หรือ ส้มขาม ก็เรียก.

มะขามขบ   คุใน มะขาม.

มะขามแขก   น. พืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Senna alexandrina* Mill. ในวงศ์ Fabaceae มีชื่อสามัญว่า senna เป็นไม้พุ่มเตี้ย ลำต้นตั้งตรง ใบเป็นใบประกอบแบบขนนกปลายคู่ มีใบย่อย ๓-๙ คู่ ใบย่อยรูปใบหอก รูปไข่ หรือรูปรี ช่อดอกแบบช่อกระจุก ดอกสีเหลือง ออกตามซอกใบหรือใกล้ปลายยอด ผักแบน รูปขอบขนานกว้าง มีขนประปราย เมื่อแก่จัดมีสีดำ เมล็ดสีน้ำตาลดำ ใบย่อยและผักใช้ทำยา มีรสและสรรพคุณดังตำรายาไทย (ภาคสาม) [๔๕/๔๐๐] ตอนหนึ่งว่า “... ทั้งใบและผักเป็นยาถ่ายที่ดี สำหรับแก้ท้องผูกเรื้อรังใช้เป็นครั้งคราว แต่ใบใช้ท้องมากกว่าผักจึงมักต้องใช้รวมกันกับยาพวกขับลมในลำไส้เหมาะแก่การถ่ายเด็กและคนแบบบาง มีคุณสมบัติเป็นพิเศษแก่คนที่เป็นโรคจิตสับสนทวารหนัก...” ตำราประมวลสรรพคุณยาไทย (ภาคสาม) [๒๕/๑๓] ตอนหนึ่งว่า “... ใบรับประทานเป็นยาระบายถ่ายโรคต่าง ๆ ทั้งใบและผักเป็นยาถ่ายที่ดีสำหรับแก้ท้องผูกเรื้อรังเป็นครั้งคราว แต่ทำให้ไฉรัท้อง จึงต้องใช้ร่วมกับยาจำพวกขับลมในลำไส้เหมาะแก่การถ่ายเด็กและคนแบบบาง มีคุณสมบัติเป็นพิเศษแก่คนที่เป็นโรคจิตสับสนทวารหนัก... ส่วนผักใช้ในโรคท้องผูกเรื้อรังเช่นเดียวกับใบ...” และคัมภีร์สรรพคุณยาไทยและฉันทศาสตร์โดยพิสดาร [๓๖/๑๑๕] ตอนหนึ่งว่า “... มะขามแขก มีรสเปรี้ยว ใบ รุ้งถ่ายพิษเสมหะ ...”.

มะขามป้อม น. ๑. เครื่องยาที่เป็นผลของพืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Phyllanthus emblica* L. ในวงศ์ Phyllanthaceae มีรสและสรรพคุณดังตำราสรรพคุณยา ฉบับของกรมหลวงวงษาธิราชสนิท [๔๒/๑๐] ตอนหนึ่งว่า “... จะกล่าวสรรพคุณแห่งมะขามป้อมนั้น มีคุณดุษผลสมอลูกเล็ก ๗ ประการ แต่ทว่าต่างกันที่รู้แก่แต่งให้เนื้อหนังามบริบูรณ์ แลให้เสียงเพราะแลรู้แก่แม่พยาธิ รคเฝ้าแหลมรู้แก่พรรดิก ซึ่งกล่าวมาทั้งนี้ผลมะขามป้อมอ่อน แลลูกแก่นั้นมีรสขม เฝ็ด ผาด เปรี๊ยะ ทั้งนี้รู้ห้ามเสียซึ่งลมและใชอันวิเศษ ...” และตำราไม้เทศเมืองไทย [๔๕/๔๐๔] ตอนหนึ่งว่า “... มะขามป้อมผลอ่อนทำให้เนื้อหนังสมบูรณ์ ส่วนผลแก่มีรสเปรี้ยวผาดขม แกะใช้เจือลม ในสรรพคุณแผลงกล่าววว่า แกะเสมหะ, และใช้เพื่อเสมหะ, คล้ายกับผลสมอ ...” จัดอยู่ในพิกัดตรีผลา จตุผลาธิกะ เป็นต้น. ๒. พืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Phyllanthus emblica* L. ในวงศ์ Phyllanthaceae มีชื่อสามัญว่า amalaki, amrita phala, emblic myrobalan, Indian gooseberry, malaka เป็นไม้ต้นใบเป็นใบเดี่ยว เรียงสลับถี่ในระนาบเดียวกันบนกิ่งสั้น ๆ ดอกคล้ายเป็นใบประกอบ โคนมนและเบี้ยว ปลายแหลมหรือมน มีติ่ง ขอบเรียบ ก้านใบสั้นมาก ดอกแยกเพศร่วมต้น ดอกสีเขียวอ่อน ผลแบบผลแห้งแตก ค่อนข้างกลม ผลแก่สีเขียวอ่อน แกะจัดสีเขียวอมเหลือง สีขาวอมเหลือง หรือสีเขียวน้ำตาล เมล็ดแข็ง, ก้าหวด หรือ กันโตด ก็เรียก.

มะขี้เหา ดู ราชดัด.

มะค้อมก้อม ดู มะรุม.

มะคำดีควาย ดู ประคำดีควาย.

มะแคว้ง, มะแคว้งขม, มะแคว้งดำ ดู มะแคว้งต้น.

มะงั่ว น. ๑. เครื่องยาที่เป็นผลแก่จัดของพืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Citrus medica* L. var. *medica* ในวงศ์ Rutaceae มีรสและสรรพคุณ ดังตำราประมวลสรรพคุณยาไทย (ภาคสาม) [๒๕/๑๗] ตอนหนึ่งว่า “... ปรุงเป็นยาตองเปรี้ยวเค็ม หรือ ปรุงเป็นยาต้มพอกกระดูกของสตรี แก้ประจำเดือนพิการ ผสม เป็นยากัดเสมหะ หรือยาจิบแก้ไอ รากเป็นยากระทุ้งพิษ ...” และตำราไม้เทศเมืองไทย [๔๕/๔๐๗] ตอนหนึ่งว่า “... ใช้น้ำใน ผลมะงั่ว รับประทานเป็นยาพอกโลหิตระดูสตรี และใช้ผสม กับยากัดเสมหะแก้ไอ ทำเป็นจิบได้ดีเหมือนกัน ส่วนราก และผิวก็ใช้เช่นมะกรูดเหมือนกัน ในแพทย์ตำบलगกล่าววว่า รากกระทุ้งพิษ, แก้พิษสำแลง, แก้พิษฝีภายใน, แก้เสมหะ เป็นโทษ น้ำในผลมะงั่วมีไวตามินซี แก่เลือดออกตามไรฟัน ...”.

๒. พืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Citrus medica* L. var. *medica* ในวงศ์ Rutaceae มีชื่อสามัญว่า citron เป็นไม้พุ่มหรือไม้ต้น ขนาดเล็ก เปลือกสีเทาอมขาว กิ่งก้านเมื่ออ่อนจะเป็นเหลี่ยม ยอดอ่อนสีม่วง มีหนามแหลม ใบเป็นใบประกอบแบบลดรูป เหลือใบเดียว เรียงสลับ ใบย่อยรูปรีแกมรูปไข่ถึงรูปไข่แกม รูปใบหอก โคนโค้งกว้างหรือรูปลิ้น ปลายมน ขอบใบจัก ฟันเลื่อยหรือหยักมน ก้านใบสั้นมาก ช่อดอกเป็นช่อสั้น ออกตามซอกใบ มีดอก ๓-๑๐ ดอก กลีบดอกมี ๕ กลีบ ด้านนอกสีชมพูหรือม่วง ร่วงง่าย ผลแบบผลส้ม รูปไข่ถึงรูป ขอบขนาน ผิวขรุขระ สีเหลืองอ่อนถึงเข้ม เปลือกหนา มีเมล็ด

หลายเมล็ด, มะนาวควาย มะนาวริปน มะไวยาว ส้มมะงั่ว
ส้มโอมะละกอ หรือ หมากกินแก้ว ก็เรียก.

มะดีควาย ดู ราชดัด.

มะเดื่อชุมพร, มะเดื่อชุมกร ดู มะเดื่ออุทุมพร.

มะเดื่อน้ำ ดู มะเดื่ออุทุมพร.

มะเดื่ออุทุมพร น. พืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Ficus racemosa* L. ในวงศ์ Moraceae เป็นไม้ต้น แตกกิ่งก้านมาก มีพุ่มพอง มียาง สีขาวนวล ใบเป็นใบเดี่ยว เรียงเวียน รูปรีถึงรูปไข่กลับ รูปขอบขนานสั้น หรือรูปใบหอก ก้านใบยาว สีนํ้าตาล ช่อดอกเกิดตามต้นและกิ่งใหญ่ ๆ ที่ไม่มีใบ ช่อดอกย่อยรูปค่อนข้างกลมถึงรูปคนโท เมื่ออ่อนสีเขียว เมื่อแก่สีแดงอมส้ม ผิวมักมีช่องอากาศแกมตุ่ม เมล็ดรูปเลนส์ เรียบหรือมีสันเล็กน้อย เปลือกต้นและรากแห้งใช้ทำยา มีรสและสรรพคุณดังตำราไม้เทศเมืองไทย (๔๕/๔๑๒) ตอนหนึ่งว่า “... เปลือกต้นมะเดื่อชุมพร มีรสฝาด รับประทานแก้ท้องร่วง และชะล้างบาดแผลเป็นยาสมานดี รากใช้เป็นยาแก้ไข้ กระทุ้งพิษไข้ กล่อมเสมหะและโลหิต แก้ไข้หัว, ไข้กาฬ, ไข้พิษทุกชนิด ...” รากมะเดื่ออุทุมพรเป็นตัวยาหนึ่งในยาเบญจโลกวิเชียร, มะเดื่อชุมพร เตื่อเกลี้ยง เตื่อน้ำ หรือ มะเดื่อน้ำ ก็เรียก. ดู เบญจโลกวิเชียร ประกอบ.

มะต๋อมไก่อ ดู กำแพงเจ็ดชั้น.

มะตูม น. ๑. เครื่องยาที่เป็นผลไม้อ่อนไม่แก่และแห้งของพืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Aegle marmelos* (L.) Correa ex Roxb. ในวงศ์ Rutaceae มีรสและสรรพคุณดังคัมภีร์สรรพลักษณะสรรพคุณ [๒/๓๖๓] ตอนหนึ่งว่า “... คุณผลมะตูมแก่แต่ยังไม่สุก ให้บีบ

ธาตุบำบัดเสลดแลลมเจริญไฟธาตุ ผลมะตูมอ่อนเกือบจะแก่
 แก่เสมหะแก้ลมทั้งปวง ผลมะตูมอ่อนยังเล็ก นั้นบำบัดตรีโทษ
 แก้ลม ผลมะตูมสุกนั้นแก้เสมหะแก้จุกเสียด เจริญไฟธาตุ
 มีรสอันหวานยิ่งมีกำลัง ผลมะตูมสุกแช่น้ำซ่มพดุมเจริญ
 ไฟธาตุ มีรสอันหวานยิ่งมีกำลัง แก้ลมทั้งปวงแล ...” ตำรา
 สรรพคุณยา ฉบับของกรมหลวงวงษาธิราชสนิท [๔๒/๒๒]
 ตอนหนึ่งว่า “... จะกล่าวสรรพคุณลูกมะตูมอ่อน รู้แก้อันช้ำ
 โลหิตเสมหะ แลบุพโพอันเน่าในอุทรให้ตกเสียแลรู้แก้ตรีโทษ
 ลูกมะตูมแก่ รู้แก้อันเสมหะลม รู้บำรุงเพลิงธาตุ รู้กระทำให้อาหาร
 รงวด ลูกมะตูมสุก รู้แก้ลมอันเสียดในอุทร แลรู้แก้อัน
 มูกเลือด รู้บำรุงธาตุ รู้กระทำให้อาหารรงวด รู้แก้ปากค่อมสบาย
 รู้แก้กระหายน้ำอันโลมตามวาโยธาตุ ...” และตำราไม้เทศ
 เมืองไทย [๔๕/๔๑๖] ตอนหนึ่งว่า “... ผลมะตูมอ่อน ๆ ใช้เป็น
 ยาบำรุงธาตุให้เจริญอาหาร ขับผายลม มะตูมแก่ แก้เสมหะ
 และลมบำรุงธาตุไฟ ย่อยอาหารให้ละเอียด มะตูมสุกแก้ลม
 เสียดแทงในท้อง แก้มูกเลือด บำรุงธาตุไฟให้ย่อย ... รากมะตูม
 รสปร่าขึ้นเล็กน้อย แก้พิษฝี, พิษไข้, แก้อติเฟลอ, รักษาหน้าดี, ...”.

๒. พืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Aegle marmelos* (L.) Correa ex
 Roxb. ในวงศ์ Rutaceae มีชื่อสามัญว่า bael fruit, bael, bel,
 bengal quince, golden apple, Indian bael fruit, Indian quince
 เป็นไม้ต้นขนาดเล็กถึงขนาดกลาง ผลัดใบ โคนต้น และกิ่งก้าน
 มีหนามยาว แข็ง หนามเดี่ยวหรือเป็นคู่ ใบเป็นใบประกอบ
 เรียงสลับ ดอกออกเป็นกระจุก ๒-๓ ดอก หรือเป็นช่อดอก
 แบบช่อกระจุก ดอกสมบูรณ์เพศ มีกลิ่นหอม กลีบดอกมี ๔ กลีบ

ผลแบบผลมีเนื้อหนึ่งถึงหลายเมล็ด รูปค่อนข้างกลม ผิวเรียบ และแข็ง เนื้อผลมีลักษณะใส เหนียว เมล็ดแบน รูปขอบขนาน มีขนอ่อนนุ่มปกคลุมอยู่ในช่อง มีสารเมื่อกล้อมรอบ สารเมื่อ แข็งตัวเมื่อแห้ง เยื่อหุ้มเมล็ดสีขาว โบราณแบ่งมะตูมเป็น ๓ พันธุ์ คือ มะตูมไซ้ (ลูกกลมยาวคล้ายไซ้) มะตูมยาง (ลูกค่อนข้างกลม โตกว่ามะตูมไซ้ เนื้อน้อย มียางมาก) และ มะตูมนิ่ม (เปลือกลูกอ่อนนุ่ม บีบกดได้), กะทันตาเถร ตูม บักตูม หรือ มะปิ่น ก็เรียก.

มะตูมกา   ดู ชี้กาแดง.

มะตูมไซ้, มะตูมนิ่ม, มะตูมยาง   ดูใน มะตูม.

มะธุระ   ดู หวาน.

มะนอแน่น   ดู น้อยหนา.

มะนอยจา, มะนอยหก, มะนอยหกฟ้า   ดู กระดอม.

มะนาว   น. พืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Citrus aurantifolia* (Christm.) Swingle ในวงศ์ Rutaceae มีชื่อสามัญว่า common lime, lime เป็นไม้พุ่มขนาดใหญ่ถึงไม้ต้นขนาดเล็ก กิ่งก้านอ่อน มีหนาม ใบเป็นใบประกอบชนิดลดรูปเหลือใบย่อยใบเดียว รูปไข่ รูปรี หรือรูปไข่แกมรูปขอบขนาน โคนโค้งกว้าง ปลายแหลม ขอบเรียบ ดอกเป็นดอกเดี่ยวหรือออกเป็นช่อสั้น ๒-๓ ดอก ตาม ปลายกิ่งหรือซอกใบ กลีบดอกมี ๕ กลีบ สีขาว รูปไข่ยาว ปลายแหลมสั้น ผลกลม เปลือกบาง เรียบ สีเขียว เมื่อสุก สีเหลือง เมล็ดกลมรี มีหลายเมล็ด ราก ใบ ดอก ผล น้ำในผล ผิวผล และเมล็ดใช้ทำยา มีรสและสรรพคุณดังตำราประมวล สรรพคุณยาไทย (ภาคสาม) [๒๕/๒๖] ตอนหนึ่งว่า "... น้ำใน ผลสีฟันแก้เลือดออกตามไรฟัน และปรุงเป็นยากัดเสมหะ

แก้ไอ รากเป็นยาถอนพิษ ลำแดง แก้ไข้กลับหรือไข้ซ้ำ เมล็ด
คั่วผสมเป็นยากวาดแก้ซางเด็ก ...” และตำราไม้เทศเมืองไทย
[๔๕/๔๑๓] ตอนหนึ่งว่า “... ใช้ใบมะนาวเป็นยากัดพอกโลหิต
ระดู โดยมากมักใช้เพียงร้อยแปดใบ ต้มเป็นยาพิกัดของโบราณ
เมล็ดมะนาวคั่วให้เหลืองผสมเป็นยาขับเสมหะ, แก้โรคทราง
ของเด็ก เม็ดมะนาวมีรสขมจัด, ส่วนรากของมะนาวใช้เป็นยา
ถอนพิษไข้กลับหรือไข้ซ้ำฟันกับสุราทาฝี, แก้ปวดฝีได้ดี
ในแพทย์ตำบलगกล่าวว่ รากมะนาวรสปร่าซาขึ้นเล็กน้อย
กระทุ้งพิษ, ถอนพิษลำแดง, แก้สติหลงลืม, น้ำมะนาวมี
ไวตามินชี ทาแก้เลือดออกไรฟัน ...”, โกรยชะมา มะสิว
หมากฟ้า ส้มนาว หรือ ส้มมะนาว ก็เรียก, ตำรับยาแก้ไอ
ซึ่งเป็นยาแผนไทยหรือยาแผนโบราณในบัญชียาหลักแห่งชาติ
พ.ศ. ๒๕๕๙ มีตัวยา มะนาวดอง หมายถึง มะนาวดอง
ที่นำมาทำให้แห้งแล้ว.

มะนาวควาย, มะนาวริปน   ดู มะงั่ว.

มะแน   ดู น้อยหน่า.

มะป็น   ดู มะตูม.

มะระขึ้นก   น. ๑. เครื่องยาที่เป็นผลอ่อนและแห้งของพืชที่มีชื่อ
วิทยาศาสตร์ว่า *Momordica charantia* L. ในวงศ์ Cucurbitaceae
มีรสและสรรพคุณดังตำราไม้เทศเมืองไทย [๔๕/๔๑๓] ตอนหนึ่งว่า
“... มะระขึ้นกเป็นมะระผลเล็กเป็นรูปหัวแหลมท้ายแหลม
กลมโตประมาณพองไข่ไก่ ผิวขรุขระมาก มีรสขมจัดกว่าชนิด
ผลใหญ่ ... เป็นยาเจริญอาหาร ระบายแก้โรค Rheumatism
และ Gout คือโรคลมเข้าข้อ หัวเข่าบวม หรือโรคปวดตามข้อนิ้ว

เล็ก ๆ ทั้งมีประโยชน์เป็นยาบำรุงน้ำดี และแก้โรคของม้าม และโรคของตับ เป็นยาขับพยาธิในท้อง ... ผลใช้ตำพอกฝี, แก้บวม, แก้เจ็บปวดอักเสบ ใบและเถารับประทานแก้ไข้, ดับพิษร้อนดี ...”. ๒. พืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Momordica charantia* L. ในวงศ์ Cucurbitaceae มีชื่อสามัญว่า balsam apple, balsam pear, bitter cucumber, bitter melon, leprosy gourd เป็นไม้เถา มีขน มักมีมือพันอยู่บริเวณข้อตรงข้ามใบ ใบเป็น ใบเดี่ยว เรียงเวียน รูปฝ่ามือที่มีแฉกหยักลึกมาก ปลายแหลม โคนรูปหัวใจ มีขนทั้ง ๒ ด้าน ดอกเป็นดอกเดี่ยว แยกเพศ ร่วมต้น ออกตามซอกใบ โกล้โคนก้านมีใบประดับรูปหัวใจ หรือรูปไต กลีบเลี้ยงสีเขียวแกมสีเหลือง กลีบดอกสีเหลือง อมสีส้ม ผลแบบผลมีเนื้อหลายเมล็ด รูปรีหรือรูปกระสวย ปลายเรียวแหลม มีสันตามความยาวผล และมีตุ่มนูน จำนวนมาก ผลดิบสีเขียว เมื่อสุกสีส้ม เมล็ดแบน รูปขอบขนาน แกมรูปไข่ มีเยื่อหุ้มเมล็ดสีแดงอมส้ม, ผักไห่ มะหอย หรือ มะไห่ ก็เรียก.

มะรุม น. พืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Moringa oleifera* Lam. ในวงศ์ Moringaceae มีชื่อสามัญว่า ben oil tree, drumstick tree, horseradish tree, west Indian ben, moringa เป็นไม้ต้น เปลือกต้นสีเทา ใบเป็นใบประกอบแบบขนนก ๒-๔ ชั้น เรียงเวียน ร่วงง่าย มักอยู่เป็นกลุ่มใกล้ปลายกิ่ง ใบย่อยรูปไข่ แผ่นใบบาง ช่อดอกแบบช่อแยกแขนง ช่อย่อยแบบช่อกระจุก ดอกสีขาว แกมสีเขียวอ่อน กลีบดอก ๕ กลีบ กลีบกลางใหญ่มากกว่า กลีบอื่น ผักทรงสามเหลี่ยมมน ปลายแหลม ห้อยลู่ลง เปลือก

ผักมักเป็นร่องตื้นตามยาวประมาณ ๙ ร่อง เมล็ดรูปทรงค่อนข้างกลมหรือเป็นสามเหลี่ยมมน มีครีบบนยาวของเมล็ด ๓ ครีบ ราก เปลือกตัน ผัก และผิวผักใช้ทำยา มีรสและสรรพคุณดังคัมภีร์สรรพลักษณะสรรพคุณ [๒/๓๖๕, ๓๓/๙] ตอนหนึ่งว่า “... คุณมะรุมมีรสเผ็ดหวานขมแก้บวม เจริญไฟธาตุ รากกุ่มบกก็เหมือนกัน ... เปลือกมะรุมแก้ลมอัมพาต ให้มือตายเท้าตายหูตึงลิ้นกระด้างคางแข็ง ... รากมะรุมแก้วายุธาตุกำเริบ ให้พอกบวมให้คัสิ้นเหียนให้ตัวเย็น ...” และตำราไม้เทศเมืองไทย [๔๕/๔๒๙] ตอนหนึ่งว่า “... เปลือกต้นมีรสร้อนรับประทานเป็นยาขับลมในลำไส้ ทำให้ผายหรือเรอ คุมธาตุอ่อน ๆ ... สรรพคุณแผลงกล่าวว่า รากมะรุมมีรสเผ็ด, หวานขม, แก้บวม, บำรุงไฟธาตุ, มีคุณเสมอกับกุ่มบก ...”, มะค้อมก้อม หรือ อีสุม ก็เรียก.

มะเร้ง น. ๑. โรคเรื้อรังกลุ่มหนึ่ง ผู้ป่วยมักมีแผล ผื่น ตุ่ม ก้อน เป็นต้น อาจผุดขึ้นตามส่วนต่าง ๆ ภายในหรือภายนอกร่างกาย ตำราการแพทย์แผนไทยแบ่งเป็นหลายประเภท เช่น มะเร้งโร มะเร้งตะมอย มะเร้งทรวง มะเร้งซ่าง หากผู้ป่วยมีอาการใช้ร่วมด้วยมักเรียก ใช้มะเร้ง เช่น ใช้มะเร้งปากทุม ใช้มะเร้งปากหมู ใช้มะเร้งเปลวไฟฟ้า หรือถ้าผู้ป่วยมีไข้ร่วมด้วยจะเรียก ฝีมะเร้ง เช่น ฝีมะเร้งทรวง ฝีมะเร้งผักบัว ฝีมะเร้งตะมอย. ๒. ในทางการแพทย์แผนปัจจุบัน หมายถึง เนื้องอกชนิดร้าย เกิดขึ้นเพราะเซลล์แบ่งตัวอย่างรวดเร็ว ควบคุมไม่ได้แล้วแทรกไปตามเนื้อเยื่อข้างเคียง และสามารถหลุดจากแหล่งเริ่มต้นไปแบ่งตัวเพิ่มจำนวนที่บริเวณอื่น ๆ ได้ รักษาไม่ค่อยหาย.

มะเร็งคุด น. มะเร็งชนิดหนึ่ง มีสาเหตุมาจากคุดทะราด ฝิดาษเข้าข้อ เมื่อเริ่มเป็นทำให้เมื่อยในข้อกระดูก บวมตามแขน ขา มือ เท้า บางทีที่บวมนั้นแตกออกเน่าเปื่อยเป็นน้ำเหลืองไหล เป็นต้น ดังตำรายาติลาจารึกในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม [๔/๒๓๒] ตอนหนึ่งว่า “... แลในลำดับนี้จะว่าแต่มะเร็งคุดนั้นก่อนเป็น ปฐม อันว่าลักษณะเมื่อจะบังเกิดนั้น เกิดด้วยคุดทะราดและ ฝิดาษเข้าข้อ และระคนด้วยอสุรินทัญญาณธาตุ มีประเภททำให้ เมื่อยในข้ออัฐิ แล้วบวมขึ้นตามแขนขา และมือเท้าจะเดินไปไกล ก็มีได้ บางทีกินดันอยู่จนอัฐิแตก แล้วคุดออกมานอกเนื้อ แตก ออกมาเป็นบุพโพลีโหิตไหล เปื่อยเน่าดุจดั่งกล่าวมานี้ ...”.

มะเร็งตะมอย น. ฝีกาฬชนิดหนึ่ง ผู้ป่วยมีฝีซึ่งอาจมีขนาดโตเท่าหัว แม่่มือผุดขึ้นตามตัว และ/หรือตามแขนขา เรียก ฝีมะเร็งตะมอย จะทำให้ผู้ป่วยมีไข้สูง เรียก ไข้มะเร็งตะมอย ถ้าเม็ดฝีมีโคน สีขาว หัวสีดำ จะทำให้ผู้ป่วยมีอาการรุนแรงมาก และหาก เม็ดฝีแตกออกหรือรักษาไม่หายจะกลายเป็นมะเร็ง ดังคัมภีร์ ตักกศิลา [๑/๓๖] ตอนหนึ่งว่า “... ที่นี้จะว่าด้วยลักษณะ ไข้มะเร็งตะมอย มีสัณฐานผุดขึ้นมาเท่าแม่่มือ เท้าผลจึงจ้อ ถ้าถ่านขาวคิตะดำทำพิศม์หนัก ให้จับสท้านร้อนสท้านหนาว ให้เชื่อมให้มัว บางทีผุดขึ้นมาขึ้นที่ตัวที่แขนขา ให้แพทย์เร่ง รักษาให้จงดี ถ้าแตกออกไปได้ ถ้าจุดยามิพังแตกออกไป ถ้าไม่ตายกลายเป็นมะเร็ง ...”.

มะเร็งทรวง ค. ฝีมะเร็งทรวง.

มะเร็งปากทุม น. ฝีกาลชนิดหนึ่ง ผู้ป่วยมีฝีขึ้นที่บริเวณหลัง ข้างใดข้างหนึ่งหรือทั้ง ๒ ข้าง ฝีนี้มีเยื่อสีคราม เรียก ฝีมะเร็งปากทุม ผู้ป่วยมีไข้สูง เรียก ไข้มะเร็งปากทุม ถ้ารักษาไม่หาย ฝีจะแตกออกมีลักษณะเหมือนปากทุม เรียก มะเร็งปากทุม และเรียก ฝีนี้ว่า ฝีมะเร็งปากทุม หากมีอาการไข้สูงมากร่วมด้วย เรียก ไข้มะเร็งปากทุม ดังคัมภีร์ตักกศิลา [๑/๓๖] ตอนหนึ่งว่า “... ที่นี้จะว่าด้วยลักษณะไข้มะเร็งปากทุม มีสัญญาณผุดขึ้นมาบวมขึ้นมาจากหลังทั้งสองก็มี ข้างเดียวก็มี มีสัญญาณยอเขียวเหมือนน้ำคราม ทำพิศม์ต่างๆ ถ้าแพทย์จุดมิหายกลับแตกออกไปจะลงไปเหมือนปากทุมถ้าแก้ดีไม่ตาย กลายเป็นมะเร็งปากทุม ...”.

มะเร็งปากทุม ดูใน มะเร็งปากทุม.

มะเร็งเปลวไฟ น. ฝีกาฬชนิดหนึ่ง ผู้ป่วยมีฝีขนาดเท่าลูกสะบ้า ฝีนี้มีเยื่อสีเขียว เรียก ฝีมะเร็งเปลวไฟ ผู้ป่วยมีไข้สูง ปวดแสบปวดร้อนบริเวณที่เป็นฝีเหมือนถูกไฟลวก เรียก ไข้มะเร็งเปลวไฟ หากฝีแตกออกเป็นแผลลึก อาจถึงตายได้ ดังคัมภีร์ตักกศิลา [๑/๓๖] ตอนหนึ่งว่า “... ที่นี้จะว่าด้วยลักษณะไข้มะเร็งเปลวไฟ มีสัญญาณผุดขึ้นมาเท่าวงสะบ้า ยอเขียวทำพิศม์เหมือนถูกไฟให้สลบ ให้แพทย์เร่งแก้ให้จงดี ถ้าแตกหว่าออกไปได้ตาย ...”.

มะเร็งฝักบัว น. โรคมะเร็งชนิดหนึ่ง ผู้ป่วยมีฝีหรือตุ่มขึ้นบริเวณสะดือ ตำราการแพทย์แผนไทยว่า มะเร็งชนิดนี้มีพิษร้ายแรงถึงตาย ดังพระตำหรับแผนฝีตาช [๒/๑๒๙] ตอนหนึ่งว่า “... มะเร็งฝักบัวขึ้นสะดือ ๑๕ วัน ตายแล ...”.

มะเร็งเพลิง น. โรคมะเร็งชนิดหนึ่ง เมื่อเริ่มเป็นผู้ป่วยมีอาการผิวด่างเหมือนถูกไฟ หรือเป็นตุ่มขึ้นแล้วเปื่อยลามออกไป ทำให้ร้อนบริเวณที่เป็น ดังตำรายาศิลาจารึกในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม [๔/๒๓๔-๒๓๕] ตอนหนึ่งว่า “...ว่าด้วยลักษณะวัณโรค อันกลายซึ่งโรคสมมติว่ามะเร็งเพลิงนั้นเป็นคำรบ ๓ เมื่อแรกจะขึ้น ตูล้นฐานดุจต้องเพลิงมีผิวด่าง บางที่ขึ้นดุจยอดละลอกขึ้นมาแล้วก็เปื่อยลามออกไป กระทำให้ร้อนเป็นกำลัง ถ้าลามออกไปทั่วตัวแล้วเมื่อใด ตายเสีย ๓ ส่วนจะรอดสักส่วน ๑ แพทย์จะรักษายากนัก ...”.

มะเร็งโร น. โรคมะเร็งชนิดหนึ่ง ผู้ป่วยมีตุ่มคล้ายหิดขึ้นตามผิวหนังมีอาการคันมาก มักเกาจนเลือดซึม อาการไม่รุนแรงถึงชีวิต แต่รักษาให้หายขาดยาก ตำราการแพทย์แผนไทยว่า เกิดจากพยาธิคล้ายตัวไร ดังตำรายาศิลาจารึกในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม [๔/๒๔๔] ตอนหนึ่งว่า “... ว่าด้วยลักษณะวัณโรค อันกลายซึ่งโรคสมมติว่ามะเร็งโรนั้นเป็นคำรบ ๔ เมื่อจะบังเกิดนั้นต้องพลิงขึ้นมาดุจเป็นหิด ให้คันเกาจนโลหิตซิบๆ จึงหายคัน แล้วเป็นน้ำเหลืองเดินดันไปในผิวหนัง และมะเร็งจำพวกนี้มีแม่ดังตัวไร บังเกิดด้วยอาโปธาตุอย่าง ๑ เกิดด้วยทรางนางรื้นอย่าง ๑ บังเกิดด้วยลมชานออกไปในผิวหนัง อย่าง ๑ อันลักษณะมะเร็งโรนี้ไม่ตายแต่จะลำบาก ครั้นถูกยาเข้าหายไ้ ครั้นบริโภคของอันสำแลงเข้าไปกลับเป็นมาเล่า อาศัยเหตุยาที่รากนั้น ไม่ต้องกับโรค จึงมิได้หายขาดตามอาจารย์ท่านกล่าวไว้ดังนี้ ...”.

มะเร็งลาม น. มะเร็งชนิดหนึ่ง เกิดได้หลายลักษณะ คือ เกิดเป็นตุ่มตามผิวหนังแล้วแตกออกเป็นเปื่อยลามไป หรือร่างกายถูกกระทบทำให้ฟกช้ำ แล้วเปื่อยลามออกไป หรือเกิดจากเป็นวัณโรคแล้วรักษาไม่หายกลายเป็นแผลเรื้อรัง แล้วกลายเป็นมะเร็งลาม ทำพิษให้เจ็บปวดมาก น้ำเหลืองไหลไปถึงบริเวณใด ทำให้เป็นแผลเปื่อยลามถึงที่นั้น ดังตำรายาศิลาจารึกในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม [๔/๒๓๓] ตอนหนึ่งว่า “... ว่าด้วยลักษณะวัณโรค อันกลายเป็นซึ่งโรคสมมติว่ามะเร็งลามนั้นเป็นคำรบ ๒ เมื่อจะบังเกิดผุดเป็นเม็ดขึ้นมาก่อน แล้วก็แตกเปื่อยลาลาบออกไป บางที่ถูกกระทบอันใดอันหนึ่งฟกช้ำ แล้วก็แตกเปื่อยออกไปก็มี บางที่เป็นวัณโรคและพันกำหนดแล้วไปมีหายมักกลายเป็นกะอากปากสุกรออกไปก่อน แล้วจึงตกเข้าไปในมะเร็งออกไปก็มี ให้เจ็บปวดมีพิษเป็นกำลัง มีแต่น้ำเหลืองหาบุพโพมิได้ ถึงจะมีบุพโพก็ไม่มากนัก แต่น้ำเหลืองนั้นร้าย ถ้าน้ำเหลืองไปถึงไหน ก็เปื่อยไปถึงที่สุดแห่งน้ำเหลืองได้ความเวทนาแผลเป็นอันมาก ...”.

มะลาคา ดู ราชดัด.

มะลิ น. ๑. เครื่องยาที่เป็นดอกแห่งของพืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Jasminum sambac* (L.) Aiton ในวงศ์ Oleaceae มีรสและสรรพคุณดังคัมภีร์สรรพลักษณะสรรพคุณ [๒/๓๖๙] ตอนหนึ่งว่า “... คุณต้นมะลิแก้ฝิคุทราด แก้เสมหแก้โลหิต ดอกมะลินั้นเย็น แก้ร้อนในอกกระทำให้ใจชุ่มชื้น แก้โรคในจักษุแก้ไข้ตัวร้อนทุกประการ ...” ตำราสรรพคุณยาฉบับของกรมหลวงวงษาธิราชสนิท [๔๒/๒๐] ตอนหนึ่งว่า

“... จะกล่าวสรรพคุณดอกมลิ รู้แก้ไขอันบังเกิด แต่เสมหะแลดี ...” และตำราไม้เทศเมืองไทย [๔๕/๔๓๐] ตอนหนึ่งว่า “... ต้นแก้คุดทะราด, ขับเสมหะและโลหิต, ดอกหอมเย็นทำให้จิตใจชุ่มชื้น, แก้โรคตาเจ็บ, แก้ไข้ทั้งปวง, แก่ตัวร้อน ... ดอกแห้งปรุงเป็นยาแต่งกลิ่น ใบสดใช้ตำผสมกันกับกะลามะพร้าว แต่มรักษาแผลพุพองหรือแผลฝีดาษให้แห้งดี รากฝนกินแก้ร้อน แก้เสียดท้อง ...” จัดเป็นเครื่องยาสมุนไพรชนิดหนึ่งในพิกัดเกสรทั้ง ๕ เกสรทั้ง ๗ และเกสรทั้ง ๙. ๒. พืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Jasminum sambac* (L.) Aiton ในวงศ์ Oleaceae มีชื่อสามัญว่า arabian jasmine, jasmine, sambac เป็นไม้พุ่มรอเลื้อย กิ่งอ่อนมีขนนุ่ม ใบเป็นใบเดี่ยวเรียงตรงข้าม ปลายมน แหลม หรือเรียวยาวแหลม แผ่นใบบาง ดอกสีขาว กลิ่นหอม ออกเดี่ยวหรือออกเป็นช่อแบบช่อกระจุกเชิงประกอบตามปลายกิ่ง แต่ละช่อกระจุกมักมี ๓ ดอก กลีบดอกโคนเชื่อมติดกันเป็นหลอด, มะลิลา ก็เรียก.

มะลิโตไม้, มะลิโตไม้   ดู เพกา.

มะลิลา   ดู มะลิ.

มะแว้ง   น. เครื่องยาที่เป็นผลแห้งของมะแว้งต้น (*Solanum anguiri* Larn. และ *S. sanitwongsei* Craib) และ/หรือมะแว้งเครือ (*S. trilobatum* L.) มีรสและสรรพคุณดังตำราประมวลสรรพคุณยาไทย (ภาคสาม) [๒๕/๔๑] ตอนหนึ่งว่า “... ผลเป็นยาขับเสมหะแก้ไข ขับปัสสาวะ ...” และตำราไม้เทศเมืองไทย [๔๕/๔๓๓] ตอนหนึ่งว่า “... ผลมะแว้งสุกเป็นยาแก้ไขได้ดี ...”.
ดู มะแว้งต้น และ มะแว้งเครือ ประกอบ.

มะแว้งเครือ น. ๑. เครื่องยาที่เป็นผลแห้งของพืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Solanum trilobatum* L. ในวงศ์ Solanaceae มีรสและสรรพคุณดังตำราสรรพคุณยา ฉบับของกรมหลวงวงษาธิราชสนิท [๔๒/๒๓] ตอนหนึ่งว่า “... จะกล่าวสรรพคุณมะแว้งเครือ รู้แก่เสมหะ ลม ไช ...” และตำราไม้เทศเมืองไทย [๔๕/๔๓๓] ตอนหนึ่งว่า “... ใบและรากของมะแว้งเครือมีรสขม เป็นยาบำรุงธาตุ, ใช้ในวัณโรค ทำเป็นยาลูกกลอน ... แพทย์ดำบลกล่าวว่า รากมะแว้งทั้งสองรสขึ้น เปรี๊ยะเย็นเล็กน้อย แก่เสมหะและขับให้เสมหะตก แก่ไอ แก่ไข้สันนิบาต แก่น้ำลายเหนียว ...”. ๒. พืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Solanum trilobatum* L. ในวงศ์ Solanaceae เป็นไม้เลื้อยหรือไม้พุ่มรอเลื้อย มีหนามแหลมแข็งและโค้ง ใบเป็นใบเดี่ยว เรียงเวียน รูปไข่ โคนตัดหรือแหลมหรือรูปหัวใจ มักเปี้ยว ขอบเว้าลึก ๓-๕ หยัก เส้นกลางใบมักมีหนาม ช่อดอกคล้ายแบบช่อกระจุกแยกแขนง ออกตามซอกใบหรือปลายกิ่ง มีดอก ๒-๔ ดอก กลีบดอกสีม่วง โคนเชื่อมติดกันเป็นหลอด ปลายผายรูปปากแตรหรือรูปกงล้อ ขอบหยักลึก ๕ แฉก ผลแบบผลมีเนื้อหนึ่งถึงหลายเมล็ด ค่อนข้างกลม เกี้ยง สีเขียวลายขาว เมื่อสุกสีแดงเข้ม เมล็ดมีจำนวนมาก รูปไข่แกมรูปกลมหรือรูปไตแบน ขนาดเล็ก, แห้งเคี้ยว มะแว้งเครือเขา หรือ มะแว้งเถา ก็เรียก.

มะแว้งเครือเขา ดู มะแว้งเครือ.

มะแว้งต้น น. ชื่อพืช ๒ ชนิด ชนิดแรกมีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Solanum anguivi* Lam. ในวงศ์ Solanaceae เป็นไม้พุ่มขนาดเล็ก ตามต้นและกิ่งก้านมีหนาม ใบเป็นใบเดี่ยว เรียงสลับกัน รูปไข่

หรือรูปขอบขนาน ขอบใบหยักเว้ามน หรือเป็นแฉกมน ไม่สม่ำเสมอทั้ง ๒ ด้าน ดอกออกเป็น ช่อสั้น ๆ ตามซอกใบหรือปลายกิ่ง มีดอก ๒-๔ ดอก กลีบดอกสีม่วง โคนเชื่อมติดกันเป็นหลอด ปลายผายรูป ปากแตรหรือรูปกงล้อ ขอบหยักลึก ๕ แฉก ด้านนอกของ กลีบดอกสีจางกว่าด้านในและมีขนรูปดาว ผลแบบผลมีเนื้อ ค่อนข้างกลม เกี้ยง สีเขียว เมื่อสุกสีแดงเข้ม เมล็ดเล็ก มีจำนวนมาก รูปไข่แกมรูปกลมหรือรูปไตแบน, ชนิดหลัง มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *S. sanitwongsei* Craib ในวงศ์ Solanaceae เป็นไม้พุ่มขนาดเล็ก ใบ ดอก ผล และเมล็ด มีลักษณะเหมือนชนิด *S. anguivi* Lam. แต่ตามต้นและกิ่งก้าน ไม่มีหนาม รากและผลใช้ทำยา มีรสและสรรพคุณดังตำรา ประมวลสรรพคุณยาไทย (ภาคสาม) [๒๕/๔๑] ตอนหนึ่งว่า “... รากรับประทานเป็นยากัดเสมหะ แก้ไอ และกระทุ้งพิษไข้ ให้ลดลง ผลเป็นยาขับเสมหะแก้ไอ ขับปัสสาวะ ...” และ ตำราไม้มงคลเมืองไทย [๔๕/๔๓๓] ตอนหนึ่งว่า “... ผลมะแว้งสุก เป็นยาแก้ไอได้ดี ส่วนรากใช้เป็นยากัดเสมหะและปัสสาวะ ... แพทย์ดำบลกล่าววว่า รากมะแว้งทั้งสองรสขึ้น เปรี๊ยะเย็น เล็กน้อย แก้เสมหะและขับให้เสมหะตก แก้ไอ แก้ไข้สันนิบาต แก่น้ำลายเหนียว ...”, มะแคว้ง มะแคว้งขม มะแคว้งดำ หรือ สะกั้งแค ก็เรียก. ดู มะแว้ง และ มะแว้งเครือ ประกอบ.

มะแว้งเถา   ดู มะแว้งเครือ.

มะแว้งทั้ง ๒ น. จุลพิภตประเภทต่างลักษณะ ประกอบด้วยตัวยา ๒ อย่าง คือ ผลมะแว้งเครือ และผลมะแว้งต้น (หรือบางตำราว่าเป็น รากมะแว้งเครือ กับ รากมะแว้งต้น) ในปริมาณเท่ากัน โดยน้ำหนัก มีรสขม ชื่น เปรี๊ยวหรือเอียนเล็กน้อย สรรพคุณ แก้ไอ ขับเสมหะ. ดู มะแว้ง มะแว้งต้น และ มะแว้งเครือ ประกอบ.

มะไวยาว ดู มะงั่ว.

มะลิ ดู มะนาว.

มะหนูน ดู ขนุน.

มะหอย ดู มะระขี้นก.

มะหากำลัง ดู มหากำลัง.

มะหาซุมนุ่มใหญ่สันนิบาต ดู มหาซุมนุ่มใหญ่สันนิบาต.

มะไห้ ดู มะระขี้นก.

มักแค้นฆ่า ดู อัคคีทวาร.

มังกรดำ ดู เนระพูสีไทย.

มังคุด น. ๑. เครื่องยาที่เป็นส่วนเปลือกผลแห้งของพืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Garcinia mangostana* L. ในวงศ์ Clusiaceae มีรสและสรรพคุณดังตำราประมวลสรรพคุณยาไทย (ภาคสาม) [๒๕/๕๐] ตอนหนึ่งว่า “... ต้น ราก ลูก ดอก ใบ รักษาโรค มูกเลือด เปลือกต้นและเปลือกลูก ต้มเอาน้ำฟาดชะล้าง บาดแผล และฝนต้มหารักษาแผล แก้ท้องร่วง ...” และตำราไม้เทศเมืองไทย [๔๕/๔๔๓] ตอนหนึ่งว่า “... เปลือกของลูกมีรสฝาด รับประทานเป็นยาแก้บิด มูกเลือด หรือฝนกับน้ำปูนใสต้มแผลรักษาแผลได้ดี บางคนใช้น้ำต้มของ

เปลือกมังคุด ชะล้างบาดแผล (แทนด่างทับทิมของฝรั่งได้) ...”.

๒. พืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Garcinia mangostana* L. ในวงศ์ Clusiaceae มีชื่อสามัญว่า mangosteen เป็นไม้ต้น ทุกส่วนมียางข้นสีเหลืองอมส้ม ใบเป็นใบเดี่ยว เรียงตรงข้ามสลับตั้งฉาก รูปรีแกมรูปขอบขนาน โคนมนหรือรูปลิ้น ขอบเรียบ แผ่นใบหนา เกลี้ยง ดอกออกเดี่ยวหรือเป็นคู่ กลีบดอก ๔ กลีบ สีเขียวแกมเหลือง ขอบกลีบสีชมพูถึงแดงเรื่อรูปไข่กลับ ผลแบบผลมีเนื้อหนึ่งถึงหลายเมล็ด ค่อนข้างกลมหรือกลมแป้นเล็กน้อย ผลอ่อนสีเขียวตองอ่อน เมื่อเริ่มแก่มีจุดแต้มหรือประสีม่วงแดงมากขึ้น แล้วทั้งผลเปลี่ยนเป็นสีม่วงแดง ผลแก่จัดสีม่วงเข้มถึงม่วงดำ เปลือกหนา ผิวเปลือกค่อนข้างแข็ง เนื้อเปลือกชั้นในนิ่ม ฉ่ำน้ำ สีม่วง เมล็ดมี ๔-๘ เมล็ด ส่วนใหญ่ไม่สมบูรณ์ แบน ลีบ และมีเยื่อหุ้มสีขาวขุ่นหุ้ม มีรสหวานถึงหวานอมเปรี้ยว กลิ่นหอม กินได้.

มังสัง น. เนื้อของคนและสัตว์ เป็นองค์ประกอบ ๑ ใน ๒๐ สิ่งของธาตุดิน.

มัชฌิมยาม [มัชมิละ-, มัชฌิมะละ-] น. เวลาตั้งแต่ ๒๒.๐๐ น. ถึง ๐๒.๐๐ น. ตามการแบ่งเวลากลางคืนในบาฬี, ยามกลาง ก็เรียก.
ดู ยาม, ยาม- ประกอบ.

มัชฌิมวัย [มัชมิละ-, มัชฌิมะละ-] น. วัยกลางคน แพทย์แผนไทยนับตั้งแต่อายุ ๑๖ ปีขึ้นไปจนถึง ๓๒ ปี แต่ในคัมภีร์สมุฏฐานวินิจฉัยนับตั้งแต่อายุ ๑๖ ปีขึ้นไปจนถึง ๓๐ ปี.

มัตกา ดู มะกา.

มัตถเกมัตถลุงค์ [มัตถะเกมัตถะลุงค์] น. มันสมอง เป็นองค์ประกอบ ๑ ใน ๒๐ สิ่งของธาตุดิน. (มาจากคำ มัตถะ แปลว่า หัว, กระหม่อม และ มัตถลุงค์ แปลว่า มันสมอง).

มัน ว. รสอย่างรสกะทิ ถั่วลิสง เมล็ดงา เป็นต้น ตำราสรรพคุณยาไทยว่า ยาที่มีรสมันจะมีสรรพคุณซึมซาบไปตามเส้นเอ็น แก้เส้นเอ็นพิการ บำรุงเส้นเอ็น แก้ปวดเมื่อย บำรุงไขข้อ บำรุงเยื่อกระดูก เป็นยาอายุวัฒนะ ให้ความอบอุ่นแก่ร่างกาย เป็นต้น.

มันกลอย ดู กลอย.

มันเงาะ ดู สะระแหน่.

มาด ดู กำมะถัน.

มาดกา ดู มะกา.

มาดแดง ดู กำมะถันแดง.

มาดเหลือง ดู กำมะถัน.

มาตุศัพโททร น. ท้องแม่, ครรภ์มารดา. (มาจากคำ มาตุ แปลว่า แม่ ครรโภทร แปลว่า ท้อง ท้องมีลูก).

ม้าถอนหลัก ดู เนระพูสีไทย.

มานกษัย ดูใน กษัยสันกระบือ.

มานทรวง ดู ผีมานทรวง.

มิดหมอ น. มิดขนาดกลางทำด้วยโลหะ ใบมีดรูปร่างคล้ายมิดเห็บ เป็นแผ่น รูปยาวรี มีคมด้านหนึ่ง มีสันอยู่อีกด้านหนึ่ง ปลายมิดแหลม โคนมิดเป็นก้นรูปเตี้ยเรียวแหลม หรือเป็นแผ่นสอดติดอยู่ในด้ามซึ่งมักทำด้วยไม้หรือเขาสัตว์ เป็นสิ่งของประจำตัวของหมอหลวงในสมัยโบราณ จะต้องได้รับพระราชทานจากพระมหากษัตริย์เท่านั้น สามารถขับไล่ภูตผีปีศาจที่โบราณ

เชื่อกันว่าเป็นสาเหตุของโรคภัยไข้เจ็บได้ หรือใช้ในพิธีกรรมทางไสยศาสตร์.

มุตกิด [มุตตะกิด] น. โรคชนิดหนึ่งเกิดกับผู้หญิง ผู้ป่วยมักมีระดูขาว ปัสสาวะขุ่นข้น บางครั้งบริเวณขอบทวารเบาอาจเป็นเม็ดหรือแผล คัน เปื่อย แสบ เหม็นคาว มีอาการแสบอก กินอาหารไม่รู้รส ปวดหลัง เสียวมดลูก เป็นต้น ตำราการแพทย์แผนไทยหลายเล่มแบ่งมุตกิดออกเป็น ๔ จำพวก คือ ๑) ปัสสาวะเป็นขี้เลือดมีกลิ่นเหมือนปลาเน่า ๒) ปัสสาวะเป็นเลือดจาง ๆ สีเหมือนน้ำขานหมาก ๓) ปัสสาวะเป็นหนองจาง ๆ เหมือนน้ำขาวขาว และ ๔) ปัสสาวะเป็นเมือกหยดลงเหมือนน้ำมูกไหล, เขียนว่า มุตรกฤต มุตรระกฤต มุตรกฤจณ์ หรือ มุตร์กิจจณ์ ก็มี.

มุตฆาต, มุตตฆาต [มุตตะคาต] น. โรคชนิดหนึ่งที่ทำให้เกิดความผิดปกติของน้ำปัสสาวะ ตำราการแพทย์แผนไทยว่าเกิดจากการกระทบกระทั่ง เช่น จากอุบัติเหตุ เพศสัมพันธ์ ผู้ป่วยมีอาการปวดมากเวลาถ่ายปัสสาวะ ปัสสาวะกะปริดกะปรอย ปวดขัดบริเวณสีข้าง จุกเสียดบริเวณหน้าอก อาเจียนเป็นลมเปล่า เปื้ออาหาร เป็นต้น ดังคัมภีร์มูจณาปักขันทิกา [๒/๒๙๕] ตอนหนึ่งว่า “... มุตรฆาฏ ๔ ประการ ว่าเมื่อจะถ่ายปัสสาวะออกมานั้น ให้ปวดให้ขัดเจ็บเพนกำลัง ให้โลหิตเข้าเพนหนองขึ้นชุ่นดำคุดน้ำครามนั้น ชื่อมุตรฆาฏอันนี้เกิดด้วยกระทบชอกช้ำ จึงสำแดงโทษเพนดังนี้ กระทำให้ขัดราวค่างคุดเส้นปัสสาวะ แลให้เสียดแทงในอก จะไหวไปมามีสะดวง บริโภคอาหารมิได้ ให้อาเจียนเพนลมเปล่า รู้มีถึงว่าเพนเมดยอดภายใน ...”, เขียนว่า มุตรฆาฏ หรือ มุตรระฆาฏ ก็มี.

มุตตัง [มุตตัง] น. น้ำปัสสาวะ น้ำเบา เยี้ยว เป็นองค์ประกอบ ๑ ใน ๑๒ สิ่งของธาตุน้ำ.

มุตรกฤต, มุตระกฤต, มุตรกฤจฺจ, มุตรกิจฺจ [มุตตระกิด, มุตตะกิด] ดู มุตกิด.

มุตระฆาฏ, มุตระฆาฏ [มุตตระคาต] ดู มุตฆาต, มุตตฆาต.

มุศกยธาตุอุตติสาร [มุตสะกายะทาต-] น. โบราณกรรมอุตติสาร ชนิดหนึ่ง ตำราการแพทย์แผนไทยว่า เกิดจากธาตุน้ำ หรือ จากการกินอาหารแสลง ผู้ป่วยจะมีอาการท้องเสีย ถ่ายอุจจาระ เป็นเสมหะและเลือดเน่า มีกลิ่นเหม็นเหมือนซากศพ นอกจากนี้ ยังมีอาการท้องอืด แน่นหน้าอก เป็นต้น ดังตำรายาศิลาจารึก ในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม [๔/๑๖๐] ตอนหนึ่งว่า “... จะกล่าวในลักษณะมุศกยธาตุอุตติสาร อันเป็นโบราณกรรม เป็นคำรบ ๔ นั้นเกิดแต่กองอาโปธาตุ มีปิตตังเป็นต้น มีมุตตัง เป็นที่สุด และลักษณะอาการประเภานั้น คือบริโภคอาหารนั้น สำแลงแห่งธาตุ จึงให้เป็นโลหิตเป็นเสมหะเน่า เหม็นดังกลิ่น อาศพให้กุจฉิยาวาต โภจฺจาสยวาทระคนกัน ให้ท้องขึ้นปะทะ อยู่หน้าอกให้แน่น ให้อาเจียนลมเปล่า ให้เหม็นอาหารจะลุกนัง มิได้ ให้น้ำมีคดียิ่งนัก ...”.

มูก, มูกเกื้อ, มูกมัน ดู โมกมัน.

มูกเลือดทับกำเดา ดู ทับกุ่มไทย.

มูตร, มูตร์ [มุต] ดู น้ำมูตร, น้ำมูตร์.

เม็งซอ ดู ซิงซี.

เม็ด น. ๑. ส่วนภายในของผลไม้ที่เพาะเป็นต้นขึ้นได้ เช่น เม็ดมะขาม เม็ดมะกอก เม็ดพริกไทย. ๒. สิ่งที่มีลักษณะเป็นก้อนขนาดเล็ก เช่น เม็ดผี เม็ดผด เม็ดยา. ๓. ลักษณะนามเรียกของที่เป็นก้อนเป็นตุ่มเล็ก ๆ เช่น พริกไทย ๓/ เม็ด, เกล็ดตัวผู้ ๓/ เม็ด.

เม็ดกะจี้, เม็ดกาจี้, เม็ดตุ้มกาแดง, เม็ดแสงเปื้อ, เม็ดแสงใจ, เม็ดแสงทม, เม็ดแสงโทน, เม็ดแสงเปื้อ, เม็ดแสงเปื้อ
ดู ไกฐกะกั้ง.

เมโท น. มันข้น (เนื้อมันสีขาวอมเหลืองในร่างกาย) เป็นองค์ประกอบ ๑ ใน ๑๒ สิ่งของธาตุน้ำ.

เมนทอล ดู เกล็ดสระระแห่น.

เมล็ด [มะเล็ด] น. ส่วนภายในของผลไม้ที่เพาะเป็นต้นขึ้นได้ เช่น เมล็ดมะขาม เมล็ดมะกอก เมล็ดพริกไทย. (แผลงมาจาก เม็ด).

เมาเปื้อ ว. รสอย่างรสยาสูบ เมล็ดสบู่ดำ เมล็ดลำโพง เป็นต้น ตำราสรรพคุณยาไทยว่า ยาที่มีรสเมาเปื้อจะมีสรรพคุณแก้พิษสัตว์กัดต่อย พิษดี พิษโลหิต แก้พยาธิ ฝั้นคัน เป็นต้น.

เมาเหลก ดู เขม่าเหล็ก.

เมือก น. สิ่งที่มีลักษณะเป็นเลือก ๆ คือ เหนียว ๆ ลื่น ๆ อย่างเมือกปลา.

เมืองบน น. ดินแดนที่อยู่เหนือพื้นดิน พื้นน้ำ เช่น บนอากาศ บนต้นไม้ บนภูเขา ดังตำรายาศิลาจารึกในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม [๔/๓] ตอนหนึ่งว่า “... โอมไชยศรีสิทธิสารประเสริฐ อัญเชิญเถิดแม่ชื้อเฮ้ย ครูดูเฉลยบอกให้รู้จัก ลักษณะแม่ชื้อกระแห่นเมืองบน แม่ชื้อกลางหนและเมืองล่าง ซึ่งให้โทษต่าง ๆ กัน ...”.

เมืองล่าง น. ดินแดนบนพื้นดินหรือในน้ำ ดังตำรายาติลาจารึกในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม [๔/๓] ตอนหนึ่งว่า “... โอม ไชยศรีสิทธิสารประเสริฐ อัญเชิญเกิดแม่ชื้อเอ๋ย ครูตุนเฉลยบอกให้รู้จัก ลักษณะแม่ชื้อกระแหงเมืองบน แม่ชื้อกลางหนและเมืองล่าง ซึ่งให้โทษต่างๆ กัน ...”.

เมื่อย ก. อาการเพลียของกล้ามเนื้อ เมื่อทำสิ่งใดสิ่งหนึ่งซ้ำ ๆ อยู่เป็นเวลานาน.

เมื่อยขบ ก. อาการที่เมื่อยปวดเหมือนมีอะไรขบบีบ หรือกดอยู่ที่ตรงนั้น.

เมื่อยล้า ก. อาการที่เมื่อยมากทำให้เดินเคลื่อนไหวได้ช้าลง.

เมื่อยसान ดู ข้าวสาร.

แม่ชาง น. เม็ดยอดที่ผุดขึ้นมาเป็นกลุ่ม มักมีเม็ดเล็ก ๆ กระจายอยู่เป็นบริวาร ดังคัมภีร์ประณมจินดา [๑/๓๐๒] ตอนหนึ่งว่า “... ในเมื่อแม่ทรงทั้ง ๔ ยอดขึ้นมาประชุมพร้อมกันในนาภีแล้วเมื่อใดก็ทำให้ตัวร้อน ให้ลงให้ราก ให้กระหายน้ำให้กินเข้านมมิได้ ครั้นเมื่ออายุกุมารได้ชวบ ๑ กับ ๗ เดือน ๘ เดือนจึงบริวาร ๔๐ ยอดนั้น ก็แบ่งกันมาขึ้นประจำ อยู่หัวหนา ๑๐ ยอด ขึ้นประจำอยู่นาภี ๑๐ ยอด ขึ้นประจำอยู่กะเกาะเข้า ๑๐ ยอด ขึ้นประจำอยู่ลิ้น ๑๐ ยอด เปน ๔๐ ยอดด้วยกันดังนี้ ...”.

แม่ชื้อ น. เทวดาหรือผีที่เชื่อกันว่าทำหน้าที่ดูแลรักษาเด็กทารก ตำราการแพทย์แผนไทยว่า มีแม่ชื้อจรและแม่ชื้อประจำวันเกิดทั้ง ๗ วัน โดยแต่ละตนมีชื้อและที่อยู่ดังนี้ แม่ชื้อประจำเด็กเกิดวันอาทิตย์ชื้อ วิจิตรนาวรรณ หรือ วิจิตรนาวรร อยู่บน

จอมปลวก, แม่ชื่อประจำเด็กเกิดวันจันทร์ชื่อ วรรณนางคราญ หรือ วรรณนางคราญ อยู่ที่บ้านน้ำ, แม่ชื่อประจำเด็กเกิดวันอังคารชื่อ ยักษ์บริสุทธิ อยู่ที่ศาลเทพารักษ์, แม่ชื่อประจำเด็กเกิดวันพุธชื่อ สามลพรรคน์ อยู่ที่ดินศรีมหาโพธิ, แม่ชื่อประจำเด็กเกิดวันพฤหัสบดีชื่อ กาโลทุกซ์ หรือ กาโลทุก อยู่ทีสระน้ำหรือบ่อน้ำใหญ่, แม่ชื่อประจำเด็กเกิดวันศุกร์ชื่อ ยักษ์นงเยาว์ อยู่ที่ดินไทรใหญ่ และแม่ชื่อประจำเด็กเกิดวันเสาร์ชื่อ เอกาโลย อยู่ทีศาลพระภูมิ, แม่วี ก็เรียก.

แม่เท้า ดู นิ้วเท้าใหญ่ข้างล่าง.

แม่นม น. หญิงที่ให้เด็กกินนมของตนแทนแม่.

แม่นมเบญจกัลยาณี ดู เบญจกัลยาณี.

แม่วี ดู แม่ชื่อ.

โมก, โมกมัน น. พืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Wrightia pubescens* R. Br. ในวงศ์ Apocynaceae เป็นไม้ต้นขนาดเล็กถึงขนาดกลาง เปลือกสีเทาอ่อนหรือสีน้ำตาล มียางสีขาว ใบเป็นใบเดี่ยว เรียงตรงข้าม รูปรี รูปไข่ หรือรูปไข่กลับ โคนแหลม ปลายใบเรียวแหลม เนื้อใบบาง มีขนนุ่มทั้ง ๒ ด้าน ช่อดอกออกตามปลายกิ่ง กลีบดอกเชื่อมติดกันเป็นหลอดยาว ปลายแยกเป็น ๕ กลีบ สีขาวหรือสีขาวแกมเขียว ผลเป็นฝักรูปรูปทรงกระบอก ผิวขรุขระ มีช่องอากาศเป็นตุ่ม มีร่อง ๒ ร่องตามยาว เมื่อแก่จะแตกตามร่อง ภายในมีเมล็ดจำนวนมาก รูปยาว ปลายข้างหนึ่งของเมล็ดมีขนสีขาว, เปลือก กระพี้ แก่น ราก ใบ ดอก และผลใช้ทำยา มีรสและสรรพคุณดังคัมภีร์สรรพลักษณะสรรพคุณ [๒/๓๖๘] ตอนหนึ่งว่า “... ผลมูกมัน

นั้นแก้หืดแก้ตักมูก แก้ลงท้องแก้ลมลำปะชวรแล ...” ตำรา
ประมวลสรรพคุณยาไทย (ภาคสาม) [๒๕/๕๔] ตอนหนึ่งว่า
“... เปลือกโมกมัน ทำธาตุให้เป็นปกติ ใบขับน้ำเหลือง
แก้ท้องมาร ดอกทำลายพรรดึก ลูกข่าแมงกิ้นพัน เปลือก
แก้โรคไต ข่าเชื้อคุดทะราด กระพี้แก้ดีพิการ แก่นขับเลือด
รากแก้ลมสันดาน ...” และตำราไม้เทศเมืองไทย [๔๕/๔๔๘]
ตอนหนึ่งว่า “... เปลือกโมกมันทำธาตุให้เป็นปกติ
ตามสรรพคุณยาโบราณกล่าววว่า ใบขับน้ำเหลืองสำหรับ
คนท้องมารให้ตก ดอกทำลายพรรดึก ลูกข่าแมงกิ้นพัน
เปลือกแก้โรคไต ข่าเชื้อคุดทะราดและกระพี้แก้ดีพิการ
แก่นขับเลือด รากแก้ลมสันดาน ...”, มูก มูกเกื้อ หรือ มูกมัน
ก็เรียก.

โอง น. วิธีนับเวลาตามประเพณีในเวลากลางวัน, ถ้าเป็นเวลา
ก่อนเที่ยงวัน ตั้งแต่ ๓ นาฬิกา ถึง ๑๑ นาฬิกา เรียกว่า โองเช้า
ถึง ๕ โองเช้า, ถ้าเป็น ๑๒ นาฬิกา นิยมเรียกว่า เที่ยงวัน,
ถ้าหลังเที่ยงวัน ตั้งแต่ ๑๓ นาฬิกา ถึง ๑๗ นาฬิกา เรียกว่า
บ่ายโอง ถึงบ่าย ๕ โอง, ถ้า ๑๘ นาฬิกา นิยมเรียกว่า
๖ โองเย็น หรือ ย่ำค่ำ.

โองรา ดู เสนียด.

โองหอม ดู สมุลแว้ง.

ไม้ดับ น. ๑. ไม้ไผ่ผ่าซีกใช้สำหรับหนีบสายสะดือเด็กแรกคลอด
เพื่อป้องกันรกบิณ หรือใช้หนีบปลา หมู ไก่ เป็นต้น สำหรับ
ปิ้งไฟ. ๒. ไม้ที่ใช้เป็นแกนสอดในเวลารองจาก แฝก หรือคา
เรียกว่า ไม้ดับจาก ไม้ดับแฝก.

ไม้เท้ายายม่อม น. ๑. เครื่องยาที่เป็นรากแห้งของพืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Clerodendrum indicum* (L.) Kuntze ในวงศ์ Lamiaceae มีรสและสรรพคุณดังคัมภีร์สรรพลักษณะสรรพคุณ [๒/๓๗๑] ตอนหนึ่งว่า “... คุณไม้เท้ายายม่อมแลรากลมกล่ำตาข้างแดงขาว แก้วร้อน แก้วกระหายน้ำ แก้วอาเจียน แก้วหืดไอแก้วพิษฝี ...” ตำราสรรพคุณยา ฉบับของกรมหลวงวงษาธิราชสนิท [๔๒/๑๕] ตอนหนึ่งว่า “... จะกล่าวสรรพคุณเท้ายายม่อม รู้แก้เสมหะโดยเบื่องต่ำ กล่าวสังเขปคุณเท้ายายม่อมสิ้นเท่านี้ ...” และตำราไม้เทศเมืองไทย [๔๕/๒๓๒] ตอนหนึ่งว่า “... เป็นยาขับเสมหะลงเบื่องต่ำ แพทย์ตามชนบทใช้เป็นยาขับพิษใช้ทุกชนิด แก้วร้อนใน บางจังหวัดใช้รากตำหรือฝนกับสุรารับประทาน แก้วพิษงูกัด ใช้กากพอกหรือทาปากแผลถอนพิษ ในสรรพคุณยาเพลงกล่าววว่า แก้วร้อนใน กระหายน้ำ แก้วอาเจียน หืดไอ และพิษฝี ...”. ๒. พืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Clerodendrum indicum* (L.) Kuntze ในวงศ์ Lamiaceae เป็นไม้พุ่ม ลำต้นกลวง มักไม่แตกกิ่งก้าน เปลือกสีเขียวแกมสีน้ำตาล ผิวเรียบ กิ่งเป็นรูปสี่เหลี่ยมเกลี้ยง ใบเป็นใบเดี่ยว เรียงเป็นวงรอบ ๓-๘ ใบ หรือเรียงสลับตั้งฉาก ส่วนใหญ่รูปแถบ รูปขอบขนาน รูปใบหอก รูปใบหอกกลับ หรือรูปใบหอกแกมรูปแถบ ช่อดอกแบบช่อแยกแขนง ออกตามปลายยอด และแบบช่อกระจุกซ้อนหรือช่อกระจุก ออกตรงช่อใบ ช่อดังและโปร่ง ดอกสีขาวแกมเหลือง มีกลิ่นหอม กลีบดอกเชื่อมติดกันเป็นหลอด ด้านนอกมีขน ต่อมประปราย โคนหลอดเกลี้ยง ผิวด้านใน

มีขนสั้น ผลแบบผลเมล็ดเดี่ยวแข็ง รูปกลม ผิวมันวาว
ปลายแยกเป็น ๒-๔ พู สุกสีดำ มีเมล็ดพูละ ๑ เมล็ด,
จรดพระธรณี ท้าวยายม่อม ปทุมราชา ปึงขม ปึงหลวง
พญาเล็งจ้อน พมพี พินพี โพพึง หรือ ไม้เท้าฤาษี ก็เรียก.

ไม้เท้าฤาษี   ดู ไม้เท้ายายม่อม.

ไม้เหือง   ดู แกแล.

ย

ยกลง [ยะกะนัง] น. ดับ เป็นองค์ประกอบ ๑ ใน ๒๐ สิ่งของ
ธาตุดิน.

ยอก ก. รู้สึกเจ็บแปลบคล้ายมีอะไรมาเสียดแทง.

ย่อม, ย่อมตีนหมา ดู ระย่อม.

ยักกระสาย น. การเปลี่ยนน้ำกระสายยาไปตามโรคหรืออาการ
แทรกซ้อนที่แพทย์คาดว่าอาจจะเกิดขึ้นได้.

ยักขิณีวาโย [ยักขิณี-] น. โรคลมจรรยาชนิดหนึ่ง ตำราการแพทย์แผนไทยว่า
เกิดจากกองสันทฆาต ผู้ป่วยมีอาการเสียดบริเวณหน้าอก
และชายโครง ทรงตัวไม่ได้ มักทำให้ตัวโก่งแข็ง พุดไม่ชัด
มักเป็นร่ามะนาด ตาบอด เป็นต้น ผู้ป่วยมักมีอายุสั้น ดังตำรา
ยาศิลาจารึกในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม [๔/๓๑๙]
ตอนหนึ่งว่า “... จะกล่าวลักษณะกำเนิดแห่งลมอันชื่อว่า
ยักขิณีวาโยเป็นคำรบ ๑๔ นั้น เกิดแต่กองสันทฆาตกระทำให้
เสียดอกและชายโครงมีทรงตัวขึ้นได้ มักให้ตัวโก่งแข็ง
เป็นเกลียว ให้เสียดสองราวข้างแล้วแล่นขึ้นไปจับเอาต้นลิ้น
และไรฟัน กระบอกตา กระทำให้เจรจามีขัด มักเป็นร่ามะนาด
และให้จักษุมืด ดังกล่าวมานี้ ถ้าบังเกิดแก่บุคคลผู้ใด
ถอยอายุ ...”.

ยักษณงเยาว์ ดูใน แม่ชี้อ.

ยักษบรีสุทธิ์ ดูใน แม่ชี้อ.

ยา ๑. น. สิ่งที่ใช้แก้หรือป้องกันโรค หรือบำรุงร่างกาย ในทาง
การแพทย์แผนไทยมักหมายถึงผลิตภัณฑ์ที่ได้จากสมุนไพร

ตั้งแต่ ๒ สิ่งขึ้นไป ผสมปรุงแต่งตามตำรับ เรียกชื่อต่าง ๆ กัน คือ เรียกตามลักษณะก็มี เช่น ยาผง ยาเม็ด ยาลูกกลอน ยาน้ำ เรียกตามสีก็มี เช่น ยาเขียว ยาดำ เรียกตามรสหรือกลิ่นก็มี เช่น ยาขม ยาหอม เรียกตามวิธีทำก็มี เช่น ยาต้ม ยาดอง ยาฝน ยาหลาม เรียกตามกิริยาที่ใช้ก็มี เช่น ยากวาด ยาตม ยาอม ยานัตถ์ ยาเป่า ยาพ่น ยาพอก ยาเหน็บ ยาสวน.

๒. น. วัตถุที่รับรองไว้ในตำรายาที่รัฐมนตรีว่าการกระทรวงสาธารณสุขประกาศ, วัตถุที่มุ่งหมายสำหรับใช้ในการวินิจฉัย บำบัด บรรเทา รักษา หรือป้องกันโรคหรือความเจ็บป่วยของมนุษย์หรือสัตว์, วัตถุที่เป็นเภสัชเคมีภัณฑ์ หรือเภสัชเคมีภัณฑ์กึ่งสำเร็จรูป หรือวัตถุที่มุ่งหมายสำหรับให้เกิดผลแก่สุขภาพ โครงสร้าง หรือการกระทำหน้าที่ใด ๆ ของร่างกายของมนุษย์หรือสัตว์. (พระราชบัญญัติยา พ.ศ. ๒๕๑๐).

๓. ก. ทำให้หายโรค, รักษาให้หาย ในคำว่า เยียวยา.

ยากวน น. ยาที่ได้จากการนำตัวยาหลายชนิดมาเคี้ยว แยกเอากากออก แล้วคนให้เข้ากันจนข้นเหนียว พอที่จะปั้นเป็นลูกกลอนได้ ดังตำราเวชศึกษา [๑๖/๑๐๕] ตอนหนึ่งว่า “... ยากวนนี้กินถ่ายใช้ดีมาก ให้เอาใบมะกา ๑ ใบมะขาม ๑ ใบส้มป่อย ๑ หญ้าไทร ๑ ใบไผ่ป่า ๑ ผักคูณ ๑ รากชี่กาทั้งสอง ๑ รากตองแตก ๑ ชีเหล็กทั้ง ๕ เถาว์ลย์เปรียง ๑ หัวหอม ๑ ผักส้มป่อย ๑ สมอไทย ๑ สมอติ่ง ๑ ยาดำหนัก ๑ ตำลึง ดีเกลือกหนัก ๕ ตำลึง ยาทั้งนี้ให้เคี้ยวไปจนกว่าจะแห้ง แล้วจึงสงเอากากยาทั้งนั้นออกเสีย จึงเอายาดีเกลือกกับยาดำ ส้มมะขามเปียกใส่เคี้ยวไปจนกว่าจะปั้นเป็นลูกกลอน ตามธาตุหนักธาตุเบาถ่ายใช้ถ่ายโลหิต สารพัดโรคทั้งปวงดีนักแล ...”.

ยากวาด น. ยาแผนโบราณไทยรูปแบบหนึ่ง ใช้ป้ายในคอทารกและเด็กโดยรอบด้วยนิ้ว มักใช้นิ้วชี้ สำหรับแก้หละละของซาง เป็นต้น ดังคัมภีร์ประถมจินดา [๑/๓๑๔-๓๑๕] ตอนหนึ่งว่า “... ยากวาดทรางสกอขนานนี้ท่านให้เอาผลมะแว้งเครือตริกฏุกกเทียม กำมะถันแดง ผีวมะกรูด ขมิ้นอ้อย เมดในমনาวสานซ่ม ดินประสิวขาว รวมยา ๑๑ สิ่งนี้เอาเสมอภาคทำเปนจุน เอน้ำประสานทองเท้ายาทั้งหลายยดปั้นแท่งไว้...”.

ยาแกง น. ยาแผนโบราณไทยรูปแบบหนึ่ง มีลักษณะเป็นของเหลว มีชื่อต่าง ๆ ตามวิธีปรุงและเครื่องปรุง เช่น ยาแกงค้อนกอกอก ดังคัมภีร์กระษัย [๑/๒๖-๒๗] ตอนหนึ่งว่า “... อนึ่งยาแกงข้วนกอกอกแก้กระไสยปลาหมอ เอานกอกอกตัวหนึ่งมาถอนขนให้หมด เอาทั้งตับไตไส้พุง ล้างแต่มูลออกเสียให้หมดแล้วสับให้แหลก แล้วจึงใส่พริกขิงเหมือนขี้กินเอามะพร้าวไฟทำเปนกะทิใส่ลงขี้ เอาผลศีคะลิงเปนผัก แล้วจึงเอาเทียนทั้ง ๕ โกฎพุงปลา โกฎก้านพร้าว ผลจันทร์ ดอกจันทร์ กระวาน กานพลู ใบกระวาน ผลผักชี เมดในสะแก เมดในมะนาว ผลผลาญศัตรู ทำเปนจุนปรุงลงในแกงยาให้กิน ...”, แกงยาก็เรียก.

ยาแก้หัวดวง ดู เบญจโลกวิเชียร.

ยาขี้ผึ้ง น. ยาแผนโบราณไทยรูปแบบหนึ่ง มีลักษณะกึ่งของแข็ง ส่วนใหญ่เป็นยาใช้ภายนอก สำหรับทา ถู นวด ใช้แก้ปวดเมื่อย ฟกช้ำ แผลงักต้อย แก้โรคผิวหนังบางชนิด ยาขี้ผึ้งที่ใช้ในการแพทย์แผนไทยอาจใช้ตุตผีหนอง ดังตำรายาศิลาจารึกในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม [๔/๒๕๓] ตอนหนึ่งว่า “... ยาขี้ผึ้ง

ดูดยบุฟโพ เอามดยอบ, กำมะถันแดง, กำยาน, ยางสน, สารส้ม, ขี้ผึ้งแข็ง, สิ่งละ ๒ ตำลึง น้ำมันงาทะนนาน ๑ หุงให้ลื่นฟองแล้ว จึงปิดแผลดูดยบุฟโพดีนัก ...”. (อ. ointment).

ยางสน น. ชันน้ำมัน (oleoresin) ที่ได้จากการกรีดลำต้นของพืช ในสกุล *Pinus* วงศ์ Pinaceae ที่พบในประเทศไทยมี สนสองใบ และสนสามใบ เมื่อกลั่นชันน้ำมันนี้จะได้ น้ำมันสน กับ ชันสน (rosin หรือ colophony) ยางสนใช้เป็นตัวยาอย่างหนึ่ง สำหรับแก้แผลฝีหนอง มีสรรพคุณดังตำรายาศิลาจารึก ในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม [๔/๒๕๓] ตอนหนึ่งว่า “... ยาขี้ผึ้งดูดยบุฟโพ เอามดยอบ, กำมะถันแดง, กำยาน, ยางสน, สารส้ม, ขี้ผึ้งแข็ง สิ่งละ ๒ ตำลึง น้ำมันงาทะนนาน ๑ หุงให้ลื่นฟองแล้วจึงปิดแผลดูดยบุฟโพดีนัก ...”. (อ. turpentine).

ยาขง น. ยาแผนโบราณไทยรูปแบบหนึ่ง เตรียมได้โดยนำเครื่องยา ผสมกันตามตำรับยา เติมน้ำร้อนจนท่วมตัวยา อาจจำเป็นต้องคนให้เข้ากัน หรือปิดฝาทิ้งไว้ รินเอาน้ำยากิน.

ยาชโลม น. ยาแผนโบราณไทยรูปแบบหนึ่ง ใช้ลูบไล่หรือเช็ดตามตัว ให้เปียก ดังคัมภีร์ประถมจินดา [๑/๑๔๑] ตอนหนึ่งว่า “... ยา ชะโลมท่านให้เอารากโฌง รากรำควน รากไชย้อย รากงู้าแพรก รากตำลึง รากผักเข้า ดินประสิวขาว ศรียา ๗ สิ่งนี้เอาเสมอ ภาคย์ บดทำแท่งไว้ละลายน้ำชาวเข้าชโลมหายดีนัก ...”.

ยาตานาง ดู ย่านาง.

ยาตอง น. ยาแผนโบราณไทยรูปแบบหนึ่ง มีลักษณะเป็นของเหลว เตรียมได้โดยการเอาเครื่องยาผสมกันตามตำรับยา อบให้แห้ง เพื่อฆ่าเชื้อรา ตองไว้ระยะหนึ่ง โดยทั่วไปมักใช้เป็นยากิน

ถ้าดองด้วยสุรา เรียกว่า ยาดองเหล้า ดังคัมภีร์กระษัย [๑/๓๕] ตอนหนึ่งว่า “... ยาดองแก้กระไสยดาน เอาเทียนดำ เทียนขาว มดยอบแก่นปฐู แก่นมะหาด กะพังอาด ขมิ้นเครือ คีตะเบญจัตติ สิ่งละ ๒ ส่วน ส้มเสี้ยว ส้มสันดาน ส้มเช้า สลัดได มะตาดเครือ มหาชะลาย เจตมูล ขิงแห้ง สิ่งละ ๔ ส่วน พริกกล่อน ๑๐ ส่วน สหัตคุณเทศ ๑๒ ส่วน ทำเปนจุนห่อผ้าภาษา ดองด้วยน้ำสุรา ๕ หนาน ผึ่งเข้าเปลือกไว้ ๓ วัน เมื่อจะกินให้พลีกินเข้าเย็น ...”.

ยาดองเหล้า คือใน ยาดอง.

ยาดำ น. เครื่องยาที่ได้จากยางของพืชในสกุล *Aloe* วงศ์ *Asparagaceae* หลายชนิด ที่สำคัญคือ *A. barbadensis* Mill., *A. perryi* Baker เป็นต้น มีลักษณะเป็นก้อนแข็ง สีดำ สีน้ำตาลเข้มหรือสีดำอมเขียวขี้ม้า ทึบแสง เปราะ มีกลิ่นฉุน รสขม เตรียมโดยการนำน้ำยางสีเหลืองจากใบมาเคี่ยวจนเหนียว แล้วตากแดดให้แห้ง มีรสและสรรพคุณดังตำราไม้เทศเมืองไทย [๔๕/๔๕๔] ตอนหนึ่งว่า “... รับประทานภายในเป็นยาถ่ายท้อง ขับน้ำดี, ถ่ายพิษไข้, ถ่ายขับพยาธิเส้นด้ายในลำไส้ แต่ยาดำเมื่อถ่ายท้อง, ให้มีอาการใช้ให้ปวดท้อง บางคนกลายเป็นบิดได้ง่าย ฉะนั้น การใช้ยาดำปรุงเป็นยาต้ม จึงควรปรุงผลกระวาน หรือ ผลจันทร์เทศ คุณการใช้ไว้ด้วย และคุณธาตุด้วยแพทย์ ตามชนบท ใช้ยาดำฝนกับสุราชั้น ๆ ทาที่หัวฝีหรือแก้อาการปวดฟกบวมได้ดีมาก ในตำรับบำบัดสรรพโรคกล่าวว่ายาดำ ทำจากต้นว่านหางจระเข้ ใช้ใบต้มเคี่ยวจนข้นแห้งเป็นยางแข็ง ในแพทย์ตำบलगกล่าวว่ายาดำรสเปื้อเหม็น ขมเล็กน้อย ถ่ายลม เบื้องสูงให้ลงต่ำ กัดฟอกเสมหะและโลหิต ในตำราแพทย์

โบราณ ใช้ปรุงเข้ายาต้มกันแทบทุกขนาน จนได้สมญาว่า
แทรกเป็นยาดำ คนที่เป็นโรคเลือดงทวารหนักถ้าใช้ยาที่เข้ายาดำ
มักจะทำให้โรคเลือดงทวารกำเริบขึ้น ..." และคัมภีร์สรรพคุณ
ยาไทยและฉันทศาสตร์โดยพิสดาร [๓๖/๑๐๗] ตอนหนึ่งว่า
"... ยาดำ มีรสขม รู้ถ่ายลมเบื่องสูง กัดฟอกเสมหะและ
โลหิต ...".

ยาดำสะตุ น. ยาดำที่นำมาบดเป็นผงละเอียด เติมน้ำเล็กน้อยแล้ว
ยกขึ้นตั้งไฟจนแห้งกรอบ.

ยาต้ม น. ยาแผนโบราณไทยรูปแบบหนึ่ง เตรียมได้โดยการเอา
ตัวยาสมกันตามตำรับยา ใส่หม้อขนาดพอเหมาะ เติมน้ำ
ให้ท่วมตัวยา แล้วต้มให้เดือดตามกำหนด เช่น ต้ม ๓ เอา ๑
หมายถึง ต้มให้เดือด แล้วเคี่ยวจนน้ำงวดไป ๒ ส่วน เหลือเพียง
๑ ส่วน ดังคัมภีร์ประถมจินดา [๑/๑๖๑] ตอนหนึ่งว่า "... ขนาน
หนึ่งเอาใบพลวง ๑ รากกล้วยแดง ๑ รากกล้วยดิบหอม ๑
รากกล้วยหอม ๑ รากตาเสือ ๑ เอาเสมหะภาค ต้ม ๓ เอา ๑
กินหายแล ...". ยาหม้อ ก็เรียก.

ยาถ่ายดีเกลือ, ยาถ่ายดีเกลือฝรั่ง น. ยาแผนไทยขนานหนึ่ง ใช้แก้
ท้องผูก มีตัวยา ตรงกับสูตรตำรับยาถอนในตำราเวชศึกษา
[๑๖/๑๐๕] ตอนหนึ่งว่า "... ยาถอนนี้กินถ่ายได้ดีมาก ให้เอา
ใบมะกา ๑ ใบมะขาม ๑ ใบส้มป่อย ๑ หญ้าไทร ๑ ใบไผ่ป่า ๑
ผักคูด ๑ รากข้าท้าวทั้งสอง ๑ รากตองแตก ๑ ขี้เหล็กทั้ง ๕
เถาวัลย์เปรียง ๑ หัวหอม ๑ ผักส้มป่อย ๑ สมอไทย ๑
สมอติ่ง ๑ ยาดำหนัก ๑ ตำลึง ดีเกลือ หนัก ๕ ตำลึง ยาทั้งนี้
ให้เคี่ยวไปจนกว่าจะแห้ง แล้วจึงสงเอากากยาทั้งนั้นออกเสีย

จึงเอายาดีเกลือกับยาดำส้มมะขามเปียกใส่เคี่ยวไปกว่าจะปั้นเป็นลูกกลอน ตามธาตุหนักธาตุเบาถ่ายใช้ถ่ายโลหิตสารพัด โรคทั้งปวง ดีนกแล ...” ปัจจุบันยaxonานี้จัดเป็นยาสามัญประจำบ้านแผนโบราณตามประกาศกระทรวงสาธารณสุข พ.ศ. ๒๕๕๖ และเป็นยาแผนไทยหรือยาแผนโบราณในบัญชียาหลักแห่งชาติ พ.ศ. ๒๕๕๙.

ยาธาตุ น. ยาช่วยทำให้การย่อยอาหารเป็นปกติ เช่น ยาธาตุอบเชย ยาธาตุบรรจบ.

ย่านนาง ดู ย่านาง.

ย่านลิเลน ดู เถาเอ็นอ่อน.

ย่านาง น. พืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Tiliacora triandra* (Colebr.) Diels ในวงศ์ Menispermaceae เป็นไม้เถา มีรอยแผลเป็นตามเถาและกิ่ง ใบเป็นใบเดี่ยว เรียงเวียน รูปรี รูปใบหอก หรือรูปไข่ ดอกเป็นช่อแยกเพศต่างช่อร่วมต้น อาจเป็นแบบช่อกระจุกเทียม ช่อกระจุกมีก้าน มีดอก ๑-๓ ดอก ออกตามซอกใบหรือตามเถา ช่อดอกเพศผู้สีเหลือง เรียงซ้อนกันเป็นชั้น กลีบดอกเล็กมาก มี ๓ หรือ ๖ กลีบ ดอกเพศเมียคล้ายดอกเพศผู้ แต่กลีบเลี้ยงชั้นในรูปกลม กลีบดอกมี ๖ กลีบ ผลแบบผลผนังชั้นในแข็ง เมื่ออ่อนสีเขียว สุกสีแดง เมล็ดรูปเกือบกลม ราก เถา และใบใช้ทำยา มีรสและสรรพคุณดังตำรายาไทย [๔๕/๒๑๐] ตอนหนึ่งว่า “... ใช้รากปรุงเป็นยาดมรับประทาน เป็นยาแก้ไข้ทุกชนิด เช่น ใช้พิษ, ใช้เห็บ, ... เป็นยาขับกระทุ้งพิษได้ดี มักใช้ร่วมกับรากทำยาอม มะเดื่อ

ชุมพร รากคนทา รากชิงชี เรียกว่ายา ๕ ราก หรือแก้ว ๕ ดวง ...” รากย่านางเป็นตัวยาหนึ่งในยาเบญจโลกวิเชียร, จ้อยนาง เก่าย่านาง เก้าวัลย์เขียว ยาดนาง หรือ ย่านาง ก็เรียก. เขียนว่า หญ้านาง ก็มี. ดู เบญจโลกวิเชียร ประกอบ.

ยาประจุ น. ยาแผนโบราณประเภทหนึ่ง ใช้ขับพิษ ถ่ายพิษ ล้างพิษ หรือฟอกพิษ เช่น ยาประจุโลหิต.

ยาประจุโลหิต น. ยาฟอกเลือด ยาขับโลหิตระดูที่เน่าเสียออกจาก ร่างกาย.

ยาปะยะโรค น. โรคที่ไม่มีอันตรายร้ายแรง รักษาหรือไม่รักษา ก็หายได้.

ยาผง น. ยาแผนโบราณไทยรูปแบบหนึ่ง มีลักษณะเป็นผงละเอียด เตรียมได้โดยการนำเครื่องยาผสมกันตามตำรับยา แล้วบด เป็นผง โดยทั่วไปใช้เป็นยากินหรือใช้ภายนอก เช่น โรยแผล ดังคัมภีร์กระษัย [๑/๔๙] ตอนหนึ่งว่า “... อนึ่งเอาผลฝ้าย หนีบั่วให้เตรียม หัวหมู อุดพิศ การะบูร สิ่ง ๑ เพื่อจะทำเปน จุนแล้วจึงเอาเบญจมูลเหล็ก ไปคนที่สอ ต้ม ๓ เอา ๑ แล้วจึง เอายาผง ประลงใ้ในน้ำยานั้น ให้กินแก้กระไสยลมประมวน ซึ่งกระทำให้อุจเสียด ให้แน่นน่าอกนั้นหายวิเสตนัก ...”.

ยาผาย น. ยาแผนโบราณไทยรูปแบบหนึ่ง ใช้ขับหรือระบายลม เลือด และธาตุให้เดินเป็นปกติ เช่น ยาผายลมช่วยให้ลมระบายออก ทางทวารหนัก ยาผายเลือดเป็นยาสำหรับฟอกเลือดหรือระดู ให้เป็นปกติ ยาผายธาตุช่วยให้ถ่ายอุจจาระเป็นปกติ.

ยาผายธาตุ ดูใน ยาผาย.

ยาผายลม ดูใน ยาผาย.

ยาผายเลือด   ดูใน ยาผาย.

ยาแผนไทย   น. ยาที่ได้จากสมุนไพรโดยตรงหรือที่ได้จากการผสมปรุง หรือแปรรูปสมุนไพร และให้ความหมายรวมถึงยาแผนโบราณตามกฎหมายว่าด้วยยา. (พระราชบัญญัติคุ้มครองและส่งเสริมภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทย พ.ศ. ๒๕๔๒).

ยาแผนโบราณ   น. ยาที่มุ่งหมายสำหรับใช้ในการประกอบโรคศิลปะแผนโบราณ หรือการบำบัดโรคสัตว์ ซึ่งอยู่ในตำรายาแผนโบราณที่รัฐมนตรีว่าการกระทรวงสาธารณสุขประกาศ หรือยาที่รัฐมนตรีว่าการกระทรวงสาธารณสุขประกาศเป็นยาแผนโบราณ หรือยาที่ได้รับอนุญาตให้ขึ้นทะเบียนตำรับยาเป็นยาแผนโบราณ. (พระราชบัญญัติยา พ.ศ. ๒๕๑๐).

ยาฝน   น. ยาพื้นบ้านไทยรูปแบบหนึ่ง เตรียมได้โดยการเอาตัวยาตามตำรับยา มาฝนกับน้ำด้วยหินทรายละเอียด จนได้ปริมาณตัวยาตามต้องการ โดยทั่วไปตัวยาที่ใช้มักเป็นตัวยาที่แข็ง มีทั้งพืชวัตถุ สัตว์วัตถุ และธาตุวัตถุ เช่น แก่นจันทร์แดง เปลือกหอยแครง นอแรด เขี้ยวปลาพะยูน, ยาแสน ก็เรียก.

ยาฟัน   น. ยาแผนโบราณไทยรูปแบบหนึ่ง ใช้อมในปาก แล้วเป่าให้พุ่งออกมาเป็นฝอย กระพတ်ตามผิวกายบริเวณที่เป็นโรค เพื่อรักษาหรือบรรเทาอาการของโรค ดังคัมภีร์ตักกิลลา [๑๕/๒๓๙] ตอนหนึ่งว่า “... ยาฟันภายนอก กระทั่งให้ออกมานอกกายา ย่านางโถมะขาม วัลย์เปรียงเอามา ดินประสิ่ว แทรกยา ฟันผุดทันใจ ...”.

ยาพอก น. ยาแผนโบราณไทยรูปแบบหนึ่ง ใช้โปะตามบริเวณที่ต้องการ เพื่อบำบัดรักษาโรค หรืออาการบางอย่าง ดังคัมภีร์ ประถมจินดา [๑/๓๕๓] ตอนหนึ่งว่า “... แล้วจึงแต่งยาพอก ตามชายโครงให้ดับหัดขึ้นไปขนานนี้ ท่านให้เอาหน่อไม้ เหม่า เหล็ก ปูนขาว บดพอกชายโครง ๓ วันหายดีนัก ...”.

ยาเพชรสว่าง ดู เบญจโลกวิเชียร.

ยาม, ยาม- [ยาม, ยามะ-] น. ส่วนแห่งวัน ยามหนึ่งมี ๓ ชั่วโมง รวมวันหนึ่งมี ๘ ยาม ในบาลีแบ่งกลางคืนเป็น ๓ ยาม ยามหนึ่ง มี ๔ ชั่วโมง เรียกว่า ปฐมยาม, มัชฌิมยาม และ ปัจฉิมยาม.

ยาม ๑ น. เวลา ๒๑.๐๐ น. บางครั้งเรียก หนึ่งยาม.

ยาม ๒ น. เวลา ๒๔.๐๐ น. บางครั้งเรียก สองยาม.

ยาม ๓ น. เวลา ๐๓.๐๐ น. บางครั้งเรียก สามยาม.

ยาม ๔ ดู ย่ำรุ่ง.

ยามกลาง ดู มัชฌิมยาม.

ยามแดง น. ถูผ้าขนาดเล็กสีแดงมีสายยาวในตัวของพระราชนัดดาไว้สำหรับสะพาย เป็นของพระราชทานคู่กับกระบองแดงแก่หมอหลวงใน สมัยโบราณ แพทย์ผู้มียามแดงกับกระบองแดงมีสิทธิ์ และทรงอำนาจในการเก็บเครื่องยาสมุนไพรได้ทั่วพระราช- อาณาจักร.

ยามต้น ดู ปฐมยาม.

ยามยาตรา [ยามยาตตรา] น. เวลาที่เหมาะสมสำหรับการเริ่มออก เดินทางจากบ้าน ดังคัมภีร์แผนนวด [๒/๑๒๐] ตอนหนึ่งว่า “... ถ้าจะยาตราไปแห่งใด ๆ เมื่อจะไปในั้นฤกษ์ดีแล้วจึงไป มิได้ มีอันตรายเลย ...”.

ยามสุดท้าย, ยามหลัง ดู ปัจฉิมยาม.

ยารู น. ยาถ่ายอย่างแรง.

ยาลม น. ยาแผนไทยกลุ่มหนึ่ง ใช้แก้ลมกองหยาบ โดยทั่วไปมีรสร้อน กลิ่นหอม เช่น ยาประสะเจตพังคี ยาประสะกานพลู ยาอภัยสาลี, ยาหอมที่มีรสร้อน เช่น ยาหอมอินทจักร์ ยาหอมเนาวโกฐ จัดเป็นยาลมประเภทหนึ่ง. ดู ยาหอม ประกอบ.

ยาลูกกลอน ดู ลูกกลอน.

ยาสมุนไพโร น. ยาที่ได้จากพฤษชาติ สัตว์ หรือแร่ ซึ่งมีได้ผสมปรุง หรือแปรสภาพ. (พระราชบัญญัติยา พ.ศ. ๒๕๑๐).

ยาสามัญประจำบ้าน ๑. น. ยาแผนปัจจุบันหรือยาแผนโบราณกลุ่มหนึ่ง ซึ่งมีการผลิตถูกต้องตามกฎหมายด้านยา ผู้บริโภคสามารถหาซื้อใช้ได้โดยไม่ต้องใช้ใบสั่งแพทย์ และมีจำหน่ายทั่วไป. ๒. น. ยาแผนปัจจุบันหรือยาแผนโบราณที่รัฐมนตรีว่าการกระทรวงสาธารณสุขประกาศเป็นยาสามัญประจำบ้าน. (พระราชบัญญัติยา พ.ศ. ๒๕๑๐).

ยาสุม น. ยาแผนโบราณไทยรูปแบบหนึ่ง ใช้โปะไว้บนกระหม่อมของทารกหรือเด็ก เพื่อให้ตัวเย็น แก้ไข้ แก้หวัด เป็นต้น ดังคัมภีร์ประถมจินดา [๑/๔๐๑-๔๐๒] ตอนหนึ่งว่า “... แล้วจึงให้แต่งยาสุม ขนนานี้ท่านให้เอา ดอกมลิ ดอกพิกุล ดอกกระดังงา ใบพุททรา ใบผักเป็ด รากเข้าสาน รากสลิด รากอ้งซัน รากมูลกาทั้ง ๒ หัวหอม ดินประสีขาว รวมยา ๑๒ สิ่งนี้เอาเสมอภาค บดสุมกระหม่อมแต่เช้าจนเที่ยงจึงเอาออกเสีย ...”.

ยาหม้อ ดู ยาต้ม.

ยาหม่อง น. ยาขี้ผึ้งชนิดหนึ่ง ใช้ทา ถู นวด เป็นต้น โดยทั่วไปมักมีส่วนผสมของเกล็ดสะระแหน่ และน้ำมันระกำหรือเมทิลซาลิไซเลต (methylsalicylate) ซึ่งมีฤทธิ์ทำให้ผิวหนังร้อนแดง ใช้แก้ปวดเมื่อย ฟกช้ำ แผลงัดต้อย เป็นต้น.

ยาหลาม น. ยาแผนโบราณไทยรูปแบบหนึ่ง เตรียมได้โดยการนำเครื่องยาผสมกันตามตำรับยา ใส่ในกระบอกไม้ไผ่ เติมน้ำเหล้าหรือน้ำผสมเหล้า แล้วเผาไฟให้เดือด รินเอาน้ำยา กิน ดั่งคัมภีร์ประถมจินดา [๓๒/๑๔๙] ตอนหนึ่งว่า “... ยาแก้ซาง เอาขมิ้นอ้อย ๗ แว่น กระเทียม ๗ กลีบ หอม ๗ หัว พริก ๗ เม็ด ดีปลี ๗ ดอก ใบเตียน ๑ กำมือ ใบกะเพรา ๑ กำมือ ใบทับทิม ๑ กำมือ ใบตูดหมูตูดหมา ๑ กำมือ เอาใส่กระบอกไม้ไผ่ใส่น้ำพอสมควร เอาสุราแทรก หลามเอาน้ำกิน ... ” หรือเตรียมได้จากเครื่องยาที่หลามตามวิธีการในตำรับยา ดั่งคัมภีร์ประถมจินดา [๑/๓๗๑] ตอนหนึ่งว่า “... ยาหลามแก้ตานโจรชานานี่ ท่านให้เอากระเทียม ๗ กลีบ ขมิ้นอ้อย ๗ ชิ้น พริกไทย ๗ เม็ด ชিং ๗ ชิ้น ใบเตียนกำมือ เปลือกฝิ่นทั้งสองกำมือ ใบกพังโหม ๓ กำมือ รวมยา ๗ สิ่งนี้ตำให้แต่พอซำ ๆ ใส่เล้าครึ่งหลามด้วยไม้ไผ่สีกุให้สุกแล้ว จึงเอามาบดบั่นแห้งไว้แช่กึ่งสุกให้กิน ...”. ดู หลาม และ หลามยา ประกอบ.

ยาหอม น. ยาแผนไทยกลุ่มหนึ่ง มีกลิ่นหอม อาจมีรสสุขุมหรือรสร้อนขึ้นอยู่กับตัวยาในตำรับ ยาหอมที่มีรสสุขุมใช้แก้ลมกองละเอียด (ลมที่ทำให้เกิดอาการหน้ามืด ตาลาย วิงเวียน อ่อนเพลีย สวิงสวาย ใจสั่น เป็นต้น) เช่น ยาหอมเทพจิตร ยาหอมมหาสดมภ์ ส่วนยาหอมที่มีรสร้อนใช้แก้ลมกองหยาบ

(ลมที่ทำให้เกิดอาการจุกเสียด แน่น ท้องอืด ท้องเฟ้อ เป็นต้น)

เช่น ยาหอมอินทจักร์ ยาหอมเนาวโกฐ. ดู ยาลม ประกอบ.

ยาหอมทิฟไอสธ ดู ทิฟไอสธ.

ยาหอมเทพจิต, ยาหอมเทพจิตร ดู เทพจิต, เทพจิตร.

ยาหอมนวโกฐ, ยาหอมเนาวโกฐ ดู เนาวโกฐ.

ยาหอมอินทจักร์ ดู อินทจักร์.

ยาหาราก ดู เบญจโลกวิเชียร.

ยาแฮน ดู ยาฝน.

ย่ำค่า น. เวลา ๑๘.๐๐ น.

ย่ำรุ่ง น. เวลา ๐๖.๐๐ น., ยาม ๔ ก็เรียก.

ยิปซัม ดู ในเกลือจืด.

ยี่ด ก. ทำให้ขยายตัว คลายออก หรือกลับสู่สภาพปกติ เช่น ยี่ดเส้น.

ยูนานี น. ศาสตร์การแพทย์ดั้งเดิมที่มีรากฐานจากคำสอนของ ฮิปโปเครติส (Hippocrates) ปราชญ์และแพทย์ชาวกรีก ซึ่งมีชีวิตอยู่ในช่วง ๔๖๐-๓๗๗ ปีก่อนคริสต์ศักราช ต่อมาเผยแพร่ไปในอาหรับและเปอร์เซีย ชาวอาหรับนำไปเผยแพร่ในประเทศอินเดียตั้งแต่ต้นศตวรรษที่ ๑๔ ปัจจุบันยังมีการเรียนการสอน และการใช้การแพทย์ยูนานในระบบสุขภาพของอินเดียและประเทศแถบเอเชียใต้ การแพทย์ยูนานเชื่อว่า ร่างกายประกอบด้วยธาตุพื้นฐาน ๔ ธาตุ ได้แก่ ดิน อากาศ น้ำ และไฟ และมีของเหลว ๔ อย่างหล่อเลี้ยง ได้แก่ เลือด เสมหะ น้ำดีเหลือง และน้ำดีดำ ซึ่งหากของเหลวเหล่านี้ไม่สมดุลจะทำให้เจ็บป่วย.

ร

รก น. ๑. เครื่องสำหรับหล่อเลี้ยงเด็กในครรภ์แนบอยู่กับมดลูก มีสายล่อมาที่สะดือเด็ก. ๒. สิ่งที่เป็นเส้นคล้ายรากไม้ที่ห้อยอยู่ตามกิ่งไม้บางอย่าง เช่น มะดัน เรียกว่า รกมะดัน; บางที่เป็นแผ่นห่อกาบไม้ เช่น ต้นมะพร้าว เรียกว่า รกมะพร้าว. ๓. ใช้เรียกเครื่องยาบางชนิดที่มีลักษณะเป็นร้ว เป็นเส้น เช่น รกจันทน์ หรือรกจันทน์เทศ (ดอกจันทน์) รกมะขาม (สาหร่ายมะขาม).

รกบิน น. รกที่ไม่ออกมาตามปรกติภายหลังคลอด แต่กลับตีขึ้นข้างบน หมอตำแยมักใช้ไม้ดับหนีบสายสะดือด้านที่ติดกับรก แล้วผูกติดกับขามารดาเพื่อป้องกันการเลื่อนขึ้นของสายรก. ดู ไม้ดับ ประกอบ.

รวงผึ้ง ดู ผีรวงผึ้ง.

รส น. ๑. ในทางการแพทย์แผนไทย หมายถึง สิ่งที่อยู่ได้ด้วยลิ้น ซึ่งรวมความรู้สึกลึกต่าง ๆ เช่น เผ็ดร้อน เมาเป๋อ หอมเย็น. ๒. สิ่งที่อยู่ได้ด้วยลิ้น ในทางวิทยาศาสตร์ประสาทสัมผัสมีรสพื้นฐานซึ่งจำแนกได้โดยประสาทรับรส ๔ รส คือ เปรี้ยว หวาน เค็ม และขม (ปัจจุบันมีรายงานว่ารสอูมามีอาจเป็นรสพื้นฐานอีกรสหนึ่ง).

รสกล้า ว. ฤทธิ์แรง.

รสประธาน น. รสหลักของยา ตำราการแพทย์แผนไทยแบ่งรสประธานเป็น ๓ รส ได้แก่ รสร้อน รสเย็น และรสสุขุม เมื่อรู้

รสประธาน ก็จรรู้สรรพคุณของยานั้น ดังตำราเวชศึกษา [๑๖/๑๖] ตอนหนึ่งว่า “... รู้จักสรรพคุณยานั้น ท่านกล่าว เอรสรยา ๓ อย่างขึ้นตั้งเป็นประธาน คือ ยารสเย็น จำพวกหนึ่ง ยารสร้อน จำพวกหนึ่ง ยารสสุขุม จำพวกหนึ่ง ...”.

รสยา น. สิ่งที่อยู่ด้วยสิ่งซึ่งรวมความรู้สึกในช่องปากต่อตัวยา เช่น เปรี้ยว เค็ม เผ็ดร้อน ในทางการแพทย์แผนไทยการรู้รสยา จะทำให้รู้สรรพคุณของตัวยา ตำราการแพทย์แผนไทย แบ่งรสยาได้ ๔ แบบ (ขึ้นอยู่กับตำรา) ได้แก่ รสยา ๔ รส รสยา ๖ รส รสยา ๘ รส และรสยา ๙ รส.

รสยา ๔ รส น. รสยาอย่างหนึ่ง แบ่งตามคัมภีร์ธาตุวิวงศ์ ได้แก่ ผาต เผ็ด เค็ม และเปรี้ยว.

รสยา ๖ รส น. รสยาอย่างหนึ่ง แบ่งตามคัมภีร์วโรยโคธสาร ได้แก่ ผาต (กะสาวะ) หวาน (มธุระ) ขม (ติดติกะ) เผ็ดร้อน (ग्ณูกะ) เค็ม (ละวะณะะ) และเปรี้ยว (อัมพิละ).

รสยา ๘ รส น. รสยาอย่างหนึ่ง แบ่งตามคัมภีร์ธาตุวิวรรณ์ ได้แก่ ขม ผาต เค็ม เผ็ด ร้อน หวาน เปรี้ยว เย็นหอม และมัน.

รสยา ๙ รส น. รสยาอย่างหนึ่ง แบ่งตามตำราสรรพคุณเภสัช ได้แก่ ผาต หวาน เมาเปื้อน ขม เผ็ดร้อน มัน หอมเย็น เค็ม และเปรี้ยว. อย่างไรก็ตาม ตำราเวชศึกษาของพระยาพิศณุประสาทเวช มียารสจิตเพิ่มเข้ามาอีก ๑ รส รวมเป็น ๑๐ รส.

รสเย็น น. รสประธานรสหนึ่ง ให้รสอย่างรสยาหาราก ยามหานิล แห่งทอง ยามหากาฬ เป็นต้น แพทย์แผนไทยใช้แก้โรคทางเตโช.

รสร้อน น. รสประธานรสหนึ่ง ให้รสอย่างรสยาเบญจกูล ยาตรีภูก ยาไฟประลัยกัลป์ เป็นต้น แพทย์แผนไทยใช้แก้โรคทางวาโย.

รสสุขุม น. รสประธานรสหนึ่ง ให้รสอย่างรสยาหอมต่าง ๆ แพทย์แผนไทยใช้แก้โรคทางโลหิต.

ร้องไห้ ๓ เดือน ดูใน ลมอุทรวาต.

ร้อนใน น. อาการร้อนภายในช่องท้องถึงภายในปาก ผู้ป่วยมักมีอาการปากแห้ง คอแห้ง กระหายน้ำ มีแผลที่เยื่อภายในช่องปาก ท้องผูก เป็นต้น มักใช้คู่กับ กระหายน้ำ เป็น ร้อนในกระหายน้ำ.

ระคน ก. ปนหรือผสมให้เข้ากันคละกันเป็นกลุ่มเป็นพวก เป็นต้น.

ระดู น. เลือดประจำเดือนที่ถูกขับถ่ายจากมดลูกออกมาทางช่องคลอด.

ระดูทับใช้ น. การมีระดูออกมาระหว่างเป็นไข้ อาการจะรุนแรงน้อยกว่าไข้ประดู แต่อาจรุนแรงถึงตายได้.

ระดูล้างหน้า น. ระดูที่มาเล็กน้อยเมื่อเริ่มตั้งครรภ์.

ระแนง ก. ร่อน เช่น เอาผงยามาระแนงเอาแต่ผงละเอียด.

ระบม ก. อาการเจ็บร้าว หรือตึงที่เกิดจากความเมื่อยขัดหรือบอบซ้ำ เป็นต้น เช่น ฝีระบมจนเป็นไข้.

ระบาย ก. ถ่ายออก เช่น ระบายท้อง.

ระย่อม น. ๑. เครื่องยาที่เป็นรากแห้งของพืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Rauvolfia serpentina* (L.) Benth. ex Kurz ในวงศ์ Apocynaceae มีรสและสรรพคุณดังตำราสรรพคุณยา ฉบับของกรมหลวงวงษาธิราชสนิท [๔๒/๒๕] ตอนหนึ่งว่า "... จะกล่าวสรรพคุณระย่อม รู้แก้ไข้จับอันกระทำให้หนาว ดอกนั้นรู้แก้โรคอันบังเกิดแต่จักษุเพนเพื่อกระทำให้ ลูกนั้นรู้แก้โลหิตในปิตินิให้ตั้งเพนปรกติ เปลือกนั้นรู้แก้ไข้สันนิบาต แลใช้เพนเพื่อลมพิคม กระพี

นั้นรู้แก้โรคโลหิตให้ตั้งอยู่ ไส้ นั้นรู้แก้ไขอันร้ายกาจ รากนั้นรู้
แก้ลมอันทพฤกษ ...” และตำราไม้เทศเมืองไทย [๔๕/๔๖๑]
ตอนหนึ่งว่า “... รากมีรสขมแก้กาฬเลือด แก้บ้าเพื่อดีและโลหิต
ใช้รากเป็นยาแก้ไข้ และเจริญอาหาร ...”. ๒. พืชที่มีชื่อ
วิทยาศาสตร์ว่า *Rauvolfia serpentina* (L.) Benth. ex Kurz
ในวงศ์ Apocynaceae มีชื่อสามัญว่า Indian snake root,
serpentine root, insanity herb เป็นไม้พุ่ม ทั้งต้นมียางสีขาว
ใบเป็นใบเดี่ยว มักมีต่อมตรงซอกใบ ช่อดอกแบบช่อกระจุก
ค่อนข้างแน่น มักเป็นช่อเดี่ยวออกตามซอกใบหรือที่ปลายกิ่ง
ดอกสมบูรณ์เพศ กลีบดอกโคนเชื่อมติดกันเป็นหลอด
ป่องกลาง สีขาว สีแดง สีชมพู หรือสีม่วง เมื่อดอกยังอ่อน
ก้านดอกและกลีบเลี้ยงสีเขียว แต่เมื่อดอกเริ่มโรย กลีบเลี้ยง
และก้านดอกรวมทั้งช่อดอกจะเปลี่ยนเป็นสีแดง ผลรูปไข่
มักออกเป็นคู่ติดกันที่โคน เมื่ออ่อนสีเขียว สุกสีม่วงดำ ก้านผล
และกลีบเลี้ยงติดทนจะเปลี่ยนเป็นสีแดง เมล็ดรูปไข่แบน,
กระຍ่อม กะຍ่อม ขะຍ่อม ขะหย่อม ย่อม ย่อมตีนหมา หรือ
ระຍ่อมแดง ก็เรียก. เขียนว่า ละຍ่อม ก็มี.

ระຍ่อมแดง ดู ระຍ่อม.

ระลอก ดู ละลอก.

ระวาง ดู สมุสวาง.

รักตจันท์, รัตจันท์ ดู จันท์แดง.

รัตภาฏ, รัตฆาต ดู รัตฆาต.

รัตตฆาต [รัตตะคาต] น. ๑. เส้นเลือดแดงใหญ่บริเวณขาหนีบ
เส้นข้างขวา เรียก รัตตฆาตขวา เส้นข้างซ้าย เรียก รัตตฆาต
ซ้าย. ๒. เส้นบริวารของเส้นอิทา และเส้นปิงคลา แล่นจาก

บริเวณขอบกระดูกเชิงกราน ตรงขึ้นไปถึงบริเวณต้นคอ มี ๒ เส้น แขนบนานไปกับกระดูกสันหลัง เส้นข้างขวา เรียก รัตตมาตขวา เส้นข้างซ้าย.

รัตตมาตขวา   ดูใน รัตตมาต.

รัตตมาตซ้าย   ดูใน รัตตมาต.

รัตตธาตุตติสาร [รัตตะทาต-] น. โบราณกรรมอดิสารชนิดหนึ่ง ตำราการแพทย์แผนไทยว่า เกิดจากธาตุดิน ผู้ป่วยมีอาการ ท้องเสีย ถ่ายอุจจาระเป็นสีแดงคล้ำหรือสีเขียว มีเสมหะปน เป็นต้น ดังตำรายาคิลจารึกในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม [๔/๑๕๙] ตอนหนึ่งว่า “... จะกล่าวในลักษณะรัตตธาตุตติสาร อันเป็นโบราณกรรมอันเป็นคำรบ ๓ เกิดแต่กองปฏิวี มีเกสา เป็นต้น มีมัตถกัมตถลุงคังเป็นที่สุด มีอาการและประเภท มักให้ลงจะประมาณมิได้ ให้อุจจาระแดงดังโลหิตเน่าและ เสมหะระคน บางทีเขียวดังใบไม้ ...”.

รัตตปิตต, รัตตปีต, รัตตปีตต, รัตตะปิตตะ ดู รัตตะปิตตะโรค.

รัตตะ   ว. แดง, โลหิต, เลือด. (ส. รกต; ป. รตต).

รัตตะकुละมะ น. कुละมะชนิดหนึ่ง ทำให้เกิดก้อนหรือตานบริเวณ หน้าขา ดังคัมภีร์มัชฌิมาสารวิเชียร [๔๑/๔๓๔] ตอนหนึ่งว่า “... อันว่าลมก้อน, ดาส์อันตั้งอยู่หน้าขา มีโลหิตแตกออกมา ชื่อรัตตะकुละมะ ...”.

รัตตะปิตตะโรค [รัตตะปิตตะโรก] น. โรคชนิดหนึ่ง เกิดจากโลหิต ระคนด้วยวาตะ เสมหะ และปิตตะ ผู้ป่วยจะมีเลือดออกตาม อวัยวะต่าง ๆ ของร่างกาย รักษายาก ดังจารึกตำรายา วัดราชโอรสารามราชวรวิหาร [๕/๑๖๒] ตอนหนึ่งว่า “... รัตตะ

ปิดตะโรคนั้น คือ โลหิตระดมกับด้วยวาตะเสมหะดี พร้อมกัน ทั้งสามดังนี้แล้ว คือกำเร็บเพื่อสันนิบาตดังนี้เป็นอดีโดย ว่าโรค นั้นหนัก แพทย์อย่าพึงรักษาเลย เป็นอาการตัด ให้แก้ดูตาม บุญ...” , รัตตปิตต รัตตปิต รัตตปิตต หรือ รัตตะปิตตะ ก็เรียก.

ราก น. ๑. ส่วนของต้นไม้ ตามปรกติอยู่ในดิน มีหน้าที่ดูดอาหาร เลี้ยงลำต้น. ๒. ในทางการแพทย์ หมายถึงจุดสิ้นสุดของ ทางเดินเส้นประธาน เช่น รากของเส้นอิทาอยู่ที่ข้างจมูก ด้านซ้าย. ๓. ก. อาเจียน, อ้วก, สำรอกออกทางปาก.

รากขวัญ (ราชา) น. ไหล่ปลาร้า เรียกว่า พระรากขวัญ.

รากชีวหา น. โคนลิ้น.

รากดิน น. เครื่องยาสัตตวิตถุชนิดหนึ่ง ได้จากไส้เดือนดิน (earth worm) สกุล *Pheretima* หลายชนิด เช่น ไส้เดือนแดง [*Pheretima aspergillum* (E. Perrier)] ที่ล้างน้ำสะอาด ตากแดดจนแห้งสนิท อาจนำมาคั่วหรือเผาเป็นถ่านก่อนใช้ ตำราสรรพคุณยาไทยว่า มีรสเย็นคาว สรรพคุณใช้แก้ไข้ แก้ไข้กาฬ บำรุงตับ แก้หอบหืด แก้อ่อนในกระหายน้ำ เป็นต้น, ไส้ดิน ก็เรียก.

รางจืด น. พืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Thunbergia laurifolia* Lindl. ในวงศ์ Acanthaceae มีชื่อสามัญว่า babbler's vine, blue trumpet vine เป็นไม้เลื้อย ใบเป็นใบเดี่ยว เรียงตรงข้ามรูปไข่ ถึงรูปไข่แกมรูปขอบขนาน ปลายแหลมถึงเรียวแหลมเป็นติ่ง โคนเว้า มน ตัดหรือรูปลิ้ม ช่อดอกแบบช่อกระจุก ออกที่ยอด และตามซอกใบใกล้ปลายกิ่ง กลีบดอกสีม่วงอ่อนอมสีฟ้า โคนเชื่อมติดกันเป็นหลอด ภายในหลอดสีขาว ปากหลอดผาย

ปลายแยกเป็น ๕ แฉก ผลแบบผลแห้งแตก ปลายเรียวเป็น
จะงอยคล้ายปากแหลม เมล็ดค่อนข้างกลม แป้น ผิวขรุขระ,
ราก เถา และใบใช้ทำยา มีรสและสรรพคุณดังตำราไม้เทศ
เมืองไทย [๔๕/๔๖๕] ตอนหนึ่งว่า “... แพทย์ดำบลกล่าวว่
รสนั้นถอนพิษและยาเบื่อเมา แพทย์ตามชนบทใช้ปรุงเป็น
ยาเขียว ถอนพิษไข้ และพิษทั้งปวง รากและเถารับประทาน
เป็นยาแก้ร้อนในกระหายน้ำ แก้พิษร้อนทั้งปวง ...”, เครือ
เขาเขียว เครือยาเขียว น้ำแ่น รากเย็น หรือ แหน่นแ่น ก็เรียก.

รายงาน ดู รายงานจิต.

ราชดัด น. พืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Brucea javanica* (L.) Merr.
ในวงศ์ Simaroubaceae มีชื่อสามัญว่า java brucea fruit เป็น
ไม้พุ่มหรือไม้ต้นขนาดเล็ก เมื่ออ่อนมีขนปกคลุม ใบเป็นใบ
ประกอบแบบขนนกปลายคี่ เรียงเวียน ช่อดอกแบบช่อแยก
แขนง ออกตามซอกใบหรือปลายกิ่ง มีทั้งต้นที่พบเฉพาะช่อดอก
เพศผู้และช่อดอกที่มีทั้งดอกเพศผู้และดอกเพศเมียในช่อ
เดียวกัน กลีบดอกขนาดเล็กมาก มี ๔ กลีบ ผลแบบผลผนัง
ชั้นในแข็ง รูปไข่ มีสันทั้ง ๒ ข้าง ผิวเกลี้ยง เมื่ออ่อนสีเขียว
สุกสีดำ เมล็ดรูปไข่ ราก ลูกสุกและเมล็ดใช้ทำยา มีรสและ
สรรพคุณดังตำราไม้เทศเมืองไทย [๔๕/๔๖๙] ตอนหนึ่งว่า
“... ลูกราชดัดรสขม แก้กษัย, บำรุง น้ำดี ... ใช้รากต้มรับ
ประทานแก้ไข้, แก้บิด, แก้เสียดท้อง, แก้ปวดกล้ามเนื้อ, เคี้ยว
อมแก้ไอ ใช้ผลเป็นยาแก้ไข้บำรุงน้ำเหลือง แก้ท้องขึ้นเพ้อ,
แก้ลมวิงเวียนหัวเรือ, แก้เจ็บอก, แก้อาเจียนเป็นโลหิต ...”,
กะดัด ฉะดัด ดีคน ปิคน พญาดาบหัก มะขี้เหา มะติควาย
หรือ มะลาคา ก็เรียก.

ราทยักขวาโย [ราตทะยัก-] ดู ลมราทยักข, ลมราทยักข, ลมราทยักข.

รามใหญ่ ดู พิลังกาสา.

รามะภาณีวาโย [รามะพานี-] น. โรคลมจ্বরชนิดหนึ่ง ตำราการแพทย์แผนไทยว่า เกิดจากกองหทัย ผู้ป่วยมีอาการคันบริเวณใบหน้า หู ตา เป็นต้น แล้วคันมากไปทั่วทั้งตัว กินอาหารไม่ได้ เป็นต้น ดังตำรายาติลาจารึกในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม [๔/๓๑๐] ตอนหนึ่งว่า “... จะกล่าวด้วยลักษณะกำเนิดแห่งลม อันชื่อว่า รามะภาณีวาโย เป็นคำรบ ๖ นั้น เกิดแต่ กองหทัยขึ้นมาถึงศีรษะ กระทำให้คันหูคันหน้าคันตา เป็นต้น แล้วแล่นซ่านไปทั่วทั้งร่างกายให้คันเป็นกำลัง สมมติว่าลมมีพิษก็ว่า ประดุจก๊วและบริโภคอาหารมิได้ ...”.

รายตีนตอง ว. เรียงต่อเนื่องกันเป็นแถวรายรอบเครื่องสังเวทใน บัตรพลี มักใช้กับข้าวสารขาว ข้าวสุก หรือข้าวคั่ว เช่น ข้าวสุก เทรายตีนตอง ข้าวสารขาวรายตีนตอง ข้าวคั่วรายตีนตอง.

ราหูกลืนจันทร์ ดู ฝิราหูกลืนจันทร์.

รำเพร่ำพัด ดู ใช้รำเพร่ำพัด.

รำมะนาฏ ดู รำมะนาด

รำมะนาด น. โรคชนิดหนึ่งเกิดตามรากฟัน ทำให้เหงือกบวม อักเสบเป็นหนอง, เขียนว่า รำมะนาฏ ก็มี.

รำหัด ก. แทรก, เจือ, ใส่, โรย ด้วยยาปริมาณเล็กน้อย โดยใช้ปลายนิ้วหัวแม่มือและนิ้วชี้จิบเข้าหากัน ดังคัมภีร์ประถมจินดา [๑/๓๙๖] ตอนหนึ่งว่า “... รวมยา ๒๕ สิ่งนี้เอาเสมอมาก เอาโกฏหัวบัวเท่าด้วยยาทั้งหลายให้ทำเปนจุน เอาน้ำดอกไม้เปนกระสาย บดปั้นแท่งไว้ละลายน้ำดอกไม้ ให้แทรก พิมเสนกิน แล้วรำหัดชะมดด้วยวิเสศนัก ...”.

ริดสีดวง น. โรคกลุ่มหนึ่ง เกิดได้กับอวัยวะต่าง ๆ ของร่างกาย เช่น ตา จมูก ลำไส้ ทวารหนัก ตำราการแพทย์แผนไทยว่า มี ๑๘ ชนิด แต่ละชนิดมีอาการและชื่อเรียกแตกต่างกันไป บางชนิดอาจมีตั้งหรือก่อนเนื้อเกิดขึ้นที่อวัยวะนั้น เช่น ริดสีดวงตา ริดสีดวงทวารหนัก ดังตำรายาศิลาจารึกในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม [๔/๒๖๔] ตอนหนึ่งว่า “... ว่าด้วยลักษณะเหตุโรค กล่าวคือริดสีดวงอันบังเกิดเนื่องมาแต่กุมารโรค อันอาจารย์ในก่อนสืบ ๆ กันมา รจนาลงไว้ในคัมภีร์ทั้งหลายต่าง ๆ นั้น มากกว่ามากนัก เหลือที่จะกำหนด ในที่นี้จะยกว่าแต่ที่ท่านสงเคราะห์ไว้เป็นหมวด แล้วมีนามบัญญัติสมมติว่า คัมภีร์ริดสีดวงต่าง ๆ ๑๘ จำพวก คือ ริดสีดวงอันชื่อว่า ปาลติฎฐาณะโรค, วิตาณะโรค, ฆาณะโรค, พรินะโรค, โรหิณีโรค, วิชิกามะโรค, อุระปัตโรค, อันตะริตโรค, อันตคุณโรค, ตาระสกะโรค, อัคนีโชตโรค, วาตะสุตะโรค, อระวันณโรค, สักเคระโรค, สุวิชีกาโรค, สกะถาณะโรค, บานทะโรค, สุกะโรค, ริดสีดวงทั้ง ๑๘ จำพวก ซึ่งว่ามาทั้งนี้ ฟังรู้ตามในคัมภีร์ท่านกล่าวไว้ ...”, เหตุโรค ก็เรียก, เขียนว่า ฤตดวง หรือ ฤตดวง ก็มี.

ริดสีดวงคูด, ริดสีดวงคูด, ริดสีดวงคูด น. ริดสีดวงประเภทหนึ่ง เกิดที่ทวารหนัก ผู้ป่วยมีอาการถ่ายอุจจาระแล้วมีเลือดสด ๆ ปนออกมา หัวริดสีดวงยื่นออกมาที่ขอบช่องทวาร เหมือนกลีบมะเฟืองบ้าง เตี้ยโก่งบ้าง ทำให้คันและปวดที่บริเวณรอบทวารอย่างมาก ดังคัมภีร์โรคนิทาน [๒/๓๕๔] ตอนหนึ่งว่า

“... อาหารเก่าเมื่อ คือทรงขโมยกินล้าไส้ ถ้าพันกำหนดทรงแล้ว คือฤศดวงคุณนั้นแล ถ้าจะแก้ให้ประกอบยา ... แก่ฤศดวงคุณ หายแล ...”, ริดสีดวงทวาร หรือ ฤศดวงคุณ ก็เรียก.

ริดสีดวงจุมุก ดู ขานโรโค, ขานะโรโค.

ริดสีดวงตา ดู วิตานะโรค.

ริดสีดวงทวาร ดู ริดสีดวงคุณ, ริดสีดวงคุณ, ริดสีดวงคุณ.

ริดสีดวงมหากาฬ น. ๑. ริดสีดวงประเภทหนึ่ง เกิดในลำคอ ออกล้าไส้ และทวารหนัก เมื่อเริ่มเป็นผู้ป่วยมีเม็ดขนาดเท่าถั่วเขียวขึ้นเป็นกลุ่ม ๙-๑๐ เม็ด เมื่อสุกจะแตกออกเป็นหนองปนเลือด แล้วจะเปื่อยลามเป็นปื้น มีหนองปนเลือดไหลซึมตลอดเวลาปากคอเปื่อย กินอาหารเผ็ดร้อนไม่ได้ ตำราแพทย์แผนไทยว่า ริดสีดวงประเภทนี้แบ่งออกเป็น ๔ ชนิด ตามตำแหน่งที่เกิด ดังคัมภีร์มหาโชดรัต[๑๕/๒๘๖] ตอนหนึ่งว่า “... จะกล่าวกำเนิด ริดสีดวงมหากาฬ ๔ จำพวก จำพวกหนึ่งขึ้นในคอ จำพวกหนึ่งขึ้นในอก จำพวกหนึ่งขึ้นในทวาร จำพวกหนึ่งขึ้นในล้าไส้ ทรวงอก ลำคอเป็นเม็ดๆ เท่าถั่วเขียว เมื่อสุกแตกออกเป็นบุพโพลีหิตออกมาแล้ว เลื่อนเข้าหากันบานดังดอกบุก เป็นบุพโพลีหิตไหล ไม่รู้ว่าเป็นฝี อึ่งเกิดขึ้นดังเมล็ดข้าวโพดตามล้าไส้ ลำคอ ...”. ๒. ยาแผนไทยขนานหนึ่ง ใช้แก้ริดสีดวง มีตัวยาว วิธีปรุง วิธีใช้ และสรรพคุณ ดังตำราอายุรเวทศึกษา [๔๗/๑๙๕] ตอนหนึ่งว่า “... ยาริดสีดวงมหากาฬ เอาเทียนทั้งห้า ไกรสุส ไกรกักรา ไกรจุฬาลัมพา ไกรก้านพร้าว ไกรพุงปลา ลูกจันทน์ ดอกจันทน์ ตรีกูฏ สะค่าน มดยอบ สนเทศ สมุลแว้ง อบเชย

ขอบชะนางทั้งสอง สิ่งละ ๑ บาท ซาดก้อน ๑ เพียง แต่ซาดนั้น ใส่กระเบื้องตั้งไฟให้ร้อนเอาน้ำมะกรูด บีบใส่ลงคั่วให้แห้ง ๓ หน จนซาดกรอบแล้ว จึงผสมกับทั้งปวงตำเป็นผงบด แทรกเกลือพิมเสน ปั่นเม็ดเท่าเม็ดพริกไทย ๓ เม็ด น้ำสุรา เป็นกระสาย กินแก้สารพัดโรคริดสีดวงเรื้อรัง ผิเปื่อยพังทั้งตัว คุศุทะราด อุปทม ไล่ด้วน ไล่ลาม แก้มตุ๋น ริดสีดวงทวารหนัก เบา...” ปัจจุบันยานานนี้จัดเป็นยาแผนไทยหรือยาแผนโบราณ ในบัญชียาหลักแห่งชาติ พ.ศ. ๒๕๕๙ แต่ในสูตรตำรับที่ประกาศ ไม่มีซาดก้อน.

ริดสีดวงแห้ง น. โรคชนิดหนึ่ง ผู้ป่วยมีอาการกระหายน้ำ ออกเหงื่อ คอแห้ง ไอ หอบ ผอมเหลือง สาเหตุเนื่องมาจาก พังผืดพิการ หรือแตก ดังคัมภีร์ธาตุวิภังค์ [๑๔/๒๔๕] ตอนหนึ่งว่า “... พังผืดพิการ มักให้ออกแห้ง กระหายน้ำ อย่างนี้คือโรคริดสีดวง แห้งนั้นแล ...”.

ริดวาษาโย, ริดตะวาษาโย [ริดะวาสะ-, ริดตะวาสะ-] น. โรค ลมจรถชนิดหนึ่ง ตำราการแพทย์แผนไทยว่า เกิดจากกองลม รัตตฆาตซึ่งกลายเป็นสันนิบาต ผู้ป่วยมีอาการเสียดแทง สวิงสวายเป็นเวลา กินอาหารไม่ได้ หายใจขัด เป็นต้น ดังตำรายาศิลาจารึกในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม [๔/๓๑๔] ตอนหนึ่งว่า “... จะกล่าวซึ่งลักษณะแห่งลม อันชื่อริดวาษาโย เป็นคำรบ ๑๒ นั้นเกิดแต่กองรัตตฆาตขึ้นมา มักกลายเป็น สันนิบาต เหตุว่าลมรัตตฆาตกองนี้ กระทำให้โทษทั้ง ๓ ประชุมพร้อมด้วยอรรถว่าเป็นเจ้าของแห่งสันนิบาต ถ้าเป็นไข้

อันใดอันหนึ่งก็ดี ที่จะถึงซึ่งเอกदानุวัตน์ตรีโทษนั้น ก็อาศัย
แห่งรัตตมาตกอนี้กระทำเป็นอาทิ คือให้เสียดแทงสวิงสวาย
ให้จับเป็นเพลา ให้บริโภคอาหารมิได้ ให้หายใจขัดให้เสมหะ
ปะคอบและอก ให้ตกทางอุทวารมิได้ขาด ให้ปวดลม
อยู่เนื่อง ๆ ดังนี้...”.

จุ ก. ระบายสิ่งที่ไม่ต้องการออกไป.

รู้ถ่ายเองปิดเอง ว. เกี่ยวกับการเป็นยาถ่ายหรือยาระบาย ซึ่งมี
สรรพคุณผดสมาณในตัว ทำให้ผู้ใช้หยุดถ่ายได้เองในเวลา
ต่อมา มักใช้ในการระบุสรรพคุณของสมุนไพรที่ใช้เป็นยาถ่าย
ยาระบายบางชนิด เช่น สมอเทศ สมอไทย โกงฐน้ำเต้า ดังตำรา
ประมวลหลักเภสัช [๒๑/๑๐๓] ตอนหนึ่งว่า “... สูกสมอเทศ
รสเปรี้ยวผดจืดกว่าสมอไทย แก้วใช้เพื่อเสมหะ แก้วลม
จุกเสียด ผายธาตุ ใช้ระบาย ในโรคป่วง แก้วพิษร้อนภายใน
แก้ระหายน้ำ รู้ถ่ายเองปิดเอง ...”, รู้เปิดรู้ปิด ก็เรียก.

รูปชั้น [รูปชั้น, รูปปะชั้น] น. กองรูป, สิ่งที่มีมองเห็นได้ด้วยตา
รวมถึงพฤติกรรมและคุณสมบัติอื่นของส่วนที่เป็นร่างกาย,
เป็นชั้นที่ ๑ ที่เป็นรูปธรรมในชั้นที่ ๕, รูปักชั้นโร ก็เรียก.

รูปักชั้นโร ดู รูปักชั้น.

รู้เปิดรู้ปิด ดู รู้ถ่ายเองปิดเอง.

เริ่มน้ำข้าว, เริ่มน้ำเข้า ดู ใช้เริ่มน้ำข้าว, ใช้เริ่มน้ำเข้า.

เริ่มน้ำค่าง ดูใน ใช้เริ่มน้ำค่าง.

เรือนเพลิง, เรือนไฟ น. สถานที่สำหรับมารดาหลังคลอดบุตร
ใช้อยู่ไฟ.

แร่เกลือจืด   **ดูใน เกลือจืด.**

โรคลม   น. ความผิดปกติที่มีสาเหตุมาจากธาตุลม เกิดขึ้นได้ทั่วร่างกาย ทำให้มีอาการแตกต่างกันไปตามชนิดของลมที่ทำให้เกิดโรค เช่น ลมชีวหาสตมภ์ ลมมหาสตมภ์ ลมปลายปัตฆาต ลมปะกัง ลมกระษัย.

โรหิณีโรค, โรหิณีโรค   น. ริดสีดวงประเภทหนึ่ง เกิดในลำคอผู้ป่วย มีเสมหะมาก ลมหายใจมีกลิ่นเหม็น มีเลือดออกในลำคอกินอาหารไม่ได้ ไม่รู้รสอาหาร เป็นต้น ดังตำรายาติลาจารึกในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม [๔/๒๖๖] ตอนหนึ่งว่า “... ว่าด้วยลักษณะเหตุโรค อันชื่อว่าโรหิณี กล่าวคือโรคริดสีดวง อันบังเกิดขึ้นในลำคอนั้นเป็นคำรบ ๕ มีอาการกระทำให้ชุ่มไปด้วยเสมหะ ให้เหม็นคาวคอเป็นกำลัง บางทีให้เน่าเหม็นโขง ให้ลำคอเป็นเลือด บริโภคอาหารมิได้ ไม่มีรส ...”. ดู ริดสีดวง ประกอบ.

ถ

ถดู ๓ น. การกำหนดฤดูกาลในรอบ ๑ ปีเป็น ๓ ถดู ถดูละ ๔ เดือน ตามหลักวิชาการแพทย์แผนไทย ได้แก่ คิมหันตถดู (ถดูร้อน) นับตั้งแต่แรม ๑ ค่ำ เดือน ๔ ถึงขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๘ วสันตถดู (ถดูฝน) นับตั้งแต่แรม ๑ ค่ำ เดือน ๘ ถึงขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๒ และเหมันตถดู (ถดูหนาว) นับตั้งแต่แรม ๑ ค่ำ เดือน ๑๒ ถึงขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๔ ถดูเป็นที่ตั้งแห่งการเกิดโรคอันเกิดจาก สมุฏฐานต่าง ๆ ที่ประจำในแต่ละถดู เช่น คิมหันตถดู มักทำให้เกิดความเจ็บป่วยเนื่องจากสมุฏฐานเตโช.

ถดู ๔ น. การกำหนดฤดูกาลในรอบ ๑ ปีเป็น ๔ ถดู ถดูละ ๓ เดือน ตามหลักวิชาการแพทย์แผนไทย ซึ่งอาจกำหนดไว้ต่างกัน ตำราเวชศึกษาแบ่งเป็น ถดูที่ ๑ นับตั้งแต่แรม ๑ ค่ำ เดือน ๔ ถึงขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๗ ถดูที่ ๒ นับตั้งแต่แรม ๑ ค่ำ เดือน ๗ ถึงขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๐ ถดูที่ ๓ นับตั้งแต่แรม ๑ ค่ำ เดือน ๑๐ ถึงขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือนอ้าย และถดูที่ ๔ นับตั้งแต่แรม ๑ ค่ำ เดือนอ้าย ถึงขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๔ ส่วนคัมภีร์ธาตุวิवरณ์ แบ่งเป็น คิมหันตถดู นับตั้งแต่เดือน ๕ ถึงเดือน ๗ วสันตถดู นับตั้งแต่เดือน ๘ ถึงเดือน ๑๐ วสันตเหมันตถดู นับตั้งแต่เดือน ๑๑ ถึงเดือนอ้าย และเหมันตคิมหันตถดู นับตั้งแต่เดือนยี่ ถึงเดือน ๔ ถดูเป็นที่ตั้งแห่งการเกิดโรค อันเกิดจาก สมุฏฐานต่าง ๆ ที่ประจำในแต่ละถดู เช่น วสันตเหมันตถดู มักทำให้เกิดความเจ็บป่วยเนื่องจากสมุฏฐานอาโป.

ฤดู ๖ น. การกำหนดฤดูกาลในรอบ ๑ ปี เป็น ๖ ฤดู ฤดูละ ๒ เดือน ตามหลักวิชาการแพทย์แผนไทย ได้แก่ ฤดูที่ ๑ (คิมหันตฤดู) นับตั้งแต่แรม ๑ ค่ำ เดือน ๔ ถึงขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๖ ฤดูที่ ๒ (วสันตฤดู) นับตั้งแต่แรม ๑ ค่ำ เดือน ๖ ถึงขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๘ ฤดูที่ ๓ (วัสสานฤดู) นับตั้งแต่แรม ๑ ค่ำ เดือน ๘ ถึงขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๐ ฤดูที่ ๔ (สารทฤดู) นับตั้งแต่แรม ๑ ค่ำ เดือน ๑๐ ถึงขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๒ ฤดูที่ ๕ (เหมันตฤดู) นับตั้งแต่แรม ๑ ค่ำ เดือน ๑๒ ถึงขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือนยี่ และ ฤดูที่ ๖ (คิติกฤต) นับตั้งแต่แรม ๑ ค่ำ เดือน ๒ ถึงขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๔ ฤดูเป็นที่ตั้งแห่งการเกิดโรค อันเกิดจากสมุฏฐานต่าง ๆ ที่ประจำในแต่ละฤดู เช่น วัสสานฤดู มักทำให้เกิดความเจ็บป่วยอันเนื่องมาจากลมและเสมหะ.

ฤดูสมุฏฐาน ดู ฤดูสมุฏฐาน.

ฤทธิจร, ฤทธิเจริญ น. ยาแผนไทยขนานหนึ่ง ใช้แก้วายุธาตุพิการ มีตัวยา วิธีปรุง วิธีใช้ และสรรพคุณ ดังคัมภีร์ธาตุวิภังค์ [๑/๑๑๖] ตอนหนึ่งว่า "... ถ้าจะแก้ให้เอาดีปัสี ๑ แผลหอม ๑ เปราะหอม ๑ พริกไทย ๑ แห้วหมู ๑ วานน้ำ ๑ ยาทั้งนี้ เอาเสมหะ รากกะเทียมเท่ายาทั้งหลาย ตำผงละลายน้ำร้อน น้ำผึ้ง ก็ได้กินแก้วายุธาตุพิการหายแล ยาชื่อฤทธิจร...".

ฤศดวง ดู ริดสีดวง.

ฤศดวงคู ดู ริดสีดวงคู, ริดสีดวงคูท, ริดสีดวงคูช.

ฤษดวง ดู ริดสีดวง.

ล

ลงแดง ก. อาการท้องเดินและถ่ายเป็นเลือด มักใช้แก้คนอดยาเสพติด เช่น ฝิ่น.

ลงท้อง ดู ท้องเดิน.

ลงฝัก น. โรคเกิดเพราะเส้นเลือดลงสู่ถุงอัณฑะทำให้ถุงอัณฑะโต เรียกว่า กระษัยลงฝัก.

ลมกระษัย, ลมกษัย น. ลมที่ทำให้ผอมแห้งแรงน้อย เป็นต้น ดังตำราเวชศึกษา [๑๖/๑๑๔] ตอนหนึ่งว่า “... ชื่อว่าลมกระษัย มันชอบให้มีน ให้ตั้ง ให้มือตาย ตีนตาย ...”.

ลมกองละเอียด น. ลมที่ทำให้มีอาการหน้ามืด ตาลาย วิงเวียน อ่อนเพลีย สวิงสวาย ใจสั่น เป็นต้น, สุขุมวาตะ หรือ สุขุมวาตาก็เรียก.

ลมกองหยาบ น. ลมที่ทำให้มีอาการจุกเสียดแน่น ท้องอืด ท้องเฟ้อ เป็นต้น, โอฟาริกวาตะ หรือ โอฟาริกวาตาก็เรียก.

ลมกรรมมัชวาท, ลมกัมมัชชวาท, ลมกัมมัชวาท [-กัมมัตชะวาท] น.

๑. ลมที่เกิดในหญิงกำลังจะคลอดบุตร มดลูกจะหดตัว ตำแหน่งของทารกอยู่ต่ำมาก พร้อมทั้งจะคลอดออกมา ดังคัมภีร์ประถมจินดา [๑๔/๒๓] ตอนหนึ่งว่า “... ในเมื่อกุมารแลกุมารทั้งหลายคลอดออกจากครรภ์แห่งมารดา อันจิตคิดว่า จะแทนคุณแห่งมารดานั้น ก็เคลิ้มไปให้ลืมเสียสิ้น เพราะว่า สะดุ้งตกใจกลัว ด้วยลู่อำนาจแห่งลมกัมมัชชวาทนั้น ...”.
๒. ลมที่ทำให้ทารกในครรภ์ เคลื่อนเอาศีรษะลง ดังคัมภีร์

แผนนวด [๒/๑๐๓] ตอนหนึ่งว่า “... อันว่าผู้สัวตัวโลกยทั้งหลาย เมื่อแต่แรกจะปฏิสนธิแลประสูตรออกมาจากอุทร แลลมกรรมฆราวาตพัดเอาเท้าขึ้นเอาศีตะลง ...”, ลมแบ่ง ก็เรียก.

ลมกาฬสังคลี [-กาละสังคลี, -กานละสังคลี, -กานสังคลี] น. โรคลมอันมีพิษชนิดหนึ่ง ผู้ป่วยมีหน้าและขอบตาเขียว ใจสั่น ผิวหนึ่ง ผุดเป็นวงสีดำ สีแดง หรือสีเหลือง โบราณว่าถ้ารักษาไม่ได้ ภายใน ๓ วัน อาจถึงแก่ความตายได้ ดังคัมภีร์ชวดาร [๔๑/๓๐๕] ตอนหนึ่งว่า “... ลมกาฬสังคลีนั้น ถ้าจับให้หน้าเขียว ให้ขอบตาเขียว ลางก็จับหัวใจให้ใจสั่น ลางที่ให้ถอนหายใจถี่ถี่ ลางที่ให้คันคุดตีปลา ให้ผุดเป็นวงดำ วงแดง วงเหลือง วงขาว เท้าใบพุทรา เท้าแวนน้ำอ้อย กำหนด ๓ วัน ...”.

ลมกำเดา น. โรคลมชนิดหนึ่ง ตำราการแพทย์แผนไทยว่า เป็นลมที่เกิดแทรกใช้กำเดา ผู้ป่วยมีอาการวิงเวียน หน้ามืด ตาลาย หนักศีรษะ เจ็บตา เป็นต้น ดังคัมภีร์ชวดาร [๔๑/๓๑๔-๓๑๙] ตอนหนึ่งว่า “... ลมกำเดาขึ้นให้วิงเวียน ให้จักษุลาย, จักษุมืด, จักษุฟ้าแลขาว ให้คิษะหนักชุนแลเจ็บจักษุ โทษลมรคนกำเดา ...”.

ลมกำเนิด ดู ลมชาง.

ลมกุมภณฺท์ [-กุมพฺณ] น. ลมชางชนิดหนึ่ง เกิดในเด็กที่เกิดวันเสาร์ เด็กจะมีอาการไข้ ชักมือกำเท้าอ ไม่รู้สึกตัว นัยน์ตาซ้อนขึ้น หน้าเขียว กัดฟัน หลังแอ่น ลมชนิดนี้ยังเกิดจากบาดแผลเหมือนลมบาดทะยัก ดังคัมภีร์ประถมจินดา [๑๕/๑๙๒] ตอนหนึ่งว่า “... อันว่าลักษณะลมกุมภณฺท์แลบาทยกษซึ่งบังเกิดนั้น เมื่อจะเกิดให้จับตาซ้อนดูสูง หน้าเขียวให้ชักเท้ากำ

มือกำ หลังแอ่น ให้กัดฟัน จับเอาเมื่อกุมารเป็นเพื่อพิษต่างๆ แลลมจำพวกนี้จึงบังเกิดพลอยด้วยขณะนั้น ถ้ามีดังนั้นก็เกิด เพราะบาดเลี่ยนแลหนาม เป็นบาดแผลเข้าที่ใดๆ ย่อมเป็น ใช้พิฆาต จึงเป็นกำเนิดลมกุมภกันท์ ลมบาทยักษ์ ...”.

ลมกุมภกันท์ยักษ์ [-กุมพันทะยัก] น. โรคลมมีพิษชนิดหนึ่ง ผู้ป่วยมีอาการชักมือกำเท้างอ หดสติ โบราณว่าถ้ารักษาไม่ได้ ภายใน ๑๑ วัน อาจถึงแก่ความตาย ดังคัมภีร์ชวดาร [๔๑/ ๓๐๕] ตอนหนึ่งว่า “... ลมกุมภกันท์ยักษ์นั้น ถ้าล้มใช้ลงดุจอย่าง สันนิบาต เมื่อจับนั้นให้ชักมือกำเท้างอ มิได้สมปฤดี มิเรียก มิรู้สมปฤดีเลย กำหนด ๑๑ วัน ...”.

ลมเกลียวดำ, ลมเกี่ยวดำ ดู ลมเปลี่ยวดำ.

ลมขึ้น, ลมขึ้นเบื้องสูง ดู ลมขึ้นสูง.

ลมขึ้นสูง น. โรคชนิดหนึ่งหรือความผิดปกติอันเกิดจากธาตุลม ผู้ป่วยมีอาการอ่อนเพลีย สวิงสวาย หน้ามืด หูอื้อ เป็นต้น ดังตำรายาติลาจารึกในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม [๔/๔๒๙] ตอนหนึ่งว่า “... ยาแก้ลมขึ้นเบื้องสูง หลวงทิพรักษาทูลเกล้า ถวาย คือ เอายาดำ, กัญชา, อุจพิต, ดองดึง สิ่งละ ๔ ส่วน กระเทียม ๖ ส่วน, ว่านน้ำ, ชะเอมเทศ, โกงฐน้ำเต้า, โกงฐพุงปลา, มหาหิงค์ สิ่งละ ๘ ส่วน ว่านเปราะ, ผลผักชี สิ่งละ ๑๒ ส่วน ชิงแห้ง, แก่นแสมทะเล, รากส้มกุ้ง, สะค้าน สิ่งละ ๑๖ ส่วน พริกไทย, เปลือกกันเกรา สิ่งละ ๒๔ ส่วน ทำเป็นจุนบดละลาย น้ำผึ้งรวนให้กินหนัก ๑ สลึง แก้ลมขึ้นสูงหายดีนัก ...”, ลมขึ้น หรือ ลมขึ้นเบื้องสูง ก็เรียก.

ลมจร น. โรคลมกลุ่มหนึ่ง เกิดแทรกกับโรคอื่น ลมชนิดนี้ปรากฏในตำรายาศิลาจารึกในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ว่ามีมากมายหลายจำพวก แต่ระบุชื่อไว้เพียง ๑๘ จำพวก ได้แก่ พิริตวาโย ทุนยักขวาโย วารยักขวาโย จิตฺบาทวาโย อัควารันตวาโย รามะภาณีวาโย สรรพวารจักรโมละวาโย อัตพังคิวาโย พาหุรวาโย สิตมคฺควาโย พุทธยักขวาโย ริดตยะวาชวาโย วารยักขวาโย ยักขินีวาโย นิริยงยักขวาโย ตริตบาทวาโย อัคนีวาโย และเนาวนารีวาโย ผู้ป่วยมีอาการแตกต่างกันไปตามชนิดของลม ดังตำรายาศิลาจารึกในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม (๔/๓๐๓) ตอนหนึ่งว่า “... ลักษณะกำเนิดแห่งลมอันจะบังเกิดแก่บุคคลทั้งหลายในโลกนี้ อันพระมหาฤาษีเจ้าสำแดงไว้ในพระคัมภีร์ฉันทवादปฏิสนธิ ๕๖ จำพวกนั้น เป็นแต่ที่เกิดแห่งลมจร นอกกว่านี้จะนับประมาณมิได้ มากกว่ามากนัก ได้แลร่อยแลพันแพทย์ มิได้หยั่งรู้หยั่งเห็น กำหนดไว้อัมพฤกษ์อัมพาท โดยอาจารย์สำแดงไว้ในก่อน ในที่นี้จะขอแอบอาศัยความยากแยกออกมา กล่าวไว้แต่ ๑๘ จำพวกพอเป็นที่สังเกตแห่งแพทย์สืบไปเมื่อหน้านั้น คือ พิริตวาโย ทุนยักขวาโย วารยักขวาโย จิตฺบาทวาโย อัควารันตวาโย รามะภาณีวาโย สรรพวารจักรโมละวาโย อัตพังคิวาโย พาหุรวาโย สิตมคฺควาโย พุทธยักขวาโย ริดตยะวาชวาโย วารยักขวาโย ยักขินีวาโย นิริยงยักขวาโย ตริตบาทวาโย อัคนีวาโย และเนาวนารีวาโย เป็น ๑๘ จำพวกด้วยกัน ...”.

ลมจะโปง ดู จับโปง.

ลมจะโปงสะคริว น. อาการตะคริวบริเวณน่อง ที่เกิดขึ้นร่วมกับจับโปง.

ลมจับโปง ดู จับโปง.

ลมจำปราบ น. โรคลมชนิดหนึ่ง มักเป็นในเด็ก ผู้ป่วยมักมีอาการชักหลังแอ่น ตัวเย็น ขนลุก ผิวดำคล้ำ เลือดออกตามารูขุมขน ถ้ารักษาไม่ทันอาจถึงตายได้ ดังคัมภีร์ประถมจินดา [๑/๓๔๓] ตอนหนึ่งว่า “... ยังลักษณะลมอันหนึ่งชื่อว่าลมจำปราบร้ายนัก กระทำ พิศมฺดุจพิศมฺภู เมื่อจะจับนั้นให้ด้นเสือกไปก่อนแล้ว จึงให้ชักหลังแอ่นไปถึงตะโพกแลให้ตัวเย็นขนกลับขึ้นเบื้องบน ถ้ามิรู้แก้ตายทันใจแลโลหิตแตกทุกเส้นโลมา ...”.

ลมชีวหาสดม, ลมชีวหาสดมภ์ [-ชีวหาสดม] น. โรคลมอันมีพิษชนิดหนึ่ง ผู้ป่วยมีอาการหนาว เรอ คลื่นเหียน ขากรรไกรแข็ง อ้าแล้วหุบไม่ลง พุดไม่ชัด ลิ้นกระด้างคางแข็ง มักเกิดแทรกลมอัมพาต หากรุนแรงจะทำให้ไม่รู้สีกตัว ปลุกไม่ตื่น กำหนด ๓ วัน ๗ วัน ดังคัมภีร์ชวดาร [๑๔/๔๒๙] ตอนหนึ่งว่า “... ลมชีวหาสดม เมื่อแรกจับให้หาให้เรอแลให้เหียน แลขากรรไกรแข็ง อ้าขบลงมิได้ ให้ฉิ่งแนไปมิรู้สีกปลุกมิตื่น กำหนด ๓ วัน ๗ วัน ...”.

ลมชาว น. โรคลมชนิดหนึ่ง เกิดในเด็กตั้งแต่อยู่ในครรภ์มารดา จนถึง ๕ ขวบ ผู้ป่วยมีอาการแตกต่างกันไปตามวันเกิด คัมภีร์ประถมจินดาว่ามี ๗ จำพวก (ตามวันเกิดทั้ง ๗ วัน) แต่กล่าวไว้เพียง ๕ จำพวกเท่านั้น ได้แก่ ลมอุทรวาด ลมสุนทรวาด ลมหัตคินี ลมอริต และลมกุมภณธ์ (ลมกุมภณธ์ยักษ), ลมกำเนิด ก็เรียก.

ลมดูดสะบัก น. อาการปวดเมื่อยบริเวณสะบัก ป่า และไหล่ข้างซ้าย เช่น จากการนอนตะแคงด้านซ้ายนาน ๆ ทำให้เลือดลมตาม แขนงเส้นอิทาและเส้นกาลทารีเดินไม่สะดวก.

ลมตติยาวิโรธ [-ตติยาวิโรต] น. โรคลมอันมีพิษชนิดหนึ่ง ผู้ป่วย มีอาการมือเท้าเย็น มีลมเป็นก้อน กลิ้งอยู่ในช่องท้อง ทำให้ปวดมาก บางครั้งปวดตั้งแต่ปลายเท้าถึงหัวใจ หมดสติ เป็นต้น ดังคัมภีร์ชวदार [๔๑/๓๐๕] ตอนหนึ่งว่า “... ลมตติยาวิโรธนั้น ให้มือให้เท้าเย็น เปนลูกกลิ้งอยู่ในท้อง ให้จุกร้องดังสัตว์ตอด สัตว์กัด บางทีปวดแต่แม่เท้าขึ้นมาจนถึงหัวใจ นิ่งแนไปดุจดัง พิษงูเห่า ...”.

ลมตะกั้ว ดู ลมปะกั้ว.

ลมตะคริว, ลมตะคิว น. โรคลมชนิดหนึ่ง ตำราการแพทย์แผนไทยว่า เกิดจากลมในลำไส้ใหญ่และลำไส้เล็กผิดปกติ ทำให้ผู้ป่วยมีอาการมือเท้าชักเกร็ง ดังคัมภีร์ชวदार [๔๑/๓๑๓] ตอนหนึ่งว่า “... ลมจำพวกหนึ่ง เข้าในลำไส้ใหญ่ ลำไส้เล็ก มันให้ ชักมือชักเท้า แข็งงอ จะเปิบเข้าก็มีได้ จะจับสิ่งอันใด ๆ ก็มิได้ สมมุติเรียกลมตะคิว ...”.

ลมตะบองราหู ดู ลมอุทรวาต.

ลมตุลาราก น. โรคลมชนิดหนึ่ง เกิดขึ้นบริเวณคอหอย ผู้ป่วย จะมีอาการคาวคอ ถ่มน้ำลายบ่อย ๆ เจ็บหน้าอกเวลาหายใจ ตำราการแพทย์แผนไทยว่า หากเป็นนานถึง ๕ เดือน ตาเสีย แล้วจึงหาย ดังคัมภีร์ชวदार [๔๑/๓๑๖] ตอนหนึ่งว่า “... ลมหนึ่งชื่อลมตุลาราก บังเกิดแต่คอหอยให้เปนคาวคอ เฝือกมแต่เขพะบ่อย ๆ จะหายใจก็ขัดดอก ถ้าเกิดแต่บุทคล ผู้ใดได้ ๕ เดือน เสียจักขุจึงหาย ...”.

ลมชักชินโรธ [-ชักชินะโรต] น. โรคลมอันมีพิษชนิดหนึ่ง มักเกิดต่อเนื่องจากโรคอื่น โบราณว่าเป็นลมในกองไข้ ผู้ป่วยมีอาการมือเท้าเย็น ตามัว ลื่นกระด้างคางแข็ง ดังคัมภีร์ชวदार [๔๑/๓๐๕] ตอนหนึ่งว่า “... ลมชักชินโรธ เปนไข้อันใด ๆ ก่อนให้มือให้เท้าเย็นให้จักษ่มัว ห้ามมิให้วางยาผาย ให้จับคั้นรณยุตมิได้อยู่ เจริญมิได้ ลื่นกระด้างคางแข็ง แพทย์จะแก้ ๆ ให้จงดี ...”.

ลมในลำไส้ ดู ลมลำไส้.

ลมในเส้น น. ลมที่พัดประจำอยู่ตามเส้นต่าง ๆ ในร่างกาย เช่น ลมจันทระลา พัดอยู่ในเส้นอิทา ลมสุญทกลา พัดอยู่ในเส้นปิงคลา เมื่อลมเหล่านี้ผิดปรกติจะทำให้ผู้ป่วยมีอาการปวดหรือชาตามแนวเส้นที่ลมนั้นพัดประจำหรือบริเวณใกล้เคียง เป็นต้น การรักษาอาจใช้การนวด การประคบ หรือการใช้ยาบางขนาน ดังคัมภีร์ชวदार [๑๔/๔๓๑] ตอนหนึ่งว่า “... อนึ่งให้แพทย์พึงพิจารณาว่า ลมนั้นบังเกิดเพื่อในเส้น แลเนื้อ แลโลหิตแลกระดูกแลผิวหนังแลหัวใจ พึงพิจารณาลมนั้นก่อน แล้วจึงพิจารณาว่าจะทราบไปในที่นั้น ๆ ให้ควรแกโรคลม ถ้าลมจำพวกใดบังเกิดขึ้นในเส้น ขอบนวดและยาประคบ กินยาแก้ลมในเส้นจึงหาย ...”.

ลมบาดทะจิต, ลมบาทจิตต์ [-บาดทะจิต] น. โรคลมมีพิษชนิดหนึ่ง ผู้ป่วยมีไข้สูง เพ้อ ชัก เป็นต้น โบราณว่าถ้ารักษาไม่ได้ภายใน ๑๐ วัน อาจถึงแก่ความตาย ดังคัมภีร์ชวदार [๔๑/๓๐๖] ตอนหนึ่งว่า “... ลมบาทจิตต์ เมื่อลัมใช้ลงดุจอย่างสันนิบาตแรกจับให้ละเมอเพื่อพกว่านั้นว่านี้ ทำอาการดุจปีศาจเข้าอยู่

กลางที่ว่าบ้ำสันนิบาตก็ถูก เพราะเหตุจิตต์ระล่ำระสาย กำหนด ๑๐ วัน ...”, บาทจิตร ก็เรียก.

ลมบาทาทีก, ลมบาทาทีก ดู บาทาทีก, บาทาทีบ, บาทาทีก.

ลมแบ่ง ดู ลมกรรมมั่วชาต, ลมกัมมั่วชาต, ลมกัมมั่วชาต.

ลมปะโคมหิน น. โรคลมชนิดหนึ่ง ผู้ป่วยมีอาการปวดบวมตามข้อทั่วร่างกาย ทำให้กระดูกตัวไม้ได้ ร้องไห้มาก เป็นต้น ดังคัมภีร์ ตักกศิลา [๑๔/๕๑๗] ตอนหนึ่งว่า “... ลมปะโคมหิน ให้บวมไปทุกข้อทุกลำให้มีพิษมีสงให้ไหวตัวมิได้ ให้ร้องไปทั้งกลางวันกลางคืน รวากะคอจะแตกออกไป ...”, เขียนว่าลมปะโคมหิน ก็มี.

ลมปราบ น. โรคระบบประสาทและกล้ามเนื้อชนิดหนึ่ง มักเกิดกับกล้ามเนื้อแขน ขา หน้าอก และสันหลัง ผู้ป่วยมักมีอาการปวด บวม แดง ร้อน และเจ็บเสียวแปล็บ ต่อมามีอาการชาและแขนขาลีบ.

ลมปลายไข้ น. ความผิดปกติเล็กๆ น้อยๆ เช่น ไม่สบายตัว วิงเวียน คลื่นไส้ เบื่ออาหาร อ่อนเพลีย ท้องอืดเฟ้อ มักเกิดขึ้นหลังไข้ หรือหายจากความเจ็บป่วยบางอย่าง แพทย์แผนไทยมักแก้ด้วยยาหอม เช่น ยาหอมนวโกฐ.

ลมปลายปัตคาด น. โรคลมชนิดหนึ่ง เกิดจากเลือดและลมเดินไม่สะดวก ทำให้ผู้ป่วยมีอาการปวด บวม แข็ง และตึงที่กล้ามเนื้อ เอ็น เยื่อหุ้มกระดูก และริมหัวต่อกระดูก เป็นต้น.

ลมป่วง ดู ป่วง.

ลมปะกำ น. โรคชนิดหนึ่ง ผู้ป่วยมีอาการปวดศีรษะมาก อาจจะปวดข้างเดียวหรือ ๒ ข้างก็ได้ บางตำร่าว่ามักเป็นเวลาเช้า ผู้ป่วยอาจมีอาการอื่นร่วมด้วย เช่น ตาพร่า วิงเวียน อาเจียน, ลมตะกำ หรือ สันนิบาตลมปะกำ ก็เรียก.

ลมปะโคมหิน ดู ลมประโคมหิน.

ลมปัตฆาต ดูใน ปัตฆาต.

ลมเปรี้ยวดำ ดู ลมเปลี่ยนดำ.

ลมเปลี่ยนดำ, ลมเปี้ยวดำ น. โรคลมชนิดหนึ่ง ตำราการแพทย์แผนไทยบางเล่มว่า เกิดจากการกระทบกับความเย็นมากจนเป็นตะคริว ผู้ป่วยมีอาการกล้ามเนื้อเกร็งอย่างรุนแรง กระตุกทำให้เจ็บปวดบริเวณที่เป็นมาก มักแก้โดยการนวดจุดบริเวณใต้ตาตุ่มด้านในหรืออาจรักษาด้วยยาสังขวิไชย หรือยาทำลายพระสุเมรุ, เปลี่ยนดำ ลมเปลี่ยนดำ ลมเกี้ยวดำ หรือลมเปรี้ยวดำ ก็เรียก.

ลมผูกธาตุ น. โรคลมชนิดหนึ่ง ผู้ป่วยมีอาการท้องผูกเรื้อรังเป็นพรรตึก ร่างกายผอมเหลือง หอบ ไอ กินอาหารไม่ได้ บวม เป็นต้น ดังคัมภีร์ชวदार [๔๑/๓๑๙] ตอนหนึ่งว่า “... ลมหนึ่งผูกธาตุให้เปนพรรตึก ครั้นนานไปก็กลายเป็นเสมหะกลัดเข้า ให้ผอมแห้งกายเหลือง ครั้นนานต่อไปอีกก็กลายเป็นหอบ เปนไอ กินเข้ากินนมมิได้ อาไปธาตุเปนกำลังให้บวม แพทย์มีรูว่าเปนโรคดวง ...”.

ลมพรรตึก [-พันธุ์ตึก] น. โรคลมชนิดหนึ่ง เกิดจากอาการท้องผูกมาก มีลมคั่งอยู่ในท้อง เป็นเถาตาน อุจจาระเป็นก้อนแข็งคล้ายขี้แมวหรือขี้พะ ตำราการแพทย์แผนไทยว่า อาจเกิดจากธาตุไฟกำเริบหรือกินของแสลง ผู้ป่วยมักมีอาการจุกเสียด

กินอาหารไม่ได้ ทูรนทูราย ร้อนตามแขนขา เป็นเหน็บชา ปัสสาวะบ่อย ๆ เป็นต้น.

ลมพหิ น. โรคชนิดหนึ่ง ผู้ป่วยจะมีการปวดมากตามกระดูกสันหลัง ดังคัมภีร์แผนนวด [๒/๗๘] ตอนหนึ่งว่า “... เส้นนี้ชื่อ ปิงคลามันกลายเป็นลมพหิเมื่อแรกจับตั้งพิศม์ ฐทัพบสมิงคลา ขบยอมขึ้นตามกระดูกสันหลังทั้งซ้ายขวา ...”, พหิวาตา หรือ พหิวาตาหทัย ก็เรียก.

ลมพานไส้ น. โรคลมชนิดหนึ่ง ตำราการแพทย์แผนไทยว่า ผู้ป่วยมีอาการอาเจียน จุกอก หากเป็นอยู่นานถึง ๗ เดือน ผู้ป่วยจะปวดเสียดบริเวณซี่โครงด้านซ้าย ร่างกายผอม เหลือง อยากินของสดของคาว เมื่อมีอาการเรื้อรังถึง ๓ ปี จะถึงแก่ความตาย ดังคัมภีร์ชวดาร [๔๑/๓๑๕] ตอนหนึ่งว่า “...ลมจำพวกหนึ่ง สมมุติว่าลมพานไส้ ให้อาเจียนให้จุกอก ถ้าเปนไปถึงกำหนด ๗ เดือน มักกลายเป็นตัว เสียดยอยู่ซี่โครงซ้าย ให้ผอมเหลือง พอใจอยากของสดของคาว ครั้นถึง ๓ ปี จะตาย ...”.

ลมพิษ ดู ประดงลม.

ลมพุทธรักษ์, ลมพุทภัยักษ์ [-พุททะยัก] น. โรคลมชนิดหนึ่ง ผู้ป่วยมักมีอาการชัก กระสับกระส่าย ขบฟันตาเหลือก ตาเบิกกว้าง ปากเปี้ยว มือกำเท้าขม แยกแข้งแยกขา ไม่มีสติ เป็นต้น ดังคัมภีร์ชวดาร [๑๔/๔๓๒] ตอนหนึ่งว่า “... ลมพุทธรักษ์ให้ชัก กระสับกระส่าย ให้ขบฟันเหลือกตาให้มือกำเท้าขมปากเปี้ยว จักขุแหก แยกแข้งแยกขาหาสมปฤดีมิได้ ลมจำพวกเหล่านี้เหี่ยววายากนัก เป็นปัจฉิมที่สุดโรค แล้วพิจารณาดูทวารหนัก

ทวารเบา ถ้ายังอ่อนอยู่ให้แก้ต่อไป ประการหนึ่งให้ดูผิวเนื้อ นิ้วมือกดลงแล้วยกขึ้นดูหาโลหิตมิได้ รอยนิ้วกดแล้วยกขึ้น เป็นรอยเขียวช้ำ อาการคัดแล ...”, ลมสันนิบาตพุทธรักษ์ ก็เรียก.

ลมเพลมพัด ดู ใช้รำเพร่าพัด.

ลมมหาสดม, ลมมหาสดมภ์ [-มหาสะดม] น. โรคลมอันมีพิษ ชนิดหนึ่ง ผู้ป่วยมีอาการหาวนอนมาก จิตใจสับสน หมดสติ ดั้งคัมภีร์ชวดาร [๔๑/๓๐๕] ตอนหนึ่งว่า “... ลมมหาสดมจับ นั้น ให้หาวนอนเพนกำลัง ให้หวาดหวั่นไหว อยู่แต่ในใจ ให้นอนนิ่งแน่ ให้มีรู้สึกกายแล ...”.

ลมมีพิษ น. โรคลมกลุ่มหนึ่ง ผู้ป่วยมีอาการรุนแรงมากน้อย ตามประเภทของโรคลมนั้น ๆ อาจรักษาได้ หรือรักษายาก โบราณแบ่งออกเป็น ๖ ประเภท ได้แก่ ลมอินทรีย์ ๓ ลม- กุมภักณทยักษ์ ลมอัคมุขี ลมราทษย์กษ ลมบาทจิตต์ และ ลมพุทษย์กษ ดั้งคัมภีร์ชวดาร [๔๑/๓๐๔-๓๐๕] ตอนหนึ่งว่า “... อันว่าลมอันมีพิษนั้น มีหกจำพวก ... นอกกว่าลม ๖ จำพวก นี้ก็มี คือ ลมอินทรีย์ ๑ คือ ลมกุมภักณทยักษ์ ๑ คือ ลมอัคมุขี ๑ ลมราทษย์กษ ๑ ลมบาทจิตต์ ๑ ลมพุทษย์กษ ๑ แลลมจำพวกเหล่านี้ บังเกิดแก่มนุษย์ผู้ใด มนุษย์ผู้นั้น ตกเข้า อยู่ในเนื้อมือพระยามัจจุราช เยียวยาเพนอันยากนัก ...”, ลมร้าย ก็เรียก.

ลมมีพิษมาก ดู ลมอันมีพิษ.

ลมมุตกิด น. โรคชนิดหนึ่ง เกิดจากความผิดปกติของลมในเส้น
ลิกขินี ทำให้มดลูกเคลื่อน ผู้ป่วยมีอาการปวดหลัง เจ็บท้องน้อย
เสียมดลูก ตกขาว กลั้นปัสสาวะไม่อยู่ เป็นต้น.

ลมรัตตฆาต [-รัตตะคาต] น. โรคลมชนิดหนึ่ง ผู้ป่วยมีอาการเสียด
แทงในท้อง สวิงสวาย มีไข้ กินอาหารไม่ได้ หายใจขัด มีเสมหะ
ในลำคอ ถ่ายมีมูกปน มีลมในท้อง ปวดท้องบอຍ ๆ เป็นต้น
ดังตำรายาศิลาจารึกในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม [๔/๓๑๘]
ตอนหนึ่งว่า “... จะกล่าวซึ่งลักษณะกำเนิดแห่งลม อันชื่อว่า
ริตวาชวาโย เป็นคำรบ ๑๒ นั้นเกิดแต่กองรัตตฆาตขึ้นมา
มักกลายเป็นสันนิบาตเหตุว่าลมรัตตฆาตกองนี้ กระทำให้โทษ
ทั้ง ๓ ประชุมพร้อม ด้วยอรรถว่าเป็นเจ้าของแห่งสันนิบาต
ถ้าเป็นไข้อันใดอันหนึ่งก็ดีที่จะถึง ซึ่งเอกदानทุวันตริโทษนั้น
อาศัยแห่งรัตตฆาตกองนี้กระทำให้เป็นอาทิจคือให้เสียดแทง
สวิงสวาย ให้จับเป็นเพลา ให้บริโภคอาหารมิได้ ให้หายใจขัด
ให้เสมหะปะคอและอก ให้ตกทางคูดทวารมิได้ขาด ให้ปวดลม
อยู่เนื่อง ๆ ดังนี้ ...”.

ลมราชย์กษ [-ราดชะยัก] ดู ลมราชย์กษ, ลมราชย์กษ, ลมราชย์กษ.

ลมราชย์กษ, ลมราชย์กษ, ลมราชย์กษ [-ราดชะยัก] น. โรคลม
ชนิดหนึ่ง ผู้ป่วยมีอาการเป็นไข้ตัวร้อน ชัก มือเท้ากำอ ลื่น
กระต้างคางแข็ง คอแข็ง ตาเหลือง เป็นต้น ดังคัมภีร์แพนหวด
[๒/๙๒] ตอนหนึ่งว่า “... ลมจำพวกหนึ่ง ชื่อราชย์กษจับย้อม
ให้ชักทั่วทั้งกายให้ชักไปมา ให้สะบัดต้นคอแลปากให้แก่
ต้นคางแลกระบอกจักษุจงได้รู้สึกตัวแล ...”, ลมราชย์กษ
หรือ ราชย์กษวาโย ก็เรียก.

ลมร้าย   ดู ลมมีพิษ.

ลมลำบอง   ดู ละบอง.

ลมลำสิงค์   น. โรคลมชนิดหนึ่ง เกิดในอวัยวะเพศชาย ทำให้ปัสสาวะขัด ปวดแสบปวดร้อน เป็นต้น พบชื่อปรากฏในตำรายาติลาจารึกในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ตอนฤๅษีตัดตน (ท่าแก้ลมลำสิงค์, ลมในลำสิงค์) แต่ไม่ปรากฏรายละเอียดในตำราการแพทย์แผนไทย อย่างไรก็ตาม ในหนังสือศัพท์แพทย์แผนไทยของสำนักข้อมูลสมุนไพร มหาวิทยาลัยมหิดล ให้ความหมายว่า “ลมลำสิงค์ คือ ลมที่ทำให้ปัสสาวะขัด”, ลมในลำสิงค์ ก็เรียก.

ลมลำโหก   ดู ลมลำโหก.

ลมลำโหก   น. โรคลมชนิดหนึ่ง พบบันทึกในแผนปลิงหงาย ตำราการแพทย์แผนไทยว่า โรคชนิดนี้แก้ได้โดยการปล่อยปลิง ๙ ตัว บริเวณกลางอก ซึ่งตำแหน่งดังกล่าวในทางนวดไทยว่าเป็นจุดบนเส้นอิทาและเส้นปิงคลา ใช้นวดแก้หาวเรอหรือหาวคางค่าง, ลมลำโหก ก็เรียก.

ลมแล้ง   ดู คูณ.

ลมวาทพรรค, ลมวาทพัคค์, ลมวาทพัคค์   ดู ลมวาทภักษ์, ลมวาทภักค์.

ลมวาทภักษ์, ลมวาทภักค์   น. ลมที่เกิดกับทารกที่คลอดในท่าหงายหน้า ทำให้ลำลักน้ำคร่ำขณะคลอด ถ้าก้อนเสมหะนั้นยังค้างอยู่จะทำให้ร่างกายซบพอม และเมื่อเสมหะนั้นโตขึ้นจะทำให้มีอาการท้องเสีย หรือท้องอืดเฟ้อ อาจชัก เชื้อมมีนเหนียวหอบ และทำให้อาเจียน กินข้าวดีมนมไม่ได้ ดังคัมภีร์

ประชุมจินดา [๑๔/๓๐] ตอนหนึ่งว่า “... ถ้าแลกุมารกุมารี ผู้ใดเป็นดาลเสมหะอยู่ข้างอุระเบื้องขวา ถ้าเป็นดังกล่าวมาแต่หลังนั้น ท่านว่ากุมารนั้นมักดูสูงกินข้าวดีมนม มักอาเจียนแลให้อุจจาระปัสสาวะเหลือองดังนี้ เป็นกำเนิดแห่งกองลม วาตภักค์ ถ้าแลแผ่นเสมหะยังค้างอยู่ จักทำให้กายนั้นชุปผอม ถ้าแลแผ่นเสมหะนั้นเติบโตขึ้นกว่าเก่า จักทำให้ลงท้องขึ้นแล้ว จะให้ชักเท้ากำมือกำตาซ่อน ...”. เขียนว่า ลมวาตพรรค ลมวาตพัคค์ หรือ ลมวาตะพรรค ก็มี.

ลมวาตะพรรค ดู ลมวาตภักษ์, ลมภาวตภักค์.

ลมวิงเวียน น. ลมกองละเอียดประเภทหนึ่ง ทำให้หน้ามืด ตาลาย วิงเวียน อ่อนเพลีย สวิงสวาย ใจสั่น.

ลมวิหก, ลมวิหค น. โรคลมชนิดหนึ่ง พบชื่อปรากฏในตำรายา ศิลาจารึกในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ตอนคัมภีร์นวด แต่ไม่ปรากฏรายละเอียดในตำราการแพทย์แผนไทยฉบับหลักๆ ของประเทศ อย่างไรก็ตาม ในหนังสือศัพท์แพทย์แผนไทย ของสำนักข้อมูลสมุนไพร มหาวิทยาลัยมหิดล ให้ความหมายว่า “ลมวิหค คือ ลมที่เกิดจากดีกำเริบอย่างรุนแรง”.

ลมสะอึก ดู สะอึก.

ลมสันนิบาตพุทธรักษ์ ดู ลมพุทธรักษ์, ลมพุทธรักษ์.

ลมสุนทรวาต [-สุนทอนवाद] น. ลมทางชนิดหนึ่ง เกิดในเด็กที่เกิดวันพุธ เด็กเริ่มมีอาการปวดท้อง ท้องขึ้น ตามด้วยอาการ ท้องเสีย ชักมือกำเท้างอ ท้องและหน้าเขียว เป็นต้น ดังคัมภีร์ ประชุมจินดา [๑๕/๑๐๓] ตอนหนึ่งว่า “... ลมชื่อว่าสุนทรวาต นั้นเป็นต้น ตั้งขึ้นแต่สะดือแลท้องน้อย ให้ปวดท้องแลท้องขึ้น

ก่อนแล้วให้ลงท้อง ให้หลับตา ให้ชักเท้ากำมือกำ ให้ท้องแลหน้าเขียว ...”.

ลมสุมนา   ดู สุมนาวาตะ.

ลมสุมพิษขึ้นในลำไส้ น. โรคลมชนิดหนึ่ง ผู้ป่วยมีอาการ วิงเวียน อาเจียน แ่นหน้าออก รู้สึกเปรี้ยวและหวานในปาก เมื่อเป็นนานเข้าจะทำให้ปวดเสียดชายโครงข้างซ้าย ร่างกายพอมเหลืองเป็นต้น ดังคัมภีร์ชวดาร [๔๑/๓๑๖] ตอนหนึ่งว่า “... ลมอันหนึ่งชื่อลมสุมพิษขึ้นในลำไส้ ให้เวียนหัว ให้อาเจียน ให้จุกอก ให้ปากหวาน แลปากเปรี้ยว ถ้าเปนแก่บุคคลผู้ใด ครั้นแก่เข้ากลาย เปนตัว เข้าเสียดโครงข้างซ้าย ครั้นแก่หนักเข้าให้พอมเหลือง ...”.

ลมหัตคินี, ลมหัตตี [-หัตสะคินี, -หัตสะตี] น. ลมชางชนิดหนึ่ง เกิดในเด็กที่เกิดวันพฤหัสบดี เด็กมีอาการชัก มือกำเท้าอหลังแข็ง เหงื่อออก ท้องอืด เป็นต้น เด็กที่เป็นโรคนี้ห้ามอาบน้ำเย็น และไม่ใช้ยาที่ผสมกับเหล้า ดังคัมภีร์ประถมจินดา [๑๔/๑๔๐] ตอนหนึ่งว่า “... อันว่าลักษณะลมหัตคินีนั้น เมื่อจะบังเกิดจับให้ชักเท้ากำมือกำ ให้หลังแข็ง แลให้เหงื่อตกให้ท้องขึ้น ถ้าเป็นแต่เวลาเข้าให้ระวังถึงเที่ยงจึงตาย ถ้าเป็นเที่ยงจนค่ำแล้วไม่ตาย ท่านห้ามอย่าให้อาบน้ำเข้าเย็น อย่าให้กินยาเข้าสู่รา แลลมจำพวกนี้เกิดเพื่อชาวโค แต่ตั้งมูลปฏิสนธิได้ ๓ เดือนจึงสำแดงโทษให้แก่กุมาร ซึ่งพระอาจารย์เจ้ากล่าวไว้มีในพระคัมภีร์ประถมจินดาผูก ๑ ว่าด้วยลักษณะครรรักษาโน้น แลลมจำพวกนี้ชอบแต่ยาเย็น เป็นยาสุขุมดุจกล่าวมาดังนี้ ...”.

ลมโหมก   ดู ลมโหมก.

ลมอริต, ลมอริศ [-อะริต] น. ลมทางชนิดหนึ่ง เกิดในเด็กที่เกิดวันศุกร์ เด็กมีอาการคอเขียว ชัก มือกำเท้างอ นัยน์ตากลอก ไปมา น้ำลายฟูมปาก ลื่นกระด้างคางแข็ง บางทีชักข้างซ้าย แต่เกร็งข้างขวา เป็นต้น ดังคัมภีร์ประณมจินดา [๑๕/๑๘๔] ตอนหนึ่งว่า “... อันว่าลักษณะลมอริตนั้น เมื่อจะเกิดให้คอเขียว ให้ชักเท้ากำมือกำบางทีให้ชักแต่จำหระซ้าย บางทีให้ชักแต่จำหระขวา บางทีให้ชักแต่ข้างซ้าย แต่ข้างขวาให้กระด้างคางแข็ง ร้องไห้ไม่ออก น้ำลายฟูมปากออกมา แลให้ลูกตากลับกลอกไป ให้ยักคิ้วหลิ่วตา และเป็นเสมหะปะทะคอดังครอกๆ ถ้าแลกุมารผู้ใดเป็นดังกล่าวนานี้ได้ชื่อว่า ลมอริตกระทำโทษ เมื่อตายแล้วให้ตัวเหลืองดังรดด้วยน้ำขมิ้นสด เพราะลมจำพวกนี้บังเกิดเพื่อละอองพระบาท กภาพสิงคสิ์ ดูจากกล่าวนานี้...”.

ลมอันมีพิษ น. โรคลมกลุ่มหนึ่ง ที่มีอาการรุนแรง รักษายาก โบราณแบ่งออกเป็น ๖ ประเภท ได้แก่ ลมกภาพสิงคสิ์ ลมชีวหาสคมม์ ลมมหาสคมม์ ลมทักขิณโรธ ลมตติยาวิโรธ และลมอัมมอ์แอ่น ดังคัมภีร์ขวदार [๔๑/๓๐๔-๓๐๕] ตอนหนึ่งว่า “... อันว่าลมอันมีพิษนั้นมีหกจำพวก เราจะกล่าวไปในเบื้องต้นคือ ลมกภาพสิงสิ์ ๑ ลมชีวหาสคม ๑ ลมมหาสคม ๑ ลมทักขิณโรธ ๑ ลมตติยาวิโรธ ๑ ลมอัมมอ์แอ่น ๑ ... ลมจำพวกเหล่านี้บังเกิดแก่มนุษย์ผู้ใดมนุษย์ผู้นั้นตกเข้าอยู่ในเนื้อมือพระยามัจจุราชเยียวยาเปนอันยากนัก ...”, ลมมีพิษมาก ก็เรียก.

ลมอัคมุขี, ลมอัคมุขี [-อัคสะมุขี, -อัคสะมุ], น. โรคลมมีพิษชนิดหนึ่ง เป็นได้ทั้งเด็กและผู้ใหญ่ ผู้ป่วยมีอาการตื่น ร้องเสียงดัง ชัก หดสติ เป็นต้น ดังคัมภีร์ชวดาร [๔๑/๓๐๖] ตอนหนึ่งว่า “... ลมอัคมุขีนั่น เปนทั้งผู้ใหญ่ทั้งเด็ก ให้ตื่นร้อง แล้วชักแนบไป มิได้สมปกติเลย ...”.

ลมอัษฎากาศ น. โรคชนิดหนึ่ง ผู้ป่วยมักมีอาการชาทั้งตัว ขยับแขน ขาไม่ได้ เชื่อมมึน เป็นต้น ตำราการแพทย์แผนไทยว่า เกิดจากความผิดปกติของลมในเส้นอัษฎากาศ ดังคำอธิบายภาพ แผนนวด [๔/๙๙] ตอนหนึ่งว่า “... อัษฎากาศ จับหาสติมิได้ เข่ม่นทั่วกายชาไปทั้งตัวให้แสง ...”.

ลมอินทรีธนู [-อินทะธนู] น. โรคลมมีพิษชนิดหนึ่ง ผู้ป่วยมีอาการเหมือนไขรากลาก ผิวน้ำตั้งแต่บริเวณชายโครงถึงหน้าผาก เป็นวง ๆ สะดือเป็นสีดำ สีแดง สีเขียว หรือสีเหลือง มีอาการ เพ้อ เป็นต้น โบราณว่าผู้หญิงที่เป็นด้านซ้ายหรือผู้ชายที่เป็น ด้านขวา อาการจะรุนแรง รักษาไม่หาย ดังคัมภีร์ชวดาร [๔๑/๓๐๕] ตอนหนึ่งว่า “... ลมอินทรีธนู เมื่อล้มไข้เหมือน ลากสาด เปนวงล้อมสะดือดำ สะดือแดง สะดือเขียว สะดือ เหลือง เท้าวงน้ำอ้อยงบ แต่ชายโครงตลอดจนหน้าผาก พิษนั้น ให้ผู้อื่นคึงอยู่ในใจ ให้เพ้อพกดั่งผีเข้าอยู่ ถ้าหญิงเปนซ้าย ชายเปนขวา อาการดัด ...”.

ลมอิฐุมอี่แอ่น น. โรคลมอันมีพิษชนิดหนึ่ง ผู้ป่วยมีอาการ ชักตัวงอ หลังแอ่น โบราณว่าถ้าชักจนหลังหัก ก็ถึงแก่ความตาย ดังคัมภีร์ชวดาร [๔๑/๓๐๕-๓๐๖] ตอนหนึ่งว่า “... ลมอิฐุม

อีแอ่นนั้น เมื่อลัมใช้เหมือนสันนิบาต เมื่อจับนั้นอีจุ่มงอไปข้างหน้า อีแอ่นงอไปข้างหลัง ถ้าลันเสียงเพาะเมื่อใดตายเมื่อนั้น ...”.

ลมอุทรวาต [-อุทอนวาต] น. ลมทางชนิดหนึ่ง เกิดกับเด็กที่เกิดวันอังคาร เด็กจะร้องไห้ในเวลาเย็นทุกวัน ตั้งแต่อยู่ในเรือนไฟจนถึง ๓ เดือน แต่จะหายไปเอง หรือเลิกร้องไห้ ชาวบ้านเรียก “ร้องไห้ ๓ เดือน” เมื่อมีอาการจะทำให้ท้องขึ้น ขนลุกชัน เชื้อมมัว หอบ เป็นต้น ถ้าอายุเกิน ๓ เดือน ขึ้นไปแล้ว ยังรักษาไม่หาย จะมีอาการชูปผอม ท้องขึ้น อาเจียน จุกเสียด เป็นต้น ในที่สุดจะชักมือกำเท้าอ ตาซ่อนสูง ดังคัมภีร์ประณมจินดา [๑๕/๑๖๖] ตอนหนึ่งว่า “... ชื่อลมอุทรวาต กระทำให้ร้องไห้ แต่ยังอยู่ในเรือนเพลิง ไปจน ๓ เดือนเป็นกำหนด จึงจะหายไปเอง ถึงแพทย์จะให้ยากก็ไม่หาย เมื่อถอยลงมาจากศีรษะ แลลงทรวงอกนั้นแล้ว ลงมาตั้งอยู่ในนารีจึงเรียกว่าลมกองใหญ่ พัดขึ้นมาตามนารี ตามเส้นซิดกระดูกสันหลังขึ้นมาในอกแลลำคอ จนไปถึงช่องหูขวาแลกระหม่อม ถ้าเป็นข้างขึ้นตายข้างแรมไม่ตาย แลประเภทดังนี้คือ ต้องตะบองราหูก็ว่า กุมาทสังข์ก็ว่า อักขมุขีก็ว่า แลสะพัน ๓ จำพวกนี้ หญิงชายก็ดีเป็นดุจเดียวกัน ...”, ตะพันไฟ ลมตะบองราหู หรือ สะพันไฟ ก็เรียก.

ลมไฮก น. โรคลมชนิดหนึ่ง เกิดที่ลำไส้ใหญ่ ผู้ป่วยมีอาการปวดท้องท้องอืดเพื่อ จุกเสียด วิงเวียน ใจ มีเสมหะในลำคอมาก เป็นต้น ดังตำราโรคนิทานคำฉันท [๓๕/๑๓๖] ตอนหนึ่งว่า “... ไล่ใหญ่ธาตูปถวิ เมื่อกระสิแตกร้าวฉาน ปวดท้องใช้สามาน ย่อมท้องขึ้นแลท้องพอง ให้โทษเปนต่างๆ หุรนร่างวิงเวียนใน ตามืด

ลูกไม้ไหว ทั้งให้ไอออกอาเจียน หาวเรอขัดในอก หลังไหล่ฟก
 เปนพื้นเพียน เสมหะมักเบียดเบียน แน่นปะทะลำคอซัง
 ร้อนคอร้อนท้องน้อย วาตาพลอยถอยกำลัง ลมกลัดพัดขัดคั่ง
 เรอปะทะเปนลมโสก ทั้งนี้ใช้อื่นไกล โทษไล่ใหญ่ก่อเกิดโรค
 ผิดจะแก้ตามโหลก ตำหรับโรคไล่ใหญ่...”, ลมโหก ก็เรียก.

ลวณะ [ละวะนะ] ดู เค็ม.

ลลิกา น. ไช้ข้อ เป็นองค์ประกอบ ๑ ใน ๑๒ สิ่งของธาตุน้ำ.

ลของพระบาท ดูใน ละออง.

ละบอง น. โรคชนิดหนึ่ง ผู้ป่วยมักมีอาการปวดบวมตามข้อต่าง ๆ
 อาจเกิดได้กับทุกข้อต่อของร่างกาย ภายในข้อที่บวมนั้นมี
 น้ำเป็นเมือกข้น ดังคัมภีร์ตักกศิลา [๑/๔๐] ตอนหนึ่งว่า “... ชื่อ
 ละบองกาลบังเกิดแต่เมษุขหญิงชายทั้งหลาย ถ้าแพทย์มีรู้
 สำคัญว่าลมจะโปง เปนปฏิกษัตตังไม่รู้ถึงโรค ครีสนวรรณ
 นั้นดูพิกาล แล้วให้ปล่อยปลิงประคบเท้า ยาร้อนอกกลมซับ
 โลหิตออก ให้หมอนวดคนใช้นั้นไม่สู้ เจ็บนักเที่ยวเดินไปได้
 บวมตามข้อตามเกลียวปฏิกษัต ถ้าแพทย์ไม่รู้ถึงโรค ทำพิศม์
 จะตายด้วยกาลหมู่นี้...”, ลมลำบอง ก็เรียก.

ละบองราหู ดู ลำบองราหู.

ละยอม ดู ระยอม.

ละลอก น. โรคผิวหนังชนิดหนึ่ง เป็นเม็ดมีหนอง, ผิละลอก
 ผิลำมะลอก ลำมะลอก หรือ หัวลำมะลอก ก็เรียก. เขียนว่า
 ระลอก ก็มี.

ละลอกแก้ว น. ผิภาพชนิดหนึ่ง ผู้ป่วยมีผิขึ้นตามส่วนต่าง ๆ ของ
 ร่างกาย ผินี้อาจมีขนาดตั้งแต่เล็กจนถึงใหญ่ ภายในอาจมี

หนองใส เรียก ฝีละลอกแก้ว เมื่อรุนแรงขึ้นผู้ป่วยจะมีไข้สูง ทำให้เกิดไข้พิษ เรียก ไข้ละลอกแก้ว ดังคัมภีร์ตักกศิลา [๑/๓๕] ตอนหนึ่งว่า “... ที่นี้จะว่าด้วยลักษณะไข้ละลอกแก้ว เกิดในท่ามกลางไข้พิษ มีลักษณะสัญญาณเกิดเท่าผลผักปลังก็มี เท่าเม็ดถั่วดำก็มี เท่าเม็ดถั่วเขียวก็มี เท่าเม็ดจิ้งจอกก็มี เปนเงาหนองก็มี ให้แพทย์เร่งรักษาให้จงดี ...”.

ละออง น. โรคเด็กชนิดหนึ่ง เกิดกับทารกแรกเกิดถึงเด็กอายุไม่เกิน ๕ ขวบ ๖ เดือน ผู้ป่วยมีผ้าบาง ๆ เกิดขึ้นในปาก ลำคอ กระพุ้งแก้ม หรือบนลิ้น ผ้าบาง ๆ นี้อาจมีสีต่าง ๆ กัน ทำให้มีชื่อเรียกแตกต่างกันไป นอกจากนี้ ยังมีเจ้าเรือน และชื่อเรียกแตกต่างกันไปตามวันเกิดของผู้ป่วยด้วย เช่น ละอองแก้ววิเชียร เป็นละอองที่เกิดกับเด็กที่เกิดวันจันทร์ มีชาน้ำเป็นเจ้าเรือน ละอองที่อาจทำให้มีอาการรุนแรงขึ้นถึงตายได้ เรียกละอองพระบาท เช่น ละอองมหาเมฆ ละอองเปลว ไฟฟ้า ละอองแก้ววิเชียร.

ละอองแก้วมรกต, ละอองแก้วมรกต น. ละอองที่เป็นกับทารก หรือ เด็กที่เกิดวันอังคาร มีชานแดงเป็นชานเจ้าเรือน ผู้ป่วยมักมีอาการหน้าเขียวคล้ำจนเกือบดำ ลิ้นกระด้างคางแข็ง อ้าปากไม่ได้ ชัก เท้ากำมือกำ ถ้าวักษาไม่หายอาจตายได้ ดังคัมภีร์ ประถมจินดา [๑/๓๕๖] ตอนหนึ่งว่า “... ที่นี้จะกล่าวลักษณะ ละอองแก้วมรกต เมื่อจะบังเกิดขึ้นนั้นร้ายนักมักให้หน้าเขียว ดำ ก็ดีแลให้ชักชักเท้ากำมือ อ้าปากมิออกให้ลิ้นกระด้างคางแข็ง ถ้าแก้มิพังกุมารผู้นั้นจะตายเปนเที่ยง ...”. ดู ละออง ประกอบ.

ละอองแก้ววิเชียร น. ละอองที่เป็นกับทารกหรือเด็กที่เกิดวันจันทร์ มีชาน้ำเป็นชานเจ้าเรือน ผู้ป่วยมักมีฝ้าบาง ๆ สีขาวเป็นมัน เมื่อเกิดขึ้นในปาก ลำคอ กระพุ้งแก้ม หรือบนลิ้น มักมีอาการท้องขึ้น ท้องอืดมาก ท้องร่วนนับครั้งไม่ถ้วน เบื่ออาหาร เมื่อรุนแรงขึ้นผู้ป่วยจะมีไข้ นอนไม่หลับ สะดุ้ง ผวา ไอ่มาง ชัก ตาเหลือกขึ้น ดังคัมภีร์ประณมจินดา [๑/๓๓๘] ตอนหนึ่งว่า “... อันว่าลักษณะละอองแก้ววิเชียรนั้น ท่านให้พิจารณาดูในเพดานแลลิ้นแลกระพุ้งปากทั้ง ๒ ถ้าเห็นขาวดังกล่ำมะพร้าว ยังไม่ได้ชูदनั้นชื่อว่าล่องพระบาท เกิดเพื่อหละแสงพระจันทร์ กระทำให้ลงไปจนตาแขง จะนับเวลามีได้ส่วนลงก็ให้ลงไป ส่วนท้องขึ้นก็ขึ้นไปเพนกำลัง สมมุติว่าทั้งขึ้นทั้งลงแพทยจะรักษายากนัก แลพิจารณาเพดานแลลิ้น แลกระพุ้งแก้มทั้ง ๒ นั้นเห็นขาวเพนมันเลือกดุจมะพร้าวทึนนั้น ชื่อว่าล่องแก้ววิเชียรเกิดเพื่อทรงน้ำ กระทำให้เลือกไปทั้งปากจะกินเข้านมก็มีได้ ถ้าแพทย์วางยาขอบจึงตกไปที่เดียวมิได้กลับขึ้นอีก ถ้าแลยามีขอบเพนแต่ประทั้งอยู่ ...”. ดู ละออง ประกอบ.

ละอองทับทิม ดู ละอองเปลวไฟฟ้า.

ละอองเนียรกรรณิ, ละอองเนียรกันดี น. ละอองที่เป็นกับทารกหรือเด็กที่เกิดวันศุกร์มีชานข้างเป็นชานเจ้าเรือน ดังตำรายาศิลาจารึกในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม [๔/๓๑] ตอนหนึ่งว่า “... จะกล่าวลักษณะกุมารกุมาริ เกิดวันศุกร์ทรงข้างเป็นเจ้าเรือน ทรงกลบเป็นทรงจร หละชื่อแสงพระจันทร์ ละอองชื่อเนียรกรรณิ ลมชื่ออริศ จรประจำทรงข้างวันศุกร์ ในอาการทรงข้างนั้น เขมามากขึ้นในเรือนไฟ ถ้าขึ้นหลายชั้น

ขึ้นมาแต่ลำคอถึงลิ้นแล้วดาษไปทั้งปาก ให้ไอออกแห้ง ให้ลงให้ราก กระหายน้ำ กินข้าว กินนมมิได้...”. ดู ละออง ประกอบ.

ละอองเปลวไฟฟ้า น. ละอองที่เป็นกับทารกหรือเด็กที่เกิดวันเสาร์ มีช่างโจรเป็นช่างเจ้าเรือน และทารกหรือเด็กที่เกิดวันอาทิตย์ มีช่างเพลิงเป็นช่างเจ้าเรือน ผู้ป่วยมักมีเม็ดหรือยอดสีแดง คล้ายสีชาดหรือสียอดทับทิม ผุดขึ้นมาตามผ้าบาง ๆ ที่เกิดขึ้นในปาก ลำคอ กระพุ้งแก้ม หรือบนลิ้น เมื่อรุนแรงขึ้นมักมีอาการ ลิ้นกระด้างคางแข็ง ตาค้าง ชัก เท้ากำมือกำ ตัวร้อนจัด ดังคัมภีร์ประถมจินดา [๑/๓๘๐] ตอนหนึ่งว่า “... อันว่าลักษณะของพระบาทอันชื่อว่าเปลวไฟฟ้า ละอองทับทิมก็ว่านั้น เมื่อจะตั้ง ก็บังเกิดขึ้นเมตยอดแดง ดังน้ำชาด มิฉะนั้นดูจดัง ยอดทับทิมกระทำพิศม์ ให้ลิ้นกระด้างคางแข็งแลให้ตาแข็ง ให้ชักเท้ากำมือ ให้ตัวร้อนเปนกำลั้ง ถ้าแก้มิทันท่านกำหนดไว้ แต่เข้าจนเที่ยงตาย ถ้าแพทย์จะรักษาท่านห้ามอย่าให้วางยา อันร้อน เข้าเล่า น้ำมัน น้ำซ่ม นั้นเลย ท่านให้แก้ด้วยยาอันเย็นหอม ฝาด ขมนั้นจึงรอดชีวิตรแลของพระบาท ๓ ประการนี้ ดูจกัน ...”, ละอองทับทิม ก็เรียก. ดู ละออง ประกอบ.

ละอองพระบาท ดูใน ละออง.

ละอองมหาเมฆ น. ละอองที่เป็นกับทารกหรือเด็กที่เกิดวันพฤหัสบดี มีช่างโคเป็นช่างเจ้าเรือน ผู้ป่วยมักมีเม็ดยอดสีม่วงคล้ำขึ้นในปาก เมื่อรุนแรงขึ้นจะมีอาการหน้าเขียว ชักเท้ากำมือกำตาซ้อนสูง อุจจาระปัสสาวะไม่ออก ดังคัมภีร์ประถมจินดา [๑/๓๒๖] ตอนหนึ่งว่า “... อันว่าลักษณะของพระบาท อันชื่อว่ามหาเมฆนั้น เมื่อจะบังเกิดตั้งขึ้นดังดอกกนกแบกซ้ำ กระทำ

พิศมน์นั้นมากกล้านัก จับให้หน้าเขียว ชักเท้า กำมือ แลให้ตา
ซ้อนดูสูง แล้วให้อุจารปัสสาวะมิตก ...”. ดู ละออง ประกอบ.

ละอองแสงเพลิง น. ละอองที่เป็นกับทารกหรือเด็กที่เกิดวันพุธ
มีขางสะกอกเป็นขางเจ้าเรือน ผู้ป่วยมักมีฝ้าขาวตามกระพุ้งแก้ม
ซึ่งเมื่อเป็นอยู่หนึ่งวันกับหนึ่งคืนแล้วจะเปลี่ยนเป็นสีเขียวคล้ำ
เมื่อรุนแรงขึ้น ผู้ป่วยจะมีอาการเชื่อมมีน ท้องร่วง อุจจาระ
สีเขียว ดังคัมภีร์ประถมจินดา [๑/๓๑๖] ตอนหนึ่งว่า “... อันว่า
ลักขณลออง อันชื่อว่าแสงเพลิงนั้น บังเกิดขึ้นเพื่อทรงสกอ
เมื่อแรกเกิดนั้นกระทำให้กระชาวข้างกระพุ้งปาก อยู่วันหนึ่ง
กับคืนหนึ่งก็ให้คล้ำเขียวเข้าดั่งใบไม้ แล้วทำพิศมน์ ให้เชื่อมมีน
ให้ลงท้องให้อุจารนั้นเขียวดั่งใบไม้ด้วยเหตุว่า ละอองนั้นลั่นลง
ไปจับเอาไส้อ่อนแลขั้วดินนั้น ...”. ดู ละออง ประกอบ.

ลักกะจัน, ลักกะจันทน ดู ลักจัน.

ลักจัน น. เครื่องยาที่เป็นแก่นแห้งสีแดงของพืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า
Dracaena cochinchinensis (Lour.) S. C. Chen ในวงศ์
Dracaenaceae มีชื่อสามัญว่า lignum dracaenae พืชนี้เมื่อ
แก่นมีเชื้อราเจริญลงไปเนื้อไม้ทำให้เนื้อไม้มีสีแดง มีลักษณะ
เป็นเนื้อโปร่งและเบาถึงเนื้อแน่นและหนัก ปริ่ง่าย ผิวเรียบถึง
ขรุขระ ไม่สม่ำเสมอ สีขาวแกมสีชมพูถึงสีแดงเข้ม ถึงสีม่วงดำ
อาจมีร่องตามยาว รอยตัดสีแดง กลิ่นหอมเล็กน้อย แพทย์
แผนไทยใช้ลักจันแทนจันทนแดง (*Pterocarpus santalinus* L. f.)
ตั้งแต่สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นจนถึงปัจจุบัน จนเป็นที่เข้าใจ
โดยทั่วไปว่า ลักจัน คือ จันทนแดง ตำราสรรพคุณยาไทยว่า
มีรสผาดเล็กน้อย สรรพคุณแก้พิษไข้ ทั้งภายในและภายนอก

บำรุงหัวใจ แก้พิษฝีที่มีอาการอักเสบ อาการปวดบวม, ลักจัน
จันท์แดง ลักกะจันท์ หรือ ลักจันท์ ก็เรียก. เขียนว่า
ลักกะจัน ก็มี.

ลักจันจันท์แดง, ลักจันท์   ดู ลักจัน.

ลักพิสา   ดู พิลังกาสา.

ลักมีนหลวง   ดู ชุ่มเห็ดเทศ.

ลาหน้   ดู น้อยหน้า.

ลำบอง   ว. บวม.

ลำบองราหู น. โรคชนิดหนึ่ง เกิดกับเด็กตั้งแต่แรกเกิดจนถึงอายุ
๑๒ เดือน ผู้ป่วยมักมีอาการเป็นเม็ดตามร่างกาย และอาการ
อื่น ๆ แตกต่างกันไปในแต่ละเดือน เช่น ลำบองราหูที่เกิด
ในเดือน ๑ เมื่อเริ่มเป็นจะทำให้เจ็บผิวหนัง ขนลุก ผื่นขึ้นทั้งตัว
นอนสะดุ้ง ร้องไห้ไม่มึนน้ำตา, ละบองราหู หรือ กระบองราหู.

ลำพัน, ลำพันแดง, ลำพันหางหมู น. เครื่องยาที่เป็นเหง้าแห้งของ
พืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Enhalus acoroides* (L. f.) Royle
ในวงศ์ Hydrocharitaceae พืชนี้มีชื่อเรียกหลายชื่อ เช่น
หัวขทะเล ว่านน้ำทะเล หญ้าชะเงาใบยาว ลำพันแดงมีรส
และสรรพคุณดังคัมภีร์สรรพลักษณะสรรพคุณ [๒/๓๓๒]
ตอนหนึ่งว่า “... คุณลำพันทั้ง ๒ มีรสอันเผ็ดร้อนเสมอกัน
แก้ไข้เพื่ออุทปิศาจ แก้ลมจุกเสียดแก้พิศมฝี แก้ใช้กำเดา ...”
คัมภีร์สรรพคุณ (แลมहाพิกิต) [๕๑/๔๖๐] ตอนหนึ่งว่า
“... ลำพันทั้ง ๒ มีรสอันเผ็ดร้อนเสมอกัน แก้ไข้เพื่ออุทปิศาจ
แก้ลมจุกเสียด พิษฝี แก้ใช้กำเดา ...” และตำราประมวล
สรรพคุณยาไทย (ภาคสาม) [๒๕/๑๑๒] ตอนหนึ่งว่า
“... ใช้หัวของไม้นี้ปูลูกรับประทานเป็นยาขับลมในลำไส้แก้

จุกเสียด แน่นเฟ้อ แก้เตโชธาตุพิการ ...” และตำราไม้เทศเมืองไทย [๔๕/๔๙๑] ตอนหนึ่งว่า “... เป็นยาขับลมในลำไส้ได้ดี ...”.

ลำมะลอก ดู ละลอก.

ลำลาบ ก. เปื่อยลामเป็นแนวออกไป.

ลั่นกระด้างคางแข็ง ก. อาการลั่นแข็งขยับขากรรไกรไม่ได้ เกิดได้จากหลายสาเหตุ เช่น อาการไข้สูง ลมชีวหัสตมภ์ ลมอัมพฤกษ์ อัมพาต ลมชักชินโรธ.

ลั่นฟ้า ดู เพกา.

ลูกใต้ดิน ดู เจตมูล, เจตมูลเพลิง.

ลูก น. ๑. เรียกสิ่งที่จะสืบเป็นพันธุ์ไม่ว่า ลูกไม้, ผลไม้ ก็เรียก. ๒. เรียกตัวยาสุมุไพรชนิดใดชนิดหนึ่งโดยเฉพาะที่มีลักษณะกลมหรือเกือบกลม โดยใช้คำ ลูก ประกอบข้างหน้า เช่น ลูกเอ็น ลูกจันทร์ ลูกเบญจानी. ๓. ผู้มีกำเนิดจากพ่อแม่.

ลูกกลอน น. ยาแผนโบราณไทยรูปแบบหนึ่ง มีลักษณะเป็นเม็ดกลมเตรียมได้โดยการนำเครื่องยาตามตำรับยา บดให้ละเอียดผสมน้ำผึ้ง หรือน้ำกระสายอื่น ๆ ทำเป็นเส้นขนาดต่าง ๆ ตามต้องการ ตัดเป็นส่วน ๆ ขนาดเท่ากัน นำแต่ละส่วนมาปั้นเป็นเม็ดกลม แล้วทำให้แห้งสนิท โดยทั่วไปใช้เป็นยากิน ดังคัมภีร์ธาตุวิวรรณ์ [๓๒/๒๑๐] “... ยาแก้บิดหัวลูก เอาชันผง น้ำตาลหม้อ เคล้ากันปั้นเป็นลูกกลอนกิน ...”, ยาลูกกลอน ก็เรียก.

ลูกจันทร์ น. เครื่องยาที่เป็นเมล็ดแก่และแห้งของพืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Myristica fragrans* Houtt. วงศ์ Myristicaceae มีชื่อสามัญว่า nutmeg ลักษณะค่อนข้างกลม รูปไข่หรือทรงรี เส้นผ่าน

ศูนย์กลางประมาณ ๒ เซนติเมตร ยาวประมาณ ๓ เซนติเมตร ผิวสีน้ำตาลอ่อน เป็นร่องแบบร่างแห ปลายด้านกว้างมีแผ่นหนูน้อยเยื้องศูนย์กลาง กว้างประมาณ ๕ มิลลิเมตร และมีร่องโย่งไปยึดติดกับฐานอวูลที่อยู่ปลายด้านที่แคบ ฐานอวูลมีลักษณะกลมแบน สีคล้ำ เนื้อในมีจุด และเส้นสีน้ำตาลเข้ม กลิ่นหอม ตำราสรรพคุณยาไทยว่า มีกลิ่นหอม รสฝาดร้อน มีสรรพคุณบำรุงกำลัง บำรุงธาตุ แก้อาตุพิการ ขับลม แก้จุกเสียด แก้กำเเดา แก้อ่อนในกระหายน้ำ บำรุงโลหิต เป็นต้น นอกจากนี้ ยังใช้เป็นเครื่องเทศ. ดู *จันทน์เทศ* และ *ดอกจันทน์* ประกอบ.

ลูกชีลา ดู ลูกผักชี.

ลูกประคบ ก. เครื่องยาที่ห่อผ้า ผูกเป็นลูกกลม ๆ เมื่อจะใช้นำมาทำให้ร้อน แล้วนวดหรือคั้นบริเวณที่ต้องการ.

ลูกผักชี น. เครื่องยาที่เป็นผลของพืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Coriandrum sativum* L. ในวงศ์ Apiaceae มีชื่อสามัญว่า coriander มีรสและสรรพคุณดังคัมภีร์สรรพลักษณะสรรพคุณ [๒/๓๖๖] ตอนหนึ่งว่า “... คุณผลผักชีมีรสร้อนหวาน บำบัดโรคในอก เจริญไฟธาตุ แก้อาเจียน แก้ไข้ แก้ฤษดวงในตา ...” ตำราสรรพคุณยา ฉบับของกรมหลวงวชิราวุธราชสนธิ [๔๒/๑๓] ตอนหนึ่งว่า “... จะกล่าวสรรพคุณผักชี มีรสอันขม ฝาด หวาน รู้แก้ไขอันบังเกิดแต่ทรวง รู้บำรุงธาตุ แก้ปากคอดมิลบาย รู้แก้สอึกแก้กระหายน้ำ แก้เหียน แก้โรคอันบังเกิดแต่จักษุ ...” และตำราประมวลสรรพคุณยาไทย (ภาคสอง) [๒๔/๑๙๙] ตอนหนึ่งว่า “... ลูกรับประทานขับลมในลำไส้ แก้ท้องขึ้นอืด

เพื่อ บำรุงธาตุ แก้สะอึก แก้กระหายน้ำ แก้คลื่นเหียน อาเจียน
แก้ตาเจ็บ ...”, ซีลา ผลซีลา ผลผักชี ผลผักชีจีน ลูกซีลา
หรือ ลูกผักชีจีน ก็เรียก.

ลูกผักชีจีน ดู ลูกผักชี.

ลูกมะแหน [มะแหน] ดู สมอพิเภก.

ลูกหนู น. ส่วนที่นูนขึ้นบนกล้ามเนื้อเวลาเอามือดึงหรือพันที่แขน,
ต่อมน้ำเหลืองที่โตขึ้นและคลำได้เป็นก้อนบริเวณใต้หู ใต้ขา
กรรไกรล่าง และได้คาง.

ลูกเอ็น, ลูกเอ็ล น. เครื่องยาที่เป็นผลแก่จัดและแห้งของพืชที่มีชื่อ
วิทยาศาสตร์ว่า *Elettaria cardamomum* (L.) Maton ในวงศ์
Zingiberaceae มีรสและสรรพคุณดังคัมภีร์สรรพลักษณะ
สรรพคุณ [๒/๓๔๗] ตอนหนึ่งว่า “... ผลเอนแก้วาโยธาตุกำเรียบ
เพื่อลมอากาศธาตุ ...”. ถ้าใช้เป็นเครื่องเทศ เรียก กระวานเทศ,
ผลเอน ผลเอ็ล หรือ ลูกเอ็ล ก็เรียก.

ลูด ดู ชะลูด.

เล้งจื่อเช่า ดู หญ้าปากกิ้ง.

เลี่ยมสมุท น. ฝีกาฬชนิดหนึ่ง ผู้ป่วยมีเม็ดฝีซึ่งอาจมีขนาดเท่าเมล็ด
ถั่วดำ ขึ้นบริเวณริมฝีปากบนหรือล่าง เมื่อเม็ดฝีนี้แตก จะมี
เลือดไหล เรียก ฝีเลี่ยมสมุท เมื่อรุนแรงขึ้นผู้ป่วยจะมีอาการ
สัปดาห์ร้อนสะท้านหนาว เชื่อมมัว มีไข้สูง เรียก ไข้เลี่ยมสมุท
ตำราการแพทย์แผนไทยว่า หากรักษาไม่ดี อาจทำให้ตายได้
ดังคัมภีร์ตักศิลา [๑/๓๔-๓๕] ตอนหนึ่งว่า “... ที่นี้จะว่าด้วย
ลักษณะเลี่ยมสมุทเกิดแต่ริมฝีปากทั้งสองเกิดริมฝีปาก ข้างบน
ข้างล่างก็มี ลางที่เปนมัดเท่าเม็ดถั่วดำก็มี ให้แตกเร็ว

เปนโลหิตไหล ทำพิศมให้จับสท้านร้อนสท้านหนาว ให้เชื่อมมัว
ให้แพทยเร่งประคบยาให้จงดี ถ้าทำไม่ดีตายแล ...”.

เลือกปาก ว. อาการที่รู้สึกเป็นเมือกเหนียวในปาก ใน “แผนนวด”
ของตำรายาศิลาจารึกในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม [๔/๑๕]
มีจุดนวดบนเส้นสมุณาสำหรับแก้เค็มปากเลือกปาก.

แล่ง น. หน่วยในมาตราดวงตามวิธีประเพณีของไทย ๒ จังออน
เท่ากับ ๑ แล่ง, ๒ แล่ง เท่ากับ ๑ ทะนาน.

แลงแวง ดู สมุลแว้ง.

โลมา น. ชน เป็นองค์ประกอบ ๑ ใน ๒๐ สิ่งของธาตุดิน.

โลหะकुलมะ น. कुलมะชนิดหนึ่ง ทำให้เกิดก้อนหรือदानบริเวณ
ช่องท้องเหนือสะดือ ดังคัมภีร์มัญจุสารวิเชียร [๔๑/๘๓๘]
ตอนหนึ่งว่า “... อันว่าลมก้อน, ดาล์อันตั้งอยู่ เบื้องบนแห่งนาภี
ชื่อว่าโลหะकुलมะ ...”.

โลหิตเกิดแต่กระดูก น. โลหิตปรกติโทษประเภทหนึ่ง ตำรา
การแพทย์แผนไทยว่า เกิดจากกระดูก ก่อนมีกระดูกสตรีกมี
อาการปวดทุกข้อกระดูก เหมือนกระดูกจะหลุดออกจากกัน
เจ็บเอว และหลังระบมไปทั้งตัว เป็นต้น เมื่อมีกระดูกมาแล้ว
อาการจึงทุเลาลง ดังตำรายาศิลาจารึกในวัดพระเชตุพน
วิมลมังคลาราม [๔/๑๑๗] ตอนหนึ่งว่า “... ว่าด้วยลักษณะ
ปรกติโลหิต อันบังเกิดแต่ข้ออิฐนั้นเป็นคำรบ ๕ เมื่อจะบังเกิด
กระทำให้ทุกข้อกระดูกดังจะคลาดจากกัน ให้เจ็บเอวและหลัง
ยิ่งนัก มักให้คร้านตนปิดตัวบ่อย ๆ และให้ระบมไปทั้งกาย
บางทีให้จับสท้านร้อนสท้านหนาว และกระทำพิษนั้นต่าง ๆ
ต่อกระดูกมีมาจึงคลาย ...” นอกจากนี้ ในคัมภีร์มหาโชตรัต

[๒/๒๖๕] ยังระบุว่า มีอาการปวดเมื่อยเหมือนกระดูกจะแตก หลุดออกจากกัน ดังความตอนหนึ่งว่า “... อันว่าลักษณะโลหิต อันเกิดแต่อัฐินั้น เมื่อกระดูกจะมีมานั้นให้เมื่อยทุกข้อ ทุกลำนั่น ดังอัฐิจะแตกจะคลาดกันไป ให้เจ็บเอว เจ็บหลัง ให้ปิดคร้าน นอนไปครั้นกระดูกมีมากก็หาย ...” และในคัมภีร์ประถมจินดา [๑/๑๓/๑] ระบุว่า มีอาการเมื่อยทุกข้อกระดูกเหมือนจะหลุด ดังความตอนหนึ่งว่า “... อันว่าลักษณะโลหิตกระดูกอันบังเกิดมา แต่กระดูกนั้น ถ้าสัตว์ผู้ใดใช้ลงมักจะทำให้เมื่อยกระดูกทุกข้อ กระดูกต่อกัน ดังจะคลาดให้เจ็บเอว เจ็บหลังนัก ต่อมีโรคมา จึงหายไป ...”, โลหิตบังเกิดเนื่องมาแต่กระดูก โลหิตอัฐิธาตุตั้ง หรือ โลหิตอันเกิดแต่อัฐิ ก็เรียก.

โลหิตเกิดแต่ผิวเนื้อ น. โลหิตปรกติโทษประเภทหนึ่ง ตำราการแพทย์แผนไทยว่า เกิดจากผิวเนื้อ ก่อนมีกระดูกตรึงมักมีอาการร้อนตามตัว ผิวหนังแดงดังผลตำลึงสุก บางครั้งมีเม็ดผดขึ้นทั่วตัว เหมือนเป็นหัด เหือด เป็นต้น เมื่อมีระดูมาแล้ว อาการจึงทุเลาลง ดังตำรายาติลาจารึกในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม [๔/๑๑๔] ตอนหนึ่งว่า “... ว่าด้วยลักษณะปรกติ โลหิต อันบังเกิดแต่ผิวนี้นั้นเป็นคำรบ ๓ เมื่อจะเกิดนั้น กระทำให้ร้อนผิวนี้นั้นให้แดงไปทั้งกายดุจผลตำลึงสุก บางทีให้ผุดขึ้นมาดุจเมล็ดทรายทั่วทั้งตัว เป็นดังหัดและเหือดและผด บางทีเป็นดวงเป็นลายดุจรากสาต มีพิษร้อนเป็นกำลัง ต่อระดูมีมาจึงคลาย ...” นอกจากนี้ ในคัมภีร์มหาโชดรัต [๒/๒๖๕] ยังระบุว่า เม็ดผดขนาดเท่าใบพุทรา เเท่งบนน้ำอ้อย ดังความตอนหนึ่งว่า “... อันว่าลักษณะโลหิตอันบังเกิดแต่

ผิวเนื้อนั้น เมื่อจะมีระดูมานั้นให้ร้อนผิวเนื้อ ผิวหนัง แลแดง
ดังผลตำลึงสุก บางทีผุดขึ้นดังเมดผดแลเท่าใบพุทราเท่าวง
น้ำอ้อยก็มี ... ครั้นระดูมีมากก็หาย ...” และในคัมภีร์ประถม-
จินดา [๑/๑๓๑] ระบุว่า ผิวหนังแดง และมีเม็ดผดขึ้น ดังความ
ตอนหนึ่งว่า “... อันว่าลักษณะโลหิตระดูอันบังเกิดมาแต่เนื้อนั้น
ถ้าสตรีผู้ใดใช้ลงมักกระทำให้ร้อนในผิวเนื้อ ผิวหนังแดงดัง
ผลตำลึงสุกผุดขึ้นเปนยอดผด แล้วให้คันทั้งตัวต่อมีระดูมา
จึงหายไป ...”, โลหิตเนื่องมาแต่ผิวเนื้อ โลหิตมังสังชาตัง หรือ
โลหิตอันบังเกิดแต่ผิวเนื้อ ก็เรียก.

โลหิตเกิดแต่เส้นเอ็น น. โลหิตปรกติโทษประเภทหนึ่ง ตำราการแพทย์
แผนไทยว่า เกิดจากเส้นเอ็น ก่อนมีระดูสตรีมักมีอาการสะบัด
ร้อนสะท้านหนาว หรือครั่นเนื้อครั่นตัว ตัวร้อน ปวดหัวมาก
เชื่องมัว เป็นต้น เมื่อมีระดูมาแล้วอาการจึงทุเลาลง ดังตำรา
ยาศิลาจารึกในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม [๔/๑๑๖]
ตอนหนึ่งว่า “... ลักษณะโลหิตอันบังเกิดแต่เส้นเอ็นนั้นเป็น
คำรบ ๔ เมื่อจะบังเกิดนั้นกระทำให้จับสะบัดร้อนสะท้านหนาว
และให้ผิวเนื้อร้อน ให้ปวดศีรษะเป็นกำลัง ให้เชื่องมัวหาเวลา
มิได้ ต่อระดูมีมาจึงคลาย ...” ในคัมภีร์มหาโชดรัต [๒/๒๖๕]
ระบุว่า มีอาการเหมือนเป็นไข้ ดังความตอนหนึ่งว่า “... อันว่า
ลักษณโลหิตอันเกิดแต่เส้นเอ็นทั้งปวงนั้นเมื่อระดูจะมีมานั้น
ให้เปนดุจไข้จับ ให้สะบัดร้อนสะท้านหนาวปวดศีรษะเป็นกำลัง
ครั้นระดูมีมากก็หายไปแล ...” และในคัมภีร์ประถมจินดา
[๑/๑๓๑] ระบุว่า มีอาการเจ็บทั่วตัว ดังความตอนหนึ่งว่า
“... อันว่าลักษณะระดูอันบังเกิดแต่เส้นเอ็นนั้น ถ้าสตรีผู้ใดใช้ลง

มักกระทำให้เจ็บตัวทั่วสารพวงค์กาย แลให้สับตร้อนสะท้อนหนาว แล้วให้จับปวดศีรษะเป็นกำลังต่อมิดูมาจึงหายไป ...”, โลหิตินหารูชาตัง โลหิตเนื่องมาแต่เส้นเอน โลหิตบังเกิดเนื่องมาแต่เส้นเอ็น หรือ โลหิตอันเกิดแต่เส้นเอ็น ก็เรียก.

โลหิตคลอบุตร น. โลหิตทุจจริตโทษประเภทหนึ่ง ตำราการแพทย์แผนไทยว่า เป็นโลหิตระดูของสตรีหลังคลอดบุตร เมื่อเริ่มมีอาการจะมีเลือดคั่ง ไหลเวียนไม่สะดวก แล้วจับเป็นลิ่มเป็นก้อน มีอาการจุกแน่น เกร็ง ขบพัน ตาเหลือก ตาซ้อน ขอบตาเขียว ริมฝีปากเขียว เล็บมือเล็บเท้าเขียว เป็นต้น ดังตำรายาศิลาจารึกในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม [๔/๑๑๙] ตอนหนึ่งว่า “... กล่าวด้วยลักษณะโลหิตทุจจริตโทษ คือ โลหิตคลอบุตรนั้นเป็นคำรบ ๓ เมื่อจะบังเกิดนั้น กระทำให้โลหิตนั้นคั่งเข้าเดินมิได้สะดวก แล้วตั้งขึ้นเป็นลิ่มก้อน ให้แตกขึ้นแตกลง บางทีให้คั่งขบพันตาเหลือกตาซ้อน ให้ขอบตาเขียว ริมฝีปากเขียว เล็บมือเล็บเท้าเขียว สมมติว่าปัสสาวะเข้าสิง ...”.

โลหิตตกหมกซ้ำ น. โลหิตทุจจริตโทษประเภทหนึ่ง ตำราการแพทย์แผนไทยว่า เป็นโลหิตระดูอันเกิดจากการใช้ยาบำบัดอาการโลหิตเน่าไม่ได้ผล ทำให้โรคกำเริบขึ้น เกิดเป็นฝีต่าง ๆ เช่น ฝีมดลูก ฝีปอดคว่ำ ฝีเอ็น ฝีอัคนีสัน ฝีปลวก มานโลหิต ดังตำรายาศิลาจารึกในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม [๔/๑๒๓-๑๒๔] ตอนหนึ่งว่า “... ว่าด้วยลักษณะโลหิตทุจจริตโทษ คือ โลหิตตกหมกซ้ำนั้นเป็นคำรบ ๕ ก็อาศัยแห่งโลหิตเน่าซึ่งแพทย์ว่ายาประคบ ยาผาย ยาขับโลหิต มิได้ถึงกำลังโลหิต และโลหิตนั้นจึงระส่ำระสายออกมีกลิ่นเหม็น จึงตกหมกซ้ำอยู่ จึงได้ชื่อว่า

โลหิตตกหมกข้าดังนี้ บางทีตกข้าอยู่ในเส้นเอ็นสันหลังและหัวเห่า เมื่อจะให้โทษนั้นก็คุมกันเข้ากระทำให้เป็นฝีมดลูกฝิ่ปอดคว่ำฝิ่เอ็น และฝิ่อัคนีสันห์ และฝิ่ปลวก และมานโลหิต ...”.

โลหิตต้องพิฆาต น. โลหิตทุจริตโทษประเภทหนึ่ง ตำราการแพทย์แผนไทยว่า เป็นโลหิตระดูของสตรีที่มีประวัติตกต้นไม้ ถูกทุบตี เป็นต้น ทำให้โลหิตผิดปกติ ระคนกับระดูแห้งกรังติดกระดูกสันหลัง ดังตำรายาศิลาจารึกในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม [๔/๑๒๑] ตอนหนึ่งว่า “... ว่าด้วยลักษณะโลหิตทุจริตโทษ คือ โลหิตต้องพิฆาตอันตกต้นไม้ และต้องทุบถองตีโถมัน เป็นคำรบ ๓ ... ถ้าสตรีภาพผู้ใดเป็นดังกล่าวนั้นมาแล้วแต่หนหลังนั้น ท่านว่าใช้ถึงซึ่งพิฆาตนัก โลหิตนั้นกระทบข้าหัว เข้าระคนกับโลหิตระดู จึงแห้งเข้ากรังติดกระดูกสันหลังอยู่ จึงได้ชื่อว่าโลหิตระดูกรังแห้งก็ดีเพราะอาศัยโลหิตพิการดังนี้ ...”, โลหิตระดูกรัง ก็เรียก.

โลหิตทุจริตโทษ น. ความผิดปกติของระดู รวมถึงอาการต่าง ๆ ที่เกิดร่วมกับความผิดปกติของระดู ตำรายาศิลาจารึกในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลารามว่า เป็นความผิดปกติซึ่งเกิดกับสตรีที่มีสามีแล้ว แบ่งตามสาเหตุการเกิดเป็น ๕ ประเภท ได้แก่ โลหิตระดูร้าง โลหิตคลอบุตร โลหิตต้องพิฆาต โลหิตเน่า และโลหิตตกหมกข้า ดังตำรายาศิลาจารึกในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม [๔/๑๑๔] ตอนหนึ่งว่า “... ลำดับนี้จะกล่าวด้วยนัยหนึ่งใหม่ ว่าด้วยลักษณะโลหิตทุจริตโทษ ๕ ประการสืบต่อไป คือโลหิตระดูร้าง โลหิตคลอบุตร โลหิตต้องพิฆาต อันตกต้นไม้ และต้องทุบตีโถมัน โลหิตเน่า

โลหิตตกหมกซ้ำ เป็น ๕ ประการด้วยกัน อันบังเกิดแก่สตรีภาพ
ทั้งหลาย อันมีสามีแล้วกล่าวไว้ดังนี้ ...”, พุจริตโลหิต หรือ
พุจริตโลหิตโทษ ก็เรียก.

โลหิตนหารูชาตัง ดู โลหิตเกิดแต่เส้นเอ็น.

โลหิตเน่า น. โลหิตพุจริตโทษประเภทหนึ่ง ตำราการแพทย์แผนไทยว่า
เกิดจากโลหิตระดูร้าง โลหิตคลอบุตร โลหิตต้องพิฆาต
และโลหิตตกหมกซ้ำ ที่ปล่อยทิ้งให้เรื้อรังจนเน่า ทำให้เกิด
อาการต่าง ๆ แทรกซ้อนขึ้น เช่น เกิดจ้ำตามผิวหนังเป็นสีดำ
แดง เขียว หรือขาว หรือเป็นตุ่มขนาดเล็ก ทำให้มีอาการ
คันมาก ดังตำรายาศิลาจารึกในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม
[๔/๑๒๒] ตอนหนึ่งว่า “... ว่าด้วยลักษณะโลหิตพุจริตโทษ คือ
โลหิตเน่านั้นเป็นคำรบ ๔ ก็อาศัยแห่งโลหิตระดูร้างโลหิต
คลอบุตร โลหิตต้องพิฆาตและโลหิตตกหมกซ้ำเจือมาเน่าอยู่
จึงเรียกว่าโลหิตเน่า ... ในเมื่อจะให้โทษนั้น โลหิตอันเน่ามีพิษ
อันกล้ำแล่นไปทุกชุมชน บางทีแล่นเข้าจับหัวใจ บางทีแล่น
ออกผิวหนัง ผุดเป็นวง ดำ แดง เขียว ขาว ก็มี บางทีผุดขึ้น
ดังยอดผุด กระทำพิษให้คันเป็นกำลัง ให้ทรมนทรมายิ่งนัก ...”.

โลหิตเนืองมาแต่ดี ดู โลหิตอันบังเกิดแต่ปิตตสมุฏฐาน.

โลหิตเนืองมาแต่ผิวหนัง ดู โลหิตเกิดแต่ผิวหนัง.

โลหิตเนืองมาแต่เส้นเอ็น ดู โลหิตเกิดแต่เส้นเอ็น.

โลหิตบังเกิดแต่ชั่วดี ดู โลหิตอันบังเกิดแต่ปิตตสมุฏฐาน.

โลหิตบังเกิดแต่ดวงหทัย น. โลหิตปรกติโทษประเภทหนึ่ง ตำรา
การแพทย์แผนไทยว่า เกิดจากจิตใจ ก่อนมีระดูสตรีมักมี
อาการหงุดหงิดง่าย โกรธง่าย บ่น เพ้อ เป็นต้น เมื่อระดูมาแล้ว

อาการจึงทุเลาลง ดังตำรายาศิลาจารย์ในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม [๔/๑๑๒] ตอนหนึ่งว่า “... ในที่นี้จะกล่าวปรกติโลหิต อันบังเกิด แต่ดวงหทัยนั้นก่อนเป็นปฐม เมื่อจะบังเกิดนั้น กระทำให้ดวงจิตระส่ำระสาย ให้จิตนั้นลอยไป และให้เพ้อปนว่าหาสติไม่ได้ มักให้ซึ่งโกรธเป็นกำลัง ต่อมีระดูมาแล้ว จึงคลาย ...” นอกจากนี้ ในคัมภีร์มหาโชดรัต [๒/๒๖๔] ยังระบุว่า เมื่อเริ่มมีอาการจะมีขอบตาเขียวร่วมด้วย ดังความตอนหนึ่งว่า “... โลหิตบังเกิดแต่หัวใจนั้น เมื่อจะมีระดูมากให้ระส่ำระสายมักซึ่งมักโกรธ บ้าปน บางทีให้คลั่งละเมอเพ้อพวก เมื่อจะเปนนั้นริมจักขุเขียว ถ้าแพทย์ผู้ใดแก้มิพียงหญิงนั้นจะเสียจริตเปนบ้า ...” และในคัมภีร์ประณมจินดา [๑/๑๓๑] ยังระบุว่า เมื่อมีอาการจะมีริมฝีปากเขียว ตาเขียวร่วมด้วย ดังความตอนหนึ่งว่า “... อันว่าลักษณะโลหิตระดู อันบังเกิดมาแต่หทัยนั้น ถ้าสตรีผู้ใดใช้ลงมักให้ระส่ำระสาย คลั่งไคล้ไหลหลงให้ซึ่งโกรธ เมื่อขณะนั้นให้ริมฝีปากเขียว ตาเขียว ถ้าแก้มิพียงสตรีผู้นั้นจะมรณเปนอันเที่ยง ...”, โลหิตบังเกิดแต่หัวใจ โลหิตบังเกิดมาแต่หทัย โลหิตระดู อันบังเกิดมาแต่หทัย หรือ โลหิตหทัยงาตัง ก็เรียก.

โลหิตบังเกิดแต่ปิตตสมุฏฐาน น. โลหิตปรกติโทษประเภทหนึ่ง ตำราการแพทย์แผนไทยว่า เกิดจากปิตตสมุฏฐาน ก่อนมีระดูสตรี มักมีอาการคลั่ง โกรธง่าย สวิงสวาย ตัวร้อน เป็นต้น เมื่อมีระดูมาแล้วอาการจึงทุเลาลง ดังตำรายาศิลาจารย์ในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม [๔/๑๑๓] ตอนหนึ่งว่า “... ว่าด้วยลักษณะปรกติโลหิต อันบังเกิดแต่ปิตตสมุฏฐาน เมื่อจะบังเกิด

นั้นจะทำให้คลั่ง มักซึ่งโกรธ ให้สวีสวายหาแรงมิได้กระทำ
ให้ตัวร้อนเป็นเปลวหาสมประดีมิได้ ต่อมีระดูมาแล้วจึงคลาย ...”
นอกจากนี้ในคัมภีร์มหาโชตรัต [๒/๒๖๔] ยังระบุว่า มีไข้ ๔ - ๕ วัน
ซึม ไม่รู้คำรู้รูง นอนสะดุ้งผวา เพื่อ ตกใจง่าย บางครั้งมีผื่นสีดำ
สีแดง ขนาดเท่าแวน้อยย ดังความตอนหนึ่งว่า “... ลักษณะโลหิต
บังเกิดแต่ชั่วคืนนั้น เมื่อระดูมีมาให้ปนไข้ไป ๔ วัน ๕ วัน ให้เชื่อม
ไปไม่รู้วาคำ วารูง แลนอนสะดุ้งหวาดเจรจาด้วยผี คนสมมุติ
ว่าขวัญไปกินเถื่อน เพราะว่าโลหิตนั้นทำเอง บางทีผุดขึ้นมาเหน
ดำ แดง ก็มี เท่าแวน้อยยก็มี ...” และในคัมภีร์ประถมจินดา
[๑/๑๓/๑] ยังระบุว่า เกิดจากดี และดับ ดังความตอนหนึ่งว่า
“... อันลักษณะโลหิตระดูอันบังเกิดมาแต่ดี แต่ดับนั้น ถ้าสตรี
ผู้ใดใช้ลงมักให้เชื่อมมีน เมามัวชบเซา มิได้รู้วารูง วาคำ คินวัน
แล้วให้นอนสะดุ้งหวาดไหวเจรจาด้วยผี สมมุติว่าขวัญกินเถื่อน
โทษทั้งนี้คือโลหิตกระทำเอง ถ้ารู้ไม่ถึงกำหนด ๓ วัน ตาย ...”,
โลหิตเนื่องมาแต่ดี โลหิตบังเกิดแต่ชั่วดี หรือ โลหิตปิตตงชาตัง
ก็เรียก.

โลหิตบังเกิดแต่หัวใจ ดู โลหิตบังเกิดแต่ดวงหทัย.

โลหิตบังเกิดเนื่องมาแต่กระดูก ดู โลหิตเกิดแต่กระดูก.

โลหิตบังเกิดเนื่องมาแต่เส้นเอ็น ดู โลหิตเกิดแต่เส้นเอ็น.

โลหิตบังเกิดมาแต่หทัย ดู โลหิตบังเกิดแต่ดวงหทัย.

โลหิตปรกติโทษ น. ระดูซึ่งเกิดขึ้นเป็นประจำทุกเดือนของสตรี
แต่ละคน รวมถึงอาการต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นร่วมกับระดู แบ่งตาม
สาเหตุการเกิดเป็น ๕ ประเภท ได้แก่ โลหิตเกิดแต่ดวงหทัย
โลหิตเกิดแต่ปิตตสมุฏฐาน โลหิตเกิดแต่ผิวเนื้อ โลหิตเกิดแต่

เส้นเอ็น และโลหิตเกิดแต่กระดูก ซึ่งอาจทำให้เกิดอาการแตกต่างกัน โดยเมื่อมีระดูมาแล้วอาการเหล่านั้นก็จะหายไปหนึ่ง ตำรายาศิลาจารึกในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลารามระบุว่า โลหิตปรกติโทษเกิดกับสตรีพรหมจรรย์ ดังความตอนหนึ่งว่า [๔/๑๑๑-๑๑๒] “... โลหิตปรกติโทษ ๕ ประการ คือ โลหิตสตรีอันเป็นพรหมจารีนั้น และโลหิตทุจริตโทษ ๕ ประการ คือ โลหิตสตรีอันมีสามีแล้ว และโลหิตปรกติโทษ ๕ ประการ นั้น คือโลหิตอันบังเกิดแต่ดวงหทัย คือโลหิตเกิดแต่ปิตตสมุฏฐาน กล่าวคือ ดี คือโลหิตเกิดแต่ผิวเนื้อ คือโลหิตเกิดแต่เส้นเอ็น คือโลหิตเกิดแต่อัฐิ ...”, ปรกติโลหิต หรือ โลหิตระดูปรกติ ก็เรียก.

โลหิตปิตตังชาตัง ดู โลหิตอันบังเกิดแต่ปิตตสมุฏฐาน.

โลหิตมังสังชาตัง ดู โลหิตเกิดแต่ผิวเนื้อ.

โลหิตระดูอันบังเกิดมาแต่หทัย ดู โลหิตบังเกิดแต่ดวงหทัย.

โลหิตระดูกรัง ดู โลหิตต้องพิฆาต.

โลหิตระดูปรกติ ดู โลหิตปรกติโทษ.

โลหิตระดูร้าง น. โลหิตทุจริตโทษประเภทหนึ่ง ตำราการแพทย์แผนไทยว่า เป็นโลหิตระดูที่ไม่มาตามปรกติ มักทำให้เกิดอาการเจ็บปวด ระดูอาจมีสีดำ มีกลิ่นเหม็นเน่า หรือสีจางเหมือนสีน้ำขานหมาก หรือใสเหมือนน้ำคาวปลา หรืออาจมีสีขาวเหมือนน้ำขาวขำ ดังตำรายาศิลาจารึกในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม [๔/๑๑๔] ตอนหนึ่งว่า “... ลำดับนี้จะกล่าวแต่โลหิตทุจริตโทษ คือระดูร้างนั้นก่อนเป็นปฐม เมื่อจะบังเกิดนั้นระดูมิได้มาต้องตามเคย บางทีดำ เหม็นเน่าโข บางทีจาง

ดูจน้าขานหมาก บางทีใสดูจน้าคาบปลา บางทีขาวดูจน้าขาวข้าว
กระทำไห้เวทนาต่าง ๆ ...”.

โลหิตหยงชาตง

ดู โลหิตบงเกิดแต่ดวงหทัย.

โลหิตอฏฐิชาตง

ดู โลหิตเกิดแต่กระดูก.

โลหิตอันเกิดแต่เส้นเอ็น

ดู โลหิตเกิดแต่เส้นเอ็น.

โลหิตอันเกิดแต่อัฐิ

ดู โลหิตเกิดแต่กระดูก.

โลหิตอันบงเกิดแต่ผิวเนื้อ

ดู โลหิตเกิดแต่ผิวเนื้อ.

โลหิตง น. เลือด โลหิต เป็นองค์ประกอบ ๑ ใน ๑๒ สิ่งของธาตุน้ำ.

ว

วรรค น. ตอน, หมวด.

วรรณานงคราญ, วัฒนานงคราญ ดูใน แม่ชี้อ.

วสันตฤดู [วะสันตะรีดู] น. ๑. ช่วงเวลาของปีนับตั้งแต่แรม ๑ ค่ำ เดือน ๘ ถึง ขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๒ (ตามหลักวิชาการแพทย์แผนไทยว่าด้วยฤดู ๓) ซึ่งเป็นช่วงฤดูฝน. ๒. ช่วงเวลาของปีนับตั้งแต่แรม ๑ ค่ำ เดือน ๖ ถึงขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๘ (ตามหลักวิชาการแพทย์แผนไทยว่าด้วยฤดู ๖) ซึ่งเป็นช่วงต้นฤดูฝน.

วสันตเหมันตฤดู [วะสันตะเหมันตะรีดู] ดูใน ฤดู ๔.

วสา น. มันทลว (น้ำเหลือง) เป็นองค์ประกอบ ๑ ใน ๑๒ สิ่งของธาตุน้ำ.

วักกั น. ไต (เมื่อก่อนแปลว่า ม้าม) เป็นองค์ประกอบ ๑ ใน ๒๐ สิ่งของธาตุดิน.

วัณโรค, วัณโรคปอด ดู ฝีวัณโรค.

วัณโรคฟองสมุทร ดู ฝีฟองพระสมุทร.

วัสสานฤดู [วัตสานะรีดู] น. ช่วงเวลาของปีนับตั้งแต่แรม ๑ ค่ำ เดือน ๘ ถึงขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๐ (ตามหลักวิชาการแพทย์แผนไทยว่าด้วยฤดู ๖) ซึ่งเป็นช่วงที่มีฝนตกชุก.

วางชัลลุกะ, วางปลิง ดู ปล่อยปลิง.

वाद ดู สवाद.

วาทอชิน, วาตะอชิน น. อชินธาตุโรคอติสารประเภทหนึ่ง เกิดจาก วาตะทำให้เกิดโทษ ผู้ป่วยมีอาการท้องเสียอย่างแรงในเวลา พลบค่ำ อุจจาระมีสีดำ กลิ่นเปรี้ยว เหม็นมาก นอกจากนี้ ยังมีอาการท้องอืด แน่นหน้าอก อาเจียนเป็นลมเปล่า เป็นต้น ดังตำรายาติลาจารึกในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม [๔/๑๖๕] ตอนหนึ่งว่า “... ว่าด้วยประเภทลงเป็นเพื่อสำแลง คือ วาตะอชินเป็นคำรบ ๓ บังเกิดเพื่อบริโภคยาที่ดี ของกินก็ดี อันไปบมิได้ควรแก่ธาตุโรคนี้ มักกระทำให้ลง เมื่อเพลพลบค่ำ มีอาการให้ท้องขึ้นและแน่นหน้าอกจับใจ ให้คลื่นเหียน แล้วให้อาเจียนแต่ลม ให้เท่านั้นเย็นมือเย็น ให้บริโภคอาหารมิได้ ให้คอแห้งผาก ให้อุจจาระมีสีอันคร่ำ มีกลิ่นอันเปรี้ยว เหม็น ยิ่งนัก ถ้าแก้มิพ้งพันกำหนด ๑๐ วันไป ก็เข้าปจฉณธาตุ อติสาร จัดเป็นตติยอติสารชวร ถ้าจะแก้แต่ยังอยู่ในวาทอชิน ตามอาจารย์กล่าวไว้ดังนี้ ...”.

วาตะสุตะโรค น. ริดสีดวงประเภทหนึ่ง เกิดในสันหลัง ผู้ป่วยมีอาการ เจ็บ ร้อน เหวและสันหลัง ไอ่ ผอมแห้ง ผิวกแห้ง เป็นเกล็ด เหนื่อยหอบมาก ดังตำรายาติลาจารึกในวัดพระเชตุพนวิมล มังคลาราม [๔/๒๗๕] ตอนหนึ่งว่า “... ลำดับนี้จะกล่าวด้วยนัย หนึ่งใหม่ ว่าด้วยลักษณะเหตุโรค อันชื่อว่าวาตะสุตะ กล่าวคือ โรคริดสีดวงอันบังเกิดในสันหลัง นั้นเป็นคำรบ ๑๒ มีอาการ กระทำให้เจ็บเหวและสันหลัง บางทีให้ร้อนในสันหลัง บางที ให้ไอบั่นกำลัง ให้ผอมแห้ง ให้ตัวเป็นเกล็ด แล้วให้เหนื่อยหอบ เป็นกำลังยิ่งนัก ...”.

ว่านค่างควาดำ ดู เนระพูสีไทย.

ว่านชักมดลูก น. ๑. เครื่องยาที่เป็นเหง้าสดหรือแห้งของพืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Curcuma comosa* Roxb. ในวงศ์ Zingiberaceae มีรสฝาด สรรพคุณดั่งตำราประมวลสรรพคุณยาไทย (ภาคสาม) [๒๕/๑๐๙] ตอนหนึ่งว่า “... ใช้หัวตำคองด้วยสุรารับประทานครั้งละไม้ไม่เกิน ๒ ช้อนโต๊ะ สำหรับคนคลอดบุตรใหม่ ๆ แก้เจ็บปวดมดลูก ทำให้มดลูกเข้าอู่หรือเข้าที่ปราศจากการอักเสบได้เร็วดี ถ้าสำหรับผู้ชายที่เป็นไส้เลื่อนหรือกระษัยกร่อนลงฝีปวดเสียวลูกอัณฑะ ๆ แห้งเป็นเส้น เจ็บปวด ใช้ว่านนี้ฝนกับสุราทาที่เจ็บปวด ...”. ๒. พืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Curcuma comosa* Roxb. ในวงศ์ Zingiberaceae เป็นไม้ล้มลุก มีเหง้าใต้ดินรูปไข่หรือค่อนข้างกลม เนื้อในสีขาวนวลถึงขาวอมเหลือง กาบใบห่อซ้อนกันแน่นเป็นลำต้นเทียม สูง ๑-๒ เมตร ใบเป็นใบเดี่ยว เรียงสลับ รูปวงรี หรือวงรีแกมรูปใบหอก ขอบใบเรียบ ก้านใบยาว ช่อดอกแบบช่อเชิงลด รูปทรงกระบอก แทงออกจากเหง้าก่อนใบ ใบประดับด้านล่างสีขาวปลายสีชมพู ใบประดับด้านบนขนาดใหญ่กว่า สีชมพูหรือสีแดงอ่อน ดอกมีขนาดเล็ก สีชมพูอมม่วง ผลแบบผลแห้งแตก, ว่านชักมดลูกตัวเมียก็เรียก.

ว่านชักมดลูกตัวเมีย ดู ว่านชักมดลูก.

ว่านตีนดิน, ว่านตีนเย็น ดู เปราะบ้าน.

ว่านน้า น. ๑. เครื่องยาที่เป็นเหง้าแห้งของพืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Acorus calamus* L. ในวงศ์ Acoraceae มีชื่อสามัญว่า sweet flag, flagroot, myrtle-flag, sweet calamus มีรส

และสรรพคุณดังตำราสรรพคุณยา ฉบับของกรมหลวง
วงษาธิราชสนิท [๔๒/๑๓] ตอนหนึ่งว่า “... จะกล่าวสรรพคุณ
หวานน้ำ รู้แก้โรคอันบังเกิดแต่ทรวง แลรู้บำรุงซึ่งโลหิต
แก้โรคอันหักแพลง รคนั้นพานชม ...” ดังตำราประมวล
สรรพคุณยาไทย (ภาคสาม) [๒๕/๑๑๐] ตอนหนึ่งว่า
“... รากว่านน้ำรับประทานมากทำให้อาเจียน แต่มีกลิ่นหอม
รับประทานแต่น้อย แก้ปวดท้อง ขับลมในลำไส้ แก้จุกแน่น ...”
และตำราไม้เทศเมืองไทย [๔๕/๔๘๙-๔๙๑] ตอนหนึ่งว่า
“... รากว่านน้ำรับประทานมากทำให้อาเจียน แต่มีกลิ่นหอม
รับประทานน้อยเป็นยาแก้ปวดท้อง ขับลมในลำไส้ แก้จุก
และธาตุเสีย ... ใช้รากฝนกับสุราเจือน้ำเล็กน้อยทาหน้าอกเด็ก
เป็นยาดูดพิษแก้ความอึกเสบของหลอดลมและปอด ...”.

๒. พืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Acorus calamus* L. ในวงศ์
Acoraceae มีชื่อสามัญว่า myrtle grass เป็นไม้ล้มลุกอายุ
หลายปี มีเหง้าแยกแขนง มักมีรากฝอยจำนวนมากอยู่
ตามข้อ ส่วนเหนือดินเป็นลำต้นสั้น ๆ ที่มีใบเรียงถี่ ใบเป็น
ใบเดี่ยว เรียงเวียนหรือเรียงสลับสองแถว รูปแถบ ปลายแหลม
หรือเรียวแหลม โคนแผ่เป็นกาบโอบข้อ ขอบเรียบ ช่อดอก
แบบช่อเชิงลด รูปทรงกระบอก ออกจากต้นเป็นช่อก้านโดด
คล้ายใบ และมีใบประดับรูปคล้ายใบแต่ขนาดเล็กกว่า
ในช่อดอกมีดอกจำนวนมาก สีเหลืองอมเขียว ขนาดเล็กมาก
เรียงแน่นรอบแกนช่อ ผลแบบผลมีเนื้อหนึ่งถึงหลายเมล็ด
สีแดง รูปขอบขนาน เมล็ดรูปรีเล็กมาก, หัวข หรือ ฮางคาว
ก็เรียก.

- ว่านปอบ   ดู ไพล.
- ว่านเปราะป่า   ดู เปราะป่า.
- ว่านพังพอน   ดู เนระพูสีไทย.
- ว่านไฟ   ดู ไพล.
- ว่านมดง่าม   ดู เพชรสังฆาต.
- ว่านหอม   ดู เปราะบ้าน.
- ว่านหัวตั้ง   ดู ขมิ้นอ้อย.
- ว่านหัวฟ้า   ดู เนระพูสีไทย.
- วามะกะคุละมะ   น. คุละมะชนิดหนึ่ง ทำให้เกิดก้อนหรือदानบริเวณ
ช่องท้องด้านซ้าย ดังคัมภีร์มัณฺฑุสสารวิเชียร [๔๑/๘๓๘]
ตอนหนึ่งว่า “... อันวาลมก้อน, ดาส์ตั้งอยู่เบื้องซ้าย มีนาภี
เปนที่สุดชื่อว่าวามะกะคุละมะ...”.
- วาย   ก. ค่อยสิ้นไปตามคราวหรือกำหนดอายุเวลา เช่น มะม่วงวาย
ตลาดวาย หัวใจวาย.
- วาโยธาตุ   ดู ธาตุลม.
- วาโยธาตุสมุฏฐาน   ดูใน ธาตุสมุฏฐาน.
- วश्यकษวาโย [วश्यकสะ-] น. โรคลมจระชนิดหนึ่ง ตำราการแพทย์
แผนไทยว่า เกิดจากกองอชิณวาท ผู้ป่วยจะอยากกินอาหาร
คาวหวาน เนื้อ ปลา ปู และหอย ซึ่งเมื่อกินแล้วทำให้มีอาการ
เสียชยโครทั้ง ๒ ข้าง จุกแน่นบริเวณหน้าอก แล้วลาม
ไปจนถึงบริเวณองคชาต มือเท้าตายไม่มีเรี่ยวแรง เป็นต้น
ดังตำรายาศิลาจารึกในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม
[๔/๓๐๕-๓๐๖]ตอนหนึ่งว่า “... จะกล่าวลักษณะกำเนิดแห่งลม
อันชื่อว่าวश्यकษวาโยเป็นคำรบ ๓ นั้น เกิดแต่กองอชิณวาท

มักกระทำให้อยากควาหวานและเนื้อ ปลา ปู หอย ครั้นบริโภคเข้าไป ทำให้เสียद्यโขงทั้งสองข้าง และให้จุกอก แล้วแล่นลงมาจับเอาองคชชาติ กระทำให้ตีนมือตายและหิวโหยหาแรงมิได้ ลมจำพวกนี้ถ้าบังเกิดขึ้นแก่บุคคลผู้ใดถึงปี ๑ จะให้มือตีนทั้ง ๒ นั้นเสีย ดังกล่าวมานี้ ...”.

วิงเวียน ก. รู้สึกเวียนหัวดูอะไรหมุนไปหมด มักมีอาการคลื่นไส้ด้วย เช่น ทำงานเหนื่อยเกินไปจนรู้สึกวิงเวียนจะเป็นลม มักใช้เป็นลมวิงเวียน ดังคัมภีร์ธาตุวิภังค์ [๑/๑๔๕] “... จักขุมัวให้ปวดศีรษะให้วิงเวียนศีรษะ ...”.

วิจิตรนาวร, วิจิตรนาวรรณ ดูใน แม่ซื้อ.

วิชิกามะโรค น. ริดสีดวงประเภทหนึ่ง เกิดในดวงจิต ผู้ป่วยมีอาการปวด แสบ หรือยอกในทรวงอกบ่อย ๆ บิดตัวไปมาไม่ได้ สะบัดร้อนสะท้านหนาว กินอาหารไม่ได้ มีเหงื่อออกมาก เป็นต้น ดังตำรายาติลาจารึกในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม [๔/๒๖๗] ตอนหนึ่งว่า “... ว่าด้วยลักษณะเหตุโรค อันชื่อว่าวิชิกามะบังเกิดขึ้นในดวงจิตนั้นเป็นคำรบ ๖ มีอาการกระทำให้แสบในทรวงอก และให้ยอกในอกอยู่เป็นนิจ จะไหวตัวไปมาก็มิได้ บางทีให้ร้อน บางทีให้หนาว จะบริโภคอาหารก็ได้ ให้หิวเป็นกำลัง และให้เสโทตกหนัก ...”. ดู ริดสีดวง ประกอบ.

วิญญาณขันธ [วินยานะขัน, วินยานนะขัน] น. กองวิญญาณ ความรับรู้ทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ เป็นขันธ ๑ ที่เป็นนามธรรมในขันธ ๕, วิญญาณักขันโธ ก็เรียก.

วิญญาณักขันโธ [วินยานักกะขันโธ] ดู วิญญาณขันธ.

วิตานะโรค น. ริดสีดวงประเภทหนึ่ง เกิดที่ตา ผู้ป่วยมีอาการน้ำตาไหลตลอดเวลา มีขี้ตา คันตา ปวดแสบปวดร้อนในตา อาจมีแผลเปื่อยตามขอบตา เป็นต้น, ริดสีดวงตา หรือ หฤศโรค วิตานะ ก็เรียก. ดู ริดสีดวง ประกอบ.

วิสมสันนิบาต [วิสะมะ-] น. เบญจกาพย์อันเกิดจากสาเหตุต่าง ๆ เช่น การกินอาหารที่เป็นพิษหรืออาหารแสลง การเปลี่ยนที่อยู่ การมีเพศสัมพันธ์มากเกินไป ผู้ป่วยจะมีอาการจิตใจฟุ้งซ่าน กินไม่ได้ นอนไม่หลับ ดังตำรายาศิลาจารึกในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม [๔/๙๕] ตอนหนึ่งว่า “... วิสมสันนิบาตนั้นเป็นคำรบ ๔ บังเกิดด้วยบริโภคของอันมีพิษและถูกต้องสิ่งของอันมีพิษ เป็นอชฌโรคกล่าวคือสำแลง อนึ่งประพฤติอิริยาบถมิได้เสมอ คือแปลกถิ่นที่ดินและที่นอนเป็นต้น จึงมีอาการกระทำให้บังเกิดนั้น เกิดแต่เสพเบญจกามคุณ มักให้จิตระล่ำระสาย และให้สะอึกสะอื้น ให้ครั่นกายและให้บริโภคอาหารมิได้ดังกล่าวมานี้ อาจารย์กำหนดไว้ว่า ชื่อวิสมสันนิบาต ...”. ดู เบญจกาพย์สันนิบาต ประกอบ.

วิสมพยาใหญ่, วิสัฬญาใหญ่ น. ยาแผนไทยขนานหนึ่ง ใช้แก้ท้องอืดท้องเฟ้อ และจุกเสียด มีตัวยา วิธีปรุง วิธีใช้ และสรรพคุณ ดังตำราเวชศึกษา [๑๖/๓๓] ตอนหนึ่งว่า “... ยาวิสัฬญาใหญ่ เหาลูกผักชีลา ๑ บาท ลูกจันทน์ ๒ บาท ดอกจันทน์ ๒ บาท กระวาน ๒ กานพลู ๒ โกงสุทั้ง ๕ อบเชย ๒ สมุลแว้ง ๒ น้ำประสานทอง ๑ สมอเทศ ๒ สมอไทย ๒ รากไคร้เครือ ๒ ว่านน้ำ ๒ บอระเพ็ด ๒ ขิงแห้ง ๒ พญารากขาว ๒ ยาเหล่านี้เอาน้ำกลั้ว ๑ สลึง ดีปลีเท่ายาทั้งหลาย แก้วจุกเสียด น้ำผึ้ง

น้ำร้อน เป็นยากระสาย...” ปัจจุบันยานานนี้จัดเป็นยาสามัญ ประจำบ้านแผนโบราณตามประกาศกระทรวงสาธารณสุข พ.ศ. ๒๕๕๖ และเป็นยาแผนไทยหรือยาแผนโบราณในบัญชียาหลักแห่งชาติ พ.ศ. ๒๕๕๙.

วิหกวาดพัด, วิหควาดพัด, วิหควาดักค์ น. เส้นที่มีทางเดินเริ่มจากมุมขอบสะบักด้านใน แล่นไปตามสะบักบนถึงข้อไหล่ ทำหน้าที่ยึดหัวไหล่ ถ้าถูกกระแทกอย่างแรง ทำให้หัวไหล่หลุด อยู่ตรงหัวคุดมไหล่.

วิสติปถวี [วิสตะติปะถะวี, วิสตะติปัตถะวี] น. ธาตุดิน ๒๐ ประการ อันได้แก่ ผม (เกศา) ขน (โลมา) เล็บ (นขา) ฟัน (ทันตา) หนัง (ตโจ) เนื้อ (มังสัง) เอ็น (นหารู) กระดูก (อฏฐิ) ไขกระดูก (อฏฐิมิยฺขัง) ม้าม (ปิหัง) เมื่อก่อนแปลว่า ไต หัวใจ (หทยัง) ตับ (ยกนัง) พังผืด (กิโถมกัง) ไต (วักกัง) เมื่อก่อนแปลว่า ม้าม ปอด (ปปผาสัง) ไขใหญ่ (อันตัง) ไขน้อย (อันตคฺคณัง) อาหารใหม่ (อุทริยงฺ) อาหารเก่า (กรีสัง) และสมองศีรษะ (มัตถเกมัตถลฺลวงคัง). (มาจากคำ วิสะ หรือ วิสติ แปลว่า ยึด กับ ปถวี แปลว่า ดิน).

เวชกรรมไทย น. ๑. ระบบวิชาความรู้ที่ว่าด้วยการแพทย์แผนไทย ประกอบด้วยกิจ ๔ ประการของแพทย์ (รู้จักที่ตั้งที่แรกเกิด ของโรค รู้จักชื่อของโรค รู้จักยาสำหรับบำบัดโรค รู้จักยาใด แก่โรคใด) วิธีการตรวจวินิจฉัยโรค จรรยาแพทย์ หรือ คุณธรรม โดยองค์ความรู้เหล่านี้ปรากฏตามคัมภีร์ ตำราทางการแพทย์แผนไทย รวมทั้งกฎหมายและวิชาการอื่นที่เกี่ยวข้อง. ๒. การตรวจ การวินิจฉัย การบำบัด การรักษา

การป้องกันโรค การส่งเสริมและการฟื้นฟูสุขภาพ รวมถึงการผดุงครรภ์ไทย เกษัชกรรมไทย และการนวดไทย ทั้งนี้ด้วยกรรมวิธีการแพทย์แผนไทย. (พระราชบัญญัติวิชาชีพการแพทย์แผนไทย พ.ศ. ๒๕๕๖) ๓. การตรวจ การวินิจฉัย การบำบัดหรือการป้องกันโรคด้วยกรรมวิธีการแพทย์แผนไทย. (พระราชบัญญัติการประกอบโรคศิลปะ พ.ศ. ๒๕๔๒)

เวชศึกษา [เวดสิกขา, เวดชะสิกขา] น. ตำราการแพทย์แผนไทยชุดหนึ่ง ชื่อเต็มว่า เวชศึกษา แพทย์ศาสตร์สังเขป มี ๓ เล่ม ผู้เรียบเรียงและรวบรวมตำรานี้คือพระยาพิศณุประสาทเวช (คง ถาวรเวช) เมื่อครั้งดำรงตำแหน่งผู้จัดการโรงเรียนเวชสโมสร โดยมีวัตถุประสงค์ตั้งปรากฏบนปกหน้าของตำราชุดนี้ว่า “... เวชศึกษา แพทย์ศาสตร์สังเขป เล่ม ... เป็นสมุดคู่มือของหมอและพยาบาลใช้...” และมีรายละเอียดการจัดทำต้นฉบับดังคำนำในการจัดพิมพ์ตำรานี้ตอนหนึ่งว่า “... การศึกษาวิชาแพทย์ก็ไม่ใช้เป็นของง่าย ถ้าจับเค้าเงื่อนไม่ได้เสียแต่ต้นแล้วก็จะทำให้พ่นเผื่อไป ข้าพเจ้าจึงได้ค้นหาเค้าเงื่อนตามที่ได้ใช้เป็นวิธีสอนนักเรียนอยู่ ตามความรู้ซึ่งได้เห็นผลที่นักเรียนเข้าใจได้ง่ายกว่าวิธีอย่างอื่นบ้าง และเลือกคัดข้อความจากท่านผู้รู้ได้ทำไว้บ้าง รวบรวมเข้าเป็นหมวดเป็นตอนแต่ย่อ ๆ พอเป็นหลักไว้ในเบื้องต้นชั้นหนึ่ง หวังเพื่อจะให้เป็นประโยชน์แก่กุลบุตรผู้ที่มีความประสงค์จะศึกษาเล่าเรียน เชื่อว่าจะเป็นประโยชน์มากกว่าที่จะไม่มีวิธีศึกษาเช่นนี้ไว้เป็นแนว ...” ตำราชุดนี้พิมพ์ครั้งแรกที่โรงพิมพ์พาณิชย์เจริญ (ธนบุรี) เมื่อ ร.ศ. ๑๒๓ (พ.ศ. ๒๔๕๑) ต่อมา

ได้มีการพิมพ์ซ้ำอีกหลายครั้ง เวชศึกษา แพทย์ศาสตร์สังเขป เล่ม ๑ มีเนื้อหาว่าด้วยกิจ ๔ ประการของผู้เป็นแพทย์ ได้แก่ การรู้ที่ดั่งที่แรกเกิดของโรค การรู้จักชื่อโรค การรู้จักยา สำหรับ แก้โรค และการรู้ว่ายาใดจะแก้โรคชนิดใด รวมทั้งมีตำรับยา แก้โรคหลายขนาน ในตอนท้ายยังมีบทว่าด้วยจรรยาแพทย์, เวชศึกษา แพทย์ศาสตร์สังเขป เล่ม ๒ มีเนื้อหาว่าด้วยมูลเหตุ ของโรค ธาตุทั้ง ๔ และสมุฏฐานของโรค ๕ ประการ รวมทั้ง ยาแก้โรค ธาตุวิถิตาร และวิธีการปลูกฝีป้องกันไข้ทรพิษ อันเป็นวิถีทางการแพทย์แผนปัจจุบัน, เวชศึกษา แพทย์ศาสตร์ สังเขป เล่ม ๓ มีเนื้อหาว่าด้วยบทชุมนุมเทวดาและไหว้ครู และตำรับยาแก้โรคต่าง ๆ.

เวชศาสตร์วัฒนธรรม, เวชศาสตร์วรรณ, เวชศาสตร์วรรณ, เวชศาสตร์วรรณ,

เวชศาสตร์วัฒนธรรม, [เวชศาสตร์วัฒนธรรม, เวชศาสตร์วัฒนธรรม]

น. ตำราการแพทย์แผนไทยชุดหนึ่ง มี ๕ เล่ม บนปกหน้า ระบุชื่อผู้เรียบเรียงว่า “... เวชศาสตร์วัฒนธรรม ตำราแพทย์ แบบเก่าเล่ม ... สุ่ม วรกิจพิศาล ได้เรียบเรียงไว้ตามตำรา ของท่านพระยาประเสริฐสุนตาสดรรจง (หนู) ปิตา ...” ตำราชุดนี้ พิมพ์จำหน่ายโดยโรงพิมพ์พิศาลบรรณินดี (กรุงเทพฯ) ในระหว่าง พ.ศ. ๒๔๖๐-๒๔๗๐, เวชศาสตร์วัฒนธรรม เล่ม ๑ มีเนื้อหาประกอบด้วยคัมภีร์ ๓ คัมภีร์ ได้แก่ คัมภีร์ฉันทศาสตร์ คัมภีร์สรรพคุณ และคัมภีร์ธาตุวิงศ์ รวม ๒๐๐ หน้า (หน้า ๑-๒๐๐), เวชศาสตร์วัฒนธรรม เล่ม ๒ มีเนื้อหาประกอบ ด้วยคัมภีร์ ๕ คัมภีร์กับ ๑ ตำรา ได้แก่ คัมภีร์ธาตุวิถิตาร คัมภีร์สมุฏฐานวินิจฉัย คัมภีร์จะละนะสังคหะ คัมภีร์ชวตาร

คัมภีร์ตักกะศิลา และตำราอุจจาระธาตุ รวม ๒๐๒ หน้า (หน้า ๒๐๑-๔๐๒), เวชสาตร์วิธัณณา เล่ม ๓ มีเนื้อหาประกอบด้วยคัมภีร์ ๑ คัมภีร์ คือ คัมภีร์ประณมจินดา รวม ๒๑๓ หน้า (หน้า ๔๐๓-๖๑๐), เวชสาตร์วิธัณณา เล่ม ๔ มีเนื้อหาประกอบด้วยคัมภีร์ ๓ คัมภีร์ ได้แก่ คัมภีร์ปฐมจินดา คัมภีร์มหาโชตรัต และคัมภีร์กษัย รวม ๒๐๒ หน้า (หน้า ๖๑๑-๘๑๒), เวชสาตร์วิธัณณา เล่ม ๕ มีเนื้อหาประกอบด้วยคัมภีร์ ๕ คัมภีร์ กับ ๓ ตำรา ได้แก่ คัมภีร์อภัยสันดา คัมภีร์มัญชุสารวิเชียร ตำราอุทรโรค คัมภีร์มุขโรค คัมภีร์อติสาร คัมภีร์มรณญาณสูตร ตำรายาเตร็ด และตำรายาพิเศษค้ำกลอน รวม ๒๐๓ หน้า (หน้า ๘๑๒-๑๐๑๔).

เวทนากขันโธ [เวทะนากะขันโท] ดู เวทนาขันธ.

เวทนาขันธ [เวทะนาขัน] น. กองเวทนา ความรู้สึก สุข ทุกข์ หรือเฉย ๆ เป็นขันธ ๑ ที่เป็นนามธรรมในขันธ ๕, เวทนากขันโธ ก็เรียก.

เวียด ดู สวาด.

ศ

ศอเสมหะ ดูใน สมุฏฐานเสมหะ.

ศักการะโรค น. ริดสีดวงประเภทหนึ่ง เกิดขึ้นในทวารหนัก ผู้ป่วยมีอาการแสบร้อนในทวารหนัก บางทีให้น้ำเหลืองไหลอยู่ตลอดเวลา ดังหนังสือสมุดไทย หมวดเวชศาสตร์เลขที่ ๔๔๕ หอสมุดแห่งชาติ ตอนหนึ่งว่า “... ลักษณะหูดโรคอันชื่อว่า ศักการะ กล่าวคือ ริดสีดวงดวงอันบังเกิดขึ้นในทวารหนักนั้น เปนค้ำรบ ๑๔ มีอาการกระทำให้แสบร้อนในทวารหนัก ลงที่ให้น้ำเหลืองไหล อยู่เปนนิจ ...”, ลักเคระโรค ก็เรียก. ดู ริดสีดวง ประกอบ.

ศิศิรฤดู [ลิลิระรีดู] ดูใน ฤดู ๖.

ศุญทะกะลา น. ลมประจำเส้นปิงคลา.

เศวตศิลา ดู เกลือจีด.

ส

สกะถาณะโรค ดู สกะถาณะโรค.

สติ [สะติ] น. ความรู้สึก, ความรู้สึกตัว เช่น ได้สติ ฟั่นคั่นสติ สิ้นสติ, ความรู้สึกผิดชอบ เช่น มีสติ ไร้สติ, ความระลึกได้ เช่น ตั้งสติ กำหนดสติ. (ป.; ส. สมุติ).

สนสองใบ น. พืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Pinus mercurii* Jungh. & de Vriese ในวงศ์ Pinaceae เป็นไม้ต้น ลำต้นตรง เปลือกหนา สีน้ำตาลเข้มเกือบดำ แตกเป็นร่องลึกตามยาว ใบออกเป็นกลุ่ม กลุ่มละ ๒ ใบ เวียนสลับถี่ตามปลายกิ่ง ใบรูปเข็ม ดอกแยกเพศร่วมต้น ช่อดอกเพศผู้แบบช่อทางกระรอก สีเหลืองถึงน้ำตาลอ่อน ออกเป็นกระจุกตามปลายกิ่งที่เรื้อนยอด ช่อดอกเพศเมียออกเป็นกระจุก ๑-๓ ช่อตามปลายกิ่งใหญ่ในระดับสูง ขนาดใหญ่กว่าช่อดอกเพศผู้ ผลรูปกรวย เมล็ดมีจำนวนมาก ขนาดเล็ก มีปีก แก่นและยางสนใช้ทำยา, เกี้ยวเปลือกดำ เกี้ยวเปลือกหนา ใต้ หรือ สะรอล ก็เรียก. ดู แก่นสน และยางสน ประกอบ.

สนสามใบ น. พืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Pinus kesiya* Royle ex Gordon ในวงศ์ Pinaceae เป็นไม้ต้น ลำต้นตรง เปลือกหนา สีน้ำตาลอมชมพูอ่อน ล่อนเป็นสะเก็ดรูปตาข่าย ใบออกเป็นกลุ่ม กลุ่มละ ๓ ใบ เรียงเวียนสลับถี่ตามปลายกิ่ง ใบรูปเข็ม ดอกแยกเพศร่วมต้น ช่อดอกเพศผู้แบบช่อทางกระรอก สีเหลือง ออกเป็นกลุ่มใกล้ปลายกิ่ง ช่อดอกเพศเมีย

ออกตามปลายกิ่ง มีขนาดใหญ่กว่าช่อดอกเพศผู้ ผลรูปไข่ สีน้ำตาล เมล็ดมีจำนวนมาก ขนาดเล็ก มีปีก แก่นและยางสน ใช้ทำยา, เกียะเปลือกแดง หรือ เกียะเปลือกบาง ก็เรียก.

ดู แก่นสน และ ยางสน ประกอบ.

สนิมเหล็ก น. เครื่องยาธาตุวัตถุชนิดหนึ่ง ได้จากผงเหล็กกล้าที่มีคุณภาพดี ที่ใช้ตะไบตะบันจนเป็นผง เมื่อจะใช้ทำยาแพทย์แผนไทยจะนำมาสะตุก่อน โดยการนำขึ้นตั้งไฟ ป้อน้ำมะนาว ใส่จนท่วมผงเหล็ก ทิ้งไว้จนแห้ง ทำซ้ำอีก ๖-๗ ครั้ง จนผงเหล็กกรอบดี ใช้มือขยี้ได้ผงละเอียดจึงนำมาบดเป็นผงละเอียด ตำราสรรพคุณยาไทยว่า มีรสเผ็ดเย็น สรรพคุณแก้ฝี และ แก้กุดทะราด บำรุงโลหิต เป็นต้น ดังตำรายาศิลาจารึกใน วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม [๔/๒๔๔] ตอนหนึ่งว่า “... ยา ทาหลังจักษุ เอาสารส้ม ๑ สลึง ตั้งไฟให้คว้าง และเอาแบ่ง อำพัน ๑ สลึง กวนให้เป็นจุณ ใส่ลงในสารส้มทำแท่งไว้ฝน ด้วยน้ำมะนาวแทรกสนิมเหล็กกรมคว้นเทียนให้ทั่ว ทาหลังจักษุ แก่ต้อกระจกแว่นกยูง ...”.

ส้มกรูด   ดู มะกรูด.

ส้มขอน   ดู ส้มป่อย.

ส้มขาม   ดู มะขาม.

ส้มนาว   ดู มะนาว.

สมประดี, สมปฤติ, สมปฤาดี [สมประ, สมปะรี, สมปะรือ] น. ความรู้สึกตัว มักใช้เข้าคู่กับคำ สติ เป็นสติสมประดี เช่น ไม่ได้สติ สมประดี. (ส. สมฤติ; ป. สติ).

ส้มป่อย น. พืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Acacia concinna* (Willd.) DC. ในวงศ์ Fabaceae วงศ์ย่อย Mimosoideae เป็นไม้เถาเนื้อแข็ง หรือไม้พุ่มรอเลื้อย มีหนามตามลำต้น กิ่ง ก้านและใบ ใบเป็นใบประกอบแบบขนนกสองชั้นปลายคู่ เรียงเวียน ช่อดอกแบบช่อกระจุกแน่น ออกตามซอกใบหรือปลายกิ่ง ดอกขนาดเล็ก สีขาว กลีบดอกโคนติดกันเป็นหลอด ปลายแยกเป็น ๕ กลีบ รูปไข่ ผลเป็นฝักแบน รูปขอบขนาน ขอบเป็นคลื่น ผิวย่น เมื่อแห้งสีน้ำตาลคล้ำ เมล็ดรูปรีถึงรูปกลม, ราก ต้น หนาม ใบ ดอก ฝัก และเมล็ดใช้ทำยา มีรสและสรรพคุณดังตำราสรรพคุณยา ฉบับของกรมหลวงวงษาธิราชสนิท [๔๒/๒๑] ตอนหนึ่งว่า “... จะกล่าวสรรพคุณส้มป่อย ต้นนั้นรู้แก่น้ำตาอันเสียให้ตั้ง ใบนั้นรู้แก้โรคอันบังเกิดแต่จักขุ ดอกนั้นรู้แก้เอ็นให้ติดลูกนั้น รู้แก้ปากกุมารอันไข้ รากนั้นรู้แก้ไข้อันกระทำให้อ่อนเย็น ...” และตำราไม้เทศเมืองไทย [๔๕/๕๔๗] ตอนหนึ่งว่า “... ต้นแก่น้ำตาพิการ ใบแก้โรคตา ขำระเมือกมันในลำไส้ ดอกแก้เส้นพิการให้บริบูรณ์ ผลแก่น้ำลายเหนียว รากแก้ไข้ ... ใบใช้เป็นยาถ่ายเสมหะ ล้างเมือกมันในลำไส้ แก้บิด พอกล้างโลหิตระดู ฝักบั้งให้เหลืองขุ่นน้ำจิบแก้ไอ เมล็ดคั่วให้เกรียม บดให้ละเอียด นัตถุทำให้คนจุมูกและจาม ดี ใช้ใบตำห่อผ้าประคบเส้นให้เส้นอ่อน ...”, ส้มขน กัเรียก.

ส้มป่อยหวาน ดู ชะเอม.

ส้มผ่อ ดู ช่อย.

ส้มพอเหมาะ ดู กระเจี๊ยบแดง.

ส้มผอ ดู สมอไทย.

ส้มมะงั่ว   คุ มะงั่ว.

ส้มมะนาว   คุ มะนาว.

ส้มมั่วผี   คุ มะกรูด.

สมอไทย น. ๑. เครื่องยาที่เป็นผลของพืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า

Terminalia chebula Retz. ในวงศ์ Combretaceae มีรสและสรรพคุณดังตำราไม้เทศเมืองไทย [๔๕/๕๑๐] ตอนหนึ่งว่า

“... ใบผลสมอไทยมีรสฝาด (แทนนิน) มาก ... คุณสมบัติของสมอต้มใส่เกลือเล็กน้อย รับประทานเป็นยาระบายอ่อน ๆ

แพทย์ตามชนบทใช้เป็นยาระบายท้องสำหรับคนที่เป็นอหิวาต์หรือท้องร่วงอย่างแรง หรือพวกลมป่วงต่าง ๆ แก้พิษร้อน

ภายในกระหายน้ำได้ดี ... ผลสมอรับประทานแก้ไข้เพื่อเสมหะแก้ลมจุกเสียด ผายธาตุ ...” จัดอยู่ในพิกัดจตุผลาภิกะ

ตรีฉินทะลามะกา ตรีผลา ตรีสมอ เป็นต้น. ๒. พืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Terminalia chebula* Retz. ในวงศ์

Combretaceae มีชื่อสามัญว่า chebulic myrobalan เป็นไม้ต้นผลัดใบ ลำต้นค่อนข้างตรง ไม่มีพอน ใบเป็นใบเดี่ยว เรียง

ตรงข้ามหรือเยื้องกันเล็กน้อย รูปรี รูปไข่ หรือรูปไข่แกมรูปขอบขนาน ช่อดอกแบบช่อเชิงลด ไม่แยกแขนง

ออกเป็นกระจุก กระจุกละ ๔-๗ ช่อ มักออกเป็นช่อยาวตามรอยแผลใบใกล้ปลายกิ่ง ดอกสมบูรณ์เพศ โคนเชื่อม

ติดกันเป็นรูปถ้วย ด้านในมีขนแน่น ผลแบบผลเมล็ดเดี่ยวแข็งรูปกลม หรือรูปกระสวย อาจมีพูหรือสันตามยาว เนื้อหนา

ผลแก่สีเขียวแกมสีเหลือง เมื่อแห้งจะเปลี่ยนเป็นสีดำ ผิวขรุขระ เมล็ดรูปรี, ส้มมอ สมออัพยา หรือ กกส้มมอ ก็เรียก.

สมอพิเภก น. ๑. เครื่องยาที่เป็นผลของพืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Terminalia bellirica* (Gaertn.) Roxb. ในวงศ์ Combretaceae มีรสและสรรพคุณดังตำราสรรพคุณยา ฉบับของกรมหลวงวงษาธิราชสนิท [๔๒/๑๐] ตอนหนึ่งว่า “... จะกล่าวสรรพคุณสมอพิเภกมีรสอันเปรี้ยวนั้น รู้สังหารเสียซึ่งลมแลแก้ไขอันพิเศษ ซึ่งกล่าวมาทั้งนี้ผลสมอพิเภกอ่อน แผลผลแก่นั้นมีรสอันฝาด รู้แก้โรคอันบังเกิดแต่จักษุ รู้แก้ธาตุอันกำเริบแก้ไขจับแลแก้ริดสีดวง รู้บำรุงธาตุ เมล็ดในนั้นรู้แก้บิดเสลดดุจดั่งน้ำเข้า ใบนั้นรู้แก้ปวดแผลอันประกอบไปด้วยพยาธิดอกนั้นรู้แก้โรคอันบังเกิดแต่จักษุคือตาเปื่อยและ เปลือกนั้นรู้แก้โรคในทางปัสสาวะ คือนิ่ว เปาปนโลหิต แก่นนั้นรู้แก้ริดสีดวงพลวก รากนั้นรู้แก้โลหิตอันกระทำให้ร้อน ...” และตำราไม้เทศเมืองไทย [๔๕/๕๑๑] ตอนหนึ่งว่า “... สมอพิเภกผลอ่อนมีรสเปรี้ยว แก้ไข้แก้ลม ผลแก่มีรสฝาด แก้โรคในตาบำรุงธาตุ แก้ไข้ แก่ริดสีดวง เมล็ดในแก้บิด ใบแก้ปวดแผลดอกแก้โรคในตา เปลือกต้มขับปัสสาวะ แก่นแก้ริดสีดวงพรวกรากแก้โลหิตอันทำให้ร้อน ...” จัดอยู่ในพิกัดตรีผลา เป็นต้น.

๒. พืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Terminalia bellirica* (Gaertn.) Roxb ในวงศ์ Combretaceae มีชื่อสามัญว่า belleric myrobalan เป็นไม้ต้น ผลัดใบ ลำต้นตรง โคนต้นมักมีพอน ใบเป็นใบเดี่ยวเรียงเวียนหรือออกเป็นกลุ่มตามปลายกิ่ง รูปรีแกมรูปไข่กลับ ช่อดอกแบบช่อหางกระรอก มีทั้งดอกเพศผู้และดอกสมบูรณ์เพศ ผลแบบผลเมล็ดยาวแข็ง รูปเกือบกลมถึงรูปรีกว้าง ผิวมีขนละเอียดสีน้ำตาลปกคลุมหนาแน่น เปลือกนอกแข็ง เมล็ด รูปรี ผิวขรุขระ, ลูกมะแหน หมาแหน หรือ แหน ก็เรียก.

สมออัพยา   ดู สมอไทย.

ส้มโอมะละกอ   ดู มะงั่ว.

สมุฏฐาน   [สะหมุดถาน] น. ที่เกิด ที่ตั้ง เหตุ.

สมุฏฐานของโรค   น. ที่ตั้งหรือที่แรกเกิดของโรค ตำราการแพทย์แผนไทยจำแนกออกได้เป็น ๔ สมุฏฐาน คือ ธาตุสมุฏฐาน อุดุสมุฏฐาน อายุสมุฏฐาน และกาลสมุฏฐาน แต่บางตำราเพิ่มประเทศสมุฏฐาน และพฤติกรรมของมนุษย์ที่ทำให้เกิดโรค.

สมุฏฐานปิตตะ   น. ที่ตั้งหรือที่แรกเกิดของโรคอันเกิดจากดี แบ่งออกเป็น ๓ อย่าง ได้แก่ พัทธะปิตตะ (น้ำดีที่อยู่ในฝักหรือในถุงน้ำดี) อพัทธะปิตตะ (น้ำดีที่อยู่นอกฝักหรือนอกถุงน้ำดี) และกำเดา (เปลวแห่งความร้อน หรือความร้อนที่ได้จากการเผาผลาญในร่างกาย).

สมุฏฐานวาตะ   น. ที่ตั้งหรือที่แรกเกิดของโรคอันเกิดจากลม แบ่งออกเป็น ๓ อย่าง ได้แก่ หทัยวาตะ (ลมในหัวใจ อันทำให้หัวใจทำงานเป็นปกติ) สัตถกวาตะ (ลมที่ทำให้เกิดอาการเสียดแทงตามส่วนต่าง ๆ ของร่างกาย) และสุมนวาตะ (ลมในเส้น อันทำให้เกิดอาการปวดเมื่อย).

สมุฏฐานเสมหะ   น. ที่ตั้งหรือที่แรกเกิดของโรคอันเกิดจากเสม็ด แบ่งออกเป็น ๓ อย่าง ได้แก่ ศอเสมหะ (เสมหะในลำคอ) อูระเสมหะ (เสมหะในอก) และคูดเสมหะ (เสมหะในลิ้นทวาร).

สมุนไพโร   น. ๑. ผลิตผลธรรมชาติอาจได้จากพืช สัตว์ แร่ธาตุ หรือจุลชีพ ซึ่งนำมาใช้เป็นยาได้ หรือใช้ผสมกันตามตำรับยาเพื่อบำบัดโรคหรือบำรุงร่างกาย. ๒. พืช สัตว์ จุลชีพ ธาตุ วัตถุ สารสกัดดั้งเดิมจากพืชหรือสัตว์ที่ใช้หรือแปรสภาพ หรือผสม

หรือปรุงเป็นยาหรืออาหาร เพื่อการตรวจวินิจฉัย บำบัด รักษา หรือป้องกันโรค หรือส่งเสริมสุขภาพร่างกายของมนุษย์หรือสัตว์ และให้หมายความรวมถึงถิ่นกำเนิดหรือถิ่นที่อยู่ของสิ่งดังกล่าวด้วย. (พระราชบัญญัติคุ้มครองและส่งเสริมภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทย พ.ศ. ๒๕๔๒).

- สมุลแว้ง** น. ๑. เครื่องยาที่เป็นส่วนเปลือกของพืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Cinnamomum bejolghota* (Buch.-Ham.) Sweet ในวงศ์ Lauraceae มีรสและสรรพคุณดังคัมภีร์สรรพลักษณะสรรพคุณ [๒/๓๖๖] ตอนหนึ่งว่า “... คุณสมุลแว้งมีรสเผ็ดร้อน แก้พิษดวงในปากในคอ แก้หืดไอแลแก้ลมสำปะชวรด้วย ...” คัมภีร์สรรพคุณยาไทยและฉันทศาสตร์โดยพิสดาร [๓๖/๒๑๒] ตอนหนึ่งว่า “... สมุลแว้ง แก้อาตุทั้ง ๔ กำเริบ กระทำให้โลหิตเสีย ให้บวมทั้งตัว ...” และตำราไม้เทศเมืองไทย [๔๕/๕๑๘] ตอนหนึ่งว่า “... เปลือกต้นสมุลแว้งหอมฉุนปรา่แก้ลมวิงเวียน, และลมทำให้ใจสั่น, แก้พิษหวัดกำเริด แพทย์ตามชนบทใช้ปรุงเป็นยาหอมขับลมในลำไส้ แก้อาตุพิการ ...” .
๒. พืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Cinnamomum bejolghota* (Buch.-Ham.) Sweet ในวงศ์ Lauraceae เป็นไม้ต้นขนาดกลางถึงขนาดใหญ่ เปลือกสีเทา ใบเป็นใบเดี่ยวเรียงตรงข้ามหรือเยื้องกันเล็กน้อย รูปขอบขนานแกมรูปรีปลายมน โคนแหลม ขอบเรียบ ใบหนาคล้ายแผ่นหนัง ช่อดอกแบบช่อกระจุกซ้อน ดอกมีขนาดเล็ก สีขาวอมเหลือง มีกลีบดอก ๖ กลีบ เชื่อมติดกันที่โคน มีขนเป็นมันเหมือนไหม กลีบเลี้ยงติดทนจนเป็นผล ผลแบบผลมีเนื้อ อวบน้ำ รูปรีหรือ

รูปค่อนข้างกลม, ขนุนมะแวง จวงดง เหนียด เชือกใหญ่ บริเว
พะแว มหาปราบตัวผู้ โมหอม ระแวง หรือ แลงแวง
ก็เรียก.

สรรพคุณเภสัช น. ระบบวิชาความรู้ที่ว่าด้วยคุณสมบัติของสิ่งที่เป็นยา จัดเป็นหลักวิชาด้านเภสัชกรรมไทย ๑ ใน ๔ หมวดวิชา อันได้แก่ เภสัชวัตถุ สรรพคุณเภสัช คณาเภสัช และเภสัชกรรม ตำราเภสัชกรรมไทยว่า การรู้สรรพคุณยา จำเป็นต้องรู้รสของตัวยาก่อน เมื่อรู้รสของตัวยาแล้ว ก็จะได้รู้สรรพคุณของตัวยาโบราณ แบ่งรสรยาออกเป็น รสประธาน ๓ รส (รสเย็น รสร้อน รสสุขุม) รสยา ๙ รส (รสฝาด รสหวาน รสเปื้อเมา รสขม รสเผ็ดร้อน รสมัน รสหอมเย็น รสเค็ม และรสเปรี้ยว) เป็นต้น.

สรรพวาระจักรโมละวาโย [สัพพะวาระจักกะ-] น. โรคลมจรชนิดหนึ่ง ตำราการแพทย์แผนไทยว่า เกิดจากกองอัมพฤกษ์และลมปัตตาคตร่วมกัน ผู้ป่วยมีอาการเจ็บบริเวณหลังส่วนล่างก่อน แล้ววิ่งขึ้นไปตามสรีระ มีอาการเจ็บมากบริเวณต้นคอ เป็นต้น มักเกิดเป็นครั้งคราว ๓-๔ วันครั้ง ดังตำรายาศิลาจารึกในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม [๔/๓๑๑] ตอนหนึ่งว่า “... จะกล่าวลักษณะกำเนิดแห่งลมอันชื่อว่าสรรพวาระจักรโมละเป็นคำรบ ๗ นั้น เกิดแต่กองอัมพฤกษ์และปัตตาคตร่วมกันกระทำให้จับเป็นคราว ๓-๔ วันจับทีหนึ่ง เมื่อจะจับขึ้นนั้นให้เจ็บหลังก่อนแล้วแล่นขึ้นไปจับเกลียวข้าง ให้จับต้นคอยิ่งนัก ...”.

สร้อยพี ดู สารภี.

สร้าง [สร้าง] ก. คลาย, ถอย, ทุเลา, (ใช้แก่ลักษณะความเป็นไปของร่างกายหรืออารมณ์ที่ผิดปกติจากธรรมดา), เช่น สร้างไข้ สร้างโคก ไชยยังไม่สร้าง สร้างเมา เมาไม่สร้าง.

สลักเพชร น. โครงสร้างของกระดูกบริเวณข้อบางข้อที่เมื่อสวมเข้าด้วยกันแล้วทำให้เคลื่อนไหวได้ เช่น ข้อต่อขอบกระดูกเชิงกรานตรงสะโพกกับหัวกระดูกต้นขา ทำให้ขาแกงออกได้ เรียก ตะโพกสลักเพชร, ข้อต่อขากรรไกรบนและล่าง ทำให้อ้าปากและกินอาหารได้ เรียก ขากรรไกรสลักเพชร, เขียนว่า สลักเพ็ด ก็มี.

สลักเพชรจม ก. อาการปวดสะโพก.

สลักเพ็ด ดู สลักเพชร.

สลัดได น. พืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Euphorbia antiquorum* L. ในวงศ์ Euphorbiaceae เป็นไม้พุ่มหรือไม้ต้นขนาดเล็ก อวบน้ำ มียางสีขาวข้น ลำต้นและกิ่งมีเหลี่ยมหรือแฉกและมีหนามเป็นคู่ ใบเป็นใบเดี่ยว มีน้อย ร่วงง่าย ช่อดอกแบบช่อรูปถ้วย ออกเป็นช่อเดี่ยวหรือเป็นช่อกระจุกช่อ ดอกแยกเพศร่วมต้น ผลรูปเกือบกลมถึงกลม สีส้มอมสีเหลือง เมล็ดรูปรี สีน้ำตาลแกมเทา เมื่อต้นแก่จะมีเชื้อราลงแก่น ทำให้เนื้อไม้แข็งขึ้นและมีกลิ่นหอม เรียก กระลำพัก ยาง กระลำพัก และทั้งต้นใช้ทำยา มีรสและสรรพคุณดังตำราไม้เทศเมืองไทย [๔๕/๕๒๒] ตอนหนึ่งว่า “... สลัดไไม่มีรสเบื่อเมาขมเล็กน้อย ถ่ายเสมหะและโลหิต แพทย์ตามชนบทใช้ยางของต้นสลัดไดที่กรีดออกมาแล้ว ทำให้สุกโดยการตุ๋นหรือเอายางใส่ถ้วย

แล้วเอาน้ำเดือด ๆ ใส่วุ้นไปจนสุกจึงเอาตากแดดให้แห้ง ใช้ผสมเป็นยาถ่ายอย่างแรงแต่ต้องใช้ส่วนน้อยและมีตัวยาอื่น ๆ คมไว้ด้วย ... ใช้ต้นสลดโค่นใส่ลงดองกับมะกรูดและยาอื่น ๆ เป็นยาตองเปรี้ยวเค็ม รับประทานแก้กษัย, น้ำเบาพิการ, แก้วระดูขาวเป็นพิษ, ทำให้ท้องระบายอ่อน ๆ ...”.

ดู กระลำพัก ประกอบ.

สังว น. ซ่อง, โพรง, (โดยมากมักใช้กับทวารหนัก), เขียนว่า ชวงหรือ ทรวง ก็มี.

สังวทวาร น. ทวารหนัก.

สังวเลื้อนทวารเบา ดูใน บานทะโรค.

สวัด ก. ตวัด, วัดให้ม้วนเข้ามาโดยเร็ว, โอบรัดเข้ามาโดยเร็ว.

สवाद น. พืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Caesalpinia bonduc* (L.) Roxb. ในวงศ์ Fabaceae เป็นไม้พุ่มรอเลื้อย มีขนและหนามแหลมตรงหรือโค้งตามกิ่งก้าน ใบเป็นใบประกอบแบบขนนก ๒ ชั้น มีหูใบขนาดใหญ่และติดทน ใบย่อยออกเป็นคู่ตรงกันข้ามหรือเยื้องกันเล็กน้อย รูปไข่แกมรูปขอบขนาน โคนเฉียงปลายเรียวแหลมหรือมน มีติ่งแหลมสั้น ช่อดอกออกเหนือซอกใบขึ้นไปเล็กน้อย มีใบประดับเป็นเส้นงอ ดอกสีเหลือง ผลเป็นฝักรูปป้อมหรือรี ปลายมีติ่งแหลม ผิวมีหนามแหลมและขนปกคลุม ฝักอ่อนสีเขียว เมื่อแก่เปลี่ยนเป็นสีน้ำตาล มีเมล็ด ๑-๒ เมล็ด รูปกลมหรือรูปไข่ เมื่อแก่จัดมีสีเทา ผิวเป็นมันเงา, ราก ใบ ผล และเมล็ดใช้ทำยา มีรสและสรรพคุณดังตำราประมวลสรรพคุณยาไทย (ภาคสาม) [๒๓/๑๔๙] ตอนหนึ่งว่า “... ใบปรุงเป็นยาขับลมในลำไส้

แก้จุกเสียดแน่นเฟ้อ แก้กระษัยน้ำมูตรพิการ ...” และตำรา
ไม้เทศเมืองไทย [๔๕/๕๒๙] ตอนหนึ่งว่า “... แพทย์ตามชนบท
ใช้ใบปรุ้งเป็นยาขับผายลม แก้จุกเสียด, แก้แน่น, ผลแก้กระษัย,
แก้ น้ำมูตรพิการ ...”, บำชีแฮต มะกาเลง ว่าด หรือ เวียด
ก็เรียก.

สวิงสวาย [สะหฺวิงสะหฺวาย] ก. อาการที่รู้สึกใจหวิว วิงเวียน คลื่นไส้
ตาพร่าจะเป็นลม เช่น เดินฝ่าแดดนาน รู้สึกสวิงสวาย ดังตำรา
ยาติลาจารึกในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม [๔/๙๘]
ตอนหนึ่งว่า “... ให้คอกแห้งลำคอดีบ กินข้าวกินน้ำมิได้
ให้อาเจียนให้สวิงสวาย แล้วให้พลุ่งขึ้นพลุ่งลงในอก ให้ยกมือ
เท้าขวักไขว้ไปมา ...”.

สหัสธารา น. ยาแผนไทยขนานหนึ่ง ใช้แก้ลมในเส้น ลมกองหยาบ
เป็นต้น มีตัวยา วิธีปรุ้ง วิธีใช้ และสรรพคุณ ดังคัมภีร์
แพทย์ไทยแผนโบราณ [๓๓/๒๗๙] ตอนหนึ่งว่า “... ยาชื่อ
สหัสธารา แก้ม ๘๐ จำพวก แก้มเสมหะ ๒๐ จำพวก แก้ม
เข้าในเส้น ชื่อวาตะพรรค ๓๐ จำพวก แก้มแล่นในเนื้อ
๘ จำพวก แก้มแล่นตามสันหลัง ชื่อปราณยักษ ๒๐ จำพวก
แก้โลหิตกำเดา ทำให้เป็นฝีในอก ๕ จำพวก ชื่ออุระวาด ให้สลัก
ออกจุกเสียด เอามหาหิงค์ ๕ สลึง โกฐก้านพร้าว ๒ สลึง
โกฐพุงปลา สลึงเพ็ญ โกฐเขมา ๒ สลึงเพ็ญ โกฐกั๊กกรา
๓ สลึง เทียนดำ ๓ สลึงเพ็ญ เทียนขาว ๑ บาท เทียนสัตยบุษย์
๑ บาทเพ็ญ เทียนดาดักแตน ๕ สลึง เทียนแดง ๕ สลึงเพ็ญ
ลูกจันทน์ ๖ สลึง ดอกจันทน์ ๖ สลึงเพ็ญ การะบูน ๗ สลึง
หัตถุนเทศ ๖ บาท รากหนดี ๑๐ บาท รากจิงจ้อ ๑ บาท

หว่านน้ำ ๑๑ บาท ดีปลี ๑๒ บาท ลูกสมอไทย ๑๓ บาท รากเจ็ดมูลเพลิง ๒๔ บาท พริกไทย ๓๐ บาท บดเป็นผงแก้ จุกเสียด ละลายน้ำลูกสมอไทยต้มกิน แก้ตัวเย็น ละลายข้า ต้มกิน แก้น้ำลายเหนียว ละลายน้ำมะงั่วกิน แก้นอนไม่หลับ ละลายน้ำอ้อยแดงกิน แก้สัปดาห์ร้อนสัปดาห์หนาว ละลายน้ำเปลือก มะรุมต้มกิน แก่รากเป็นเลือดหรือแก้บิด ละลายน้ำตาลหม้อ กินแก้ท้องร่วงพุ่งมาร ละลายน้ำรากจิงจ้อต้มกิน แก้บวม ๕ ประการ ละลายน้ำร้อนกิน แก้ลมจุกขึ้นไปถึงต้นลิ้น ละลาย น้ำผึ้งหรือน้ำส้มล้ำกิน แก้ลมตายไปภาคหนึ่ง ละลายน้ำมันโค กินแก้ลมเป็นอ่วงลิ้นขัดพูดไม่ชัด ละลายน้ำมันเนยกิน แก้ไข้ป่า เว้น ๒ วันจับ ๓ วันจับ ละลายน้ำมะนาวกิน เมื่อหญิงคลอดลูก จะให้ขับเลือด ละลายน้ำมะงั่วกิน สะเดาะลูกตายในท้องละลาย น้ำมันงากิน แก้ฝีภายใน ละลายน้ำผักเป็ดต้มกิน ...” ปัจจุบัน ยานหานนี้เป็นยาแผนไทยหรือยาแผนโบราณในบัญชียาหลัก แห่งชาติ พ.ศ. ๒๕๕๙.

สองคลองสันนิบาต ดู สันนิบาตสองคลอง.

สองยาม ดู ยาม ๒.

สะกะถานะโรค น. ริตสีตวงประเภทหนึ่ง เกิดขึ้นที่ริมทวารหนักข้างใน ลักษณะคล้ายเตื่อยไก่อ ผู้ป่วยมีอาการคล้ายไข้เหลือง บางที รู้สึกร้อน รู้สึกหนาว เมื่อยตัว ท้องผูกเวลาถ่ายมีเลือดปน ออกมา ดังหนังสือสมุดไทย หมวดเวชศาสตร์ เลขที่ ๘๔๕ หอสมุดแห่งชาติ ตอนหนึ่งว่า “... ลำดับนี้ก็จะกล่าวด้วย ลักษณะเหตุโรคอันชื่อว่าสะกะถานะ กล่าวคือฤคตวงอัน บังเกิดขึ้นริมทวารหนัก ค่างในนั้นปนคาร์บ ๑๖ มีสรรพาน

ดังเคียวไก่ มีอาการกระทำให้อับดูจใช้เหลียง ลางที่ให้ร้อน
ให้หนาว ลางที่ให้เมื่อยทั่วสรวะภายกาย ถ้าอุจระผูกเข้าทราบ
ใดแลเดินออกมาโดยกำลังลมพานยอตเข้าโลหิตก็แตกออกมา
โรคนั้นก็กำเริบขึ้นดูจกล่าวมาดังนี้...” เขียนว่า สกเถถานะโรค
ก็มี. ดู ริดสีดวง ประกอบ.

สะกั้งแค ดู มะแว้งต้น.

สะเดาอินเดีย น. พืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Azadirachta indica*
A. Juss. วงศ์ Meliaceae เป็นไม้ต้น เปลือกต้นสีน้ำตาลแดง
หรือสีออกเทา เมื่อแก่แตกเป็นร่องหรือแผ่น เปลือกชั้นใน
สีน้ำตาลแดง มีน้ำเลี้ยว ไม่มีสี เหนียว และมีกลิ่นเหม็น
กระพี้สีออกขาว ใบเป็นใบประกอบแบบขนนกปลายคี่หรือ
ปลายคู่ ใบย่อยเรียงตรงข้ามหรือกึ่งตรงข้าม ช่อดอกแบบ
ช่อแยกแขนงขนาดใหญ่ ออกตามซอกใบ มีขนนุ่มสั้น กลีบดอก
สีขาว มีกลิ่นหอม มีขนคล้ายไหม ผลแบบผลผนังชั้นในแข็ง
รูปรี สีเขียวแก่สีเหลือง, เปลือก กระพี้ แก่น ใบ และดอกใช้
ทำยา มีรสและสรรพคุณดังคัมภีร์สรรพลักษณะสรรพคุณ
[๒/๓๗๐] ตอนหนึ่งว่า “... คุณสะเดามีรสขมหวานแก้กำเริบ
แก้รากแก้สะอึกแก้พิษฝีแก้ใช้เพื่อตีฟิการ...” ตำราสรรพคุณยา
ฉบับของกรมหลวงวงษาธิราชสนิท [๔๒/๒๐] ตอนหนึ่งว่า
“... จะกล่าวสรรพคุณสะเดาน้อย รู้แก้ริดสีดวงอกคุดรราช
แลรู้แก้แผลทั้งปวงอันประกอบไปด้วยแม่พยาธิ รู้แก้ราก
แลเหียน แลเสมหะดี ... จะกล่าวสรรพคุณสะเดาใหญ่ มีรส
อันขม ฝาด เย็น รู้แก้ระมัดซึ่งท้อง รู้บำรุงธาตุ รู้กระทำให้อาหาร
รวงด รู้แก้แม่พยาธิทั้งปวง แลรู้แก้โรคในลำคอ แลแก้

โลหิตแลดี ดอกนั้นรู้แก้ริดสีดวงในลำคออันกระทำให้คนนั้น
 ดุจหนึ่งพยาธิอันตายอยู่นั้น ลูกนั้นรู้แก้ลมแลดี เปลือกนั้น
 รู้แก้บิดเป็นมูกเลือด กระพี้้นรู้แก้ดีแลแก้บ้าอันเพ้อคลั่ง
 แก่นนั้นรู้แก้ลมอันกระทำให้เหียนรากแลลมอันผูก รากนั้นรู้
 แก้เสมหะอันผูกภายในแลเสมหะอันติดลำคอ ...” และตำรา
 ไม้เทศเมืองไทย [๔๕/๕๐๔] ตอนหนึ่งว่า “... สะเดาอินเดียว
 หรือต้นควินิน ... ดอกออกเป็นช่อสีขาว มีกลิ่นหอมเล็กน้อย
 เปลือกต้นเกลี้ยงกว่าสะเดา รสขมจัดกว่า ใช้เปลือกต้ม
 รับประทานเป็นยาตัดจับสำหรับไข้จับสั่น หรือไข้ประจำฤดู
 ได้ดี ...”.

สะตุ ก. ๑. ทำให้ตัวยามีฤทธิ์แรงขึ้น หรือใช้รักษาตรงกับโรคดีขึ้น
 เช่น สะตุสารส้ม. ๒. ทำให้พิษของตัวยาลดลง เช่น สะตุรงทอง.
 ๓. ทำให้ตัวยาปราศจากเชื้อโรค เช่น สะตุดินสอพอง. ๔. ทำให้
 ตัวยานั้นสลายตัว ทำให้ตัวยา ฟู หรือกรอบ เพื่อให้แตกสลาย
 ได้ง่ายขึ้น เช่น สะตุเกลือ.

สะนาย ดู ข่อย.

สะแน ดู สะระแน.

สะบัก น. กระดูกส่วนที่เป็นฐานรองรับต้นแขน อยู่ถัดบ่าลงไป
 ข้างหลัง ปลายด้านนอกเป็นที่หัวกระดูกต้นแขนเกาะยึด.

สะบักจม น. อาการปวดตึงบริเวณสะบัก บ่า และไหล่ข้างขวา มักจะ
 เกิดเรื้อรัง อาจเนื่องจากการใช้งานที่แขนมาก และเป็น
 เวลานาน ทำให้เลือดลมตามแนวเส้นปิงคลาเดินไม่สะดวก.

สะพัน น. โรคชนิดหนึ่ง มักเกิดในทารกหรือเด็กเล็ก ผู้ป่วยจะมี
 อาการขอบตาเขียว นอนสะดุ้ง ชัก เท้ากำมือกำ หลังแข็ง

ท้องขึ้น ลื่นกระด้างคางแข็ง เป็นต้น ตำราการแพทย์แผนไทย ว่าเกิดจากเด็กกลืนก้อนเลือดเข้าไปในท้องขณะคลอดจากท้องแม่ ดังคัมภีร์ประถมจินดา [๑๔/๓๐] ตอนหนึ่งว่า “... ถ้าแลกุมารกุมารผู้ใด แรกคลอดจากครรภ์มารดาได้ ๗ วัน ๑๑ วัน ๑๕ วัน ๒๑ วันนั้น แลให้ขอบตาเขียนอนนักษัตรตั้งตาซ้อนดูสูง ให้ชักเท้ากำมือกำ หลังแข็งท้องขึ้นลื่นกระด้างคางแข็ง ท่านว่ากำเนิดลมสุนทรवाद แลลมวาตภักค์แลสะพั้นไฟ ซึ่งมาว่าทั้งนี้เพราะกุมารอมก้อนโลหิตแห้งมารดาออกมาแล้วกลืนเข้าไป จึงบังเกิดโทษนั้นต่าง ๆ ...”, ตะพั้นก็เรียก.

สะพั้นไฟ   ดู ลมอุทรวาด.

สะโปก   น. ส่วนของร่างกายเบื้องหลังถัดจากบั้นเอวลงไป มีเนื้อนูนออกมาทั้ง ๒ ข้าง, ตะโปก หรือ ตะโปก ก็เรียก, เขียนว่า สะโปก ก็มี.

สะโปก   ดู สะโปก.

สะรอล   ดู สนสองใบ.

สระระแห่   น. ๑. เครื่องยาที่เป็นส่วนทั้งต้นของพืชชื่อวิทยาศาสตร์ *Mentha cordifolia* Opiz ex Fresen ในวงศ์ Laminaceae มีรสเผ็ดร้อนซ่า สรรพคุณดังตำราไม้เทศเมืองไทย [๔๕/๕๓๑] ตอนหนึ่งว่า “... แก้กึ่งท้องขึ้นอืดเพ้อ แก้ปวดท้อง และทรงชักสำหรับเด็กดีมาก ทำให้ขับผายลมได้ดี ...”. ๒. พืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ *Mentha cordifolia* Opiz ex Fresen ในวงศ์ Laminaceae มีชื่อสามัญว่า kitchen mint เป็นไม้ล้มลุกทั้งต้นมีกลิ่นหอม ลำต้นสี่เหลี่ยมตั้งตรง มีไหล ใบเป็นใบเดี่ยว

เรียงตรงข้าม รูปขอบขนานแกมรูปไข่หรือรูปคล้ายโล่ โคนรูปกลม โค้งกว้าง รูปตัด หรือรูปหัวใจขึ้น ปลายโค้งกว้างหรือมน ขอบใบหยักซี่ฟันแกมใบเลื่อย เนื้อใบหยิกย่น ช่อดอกแบบช่อกระจุก ออกตามซอกใบ ดอกขนาดเล็ก มีจำนวนมากอัดเรียงกันแน่น สีม่วงอ่อน กลีบเชื่อมติดกันเป็นรูปประซัง ผลเป็นผลแห้ง รูปกระสวย, ขะเยะ ผักเถม ผักเลม มันเงาะ สะแน สะระแห่นงวน สะระแห่นสวน หอมด่วน หรือหอมเดือน ก็เรียก.

สะระแห่นงวน, สะระแห่นสวน ดู สะระแห่น.

สะอึก ก. อาการที่หายใจชะงักเป็นระยะ เนื่องจากกะบังลมหดตัวและช่องสายเสียงปิดตามทันทีทันใดในเวลาเดียวกัน, ลมสะอึกก็เรียก.

สักกระโรค ดู คักการะโรค.

สังกตัม [สังกะตัม] ดู สังกะตัง.

สังกะตัง ว. ลักษณะที่ติดแน่นเป็นปมเหนียวที่ผมหหรือขนสัตว์สาบไม่ออก เช่น ผมเป็นสังกะตัง, สังกตัม ก็เรียก.

สังขารชั้น [สังขานชั้น, สังขาระชั้น, สังขานระชั้น] น. กองสังขารความคิดเป็นชั้น ๑ ที่เป็นนามธรรมในชั้น ๕.

สังคัง น. โรคผิวหนังชนิดหนึ่ง ส่วนใหญ่เกิดจากเชื้อรา (*Epidermophyton floccosum*) บางรายเกิดจากเชื้อราในสกุล *Trichophyton* เกิดที่ถุงอวัยวะ ลักษณะเป็นผื่นแดง มีสะเก็ดมีอาการคันมาก.

สังเสทชะ, สังเสทะชะ [สังเสทะชะ] น. สัตว์ที่เกิดในเปือกตมขึ้นและหมักหมมเน่าเปื่อย เช่น กิมิชาติ.

สัญญาชนธ์ น. กองสัญญา, ความจำ, เป็นชนธ์ ๑ ที่เป็นนามธรรมในชนธ์ ๕.

สัญญาณ น. จุดหรือตำแหน่งสำคัญบนร่างกายที่ใช้ในการนวดรักษาโรคแบบราชสำนัก ซึ่งมีความสัมพันธ์กับเส้นประธานสิบ.

สัญญาณ น. ๑. ลักษณะ ดังคัมภีร์กระษัย [๑/๒๐] ตอนหนึ่งว่า “... จะกล่าวลักษณะกระไสยโรคอันบังเกิดขึ้นเปนอุปาติกะ ... มีสันถานตั้งบุทเลเข้ากินอยู่ในเกาะเข้า กระทำให้ปวดชบท้องน้อยเปนกำลัง ...”. ๒. รูปทรง ดังตำรายาศิลาจารึกในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม [๔/๑๕๒] ตอนหนึ่งว่า “... ลักษณะสันทฆาตอันบังเกิดเพื่อกาฬ เกิดขึ้นภายในดี, ตับ, ปอด, และหัวใจนั้นเป็นคำรบ ๒ สัญญาณดุจเมล็ดข้าวสารหัก ...”.

สัตตเกสร ดู เกสรทั้ง ๗, เกสรทั้ง ๗.

สัตตโกฐ, สัตตะโกฏ ดู โกฐทั้ง ๗.

สัตตบงกช, สัตตบุษย์ ดูใน บัวหลวง.

สัตตถวาท, สัตถถวาทะ [สัตถะถวาท, สัตถะถวาทะ] ๑. ดูใน สมุฏฐานวาทะ. ๒. น. โรคลมชนิดหนึ่ง ตำราการแพทย์แผนไทยว่า เกิดจากสันทฆาต ผู้ป่วยจะเริ่มมีอาการเจ็บบริเวณหน้าอก เมื่อเป็นนานเข้าจะเกิดเป็นเวลา โดยเมื่อมีอาการจะรู้สึกเจ็บแปลบปลาบไปทั่วทั้งตัว เหมือนถูกมีดเขียดและเหล็กแหลมแทง ใจสั่น เมื่ออาการบรรเทาลงจะรู้สึกหิว ไม่มีแรง ปวดหัว ตามัว กินอาหารไม่ได้ นอนไม่หลับ หากจะรักษาต้องรักษา เมื่อเริ่มมีอาการเจ็บหน้าอก ถ้ารักษาไม่หายก็จะกลายเป็นโศสันทฆาตและตรีสันทฆาต รักษาไม่ได้ ดังตำรายาศิลาจารึกในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม [๔/๓๒๕]

ตอนหนึ่งว่า “... จะกล่าวด้วยลักษณะกำเนิดลม อันชื่อว่า ลมสัตตถกวาตนั้นเป็นคำรบ ๒ ถ้าบังเกิดแก่บุคคลผู้ใด มักกระทำ ให้เจ็บอกเป็นต้น และลมกองนี้เป็นเพื่อสันทฆาต ครั้นแก่เข้า กระทำให้จับเป็นเพลา และอาการที่จับนั้นมักให้เจ็บไปทุก ขึ้นเนื้อ ดุจดั่งบุคคลเอามือมาเช็ดและเอาเหล็กอันแหลม มาแทงให้แปลบปลาบไปทั้งกาย ให้เจนนั่นสั่นอยู่ริๆ ให้เจ็บอก เป็นกำลัง ครั้นสร้างแล้วให้หิวหาแรงมิได้ให้เจ็บศีรษะให้ จักชุมว มิได้เห็นสิ่งอันใด บริโภคอาหารมิได้ นอนมิหลับ ถ้าจะแก้ให้แก้ แต่ยังไม่เจ็บอกอยู่นั้นให้หาย ถ้ามีหายแก่เข้า ก็จะเป็นกลายเป็นโทสันทฆาตและตรีสันทฆาต เป็นอดีตภัยโรค ตามอาจารย์กล่าวไว้เป็นโรคตัด แพทย์ทั้งหลายพึงรู้อย่างนี้ ...”.

สัตวชาติ น. สัตว์, จำพวกสัตว์.

สัตววัตถุ, สัตว์วัตถุ น. สัตว์หรือส่วนใดอวัยวะใดของสัตว์ ซึ่งใช้เป็นยา หรือเป็นส่วนผสมในตำรับยา เช่น ปลาช่อน ดีจระเข้ กระดุกควายเผือก ชะมดเข็ด แววนกยูง ในตำราเภสัชกรรมไทย แบ่งสัตว์วัตถุออกเป็น ๓ จำพวก ได้แก่ สัตว์บก สัตว์น้ำ และสัตว์อากาศ.

สันทฆาต, สันทฆาต, สันทฆาฏ น. ๑ เส้นที่มีจุดเริ่มต้นบริเวณ ขอบเชิงกรานด้านหน้า แล่นถึงตาดุ่ม เส้นด้านบนจะแล่นไป ทางด้านหลัง ขึ้นข้างกระดูกสันหลัง ถึงบริเวณต้นคอ ท้ายทอย ขึ้นศีรษะ แล้วลงมาที่แขน เส้นที่อยู่ด้านขวา เรียก เส้นสันทฆาตขวา เส้นที่อยู่ด้านซ้าย เรียก เส้นสันทฆาตซ้าย. ๒. โรคเกี่ยวกับเส้นชนิดหนึ่ง ทำให้มีอาการจุกเสียดหน้าอก ดังคำอธิบายภาพแผนนวด [๔/๑๑๙] ตอนหนึ่งว่า “... ๓. เส้นนี้ สันทฆาตขวา แก้อยกอก สลักอก ๓/. เส้นนี้สันทฆาตซ้าย

แก้เจ็บอกดังเป็นหนอง ...”. ๓. โรคชนิดหนึ่ง เกิดจากการกระทบกระแทกชอกช้ำอย่างแรง เช่น ตกต้นไม้ ถูกทุบถอง โปยตี ทำให้เกิดเลือดออก เป็นลิ่ม เป็นก้อนแห้งหรือเน่าเสีย อยู่ภายใน เรียก โลหิตต้องพิฆาต ในสตรีอาการอาจรุนแรง หากเกิดขณะมีระดู แบ่งเป็น ๔ ชนิด ตามความรุนแรงของโรค ได้แก่ เอกสันทฆาต โทสันทฆาต ตรีสันทฆาต และอาสันทฆาต.

สันตปัคคี [สันตปักคี] น. ไฟทำให้ร่างกายอบอุ่น ทำให้ร่างกายอุ่นเป็นปกติ เป็นองค์ประกอบ ๑ ใน ๔ ชนิดของธาตุไฟ.

สันตุมิต [สันตุมะมิต] น. ตานจรชนิดหนึ่ง เกิดจากการกระทบกระเทือนทำให้ชอกช้ำ ผู้ป่วยมีอาการไข้ ตัวร้อน มือเท้าเย็น เป็นผื่นขึ้นทั้งตัว ถ่ายเป็นมูกเลือด ปวดมวนในท้อง กระหายน้ำ กินข้าวกินนมไม่ได้ ดังคัมภีร์ประณมจินดา [๒/๓๐] ตอนหนึ่งว่า “... อันว่าลักษณะตานจรจำพวกหนึ่ง ชื่อว่าสันตุมิต โทษเกิดเพื่อไขอภิสภาฏ ในเมื่อรู้เดินรู้วิ่งแลล้มลงถูกไม้ถูกดินก็ตี หน้าแลจมูกแลหน้าอกลงกระทบฟกช้ำแห่งใดๆ ก็ดี ย่อมเปนไขอภิสภาฏสิ้น กระทำให้จับให้ตัวร้อน มือเท้าเย็น ให้ปิดตัวบ้าง ให้เปนเมตเปนยอดขึ้นทั้งตัว สมมติว่าออกหัด ครั้นจมเข้าไป ก็ทำให้ลงท้องเปนมูกเลือดจะนับเวลามิได้ ให้ปวดมวนให้กระหายน้ำนัก แลให้ชักมันให้ไอกินเข้ากินนมมันมิได้ ท่านให้แก้งดีจะได้ส่วนหนึ่ง เสียสองส่วน ...”. ดู ตานจร ประกอบ.

สันนิบาต น. ๑. ความเจ็บป่วยอันเกิดจากกองสมุฏฐานปิตตะ วาตะ และเสมหะ กระทำร่วมกันให้เกิดโทษเต็มกำลัง, ใช้สันนิบาต หรือ สันนิบาติกาอาพาธ ก็เรียก. ๒. ชื่อความเจ็บป่วยพวกหนึ่ง ผู้ป่วยจะมีอาการสันเทื้ม ชักกระตุก เพ้อ เป็นต้น เช่น สันนิบาตลูกนก สันนิบาตหน้าเพลิง สันนิบาตหนังตาตก.

สันนิบาตกองใหญ่ ดู มหาสันนิบาต.

สันนิบาตกะตัตติริยะด้วน [สันนิบาตะกะ-] น. สันนิบาตอันเกิดที่ชายดืบ ผู้ป่วยจะมีอาการดืบโต ดืบย้อยหรือหย่อน มีไข้ ตัวเย็น ท้องอืดเฟ้อ พะอืดพะอม เป็นต้น ดังตำรายาศิลาจารึกในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม [๔/๘๒] ตอนหนึ่งว่า “... สันนิบาตกะตัตติริยะด้วน เมื่อบังเกิดแก่บุคคลผู้ใดก็ดี มักเกิดขึ้นที่ชายดืบ ให้ดืบใหญ่ออกมาคับโครง บางทีให้ดืบนั้นหย่อนลงถึงตะคาก ให้จับเป็นเพลาดั่งเป็นไขและให้เย็นไปทั้งตัวแล้วให้ท้องขึ้นท้องพอง ให้พะอืดพะอม ถ้าแลลักษณะดังนี้บังเกิดแก่บุคคลผู้ใด นามชื่อว่าใช้สันนิบาตกะตัตติริยะด้วน ...”, ใช้สันนิบาตกะตัตติริยะด้วน ก็เรียก. ดู สันนิบาต ประกอบ.

สันนิบาตเกิดเพื่อติซึม น. สันนิบาตที่เกิดในกองปิดตสมุฏฐาน ทำให้ผู้ป่วยมีอาการซึม หมดสติ ตาแดง ปากหนัก หูหนัก อุจจาระปัสสาวะไม่สะดวก เบื่ออาหาร สะบัดร้อนสะท้านหนาวเป็นเวลา เป็นต้น. ดู สันนิบาต ประกอบ.

สันนิบาตเกิดเพื่อติพลุ่ง น. สันนิบาตที่เกิดในกองปิดตสมุฏฐาน ทำให้ผู้ป่วยมีอาการคลั่งเป็นครั้งคราว แน่นหน้าอก คอแห้ง กินอาหารไม่ได้ อาเจียน สวิงสวาย เป็นต้น. ดู สันนิบาต ประกอบ.

สันนิบาตเกิดเพื่อติรั่ว น. สันนิบาตที่เกิดในกองปิดตสมุฏฐาน ทำให้ผู้ป่วยมีอาการท้องเสียอย่างแรง อุจจาระเหลืองเหมือนน้ำมันสด สวิงสวาย แน่นหน้าอก ท้องร้องตลอดเวลา หมดสติ เป็นต้น. ดู สันนิบาต ประกอบ.

สันนิบาตเกิดเพื่อดีล้น น. สันนิบาตที่เกิดในกองปิดตสมฺภูฐาน ทำให้ผู้ป่วยมีอาการหูแว่ว (คล้ายถูกผีสิง) เบื่ออาหาร คอแห้ง กระหายน้ำ น้ำลายเหนียว มือเท้าเย็น แต่ตัวร้อน เป็นต้น.
ดู สันนิบาต ประกอบ.

สันนิบาตเกิดเพื่อปิดตสมฺภูฐาน น. สันนิบาตอันเกิดจากกองสมฺภูฐาน ปิดตะ วาตะ และเสมหะ กระทำร่วมกันให้เกิดโทษเต็มกำลัง ทำให้น้ำดีพิการ ตำราการแพทย์แผนไทยแบ่งออกเป็น ๔ ประการ คือ สันนิบาตเกิดเพื่อดีซึม สันนิบาตเกิดเพื่อดีพลุ่ง สันนิบาตเกิดเพื่อดีล้น และ สันนิบาตเกิดเพื่อดีรั่ว ผู้ป่วยจะมีอาการแตกต่างกันไปตามสาเหตุที่เกิด ดังตำรายาศิลาจารย์ก ในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม [๔/๙๗] ตอนหนึ่งว่า “... ลำดับนี้จะกล่าวแต่สันนิบาตอันบังเกิดคือปิดตสมฺภูฐาน อันอาจารย์ท่านจัดยกไว้เป็น ๔ อย่างคือ เกิดเพื่อดีซึม ดีพลุ่ง และดีล้น ดีรั่ว มีลักษณะต่าง ๆ กัน ...”. ดู สันนิบาต ประกอบ.

สันนิบาตเกิดเพื่อโลหิตสมฺภูฐาน น. สันนิบาตอันเกิดจากกองสมฺภูฐาน ปิดตะ วาตะ และเสมหะ กระทำร่วมกันให้เกิดโทษเต็มกำลัง ทำให้โลหิตพิการ ผู้ป่วยมักมีอาการเจ็บหนังศีรษะ เจ็บแก้มตา ตามีตมัว เวียนศีรษะ อาจหมดสติ เป็นต้น การเจ็บป่วยนี้ เมื่อเป็นแล้วรักษาไม่หาย ดังตำรายาศิลาจารย์กในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม [๔/๙๐] ตอนหนึ่งว่า “... ว่าด้วยสันนิบาต อันบังเกิดเพื่อโลหิตสมฺภูฐานนั้นเป็นคำรบ ๓ เมื่อจะบังเกิด แก่บุคคลผู้ใดก็ดี ให้เจ็บแต่รากชนลงมาถึงเพียงหู แล้วเข้าจับ เอาแก้มตา กระทำให้ตามีตมัว และพิษนั้นจึงแล่นเข้าจับ ดวงหทัย บางคนสลบไปจุตตาย บางคนจับให้ชักมือเท้าโลดโผน

ใจนโปกั๊ต บำคนจับให้มึงไป เรียกมิได้ยีนอำปากมื่ออก บางทีก็ให้เขม่นไปทั้งตัว ให้ร้อนเป็นกำล้ง บางทีจับให้เวียนศึระะลูกมิได้ ลักษณะซึ่งกล่าวมานี้ ถ้าและแก้พิษเป็นอดติสัยโรคยานี้มิได้เลย ...”.

สันนิบาตเกิดเพื่อวาทสมุฏฐาน น. สันนิบาตอันเกิดจากกองสมุฏฐาน วาตะ เสมหะ และปิตตะ กระทบร่วมกันให้เกิดโทษเต็มกำล้ง ทำให้ลมพิการ ผู้ป่วยมักเป็นลม สลบ เมื่อฟื้นจะชักเกร็งหน้ามืด มือเท้าและตัวเย็น แต่ร้อนในอก ท้องผูก เป็นต้น ดังตำรายาศิลาจารึกในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม [๔/๘๘] ตอนหนึ่งว่า “... ว่าด้วยลักษณะสันนิบาต อันบังเกิดเพื่อวาทสมุฏฐานเป็นคำรบ ๖ เมื่อจะบังเกิดแก่บุคคลใดก็ดี กระทำให้จับมึงไป ครั้นแก้ฟื้นขึ้นมาให้ชักเท้ากำมือกำ และให้สะทกไปทั้งตัว ให้หน้ามืด ให้ตัวเย็นมือเย็น ให้เท้าเย็น ให้ร้อนในอกเป็นกำล้ง ให้อุจจาระปัสสาวะมืดก ให้ผูกเป็นพรรดิก ...”.

สันนิบาตเกิดเพื่อเสมหสมุฏฐาน น. สันนิบาตอันเกิดจากกองสมุฏฐาน เสมหะ ปิตตะ และวาตะ กระทบร่วมกันให้เกิดโทษเต็มกำล้ง ทำให้เสมหะพิการ ผู้ป่วยมักมิใช่เป็นเวลา ปากแห้ง คอแห้ง ลิ้นเปื่อยและแตก สะบัดร้อนสะท้อนหนาว ปวดเมื่อยตามตัว กินอาหารไม่ได้ แน่นลำคอ น้ำตาไหล เป็นต้น ดังตำรายาศิลาจารึกในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม [๔/๘๗] ตอนหนึ่งว่า “... ว่าด้วยสันนิบาตอันบังเกิดเพื่อเสมหสมุฏฐานเป็นคำรบ ๕ เมื่อเกิดแก่บุคคลผู้ใดก็ดี ให้จับเป็นเพลหา ให้คอแห้งถึงทรวงอก ให้ปากแห้ง ให้ฟันแห้ง ให้ลิ้นเปื่อยแตกกระแหง ให้สะบัดร้อนสะท้อนหนาว ให้เมื่อยทั้งตัว ให้บริโภคอาหารไม่ได้ ให้แน่นลำคอเป็นกำล้ง ให้น้ำตาไหล ...”.

สันนิบาตข้อมือตก น. ชื่อโรคอย่างหนึ่งในทางการนวดไทย อาจเกิดจากหลายสาเหตุ เช่น อัมพฤกษ์ ผู้ป่วยจะมีอาการกระดูกข้อมือไม่ขึ้น นิ้วมือไม่มีแรง อาจมีอาการบวมที่มือ เป็นต้น.

สันนิบาตจร ดู อาคันตุกะสันนิบาต.

สันนิบาตเจลีงพระสมุทร น. สันนิบาตอันเกิดจากเสมหะ (๒ ส่วน) วาตะ (๔ ส่วน) ปิตตะ (๑ ส่วน) กระทบร่วมกันให้เกิดโทษเต็มกำลัງ ผู้ป่วยจะมีอาการผิวหนังชืดขาว สาก และชา ฝ่ามือฝ่าเท้าชืดขาว มีความรู้สึกหนักมือหนักเท้า เจ็บตามตัว แน่นในคอและหน้าอก เรอบ่อย มองเห็นเป็นสีแดงและเป็นวง เป็นต้น ดังตำรายาศิลาจารึกในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม [๔/๘๕] ตอนหนึ่งว่า “... สันนิบาตเจลีงพระสมุทรนั้น เป็นคำรบ ๔ เมื่อจะบังเกิดนั้นมีอาการกระทำให้ผิวหนังขาวชืดและชาสากไป ฝ่ามือและฝ่าเท้าหนักชืดดูบุคคลเอาดินสอพองทาลงไปให้หนักมือและหนักเท้าเป็นกำลัງ มักให้เจ็บทุกชิ้นเนื้อ ให้แน่นลำคอและแน่นอก มักเป็นลมดังในคอ ให้เรอมิได้ขาด มักกระทำให้ชึ่งโกรธ แลเห็นสิ่งอันใดก็ให้แดงไปสิ้น ครั้นดูเฟ่งก็ยอมเป็นวงไปทั้งนั้น โทษทั้งนี้เหตุว่าเกิดแต่ดีส่วนหนึ่ง เสมหะ ๒ ส่วน วาโย ๔ ส่วนระคนกันเข้า จึงเป็นดังกล่าวนี...” ดู สันนิบาตประกอบ.

สันนิบาตเจลีงอากาศ น. สันนิบาตอันเกิดจากเสมหะ (๑ ส่วน) วาตะ (๒ ส่วน) ปิตตะ (๔ ส่วน) กระทบร่วมกันให้เกิดโทษเต็มกำลัງ ผู้ป่วยจะมีอาการผิวหนังเหลือง ฝ่ามือฝ่าเท้าเหลือง อุจจาระปัสสาวะเหลือง เวียนหัว ปวดเสปตา มองเห็นไม่ชัด เปื่ออาหาร เป็นต้น ดังตำรายาศิลาจารึกในวัดพระเชตุพนวิมล-

มังคลาราม [๔/๘๔] ตอนหนึ่งว่า “... สันนิบาตเจสียงอากาศ นั้นเป็นคำรบ ๓ เมื่อบังเกิดนั้น มีอาการกระทำให้ผิวเนื้อนั้น เหลืองดุจน้ำขมิ้น ผ่ามือและฝ่าเท้าเหลืองดุจกัน มักให้ เวียนศีรษะ ให้เจ็บแสบในจักขุ มักให้กระหายน้ำนัก มักให้เป็น ดังจะหลับแล้วมิหลับเล่า ให้เจ็บในอก ให้ปัสสาวะนั้นเหลือง ดุจน้ำกรักอันแก่ ดูอันใดก็นานเห็น บริโภคอาหารมิได้ไม่มีรส มิได้ชুবผอม โทษทั้งนี้เหตุว่าเสมหะส่วน ๑ วาโย ๒ ส่วน ดี ๔ ส่วนระคนกันเข้าจึงเป็นดังกล่าวนี้อ...” ดู สันนิบาต ประกอบ.

สันนิบาตตินตก น. ชื่อโรคอย่างหนึ่ง ในทางการแพทย์ไทย อาจเกิด จากหลายสาเหตุ เช่น อัมพฤกษ์ ผู้ป่วยจะมีอาการกระดก ปลายเท้าไม่ขึ้น นิ้วเท้าไม่มีแรง อาจมีอาการบวมที่ปลายเท้า เป็นต้น.

สันนิบาตลมปะกัง ดู ลมปะกัง.

สันนิบาตสองคลอง น. อาการที่เกิดพร้อมกันของการอาเจียน กับท้องเสีย, สองคลองสันนิบาต ก็เรียก.

สันนิบาตหนังตาตก น. ชื่อโรคอย่างหนึ่ง ในทางการแพทย์ไทยอาจ เกิดจากหลายสาเหตุ เช่น ไข้สูง ผู้ป่วยจะมีอาการหนังตาตก สีมืดไม่ขึ้น ตาบวม เป็นต้น.

สันนิบาตหน้าเพลิง น. ไข้ประเภทหนึ่ง เกิดกับสตรีหลังคลอด ผู้ป่วยมีอาการไข้สูงมาก เพ้อคลั่ง ขบพัน ตาเหลือก แลปลิ้น เท้าเย็นมือเย็น, ที่เรียก “หน้าเพลิง” เนื่องจากโบราณใช้เรียก ไข้ที่เกิดกับสตรีหลังคลอดในช่วงอยู่ไฟ.

สันนิบาตอชิน, สันนิบาตอะชิน น. อชินธาตุโรคตีสารประเภทหนึ่ง เกิดจากเสมหะ ปิตตะ และวาตะร่วมกันกระทำให้เกิดโทษ

ผู้ป่วยมีอาการท้องเสียอย่างแรงในเวลากลางคืน อุจจาระ มีสีดำ แดง ขาว และเหลืองปนกัน นอกจากนี้ ยังมีอาการ แน่นหน้าอก สะบัดร้อนสะท้านหนาว มีไข้ เป็นต้น ดังตำรายา ศิลาจารึกในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม [๔/๑๖๖] ตอนหนึ่งว่า “... ว่าด้วยประเภทลงเป็นเพื่อสำแลง คือสันนิบาตอชิตนั้น เป็นคำรบ ๔ บังเกิดเพื่อบริโภคนกก็ดี บริโภคของกินก็ดี อันไป บ่มีได้ควรแก่ธาตุโรค นั้นมักกระทำให้ลงเมื่อเพลากลางคืน มีอาการให้แน่นหน้าอก แล้วให้หายใจสะอื้น ให้จับสะบัดร้อน สะท้านหนาว ให้เท่านั้นเย็นให้ตัวร้อน ให้ลงมิได้สะดวกให้สี อุจจาระดำ แดง ขาว เหลือง ระคนกันมีกลิ่นถ้าแก้มิถอย พ้น ๒๙ วันไปก็จะเข้ามฤตกายธาตุ อันระคนด้วยกาลธาตุอุตติสาร จะบังเกิด จัดเป็นจุดตถุติสารขวร อันเนื่องอยู่ในปัญจมขวร นั้นแพทย์ทั้งหลายพึงรู้ดังนี้ ถ้าจะแก้ให้แก้แต่ยังอยู่ในสันนิบาต อชิต ตามอาจารย์สำแดงไว้ในก่อนสืบกันมาดังนี้ ...”.

สันนิบาติกอาพาธา ดู สันนิบาต.

สัปตโกฏี [สัปตะโกต] ดู โกฎีทั้ง ๗.

สะบันงา ดู กระดังงา.

สาก ว. อาการที่ระคายเพราะมีลักษณะไม่ละเอียดอ่อนหรือ ไม่นุ่มนวล เช่น ใบช่อยจับแล้วสากมือ.

สากกะเบือชะว้า ดู ขมิ้นอ้อย.

สาครประเทศ [สาครอนประเทศ] น. สถานที่ซึ่งมีภูมิประเทศเป็นดิน ปนกรวดทราย มีฝนตกน้อย ตำราการแพทย์แผนไทยว่า มักเป็นที่เกิดของโรคอันเกิดจากโลหิตและกำเดา. ดู ประเทศ สมุฐาน ประกอบ.

สาคันทามอะระเบญจา [สาคันทามอะระเบนจา] น. ฝีชนิดหนึ่ง ที่เกิดขึ้นบริเวณบั้งหึ่งด้านซ้าย.

สาทยโรค น. โรคที่รักษาได้.

สาธารณประเทศ [สาทาระนะประเทศ] น. สถานที่ซึ่งมีภูมิประเทศเป็นดินปนกรวดทราย เปือกตม ทั้งที่เป็นน้ำจืดและน้ำเค็ม ตำราการแพทย์แผนไทยว่า มักเป็นที่เกิดของโรคอันเกิดจากเลือด ลม กำเดา ดี และเสมหะ. ดู ประเทศสมุทฐาน ประกอบ.

สาธารณโลหิต น. โลหิตทั่วไป.

सानเคื้อ ดู ข้าวสาร.

สำน้ำ ดู กัญชาเทศ.

สามยาม ดู ยาม ๓.

สามลทรรศน์, สามลทัศ ดูใน แม่ชี้อ.

สามลิปดี ดู พ้าทะลายใจ.

สารทฤดู [สาระทะรีดู] ดูใน ฤดู ๖.

สารภี น. ๑. เครื่องยาที่เป็นดอกแห้งของพืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Mammea siamensis* (Miq.) T. Anderson. ในวงศ์ Calophyllaceae มีรสและสรรพคุณดังตำราไม้เทศเมืองไทย [๔๕/๕๓๐] ตอนหนึ่งว่า “... ใช้ดอกปรุงเป็นยาหอม แต่งกลิ่นบำรุงหัวใจให้ชุ่มชื้น ชูกำลัง ...” จัดเป็นเครื่องยาสมุนไพรรชนิดหนึ่งในพิภักดเกสรทั้ง ๕ เกสรทั้ง ๓ และเกสรทั้ง ๙. ๒. พืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Mammea siamensis* (Miq.) T. Anderson. ในวงศ์ Calophyllaceae เป็นไม้ต้น ไม้ผลัดใบ ลำต้นตรง เรือนยอดเป็นพุ่มทึบ มียางสีขาวแต่จะเปลี่ยนเป็นสีเหลืองอ่อนเมื่อแห้งตัว ใบเป็นใบเดี่ยว เรียงตรงข้ามสลับ

ตั้งฉาก รูปไข่กลับแกมรูปขอบขนาน ดอกสีขาว กลิ่นหอม ก่อนโรยสีออกเหลือง ออกเดี่ยวหรือเป็นกระจุกตามต้นและกิ่งก้าน มีทั้งดอกเพศผู้ ดอกเพศเมีย และดอกสมบูรณ์เพศ ผลรูปกระสวยถึงรูปไข่ เมื่ออ่อนสีเขียว เมื่อแก่สีเหลืองถึงสีแดง มีเมล็ด ๑ เมล็ด มีเยื่อสีเหลืองถึงสีแดงหุ้ม, สร้อยพิกี้เรียก.

สารส้ม น. เครื่องยาธาตุวัตถุชนิดหนึ่ง ในทางเคมีเป็นเกลือซัลเฟตของอะลูมิเนียม มี ๒ ชนิด คือ สารส้มโพแทช [aluminium potassium sulfate dodecahydrate] ซึ่งมีสูตรโมเลกุล $\text{AlK}(\text{SO}_4)_2 \cdot 12\text{H}_2\text{O}$ กับสารส้มแอมโมเนียม [aluminium ammonium sulfate dodecahydrate] ซึ่งมีสูตรโมเลกุล $\text{AlNH}_4(\text{SO}_4)_2 \cdot 12\text{H}_2\text{O}$ ในทางการแพทย์แผนไทยนิยมใช้สารส้มโพแทชมากกว่า สารส้มแอมโมเนียม สารส้มโพแทชเป็นก้อนผลึกใสหรือสีขาวขุ่น แข็ง เปราะหักง่าย รูปร่างไม่แน่นอน ผิววนอกเรียบหรือขรุขระ กลิ่นอ่อน รสเปรี้ยวฝาด มีสรรพคุณดังตำราไม้เทศเมืองไทย [๔๕/๕๔๐] ตอนหนึ่งว่า “... ควรใช้สารส้มที่สะอาด หรือสารส้มที่ได้สดแล้วรับประทานภายใน เป็นยาขับปัสสาวะ แก้หนองใน แก้ปัสสาวะพิการ แพทย์ตามชนบทใช้ปรุงรวมกับยาขับปอกล้างระดู ใช้ผงสารส้มกับเกลือป่น สีฟันทำให้ฟันมันคงดีแก้ปวดฟัน ใช้แก้วนํ้าทำให้นํ้าใส ตกตะกอนนอนกันเร็ว ...”, หินส้ม ก็เรียก.

สารพะพะระ น. ตานจรชนิดหนึ่ง เกิดจากพยาธิ ผู้ป่วยมีเม็ดขึ้นที่หูที่จมูก แล้วแตกออกเป็นเลือดปนหนอง เหม็นเน่า เป็นแล้วหายแล้วกลับมาเป็นอีกเรื่อยๆ นาน หากมีอาการถ่ายเป็น

หนองฝีแล้วจะทำให้ตายได้ โดยก่อนตายจะมีเลือดออกทางหู จมูก และทวารหนัก ทวารเบา ดังคัมภีร์ประถมจินดา [๒/๓๐] ตอนหนึ่งว่า “... อันว่าลักษณะตานจรจำพวกหนึ่งชื่อว่าสารพะ กระระ ให้ชนลูกทุกเส้น ให้เป้นยอดขึ้นในหูในจมูกนั้น ก็ดี ยอดนั้นครั้นแตกออกก็เป้นโลหิตไหลไป จึงให้บวมขึ้นแตกออก เป้นบุพโพเหม็นเน่านัก ย่อมเป้นชั้วนาตาปีหายหายแล้วก็เป้น ไปเล่า ถ้าขึ้นจมูกแล้วร้ายนัก เพราะว่าขึ้นสมองแล้วตกลงไป ในท้องทำให้ลงดังหนองฝีแลสมองเนื้อ กระทำให้ตัดอาหารเสีย เมื่อตายนั้นโลหิตออกทางหูจมูก แลทวารหนักเบา ถ้าอาการ เป้นดังนี้ ท่านดัดรักษาไม่รอดเลย ...”. ดู ตานจร ประกอบ.

สำรอก ๑. ก. อาเจียน, ขย้อนเอาสิ่งที่กลืนลงไปในกระเพาะอาหาร แล้วออกมาทางปาก เช่น สำรอกอาหาร. ๒ น. อาการซึ่งเกิด ในเด็กตั้งแต่แรกเกิดถึงอายุ ๑ ขวบ เด็กมีอาการขย้อนเอา สิ่งที่กินเข้าไปออกมาทางปาก ตำราการแพทย์แผนไทยว่า มี ๔ อย่าง คือ สำรอกเป็นเสมหะ สำรอกเป็นสีเหลือง สำรอก เป็นสีเขียว และสำรอกเป็นเม็ดคล้ายเมล็ดมะเขือ นอกจากนี้ เด็กยังอาจมีอาการท้องอืดเฟ้อ ท้องเดิน มีไข้ เป็นต้น คัมภีร์ ประถมจินดา [๔๑/๔๓๖-๓๗] ว่าเด็กในช่วงอายุ ๑ ขวบจะสำรอก ๗ ครั้ง ดังความตอนหนึ่งว่า “... ถ้าแลกุมารกุมารี้ ผู้ใดคลอด จากครรภ์มารดาแล้ว แลกำเนิดอันเป้นเหตุที่จะให้บังเกิดโรค ต่าง ๆ นั้น คือ สำรอก ๗ ครั้ง เมื่อจะชันคือนั้นครั้ง ๑ เพราะ เส้นเอ็นนั้นไหว ทรางจึงพลอยทำโทษเอาครั้ง ๑ เมื่อรู้หนึ่งกระตุก สันหลังคลาด ทรางจึงพลอยทำโทษครั้ง ๑ เมื่อรู้คลานนั้น เพราะว่าตะโพกแลเข้านั้นเคลื่อน ทรางจึงพลอยทำโทษครั้ง ๑

เมื่อดอกไม้ขึ้นทรงจิ้งพลอยทำโทษครั้ง ๑ เมื่อรู้ย่างเพราะว่า กระดุกทั้ง ๓๐๐ ท่อนนั้นสะเทือนไหวแลเส้นเอ็นกระจายสิ้น ท่านว่าสำรอกกลาง ทรงจิ้งพลอยทำโทษครั้ง ๑ เมื่อรู้ย่าง เพราะว่าได้ พุงตบปอดนั้นคลอน ท่านว่าสำรอกใหญ่ให้ระวัง จงดีเกิดทรงจิ้งพลอยทำโทษครั้ง ๑ ซึ่งว่ามาทั้งนี้เป้นธรรมดา วิสัยมนุษย์ทุกๆ คน มิได้เว้นเลย ...”.

สำรอก ๗ ประการ น. สำรอกที่เกิดได้ ๗ ครั้ง ในเด็กตั้งแต่แรกเกิด จนถึงอายุ ๑ ขวบ ดังหนังสือสมุดไทยดำ หมวดเวชศาสตร์ เลขที่ ๕๐ ชื่อคัมภีร์ทรงสำรอก ๗ ครั้ง ยามีอยู่ (หอสมุด แห่งชาติ) ความตอนหนึ่งว่า “... จะกล่าวกำเนิดทรง เด็กทั้งหลายอันเป็นเหตุที่จะให้เกิดโรคต่าง ๒ ครีสำรอก ๗ ครั้ง เมื่อชันตอนนั้นเพราะเส้นเอ็นมันไว ทรงจิ้งพลอยเอา ครั้ง ๑ เมื่อรูนั่งกระดูกสันหลังคลาด ครั้ง ๑ ทรงเมื่อรูดลาน วาตะโพก แลหัวเขาเคลื่อน ครั้ง ๑ เมื่อดอกไม้คื่น ครั้ง ๑ เมื่อรูย่างนั้น อันกระดุก ๓๐๐ ทอนเสทือนแล้ว ทั้งเส้นเอ็น กระสายสิ้น ทารวาเปนชยอนสำรอกใหญ่ ไหระมัดจงดี เมื่อจะรู้พูดครั้ง ๑ เมื่อวิ่งไล่พุงตบปอดคลอนทรงนนั้นก็พลอยเอา ครั้ง ๑ อันนี้ เปนทำมะดาสดทุกตัวคนมิโดยเวนเลย เหตุนี้ทาร จงให้ประกอบ ยารายเดือนไวให้กินเปนยาประจำทอง ทุกเดือนวังจะกันเสีย สิ่งสำรอก แลตามทรงตามประเวณี้ดังกลาวมานี้แล ...” อย่างไรก็ตาม ในหนังสือคู่มือการศึกษาวิชาเวชกรรม สมาคม โรงเรียนแพทย์แผนโบราณในประเทศไทย สำนักวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม [๒๒/๕๗] ว่าสำรอกมี ๗ ประการ แต่ไม่มี สำรอกที่เกิดเมื่อทารก “รู้พูด” แต่มีสำรอกอันเกิดเมื่อทารก

“รู้คว่ำ” แทน ดังความตอนหนึ่งว่า “... ครั้งที่ ๑ เกิดเมื่อทารก รู้ชันคอ เพราะเส้นเอ็นนั้นเคลื่อนไหว, ครั้งที่ ๒ เกิดเมื่อทารก รู้คว่ำ เพราะกล้ามเนื้อขยายตัว, ครั้งที่ ๓ เกิดเมื่อทารกนั่ง เพราะทำให้กระดูกสันหลังเกร็งตัว, ครั้งที่ ๔ เกิดเมื่อทารก รู้คลาน เพราะสะโพกและข้อเข่าเคลื่อนไหว, ครั้งที่ ๕ เกิดเมื่อทารกเริ่มมีฟัน เพราะอาจเกิดการอักเสบขึ้นได้, ครั้งที่ ๖ เกิดเมื่อทารกเริ่มยืน เพราะอวัยวะภายในสันคลอน และ ครั้งที่ ๗ เกิดเมื่อทารกเริ่มเดิน เพราะกระดูกเคลื่อนไหว เส้นเอ็นกระจาย ...”. ดู *สำรอก ประกอบ*.

สำรอกกลาง น. สำรอกที่เกิดในเด็กเมื่อเริ่มยืนและหัดเดิน ในช่วงนี้ กล้ามเนื้อของเด็กจะมีการเปลี่ยนแปลง อาจกระทบกระเทือน กระดูกและเส้นเอ็นในร่างกาย. ดู *สำรอก ประกอบ*.

สำรอกทับซาง ดู *ทับสองโทษ*.

สำรอกปลิง ก. ทำให้ปลิงขยอนเอาเลือดที่ดูดเก็บไว้ออกมา โบราณ ทำได้โดยการนำปลิงไปแช่เหล้า หรือปล่อยมดแดงให้กัด ปลายด้านใดด้านหนึ่งของตัวปลิง จะทำให้ปลิงคายเลือดออกมาทางปลายอีกด้านหนึ่ง.

สำรอกใหญ่ น. สำรอกที่เกิดในเด็กเมื่อเริ่มเดิน เนื่องจากอวัยวะภายใน (เช่น ลำไส้ กระเพาะอาหาร ตับ ปอด) ของเด็กจะสะเทือน. ดู *สำรอก ประกอบ*.

สิงโค ดู *ตะไคร้*.

สิงขานิก น. น้ำมูก เป็นองค์ประกอบ ๑ ใน ๑๒ สิ่งของธาตุน้ำ.

สิตมัตควาโย [สิตะมัทคะ-] น. โรคลมจรชนิดหนึ่ง ตำราการแพทย์แผนไทยว่า เกิดจากกามวาตะและกองลมวิหค ผู้ป่วยจะเริ่มมีอาการมือเท้าเย็น แล้วทำให้มือเท้าตายยกไม่ขึ้น หากรักษาไม่หายจะทำให้มีอาการลิ้นแข็ง พุดไม่ชัด และอายุสั้น ดังตำรายาศิลาจารึกในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม [๔/๓๑๕] ตอนหนึ่งว่า “... จะกล่าวลักษณะแห่งลม อันชื่อว่าสิตมัตควาโย เป็นคำรบ ๑๐ นั้น เกิดแต่กามวาตและกองลมวิหค กระทำให้มือเท้าเย็นก่อนแล้วกระทำให้มือเท้าตายยกขึ้นมิได้ ลมกองนี้ ครั้นแก่เข้าแก้มือย จึงตกไปในระหว่างอัมพาต กระทำให้ลิ้นกระด้าง เจริญมิชัด มักให้เตโชเป็นติกธาดุ แพทย์ทั้งหลายพึงรู้ ถ้าบังเกิดขึ้นแก่บุคคลผู้ใดแล้ว บุคคลผู้นั้นอายุมียืนเลย ...”.

สิทธิการิยะ น. ขอให้งานทุกอย่างสำเร็จจุล่ง มักใช้เป็นคำขึ้นต้นในคัมภีร์การแพทย์แผนไทยหรือตำรายาแพทย์โบราณ ใช้เป็นคำอธิษฐานขอให้การกระทำทั้งปวงสำเร็จจุล่งทุกประการ.

สิว น. ตุ่มเม็ดเล็ก ๆ ที่มีหนองเป็นไตสีขาว ๆ อยู่ข้างใน มักขึ้นตามหน้า.

สิวหัวช้าง น. สิวที่เป็นตุ่มใหญ่มีสีแดง เพราะอักเสบค่อนข้างรุนแรง จากเชื้อแบคทีเรีย อาจมีหนองและปวด มักขึ้นบริเวณแก้มและจมูก.

สีเตาะ, สีฟัน, สีฟันคนทา ดู คนทา.

สินายวน, สียายอน ดู จุนสี.

สีเสียด น. ๑. เครื่องยาที่ได้จากการต้มเคี่ยวเปลือกและเนื้อไม้ของพืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Acacia catechu* (L. f.) Willd. ในวงศ์ Fabaceae มีลักษณะเป็นก้อนสีดำ รอยหักเป็นมันวาว แข็งแต่เปราะ มีรสและสรรพคุณดังคัมภีร์สรรพคุณแลมหาพิภด [๕๑/๔๕๕] ตอนหนึ่งว่า “... สีเสียดไทยมีรสผาดกินแก้ลงให้ปิดธาตุแล ...” และตำราไม้เทศเมืองไทย [๔๕/๕๓๑] ตอนหนึ่งว่า “... ใช้เปลือกต้นหรือก้อนสีเสียดปรุงเป็นยาสมานและคุมธาตุ, แก้ท้องร่วง, แก้บิด, แก้ลงแดง, แก้ฮิดิสาร ภายนอกใช้เป็นยารักษาบาดแผล, ล้างแผลถูกไฟ และโรคผิวหนัง บางชนบทใช้เมล็ดในฝักปนทารักษาโรคหิด ...”. ๒. พืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Acacia catechu* (L. f.) Willd. ในวงศ์ Fabaceae มีชื่อสามัญว่า catechu tree, cutch tree เป็นไม้ต้นขนาดกลาง กิ่งก้านมีหนามขนาดเล็กเป็นคู่ เปลือกต้นค่อนข้างขรุขระ สีเทาเข้ม ลอกออกเป็นแผ่น เปลือกในสีแดง ใบเป็นประกอบแบบขนนกสองชั้น ใบย่อยรูปไข่หรือรูปขอบขนาน โคนเบี้ยวปลายมน มีขนประปราย ช่อดอกเป็นช่อกระจจะแน่น รูปทรงกระบอก ดอกเมื่อบานสีนวล แล้วเปลี่ยนเป็นสีเหลืองเมื่อใกล้โรย ผลเป็นฝักแบนยาว สีน้ำตาล เมื่อแก่เต็มที่จะแตก้าออก มีเมล็ด ๓-๗ เมล็ด, สีเสียดก้อน สีเสียดไทย สีเสียดลาว หรือ สีเสียดเหนือ ก็เรียก.

สีเสียดก้อน, สีเสียดไทย, สีเสียดลาว, สีเสียดเหนือ ดู สีเสียด.

สุกระโรค [สุกระโรก] ดู กาลสุกระโรค.

สุขุมวาตะ, สุขุมวาตา ดู ลมกองละเอียด.

สุติชาติ น. ชื่อปลิงประเภทหนึ่ง ตำราการแพทย์แผนไทยว่า มีลักษณะท้องสีแดง ริมครีบลีดำ ดังตำราปล่อยปลิง [๔๔/๑๕] ตอนหนึ่งว่า “...จำพวกหนึ่งชื่อว่าสุติชาติ ท้องแดง ริมครีบลีดำ ให้กินแต่หัวเข่าลงไปถึงตีน พยาธิหาย ๑๐๐๐ หึ่งแล ...”.

สุนทวาท ดู ฝีสุนทรวาท.

สุนทรวาทอดติสาร [สุนทอนवाद-] น. ปัจจุบันกรมอดติสารชนิดหนึ่ง ตำราการแพทย์แผนไทยว่า เกิดจากลมอโรคมาวาทอ่อนและลมอุจจมาวาทกำเริบ เมื่อเป็นเด็กอายุได้ ๓ เดือน ผู้ป่วยมีอาการท้องเสีย ถ่ายอุจจาระเป็นมูกเลือด นอกจากนี้ ยังมีอาการปวดมวนในท้อง ท้องอืดเฟ้อ เป็นต้น ถ้ารักษาไม่หาย จะพัฒนาเป็นโรคมานชนิดต่าง ๆ ทั้ง ๕ ชนิด ดังตำรายา คิลจารึกในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม [๔/๑๗๐-๑๗๑] ตอนหนึ่งว่า “... จะกล่าวลักษณะสุนทรวาทอดติสาร อันเป็นปัจจุบันกรรม นั้นเป็นคำรบ ๒ เกิดแต่กองอุทจจมาวาทพัดอยู่ในกระหม่อม เมื่ออยู่ในครรภ์มารดากระหม่อมปิด ครั้นออกจากครรภ์มารดาแล้วกระหม่อมเปิด ครั้นได้ ๓ เดือนกระหม่อมยังมีปิด จึงบังเกิดโทษ คือลมอโรคมาวาทอ่อน อุทจจมาวาทกำเริบพัดลงมาจะทำให้ไส้พองท้องใหญ่ คือให้ลงก่อนแล้วเป็นมูกเลือด ปวดมวน กินยาปิดให้จุกขึ้นมา กินยาเปิดให้ลงไป โรคดังนี้มักแปรเป็นมาน ๕ ประการ ...”.

สุพรรณถัน ดู กำมะถัน.

สุพรรณถันแดง ดู กำมะถันแดง.

สุ่ม

ก. ๑. วางทับซ้อน ๆ กันลงไปจนสูงเป็นกอง มักใช้กับคำว่า กระหม่อม เป็น สุ่มกระหม่อม ดังคัมภีร์ประณมจินดา [๑/๑๒๒] ตอนหนึ่งว่า “... ในคัมภีร์หัตถะระดูเอาใบเสนียด ๑ งาเมด ๑ เทียนดำ ๑ ดินประสิวขาว ๑ บดสุ่มกระหม่อมให้สมองยุบเร็ว หายปลดโลหิตตกทางจมูกแผลไรฟัน แผลอาเจียนโลหิตหายแผล ได้ทำแล้วอย่าสนเท่ห์เลย ...”. ๒. นำตัวยามาผสมรวมกัน ใส่ในหม้อดิน เผาให้เป็นถ่าน ยกออกจากเตา ทิ้งไว้จนเย็น (โดยไม่เปิดฝาทิ้งไว้) หากเปิดฝาทิ้งไว้แล้วตัวยายาภายในจะเป็นเถ้า) มักใช้ร่วมกับคำว่า ยา เป็น สุ่มยา.

สุมนาวาต, สุมนาวาตะ [สุมะนาวาต, สุมะนาวาตะ], น. ๑. ดูใน *สมุฏฐานวาตะ*. ๒. น. โรคลมชนิดหนึ่ง ตำราการแพทย์แผนไทยว่า เกิดจากกองลมอัมพฤกษ์ และมักเกิดในระหว่างตรีโทษ ผู้ป่วยจะสูญเสียการรับรู้ทางประสาทสัมผัสทั้งห้า (การได้ยิน การมองเห็น การได้กลิ่น การรับรส และการสัมผัส) โรคนี้รักษายาก แต่อาจบรรเทาอาการให้รุนแรงน้อยลงได้ ดังตำรายาศิลาจารึกในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม [๔/๓๒๓] ตอนหนึ่งว่า “... จะกล่าวด้วยลักษณะกำเนิดแห่งลมหนึ่ง อันชื่อว่าสุมนานั้นเป็นคำรบ ๔ ถ้าบังเกิดขึ้นแก่บุคคลผู้ใด กระทำให้อึดอันไปทั้งกาย มิได้รู้สึกตน และลมกองนี้เกิดแต่กองอัมพฤกษ์ มักเกิดขึ้นในระหว่างตรีโทษ กระทำให้โสตรประสาทมิได้ยินศัพท์สำเนียงอันใด ให้จักษุประสาทมิได้เห็นสิ่งอันใดชัด ให้ฆานประสาทมิได้เหม็นและหอมสิ่งอันใด ให้กายประสาทมิได้รู้สึกสัมผัสอันใด ให้ชีวหาประสาทมิได้รู้จัก วารสอันใดหวาน เปรี้ยว จืด เค็ม เผ็ด ร้อนนั้น เป็นต้น และ

อาการอันเศษ นอกจากนี้แจ้งอยู่ในคัมภีร์ตติยพินสันนิบาต และคัมภีร์ประเมหะโทษโน้นเสร็จแล้ว ในที่นี้กล่าวไว้พอเป็นที่สังเกตแห่งแพทย์แต่ลักษณะอันเป็นแก่นสาร ให้บุคคลทั้งหลายพึงรู้ว่า ลมสุนนาคีเกิดในระหว่างตรีโทษถึงมรณันตก ชวนะเป็นที่สุดแห่งโรคยามิได้เลย ถ้าจะแก้ให้แก้แต่พอได้ความสุข ให้เวทนานั้นน้อยลง ...” คำนี้แพทย์แผนไทยนิยมอ่านว่า สุนมะนาวาตะ, ลมสุนนาคี เรียก.

สุริยจันทร [สุริยะจัน] น. ยาแผนไทยขนานหนึ่ง เป็นยาตำราหลวง ใช้แก้พิษกำเเดา พิษกาฬ เช่น ไข้เหนือ ไข้รากสาด ไข้สันนิบาต มีตัวยา วิธีปรุง วิธีใช้ และสรรพคุณ ดังคัมภีร์ธาตุวิภังค์ [๑/๑๔๑-๒] ตอนหนึ่งว่า “... ยาชื่อสุริยจันทร สำหรับแก้พิษกำเเดาพิษมกัลทำพิศม์ต่าง ๆ สมมุติว่าเปนไข้เหนือ ไข้รากสาด สันนิบาตก็ดี ท่านให้เอาจันทรแดง ๑ จันทรขาว ๑ เถาหมกทั้ง ๒ คุดะ ๑ มหาสะดำ ๑ รากปลาไหลเผือก ๑ รากหญ้านาง ๑ รากผักเข้า ๑ รากตำลึง ๑ รากสลอดน้ำ ๑ รากกุมเรียงทั้ง ๒ คงคาเดือด ๑ เหมือดคน ๑ รากพุดดอ ๑ รากโม่ง ๑ รากกะทูนุ้ขันธ์บ้า ๑ เกสรบัวหลวง ๑ เขากวาง ๑ งาช้าง ๑ เขากูย ๑ นอแรด ๑ เขี้ยวเสือ ๑ เขี้ยวจระเข้ ๑ กรามแรด ๑ กรามช้าง ๑ เอาเสมอภาค บดบั่นแห้งไว้แก้ไขพิศม์สาระพัดพิศม์หายแล ...”.

สุวรรณเคียร ดู ฝัสุวรรณเคียร.

สุริยกาโรด น. ริดสีดวงประเภทหนึ่ง เกิดขึ้นตามขอบทวารหนัก ลักษณะเป็นเม็ดขนาดเท่าเมล็ดข้าวโพด ผู้ป่วยมีอาการปวดแสบ คัน บางที่มีหนองและเลือดออกทางทวารหนัก ปวดมวน

และตั้งทวารหนัก ดังหนังสือสมุทไทย หมวดเวชศาสตร์ เลขที่ ๘๔๕ (หอสมุดแห่งชาติ) ตอนหนึ่งว่า “... ลำดับนี้จะกล่าวด้วยลักษณะเหตุโรคอันชื่อว่าสุวิหิกา กล่าวคืออุคตดวงอันเกิดตามขอบทวารหนักนั้นเป็นคำรบ ๑๕ มีสรีรณาดังเมล็ดเข้าโพข มีลักษณะอาการกะทำให้ปวด ให้แสบ ให้คัน เป็นกำลัง บางทีให้เป็นบุบไฟโลหิตตกทางทวารหนัก ให้ปวดให้ตั้งทวารยิ่งนัก ...”. ดู ริดสีดวง ประกอบ.

สุญทกลา [สุนทะกะลา] น. ลมประจำเส้นปิงคลา, สุรย์กาลา ก็เรียก.

สุญพระเมรุ, สุนย์พระเมรุ น. สะดือ ดังตำราโรคนิทาน คำฉันท์ ๑๑ [๓๕/๓๘] ตอนหนึ่งว่า “... เส้นสิบท่านพรรณา ในครรภา เบนนิไสย ล้อมสุญพระเมรุไว้ สถิตยส์ลักสัถสองนิ้ว ล้อมเป็นจักร์ทราสุนย์ ดูไพบุลย์ไม่แพลงพลีว ดุจสายบรรทัดทิว เป็นแนวแถวทอดเรียงกัน ...”.

สูตร น. ส่วนประกอบที่กำหนดขึ้นในการปรุงยา อาหาร เครื่องดื่ม เป็นต้น. (ส.; ป. สุตฺต).

สุรย์กาลา ดู สุญทกลา.

เสโท น. เหยื่อ เป็นองค์ประกอบ ๑ ใน ๑๒ สิ่งของธาตุน้ำ.

เส้น น. สิ่งที่มีลักษณะเป็นแนว ไม่กำหนดความยาว แนวที่มีลักษณะของธาตุดินจะจับต้องได้ เช่น เส้นเลือด เส้นเอ็น เส้นประสาท ในแนวเหล่านี้อาจเป็นทางขับเคลื่อนของธาตุน้ำ ธาตุไฟ หรือธาตุลม คัมภีร์แผนนวดในตำราเวชศาสตร์ฉบับหลวง รัชกาลที่ ๕ ว่ามี ๓๒,๐๐๐ เส้น ดังที่กล่าวไว้ในคัมภีร์แผนนวด [๒/๙๓] ตอนหนึ่งว่า “... แล้วจึงมีเอ็นเกี่ยว กระหวัดอยู่ในนาภีนั้นเป็น อันมากถึง ๓๒๐๐๐ เส้น ...” และตำราโรคนิทาน

คำฉันท์ ๑๑ [๓๕/๗๙] ตอนหนึ่งว่า “... เส้นเอ็นย้อมเปนรู
ลมเลือดชู้ให้ฟูพอน กำเริบมักรุ่มร้อน ให้สุขทุกๆ ราตรี
เมื่อสบายเลือดลมเสมอ จึงราเรอกระเซมสี ยังหะทัยให้
เปรมปรี เพราะเส้นเอ็นไม่ก่อการ ...” แต่ในคัมภีร์โรคนิทาน
ตามตำราเวชศาสตร์ฉบับหลวงรัชกาลที่ ๕ ว่ามี ๒,๗๐๐ เส้น
ดังที่กล่าวไว้ [๒/๓๔๘] ตอนหนึ่งว่า “... ส่วนว่าเส้นประธาน
๑๐ เส้น มีบริวาร ๒๗๐๐ เส้นนั้น ก็หวาดไหวไปสิ้นทั้งนั้น
ที่กล้ำกั๊กที่แยงก็แยงที่ตั้งดานก็ตั้งดานที่ขอดก็ขอดเข้า
เปนก้อนเปนเถาไป เปนเหตุแต่จะให้โทษนักถ้าพร้อมกัน
ทั้ง ๒๗๐๐ เส้นแล้วก็ตายแล ถ้าเปนแต่ ๒ ๓ ๔ เส้นยังแก้
ได้แล ...”, เอ็น หรือ เส้นเอ็น ก็เรียก.

เส้นกั๊กขูง ดู เส้นสุขุมัง.

เส้นกาลทวาริ, เส้นกาลทาริ, เส้นกาลธาริ [-กาสะทวาริ, -กาสะทาริ]

น. เส้นประธานเส้นหนึ่งในเส้นประธานสิบ มีทางเดิน
เริ่มจากบริเวณสะดือแล้วแยกออกเป็น ๔ เส้น ๒ เส้นบน
แล่นขึ้นไปตามชายโครงทั้ง ๒ ข้าง แล้วไปสะบักใน กำดัน
และศิรษะ แล้ววกกลับมาดันแขนลงมาตามแนวหลังแขน
ทั้งสอง และแยกออกไปตามนิ้วมือทั้ง ๒ ข้าง ส่วน ๒ เส้นล่าง
แล่นลงไปตามหน้าแข้ง จนถึงข้อเท้า แล้วแตกออกไปตาม
นิ้วเท้าทั้ง ๒ ข้าง ดังคัมภีร์แผนนวด [๒/๙๓] ตอนหนึ่งว่า
“... เอนเส้นหนึ่งชื่อว่า กาลทารินั้น แล่นออกมาแต่นาภี
แล้วแตกออกเปน ๔ เส้น สองเส้นนั้นแล่นขึ้นไป โดยทั้งสอง
แล้วไปเอลำแขนทั้ง ๒ ตลอดลงไปถึงนิ้วมือทั้ง ๑๐ นั้นแล
เส้นนั้นเล่าแล่นลงไปดันขาทั้ง ๒ ลงไปตามลำแข้งทั้ง ๒

ตลอดลงไปถึงนิ้วเท้าทั้ง ๑๐ นั้นแล ...” และตำราโรคนิทาน คำฉันท์ ๑๑ [๓๕/๙๑] ตอนหนึ่งว่า “... ใส่เส้นเอ็นชื้อทาร์ อาจารย์ท่านพรรณา เล่นออกมาแต่นาฬี กลับแตกแยก เปนสี่ สองเส้นนี้ผ่านขึ้นไป ตามโครงสุดข้างละเส้น ร้อยขึ้น เปนสัปักใน ทั้งซ้ายขวาตามนิสัย เล่นขึ้นไปกำดันครัน ตลอดเคียรเวียนกระบหลบ เล่นทวนทบจรจัล โดยหลังแขน ทั้งสองนั้น ออกไปงันที่ข้อมือ แยกแยกเปนห้าแถว ตามแนวนิ้ว ให้ยึดถือสองข้างทุกนิ้วมือ ให้ยึดถือทำต่างๆ สองเส้นเปื่องได้นั้น เล่นผกผันลงเปื่องล่าง ตามหน้าขาสองข้าง วางลงไป หน้าแข้งพลัน หยุดพอเพียงข้อเท้า แดกออกเหล่าละห้าอัน เอ็นหนึ่งทั้งห้าอัน ทั้งสองข้างดังกล่าวมา ...”, เส้นฆานทารี หรือ เส้นทารี ก็เรียก.

เส้นกุง   ดู เส้นสุขุมัง.

เส้นคิข, เส้นคิขณะ   ดู เส้นลิขินี.

เส้นฆานทารี   ดู เส้นกาลทวารี, เส้นกาลทารี, เส้นกาลธารี.

เส้นจันทรุสัง, เส้นจันทะรุสัง น. เส้นประธานเส้นหนึ่งในเส้นประธานสิบ มีทางเดินเริ่มจากบริเวณสะดือ เล่นขึ้นไปราวนมข้างซ้าย ผ่านไปที่คอ คาง และไปสิ้นสุดที่หูข้างซ้าย ดังคำอธิบายภาพ แผนนวอด [๔/๓] ตอนหนึ่งว่า “... ๑๒. จันทะรุสัง รากโสด ซ้าย ...” คัมภีร์แผนนวอด [๒/๙๔] ตอนหนึ่งว่า “... เอนเส้นหนึ่ง ว่าลาธุสังนั้นเล่นออกมาแต่นาฬี ขึ้นไปราวนมซ้าย เล่นไป ข้างซ้ายแล้วไปหูซ้าย ออกเปนรากหูซ้ายนั้นแล ...” และ ตำราโรคนิทานคำฉันท์ ๑๑ [๓๕/๙๕] ตอนหนึ่งว่า “... หนึ่งเส้น ชื้ออรังวุสภาพวังนั้นก็ว่า สัมปะสาโสนามปรา กฎชื่อว่าเปน สามอย่าง เส้นนี้เล่นออกมา แต่นาฬีวิธีทาง ขึ้นไปไม้ขัดขวาง

ตามรวนนมเบื่องซ้าย หมายถึงเนาเอาข้างซ้าย หมายถึงซ้าย
ดังอธิบาย เป็นรากโสตประสาทหมาย ดังบรรยายฉนี้มา ...”,
เส้นภูล่ำพวง เส้นลาวล่ง เส้นลัมปะสาโส หรือ เส้นอุรัง ก็เรียก.

เส้นทวารี, เส้นทะวารี น. เส้นประธานเส้นหนึ่งในเส้นประธานสิบ
มีทางเดินเริ่มจากบริเวณสะดือแล่นลงไปต้นขาขวา แข่งขวา
ด้านในผ่านฝ่าเท้า โคนนิ้วเท้าขวาทั้ง ๕ นิ้ว แล้วกลับย้อนขึ้นมา
ตามหน้าแข้งขวา ขึ้นไปนมข้างขวา ไปใต้คาง ลอดขากรรไกร
ข้างขวาแล้วไปสิ้นสุดที่ตาข้างขวา ดังคัมภีร์แผนนวด [๒/๙๔]
ตอนหนึ่งว่า “... เอนเส้นหนึ่งชื่อว่าทวารีนั่น แล่นออกมาจาก
นาภีแล้ว ตลอดลงไปเอาเท้าขวาแล้วกลับขึ้น มาตามแฉ่ง
ผ่านขึ้นไปตามนมขวาแล่นเข้าไปใต้คางขวาแล้วแตกออกเป็น
รากจักษุขวาแล ...” และตำราโรคหินทานคำฉันท ๑๑ [๓๕/๙๓]
ตอนหนึ่งว่า “... หนึ่งในเส้นทะวาตะตา บางตำรากล่าวพิปลาย
ทะวารีกำหนดหมาย บางอธิบายทะวาระจันท์ เส้นนี้มีนามสาม
ตามผู้แพทย์เคยสำคัญ วิธีดำเนินนั้น เส้นเดียวกันอย่ากังขา
แล่นออกแต่นาภี ข้างขวานี้แล่นลงมา ตามแนวแห่งขาขวา
สู่หน้าแข้งจนฝ่าเท้า ตลอดนิ้วทั้งห้านิ้ว พริ้วกลับขึ้นตามแข้ง
เข้า หน้าขาขึ้นไปเอา ขายโครงสุดจนเต้านม ขึ้นคางแล่น
ตลอดเข้า เอาลูกตาโดยนิยม เป็นรากจักษุสม ให้กรอกกลับ
หลังลิ้มแล เป็นเส้นจักษุขวา...”, เส้นทะวาตะตา เส้นทะวาระ-
จันท์ หรือ เส้นรากตาขวา ก็เรียก.

เส้นทะวาตะตา, เส้นทะวาระจันท์ ดู เส้นทวารี, เส้นทะวารี.

เส้นทารี ดู เส้นกาลทารี, เส้นกาลธารี.

เส้นนันทกระหวัด ดู เส้นสุขุมัง.

เส้นบาทาทิก, เส้นบาทาทิก ดู บาทาทิก, บาทาทีบ, บาทาทิก.

เส้นประธานสิบ น. แนวหลักในการขับเคลื่อนธาตุทั้ง ๔ ในร่างกาย ๑๐ แนว ทุกแนวมีจุดเริ่มต้นบริเวณรอบ ๆ สะดือ แล้วแยกกันไปตามส่วนต่าง ๆ ของร่างกาย ไปสิ้นสุดที่อวัยวะต่าง ๆ ประกอบด้วย เส้นอิทา เส้นปิงคลา เส้นสุมนา เส้นกาลทารี เส้นสหศรีสังข์ เส้นทวาริ เส้นจันทะภูลัง เส้นรุข่า (สุดัง) เส้นสุขุมัง และเส้นสิขินี ในหลักวิชานวดไทยจัดว่าเส้นประธานสิบมีความสำคัญมากกว่าเส้นอื่น ๆ ในร่างกาย ดังคัมภีร์แผนนวด [๒/๙๓] ตอนหนึ่งว่า “... แลมีเอน ๑๐ เส้นเปนประธานแก่เอนทั้งหลายแล ...”, เส้นสิบ หรือ เอน ๑๐ ประการ ก็เรียก.

เส้นปัตฆาตขวา ดูใน ปัตฆาต.

เส้นปัตฆาตซ้าย ดูใน ปัตฆาต.

เส้นปัตฆาตนอก ดูใน ปัตฆาต.

เส้นปัตฆาตใน ดูใน ปัตฆาต.

เส้นปิงคลา, เส้นปิงคะลา น. เส้นประธานเส้นหนึ่งในเส้นประธานสิบ มีทางเดินเริ่มจากบริเวณสะดือ แล่นลงไปบริเวณหัวหน่าวแล้วแล่นไปตามต้นขาข้างขวา แล้วเลี้ยวขึ้นไปแนบแนวกระดูกสันหลังด้านขวา แล่นขึ้นไปบนศีรษะแล้วกลับลงมาสันสุดที่จมูกด้านขวา มีลมประจำเส้นชื่อ สุรย์กาลา, สูญทกลา และศุญทะกาลา ดังคัมภีร์แผนนวด [๒/๙๓] ตอนหนึ่งว่า “... เอนเส้นหนึ่งชื่อว่าปิงคลานั้น แล่นออกมาแต่นารีแล้วลงไปเอาต้นขาเบื้องขวา แล้วเกี่ยวกระดูกไปเอาสันหลัง แผงแนบขึ้นไปตามกระดูกสันหลังเบื้องขวา แล้วแล่นขึ้นไปเกี่ยวเอาศีศะแล้วลงมาเอานาสิกขา อยู่ประจำลมอันชื่อว่าสูญทกลา

เปื่องขวานนั้นแล ...” และตำราโรคนิทานคำฉันท์ ๑๑ [๓๕/๘๓] ตอนหนึ่งว่า “... เส้นปึงคะลาเปื่องขวาไป ปึงคะลาที่หมายาว กล่าวดังเส้นอิทาใช้ จากครรภ์ขวาไป แล่นลงในหัวเห่นา ขา เลี้ยวลอดคดลอดหลัง สุดศรีสังลงนาศา ประจำลมสุรย์กาลา ชีกข้างขวา เปนสำคัญ ...”.

เส้นพื้นฐาน น. แนวเส้นที่ใช้ในการกหนด เพื่อบำบัดโรค พื้นฟูสุขภาพ หรือส่งเสริมสุขภาพ.

เส้นภูลำพวง ดู เส้นจันทกฐัง, เส้นจันทะกฐัง.

เส้นมุตมาตขวา น. เส้นที่มีทางเดินจากท้องน้อย บริเวณอุ้งเชิงกราน ด้านขวาแล่นไปที่ปลายองคชาต ปรากฏในตำรายาศิลาจารย์ ในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลารามว่า ใช้ขนาดแก้ปัสสาวะกะปริบกะปรอย.

เส้นมุตมาตซ้าย น. เส้นที่มีทางเดินจากท้องน้อย บริเวณอุ้งเชิงกราน ด้านซ้าย แล่นไปที่ทวารหนัก ปรากฏในตำรายาศิลาจารย์ใน วัดพระเชตุพนวิมลมังคลารามว่า ใช้ขนาดแก้ปัสสาวะบ่อย.

เส้นรัตคินี ดู เส้นลิขินี.

เส้นรากจักษุ ดู เส้นสหัสรังสี, เส้นสหัสรังษี, เส้นสหัสรังษี.

เส้นรากตาขวา ดู เส้นทวารี, เส้นทะวารี.

เส้นรากตาซ้าย ดู เส้นสหัสรังสี, เส้นสหัสรังษี, เส้นสหัสรังษี.

เส้นรู่ข่า, เส้นรู่ทัง น. เส้นประธานเส้นหนึ่งในเส้นประธานสิบมี ทางเดินเริ่มจากบริเวณสะดือแล่นขึ้นไปราวนมข้างขวาผ่านไป ที่คอ คางและไปสิ้นสุดที่หูข้างขวา ดังคำอธิบายภาพแผนนวด [๔/๓] ตอนหนึ่งว่า “... ๕. รู่ข่า รากโสดขวา ...” และคัมภีร์ แผนนวด [๒/๙๔] ตอนหนึ่งว่า “... เอนเส้นหนึ่งชื่อว่าอุ้งกนั้น ออกมาแต่นาภิข้างขวาขึ้นไปราวนมขวา แล่นเข้าไปใต้คางแล้ว

ออกเปนรากลูหวาแล ...” และตำราโรคนิทานคำฉันท์ ๑๑ [๓๕/๙๕] ตอนหนึ่งว่า “... หนึ่งโลตเส้นชื่อ สุขุมอุสะมานามกร แท้ ออกจากนาภิแผ่ ขึ้นไปจับบราวนมขวา ขึ้นไปราวคอดวางไปเอาหูขวานา เปนรากโลตประสาทหนา ...”, เส้นสุขุม-อุสะมา เส้นสุตัง หรือ เส้นอุลลังกะ ก็เรียก.

เส้นลาวล้ง ดู เส้นจันทฎล้ง, เส้นจันทะฎล้ง.

เส้นสหัสรังสี, เส้นสหัสรังยิ, เส้นสหัสรังยิ [-สะหัดสะรังสี] น. เส้น

ประธานเส้นหนึ่งในเส้นประธานสิบ มีทางเดินเริ่มจากบริเวณ สะดือแล่นลงไปต้นขาซ้าย แข่งซ้ายด้านในผ่านฝ่าเท้า โคนนิ้วเท้าซ้ายทั้ง ๕ นิ้ว แล้วกลับย้อนขึ้นมาตามหน้าแข้งซ้ายขึ้นไป ห้วนมซ้าย ไปใต้คาง ลอดขากรรไกรข้างซ้าย แล้วไปสิ้นสุดที่ตาข้างซ้าย ดังคัมภีร์แผนนวด [๒/๙๔] ตอนหนึ่งว่า “... เอนเส้นหนึ่งชื่อสหัสรังสีนั้น แล่นออกมาแต่นาภีนั้นแล้ว ก็แล่นลงไปตามต้นขาไปตลอดเท้าทั้ง ๒ ข้าง ซ้ายแล้วก็กลับย้อนขึ้น มาตามแข้งซ้าย แล้วขึ้นไปเอาห้วนมซ้ายแล้วแล่นเข้าไปใต้คาง แล้วขึ้นไปแตกออกเปนรากจักขุเบื้องซ้ายแล ...” และตำราโรคนิทานคำฉันท์ ๑๑ [๓๕/๙๓] ตอนหนึ่งว่า “... หนึ่งหัสรังยิ เอ็น อันเส้นนี้ท่านพิปราย ในอุทรข้างซ้ายหมาย แล่นลงไป โดยต้นขา ตลอดลงฝ่าเท้าแล้ว แล่นผ่านเอานิ้วบาทา ต้นนิ้วลิ้นทั้งห้า ย้อนขึ้นมาข้างซ้ายพลัน ตลอดทอดแต่นมซ้าย แล่นผ้นผายข้างคอนั้น ลอดขาทั้งไกพลัน สุดเส้นนั้นเปน รากตา บังคับให้กลับกรอก หลับลิ้มออกเปนครมตา ประจำตาข้างซ้ายหนา ...”, เส้นรากจักขุ เส้นรากตาซ้าย หรือ เส้นหัสรังสี ก็เรียก.

เส้นสังคินี   ดู เส้นลิกินี.

เส้นสันทฆาตขวา   ดูใน สันทฆาต, สันทฆาต, สันทฆาฏ.

เส้นสันทฆาตซ้าย   ดูใน สันทฆาต, สันทฆาต, สันทฆาฏ.

เส้นสัมปะสาโส   ดู เส้นจันทฎสัง, เส้นจันทะฎสัง.

เส้นลิกขินี, เส้นลิกขินี   ดู เส้นลิกินี.

เส้นลิกินี   น. เส้นประธานเส้นหนึ่งในเส้นประธานสิบ มีทางเดินเริ่มจากใต้สะดือ แล่นลงไปทั่วหน้า ทวารเบา และสิ้นสุดที่อวัยวะเพศ ดังคำอธิบายภาพแผนนวด [๔/๓] ตอนหนึ่งว่า “... ๖. ลิกินี ทวารเบา ...” คัมภีร์แผนนวด [๒/๙๔] ตอนหนึ่งว่า “... เอนเส้นหนึ่งชื่อว่าคิชนัน ออกแต่นารีแล่นไป เอาหัวเห่าลงไปลำคินันแล ...” และ “... เอนชื่อลิกขินี แล่นแต่นารีออกไปเบื้องอกคชาตแล ...” และตำราโรคินทานคำฉันท์ ๑๑ [๓๕/๙๖] ตอนหนึ่งว่า “... หนึ่งในอันชื่อว่า รัตคินีหนานาม-พิปราย สังคินีก็บรรยาย เส้นเดียวหมายมีสองนาม เส้นนี้แล่นออกมา แต่นารีได้สูญงาม ตลอดตรง ไม่ขัดขาม เปนสิ่งคะชาติมุตมก ...”, เส้นนี้ในผู้หญิงเรียก เส้นลิกินี ในผู้ชายเรียก เส้นคิข, เส้นคิขณะ เส้นรัตคินี เส้นสังคินี เส้นลิกขินี หรือ เส้นลิกขินี ก็เรียก.

เส้นสิบ   ดู เส้นประธานสิบ.

เส้นสุขุมอุสะมา   ดู เส้นรุข่า, เส้นรุทัง.

เส้นสุขุมัง   น. เส้นประธานเส้นหนึ่งในเส้นประธานสิบ มีทางเดินเริ่มจากบริเวณสะดือ แล่นไปสิ้นสุดที่ทวารหนัก ดังคำอธิบายภาพแผนนวด [๔/๓] ตอนหนึ่งว่า “... ๑๓. สุขุมัง รากทวารหนัก ...” คัมภีร์แผนนวด [๒/๙๔] ตอนหนึ่งว่า

“... เอนเส้นหนึ่งชื่อนันทกระหวัดนั้น ออกมาแต่นาภีนั้นไป
เกี่ยวเอาปากเกาะทวารคูทวารมูตรนั้นแล ...” และตำรา
โรคนิทานคำฉันท์ ๑๑ [๓๕/๙๓] ตอนหนึ่งว่า “... หนึ่งในเส้น
กึ่งขึ่งนั้นแล่นจรจลจากนาภี กระหวัดรอบทวารมี คูตม้กคะ
พนักงาน ...”, เส้นกึ่งขึ่ง เส้นกึ่งขึ่ง หรือ เส้นนันทกระหวัด ก็เรียก.

เส้นสุตัง ดู เส้นรุข่า, เส้นรุทัง.

เส้นสุมนา [-สุมมะนา] น. เส้นประธานเส้นหนึ่งในเส้นประธานสิบ
มีทางเดินเริ่มจากบริเวณสะดือ แล้วแล่นตรงขึ้นไปในทรวงอก
ชั่วหัวใจ ขึ้นไปตามลำคอ สิ้นสุดที่โคนลิ้น ดังคัมภีร์แผนนวด
[๒/๙๓] ตอนหนึ่งว่า “... เอนเส้นหนึ่งชื่อว่าสุมนานั้นแล่นมาแต่
นาภีแล้ว ก็เข้าไปในพวยในอกตามลำคอขึ้นไปปนลิ้นแล ...”
และตำราโรคนิทานคำฉันท์ ๑๑ [๓๕/๘๔] ตอนหนึ่งว่า “... นำ
ต่อเนื่องสุมะนาพลัน ที่อยู่สุมนานั้น ตรงกลางสุญนะนาภี
แล่นเลยตรงขึ้นไป ชั่วหัวใจ อูระนี้ แบนคอกหอยวิถี ตลอดลิ้น
สิ้นทุกเส้น ...”, เส้นสุมะนา หรือ เส้นสุสุมนา ก็เรียก.

เส้นสุมะนา, เส้นสุสุมนา ดู เส้นสุมนา.

เส้นสหัสรังสี ดู เส้นสหัสรังสี, เส้นสหัสรังสี, เส้นสหัสรังสี.

เส้นอัศฎภาค, เส้นอัษฎภาค [-อัตตะดาภาค] น. เส้นในร่างกาย
ที่ทำงานสัมพันธ์กับเส้นสุมนา มีทางเดินอยู่ระหว่างชั่วหัวใจ
ตำราการแพทย์แผนไทยแบ่งเป็น ๒ ส่วน ส่วนบนไปที่ศีรษะ
เรียก เส้นอัษฎภาคบน กับส่วนล่างไปที่แขนทั้ง ๒ ข้าง
เรียก เส้นอัษฎภาคล่าง.

เส้นอัษฎภาคบน ดูใน เส้นอัศฎภาค, เส้นอัษฎภาค.

เส้นอัษฎภาคล่าง ดูใน เส้นอัศฎภาค, เส้นอัษฎภาค.

เส้นอิทา น. เส้นประธานเส้นหนึ่งในเส้นประธานสิบ มีทางเดินเริ่มจากบริเวณสะดือแล่นลงไปบริเวณหัวหน่าว แล้วแล่นไปตามต้นขาข้างซ้าย จนถึงหัวเข่า แล้วเลี้ยวขึ้นไปแนบแนวกระดูกสันหลังด้านซ้าย แล่นขึ้นบนศีรษะ แล้วกลับลงมาสิ้นสุดที่จมูกด้านซ้าย มีลมประจำเส้นชื่อจันทกกระลา, จันทกลา หรือ จันทะกาลา ดังคัมภีร์แผนนวด [๒/๙๓] ตอนหนึ่งว่า “... เอนเส้นหนึ่งชื่อว่า อิทานั้น แล่นออกมาแต่นาภีแล้วไปเอาหัวเหน่า ไปเอาต้นขา เบื้องซ้ายแล้วไปเอาสันหลัง แนบขึ้นไปตามกระดูกสันหลังซ้ายแล้ว แล่นผ่านกระดูกซี่ขึ้นไปบนศีรษะแล้วกลับลงมาเอานาสิกซ้าย อยู่ประจำลมจมูกอันว่าจันทกลาเบื้องซ้ายนั้นแล ...” และตำราโรคนิทานคำฉันท์ ๑๑ [๓๕/๗/๙] ตอนหนึ่งว่า “... เกิดเปนเส้นอิทา ให้ศิลาณำกำเริบราญ เส้นนี้วิธีผ่าน แต่นาภีพาดหัวเหน่า แล่นตลอดลงต้นขา เลี้ยวตลอดนำสันหลังกล่าวแนบกระดูกสันหลังราว ผ่านขึ้นไปจนสุดเคียร แล้วเกี่ยวเลี้ยวตกลง นาสิกตรงซ้ายจำเนียร ประจำลมสฤติเสถียร จันทะกาลา ทุกราตรี ...”.

เส้นอุรัง ดู เส้นจันทกาสัง, เส้นจันทะกาสัง.

เส้นอุลลังกะ ดู เส้นรุข่า, เส้นรุทัง.

เส้นเอ็น ดู เส้น.

เสนียด น. พืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Justicia adhatoda* L. ในวงศ์ Acanthaceae เป็นไม้พุ่ม ใบเป็นใบเดี่ยว เรียงตรงข้ามปลาย และโคนแหลม ขอบเรียบมีขน ช่อดอกออกตามปลายกิ่ง มีใบประดับสีเขียวหุ้มดอก กลีบดอกสีขาว ผลแบบผลแห้ง แตก ราก ใบ และดอกใช้ทำยา มีรสและสรรพคุณดังคัมภีร์

สรรพลักษณะสรรพคุณ [๒/๓๗๐] ตอนหนึ่งว่า “... คุณราก เสนียดใบแลดอกมีรสอันขม แก้หืดไอแก้ไข้สำหรับชวร แก้โลหิต แก้บิด แก้พิษมีฝี ...” [๒/๓๘๗] ตอนหนึ่งว่า “... รากเสนียด แก้ไข้เพื่อลมกำเริบ ...” คัมภีร์สรรพคุณ (แลมหาพิกัต) [๕๑/๔๔๑] ตอนหนึ่งว่า “... เสนียดนั้น ใบ, แก้แผลในลำคอ แลแก้คอเปนโรคดุจนามก้านบัว แก่แม่พยาธิในรพัน ห้ามเสียซึ่งรัตตะ ปิดตะโรคแลไข้จับ แก่คชราดแลฟกบวม กระทำผิวหนังให้ผ่องใส ...” และตำราสรรพคุณยา ฉบับ กรมหลวงวงษาธิราชสนิท [๔๒/๒๒] ตอนหนึ่งว่า “... จะกล่าว สรรพคุณเสนียด ใบนั้นรู้แก้แผลในลำคอ แลแก้คออันเปน ดุจนามบัว แลแก้แม่พยาธิในรพัน แลรู้ห้ามซึ่งโลหิตลักปิด ให้อยุด ดอกนั้นรู้ฆ่าไส้เดือนในอุทรให้ตาย ลูกนั้นแก้ซึ่งฝีเอน เปลือกนั้นรู้แก้ ซึ่งริดสีดวงไอ กระพี้แลใสนั้นรู้แก้ซึ่งดี รากนั้น รู้แก้ซึ่งเสมหะแลลม แก้ลักปิดแลไข้จับ รู้แก้คชราชแลผอมแห้ง แลรู้กระทำให้ผิวพรรณผ่องใส ...” ตำรายาศิลาจารึกในวัด พระเชตุพนวิมลมังคลาราม มีกล่าวถึงการใช้แก่นเสนียด และเบญจเสนียด (เสนียดทั้ง ๕) ในตำรับยา, กระเหนียด กุลขาว บัวขาว บัวราขาว โมรา เสนียดโมรา หูรา หูหา หรือ ฮูฮา ก็เรียก.

เสนียดโมรา ดู เสนียด.

เสมหะซิน, เสมหะซิน น. อธิษฐานโรคอดิศารประเภทหนึ่ง เกิด จากเสมหะทำให้เกิดโทษ ผู้ป่วยมีอาการท้องเสียอย่างแรง ในเวลาเช้า อุจจาระมีสีขาว เป็นเมือกมัน มีกลิ่นคาว นอกจากนี้ ยังมีอาการปวดถ่ายอุจจาระอย่างแรง คอแห้ง เป็นต้น

ดังตำรายาศิลาจารึกในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม [๔/๑๖๓] ตอนหนึ่งว่า “... จะกล่าวแต่เสมหะนั้น ก่อนเป็นปฐมบังเกิด เพื่อบริโภคยากดีของกินก็ดี อันไปมิได้ ควรแก่ธาตุโรคมัก กระทำให้ลงในเพลาะเข้า มีอาการให้คอแห้งอกแห้ง ให้สีอุจจาระ นั้นขาว มีกลิ่นอันคาวระคนด้วยประเมหะเป็นเปลว แล้วให้ปวด คุฏทวารเป็นกำลัง ถ้าแก้มิพ้งพ้นกำหนด ๑๒ ราตรีไปก็จะต้องเข้า อมุธาตุอติสาร จัดเป็นปฐมอติสารชวร ถ้าจะแก้ให้แก้แต่ยังอยู่ในเสมหะชอน ตามอาจารย์กล่าวไว้ดังนี้ ...”.

เสมหะ [เสมหัง] น. เสดด, เมือก, เป็นองค์ประกอบ ๑ ใน ๑๒ สิ่งของธาตุห้า.

เสมอภาค ว. เท่ากัน, มีส่วนเท่ากัน.

เสลดพังพอนตัวเมีย ดู พญาหยอ.

เสลดสะมะกะคุณะมะ [สะเสละสะมะกะ-] น. คุณะมะชนิดหนึ่ง ทำให้เกิดก้อนหรือदानแข็งในทรวงอก ดังคัมภีร์มัญญชุสารวิเชียร [๔๑/๘๓๘] ตอนหนึ่งว่า “... อันว่าลมก้อน, ดาส์อันตั้งอยู่ในอุระประเทศ พึงรู้ว่าชื่อเสลดสะมะกะคุณะมะ ...”.

เสียด ก. อาการที่รู้สึกจี๊ดจ๊าดหรือแทงยอกในท้องหรืออกเนื่องจากมีลมอยู่ในคำว่า เสียดท้อง เสียดอก จุกเสียด.

เสียว ก. ๑. รู้สึกแปลบปลาบ ตามส่วนต่าง ๆ ของร่างกาย ดังตำรายาศิลาจารึกในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม [๔/๑๔๕] ตอนหนึ่งว่า “... ให้เจ็บเสียวขึ้นมาตามกระดูกสันหลัง กระวัดมาราวนม แล่นลงไปปลายเท้าทั้ง ๒ ...”. ๒. เกิดอาการที่ทำให้ขนลุกหรือกลัว, รู้สึกวาบในหัวใจ ดังตำรายาศิลาจารึกในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม [๔/๖] ตอนหนึ่งว่า “... อันมาด้วย

น้ำแลไฟลม เสียงระงมบันลือลั่น สนั่นฟ้าดินกัมปนาท
ร้องตวาดกริ้วกริ้ววเสียวสยของพองโลมา ...”.

แสงหมึก น. ยาแผนไทยขนานหนึ่ง ใช้แก้ไข้ตัวร้อน ปากเป็นแผล
แก้ละออง เป็นต้น มีตัวยา วิธีปรุง วิธีใช้ และสรรพคุณดังคัมภีร์
แพทย์ไทยแผนโบราณ [๓๓/๑๕๑] ตอนหนึ่งว่า “... ยาแสงหมึก
เอาหมึกหอม จันทน์ชะมด ลูกกระวาน จันทน์เทศ ใบพิมเสน
ลูกจันทน์ ดอกจันทน์ กานพลู ใบสันปรำหอม หัวหอม
ใบกะเพรา ตู้งเหลื่อม เออลิงละ ๑ บาท ชะมด พิมเสน ดีจระเข้
เออลิงละ ๒ สลึง บดบั่นเป็นเม็ดแก่น้ำลายเหนียว แตรกหัวหอม
พิมเสน แก้วตัวร้อน เชื้อมซึม ละลายน้ำดอกไม้เทศ หรือน้ำ
จันทน์เทศ ฝนกินแก้ชัก ละลายน้ำร้อน แตรกพิมเสนกิน
แก้ท้องขึ้นปวดท้อง ละลายน้ำใบกระเพราต้มกิน แก้ไอละลาย
น้ำลูกมะแว้งเครือกวาด แก้งท้องและตมูกเลือด ละลายน้ำ
เนื้อไม้ต้มกินแก้ท้อง ละลายน้ำใบเทียน ใบทับทิมต้มกิน
แก้ปากเปื่อย ละลายน้ำหมากดิบทาปากแก้ละออง ละลายน้ำ
ร้อนแตรกน้ำประสานทองสะตุ ทาปากและกิน...” ปัจจุบัน
ยาขนานนี้เป็นยาสามัญประจำบ้านแผนโบราณตามประกาศ
กระทรวงสาธารณสุข พ.ศ. ๒๕๕๖.

แสงขอ ดู ชิงชี.

แสงขน ก. ขนลุกด้วยความกลัวหรือเกลียด เป็นต้น.

แสง [สะแหง] ว. ไม่ถูกกับโรค หรือธาตุ เช่น แสงโรค.

แสงใจ, แสงทม, แสงโตน, แสงเผื่อ, แสงเปื้อ ดูใน
โกฐจะกลิ้ง.

โสดโรโค [โสดะโรโค] น. กลุ่มโรคหรืออาการซึ่งเกิดขึ้นที่หู ที่เรียกตามสมมุติฐานเบญจอินทรีย์ เช่น หูหนวก หูตึง ฝีในหู. (มาจากคำ โสด แปลว่า หู, ช่องหู กับ โรโค แปลว่า โรค).

ไส้ด้วน น. โรคติดต่อทางเพศสัมพันธ์ชนิดหนึ่ง เกิดกับผู้ชาย ผู้ป่วยมีอาการเป็นเม็ดขึ้นที่ปลายองคชาต หรือบริเวณรอบปลายองคชาต แล้วเม็ดนั้นแตกออกเป็นหนอง ทำให้มีอาการปวดแสบปวดร้อนมาก แผลจะเน่าเปื่อย ลามจากปลายองคชาตเข้าไปเรื่อย ๆ เมื่อถึงโคนองคชาต ก็จะทำให้ตายได้ ดังคำภีร์มูจฉาปักขันทิกา [๒/๓๑๔] ตอนหนึ่งว่า “... จะว่าด้วยบุรุษเปนไส้ด้วน เปนบุพไฟ ๔ ประการ คือ เปนด้วยเสพยาเมาตุคาม กระแทบซ้ำใน ถ้ามีดังนั้นก็เปนด้วยเสพยาสัตริลามกก็ให้เปนเมดขึ้นมาประมาณเท่าเมดถั่วดำ ขึ้นที่ปลายองคศูตรปลายองคชาตก็ดี ขึ้นรอบองคชาตนั้นก็ดี แตกเปนน้ำเหลือง บุพไฟ โลหิต ให้ทำพิศม์เจบปวดแสบร้อนแลให้ร้อนดังไฟลาม เน่าเข้าไปแต่ปลายองคชาต บางทีกัดคอองคชาตเมื่อใด ก็ตายเมื่อนั้นแล ...”.

ไส้ดิน ดู รากดิน.

ไส้ลาม น. โรคติดต่อทางเพศสัมพันธ์ชนิดหนึ่ง เกิดได้ทั้งในผู้หญิง และผู้ชาย ผู้ป่วยมีเม็ดขึ้นที่ภายในอวัยวะเพศและลามออกมาภายนอก ไปที่ท้องน้อย ทวารหนัก ทวารเบา เมื่อเม็ดแตกออกเป็นหนองจะไหลออกมา อาจมีอาการปวดมวนท้อง ถ่ายเป็นมูกเลือด แน่นหน้าอก อาเจียน กินอาหารไม่ได้ หรือเป็นลมบ่อย ๆ รวมด้วย ดังคำภีร์มูจฉาปักขันทิกา [๒/๓๑๔] ตอนหนึ่งว่า “... อันว่าเปนไส้ลามนั้น คือผุดขึ้นมาเปนเมด ๆ ดูกัน

แต่ว่าเปนเมดแต่ข้างในออกมา บางทีก็เปื้อยทั้งข้างนอกข้างใน ลามขึ้นมาถึงท้องน้อย ทวารหนัก เบา ผุดดังเปนฝี แล้วก็เปน บุพโพออกมาทางทวารหนัก เบา บุรุศลัตรีเปนเหมือนกัน ครั้นเปนดังนั้นแล้ว ก็ให้เปนไปต่าง ๆ บางทีให้ลงท้องเปน มูกโลหิต ให้ปวดมวน จุกเสียดแน่นในอก เพราะว่ามีน้ำเหลือง นั้นแล่นเข้าไปตามลำไส้ มักให้อาเจียนกินอาหารมิได้ บางที ให้ลมจับเนื่องๆ ถ้าเปนดังนี้ท่านว่าเข้าอยู่ในมือพระยามัจจุราช แล ...”.

ไส้เลื่อน น. โรคที่ลำไส้ออกไปจากช่องท้อง ได้แก่ ลงมาที่ถุงอัณฑะ (ในผู้ชาย) ที่แคมใหญ่ (ในผู้หญิง) หรือเลื่อนลงมาทางหน้าขา หรือเลื่อนออกไปทางหน้าท้อง สะดือ หรือเลื่อนผ่านกระบังลม เข้าไปในช่องอก. (อ. hernia).

ห

หญ่ากันงู   ดู ฟ้าทะลายใจ.

หญ่ากันกุ่ม   ดู โตไม้รั้ว.

หญ่าดอกขาว   น. พืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Cyanthillium cincreum* (L.) H. Rob. ในวงศ์ Asteraceae มีชื่อสามัญว่า little iron weed, ash-coloured fleabane เป็นไม้ล้มลุกขนาดเล็ก ใบเป็นใบเดี่ยว รูปไข่ รูปไข่กลับ หรือรูปขอบขนาน ขอบใบค่อนข้างเรียบ แผ่นใบมีขนนุ่มทั้ง ๒ ด้าน ช่อดอกแบบช่อกระจุก ดอกสีขาว ลิ้นช่อดอกถึงสี่มวงอ่อน กลีบดอกโคนเชื่อมกัน ปลายแยก เป็นแฉก ๕ แฉก ผลแบบผลแห้งเมล็ดล่อน มีขนสีขาว หนาแน่น, ต้นสดหรือแห้งใช้ทำยา มีรสและสรรพคุณดังตำรา ไม้เทศเมืองไทย [๔๕/๒๐๔] ตอนหนึ่งว่า "... ใช้ทั้งต้นต้ม รับประทานแก้ปวดท้อง, ท้องขึ้น, ท้องเฟ้อ, ใบสดตำให้ละเอียด ปิดแผล สมานแผลทำให้เย็นหรือตำผสมกับน้ำมันคน กรอง เอาน้ำหยอดตาแก้ตาแดง ตาฟาง ...", หญ่าละยอง หญ่าสามวัน หรือ หมอน้อย ก็เรียก.

หญ่าดินกา   น. พืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Eleusine indica* Gaertn. ในวงศ์ Poaceae เป็นไม้ล้มลุกขนาดเล็ก ลำต้นแบน ช่อดอก เป็นก้านเดี่ยว ปลายก้านแตกเป็นแขนงสั้น ๆ คล้ายดินกา มีรสและสรรพคุณดังตำราไม้เทศเมืองไทย [๔๕/๒๐๖] ตอนหนึ่งว่า "... แพทย์ตามชนบทใช้ทั้งต้นสด ๆ โขลกตำกับ สุราคั้นกรองเอากากออก เอาแต่น้ำทาที่ฟกบวม ปวดแสบ ปวดร้อนตามอวัยวะที่มีพิษทั่ว ๆ ไป วันละหลาย ๆ ครั้ง

ภายในต้น รับประทานทำให้จิตใจชุ่ม แก่พืชใช้, พืชกาฬ
โดยมากมักต้มรวมกันกับหญ้าแพรก, หญ้าปากควาย,
ทำให้มีคุณสมบัติขึ้น แพทย์จีนใช้รับประทานเป็นยาแก้พิษ
ภายในได้ดี ...”, หญ้าปากคอก ก็เรียก.

หญ้าเทวดา   ดู หญ้าปักกิ่ง.

หญ้านาง   ดู ย่านาง.

หญ้าปราบ   ดู ไค้ไม่รู้ล้ม.

หญ้าปักกิ่ง   น. พืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Murdannia bracteata* (C.B.

Clarke) J.K.Morton ex D.Y.Hong. ในวงศ์ Commelinaceae
เป็นไม้ล้มลุกอายุหลายปี ใบเป็นใบเดี่ยว ใบที่โคนต้นออกเป็น
กระจุก รูปแถบ กลี้ยง ใบบนต้นมีกาบใบ รูปไข่ รูปไข่แกมรูป
ใบหอก ช่อดอกแบบช่อกระจุก ออกตามปลายยอด มีดอก
อัดแน่น ก้านดอกสั้น กลีบดอกรูปกลมแกมรูปไข่กลับสีฟ้า
ผลแบบผลแห้งแตก รูปรีกว้าง มี ๓ มุม ภายในมี ๒ เมล็ด
เมล็ดสีน้ำตาลอมเหลือง มีลายตามแนวรัศมี ใบสด ใบแห้ง
ต้นสด และต้นแห้งใช้ทำยา สมุนไพรชนิดนี้อยู่ในบัญชียาหลัก
แห่งชาติ พ.ศ. ๒๕๕๙ มีรายงานว่าสารสกัดหญ้าปักกิ่งด้วยน้ำ
มีฤทธิ์ปรับภูมิคุ้มกัน ต้านมะเร็ง แก้กษัย แก้ก้อนเนื้อ แก่น้ำเหลือง
เสีย, เล็งจ๊อเช่า หรือ หญ้าเทวดา ก็เรียก.

หญ้าปากคอก   ดู หญ้าตีนกา.

หญ้าไพนาคุ่ม   ดู ไค้ไม่รู้ล้ม.

หญ้าละออง, หญ้าสามวัน   ดู หญ้าดอกขาว.

หญ้าสามสิบสองหาบ   ดู ไค้ไม่รู้ล้ม.

หญ้าหนวดแมว น. พืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Orthosiphon aristatus* (Blume) Miq. ในวงศ์ Lamiaceae มีชื่อสามัญว่า kidney tea plant, java tea plant, cat's whisker เป็นไม้ล้มลุก ลำต้นและกิ่งเป็นสี่เหลี่ยม ใบเป็นใบเดี่ยว เรียงตรงข้าม รูปขอบขนานแกมรูปไข่ หรือรูปข้าวหลามตัด ปลายใบเรียวแหลม โคนใบสอบ ขอบใบบริเวณปลายใบจักฟันเลื่อยห่าง ๆ บริเวณโคนใบเรียบ ช่อดอกแบบช่อฉัตร ออกตามปลายกิ่ง กลีบเลี้ยงเชื่อมติดกันเป็นรูปประฆัง 5 กลีบเล็ก 5 กลีบดอกสีขาวหรือสีม่วง เชื่อมติดกันเป็นหลอด ปลายแยกเป็น 2 ปาก ปากบนมี 4 กลีบ ปากล่างมี 1 กลีบ โด่งเป็นรูปช้อน ผลรูปขอบขนานแบน ผิวมีรอยย่น, ราก ใบ และทั้งต้นใช้ทำยา มีรสและสรรพคุณดังตำราไม้เทศเมืองไทย [๔๕/๒๑๒] ตอนหนึ่งว่า "... แพทย์ตามชนบทใช้ทั้งต้นแห้งเป็นชิ้นเล็ก ๆ ผึ่งแดดพอหมาด ๆ แล้วคั่วไฟพอหอม ชงน้ำรับประทานต่างน้ำชา เป็นยาช่วยให้ไตมีกำลังทำงานขับปัสสาวะ แก้กษัย ปวดเมื่อยตามบั้นเอว แก้นิ่ว แต่เป็นยากดหัวใจเล็กน้อย แพทย์บางจังหวัดใช้ปรุงเนื้อไม้ของต้นแสลงใจปนลงเล็กน้อยเพื่อกันการกดหัวใจ บางจังหวัดใช้ต้นพระจันทร์ครึ่งซีกเจือปนไปด้วย เพื่อช่วยการบำรุงปอดให้การหายใจดีขึ้น บางจังหวัดใช้เป็นยาแก้ท้องฟั่น, คุดทะราด, โรคผิวหนัง ...", บางรักป่า พยับเมฆ หรือ อีตูตง ก็เรียก.

หญ้าหนอนตาย ดู ขอบชะนางขาว และ ขอบชะนางแดง.

หญ้าแห้วหมู ดู แห้วหมู.

หญ้างูเบญจกัลยาณี ดู เบญจกัลยาณี.

หญิงยักษ์ น. ผู้หญิงที่มีน้ำนมช้ำ ไม่เหมาะแก่การใช้เลี้ยงทารก ตำราการแพทย์แผนไทยว่า ผู้หญิงประเภทนี้จะมียีนตัวขาว เหมือนน้ำล้างเนื้อ ตาแดง ผิวเนื้อขาวเหลือง นมยาน หัวนมเล็ก เสียงแหบเครือเหมือนเสียงการ้อง ฝ่ามือฝ่าเท้ายาว ลำตัวยาว จมูกยาว หนังริมตาหย่อน สะดือลึก ไม่อ้วนไม่ผอม กินจุ มีความต้องการทางเพศสูง ดังคัมภีร์ประถมจินดา [๑๕/๑๑๐] ตอนหนึ่งว่า “... ๑ หญิงจำพวกหนึ่ง มียีนตัวขาวดังน้ำล้างเนื้อ ลูกตาแดง เนื้อขาวเหลือง นมยาน หัวนมเล็ก เสียงพูดแหบเครือดังเสียงการ้อง ฝ่ามือแลเท้ายาว ห่องตัวยาว จมูกยาว หนังริมตาหย่อน สะดือลึก ไม่พื้ไม่ผอม สันทัดคนกินของมาก ลักษณะหญิงอย่างนี้ชื่อว่ายักษ์ เป็นหญิงมีกามแรง ถ้าให้กุมารบริโภคน้ำนมเข้าไปมักบังเกิดโรคต่าง ๆ แม่นมอย่างนี้ ท่านให้ยกเสียอย่าพึ่งเอา

หญิงหัดดี น. ผู้หญิงที่มีน้ำนมช้ำ ไม่เหมาะแก่การใช้เลี้ยงทารก ตำราการแพทย์แผนไทยว่า ผู้หญิงประเภทนี้จะมียีนตัวเหมือนผู้ชาย ตาแดง ผิวขาว นมเหมือนค้อนน้ำเต้า ริมฝีปากกลม เสียงแข็งเหมือนเสียงแพะ ฝ่าเท้าใหญ่ข้างหนึ่ง เล็กข้างหนึ่ง เวลาพูดปากไม่มิดกัน เดินไปมามากสะดุด มีความต้องการทางเพศสูง ดังคัมภีร์ประถมจินดา [๑๕/๑๑๐] ตอนหนึ่งว่า “... หญิงจำพวกหนึ่ง มียีนตัวดังบุรุษ ตาแดง ผิวเนื้อขาวนมดังค้อนน้ำเต้า ริมฝีปากกลม เสียงแข็งดังเสียงแพะ ฝ่าเท้าใหญ่ข้างหนึ่ง เล็กข้างหนึ่ง เจริญปากไม่มิดกัน เดินไปมามากสะดุด ลักษณะหญิงอย่างนี้ชื่อว่าหญิงหัดดี เป็นหญิงกามแรง ถ้าให้กุมารบริโภคน้ำนมเข้าไป ดุจดั่งเอายาพิษให้บริโภค แม่นมอย่างนี้ท่านให้เลือกออกเสีย อย่าพึ่งเอา ...”.

หทัย [หะทะยั] น. หัวใจ เป็นองค์ประกอบ ๑ ใน ๒๐ สิ่งของธาตุดิน, หทัย ก็เรียก.

หทัย ดู หทัยัง.

หทัยवाद [หะไทวาดะ, หะไทवाद] ๑. ดูใน สมุฏฐานवादะ. ๒. น. โรคลมชนิดหนึ่ง ผู้ป่วยมักมีอาการมึนตึ๊ง ไม่ค่อยพูดคุย ใจลอยบ่อย ๆ ชอบอยู่คนเดียว ใจน้อย โกรธง่าย เปื้ออาหาร บางครั้งหัวเราะ บางครั้งร้องไห้ ถ้าจะรักษาให้รักษาเมื่อเริ่มมีอาการ หากทิ้งไว้นานจะรักษายาก ดังตำรายาติลลจากรีกในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม [๔/๓๒๔] ตอนหนึ่งว่า “... ในที่นี้จะว่าแต่สมันชื่อว่าหทัยวาทนั้นก่อน เป็นปฐมนันบังเกิดขึ้นแก่บุคคลผู้ใด มักกระทำให้มึนตึ๊ง มิใคร่จะเจรจา ให้หนักปาก ให้ใจนั้นลอยอยู่เป็นนิจ มักจะอยู่ที่สงัดแต่ผู้เดียว ให้ใจน้อย มักโกรธ มิได้รู้สึกอยากอาหารให้อิ่มไปบางทีกระทำให้หัวเราะระริกขิกซี่ บางทีกระทำให้ร้องไห้ดุจดั่งคนกำพร้าหาคนญาติมิได้ ถ้าจะแก้ไขแก้แต่ยังมีตึ๊งอยู่นั้น ครั้นแก้เข้ามักกลายเป็นดังโรค สมมติว่าลมบาทหะจิตเป็นอสาทยโรคแพทย์จะรักษาเป็นอันยากยิ่งนัก ...”.

หน่วง ๑. ก. กดไว้โดยค่อย ๆ ลงน้ำหนักตรงจุดนวด. ๒. น. อาการที่รู้สึกปวดอึดที่บริเวณท้องในเวลามีประจำเดือนหรือเป็นปิตเป็นต้น.

หนวดแมวแดง ดู ชิงชี.

หนาดงัว, หนาดงั่ว, หนาดงิ้ว, หนาดวัว ดู ขลุ้.

หน้าไฟ น. บริเวณที่อยู่เหนือชายกระเบนเหน็บขึ้นมาถึงใต้ราวสะเอว เป็นบริเวณที่สตรีหลังคลอดใช้หันเข้าหาไฟในช่วงอยู่ไฟ.

หนามกะแท่ง, หนามจี้ ดู คนทา.

หน้ามิด ว. อาการที่เป็นลมหมดสติ ดังตำรายาศิลาจารึกวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม [๔/๑๖๐] ตอนหนึ่งว่า “... ให้ อาเจียนลมเปล่า ให้เหม็นอาหาร จะลูกนังมิได้ ให้หน้ามิด ยิ่งนัก ...”.

หน้าหนาว ดู หัวหนาว.

หนึ่งยาม ดู ยาม ๑.

หมดสติ ก. ไม่มีความรู้สึก, สลบ.

หมอกนางตีะ ดู อัคคีทวาร.

หม้อเกลือ น. หม้อตาลใส่เกลือเม็ด.

หม้อตาล น. ภาชนะดินเผาที่มีรูปร่างคล้ายหม้อทรงเตี้ยสำหรับใส่น้ำตาลโตนด.

หมอต้าแย น. ผู้ทำหน้าที่ดูแลสุขภาพหญิงตั้งครรภ์ตั้งแต่เริ่มตั้งครรภ์จนกระทั่งคลอด รวมทั้งดูแลส่งเสริมสุขภาพของแม่และเด็กในระยะหลังคลอด. (คำว่า ต้าแย มาจาก มหาเถรต้าแย ผู้เขียนตำราว่าด้วยวิชาทำคลอด).

หม้อทะนน น. หม้อดินชนิดหนึ่งที่มีขีดเป็นรอยโดยรอบด้านนอก มีหลายขนาด แพทย์แผนไทยมักใช้เป็นหม้อเกลือสำหรับการทับหม้อเกลือ หม้อสำหรับใส่รกฝังดิน หม้อต้มยา เป็นต้น.

หมอนดินเปิด ดู เกาเอ็นอ่อน.

หมอนวด น. ๑. ผู้มีความชำนาญในการนวดเพื่อให้คลายจากความเจ็บปวดหรือเมื่อยขบ. ๒. ผู้ประกอบวิชาชีพตามองค์ความรู้ทางการแพทย์แผนไทยที่ได้ขึ้นทะเบียนและรับใบอนุญาตเป็นผู้ประกอบวิชาชีพการแพทย์แผนไทย ประเภท

หมอน้อย   ดู เหง้าดอกขาว.

หมอพื้นบ้าน น. ผู้มีความรู้ ความสามารถในการดูแลสุขภาพ โดยอาศัยภูมิปัญญาการแพทย์พื้นบ้าน.

หมักก้านต่อ ด. อัศศิริทวาร.

หมักเชียบ ค. น้อยหน้า.

หมักมี ด. ชนน.

หมากกะลิงเทศ   ดู ชุ่มเห็ดเทศ.

หมากกินแก้เมา   ดู มะจั่ว.

หมากฟ้า   ด มะนาว.

หมากมก   ด ชิงชี.

หมากหุด   ด มะกรูด.

หมากแหนดู สมอพิเภก.

หมิ่น ดู ขมื่นชัน.

หยิกบ่ทอง   ดู ปลาไหลเผือก.

หยาบมือ ก. เอาปลายนิ้ว ๓ นิ้ว หยาบรวบขึ้นมา.

หรดาน, หรดาล น. เครื่องยาธาตุวัตถุชนิดหนึ่ง มีชื่อทางเคมีว่า *Arsenic trisulphide* สูตรเคมีเป็น As_2S_3 เป็นผลึกรูปเข็มสั้น มีค่าความถ่วงจำเพาะ ๓.๔๙ สีเหลืองทอง เป็นมัน ตำราสรรพคุณยาไทยว่า มีรสขมปร่า แก้โรคในปาก กัดหัวฝี กัดขน กัดผมให้ร่วง สำนักงานคณะกรรมการอาหารและยาให้ใช้เป็นยาภายนอกไม่เกินร้อยละ ๕ ของปริมาณตัวยาทั้งหมด ในทางศิลปกรรมใช้เขียนลายรดน้ำ ใช้จารสมุดข่อยดำ หรือสมุดไทย เป็นต้น, หรดานกลีบทอง หรดานทอง หรดาลกลีบทอง หรดาลทอง หรดาน หรือ หรดาล ก็เรียก. (อ. auripigment, King's yellow, King's gold, orpiment).

หรดานกลีบทอง, หรดานทอง, หรดาลกลีบทอง, ดู *หรดาน, หรดาล*.

หรดาลจีน, หรดาลแดง ดู *กำมะถันแดง*.

หรดาลทอง ดู *หรดาน, หรดาล*.

หริดาน, หริดาล ดู *หรดาน, หรดาล*.

หริตรูป [หะริตตะรูป] น. ลักษณะของทารกแรกเกิดที่มีรอยต่อของกระดูกกะโหลกศีรษะห่างผิดปกติ เมื่ออยู่ในเรือนไฟจะมีเขม่าเกิดขึ้นในทรวงอกจนถึงปลายลิ้น เมื่อครบ ๕ วันจะตกลงในท้องทำให้มีอาการท้องเสีย อาเจียน ไอ เป็นต้น ดังคัมภีร์พระอภัยจินดา [๑/๒๑๔] ตอนหนึ่งว่า “... อันว่าลักษณะหริตรูปนั้น เมื่ออยู่ในเรือนเพลิงเขม่าขึ้นในทรวงอกจนปลายลิ้นครั้นได้ ๕ วันก็ตกลงไปทำท้องให้ลง ราก ไอ ก็ดีเป็นประการต่าง ๆ โสฬสเปนธาตุให้บังเกิดทรวง ๒ ประการดังนี้ ฯ ... อันว่าหริตรูปนั้น กระหม่อมเปนร่อง เมื่อออกเพลิงแล้วเขม่าขึ้นแต่ปลายลิ้นส่น้อย ...”.

หฤศโรค   ดู ริดสีดวง.

หฤศโรควิตานะ   ดู วิตานะโรค.

หล่น ก. ๑. ตก ลาม หรือเคลื่อนไปยังส่วนอื่นของร่างกาย (ใช้กับอาการหรือโรค) ดังคัมภีร์พระถัมจินดา [๑/๒๑๙] ตอนหนึ่งว่า “... อนึ่งถ้ากุมารผู้ใดเมื่อตื่นนอนแลปากแดงแล้วให้เชพटक ทรางจับเอาลิ้นก่อน จึงขึ้นคอบเมื่อบ้วนเข้าให้ไอแลราก แล้วก็หล่นลงไปให้ทำทอง ครั้นนานมาให้อยากน้ำแล้วให้สั่นหลัง แสง ...”. ๒. หาย (ใช้กับอาการหรือโรค) ดังคัมภีร์พระถัมจินดา [๑/๒๔๙] ตอนหนึ่งว่า “... ถ้าจะแก้ทรางขึ้น ปากละลายน้ำ ขมื่นอ้อยกวาดหล่นดีนัก ...”. ๓. หลุด ดังคัมภีร์พระถัมจินดา [๑/๒๓๕] ตอนหนึ่งว่า “... ถ้าผู้หญิงขึ้นข้างซ้ายเปนดังนี้ เมื่อแรกออกจากครรภ์มารดาได้ ๗ วัน จึงสะดือหล่นแล้วได้วัน ๑ ทรางก็มาบังเกิดในเท้าทั้ง ๒ ข้าง ...”.

หละ น. โรคเด็กชนิดหนึ่ง เกิดกับทารกที่มีอายุไม่เกิน ๓ เดือน ผู้ป่วยมีเม็ดพิษผุดขึ้นที่ปาก เม็ดพิษนี้มีทั้งชนิดไม่มียอด และชนิดมียอดแหลม มีลักษณะต่าง ๆ กัน ๙ อย่าง ดังนี้ ยอดสีเหลือง ยอดสีแดง ยอดสีดำคล้ายน้ำหมึก ยอดสีเขียวใบไม้ ยอดสีดำคล้ายสีนิล ยอดสีม่วงคล้ำหรือสีดำแดงซ้ำคล้ายสีลูกหว้าห้าม ยอดสีคราม ยอดสีขาว และไม่มียอดแต่ขึ้นเป็นสีแดงทั่วทั้งปาก นอกจากนี้ โรคนี้ยังมีชื่อเรียกแตกต่างกันไปตามวันเกิดของผู้ป่วยด้วย ดังคัมภีร์พระถัมจินดา [๑/๒๓๙] ตอนหนึ่งว่า “... ถ้าแพทย์ผู้ใดจะรักษาให้ดูปากแลลิ้น แล้วให้รู้ว่าหละแห่งทราง อันกำเนิดหละแห่งทรางนั้นมีอยู่ ๙ ประการ ยอดเหลืองประการ ๑ ยอดแดงประการ ๑ ยอดดำคุดน้ำหมึก

ประการ ๑ ยอดเขี้ยวจุจไปไม้เป็นสายโลหิตอยู่ในประการ ๑ ยอดดำดังคีนิลประการ ๑ ยอดดั่งสีผลหว่าห้ามประการ ๑ ยอดดั่งสีครามประการ ๑ ยอดขาวประการ ๑ ให้รักษา ตามาธรรมเนียมทรงนนั้นเถิด อนึ่งขึ้นแดงไปทั้งปากร้ายนัก ให้ยาจตือ อนึ่งขึ้นเต็มไปทั้งลิ้น แลคีนนั้นเหลือง ชื่อลของพระบาท ถ้ำขึ้นยอดนั้นเหลือง ดังเมล็ดเข้าโฆชชื่อ แสงพระจันทร์ เมื่อขึ้น นั้นให้ลงท้องแลจักษุแข ...”.

หละนิลกาล, หละนิลกาฬ น. หละที่เป็นกับเด็กที่เกิดวันพฤหัสบดี ผู้ป่วยมีเม็ดสีคล้ำคล้ายสีนิล เมื่อทำพิษจะทำให้เป็นอัมพาต ครึ่งตัว ดังคัมภีร์ประถมจินดา [๑๕/๑๓๙] ตอนหนึ่งว่า “... อัน ลักษณะหละนิลกาฬนั้น เมื่อจะบังเกิดขึ้นให้ตายไปครึ่งตัว ร้องไห้มีออก ถ้าขึ้นอยู่ได้ ๑ วัน ๒ วัน ก็ดี กลายเป็นมหานิล กาฬถ้าขึ้นร้ายนัก ให้เขี้ยวไปทั้งตัว ...”. ดู หละ ประกอบ.

หละนิลเพลิง, หละเนรกัณฐี, หละเนระกันดี, หละเนระกันถิ

ดู หละเนียรกัณฐี.

หละเนียรกัณฐี น. หละที่เป็นกับเด็กที่เกิดวันพุธ เริ่มแรกผู้ป่วยมีเม็ด เล็ก ๆ สีเขี้ยวไปไม้ขึ้น แล้วเปลี่ยนเป็นสายยาวสีแดงที่ทอดผ่าน ยอดนั้น เมื่ออาการมากขึ้นเม็ดพิษจะเปลี่ยนเป็นสีคล้ำคล้าย สีนิล เมื่อเป็นได้ครบ ๕ วัน ผู้ป่วยมีอาการท้องร่วง ท้องขึ้น ปากแห้ง คอแห้ง ดังคัมภีร์ประถมจินดา [๑๔/๑๖๑] ตอนหนึ่งว่า “... อันว่าลักษณหละ อันชื่อว่าเนียรกัณฐี นิลเพลิงนั้น เมื่อแรกจะบังเกิดขึ้นนั้นเห็นเขี้ยวดังไปไม้สด แล้วเป็นสายโลหิต ผ่านไปอยู่ใน ๕ วัน จะให้ลงท้องๆ ขึ้น แล้วให้ฝีปากแห้ง คอแห้ง ...”, หละนิลเพลิง หละเนรกัณฐี หละเนระกันดี หละเนระกันถิ หรือ หละเนียรเพลิง ก็เรียก. ดู หละ ประกอบ.

หละเนียรเพลิง ดู หละเนียรกัณฐ์.

หละมหานิลกาล, หละมหานิลกาฬ น. หละที่เป็นกับเด็กที่เกิดวันเสาร์ ผู้ป่วยมีเม็ดสีคล้ำคล้ายสินิล เมื่อทำพิษจะทำให้มีอาการเหมือน หละนิลกาฬ แต่รุนแรงกว่ามาก ดังคัมภีร์ประถมจินดา [๑๕/๑๓๙] ตอนหนึ่งว่า “... อันลักษณะหละนิลกาฬนั้น เมื่อจะบังเกิดขึ้นให้ตายไปครึ่งตัว ร้องให้มีออก ถ้าขึ้นอยู่ได้ ๑ วัน ๒ วัน ก็ดี กลายเป็นมหานิลกาฬกล้ำขึ้น ร้ายนัก ให้เชียวไปทั้งตัว ...”. ดู หละ ประกอบ.

หละแสงพระจันทร์ น. หละที่เป็นกับเด็กที่เกิดวันจันทร์และวันศุกร์ ผู้ป่วยมักมีเม็ดพิษสีเหลืองขึ้นที่บริเวณขากรรไกรซ้ายหรือขวา ขนาดโตเท่าเม็ดข้าวโพด ทำให้มีอาการท้องร่วง ตัวเย็น ลื่น กระด้างคางแข็ง หน้าผากตึง ร้องไห้ไม่มีน้ำตา ตาแข็งค้าง เป็นต้น ดังคัมภีร์ประถมจินดา [๑๕/๑๔๓] ตอนหนึ่งว่า “... อันว่าลักษณะหละแสงพระจันทร์นั้น เมื่อจะบังเกิดขึ้นเม็ด เติบเท่าเมล็ดข้าวโพดมีสีเหลืองขึ้นตั้งแต่ต้นขา กรรไกรซ้าย ฤๅขวาก็ดูจกัน แล้วจึงกระทำให้ลงท้อง ตาแข็ง แล้วให้ลื่น กระด้างคางแข็ง แลให้ร้องให้น้ำตาไม่มี ให้หน้าผากตึงแล้วให้ ตัวเย็นดังนี้ ...”. ดู หละ ประกอบ.

หละอุทัยกาล, หละอุทัยกาฬ, หละอุไทยกาล น. หละที่เป็นกับเด็กที่เกิดวันอาทิตย์และวันอังคาร ผู้ป่วยมีเม็ดพิษสีแดง ไข้สูง ชัก ถ่ายอุจจาระปัสสาวะไม่ออก ดังคัมภีร์ประถมจินดา [๑/๓๕๕] ตอนหนึ่งว่า “... อันว่าลักษณหละอุไทยกาล เมื่อจะบังเกิดนั้น ให้ชักเท้ากำมือ แล้วมักให้กระที่บดิน ร้องไห้ แลให้ชี้เหยี่ยว มือออก ...”. ดู หละ ประกอบ.

หลั้วสามเกียน ดู อัคคีทวาร.

หลาม ก. เอาของใส่กระบอกลไม้ไฟแล้วเผาไฟให้สุก เช่น หลามยา.

หลามยา ก. เอาสมุนไพรมาต้มไฟสลดเป็นต้น ใส่กระบอกลไม้ไฟแล้วเผาไฟให้เดือด.

หลิงจื่อ ดู เห็ดหลินจื่อ.

หลุมนก ดู กำแพงเจ็ดชั้น.

หวะ ว. เป็นแผลลึก.

หว่า น. พืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Syzygium cumini* (L.) Skeels ในวงศ์ Myrtaceae มีชื่อสามัญว่า Jambolan, black plum เป็นไม้ต้นขนาดใหญ่ ลำต้นค่อนข้างตรง เปลือกค่อนข้างเรียบ ใบอ่อนสีชมพูแกมแดง ใบเป็นใบเดี่ยว เรียงตรงข้าม รูปไข่ รูปขอบขนานแกมรูปไข่ถึงรูปรี ปลายแหลม โคนรูปลิ้นแหลม หรือมน ขอบเรียบ แผ่นใบหนา ด้านบนสีเขียวเข้ม เป็นมันซอดอกแบบช่อแยกแขนง ออกตามปลายกิ่ง ช่อย่อยเป็นช่อกระจุก ดอกสีขาวถึงสีขาวอมเขียว หรือสีเหลืองอ่อน มีกลิ่นหอมอ่อน ผลแบบผลมีเนื้อหนึ่งถึงหลายเมล็ด รูปขอบขนาน รูปไข่ หรือรูปรีแกมรูปขอบขนาน สีเขียวอ่อนเมื่อแก่เปลี่ยนเป็นสีชมพู สุกเป็นสีม่วงคล้ำถึงสีดำ เมล็ดรูปรีแกมรูปขอบขนาน, ใบ เปลือก และเมล็ดใช้ทำยา มีรสและสรรพคุณดังตำราประมวลสรรพคุณยาไทย (ภาคสาม) [๒๕/๑๐๕] ตอนหนึ่งว่า “... เปลือกรสฝาดรับประทานแก้ท้องร่วง แก้บิด ชะล้างบาดแผลเน่าเปื่อย เปลือกและใบทำเป็นยาหอม ยากวาด รักษาปากคอเปื่อย ลื่น คอ เป็นเม็ดยาแก้ลมละลายเหนียว ใบและเมล็ด รักษาบิด แก้ท้องร่วง เมล็ด

เป็นยาถอนพิษ ...” และตำราไม้เทศเมืองไทย [๔๕/๔๘๖] ตอนหนึ่งว่า “... แพทย์ตามชนบทใช้เปลือกมีรสฝาดรับประทาน เป็นยาแก้บิด ต้มอมแก้ปากเปื่อย คอเปื่อยและเป็นเม็ด แก่น้ำลายเหนียว ใบแก้บิด ผลแก้ท้องร่วง เมล็ดแก้ปัสสาวะมาก แก้ท้องร่วงหรือบิด และถอนพิษแสลงใจ ...”.

หวาน ว. รสอย่างรสน้ำอ้อย น้ำผึ้ง ชะเอม เป็นต้น ตำราสรรพคุณ ยาไทยว่า ยาที่มีรสหวานจะมีสรรพคุณซึมซาบไปตามเนื้อ ทำให้เนื้อในกายชุ่มชื้น แก้อ่อนเพลีย บำรุงกำลัง แก้ไอ แก้เสมหะแห้ง แก้หอบ เป็นต้น, มะธูระ ก็เรียก.

หวานปาก ดู ปากหวาน.

หวานเปราะป่า ดู เปราะป่า.

หอม ๑. น. เครื่องยาที่เป็นหัวสดหรือแห้งของพืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Allium ascalonicum* L. ในวงศ์ Amaryllidaceae มีรส และสรรพคุณดังคัมภีร์สรรพคุณแลมहाพิกัต [๕๑/๔๕๒] ตอนหนึ่งว่า “... หัวหอมมีรสหวานแก้ลมพริดักแลเจริญไพธาดู เจริญอาหารแก้กำเเดา ใบนั้นเหมือนกันแล ...” ตำราไม้เทศ เมืองไทย [๔๕/๕๖๓] ตอนหนึ่งว่า “... ตามสรรพคุณยาโบราณ กล่าววว่า ใบมีรสหวานเค็ม, เลือก, รู้แก้ไขหัวดและกำเเดา ศีรษะมีรสเผ็ดร้อน แก้ใช้เพื่อเสมหะอันครีตคราดอยู่ใน ทรวงอก รู้บำรุงผมให้งอกงามขึ้น กระทำเนื้อหนังให้สดชื่น แก้ใช้ทำให้ร้อน และปวดกระบอกตา, แสบร้อนตา, น้ำตาไหล, ขับเสมหะ, แก้โรคในปากและบำรุงธาตุภายนอกใช้หัวหอมสด ผสมกับเปราะหอมและพิมเสน ใส่สุรา ทาบนลำลิปิดขมอมเด็ก เว้นรูตรงขมอมไว้ แก้หัวดคัดจุมูกเวลาเย็นเพียง ๑ ชั่วโมง

เอาออกได้ เด็กเล็ก ๆ ที่เป็นลมชักยามไม่มีแอมมอเนียหอม ก็ยังใช้หัวหอมโขลกให้ละเอียดทาศีรษะและตามหน้าตาเด็ก ช่วยการหายใจได้ดี คนที่เป็นหวัดรับประทานต้นหอมสด มาก ๆ จะหายหวัดได้เร็ว แต่กลิ่นของหอมผ่านตาทำให้ตา ผ้ำางและกลิ่นตัวแรง...” และตำราประมวลสรรพคุณยาไทย (ภาคสาม) [๒๕/๑๙๔] ตอนหนึ่งว่า “... ใช้หัวแก้จืด ๆ เป็นยา รับประทานขับลมในลำไส้ แก้ปวดท้อง ดมมีกลิ่นฉุน แก้หวัด คัดจมูก ตำสมหัวเด็กแก้หวัด ขยี้ดมแก้ซางชัก สลบ เป็นยา บำรุงหัวใจ ...”. ๒. พืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Allium ascalonicum* L. ในวงศ์ Amaryllidaceae มีชื่อสามัญว่า shallot เป็นไม้ล้มลุกขนาดเล็ก มีหัวอยู่ใต้ดิน มีกลิ่นเฉพาะ สีแดง หรือสีขาว ใบเป็นใบเดี่ยว ออกจากลำต้นใต้ดิน เป็นท่อนกลม กลวง ปลายเรียวแหลม ช่อดอกแบบช่อซี่ร่ม แน่น มีดอก จำนวนมาก ดอกตูมมีกาบหุ้ม เมื่อบานกาบจะฉีกขาด ออกด้านหนึ่ง ดอกสีขาว กลีบดอกมี ๖ กลีบ, ผักบัว หอมแกง หอมไท หอมบัว หอมหัวเล็ก หรือ หัวหอม ก็เรียก.

หอมแกง   ดู หอม.

หอมด่วน, หอมเดือน   ดู สะระแหน่.

หอมเทียม   ดู กระเทียม.

หอมไท, หอมบัว   ดู หอม.

หอมเปราะ   ดู เปราะบ้าน.

หอมเย็น   ว. รสอย่างรสดอกมะลิ ดอกพิกุล เดยหอม เป็นต้น ตำราสรรพคุณยาไทยว่า ยาที่มีรสหอมเย็นจะมีสรรพคุณ บำรุงหัวใจ ตับ ปอด บำรุงครรภ์ แก้อ่อนเพลีย ชูกำลัง แก้ กระหายน้ำ ดับพิษร้อน แน่น ลมป่วง เป็นต้น.

หอมหัวเล็ก	ดู หอม.
หัตถลบ	ดูใน ใช้ออกหัต.
หัททวาร, หัททว่าว, หัททวารขาว, หัททวารเครือ	ดู กวาวเครือ.
หัททะแอน	ดู กระชาย.
หัททวาน	ดู ดอกคิง.
หัททชาย	ดู กระชาย.
หัททอ	ดู ว่านน้ำ.
หัททตะคาก	น. แก่กระดูกเชิงกรานที่อยู่ใต้บั้นเอว, ตะคาก ก็เรียก.
หัทททือ	ดู กะทือ.
หัททเทียม	ดู กระเทียม.
หัททเปราะป่า	ดู เปราะป่า.
หัททละแอน	ดู กระชาย.
หัททลัมมะลอก	ดู ละลอก.
หัททหน้า	น. ส่วนของร่างกายอยู่ระหว่างท้องน้อยกับอวัยวะสืบพันธุ์, หน้าหน้า ก็เรียก.
หัททหอม	ดู หอม.
หัททแห้วหมู	ดู แห้วหมู.
หัททโหล	น. จะงอยป่า.
หัททโหลตืด	ดู โหลตืด.
หัททอิทือ	ดู กะทือ.
หิงคุ้ซี่แพะ	ดูใน มหาหิงคุ้.
หิงคุ้ยางโพธิ์	ดูใน มหาหิงคุ้.
หินเขียว	ดู จุนสี.
หินฟองเต้าหู้	ดู เกล็ดจี๊ด.

หินส้ม   ดู สารส้ม.

หิวโหล่   น. อาการเมื่อยล้าของข้อบริเวณส่วนของขาที่ติดกับต้นแขน.

หืด   น. ภาวะหายใจไม่สะดวกเนื่องจากหลอดลมตีบแคบลง มักเกิดจากการหดตัวหรือการอักเสบของหลอดลม.

หุง   ก. ทำให้สิ่งใดสิ่งหนึ่งสุกด้วยวิธีต้มหรือเคี่ยว เป็นต้น เช่น หุงข้าว หุงยา, ใช้ความร้อนสูงทำให้สีของผิวสิ่งของบางชนิดเปลี่ยนไป เช่น หุงพลอย.

หุงน้ำมัน   ก. เอาเครื่องยาใส่ในหม้อเติมน้ำมันเล็กน้อย เช่น น้ำมันมะพร้าว น้ำมันงา ตั้งไฟอ่อน ๆ จนน้ำมันในเครื่องยาออกแล้ว จึงเอามาทำยา เช่น หุงน้ำมันโพล.

หุรา   ดู เสวียด.

हुแวง   ดู อัคคีทวาร.

หุหา   ดู เสวียด.

เหง้า   น. ๑. ลำต้นที่อยู่ใต้ดินของพืชบางชนิด เช่น ขิง กระวาน ที่จมอยู่ใต้ดิน. ๒. ต้นเดิม, ต้นวงศ์. เขียนว่า เง่า ก็มี.

เหงือกปลาหมอ   น. ๑. เครื่องยาที่เป็นส่วนทั้งต้นแห้งของพืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Acanthus ebracteatus* Vahl (ดอกสีขาว) และ *A. ilicifolius* L. var. *integrifolia* T. Anderson (ดอกสีม่วง) ในวงศ์ Acanthaceae มีรสและสรรพคุณดังตำราไม้เทศเมืองไทย [๔๕/๑๕๗] ตอนหนึ่งว่า “... แพทย์ตามชนบทใช้ทั้งต้นทั้งรากต้มอาบภายนอกแก้พิษไข้หัวให้ผื่นคัน แก้โรคผิวหนังทุกชนิด ใช้ต้นสดตำให้ละเอียดเอาพอกปิดหัวฝีหรือแผลเรื้อรังถอนพิษดี รับประทานภายในเป็นยาแก้พิษฝีดาษ และฝีทั้งปวง เป็นยาตัดรากด้วย ...” อย่างไรก็ตาม ใบเหงือก

ปลาหมอบเป็นตัวยาวอย่างหนึ่งในยาชื่ออตุลยวิถาร [๑/๑๓๔] ตอนหนึ่งว่า “... ยาชื่อว่าอตุลยวิถาร แก้วพิศม์กำเดาอาโป ธาตุกำเรป ท่านให้เอาชะมด ๑ ... ผักบุงร่วม ๑ ใบเหงือก ปลาหมอบ ๑ ยาทั้งนี้เอาสิ่งละ ๑ บาท ...” และเป็นตัวยานยา แกงแก้กษัยปลาหมอบ [๔/๓๕๓] ตอนหนึ่งว่า “... ยาแกง แก้กษัยปลาหมอบแต่ยังอ่อนอยู่นั้น เอาปลาหมอบ ๓ ตัว เอาทั้งเกล็ด ... แล้วจึงเอาใบเหงือกปลาหมอบอ่อนมาใส่ลง เป็นผัก กินแก้กษัยปลาหมอบหายดีนัก ...” ๒. พืชที่มีชื่อ วิทยาศาสตร์ว่า *Acanthus ebracteatus* Vahl (ดอกสีขาว) และ *Acanthus ilicifolius* L. var. *integrifolia* T. Anderson (ดอกสีม่วง) ในวงศ์ Acanthaceae มีชื่อสามัญว่า sea holly เป็นไม้พุ่ม ขึ้นตามป่าชายเลนและบริเวณน้ำกร่อย อาจมี หนามตามข้อ ใบเป็นเดี่ยว เรียงตรงข้าม รูปไข่ รูปวงรี หรือ รูปขอบขนาน ขอบใบจักซี่ฟันห่าง ๆ ปลายชี้เป็นหนามแหลม ผิวเรียบเป็นมัน เนื้อเหนียวแข็ง ช่อดอกออกที่ปลายกิ่ง กลีบ ดอกสีขาว มีจุดประสีแดงหรือม่วง หรือสีม่วงอ่อนถึงสีม่วง แกมฟ้า ผลเป็นฝัก รูปไข่หรือทรงกระบอก, แก้มหมอบ แก้ม หมอบเล จะเกร็ง หรือ อีเกร็ง ก็เรียก.

เห็ดหมื่นปี, เห็ดหลังจ้อ ดู เห็ดหลินจือ.

เห็ดหลินจือ น. เครื่องยาซึ่งเป็นเห็ดที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Ganoderma Lucidum* (Fr.) Karst ในวงศ์ Polyporaceae มีชื่อสามัญว่า ganoderma, glossy ganoderma, lacquered mushroom ดอกเห็ดแข็ง รูปไต รูปครึ่งวงกลมหรือรูปเกือบกลม สีน้ำตาล แกมเหลืองถึงสีน้ำตาลแดง มีความหนาแตกต่างกันไป

ด้านบนเป็นมันวาว มีขอบเป็นวงแหวนและมีรอยย่นเป็นแนวรัศมี ขอบบางเรียบ มักมีวนเข้า ด้านล่างสีขาวถึงสีน้ำตาล สปอร์ขนาดเล็ก สีน้ำตาลแกมเหลือง กลิ่นหอมอ่อน รสขม ฝาด ตำรายาของสาธารณรัฐประชาชนจีนกำหนดข้อบ่งใช้สำหรับอาการวิงเวียน นอนไม่หลับ หัวใจเต้นเร็ว เป็นต้น, หลังจื่อ เห็ดหมื่นปี หรือ เห็ดหลังจื่อ ก็เรียก.

เหิน้า ว. เสี้ยและมีกลิ่นเหม็น ปัจจุบันเขียน เิน้า.

เหม็นตติมหันตฤดู [เหม็นตะติมหันตะรีดู] ดูใน ฤดู ๔.

เหม็นตฤดู [เหม็นตะรีดู] ดูใน ฤดู ๓, ฤดู ๔ และ ฤดู ๖.

เหยียบ ก. วางเท้ากดลงไปบนส่วนต่าง ๆ ของร่างกาย.

เหยียบชื้อ ดู เข้าชื้อ.

เหล็กสรรพคุณ น. เหล็กกล้าที่มีคุณภาพดี ใช้เผาไฟจนร้อนแดงจุ่มลงในน้ำ ทำซ้ำหลายครั้ง น้ำที่ได้ใช้เป็นน้ำกระสายยาหรือเผาไฟจนร้อนแดง จุ่มลงในน้ำกระสายยา เพื่อให้ยาามีฤทธิ์แรงขึ้น ดังคัมภีร์มหาโชตรัต ต่อนหนึ่งว่า [๑๕/๒๘๒] “... ขนานหนึ่ง เอาข้าว ๑ โพล ๑ ผิวมะกรูด ๑ การบูร ๑ สสิ่ง กระเทียม ๕ สสิ่ง พริก ๑ ขิงสด ๑ ดอกดัง ๑ ดีปลี ๑ ใบสันพร้ามอญ ๑ สมอร่องแร้ง ๑ ดินประสิวขาว ๑ สารส้ม ๑ เอาน้ำผักเป็ดแดงเป็นกระสาย บดบั่นแท่งไว้ละลายน้ำ ผักเป็ดแดงเอาเหล็กสรรพคุณเผาไฟชุบ ๓ ครั้งให้ยานั้นร้อน กินแก้ระดูนั้นขัดออก สะดวกดีแล ...”.

เหล็องปิดสมุทร, เหล็องปิดสมุทร น. ยาแผนไทยขนานหนึ่ง ใช้แก้ท้องเสีย มีตัวยาวิธีปรุง วิธีใช้ และสรรพคุณ ดังตำราเวชศึกษา [๑๖/๒๙] ต่อนหนึ่งว่า “... ยาเหล็องปิดสมุทร เอาแห้วหมู

ขมิ้นอ้อย เปลือกเพกา รากกล้วยดิบ กระเทียม ดีปลี ชันย้อย
 ครั้ง สีเสียดไทย สีเสียดเทศ ใบเทียน ใบทับทิม ส่วนเท่ากัน
 ขมิ้นชันเอาทั้งยาทั้งหลาย ทำเป็นจุน กินแก้อุจจาระเป็น
 มูกเลือด ...” ปัจจุบันยานานนี้จัดเป็นยาสามัญประจำบ้าน
 แผนโบราณตามประกาศกระทรวงสาธารณสุข พ.ศ. ๒๕๕๖
 และเป็นยาแผนไทยหรือยาแผนโบราณในบัญชียาหลักแห่งชาติ
 พ.ศ. ๒๕๕๙ อย่างไรก็ตาม ยาแผนไทยซึ่งใช้ชื่อนี้อาจมีสูตร
 ตำรับแตกต่างกันออกไป เช่น ยาเหลืองปิดสมุทรในตำรายา
 ศิลาจารึกในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม [๔/๓๙๐] ซึ่งมีสูตร
 ตำรับดังนี้ “... ยาชื่อเหลืองปิดสมุทร เอาพริกไทยส่วน ๑,
 เบญจกานี, แก่นสนลึงละ ๒ ส่วน ผลกรดต้น ๓ ส่วน, ขมิ้นอ้อย
 ๖ ส่วน, เปลือกมังคุด ๑๔ ส่วน ทำเป็นจุนบดละลายในน้ำเทียน
 ดำกานพลู ต้มกินแก้สรรพอดติสารหายดีนิก ...”.

เหียน ก. มีอาการพะอืดพะอมคล้ายจะคลื่นไส้ เช่น รู้สึกเหียน ๆ,
 มักใช้คู่กับคำ คลื่น เป็น คลื่นเหียน ดังคัมภีร์ฉันทศาสตร์
 [๕๑/๗๔] ตอนหนึ่งว่า “... เมื่อจักใกล้ตาย ก็เนาเปนบิดปวดมวน
 เสมหะในลำคอกวน กินอาหารชวนให้เหียนให้รากครุ่นไป ...”.

เหียนราก ก. มีอาการจะอาเจียน ดังคัมภีร์ฉันทศาสตร์ [๕๑/๓๗]
 ตอนหนึ่งว่า “... ใช้นั้นให้เชื่อมัว เหียนรากระส่ำระสาย ...”.

เหือ น. เหือ.

แหน [แหน] ดู สมอพิเภก.

แห่นนั ดู รางจีด.

แหร ดู แกแล.

แหลขี้ควาย ดู กำลังวัวเถลิง.

แห้วหมู น. ๑. เครื่องยาที่เป็นเหง้าแห้งของพืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Cyperus rotundus* L. ในวงศ์ Cyperaceae มีรสและสรรพคุณดังตำราไม้เทศเมืองไทย [๔๕/๒๑๘] ตอนหนึ่งว่า “... มีประโยชน์ในการบำรุงหัวใจ ขับเหงื่อและปัสสาวะ ... ใช้เป็นยาขับลมในลำไส้และแก้ปวดท้อง โดยใช้หัวแห้วหมูดำกับขิง แล้วรับประทานกับน้ำผึ้ง และใช้เป็นยาแก้บิด ... เป็นยาช่วยให้มีน้ำนมมาก และถ้ารับประทานมากเป็นยาขับไล่เดือนในลำไส้ ถ้าใช้ภายนอกเป็นยาพอกดูดพิษ ...”, แห้วหมูที่เป็นเครื่องยามี ๒ ประเภท ถ้าหัวใหญ่ เรียก แห้วหมูใหญ่ ถ้าหัวเล็ก เรียก แห้วหมูเล็ก และมีปริศนาคำกลอนที่เกี่ยวกับตัวยาสมนไพร ใช้วลีปริศนาตัวยาวว่า “พลิกจบรรณิ” ซึ่งหมายถึง แห้วหมู.

๒. พืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Cyperus rotundus* L. ในวงศ์ Cyperaceae มีชื่อสามัญว่า nut grass เป็นพืชล้มลุกอายุหลายปี มีไหลใต้ดินเป็นเส้นยาว เจริญต่อไปเป็นต้นใหม่ได้ เหง้ารูปกลม รูปไข่ หรือรูปรี แข็งสีดำ ลำต้นเล็ก เป็นสามเหลี่ยม ใบออกเป็นกอ แต่ละใบรูปแถบแบน ปลายเรียวแหลม กลางใบเป็นร่อง สีเขียวเข้ม กาบใบสีน้ำตาล ช่อดอกแบบช่อเชิงลด ดอกขนาดเล็ก สีออกแดงหรือสีน้ำตาลแกมสีม่วงอ่อน ขอบใตตรงสันสีออกเขียว ผลรูปทรงกระบอกหรือรูปทรงกระบอกแกมรูปไข่กลับ มีหน้าตัดเป็นรูปสามเหลี่ยมสีน้ำตาลหรือดำ มีจุดโปร่งแสง, หญ้าแห้วหมู ก็เรียก.

แห้วหมูเล็ก ดูใน แห้วหมู.

แห้วหมูใหญ่ ดูใน แห้วหมู.

แหวะ ก. อาการที่เด็กเล็ก ๆ สำรอกอาหารหรือยาออกมา. ดู สำรอกประกอบ.

โหระพา น. พืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Ocimum basilicum* L. ในวงศ์ Lamiaceae มีชื่อสามัญว่า common basil, sweet basil เป็นไม้ล้มลุก ทุกส่วนของต้นมีกลิ่นเฉพาะ ลำต้นและกิ่งก้านเป็นสี่เหลี่ยม ใบเป็นใบเดี่ยว เรียงตรงข้าม รูปไข่ รูปรี หรือรูปไข่แกมรูปรี โคนสอบ ปลายแหลม ขอบเรียบหรือจักฟันเลื่อยห่าง ช่อดอกแบบช่อฉัตร ออกที่ปลายกิ่ง กลีบดอกสีขาว เชื่อมติดกันเป็นหลอด ปลายแยกเป็น ๒ ปาก ปากบนมี ๔ กลีบ ปากล่างมี ๑ กลีบ ยาวกว่าปากบน มีขนสีขาว ผลรูปรีหรือรูปขอบขนานแกมรูปรี เมล็ดสีน้ำตาลเข้ม, ใบและเมล็ดใช้ทำยา มีรสและสรรพคุณดังตำราประมวลสรรพคุณยาไทย (ภาคสาม) [๒๕/๕๒] ตอนหนึ่งว่า “... ใบปรุงเป็นยาขับลมในลำไส้...” และตำราไม้เทศเมืองไทย [๔๕/๕๕๓] ตอนหนึ่งว่า “... ใช้ใบปรุงเป็นยาขับลมในลำไส้ แก้ท้องอืดท้องเฟ้อ ทำให้ผาย เมล็ดรับประทานแก้บิด ทำให้อุจจาระไม่เกาะลำไส้ ถ่ายสะดอก ใช้ทั้งต้นปรุงเป็นยาเด็กแก้พิษตานทราง แก้นอนสะดุ้งผวาของเด็กดี ...”.

โหปลาร้า น. หลุมข้างคอถัดกระดูกโหปลาร้าขึ้นไป, เรียกกระดูกทั้งคู่ที่อยู่ต้นคอข้างหน้าว่า กระดูกโหปลาร้า.

โหล น. ส่วนของป่าตอนที่ติดกับต้นแขน.

โหลตก ดู โหลสด.

โหลตาย น. การที่ขอบบริเวณป่าตอนที่ติดกับต้นแขนเคลื่อนไหวไม่ได้.

โหลติด น. การยึดติดกันของขอบบริเวณป่าตอนที่ติดกับต้นแขน ทำให้เคลื่อนไหวลำบาก มักทำให้เกิดอาการเจ็บหรือปวด, หัวโหลติด ก็เรียก.

ไหล์ทรุด   ดู ไหล่ลด.

ไหล์เบี้ยง   น. อาการที่ข้อบริเวณส่วนของบ่าตอนที่ติดกับต้นแขน เคลื่อนที่ออกจากตำแหน่งเดิม แต่ไม่เคลื่อนออกจากข้อที่ติดอยู่.

ไหล์เผือก   ดู ปลาไหล์เผือก.

ไหล์ลด   น. อาการที่ต้นแขนบริเวณส่วนของบ่าตอนที่ติดกับต้นแขน เคลื่อนที่ต่ำลงจากตำแหน่งเดิม, ไหล่ตก หรือ ไหล่ทรุด ก็เรียก.

ไหล์หลุด   น. อาการที่ข้อบริเวณส่วนของบ่าตอนที่ติดกับต้นแขน เคลื่อนออกจากข้อที่ติดอยู่.

อ

องค์กำเนิด ดู องค์ชาติ.

องค์ชาติ น. อวัยวะสืบพันธุ์ของชาย, คุหยฐาน หรือ องค์กำเนิด ก็เรียก.

องคสูตร น. โรคทางเดินปัสสาวะและอวัยวะสืบพันธุ์กลุ่มหนึ่งเกิดกับผู้ชาย ผู้ป่วยมีอาการแตกต่างกันไปตามฤดูที่ป่วย ตำราการแพทย์แผนไทยแบ่งเป็น ๔ ประเภท ได้แก่ ๑) ผู้ที่ป่วยในฤดูร้อน อั้นทะข้างขวาจะบวมแดง ปวดแสบปวดร้อน เสียตางร้ายไปถึงราวข้าง มีเลือดไหลซึมในช่องปัสสาวะ ทำให้มีอาการปวดแสบร้อนมาก ปัสสาวะขัด ท้องผูกมาก อาจมีอาการปวดเสียวลงไปตามเท้า ถ้านอนลงกล้ามเนื้อจะกระตุกเต้นเบา ๆ เป็นต้น ๒) ผู้ที่ป่วยในฤดูฝน จะมีอาการเจ็บและปวดบริเวณหน้าอก กระตุกสั่นหลัง ป่าทั้ง ๒ ข้างร้ายไปถึงราวนมและขาทั้ง ๒ ข้าง ปวดแสบปวดร้อนเวลาถ่ายปัสสาวะ ครั้นเนื้อครั้นตัว วิ่งเวียน ถ่ายอุจจาระเป็นมูกเลือด และอาจชักได้ ๓) ผู้ที่ป่วยในฤดูหนาว จะมีอาการปวดในองคชาติ ปัสสาวะหยดย้อย เจ็บแหว กินไม่ได้ ถ้าเป็นนานจะทำให้องคชาติขาด และตายได้ และ ๔) ผู้ที่ป่วยในฤดูแห่งสันนิบาต จะมีอั้นทะบวมและผิวเป็นสีดำ ปวดแสบปวดร้อน ถ่ายปัสสาวะไม่ออก หรือปัสสาวะเป็นเลือดปนหนอง ปวดเสียดตามสองราวข้างและหน้าอก กินข้าวไม่ได้ คอแห้ง เป็นต้น ดังตำรายาศิลาจารึกในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม

[๔/๑๔๓] ตอนหนึ่งว่า “... องคสูตรเกิดในคิมหันตฤดูนั้น เมื่อจะบังเกิดให้อันตะข้างขวานั้นพกแดงดังผลตำลึงสุก ให้ແບบให้ร้อนเป็นกำลัง และมักให้โลหิตหยดลงตาม ช่องปัสสาวะ ให้ปวดให้ร้อน แล้วเล่นไปตามเส้น ตามเอ็น ทั้งปวง จับเอาสองราวข้างให้เสียดแทงและให้อุจจาระผูก เป็นพรรตึก และให้ขัดปัสสาวะมิได้สะดวก โทษทั้งนี้เกิด เพื่อโลหิต ๓ ส่วน วาโยระคน ๒ ส่วน ... องคสูตรอันบังเกิด ในวสันตฤดู คือ เดือน ๘ เดือน ๙ เดือน ๑๐ เป็นคัมภีร์ ๒ มีอาการและประเภท กระทำให้เจ็บอกและขาทั้ง ๒ ข้าง ให้เจ็บเสียวขึ้นมาตามกระดูกสันหลัง กระวัดมาราวนม เล่นลงไปปลายเท้าทั้ง ๒ ให้ขบตอดตุ้มตตะนอยต้อย ให้สะท้านหนาวสะท้านร้อน ให้วิ่งเวียนไปปัสสาวะให้ แสบร้อนในองคชาติไป อุจจาระให้เป็นมูกเลือดสดออกมา โทษทั้งนี้เกิดเพื่อวาโย ๓ ส่วน เพื่อโลหิตส่วน ๑ บังเกิด แต่ลำไส้... องคสูตรอันบังเกิดในเหมันตฤดู คือ เดือน ๑๑ เดือน ๑๒ เดือน ๑ นั้น เป็นคัมภีร์ ๓ มีอาการและประเภทกระทำ เมื่อจะบังเกิดนั้นให้ปวดในองคชาติให้ปัสสาวะเล็ดออกมา แล้วให้เจ็บเอวเป็นกำลัง บริโภคอาหารมิได้ โทษบังเกิดเพื่อ เสมหะ ๓ ส่วน เพื่อโลหิต ๒ ส่วน ครั้นแก่เข้ากระทำให้ไล่แก้ออกขาดออกมา ... องคสูตรอันบังเกิดในกongsันนิบาตฤดู คือ เดือน ๒ เดือน ๓ เดือน ๔ นั้น เป็นคัมภีร์ ๔ มีอาการและประเภท เมื่อจะบังเกิดนั้น กระทำให้ผิวอันตะดำ และให้อันตะนั้น บวมขึ้น มีพิษให้แสบร้อนเป็นกำลัง และให้ขัด ให้ปัสสาวะ เป็นบุพโพโลหิตเจือกันออกมา และให้ແบบตามช่องปัสสาวะ

และให้เสียดสองราวข้าง และหน้าอกขึ้นมาตามเกลียวปัตคาด ให้จับเป็นเพลา บริโภคอาหารมิได้ ให้อาเจียนเป็นลมเพล่า ให้คอตัน ให้คอแห้ง ให้น้ำลายเหนียว ให้ตกลเสมหะ โลหิตทาง ทวารหนัก ดุจเป็นบิด ให้ร้อนในอก ให้สวังสวายเป็นกำลังโทษ ทั้งนี้เกิดในกองสันนิบาตฤดูทั้ง ๓ นั้น ประชุมพร้อมกันหา กำหนดมิได้...”.

องคุลี น. มาตราวัดความยาวแบบโบราณ ความยาว ๑ องคุลี เท่ากับความยาวของข้อปลายนิ้วกลาง แต่ขุนวิจิตรมาตรา (สง่า กาญจนาคพันธุ์) อธิบายไว้ในตำนานการวัดความยาวว่า องคุลี หมายถึง ระยะข้อปลายของนิ้วชี้ ทั้งนี้ในทางการนวด ใช้ความยาวของข้อปลายนิ้วชี้ของผู้ป่วยเป็นเกณฑ์ ในทางเภสัชกรรม ใช้ความยาวของข้อปลายนิ้วกลางของหมอ ผู้ปรุงยาเป็นเกณฑ์.

อชิน, อชิน [อะชิน] น. เอาชนะไม่ได้.

อชินโทษ [อะชินนะโทษ] น. โทษอันเกิดจากการกินยาบำบัดโรค หรือกินอาหารบำรุงธาตุไม่ถูกกับโรคหรือไม่ถูกกับธาตุอยู่เนื่อง ๆ.

อชินธาตุ [อะชินนะธาตุ] น. ไม่ถูกกับธาตุ หรือแสดงกับธาตุ.

อชินธาตุโรคตีสาร [อะชินนะธาตุโรค-] น. อติสารถุ่มหนึ่งที่เกิดจากการกินยาบำบัดโรค หรือกินอาหารบำรุงธาตุไม่ถูกกับโรคไม่ถูกกับธาตุอยู่เนื่อง ๆ ทำให้เกิดโรคเรื้อรัง ผู้ป่วยมีอาการถ่ายอุจจาระอย่างแรง อุจจาระมีสีต่าง ๆ ตำราการแพทย์แผนไทยแบ่งเป็น ๔ ประเภท ตามเวลาที่ผู้ป่วยมีอาการถ่ายอุจจาระอย่างแรง ได้แก่ เสมหะอชิน ปิตตะอชิน

วาตะอชิน และสันนิปาตะอชิน ดังตำรายาศิลาจารึกใน
วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม [๔/๑๖๒] ตอนหนึ่งว่า “... จะกล่าว
ลักษณะอชินธาตุโรคอติสาร ว่าด้วยลักษณะลงเป็นเพื่อสำแลง
มี ๒ ประการคือ อชินธาตุประการ ๑ เป็นด้วยบริโภคอาหาร
มิได้ควรแก่ธาตุคือ อชินโรคประการหนึ่งเป็นด้วยการบริโภค
ยาอันไปมิได้ควรแก่โรคและลักษณะ ๒ ประการนี้อาจารย์
กล่าวไว้ในคัมภีร์พินธนาธาตุมีกระโหลกโน้น ขอยกมาไว้ในที่นี้
ให้แพทย์ทั้งหลายพึงรู้ในประเภทอชิน ๔ ประการ ดุจมิไป
ในข้างหนึ่งข้างหน้านั้น คือเสมหะอชิน ๑ ปิตตะอชิน ๑
วาตอชิน ๑ สันนิปาตอชิน ๑ อันบังเกิดตามสมุฏฐาน
ธาตุโรค ...”.

อชินโรค [อะชินนะโรค] น. โรคที่เอาชนะไม่ได้ โรคที่รักษาไม่หาย.

อดุลยวิธาร [อะดุลละยะวิธาน] น. ยาแผนไทยขนานหนึ่ง ใช้แก้พิษ
กำเดาอันเกิดจากอาไปธาตุกำเริบ มีตัวยา วิธีปรุง วิธีใช้
และสรรพคุณ ดังคัมภีร์ธาตุวิมังก์ [๑/๑๓๔-๕] ตอนหนึ่งว่า
“... ยาชื่อว่าอดุลยวิธาร แก่พิศม์กำเดาอาไปธาตุกำเริบ
ท่านให้เอาชะมด ๑ ภูมิเสน ๑ กฤษณา ๑ กระลำภัก ๑
ขอนดอก ๑ ชะมดเชียง ๑ ชะลูด ๑ หญ้าฝรั่ง ๑ อำพันทอง ๑
โกฏศิระบัว ๑ จันทน์ทั้ง ๒ เปราะหอม ๑ ยาทั้งนี้เอาสิ่งละ
กรู้งเขมา ๑ กำยาน ๑ จันทน์คันทนา ๑ ผลโหระพา ๑
เกล็ดหอยเทศ ๑ เกสรบัวหลวง ๑ บัวเผื่อน ๑ จงกลนี้ ๑
สัตบุต ๑ ดอกบุณฑาค ๑ ดอกอัญชันขาว ๑ ผลเอนเทศ ๑
ผลผักชี ๑ ชะเอมทั้ง ๒ ดอกมะลิ ๑ ดอกกระดังงา ๑

ดอกพิกุล ๑ โกฎเขมา ๑ เนระพูสีทั้ง ๒ ใบสะเดา ๑ หญ้ารังกา ๑ รากมะตูม ๑ ใบกระวาน ๑ ผลกระวาน ๑ ผักบู้ส้ม ๑ ใบเหงือกปลาหมอ ๑ ยาทั้งนี้เอาสิ่งละ ตีงูเห่า ๑ มูลโคเถื่อน ๑ เอาสิ่งละ บดปั้นแท่ง ละลาย น้ำดอกไม้มันทั้งกิน ทั้งพ่น แก้พิษไข้ทั้งปวงดีนัก ถ้าพิษทำภายในให้ลงท้อง แทรกฝิ่น กินหายแล...” คำนี้แพทย์แผนไทยนิยมอ่านว่า อะดุนวิธาน.

อติสหายโรค น. โรคที่รักษาไม่ได้.

อติสาร [อะติสาน] น. โรคที่ผู้ป่วยมีอาการท้องเสียอย่างรุนแรง ถ่ายอุจจาระเป็นน้ำ เป็นมูก เป็นเลือด อุจจาระมีกลิ่นผิดปกติ ตำราการแพทย์แผนไทยแบ่งเป็น ๒ ประเภท คือ โปราณกรรมอติสาร และปัจจุบันกรรมอติสาร ดังตำรายาศิลาจารึกในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม [๔/๑๕๖] ตอนหนึ่งว่า “... จะกล่าวลักษณะอติสารวรรค ว่าด้วยอติสารอันเป็น โปราณกรรม ๕ ปัจจุบันกรรม ๖ เป็น ๑๑ วรรค ...”. นอกจากนี้ ในบางตำรายังพบ บักवादอติสาร ซึ่งไม่ได้ระบุว่าเป็น โปราณกรรมอติสาร หรือปัจจุบันกรรมอติสาร.

อทิสรูป [อะทิตสะรูป] น. ลักษณะของทารกแรกเกิดที่มีศีรษะโตและกระหม่อมบวมลึกลง เมื่ออยู่ในเรือนไฟจะมีเขม่าขึ้นพอบประมาณ มีข้างขึ้นในลิ้นจนถึงปลายลิ้น ลูกกลามไปทำให้เกิดอาการท้องเสีย อาเจียน เป็นต้น ดังคัมภีร์ประถมจินดา [๑/๒๑๔] ตอนหนึ่งว่า “... อันว่าลักษณะอทิสรูปนั้น เมื่ออยู่ในเรือนเพลิง เขม่าขึ้นแต่ขอบประมาณ ทรางขึ้นในลิ้นจนปลายลิ้น ครั้นหล่นแล้วแต่ในเรือนเพลิงนั้นให้ลง อาเจียรก็ดี ...”.

อติกรณ น. โทษ ดังคัมภีร์ฉันทศาสตร์ [๔๑/๘] ตอนหนึ่งว่า “... หนึ่งนั้นไซ้ร้ทรงทำ เจ็บประจำอยู่ก่อน ให้อติกรณแก่เด็กใดท้องลงไหลเป็นมูกคละ อุจจาระพิการเปน เปรี๊ยวคาเหมัน ๒ อย่าง ลอองทรงขึ้นคอใน กำเริบโอเปนหมู่ ๆ กำเดา จุ่มาซ้ำเข้า ให้ซึมซาเข้าเชื่อมมัว หัวตัวเปนเปลวร้อน โดยอติกรณสังเกตมา แพทย์ให้ยาอย่าดูเบา ...”.

อโศมาวาตา [อะโทะมะวาตา] น. ลมพัดตั้งแต่ศีรษะถึงปลายเท้า บางตำราว่าพัดตั้งแต่ลำไส้น้อยถึงทวารหนัก เช่น ลมที่เกิดจากการผายลม อโศมาวาตาเป็นองค์ประกอบ ๑ ใน ๖ ชนิดของธาตุลม.

อนธการ [อนทะกาน] น. ความมืด ความมัว ความมืดมน เวลาค่ำ ความเขลา, อันธการ หรือ อันธการ ก็เรียก.

อนันตไกรवाद [อะนันตะไกรवाद] น. ยาแผนไทยขนานหนึ่งใช้แก้ไข้กาฬต่าง ๆ แก้พิษต่าง ๆ มีตัวยา วิธีปรุง วิธีใช้ และสรรพคุณดังคัมภีร์ธาตุวิภังค์ [๑/๑๓๗] ตอนหนึ่งว่า “... ยาชื่ออนันตไกรवाद แก้พิษไข้ทำให้ชักลิ้นกระด้าง คางแข็งแลชักลิ้นไปทั้งกาย แลทำพิษต่าง ๆ ถ้าจะแก้ท่าน ให้เอากระดุกูเหลื่อม ๑ กระดุกูทับสมิงคลา ๑ คางปลาช่อน ๑ งาช้าง ๑ กรามแรด ๑ ยาทั้งนี้ขี้ให้เกรียม โกฎศิสะบัว ๑ โกฎสอ ๑ โกฎกระดูก ๑ เทียนดำ ๑ ผลโหระพา ๑ ผลผักชี ๑ น้ำประสานทอง ๑ ใบภิมเสน ๑ ใบสันพร้าวหอม ๑ ใบผักหวาน ใบทองหลางน้ำ ๑ รากถั่วฏู ๑ รากตำลึงตัวผู้ ๑ ดอกบุนนาค ๑ ดอกพิบูล ๑ ยาทั้งนี้เอาเสมอภาค บดทำแท่งไว้ น้ำกระสาย น้ำชาวเข้า

น้ำดอกไม้ก็ได้ แทรกตั้งภูมิเสนา กินแก้แค้น แก้ช้ำ แก้เชื้อม
แก้มีน แก้ลิ้นกระด้างคางแข็ง ทั้งกิน ทั้งชะโลม ก็ได้แล ยานี้
ได้เชื่อมมาแล้ว เปนมหาวิเศษนัก ...”.

อบ ก. รมควันไอน้ำหรือไอน้ำปรุงกลิ่นด้วยสมุนไพร ในบริเวณ
ที่ไอน้ำนั้นกระจายออกไปไม่ได้.

อพัทธะปัตตะ ดูใน สมุทฺฐานปัตตะ.

อภัยสาลี น. ยาแผนไทยขนานหนึ่ง ใช้แก้โรคลม จุกเสียดแน่น
เป็นต้น มีตัวยา วิธีปรุง วิธีใช้ และสรรพคุณ ดังตำราเวชศึกษา
[๑๖/๓๐] ตอนหนึ่งว่า “... ยາอภัยสาลี เอาลูกจันทร์ ๑ สลึง
ดอกจันทร์ ๒ สลึง ลูกกระวาน ๓ สลึง กานพลู ๑ บาท
ลูกพิลังกาสา ๑ บาท ๒ สลึง ว่านน้ำ ๑ บาท ๓ สลึง โกรฐสอ
๒ บาท โกรฐเขมา ๒ บาท ๑ สลึง เทียนข้าวเปลือก ๒ บาท
๒ สลึง เทียนแดง ๒ บาท ๓ สลึง เทียนขาว ๒ บาท เทียนดา
ตักแตน ๒ บาท ๑ สลึง เจตมูลเพลิง ๓ บาท สมอไทย ๓ บาท
๑ สลึง สมอเทศ ๓ บาท ๑ สลึง หัวบุกรอ ๓ บาท ๓ สลึง
สหคฺคุณเทศ ๑ ตำลึง ๒ บาท จันทร์เทศ ๑ ตำลึง กัญชา
๓ บาท ๓ สลึง พลิกลอน ๑ ตำลึง กินเช้าเย็นทุกวัน แก้อาการ
ลม ๘๐ จำพวก แก้โลหิต ๒๐ จำพวก แก้ริดสีดวง ๒๐ จำพวก
ยานี้กินได้ ๓ เดือน หายโรคพยาธิมิได้มีเลยเป็นยาอายุวัฒนะ
ทั้งเกิดปัญญารู้หลักนักปราชญ์มากกว่าคนทั้งปวง ถ้าผู้ใด
พบให้ทำกินวิเศษนัก ใครกินยานี้ดูจะยาทิพย์นั้นแล ...” ปัจจุบัน
ยาขนานนี้จัดเป็นยาแผนไทยหรือยาแผนโบราณในบัญชียาหลัก
แห่งชาติ พ.ศ. ๒๕๕๙ แต่ในสูตรตำรับที่ประกาศไม่มีกัญชา.

อภิมาดสันนิบาต [อะพิดาตะ-] น. เบญจกาฬสันนิบาตอันเกิดจากร่างกายถูกทำร้าย เช่น ถูกทุบถองโบยตี ผู้ป่วยจะมีอาการปวดศีรษะมาก ท้องเสีย กินอาหารไม่ได้ กระหายน้ำ ปวดเสียดทั้งตัว ดังตำรายาศิลาจารึกในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม [๔/๙๑] ตอนหนึ่งว่า “... กล่าวแต่อภิมาดสันนิบาตนั้นก่อน เป็นปฐม คือบังเกิดด้วยอำนาจท่านผู้อื่นเบียดเบียน มีทุบถองตบตีเป็นต้น จึงบังเกิดมีอาการกระทำให้ปวดศีรษะดังต้องพิษอันใดอันหนึ่ง มักให้ลงท้อง บริโภคอาหารมิได้และมักโกรธ และให้กระหายน้ำ มักให้เสียดไปทั้งตัว และมักให้สลบ อันว่าลักษณะดังนี้ ได้ชื่อว่าอภิมาดสันนิบาต ...”. ดู เบญจกาฬสันนิบาต, เบญจกาฬสันนิบาต ประกอบ.

อภิวารายสันนิบาต [อะพิวาราไพะยะ-] น. เบญจกาฬสันนิบาตอันเกิดจากการทำงานหนักเกินไป ผู้ป่วยจะมีอาการเครียด ซึมเศร้า สะบัดร้อนสะท้านหนาว กระหายน้ำมาก ดังตำรายาศิลาจารึกในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม [๔/๙๒] “... อภิวารายสันนิบาตนั้นเป็นคำรบ ๒ บังเกิดด้วยความเพียรกระทำการงาน และทรมาณกายมิวายเวลา หาความสุขมิได้เป็นต้น จึงมีอาการกระทำให้ชลาด และให้เจรจาผิด และให้ทุกขโศก และให้บังเกิดซึ่งความโกรธได้ มักให้สะท้านร้อนสะท้านหนาว และกระทำอาการให้เป็นดังปีศาจเข้าสิง มักให้คลั่งมิให้กลัวคนให้ไหลหลง และให้กระหายน้ำเป็นกำลัง ถ้าบังเกิดแก่บุคคลผู้ใดนั้น ได้ชื่อว่าอภิวารายสันนิบาต ...”. ดู เบญจกาฬสันนิบาต, เบญจกาฬสันนิบาต ประกอบ.

อภิสังคสันนิบาต [อะพิสังคะ-] น. เบญจกภาพสันนิบาตอันเกิดจากความคับแค้นใจ เจ็บซ้ำใจ ผู้ป่วยจะมีอาการเครียด ทำให้ปวดศีรษะ อาเจียนเป็นโลหิต ดังตำรายาศิลาจารึกในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม [๔/๙๔] ตอนหนึ่งว่า “... อภิสังคสันนิบาตเป็นคำรบ ๓ บังเกิดด้วยขัดแค้นเคืองอันใดอันหนึ่ง และเจ็บซ้ำในใจจนสำรอกโลหิตออกมาเป็นต้น คือมีอาการกระทำให้ขบศีรษะ เสียดแทงไปทั่วทั้งตัว และให้สลบไปใจจะขาด แต่ได้กลืนสิ่งอันใดอันหนึ่งก็ดี มักให้ร้อนทุรนทุรายยิ่งนัก และถ้าอาการซึ่งกล่าวมานี้บังเกิดขึ้นแก่บุคคลผู้ใดจักให้ชื่อว่าอภิสังคสันนิบาต ...”. ดู เบญจกภาพสันนิบาต, เบญจกภาพสันนิบาต ประกอบ.

อัมกบ ดู ผักกระโสม.

อมูธาตุดุติสาร [อะมุทาต-] น. โบราณกรรมอดิสารชนิดหนึ่ง ตำราการแพทย์แผนไทยว่า เกิดจากธาตุไฟหย่อน ทำให้อาหารไม่ย่อย ผู้ป่วยมีอาการท้องเสีย ถ่ายอุจจาระเป็นสีน้ำล้างเนื้อ มีกลิ่นเหม็นคาว นอกจากนี้ ยังมีอาการพะอืดพะอม จุกเสียดแน่นท้อง คอแห้ง กระหายน้ำ เป็นต้น ดังตำรายาศิลาจารึกในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม [๔/๑๕๖-๑๕๗] ตอนหนึ่งว่า “... อันว่าอมูธาตุดุติสารนั้น ว่าในกองเตโชธาตุ อันชื่อว่าปริทัยหัดคีน้นหย่อน เผาอาหาร มิได้ย่อยให้พะอืดพะอม แดกขึ้นแดกกลง ให้ลงไปจะนับเพลามาได้ ครั้นสิ้นอาหารแล้วก็ลงไปเป็นน้ำล้างเนื้อเหม็นคาว และให้กระหายน้ำคอแห้ง จนถึงทรวงอก ปากแห้งฟันแห้งยิ่งนัก...” และตำราเวชศาสตร์วิธาน [๔๑/๘๓๐] ตอนหนึ่งว่า “... อันว่าอมูธาตุดุติสารว่า

ในสาระสงเคราะห์ ว่าเตโชธาตุกำเริบก็มี บางทีไฟธาตุอันชื่อว่าปริณามัคคี สำหรับเผาอาหารนั้นหย่อนก็ให้พะอืดพะอม แดกขึ้นลง ก็ให้ลงไปจะนับเวลานั้นไม่ได้ ครั้นสิ้นกำลังอาหารแล้ว ให้ลงเพนน้ำล้างเนื้อ ...”.

อยู่ไฟ

๑. ก. นอนหรือนั่งผิงไฟ ใช้กับสตรีหลังคลอด โบราณมักใช้ไฟจากไม้ที่ติดไฟง่าย ให้ความร้อนดีและนาน ไม่แตกปะทุ เช่น ไม้สะแกนา ไม้มะขาม. ๒. น. กระบวนการดูแลสุขภาพของมารดาหลังคลอดในระยะแรก ซึ่งครอบคลุมการนอนหรือนั่งผิงไฟ การเข้ากระโจม การอาบสมุนไพร การนึ่งถ่าน การห่มหม้อเกลือ การนวด การประคบ การกินยา การกินอาหาร เป็นต้น โบราณเชื่อว่าความร้อนจะช่วยให้มดลูกเข้าอู่ได้เร็วขึ้น ช่วยขับน้ำคาวปลา ช่วยให้เลือดลมของสตรีหลังคลอดไหลเวียนดีขึ้น ลดการเกร็งและปวดเมื่อยของกล้ามเนื้อ ช่วยให้แผลฝีเย็บหายเร็วขึ้น ลดอาการเจ็บปวด อันเกิดจากการหดตัวของมดลูกและจากเต้านมคัด ช่วยให้ความอบอุ่นแก่ร่างกาย เป็นต้น, ในเรือนไฟ ก็เรียก.

อระวันณโรค ดู อระวันนะโรค.

อสภ, อาสภ [อาศพ] ดูใน อสุภ, อสุภ-.

อสาทยโรค น. โรคที่รักษายาก.

อสุนนทปักษี, อสุนันทปักษี [อะสุนนทะ-, อะสุนันทะ-] น. ปักษีที่เกิดกับทารก ทำให้มิใช่เวลาเที่ยงวัน สร้างเวลาเที่ยงคืน ทารกจะมีอาการกระหายน้ำ นอนไม่หลับ กินข้าวไม่ได้ เป็นต้น โบราณว่า เกิดจาก “ปีศาจอยู่ดับ เข้าทางจุมูก ออกทางตา” ดังคัมภีร์ประถมจินดา [๑/๒๒๓-๒๒๔] ตอนหนึ่งว่า “... อันว่า

ลักษณะอสนุนทปักชีนั้น กระทำโทษแก่กุมาร ให้อยากน้ำ
ให้นอนมิหลับ กินเข้ามิได้ให้ตัวร้อนปีศาจอยู่ดับ ... อันว่า
อสนุนทปักชีนั้นเข้าโดยจุมูกออกโดยจักขุ ... อสนุนทปักชีนั้น
เข้าเมื่อตะวันตกเที่ยงออกเมื่อเที่ยงคืน ...”.

อสุก, อสุก- [อะสุบ, อะสุบพะ-] ๑. ว. ไม่งาม, ไม่สวย, ไม่ดี.
๒. น. เรียกซากศพว่า อสุก และเลื่อนไปเป็น อสภ หรือ
อาสภ (อาศพ). ก็มี.

ออกติบ, ออกติบ ดู คุณ.

อ่อนเพลีย ว. มีแรงลดน้อยถอยลง, หย่อนกำลัง.

อะหนิ ดู เทียนสัตตบุษย์.

อัคคีทวาร น. พืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Rothea serrata* (L.)
Steane & Mabb. ในวงศ์ Lamiaceae เป็นไม้พุ่มขนาดเล็ก
ใบเป็นใบเดี่ยว เรียงตรงข้ามหรือเป็นวงรอบ รูปขอบขนาน
รูปขอบขนานแกมรูปไข่ รูปรี หรือรูปไข่ โคนสอบ ปลายแหลม
ถึงเรียวแหลม ขอบเกือบเรียบถึงจักฟันเลื่อย ช่อดอกแบบ
ช่อกระจุกแยกแขนง ออกตามซอกใบหรือที่ปลายกิ่ง
ดอกสีขาว สีฟ้า ถึงสีม่วงอมชมพู กลีบเลี้ยงขนาดเล็ก กลีบดอก
เชื่อมติดกันเป็นหลอด ปลายแยกเป็น ๕ กลีบ มีกลีบข้าง
๔ กลีบ กลีบกลาง ๑ กลีบ ผลแบบผลมีเนื้อ รูปค่อนข้างกลม
หรือรูปไข่กลับ เมื่อสุกสีม่วงเข้มถึงสีดำ ราก ต้นและใบใช้
ทำยา มีรสและสรรพคุณดังตำราไม้เทศเมืองไทย [๔๕/๕๓๑-๒]
ตอนหนึ่งว่า “... แพทย์ตามชนบทใช้ใบทำผงรับประทานเป็นยา
แก้ริดสีดวงทวาร รากและต้นใช้ฝนกับน้ำปูนใสให้ขึ้น
ทาหัวริดสีดวง เป็นยาแก้เลื่อนหัวริดสีดวง บางชนบทใช้ใบแห้ง

ปนเป็นผง โรยในถ้วยไฟ เอาควันเผารมหัวริดสีดวงอกทวาร หักให้ยุบฝ่อ ใบสดให้หญิงรับประทานเมื่อคลอดบุตรแล้ว และใช้กรอกสัตว์พาหนะ เช่น โค กระบือที่เป็นโรคเกี่ยวกับ กระเพาะอาหาร ใบและต้นตำพอกรักษากลากเกลื้อน และ พอกแก้ปวดศีรษะเรื้อรัง และแก้ขัดตามข้อแลดูหนอง ตั้รับประทานแก้เสียดท้อง รากผสมกับขิงและลูกผักชี แก้วคี่นเหียน อาเจียน ผลทั้งสุกและดิบเคี้ยวค้อย ๆ กลืนน้ำแก้อไ้ แก้โรคเยื่อตาอักเสบ ลำต้นรับประทานเป็นยา ขับปัสสาวะ ...”, กริษา แข้งม้า แคว้งค่า ชะรักป่า ชะแอ้ง ผ้าห้ายห่อค่า พายสะเลียง มักแต้งซ่า หมอกนางต๊ะ หมักก้านต่อ หลัวสามเกียน หูแวง หรือ ฮังตอ ก็เรียก.

อัคนิโชตโรค [อัคคะณีโชตะโรค] น. ริดสีดวงประเภทหนึ่ง เกิดใน ทางเดินปัสสาวะ ผู้ป่วยมีอาการปัสสาวะเป็นเลือดไหลออกมา ตามทวารเบา บางทีน้ำปัสสาวะเหลืองคล้ายน้ำมัน บางทีมี หนองปน ปวดแสบปวดร้อนมาก ดังตำรายาศิลาจารึกในวัด พระเชตุพนวิมลมังคลาราม [๔/๒๓/๔] ตอนหนึ่งว่า “... ว่าด้วย ลักษณะเหตุโรค อันชื่อว่าอัคนิโชต กล่าวคือโรคริดสีดวง อันบังเกิดในทางปัสสาวะนั้นเป็นคำรบ ๑๑ มีอาการกระทำให้ ปัสสาวะนั้นเป็นโลหิตสด ๆ ไหลออกมาตามช่องปัสสาวะ บางทีให้น้ำปัสสาวะเหลืองดุจน้ำมัน บางทีให้น้ำปัสสาวะ ออกมาเป็นบุฟไฟเจือ ให้แสบร้อนเป็นกำลัง ...”. ดู ริดสีดวง ประกอบ.

อัคนิวาโย [อัคคะณี-] น. โรคลมจรัชชนิดหนึ่ง ในคัมภีร์ไบลาน หมวด เวชศาสตร์ เลขที่ ๑๒๓/๕ เรื่องคัมภีร์ลม (หอสมุดแห่งชาติ)

ให้คำอธิบายว่า ผู้ป่วยมีอาการเจ็บทั่วตัว นอนมาก เหม็นปาก หวานปาก มักเป็นรำมะนาด ปวดฟัน คันหู ผู้ป่วยมักอายุสั้น ดังความตอนหนึ่งว่า “... สมหนึ่งชื่อว่าอัคนีวาต ให้เจ็บทั่วสรรพางค์ มักให้นอนนัก ให้เหม็นปาก หวานปาก มักเป็นรำมะนาด เจ็บฟัน คันหู ถ้าเกิดแก่ผู้ใด อายุมียืนเลย ...”.

อัควารันตวาโย [อัคคะวารันตะ-] น. โรคลมจรชนิดหนึ่ง ตำราการแพทย์แผนไทยว่า เกิดจากกองอัมพฤกษ์และสุนนา ผู้ป่วยมีอาการเจ็บทั่วตัว มักหลับนาน ผันเห็นเรื่องน่ากลัว ทำให้ชนลูกไปทั่วตัว คันมาก เป็นต้น ดังตำรายาคิลจารึกในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม [๔/๓๐๘] ตอนหนึ่งว่า “... จะกล่าวลักษณะกำเนิดแห่งสมอันชื่อว่า อัควารันตวาโยเป็นคำรบ ๕ นั้น เกิดแต่กองอัมพฤกษ์และสุนนาระคนกัน มักกระทำให้เจ็บทั่วสรรพางค์กาย มักให้นอนมาก มักผันเห็น และให้พริ้งขึ้นทั่วตัว ให้คันเป็นกำลัง ให้ผิวเนื้อชาสาก ...”.

อังคมังคานุสารีวาทา น. ลมพัดทั่วสรีระกาย เป็นองค์ประกอบ ๑ ใน ๖ ชนิดของธาตุลม.

อัญรูป [อันยะ-] น. ธาตุเดียวกันแต่มีสมบัติและรูปแบบต่างกัน เมื่อนำไปทำปฏิกิริยากับธาตุอื่นธาตุเดียวกัน จะให้ผลเป็นสารประกอบอันเดียวกัน เช่น ธาตุคาร์บอน มีอัญรูป คือ เพชรกับแกรไฟต์ เมื่อนำอัญรูปทั้ง ๒ นี้ ไปเผาด้วยความร้อนสูงกับธาตุออกซิเจน จะได้แก๊สคาร์บอนไดออกไซด์เช่นเดียวกัน.

อัญฐิ [อัตถิ] น. กระดูก เป็นองค์ประกอบ ๑ ใน ๒๐ สิ่งของธาตุดิน.

อัญฐิมิณชัง [อัตถิมินชัง] น. เยื่อในกระดูก เป็นองค์ประกอบ ๑ ใน ๒๐ สิ่งของธาตุดิน.

อัฐ น. เรียกเงินปลีกสมัยก่อน ๘ อัฐ เท่ากับ ๑ เฟื้อง.

อันท-, **อันทะ** [**อันทะ-**] น. ส่วนหนึ่งของอวัยวะสืบชาย, กระโปก;
ไซ. (ป., ส.).

อันทะชะ, อันทะชะชะ [**อันทะชะ**] น. สัตว์ที่เกิดจากไข่แล้วฟักเป็นตัว
เช่น งู นก เต่า.

อัตรังคิวยา [**อัตรังคิ-**] น. โรคลมจรัชชนิดหนึ่ง ตำราการแพทย์
แผนไทยว่า เกิดจากอโรคมาวาทกำเริบ เริ่มได้ตั้งแต่บริเวณ
ฝ่าเท้าถึงกระหม่อม ผู้ป่วยมีอาการเจ็บเหมือนมีเข็มทิ่มตำ
ทั่วทั้งศีรษะและร่างกาย มักมีอาการในช่วงข้างขึ้นและทุเลา
ในช่วงข้างแรม ผู้ป่วยมักมีอายุสั้น ดังตำรายาติลาจารึกในวัด
พระเชตุพนวิมลมังคลาราม [๔/๓๑๒] ตอนหนึ่งว่า “... จะกล่าว
ลักษณะกำเนิดแห่งลมอันชื่อว่า อัตรังคิวยาเป็นคำรบ ๔ นั้น
เกิดแต่โรคมาวาทกำเริบกล้า พัดขึ้นมาตลอดกระหม่อม
กระทำให้เจ็บในกระหม่อม ดุจบุคคลเอาเข็มไปสักลงทั่วทั้งศีรษะ
และสรรพางค์กาย ครั้นเดือนขึ้นๆ ตามเดือน ครั้นเดือนแรมลง
ตามเดือน ขึ้นแต่ฝ่าเท้าเป็นอาทิ ลมกองนี้ถ้าเกิดแก่บุคคลใด
ผู้นั้นอายุมียืนเลย ...”.

อัตรังคิ น. ลำไส้เล็ก ตำราการแพทย์แผนไทยเรียก ไส้สั้น
เป็นองค์ประกอบ ๑ ใน ๒๐ สิ่งของธาตุดิน.

อัตรังคิโรค, อัตรังคิโรค น. ริดสีดวงประเภทหนึ่ง เกิดใน
ลำไส้สั้น ผู้ป่วยมีอาการท้องเสีย เวลาถ่ายอุจจาระมัก
ผายลมเสียงดัง อาจมีมูกปน หิวโหย ไม่มีแรง ดังตำรา
ยาติลาจารึกในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม [๔/๒๗๑]
ตอนหนึ่งว่า “... ว่าด้วยลักษณะเหตุโรค อันชื่อว่าอัตรังคิ

กล่าวคือโรคริดสีดวง อันบังเกิดขึ้นในลำไส้ใหญ่นั้นเป็น
 ค่ำรบ ๙ มีอาการกระทำให้ลงท้องยิ่งนัก อยู่ดี ๆ ก็ลงไประคน
 ด้วยวายุมีกำลัง เมื่อไปอุจจาระดูจุพายลม มีเสียงอันดัง
 บางทีมีเสมหะ บางทีหาเสมหะมิได้ ให้หิวโหยถอยกำลัง
 ยิ่งนัก ...”. ดู ริดสีดวง ประกอบ.

อันตรโรโค [อันตะโรโค] ดูใน กายโรโค.

อันตะริคะโรค, อันตะวิคะโรค น. ริดสีดวงประเภทหนึ่ง เกิดใน
 ลำไส้ใหญ่ ผู้ป่วยมีอาการ ผอมแห้ง เหลือง เมื่อย หอบ บางที
 ปวดท้อง ท้องขึ้นตลอดเวลา ฝะอืดพะอม ดังตำรายาติลาจารย์
 ในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม [๔/๒๗๐] ตอนหนึ่งว่า
 “... ว่าด้วยลักษณะเหตุโรคอันชื่อว่าอันตะริคะ กล่าวคือ
 โรคริดสีดวงอันบังเกิดในลำไส้ใหญ่นั้นเป็นค่ำรบ ๘ มีอาการ
 กระทำให้ผอมแห้ง ผอมเหลือง ให้เมื่อยให้หอบ บางที
 ให้ปวดท้องและท้องขึ้นมีรูว้าย ให้พะอืดพะอมยิ่งนัก ...”
 และหนังสือสมุดไทย หมวดยศศาสตร์ เลขที่ ๘๔๕
 หอสมุดแห่งชาติ ตอนหนึ่งว่า “... ว่าด้วยลักษณะเหตุโรค
 อันชื่อว่าอันตะวิคะ กล่าวคือโรคดวงอันบังเกิดในลำไส้ใหญ่นั้น
 เปนค่ำรบ ๘ มีอาการกระทำให้ผอมแห้ง ผอมเหลือง ให้เหนื่อย
 ให้หอบ บางทีให้ปวดท้องๆ ขึ้นมีรูว้าย ให้พะอืดพะอม
 ยิ่งนัก ...”. ดู ริดสีดวง ประกอบ.

อันตัง น. ลำไส้ใหญ่ ตำราการแพทย์แผนไทยเรียก ไส้ใหญ่
 เป็นองค์ประกอบ ๑ ใน ๒๐ สิ่ง ของธาตุดิน.

อันธการ, อันธการ ดู อนธการ.

อัมพฤกษ์, อัมพฤก, อัมพะฤกษ์ [อัมพะพริก] น. ๑. เส้นเหนื่อสะดือที่ต่อเนื่องจากเส้นสุมนา การทำงานและความผิดปกติของเส้นนี้จะสัมพันธ์กับเส้นสุมนา ดังคัมภีร์ธาตุนิรันดร์ [๑/๑๔๙] ตอนหนึ่งว่า “... ที่จะเป็นโทษหนักนั้นแต่เส้นอันชื่อสุมนา อัมพฤกเส้นสุมนานั้นผูกดวงใจมีแต่จะให้สวัง ให้สวาย หุรณหุรายหิวโหยหาแรงมิได้ อันว่าเส้นอัมพฤกษนั้น มีแต่จะให้กระสับกระส่ายให้ร้อนให้เย็น ให้เมื่อย ให้เสียวไปทุกเส้นทุกเอ็นทั่วทั้งตัว ตั้งแต่ศีรษะตลอดลงไปถึงที่สุดจนเท้า บางทีให้เจ็บเป็นเวลา ...”.

๒. ลมที่พัดจากปลายเท้าขึ้นไปทั่วตัว ทำให้อวัยวะต่าง ๆ อ่อนแรง เคลื่อนไหวไม่สะดวก ดังคัมภีร์สรรพลักษณะสรรพคุณ [๒/๓๘๒] ตอนหนึ่งว่า “... โกฎกระดูกแก้ลมอัมพฤก กระทำให้คลื่นเหียนให้จุกเสียดให้หูตึงให้ตามืด ...”.

๓. โรคชนิดหนึ่ง ผู้ป่วยมีอาการอวัยวะบางส่วน เช่น แขน ขา อ่อนแรง เป็นโรคที่คล้ายคลึงกับอัมพาตแต่อาการน้อยกว่า.

อัมพาต [อัมพะพาต] น. ๑. ลมที่พัดจากปลายเท้าขึ้นไปทั่วตัว ทำให้อวัยวะบางส่วน เช่น แขนขาตาย ลิ่นกระด้างคางแข็ง.

๒. โรคชนิดหนึ่ง ผู้ป่วยมีอาการอวัยวะบางส่วน เช่น แขนขาตาย ไม่มีความรู้สึก ดังคัมภีร์สรรพลักษณะสรรพคุณ [๒/๓๗๙] ตอนหนึ่งว่า “... เป็ลือกมะรุมนแก้ลมอัมพาต ให้มือตาย เท้าตาย หูตึง ลิ่นกระด้าง คางแข็ง ...”, เขียนว่า อัมพาธิ อัมพาต อัมพาต อัมพาธ อัมพาธิ หรือ อัมพะพาธ ก็มี. (ส. อม + วาต).

อัมพาธิ ดู อัมพาต.

อัมพิละ [อำพิละ] ดู เปรี๊ยะ.

อัมภางคูลี [อัมบะตางคูลี] น. ยาแผนไทยขนานหนึ่ง ใช้แก้ลมจับหัวใจ ดังคัมภีร์มหาโชตรัต [๑๕/๒๔๔] ตอนหนึ่งว่า “... ยาชื่อ อัมภางคูลี ท่านให้เอาเปลือกผลเงาะ ๑ โกรฐเขมา ๑ โกรฐจุฬาลำพา ๑ เทียนดำ ๑ เทียนขาว ๑ เทียนยาวพาณี ๑ ตริภูก ๑ เอาเสมอภาคทำผงละลายน้ำส้มชาก็ได้ น้ำขิงก็ได้ กินหาย แก้ลมจับหัวใจ ...”.

อัสสาสปัสสาสวาตา, อัสสาสะปัสสาสะวาตา, อัสสาสปัสสาสวาตา

[อัมตสาสะปัดสาสะวาตา] น. ลมหายใจเข้าออก เป็นองค์ประกอบ ๑ ใน ๖ ชนิดของธาตุลม.

อัสสุ [อัมตสุ] น. น้ำตา เป็นองค์ประกอบ ๑ ใน ๑๒ สิ่งของธาตุน้ำ.

อาการ ๓๒ น. ส่วนที่ประกอบเป็นร่างกายที่มองเห็นและจับต้องได้ ๓๒ อย่าง มีธาตุดิน ๒๐ อย่าง (ได้แก่ ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เนื้อ เอ็น กระดูก เยื่อในกระดูก ไตหรือพุง หัวใจ ตับ พังผืด ม้าม ปอด ไล่ใหญ่ ไล่ย่อย อาหารใหม่ อาหารเก่า และสมอง คีรีชะ) และธาตุน้ำ ๑๒ อย่าง (ได้แก่ น้ำดี เสมหะหรือเสม็ด หนอง เลือด เหงื่อ มันข้นหรือไขมัน น้ำตา มันเหลวหรือน้ำเหลือง น้ำลาย น้ำมูก ไขข้อ และปัสสาวะ) เมื่อมีส่วนประกอบเหล่านี้ครบสมบูรณ์ มักเรียกว่า อาการครบ ๓๒, ทวัตติงสาการ ทวัตติงสาการ ทวัตติงษาการ หรือ ทวัตติงสาการ ก็เรียก.

อาการตัด ว. อาการรุนแรงมาก รักษาไม่หาย.

อากาศธาตุ [อากาศทาด, อากาดสะทาด] น. ธาตุหนึ่งที่ประกอบขึ้นเป็นร่างกายมนุษย์ (ตามหลักวิชาการแพทย์อายุรเวท การแพทย์ยูนาไน และการแพทย์พื้นบ้านล้านนา) ดังคัมภีร์มหาโชตรัต [๒/๒๖๒] ตอนหนึ่งว่า “... อันว่าลักษณะอากาศธาตุนั้น

ว่ามีอยู่ทั้งภายในนอก สุดแต่มีระหว่างในที่ไหนนั้นก็เรียกว่า
อากาศธาตุ ...”.

อากาศันตูกสันนิบาต [อากาศันตูกะ-] น. สันนิบาตที่เกิดขึ้นแทรกเป็น
ครั้งคราว ตำราการแพทย์แผนไทยว่า เกิดจากสมุฏฐานโรค
เจือระคนกัน เกิดร่วมกัน ดังตำรายาศิลาจารึกในวัด
พระเชตุพนวิมลมังคลาราม [๔/๙๖] ตอนหนึ่งว่า “... ว่าด้วย
ลักษณะสันนิบาตอันบังเกิดขึ้น ในที่สุดกำหนดแห่งสมุฏฐาน
คือ ๒๙ รাতรินั้นยังไปมิได้สำเร็จและสมุฏฐานโรคนั้น
จึงเจือระคนมาได้นามชื่อสันนิบาต ...”, สันนิบาตจร ก็เรียก.
ดู เบญจกาฬสันนิบาต, เบ็ญจกาฬสันนิบาต. ประกอบ.

อาเจียน ก. ล้ำรอกออกมาทางปาก, รากออกมา, อ้วกออกมา
ดังคัมภีร์ตักกศิลา [๑/๘๑] “... ให้ตัวร้อนให้อาเจียน ให้ปากแห้ง
ปากเปรี้ยวปากขม กินเข้าไม่ได้ ...”.

อาโปธาตุ ดู ธาตุน้ำ.

อาโปธาตุสมุฏฐาน ดูใน ธาตุสมุฏฐาน.

อาพาธ, อาพาธา ก. เจ็บป่วย. (ป., ส.)

อาพาธิก, อาพาธีก ว. เป็นไข้, เจ็บป่วย, เป็นโรค. (ป., ส.)

อายุรเวท [อายุระเวต] น. ศาสตร์การแพทย์ดั้งเดิมที่เก่าแก่ มีกำเนิด
ในประเทศอินเดียตั้งแต่ก่อนยุคพระเวท ประกอบด้วยแนวทาง
ในการดูแลสุขภาพ การป้องกันและรักษาโรคแบบองค์รวม
ซึ่งเชื่อมโยงกาย จิต สังคม และวิญญาณ. (มาจากคำ อายุส
แปลว่า ชีวิต กับ เวท แปลว่า ความรู้).

อายุสมุฏฐาน น. อายุเป็นที่ตั้งหรือที่แรกเกิดของโรค ตำราการแพทย์
แผนไทยแบ่งอายุของมนุษย์ออกเป็น ๓ วัย คือ ปฐมวัย
มัชฌิมวัย และปัจฉิมวัย. ดู สมุฏฐาน ประกอบ.

อาศพ ดูใน อสุภ, อสุภ-.

อาสันทฆาต, อาสันทฆาต, อาสันทฆาฏ น. โรคชนิดหนึ่งที่เกิดจากการกระทบกระเทือนอย่างแรงจนชอกช้ำ เป็นอาการต่อเนื่องจากตรัสสันทฆาต ทำให้โลหิตจับเป็นก้อน มีอาการเจ็บร้อนในอก เสียดแทงสันหลัง คล้ายเป็นฝีหรือก้อนเนื้อขึ้นกับอวัยวะภายใน ถ้าให้ยาผิดโลหิตกระจายออกแล้วแล่นเข้าสู่กระดูกสันหลัง ลงสู่ทวารหนักทวารเบา. ดู สันทฆาต ประกอบ.

อาหารงวด ก. ทำให้อาหารที่อยู่ในกระเพาะอาหารลดปริมาณลง, ช่วยย่อยอาหาร ดังตำรายาศิลาจารึกในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ตอนหนึ่งว่า [๔/๔๑๓] “... จะกล่าวคุณแห่งทานพญานั้น รู้กระจายเสียซึ่งเสมหะอันข้น รู้แก้เสมหะอันบังเกิดในกองโลหิตและดีรู้แก้รัตปิตะโรคแก้ที่ติด รู้กระทำให้อาหารงวด ...”.

อัมพาต, อัมพาต, อัมพาธ, อัมพาธิ, อัมมะพาธ ดู อัมพาต, อัมพาธิ.

อัมฤตวาที, อัมฤตวาที, อัมมะฤคคะวาที [อัมมะรีคะ-, อัมมะริดตะ-, อัมมะรีกคะ-] น. ยาแผนไทยขนานหนึ่ง ใช้แก้ไอ ขับเสมหะ มีตัวยา วิธีปรุง วิธีใช้ และสรรพคุณ ดังคัมภีร์แพทย์ไทยแผนโบราณ [๓๔/๑๓๕] ตอนหนึ่งว่า “... ยาอัมมะฤคคะวาที เอาผลสมอพิเภก ไค้เครือ โกฎพุงปลา เมล็ดผักชี เทียนขาว ผลมะขามป้อม น้ำประสานทองเอาสิ่งละ ๒ บาท ชะเอมเทศ ๑๔ บาท บดปั่นแห้ง แก้ไอธรรมดา ละลายน้ำร้อนกวาดคอหรือจิบกิน แก้ไขหวัดลงคอ ตั้วร้อน ละลายน้ำผลไม้แว้งเครือ น้ำมะขามเปียกแทรกเกลือกวาด แก้ไอหืดหอบ เจ็บอก แสบคอ เสียแหว่ง ละลายน้ำติงเหลื่อม น้ำนมเลื้อโคโรด กวาดคอ แก้ไอเป็นเลือด เอาหนังแรดเผา ไฟประสม

เท่ากับยานี้ ละลายน้ำปูนใสแทรกพิมเสนกิน ผู้ใหญ่ครึ่งละ
๓-๕ เม็ด เด็กครึ่งละ ๑-๒ เม็ด แก้อีก ละลายน้ำร้อนแทรก
อำพันทอง หญ้าฝรั่ง พิมเสนกิน ..." ปัจจุบันยานานนี้
จัดเป็นยาสามัญประจำบ้านแผนโบราณตามประกาศกระทรวง
สาธารณสุข พ.ศ. ๒๕๕๖ และเป็นยาแผนไทยหรือยา
แผนโบราณในบัญชียาหลักแห่งชาติ พ.ศ. ๒๕๕๙.

อินทจักร, อินทจักร, อินทจักร น. ยาแผนไทยขนานหนึ่ง จัดอยู่ใน
กลุ่มยาหอม ใช้แก้ลมบาดทะจิต มีตัวยา วิธีปรุง วิธีใช้ และ
สรรพคุณ ดังตำราเวชศึกษา [๑๖/๓๖] ตอนหนึ่งว่า "... เอา
สะค้าน ๑ รากข้าวปลู ๑ ชิง ๑ ดีปลี ๑ รากเจตมูลเพลิง ๑
ลูกผักชี ๑ โกรฐ ๑ โกฎิเฆมา ๑ โกฎิก้านพร้าว ๑ โกฎิพุงปลา ๑
โกฎิจุฬาลัมพา ๑ โกฎิเชียง ๑ โกฎิกักกรา ๑ โกฎิน้ำเต้า ๑
โกฎิกระดูก ๑ เทียนดำ ๑ เทียนแดง ๑ เทียนขาว ๑ เทียนข้าว
เปลือก ๑ เทียนยาวพानी ๑ จันทน์แดง ๑ จันทน์ขาว ๑
มวกแดง ๑ มวกขาว ๑ รากหญ้านาง ๑ ชะลูด ๑ อบเชย ๑
สมุลแว้ง ๑ กฤษณา ๑ กะลำพัก ๑ บอระเพ็ด ๑ ลูกกระดอม ๑
กำยาน ๑ ขอนดอก ๑ อำพัน ๑ หญ้าฝรั่ง ๑ ชะมดเชียง ๑
ลูกจันทน์ ๑ กระวาน ๑ กานพลู ๑ รากไคร้เครือ ๑ อัมพันแดง ๑
ดอกสารภี ๑ ดอกพิกุล ๑ ดอกบุนนาค ๑ ดอกจำปา ๑
ดอกกะดังงา ๑ ดอกมะลิ ๑ ดอกคำไทย ๑ ฝางเสน ๑
เลือดแรด ๑ ดิงูเห่า ๑ ดีหมูป่า ๑ ดีโคเถื่อน ๑ ยาทั้งนี้เอา
หนักละ ๑ บาท พิมเสน ๑ เพื่อ้ง ทำผง แก้ลมอันมีพิษ และ
บาททะจิต จับหัวใจให้คลุ้มคลั่ง ให้หลงโหล ลมอัดแน่นหน้าอก
กินข้าวมิได้ ให้เอาเจียน ให้แน่นหน้าอก ให้คลื่นเหียน ให้จุกอก
และพิษโลหิต ทำให้คลั่งเพ้อ เลือดดีขึ้น และแก้อนมิหลับ

ให้ระส่ำระสาย น้ำดอกไม้ หญ้าฝรั่ง พิมเสน ชะมดเชียง
อำพันทอง เป็นกระสาย...” ปัจจุบันยานหานี้จัดเป็นยาสามัญ
ประจำบ้านแผนโบราณตามประกาศกระทรวงสาธารณสุข
พ.ศ.๒๕๕๖ และเป็นยาแผนไทยหรือยาแผนโบราณในบัญชี
ยาหลักแห่งชาติ พ.ศ. ๒๕๕๙, ยาหอมอินทจักร์ ก็เรียก.

อินทนิลน้ำ น. พืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Lagerstroemia speciosa* (L.)
Pers. ในวงศ์ Lythraceae มีชื่อสามัญว่า banaba, crape
myrtle เป็นไม้ต้น ผลัดใบ กิ่งใหญ่มักแตกจากลำต้นสูงเหนือ
พื้นดินไม่มากนัก เรือนยอดกลมแน่นคลุมส่วนลำต้นไว้
เกือบหมด เปลือกค่อนข้างเรียบ สีเทาหรือสีน้ำตาลอ่อน
มักมีรอยด่างเป็นดวงสีขาว ใบเป็นใบเดี่ยว เรียงตรงข้าม
รูปขอบขนาน รูปไข่ หรือรูปขอบขนานแกมรูปรี ปลายแหลม
โคนมน เกือบทั้ง ๒ ด้าน ช่อดอกแบบช่อแยกแขนงหรือ
ช่อกระจุก ออกตามปลายกิ่ง ดอกเป็นดอกสมบูรณ์เพศ
กลีบดอก ๕-๖ กลีบ สีชมพูถึงสีม่วง ผลแบบผลแห้งแตก
รูปเกือบกลมถึงรูปไข่ เปลือกแข็ง ผิวเรียบ กลีบเลี้ยงติดทน
เมล็ดมีจำนวนมาก ด้านบนมีปีกบาง ราก เปลือกต้น แก่น
และใบใช้ทำยา มีรสและสรรพคุณดังตำราประมวลสรรพคุณ
ยาไทย (ภาคสาม) [๒๕/๑๙๙] ตอนหนึ่งว่า “... รากใช้เป็น
ยาสมานท้อง ใบต้มน้ำกินแก้เบาหวาน ...” และตำรา
ไม้เทศเมืองไทย [๔๕/๕๖๘] ตอนหนึ่งว่า “... ใช้ใบแก้ของ
อินทนิล ปรุงเป็นยาต้มรับประทาน แก้โรคเกี้ยวแก่ทางเดิน
ของปัสสาวะ แก้ปัสสาวะพิการ แก้โรคเบาหวาน ...”.

อีเกร็ง ดู เหงือกปลาหมอ.

อีชีก ดู ชิก.

อีตุ๋ตง   ดู หย้าหนดแมว.

อีทือ   ดู กะทือ.

อีฮุม   ดู มะรุม.

อุจจาระธาตุพิการ น. อาการที่ธาตุทั้ง ๔ ของร่างกายกำเริบ หย่อน หรือพิการ ทำให้เกิดความผิดปกติทางอุจจาระ คือ สีเขียว สีขาว สีดำ หรือสีแดง มีกลิ่นเหม็น่า กลิ่นข้าวบูด กลิ่นปลาเน่า หรือกลิ่นซากศพ และมีลักษณะเป็นเมือก เป็นมัน เป็นเหลว หรือเป็นไต นอกจากนี้ อาจถ่ายอุจจาระบ่อย เกิดอุจจาระธาตุลามก เป็นต้น. ดู อุจจาระธาตุลามก ประกอบ.

อุจจาระธาตุลามก น. อาการผิดปกติอันเกิดจากอุจจาระธาตุพิการ ทำให้เกิดโทษหรืออาการ ๑๕ อย่าง ดังคัมภีร์ธาตุบรรจบ [๑๕/๓๐๘] ตอนหนึ่งว่า “... อันประเภทอุจจาระนี้ นอกจาก อติสารทั้งหลาย แลมีลักษณะอาการนั้น ๑๕ ประการ คือ ให้ปวดอุจจาระ ๑ ให้เสียตตามโครง ๑ ให้บริโภคอาหาร มิได้ ๑ ให้อาเจียน ๑ ให้นอนมิหลับ ๑ ให้มีลมจับสะดุ้งร้อน สะบัดหนาวเป็นพิษ ๑ ให้ถ่ายอุจจาระ ปัสสาวะมีสีแดง ๑ ให้แน่นอกคับใจ ๑ ให้เสียวโปทั้งร่างกาย ๑ ให้เมื่อยทุกข้อ ทุกกระดูก ๑ ให้กลุ้มจิตระส่ำระสาย ๑ ให้เจรจาพรั่น ๑ ให้ร้อนกระหายน้ำ ๑ ให้ร่างกายชুবผอม ผิวหนังสากแห้ง ๑ ให้เกิดละอองเป็นขุมขึ้นตามลิ้นตามปาก ๑ รวมโทษทั้ง ๑๕ ประการนี้ เรียกว่า อุจจาระธาตุลามก ...”. ดู อุจจาระธาตุพิการ ประกอบ.

อุตราวาตอติสาร [อุตฺตราวาต-] น. ปัจจุบันกรมอติสารชนิดหนึ่ง ตำราการแพทย์แผนไทยว่า เกิดจากลม ๑๖ จำพวก ผู้ป่วยมีอาการท้องเสีย ถ้าให้ยาไม่ตรงกับโรคจะทำให้มีอาการ

ปวดมวนในท้อง และถ่ายเป็นมูกเลือด กลายเป็นโรคบิด
 ดังตำรายาศิลาจารึกในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม
 [๔/๑๗๕] ตอนหนึ่งว่า “... จะกล่าวลักษณะอุตราवादติสาร
 อันเป็นปัจจุบันกรรมนั้นเป็นคำรบ ๖ เกิดแต่กองวาโย ๑๖ จำพวก
 เป็นสาธารณะทั่วไปทุกแห่งอันนี้แจ้งอยู่ในคัมภีร์ชาวदारโณ้น
 แล้ว ในคัมภีร์อุตราवादติสารเท่าแต่ที่ลงสิ่งเดียวให้แพทย์พึงรู้ มีลักษณะ
 อาการคือกระทำอยู่ ถ้างลงไปแพทย์วางยามิต้องกลายไปให้
 ปวดมวน เป็นมูกเลือด สมมติว่าเป็นบิด ...”.

อุตุ

น. อุตุ ในทางการแพทย์แผนไทย อุตุเป็นที่ตั้งหรือที่แรกเกิด
 ของโรค ดังคัมภีร์ธาตุวิภังค์ [๑๕/๖๑] ตอนหนึ่งว่า “... หนึ่งใน
 เล้าจักจำแดง ให้รู้แจ้งเดือนฤดู ทั้งสามตามแบบครุ คิมหะ วสันต์
 เหมันต์ เดือนสี่แรมค่าหนึ่ง ถึงเดือนแปดเพ็ญคิมหันต์
 โรคเกิดฤดูนั้น เตโชธาตุวิการา โลหิตเป็นต้นไข้มักทำให้
 โทษนานา ...”.

อุตุปริณามชาอาพาธ [อุตุปะรินามะชา-] ดู ใช้เปลี่ยนฤดู. (มาจาก
 อุตุ แปลว่า ฤดู, ปริณามชา แปลว่า การเปลี่ยนแปลง และ
 อาพาธ แปลว่า ความเจ็บป่วย).

อุตุสมุฏฐาน น. อุตุเป็นที่ตั้งหรือที่แรกเกิดของโรค ตำราการแพทย์
 แผนไทยแบ่งฤดูออกเป็น ๓ แบบ คือ ฤดู ๓, ฤดู ๔ และฤดู ๖,
 อุตุสมุฏฐาน ก็เรียก. ดู สมุฏฐาน ประกอบ.

อุทังคมาวาตา [อุตังคมาวาตา] น. ลมพัดตั้งแต่ปลายเท้าถึง
 ศีรษะ บางตำราว่าพัดตั้งแต่กระเพาะอาหารถึงลำคอแล้ว
 ออกทางปาก เช่น ลมที่เกิดจากการเรอ อุทังคมาวาตาเป็น
 องค์ประกอบ ๑ ใน ๖ ชนิดของธาตุลม.

อุทร น. ๑. ท้อง. ๒. ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคแปล ภาค ๒ ตอน ๑ [๓๙/๖๕] ให้ความหมายแตกต่างออกไปว่าเป็น “... อวัยวะที่หุ้มไส้ (ป่อง) คล้ายโป่งผ้าที่เกิดขึ้นตรงกลางผ้าเปียกน้ำที่คนรวบ (ชาย) ทั้ง ๒ ข้างเข้า ...” และคัมภีร์ได้บรรยายลักษณะอวัยวะนี้ว่า “... ข้างนอกเกลี้ยงข้างในเป็นดั่งผ้าชุบระดูที่เปื้อนแล้ว เขาห่อเศษเนื้อไว้ แม้จะกล่าวว่ ข้างในอุทรนั้นเป็นดั่งข้างในของผลขนุนละมุด ดั่งนี้ก็ชอบ มันเป็นที่ที่หมู่นอน (ตัวพยาธิ) อันมีแตกต่างกันถึง ๓๒ ตระกูล ...”.

อุทรवादติสาร [อุทรอนवाद-] น. ปัจจุบันกรมอดิสารชนิดหนึ่ง ตำราการแพทย์แผนไทยว่า เกิดจากการดูแลรักษาสะดือไม่ดี ในระยะแรกคลอด ทำให้สะดือไม่แห้ง สะดือเน่า สะดือพอง กลายเป็นสะดือจุ่น มีลมอุทรवादเข้าไปในท้อง เมื่อโตขึ้นจะมีอาการท้องเสีย ปวดมวนในท้อง นอกจากนี้ ยังมีอาการท้องอืดตลอดเวลา ชักเท้ากำมือกำ หน้าเขียว เป็นต้น ดังตำรายา-ศิลาจารึกในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม [๔/๑๖๙] ตอนหนึ่งว่า “... อันเป็นปัจจุบันกรรมนั้นเป็นปฐม มีอาการและประเภทบังเกิดขึ้นเพื่อชั่วสะดือนั้นพอง โดยอำนาจผิงสะดือมิได้แต่ยังเยาว์อยู่นั้น และลมกองนี้ติดตัวมาจนใหญ่กระทำให้อุ้งขึ้น มีรูว้าย มักกลายเป็นลมกระษัย บางทีให้ลงให้ปวดมวน ครั้นกินยาหายไปครั้นถูกเย็นเข้ากลับเป็นมา ให้ขบปวดท้องยิ่งนัก ...”.

อุทรवादตา น. ลมในกระเพาะอาหาร ตำราการแพทย์แผนไทยว่าเป็นลมในลำไส้ใหญ่ตอนบน.

อุทรียัง [อุทะรียัง] น. อาหารที่กินเข้าไปใหม่ ๆ เป็นองค์ประกอบ ๑ ใน ๒๐ สิ่งของธาตุดิน.

อุณาพัตวาโย น. โรคลมจกรชนิดหนึ่ง ในคัมภีร์ไบลาน หมวดเวชศาสตร์ เลขที่ ๑๒๗/๕ เรื่อง คัมภีร์ลสม (หอสมุดแห่งชาติ) ให้คำอธิบายว่า ผู้ป่วยจะมีอาการเป็นอัมพาตครึ่งซีก เจ็บท้อง ชัดเบา และปวดบริเวณหัวหน้าว ดังความตอนหนึ่งว่า “... อุณาพัตวาโย กระทำให้ตายไปจำหระข้างหนึ่ง แลให้เจ็บท้อง ชัดเบาให้ปวดหัวหน้านัก ...”.

อุปัทม [อุปะทะม] น. โรคทางเดินปัสสาวะและอวัยวะสืบพันธุ์ กลุ่มหนึ่ง เกิดได้ทั้งในผู้หญิงและผู้ชาย ผู้ป่วยมีอวัยวะเพศแดง บวม เป็นหนอง ปัสสาวะขัด แพทย์แผนไทยแบ่งสาเหตุของการเกิดโรคออกเป็น ๔ ประเภท ได้แก่ ๑) เกิดจากการมีเพศสัมพันธ์ แล้วทำให้อวัยวะเพศอักเสบ ๒) เกิดจากการมีเพศสัมพันธ์กับหญิงสำส่อนซึ่งเป็นกามโรค ๓) เกิดจากผลของโรคตาน กษัยกล่อน หรือกาฬมูตร ซึ่งมักเกิดกับพระสงฆ์หรือนักบวช และ ๔) เกิดจากนิ่วในทางเดินปัสสาวะ ทำให้ทางเดินปัสสาวะอักเสบ ดังคัมภีร์มูจฉापักขันทิกา [๒/๓๐๘] ตอนหนึ่งว่า “ ... สัตริย์ยังไม่มีระดูชุ่มเหงด้วยกาน์ดยินดินั้น ประดุจดั่งช้างสารอันมีกายใหญ่ เล่ห์ประหนึ่งบุทคลไลให้จำเภาะเข้าไปที่ช่องแคบก็เจ็บปวดข้ำในนั้น ก็เปนบุพโพลิตออกมาตามช่องทวารเบา ได้ความเจ็บปวดนัก ประการหนึ่งคือบุทคลเปนอุปะทะมเกิดแก่สตรีอันเปนคนกาฬกัณิสาสำส่อนด้วยน้ำกิเลศเปนอาจิณ ครั้นชายไปเสพย์มาตุคาม ก็บังเกิดโรคสมมุติว่าเปนอุปะทะม เพราะอุปทวะชั่วช้านัก แลประการหนึ่งคือบุรุษบริสุทธิมิได้มักมากด้วยกิเลศ คือพระภิกษุแลฆราวาสเปนพหูสูตรก็ดี โรคอันนี้เกิดแก่บุคคลจำพวกใดจำพวกหนึ่งก็ดี เกิดเพราะกาลมูตร อนึ่งโรคอันเกิดด้วย

กระไสยกล่อน เกิดอยู่ใต้สายสะดือมักขัดลงมาถึงหัวเหน่า เดิมที ให้ขัดทางปัสสาวะ คือกร่อนลงฝักมักให้ลงมาทั้งฝัก ลงมาทางองคชาติให้องคชาติปวดแสบในองคชาติ ให้ปัสสาวะ ไหลหยดๆ ออกมา ...”, อุปทังสโรค ก็เรียก.

อุปทังสโรค [อุปปะทังสะโรค] ดู อุปทม.

อุปปาติกะโรค น. โรคที่เกิดขึ้นเองโดยไม่ทราบสาเหตุ.

อุระปัสโรค [อุระปัตตะสะโรค] น. ริดสีดวงประเภทหนึ่ง เกิดในทรวงอก และสีข้างทั้ง ๒ ผู้ป่วยมีอาการเจ็บทั่วตัว บางทีบวมทั้งตัว บางทีท้องเสียเหมือนเป็นบิด ปวดมวน ถ่ายอุจจาระมี มูกเลือดปน ดังตำรายาศิลาจารึกในวัดพระเชตุพน วิมลมังคลาราม [๔/๒๖๘] ตอนหนึ่งว่า “... ว่าด้วยลักษณะ หฤศโรคอันชื่อว่าอุระปัส กล่าวคือโรคริดสีดวง อันบังเกิด ในทรวงอกและสีข้างทั้ง ๒ เป็นคำรบ ๓ มีอาการกระทำให้ เจ็บทั่วสรรพางค์กาย บางทีให้บวมไปทั้งตัว บางทีกระทำให้ลง ดุจเป็นบิดแล้วให้ปวดมวนเป็นเสมหะ โลหิตเน่าเจือกันออกมา โดยนัยท่านกล่าวไว้ นั้น ...”. ดู ริดสีดวง ประกอบ.

อุระวันนะโรค น. ริดสีดวงประเภทหนึ่ง เกิดขึ้นในทรวงอก ผู้ป่วย มีอาการเจ็บยอกในอก ไอแห้ง ไม่มีเสมหะ บางทีโสมเลือด ออกมา บางทีมีอาการคล้ายไข้เจ็สียง ทำให้ร้อน ให้หนาว ครั่นเนื้อครั่นตัว ดังหนังสือสมุตไทย หมวดยศศาสตร์ เลขที่ ๘๔๕ (หอสมุดแห่งชาติ) ตอนหนึ่งว่า “... ลำดับนี้จะกล่าวด้วย ลักษณะหฤศโรคอันชื่อว่าอุระวันนะ กล่าวคือโรคหฤศดวง อันบังเกิดในทรวงอกนั้นเป็นคำรบ ๑๓ มีอาการกระทำให้เจ็บ ให้ยอกในอกเป็นกำลัง แลให้ไอแห้ง หาเยื่อมิได้ ลางที่ให้

ไอเปนโลหิตออกมา ลางที่ให้จับดูจู่ไข้จะเสียว แล้วให้ร้อน
ให้หนาว ให้ครั่นตัวยิ่งนัก ...”, อรรถวณโรค ก็เรียก. ดู ริดสีดวง
ประกอบ.

อุระเสมหะ ดูใน สมุฏฐานเสมหะ.

อุรฺกกะวาท ดู ฝิอุรฺกกะวาท.

เอกโทษ [เอกะโทด, เอกกะโทด] ว. อันเกิดจากกองสมุฏฐานปิตตะ
วาทะ หรือเสมหะ กองใดกองหนึ่งกระทำให้เกิดโทษ เช่น
ไข้เอกโทษเสมหะ เกิดจากกองสมุฏฐานเสมหะกระทำเพียง
กองเดียวเท่านั้น.

เอกสันทฆาต, เอกสันทฆาต, เอกสันทะฆาฏ [เอกะสันทะคาต] น.
โรคชนิดหนึ่งที่เกิดจากการกระทบกระเทือนอย่างแรงจนชอกช้ำ
ทำให้โลหิตเป็นก้อน ทำให้ร้อน เสียดแน่น ยอกสันหลัง
ในสตรีอาจเกิดจากโลหิตและระดูแห้ง เป็นก้อนขนาดประมาณ
ฟองไข่ไก่ติดอยู่ที่กระดูกสันหลัง ทำให้มีอาการเจ็บหลัง
แน่นหน้าอก ปวดมากถึงปิดตัว. ดู สันทฆาต ประกอบ.

เอกาไลย ดูใน แม่ชี้อ.

เอ็น ดู เส้น.

เอ็น ๑๐ ประการ ดู เส้นประธานสิบ.

เอียนต่อน ดู ปลาไหลเผือก.

เอือด ดู เกลือสินเธาว์.

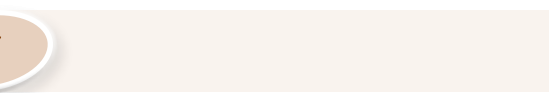
โอปปาติกะ [โอปะปาติกะ] น. ผู้ที่เกิดขึ้นโดยไม่ต้องอาศัยพ่อแม่
อาศัยอดีตกรรมเกิดขึ้นและโตเต็มตัวในทันใด เมื่อตายไม่มีซาก
ได้แก่ เทวดา พรหม สัตว์นรก เปเรต อสุรกาย และสัมภเวสี.

โอฬาริกวาทะ, โอฬาริกวาทา ดู ลมกองหยาบ.

ฮ่อมเกี้ยวคำ	ดู กะเม็งตัวผู้.
ฮังตอ	ดู อัคคีทวาร.
ฮางคาว	ดู ว่านน้ำ.
ฮูฮา	ดู เสนียด.
เฮียวซ่า, เฮียวดำ, เฮียวแดง	

หลักสูตรแผนไทย

ดู กระดาษ.

ภาค

ผนวก

ที่ รล ๐๐๐๒.๕/๒๕๐ ๗๕

สำนักราชเลขาธิการ

พระบรมมหาราชวัง กทม. ๑๐๒๐๐

๕ ตุลาคม ๒๕๕๔

เรื่อง อนุญาตให้ใช้ตราสัญลักษณ์การจัดงานฉลองสิริราชสมบัติครบ ๗๐ ปี เพื่อเฉลิมพระเกียรติ
เรียน ปลัดกระทรวงสาธารณสุข

อ้างถึง หนังสือกระทรวงสาธารณสุข ที่ สธ ๐๕๐๓.๑๔/๓๖๓๔ ลงวันที่ ๒๔ สิงหาคม ๒๕๕๔
สิ่งที่ส่งมาด้วย แบบตราสัญลักษณ์การจัดงานฉลองสิริราชสมบัติครบ ๗๐ ปี จำนวน ๑ ชุด

ตามหนังสือที่อ้างถึง กระทรวงสาธารณสุข โดยกรมพัฒนาการแพทย์แผนไทย
และการแพทย์ทางเลือก ขออนุญาตใช้ตราสัญลักษณ์การจัดงานฉลองสิริราชสมบัติครบ ๗๐ ปี
ไปลงพิมพ์บนปกหนังสือ “พจนานุกรมศัพท์แพทย์และเภสัชกรรมแผนไทย ฉบับราชบัณฑิตยสภา
พ.ศ. ๒๕๕๔” เพื่อเฉลิมพระเกียรติเนื่องในโอกาสการจัดงานฉลองสิริราชสมบัติครบ ๗๐ ปี
ความแจ้งอยู่แล้ว นั้น

สำนักราชเลขาธิการพิจารณาแล้ว อนุญาตให้ใช้ตราสัญลักษณ์ ฯ ได้เฉพาะตามที่
ขออนุญาตเท่านั้น และขอเรียนว่าหนังสืออนุญาตฉบับนี้ ห้ามนำไปใช้ในการโฆษณาหรือแสวงหา
ผลประโยชน์อื่นใดทั้งสิ้น ทั้งนี้ ตราสัญลักษณ์ ฯ จะต้องมีรูปแบบและสีถูกต้องตามที่ทางราชการกำหนด
ดังที่แนบมาพร้อมนี้

จึงเรียนมาเพื่อทราบ

ขอแสดงความนับถือ

(นายประยูร ผ่องแผ้ว)

รองราชเลขาธิการ ปฏิบัติราชการแทน

ราชเลขาธิการ

กองการในพระองค์

โทร. ๐๒ ๒๒๐๗๒๐๐ ต่อ ๓๓๐๖

โทรสาร ๐๒ ๒๒๐๗๔๘๖ เว็บไซต์ : www.ohm.go.th

รายนามคณะอนุกรรมการ

รายนามคณะอนุกรรมการวิชาการ
พจนานุกรมศัพท์การแพทย์แผนไทย

๑. นายแพทย์วิชัย โชควิวัฒน์	ประธานอนุกรรมการ
๒. ศาสตราจารย์ ดร.ชัยนธ์ พิเชียรสุนทร	รองประธานอนุกรรมการ
๓. ศาสตราจารย์ ดร.กำจร มนูญปัจจุ (เสี่ยชีวิต)	อนุกรรมการ
๔. ศาสตราจารย์ ดร.กาญจนา นาคสกุล	อนุกรรมการ
๕. ศาสตราจารย์ ดร.กฤษณา ชูติมา	อนุกรรมการ
๖. ศาสตราจารย์ ดร. นพ.ปณต มิคะเสน	อนุกรรมการ
๗. ศาสตราจารย์ ดร. นพ.สมชัย บวรกิตติ	อนุกรรมการ
๘. นางนัยนา วราอัศวปติ	อนุกรรมการ
๙. นายแพทย์ปราโมทย์ เสถียรรัตน์	อนุกรรมการ
๑๐. นายปวิตร ว่องวีระ	อนุกรรมการ
๑๑. นายปิ่นแก้ว ตันนวล	อนุกรรมการ
๑๒. นายประกอบ อุบลขาว (เสี่ยชีวิต)	อนุกรรมการ
๑๓. นายมนาวุธ ผุดผาด	อนุกรรมการ
๑๔. นางเย็นจิตร เตชะดำรงสิน	อนุกรรมการ
๑๕. ดร.อัญชลี จูฑะพุทธิ	อนุกรรมการ
๑๖. นางสาวสมทรง ศกุนตนาค	อนุกรรมการ
๑๗. ผู้แทนสำนักสถานพยาบาลและการประกอบโรคศิลปะ	อนุกรรมการ
๑๘. นางกัณทิมา สิทธิชัยกิจกิจ	อนุกรรมการและเลขานุการ
๑๙. นางมาลา สร้อยสำโรง	อนุกรรมการและผู้ช่วยเลขานุการ
๒๐. นางสาวธนาธิป นิมแพ	อนุกรรมการและผู้ช่วยเลขานุการ

รายนามคณะอนุกรรมการจัดทำ พจนานุกรมศัพท์การแพทย์แผนไทย

๑. นายแพทย์วิรัช โชคทวีวัฒน	ประธานอนุกรรมการ
๒. ศาสตราจารย์ ดร.ชยันต์ พิเชียรสุนทร	รองประธานอนุกรรมการ
๓. ศาสตราจารย์ ดร.เพียว เหมือนวงษ์ญาติ	อนุกรรมการ
๔. นางนัยนา วราอัศวปติ	อนุกรรมการ
๕. นายแพทย์ปราโมทย์ เสถียรรัตน์	อนุกรรมการ
๖. นายสมศักดิ์ หัสลิละเมียร	อนุกรรมการ
๗. พันโท อัม แสงปัญหา (เสียชีวิต)	อนุกรรมการ
๘. นายวุฒิ วุฒิธรรมเวช	อนุกรรมการ
๙. นายสุวัตร ตั้งจิตระเจริญ	อนุกรรมการ
๑๐. นายอภิชาติ ลิมตียะโยธิน	อนุกรรมการ
๑๑. นายธงชัย อ่อนน้อม	อนุกรรมการ
๑๒. นางสุภาวดี ตั้งจิตระเจริญ	อนุกรรมการ
๑๓. นางกัญจนา ดีวิเศษ	อนุกรรมการ
๑๔. ดร.อัญชลี จูฑะพุทธิ	อนุกรรมการ
๑๕. นางพรทิพย์ เต็มวิเศษ	อนุกรรมการ
๑๖. นางจิรัชยา ประมวล	อนุกรรมการ
๑๗. ประธานกรรมการวิชาชีพสาขาการแพทย์แผนไทย หรือผู้แทน	อนุกรรมการ
๑๘. ประธานกรรมการวิชาชีพสาขาการแพทย์แผนไทย ประยุกต์หรือผู้แทน	อนุกรรมการ
๑๙. นางกนกทิมา สิทธิธัญกิจ	อนุกรรมการและเลขานุการ
๒๐. นางมาลา สร้อยสำโรง	อนุกรรมการและผู้ช่วยเลขานุการ
๒๑. นางสาวธนาธิป นิมแพ	อนุกรรมการและผู้ช่วยเลขานุการ

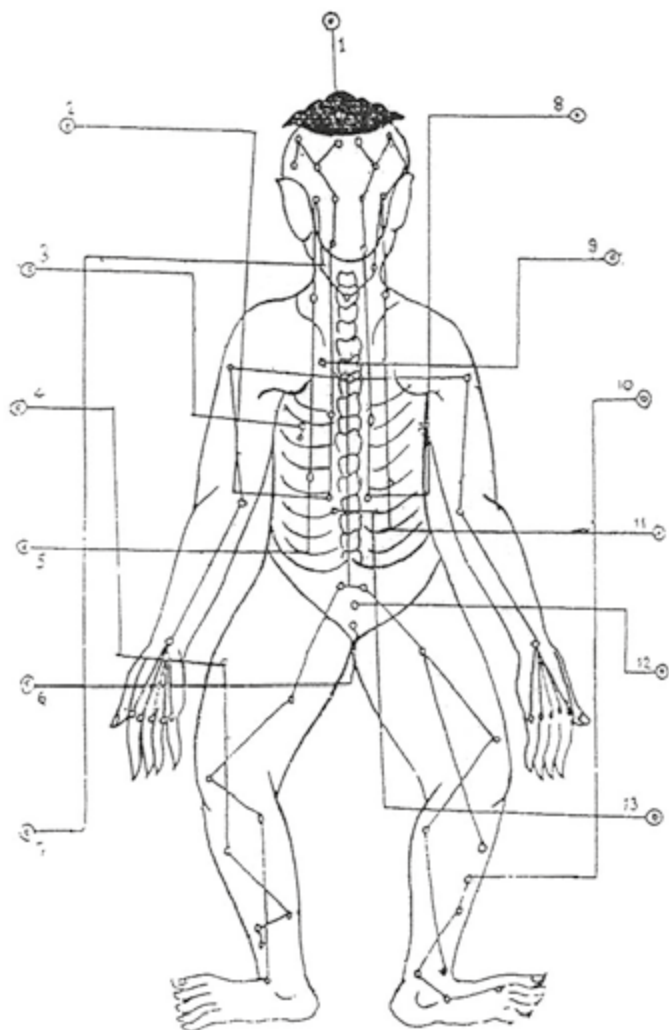

ภาพประกอบ

แผนหวัด (แผนคว่ำ)

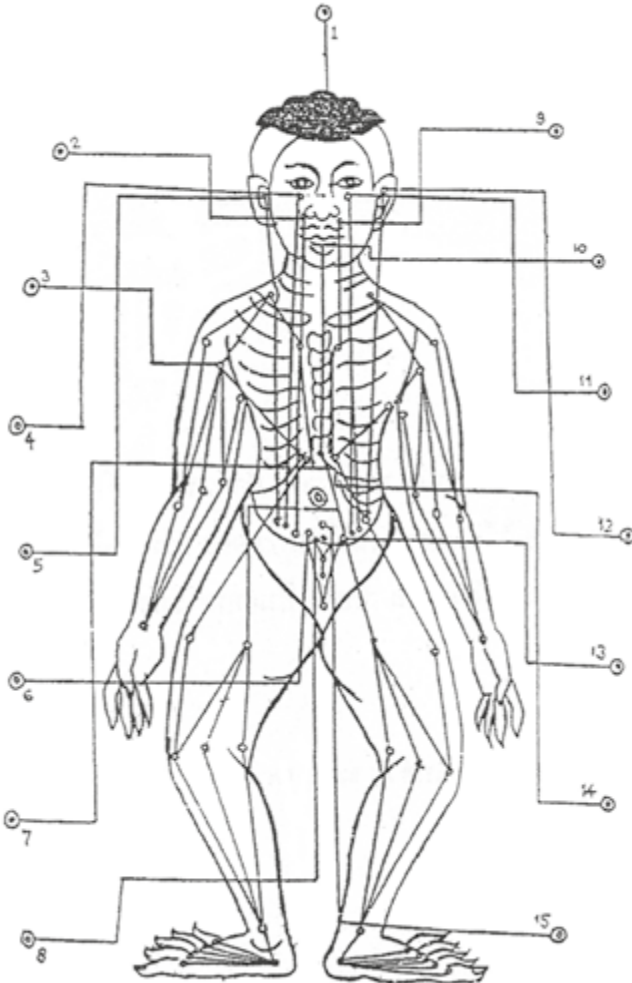
ที่มา : ตำรายาฉีลาจารึกในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม (วัดโพธิ์) พระนคร.

ฉบับสมบูรณ์ พ.ศ. ๒๕๐๕ [๔/๔]

แผนนวด (แผนทงาย)

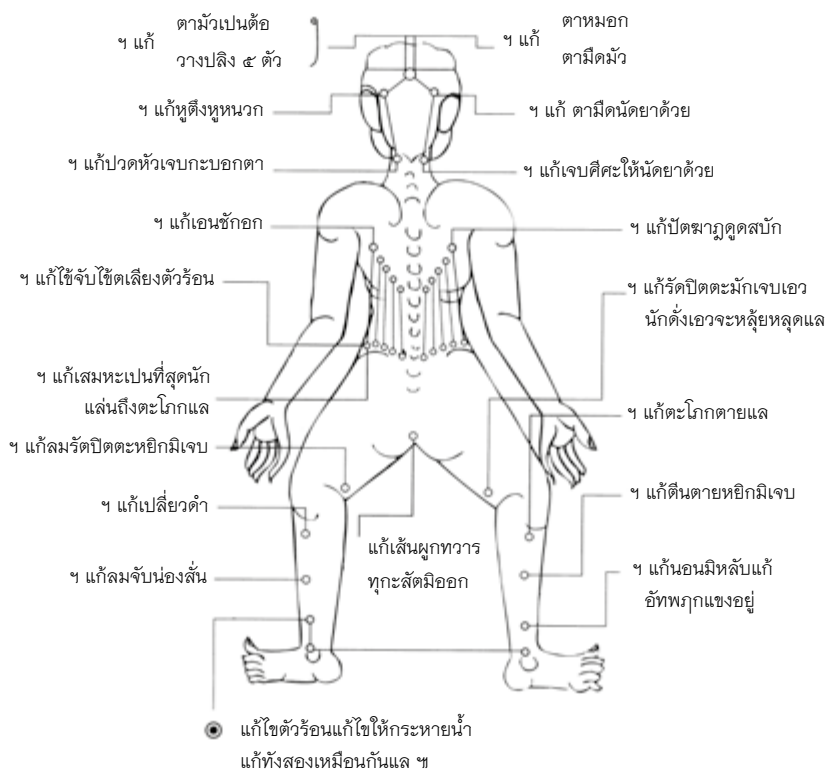
ที่มา : ตำรายาศัลยาจารึกในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม (วัดโพธิ์) พระนคร.

ฉบับสมบูรณ พ.ศ. ๒๕๐๕ (๔/๒)

แผนปลิงคว่ำ

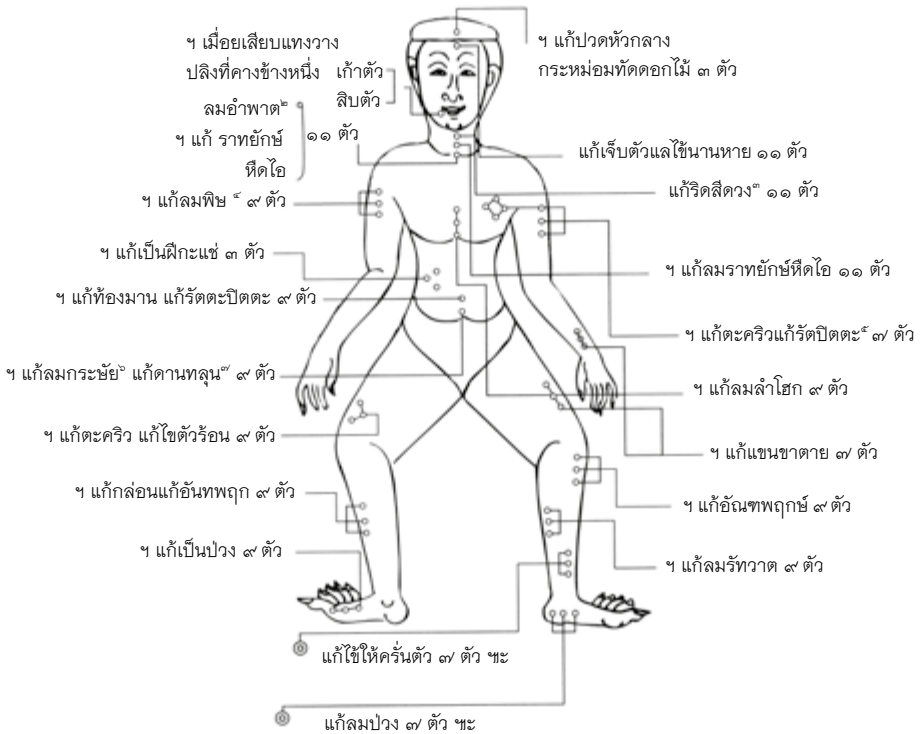
● แผนปลิงคว่ำ ฯ

ที่มา : จารึกตำรายา วัดราชโอรสาราม ราชวรวิหาร
กรมศิลปากร พ.ศ. ๒๕๔๕ (๕/๘๒)

แผนปลิงหางาย

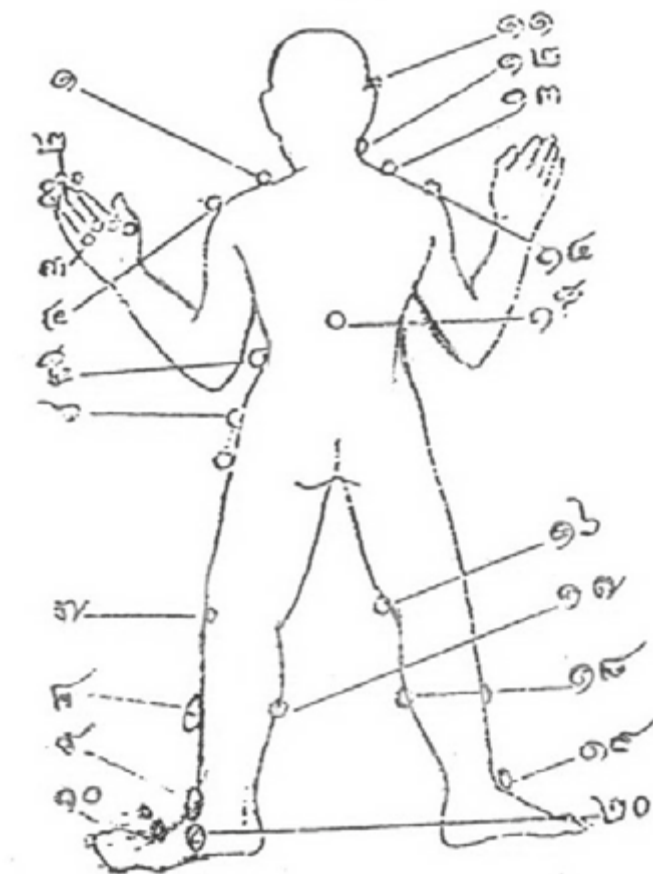
๑๐ แผนปลิงหางาย ฯ ะ

ที่มา : จารึกตำรายา วัดราชโอรสาราม ราชวรวิหาร
กรมศิลปากร พ.ศ. ๒๕๔๕ [๕/๑๑]

ฝ่าแผนคว่ำ

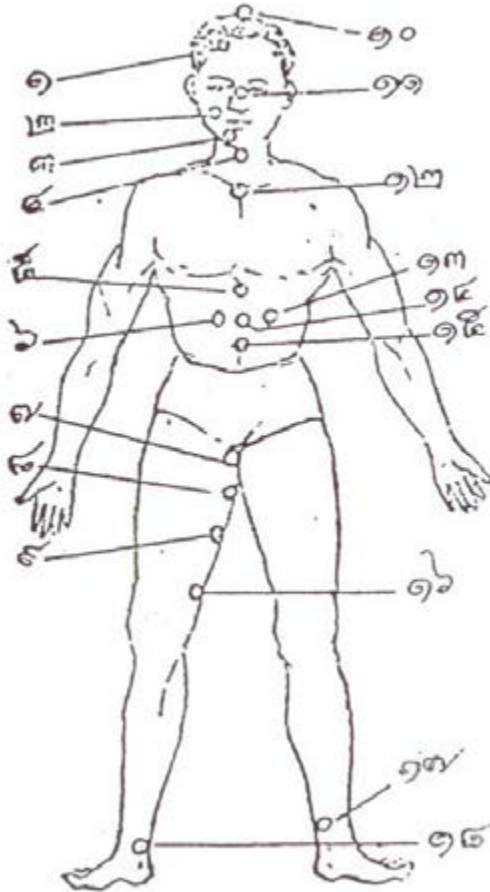

ที่มา : ตำราประชุมแผนฝ่า ในคัมภีร์โหราศาสตร์ และทิพยมาลา

ศ.ส. ผู้เรียบเรียง พ.ศ. ๒๔๘๓ [๔๔/๖]

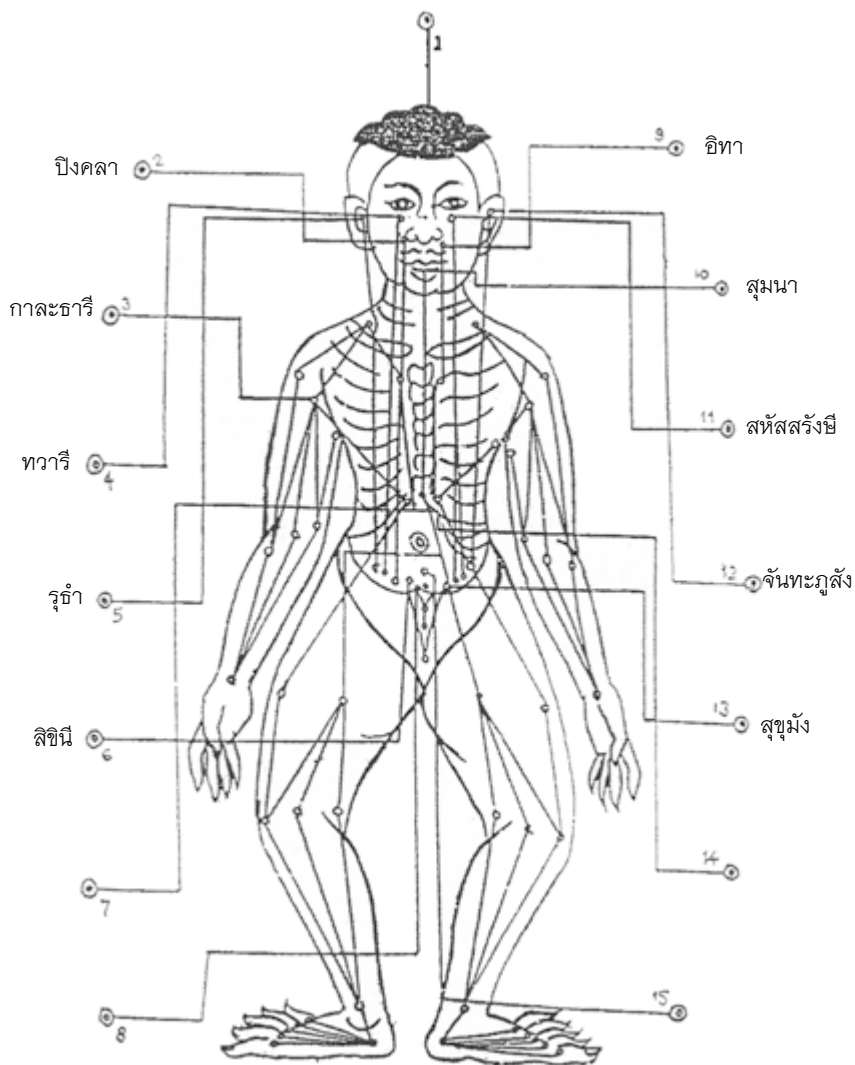
ฝึแผนหงาย

ที่มา : ตำราประชุมแผนฝึ ในคัมภีร์โหราศาสตร์ และทิพยมาลา
ศ.ส. ผู้เรียบเรียง พ.ศ. ๒๔๘๓ [๔๔/๓]

เส้นประธานสิบ (ด้านหน้า)

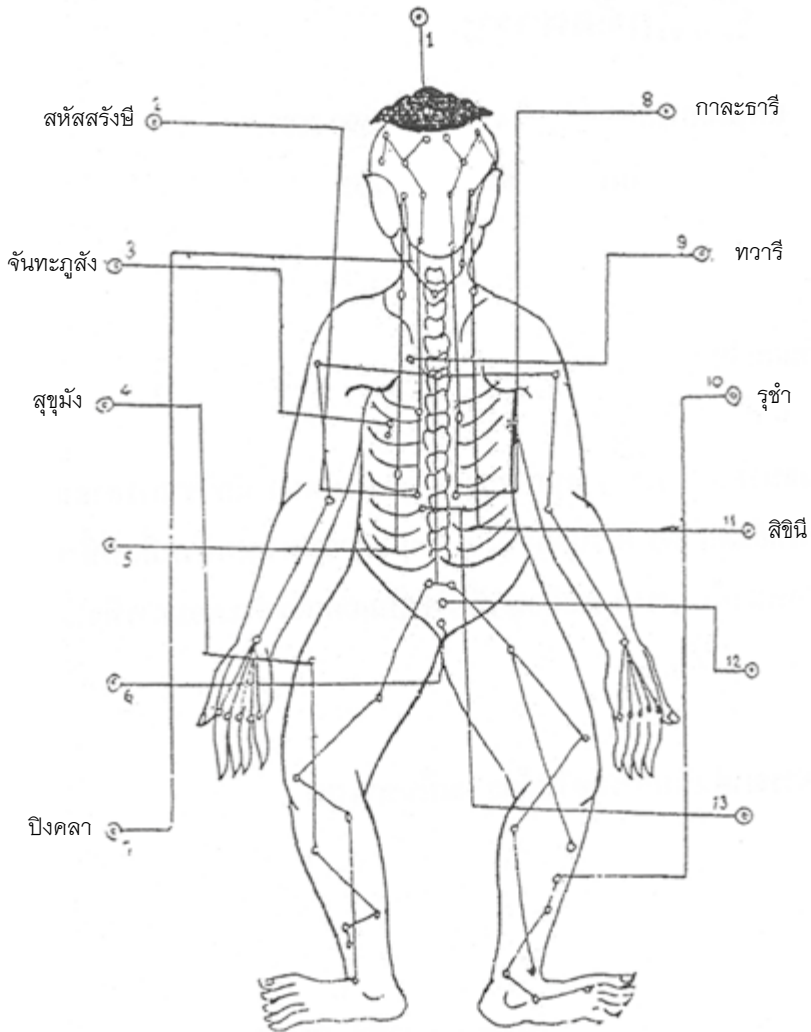

ที่มา : ตำรายาฉีลาจารึกในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม (วัดโพธิ์) พระนคร.

ฉบับสมบูรณ์ พ.ศ. ๒๕๐๕ [๔/๒]

เส้นประธานสิบ (ด้านหลัง)

ที่มา : ตำรายาฉลากจริกในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม (วัดโพธิ์) พระนคร.

ฉบับสมบูรณ พ.ศ. ๒๕๐๕ (๔/๔)

เจอลว

เจอลว ๓ มุม

เจอลว ๕ มุม

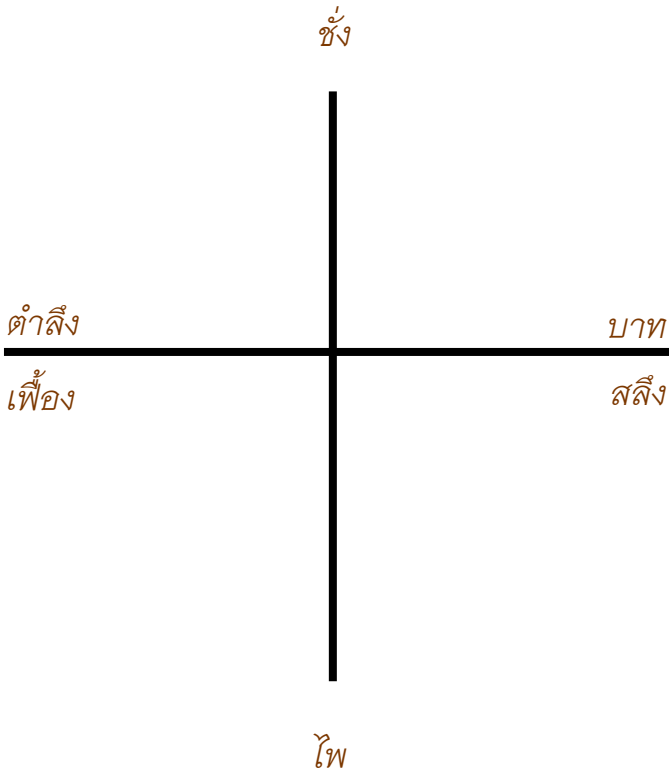

เจอลว ๗ มุม

เครื่องหมายตีนกา (ตีนครุ)

กระเจ็บ

ต้น, ใบ, ผล กระเจ็บ

กระเจี๊ยบแดง

ใบ, ดอก กระเจี๊ยบ

กระชาย

ดอกกระชาย

เหง้ากระชาย

กระดอม

ใบ, เถา กระดอม

ดอกกระดอม

ลูกกระดอมแห้ง

กระดังงา

ใบกระดังงา

ดอก, ผล กระดังงา

กระดาด

ต้น, ใบ, กระดาด

ดอกกระดาด

กระเทียม

ต้น, ใบ, ราก กระเทียม

หัวกระเทียม

กระวาน

ใบกระวาน

ดอก, ลูกกระวาน

ช่อดอกกระวาน

กรุงเขมา

ใบ, ดอก กรุงเขมา

กฤษณา

ใบ, ดอก กฤษณา

ใบ, ผล กฤษณา

กล้วยน้ำว้า

ต้น, ใบ กล้วยน้ำว้า

ดอก, ผล กล้วยน้ำว้า

กล้วยห้กมุก

ต้น, ใบ กล้วยห้กมุก

ผลกล้วยห้กมุก

กลอย

กวาวเครือ

ดอกกวาวเครือ

ใบกวาวเครือ

ผลกวาวเครือ

กะทือ

ต้น, ใบ, ราก กะทือ

ดอกกะทือ

กะเพรา

ใบกะเพรา

ดอกกะเพรา

กะเม็ง

ใบ, ดอก กะเม็ง

กานพลู

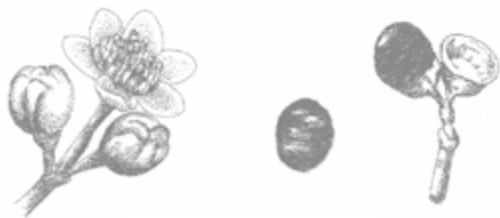
ใบ, ดอก กานพลู

ดอกกานพลู

การบูร

ดอกการบูร

กำแพงเจ็ดชั้น

ใบ, ดอก กำแพงเจ็ดชั้น

เก็กฮวย

ใบ, ดอก เก็กฮวย

แกแล

ใบ, ดอก แกแล

โกฐจุฬาลัมพา

ดอกโกฐจุฬาลัมพา

ต้นโกฐจุฬาลัมพา

ขนุน

ต้น, ใบ, ผล ขนุน

ขมิ้นชัน

ใบขมิ้นชัน

ต้น, ราก, หัว ขมิ้นชัน

ดอกขมิ้นชัน

ขมิ้นอ้อย

ต้น, ราก, หัว ขมิ้นอ้อย

ดอกขมิ้นอ้อย

ขลุ่

ใบ, ดอก ขลุ่

ช่อดอกขลุ่

ช่อย

ต้น, ใบ, ดอก ช่อย

ขันทองพญาบาท

ใบ, ดอก ขันทองพญาบาท

ขิง

ดอกขิง

ต้น, ราก, เหง้า ขิง

ขี้กาขาว

ใบ, ผล ขี้กาขาว

ใบขี้กาขาว

ขี้กาแดง

ใบ, ผล ขี้กาแดง

ดอกขี้กาแดง

ขี้เหล็ก

ใบ, ดอก, ฝักขี้เหล็ก

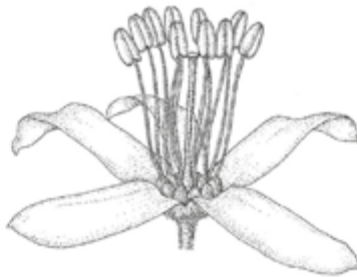
คนทา

ใบ, ผล คนทา

ต้นคนทา

ดอกคนทา

คำไทย

ใบ, ดอก, ผล คำไทย

คำฝอย

ใบ, ดอก คำฝอย

คูณ

ช่อดอก, ใบคูณ

ดอกคูณ

ฝักคูณ

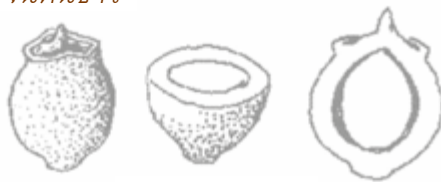
จันทน์ขาว

ใบ, ดอก จันทน์ขาว

ดอกจันทน์ขาว

ผลจันทน์ขาว

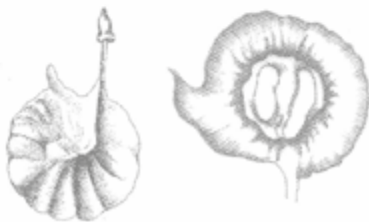
จันทน์แดง

ใบ, ดอก จันทน์แดง

ดอกจันทน์แดง

ผลจันทน์แดง

จันทน์เทศ

ใบ, ผล จันทน์เทศ

ดอกจันทน์เทศ

ผลจันทน์เทศ

จำปา

ใบ, ดอก จำปา

ผลจำปา

ดอกจำปา

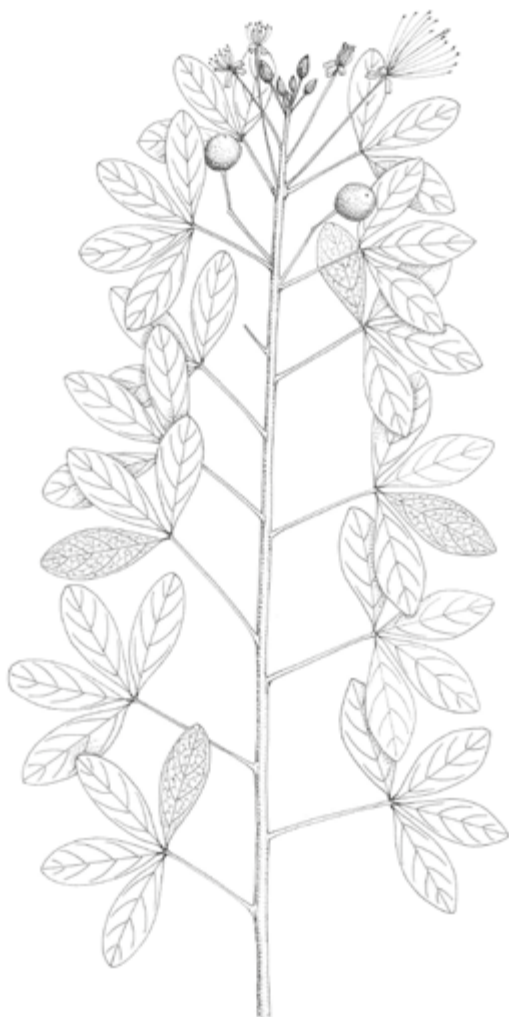
เจตมูลเพลิงแดง

ใบ, ดอก เจตมูลเพลิงแดง

แจง

ใบ, ดอก, ผล แจง

ชะลูด

ใบ, ดอก ชะลูด

ชะเอม

ฝักชะเอม

ใบ, ดอก ชะเอม

ดอกชะเอม

ชะเอมเทศ

ใบ, ดอก ชะเอมเทศ

ชำพลู

ใบ, ดอก ชำพลู

ชิงช้าชาลี

เถา, ต้น, ใบ ชิงช้าชาลี

ดอกชิงช้าชาลี

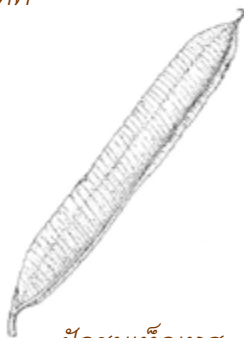
ชุมเห็ดเทศ

ใบชุมเห็ดเทศ

ช่อดอกชุมเห็ดเทศ

ฝักชุมเห็ดเทศ

คองติ่ง

ใบ, ดอก, ผล คองติ่ง

ดีปลี

เถา, ใบ, ผล ดีปลี

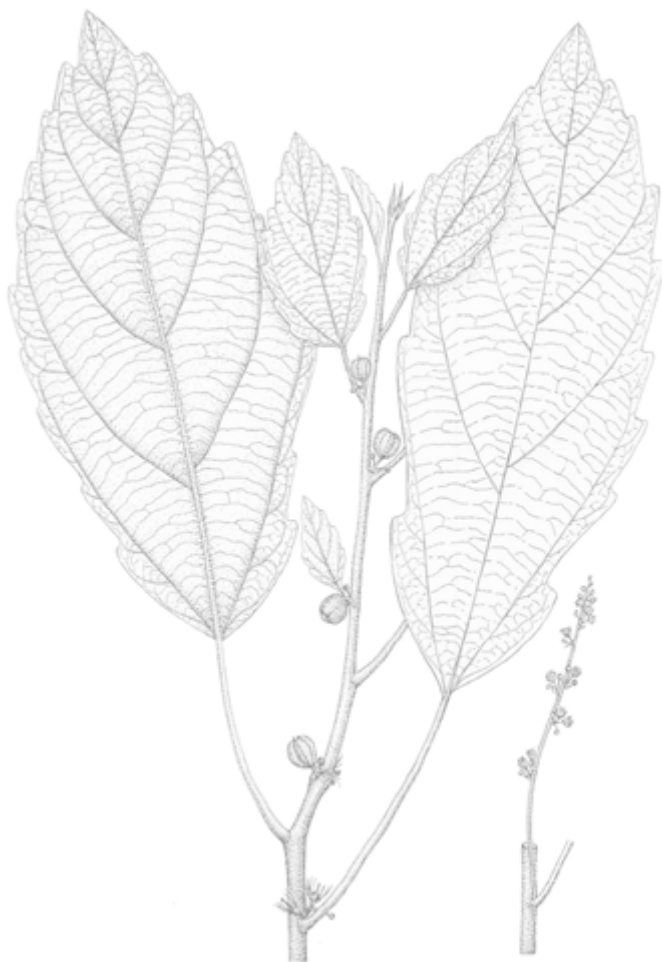
โตไม่รู้ล้ม

ต้น, ใบ, ราก, ดอก โตไม่รู้ล้ม

ตองแตก

ใบ, ดอก ตองแตก

ตะไคร้

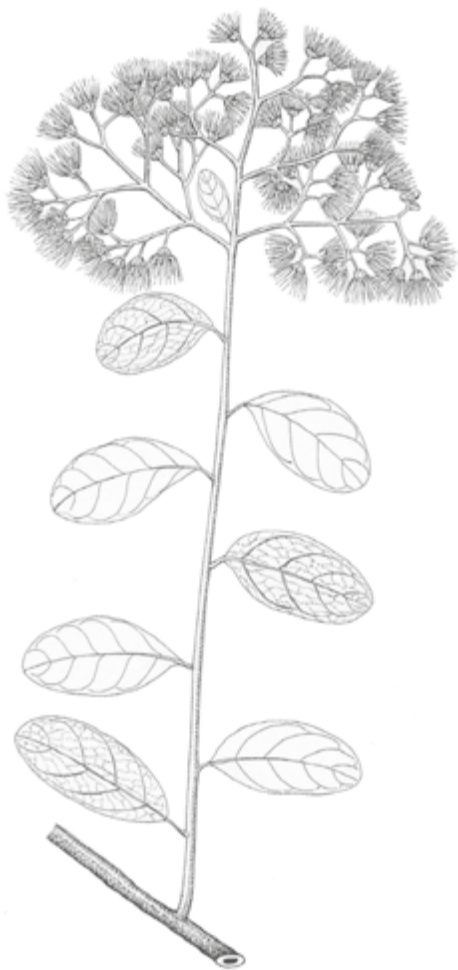

ต้น, ราก ใบตะไคร้

ตานหม่อน

ใบ, ดอก ตานหม่อน

เถาว์ลยเปรียง

ใบ, ดอก เถาว์ลยเปรียง

ผลเถาว์ลยเปรียง

ดอกเถาว์ลยเปรียง

ทองพันชั่ง

ใบ, ดอก ทองพันชั่ง

ทับทิม

ใบ, ดอก ทับทิม

ใบ, ผล ทับทิม

ผลทับทิม

เทียนเกล็ดหอย

ต้น, ราก, ใบ, ดอก เทียนเกล็ดหอย

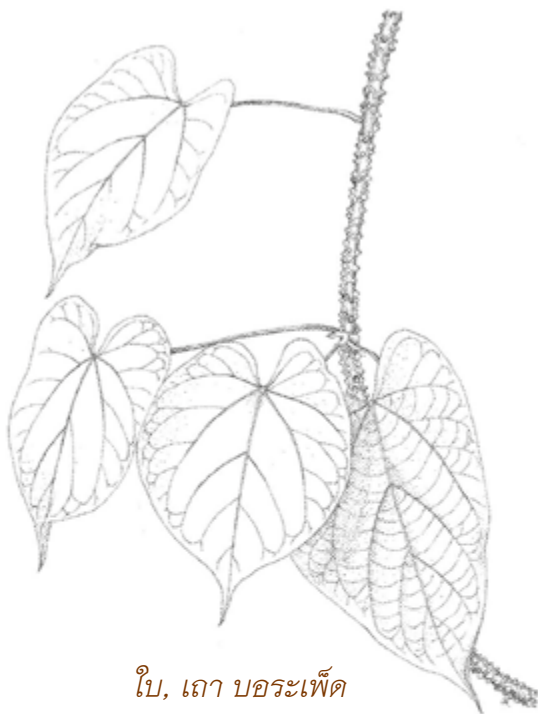
เทียนตาตั๊กแตน

ต้น, ใบ, ดอก เทียนตาตั๊กแตน

บอระเพ็ด

ใบ, เถา บอระเพ็ด

ดอกบอระเพ็ด

ผลบอระเพ็ด

บัวบก

ต้น, ราก, ใบ บัวบก

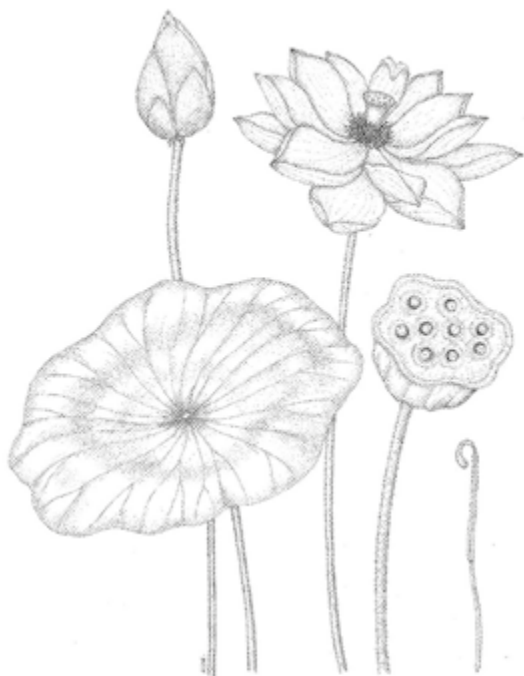
ดอกบัวบก

ผลบัวบก

บัวหลวง

เกสรบัวหลวง

ดอกบัวหลวง

ฝักบัวหลวง

บุนนาค

ใบ, ผล บุนนาค

ดอกบุนนาค

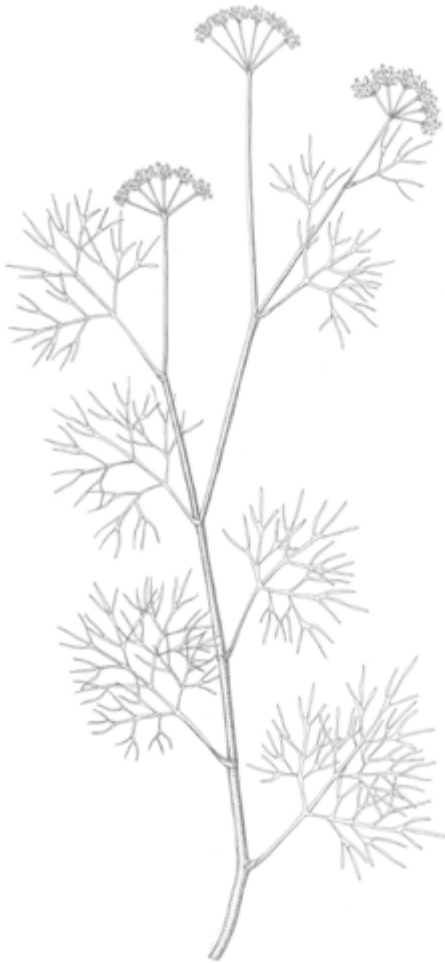
ผักกระโคม

ต้น, ราก, ใบ ผักกระโคม

ผักชี

ใบ, ดอก, ผล ผักชี

ฝิ่นต้น

ใบ, ดอก ฝิ่นต้น

แฝกหอม

ใบ, ต้น แฝกหอม

ดอกแฝกหอม

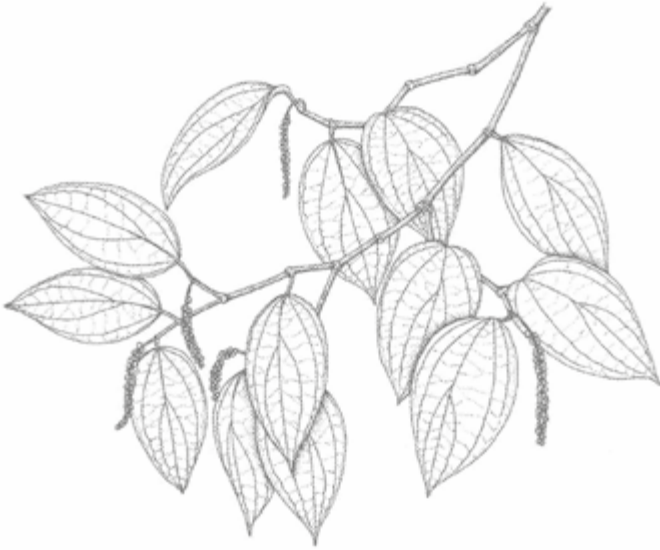
พญาขอ

ใบ, ดอก พญาขอ

พริกไทย

เถา, ใบ, ผล พริกไทย

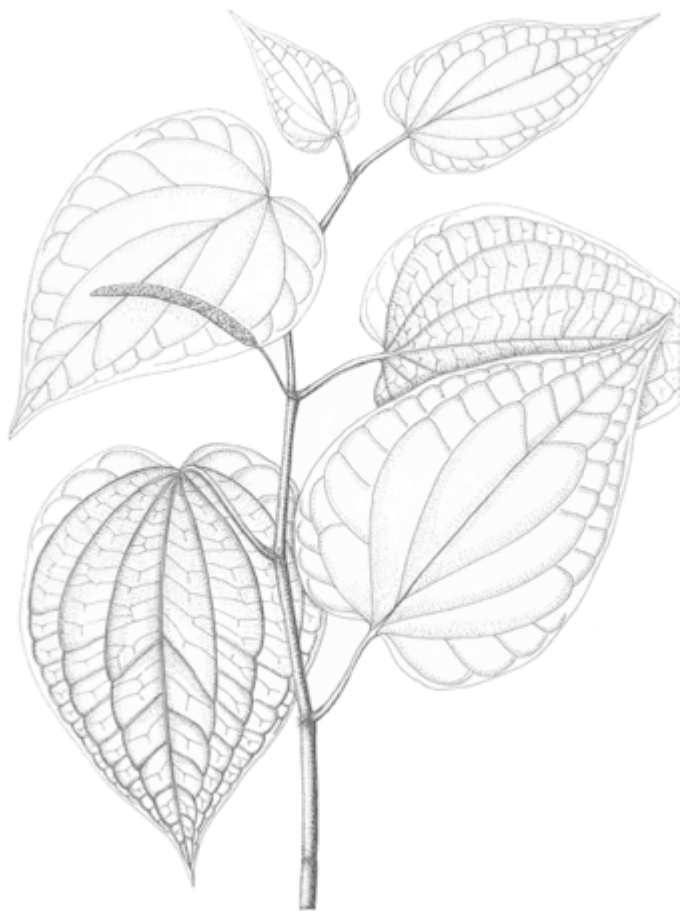
ดอกพริกไทย

ผลพริกไทย

พลู

ใบ, ดอก พลู

พลูคาว

ใบ, ดอก พลูคาว

พิกุล

ใบ, ผล พิกุล

ดอกพิกุล

พืมนเสน

ใบ, ดอก พืมนเสน

ดอกพืมนเสน

เพกา

ฝักเพกา

ใบ, ดอก ฝักเพกา

เพชรสังฆาต

ใบ, เถา ดอก เพชรสังฆาต

ไพล

ต้น, หัว ไพล

ช่อดอกไพล

ฟ้าทะลายโจร

ใบ, ดอก ฟ้าทะลายโจร

มะกรูด

ใบ, ผล มะกรูด

ผลมะกรูด

ดอกมะกรูด

มะขาม

ใบ, ผล มะขาม

มะขามป้อม

ใบมะขามป้อม

ดอกมะขามป้อม

ผลมะขามป้อม

ผลแห้งมะขามป้อม

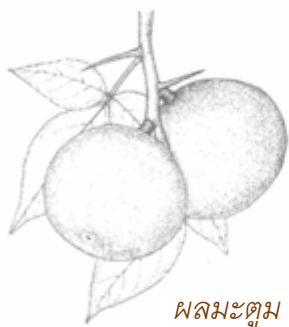
มะเดื่ออุทุมพร

ใบ, ผล มะเดื่ออุทุมพร

มะตูม

ผลมะตูม

ดอกมะตูม

ผลแห้งมะตูม

มะระขี้นก

ใบ, ดอก, ผล มะระขี้นก

มะรุม

ใบ, ดอก ฝัก มะรุม

มะลิ

ใบ, ต้น มะลิ

ดอกมะลิ

มะแว้งเครือ

ใบ, ดอก, ผล มะแว้งเครือ

มังคุด

ดอกมังคุด

ใบ, ผล มังคุด

ไม้เท้ายายม่อม

ใบ, ดอก ไม้เท้ายายม่อม

ย่านาง

ใบ, เถา ย่านาง

ผลย่านาง

ดอกย่านาง

ระย่อม

ใบ, ดอก ระยอม

ผลระยอม

รางจืด

ใบ, ดอก เถา รางจืด

ราชดัด

ใบ, ผล ราชดัด

ดอกราชดัด

ผลราชดัด

ว่านน้ำ

ต้น, ใบ, ราก, ดอก ว่านน้ำ

ส้มป่อย

ฝักส้มป่อย

ใบ, ดอก ส้มป่อย

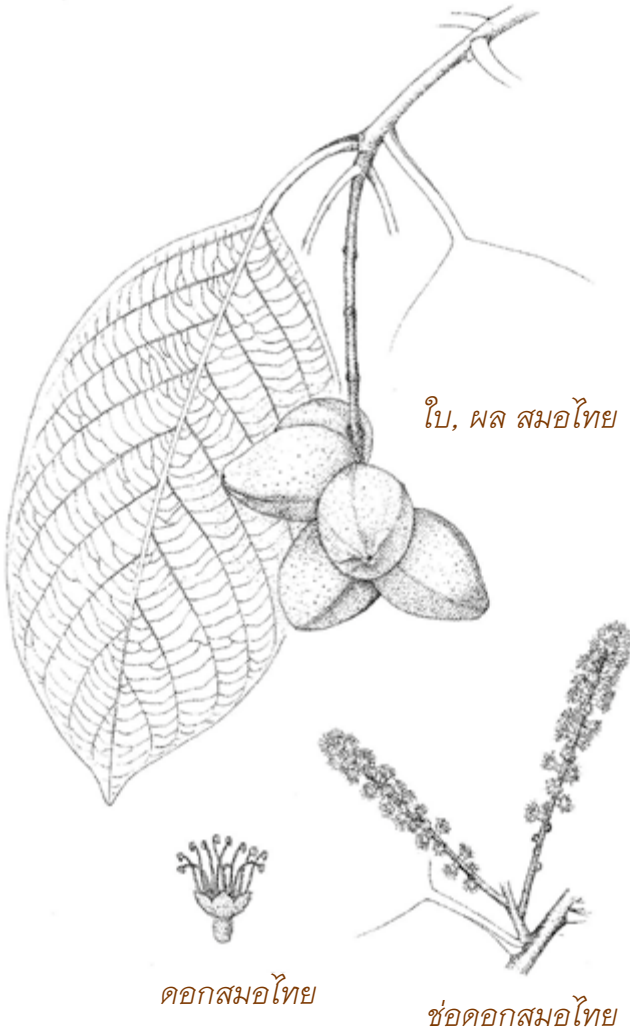

ดอกส้มป่อย

สมอไทย

สมอพิเภก

ใบ, ช่อดอก สมอพิเภก

ดอกสมอพิเภก

ผลสมอพิเภก

สะเดาอินเดีย

ใบสะเดาอินเดีย

ช่อดอกสะเดาอินเดีย

ดอกสะเดาอินเดีย

ผลสะเดาอินเดีย

สารภี

ใบสารภี

ดอกสารภี

ผลสารภี

เสนียด

ใบ, ดอก เสนียด

หญ้าดอกขาว

ต้น, ราก, ใบ, ดอก หญ้าดอกขาว

หญ้าปากกิ้ง

ต้น, ราก, ใบ, ดอก หญ้าปากกิ้ง

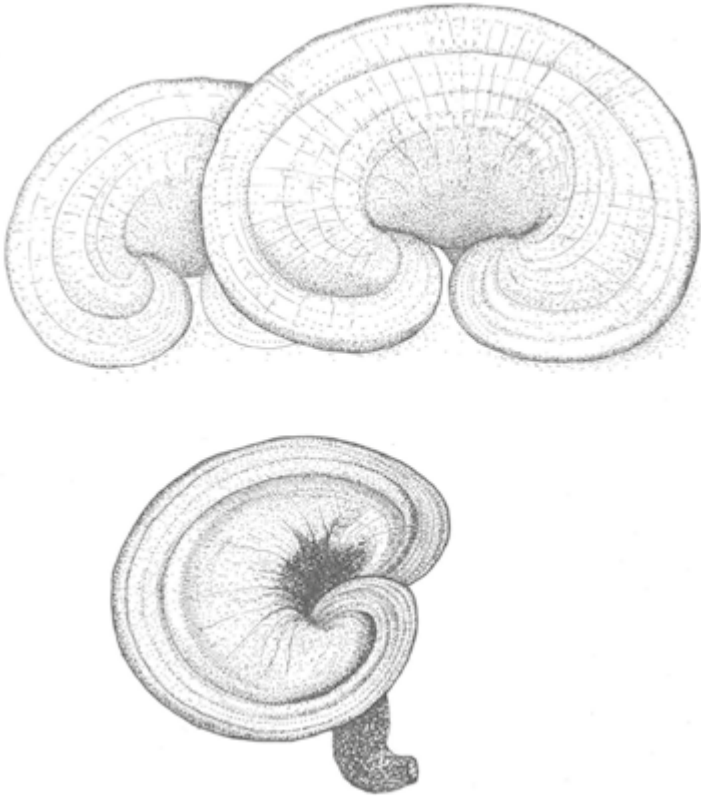
หว่า

ใบ, ดอก, ผล หว่า

เห็ดหลินจือ

ดอกเห็ดหลินจือ

แห้วหมู

ต้น, ใบ, ช่อดอก แห้วหมู

หัวแห้วหมู

ช่อดอกแห้วหมู

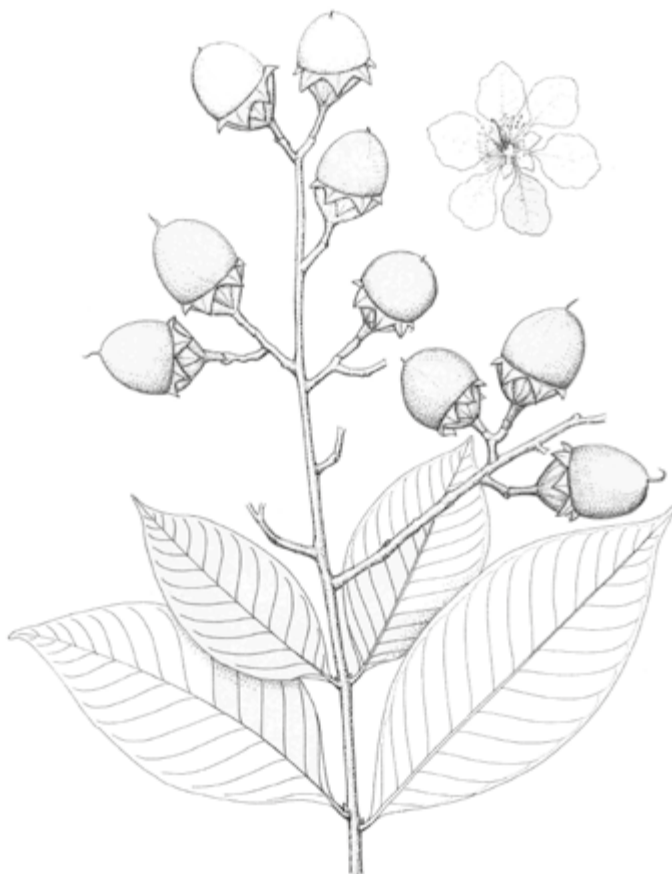
อัคคีทวาร

ใบ, ดอก อัคคีทวาร

อินทนิลน้ำ

ใบ, ดอก, ผล อินทนิลน้ำ

ISBN 978-616-11-3298-9

9 786161 132989